

सत्यं परं धीमहि

॥

पुरातत्त्व

॥

पुस्तक २

(भाद्रपद १९७६ थी आपाठ १९८०)

श्रीविलास भोलीलाल वक्षप

१९८३ ला. - ५०

अपाठक अने प्रकाशक:

रसिकलाल छोशालाल परीष

गुजरातपुरातत्त्वमंदिर,

अभेदावाह.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું, જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગૃહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિકાસોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રખ્યાતસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી

—આચાર્ય

(૨) અ. રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે

(૩) પંડિત મુખલાલજી

(૪) અ. હતાત્રેય બા. કાલેલકર

(૫) અ. રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

(૬) અ. રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ

} મંત્રીઓ

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩' છતાંદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવસ્તુ જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

લેખાનુક્રમ

[લેખકવાર અડક પ્રમાણે]

અ. રામચંદ્ર બ. આઠવલે	પાનું
લે. કા. નિની ઐતિહાસિક મીમાંસા.	૧૩૫
સંગીત કોસમળી	
૧૨ શ્લોકસ	લેખમાળા લેખાંક ૧ ૧
"	" " ૨ ૧૪૮
"	" " ૩ ૨૪૧
"	" " ૪ ૩૯૮
અ. નારાયણ મો. ખરે	
ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન	
લેખાંક ૨, બૌદ્ધ અને જૈન ઉદ્દેશો	૨૩
મહુમ જી. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી	
હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ [સં. પ્રો. હરિલાલ મા. ભટ્ટ]	૩૬, ૧૫૬, ૨૮૯, ૪૨૬
શ્રી. દત્તાત્રેય બા. હિસ્કળકર એમ. એ.	
ગુજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ	૩૬
ચૂડાસમા રાજાઓના શિલાલેખો અને તેઓની વંશાવળિ	૩૦૨
હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચૌલુક્ય રાજાઓના સંવતો	૪૧૧
શ્રી. કેશવ લ. દત્તેરી	
ભારતીય જ્યોતિષનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧૨
શ્રી. રુદ્રપ્રસાદ મણિલાલ દેસાઈ	
જ્ઞાનયન	૧૬૨
પં. બેચરદાસ જી. દોશી	
મુલકૃતાંગમુલકમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષનામો	૧૨૧
મો. અણુ બક્ષર નદવી	
ખાન તાકિજ ગીરાબી	૬૧
શ્રી. નરસિંહલાલ ઈશ્વરલાલ પટેલ	
આમક અને દણ્ડી (મળ લેખક પ્રો. હેમંત યાદોબી)	૮૧

卐 पुरातत्त्व 卐

[પુસ્તક ૨ છું]

ભાગપદ ૧૯૭૯

[અંક ૧ લો]

બુદ્ધચરિત્ર-લેખમાલા

લેખાંક પહેલો

સમકાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિ

[અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી]

યો દ્રમેસં સોલસદં મહાજનપદાનં પદ્મતસત્તરતનાનં હસ્સરાધપચ્ચ રક્ષ
કારેચ્ચ, સેવ્યથીદં-(૧) અંગાનં (૨) મગધાનં (૩) કાસીકં (૪) કોસલાનં (૫)
વજ્જીનં (૬) મલ્લાનં (૭) ચેતીમં (૮) વંસાનં (૯) કુરુક્કં (૧૦) પચ્છાલ્લાનં
(૧૧) મચ્છાનં (૧૨) સૂરસેનાનં (૧૩) અસ્સકાનં (૧૪) અવંતીનં (૧૫) ગંધારાનં
(૧૬) કંકીજાનં ॥

આ જિનારો અંગુત્તરનિકાયમાં ચાર ઠેકાણે મળે છે. લલિતવિસ્તરમાં પણ ત્રિમ
અધ્યાયમાં બુદ્ધ જન્મ પામ્યા તે પહેલાં જ બુદ્ધીપમાં (વિદુરધાનમાં), જુદાં જુદાં સોળ
રાજ્યો હતાં એવો ઉલ્લેખ છે. પણ તે પૈકી આઠ રાજ્યોના જ રાજ્યશાસનું વર્ણન મળે છે.
આ બધા દેશોનો ઉલ્લેખ દરેક ઠેકાણે બુદ્ધચરિત્રમાં થયો છે. આ ઉપરાંત જણાઈ આવે છે
કે એક સમયે આ દેશો મહાજનસત્તાક હતા. એના મહાજનોને 'રાજા' કહેતા, અને
અધિકારને 'મહારાજા' કહેતા. બુદ્ધના સમયમાં જ મહાજનસત્તાક પદ્ધતિ ધીમે ધીમે નાશ થતી
હતી; અને તેના સ્થાને એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ જોરજોરે અમલમાં આવતી હતી. આનાં
દારણોનો વિચાર કર્યા પહેલાં ઉપરના સોળ દેશો સંખ્યાક્રમમાં માહિતી આપતી ચોમ્પ ગણાશે.

૧ અંગા એમના દેશમાં બુદ્ધ જન્મવાનું ઉપદેશ કરના શરતા હતા, અને તેમની રાજધાની
અંબામાં, ગંગારા રાણીએ બાંધેલા તળાવને કાંઠે તે મુકામ કરી રહેતા હતા-એવો ઉલ્લેખ

પાલીય યોમાં ધણે કેદણે મળી આવે છે. અંગલોકોનો દેશ મગધની પૂર્વે હતો તેના ઉત્તર ભાગને ' અંગુત્તરાય ' કહેતા. મગધદેશના રાજ્યો અંગદેશ હતો હોવાથી ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્યપદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં ન હતી. પહેલાંના રાજ્યોનો (મહાજનોનો) કેઈ વંશજ દર્શે તો પણ તેની સત્તા ખીલકુલ રહી ન હતી. કાલાંતરે " અંગમગધા " એ હન્ડસમારથી અંગનો મગધદેશની સાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો.

(૨) મગધાં બુદ્ધ સમકાલીન રાજ્યોમાં મગધ અને કોસલ આ બે દેશોની બહુ જ મહત્તી દશા હતી. આ બન્ને રાજ્યો એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની અસર નીચે પૂર્ણપણે આવ્યાં હતાં. પરંતુ મગધનો રાજા બિમ્બિસાર અને ' કોસલો 'નો રાજા પસેનદિ બન્ને ઉદારચિત્તવાળા હોવાથી તેમના રાજ્યમાં લોકો બહુ સુખી હતા. બુદ્ધ ભગવાને ધર્મોપદેશનો પ્રારંભ વારાણસી નગરીની પાસે ઋષિપત્તનમાં કર્યો, તોપણ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર પહેલવહેલો બિમ્બિસાર રાજાની માર્ગદર્શિમાં મગધદેશમાં જ થયો. પુદ્ધ બિ.અસારે બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો; અને સંધને રહેલાં માટે પોતાની રાજધાની પાસે વેણુવન નામનો બાગ દાન કર્યો. આ રાજ્યો ચંપા સોણદંડ બ્રાહ્મણને ઈનામ આપી હતી; અને ખાણ્મન નામનું ગામ કુટુંબ બ્રાહ્મણને ઈનામ આપ્યું હતું. રાજ્યાશ્રયની નીચે આ બ્રાહ્મણો વળતોદયન યસ કરતા. પરંતુ બિમ્બિસારે પોતે યસ કર્યાનો ઉલ્લેખ કવચિત્ જ ગણે છે. આનું કારણ એ છે કે બિમ્બિસાર શ્રમણપથોનો મોટો પક્ષપાતી હતો; અને ઘણા ખરા શ્રમણપથો અલિસાધર્મવાદી હતા. પડોશના રાજ્યો સાથે તે મેત્રીથી વર્તતો હતો; અને પ્રજાના કલ્યાણ માટે સતત મહેનત કરતો હતો. રાજ્યવ્યવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાની તેને પૂર્ણસત્તા હોવા છતાં તેવા પ્રસંગે પોતાની પ્રજાના અગ્રસરોને એટલા કરી તેમની સલાહ લેતો.

બિમ્બિસારનો પુત્ર અન્નતશત્રુ અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી નિપજ્યો. તેણે બાપને કેદ કરી ' અંગમગધ 'ની ગાદી વ્હાવી લીધી; અને છેવટે બાપને મારી નાખ્યો. આ કારણથી અવન્તીના રાજા અણ્ણપ્રદોતને તેના કપર શુસ્સો ચડ્યો, અને અન્નતશત્રુએ તેના બદલે પોતાની રાજધાનીને દુરસ્ત કરી. એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કેટલી દલમળ થઈ હતી એવું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. બિમ્બિસાર જેવા ન્યાયી અને મહાણુ રાજાને કેદ કરી મારી નાખ્યા છતાં પ્રેમલેખ થયો નહિ, અને અન્નતશત્રુને પોતાનો રાજલેખ વધારવાનું હીક ફાવ્યું.

મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. તે સ્થાન બિહારપ્રાંતમાં તિલખ્યા નામના સ્ટેશનથી સોળ માઇલ ઉપર છે. ચારે બાજુએ કુંગરોના વંચે આ શહેર વચ્ચું હતું. શહેરમાં જવાને કુંગરામાં થઇને એ જ રસ્તા હતા. આથી શત્રુઓથી શહેરનું રક્ષણ કરવું તદન સહેલું હતું. અન્નતશત્રુનું મામરું એટલું બધું વધતું જતું હતું કે તેને પોતાના રક્ષણ માટે ' કુંગરાના વંશમાં ' (ગિરિવંશમાં) રહેવાની જરૂર ન લાગી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પહેલાં તે પાટલિપુત્ર આગળ એક નવું શહેર બાંધતો હતો. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી તેણે પાટલિપુત્રની ઉત્તરે આવેલા વનજીએનું બલાઘ્ય મહાજનસત્તાક રાજ્ય કબજે કરી મગધ સાથે જોડી દીધું.

અન્નતશત્રુને ' વેદેવીપુત્ર ' કહ્યો છે તે ઉપરથી તેની મા વિદેહરાણ્યની દશે એમ જણાઇ આવે છે. જોનાના આચારંગસુચિકમાં પણ અન્નતશત્રુની મા વનજી-રાજાઓ

પૈત્રી એક રાજની પુત્રી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ કોસલસંયુક્તા બીજા વચ્ચના એકા સુતની અર્ધકથામાં તેને પસેનદિનો બાણેજ દર્શાવે છે; અને વૈદેહી રાજદેનો 'પંડિતાધિવચનમેતં, પંડિતિત્થિયા પુત્તો તિ અત્યો' એવો અર્થ કર્યો છે. લલિતવિસ્તરમાં મગધદેશના રાજકુળને વૈદેહી કુળ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવું શક્ય છે કે આ કુળ પિતૃપરંપરાથી પ્રસિદ્ધ ન હતું; પણ આગળ જતાં વિદેહદેશની રાજકન્યાઓ સાથે સંબંધ થવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ થયો હશે; અને કેટલાક રાજપુત્ર પોતાને વૈદેહીપુત્ર માની લેવા લાગ્યા હશે.

અગ્નતશત્રુ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી બુદ્ધ ભગવાન મગધદેશમાં બહુ રહ્યા નહિ. તે ધણું ખર્ચ ચોમાસામાં કોમલદેશની રાજધાની શ્રાવસ્તીમાં રહેતા હતા. પણ પરિનિર્વાણ પહેલાં કેટલોક સમય તે રાજગૃહમાં આવ્યા હતા. વૈદ્ય જીવક-કૌમારભૂત્યે સ્તુતિ દર્શાવી અગ્નતશત્રુ તેમને મળ્યો. ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી અગ્નતશત્રુએ બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. પણ તેણે પિતૃદત્યાનું મર્યાપાતક કર્યું હોવાથી તેના પિતા પ્રમાણે તે બૌદ્ધધર્મનો અધિકારી થયો નહિ. આ ઉલ્લેખ દીવનિકાયના બીજા સુતમાં છે.

ગાદી ઉપર આવ્યા પછી અગ્નતશત્રુએ દેવદત્તા દહેવાથી બુદ્ધને મારી નાખવા માટે મારા મોકલ્યા એવી કથા સુત્રવચ્ચમાં છે; પણ બૌદ્ધ બિહુઓને તેણે કદી ધ્વજ કરી ન હતી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ધર્મસંચાર કરવા માટે મહારાષ્ટ્ર-આદિક પાંચસો બિહુઓને પોતાની રાજધાની નજીક સંપત્તિ યુગ પાસે તેણે મોકલે મંડપ બંધાવી આપ્યો.

૩ કાસી કાશીની રાજધાની વારાણસી. ત્યાં પ્રાલદન જેવા ઉદારચરિતાળા રાજાઓ થઈ ગયાનો વર્ણનો જાનક અર્ધકથામાં પુષ્ટકા દેકણે મળી આવે છે. કેટલાક વર્ષો પહેલાં આપણમાં જેમ સારી વસ્તુને વિચાર્યો દહેવાનો રીવાજ હતો તેમ બુદ્ધના સમયમાં સારી વસ્તુને 'દાસિક' (દાશિક) કહેતા. દાખલા તરીકે ઉત્તમ વસ્ત્રને કુસિકવસ્ત્ર અને ઉત્તમ ચંદનને દાસિકચંદન કહેતા. પણ બુદ્ધના સમયમાં આ દેશનું સ્વાતંત્ર્ય બીલકુલ નષ્ટ થયું હતું; અને કોસલદેશમાં તેનો પૂર્ણ રીતે સમાવેશ થઈ ગયો હતો. અંગમગધા આ સમાસ પ્રમાણે 'કાસિકોસલા' પણ અચારમાં આવ્યો હતો.

૪. કોસલા કોસલદેશની રાજધાની શ્રાવસ્તી. તે અચિરવતી નદીના કિડે હતી. અહીં આ પસેનદિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વૈદિકધર્મનો સંપૂર્ણ અનુયાયી હતો. મોટા મોટા યજ્ઞ કરતો હતો. તેમ જનાં તેના રાજ્યમાં શ્રમણોને કશી હરકત હતી નહિ. શ્રાવસ્તીની પાસે અનાથાપરિક્ષિતા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા એક મોટા વેપારીએ બુદ્ધ માટે જન્મન નામનો વિહાર બાંધ્યો; અને વિશાળા નામની ઉપાસિકાએ પૂર્વાશ્રમ નામનો બીજો એક વિહાર બાંધ્યો. આ બન્ને સ્થળે બુદ્ધ ભગવાન અચાર નવાર રહેતા. તેમણે ત્યાં ધણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો. પોતાના ધર્મપુત્રમાં પસેનદિ હિલોપાસક થયો હશે. તેના પુત્ર વિહુએ ('વિહુલ') તેને પદબ્રહ્મ કરી ગાદી પડાવી લીધી. તે પોતાની રાજધાની છોડી રાજગૃહ તરફ જતાં રસ્તામાં યુગ થાક લાગવાથી રાજગૃહની બહાર એક ધર્મશાળામાં મરણ પામ્યો. 'એકસંતોહ' રાજ્યપદ્ધતિ કેવી દૃઢમુગ થઈ હતી તેનું આ બીજું ઉદાહરણ છે. વિહુએ પિતા પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી તો પણ કોસલોએ તેની સામે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

૫ વજ્જી પ્રાચીન મરાજનપ્રતાક રાજ્યો પૈકી એક જ બ્રહ્મદેવ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હતું; અને તે વજ્જીઓનું હતું. તેમની રાજધાની વૈશાલી. તેઓને પાટણમાં રહેનારઓ સિન્ધવી કહેતા. તેઓના રાજ્યની પૂર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું; તેઓનો છેવટનો રાજ સુગિતનામનો હતો. તે મિથિલામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની પછી વિદેહનું રાજ્ય વજ્જીઓના રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. વજ્જીઓને વિષે બુદ્ધ ભગવાનનો ખાસ પક્ષપાત દેખાય છે. તેઓની ઉન્નતિ રહે તે માટે બુદ્ધે તેમને સાત નિયમો દર્શાવ્યાની કથા મત્તાપારાનર્વાણ સૂત્રના આરંભમાં તથા અંગુત્તરાનકાયના સત્તકાનપાનમાં મળે છે. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી વસ્સકાર બાહ્યરૂના મદદથી વજ્જીઓમાં ફાટફૂટ પાડી તેઓને અઘ્ઘતશત્રુઓ દર્શાવી દીધા.^૨

૬ મહા આ રાજ્ય વજ્જીઓની પૂર્વે અને કોસલોની પશ્ચિમે હતું. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા વજ્જીઓના જેવી ગણ્યમતાક હતી. મહોમાં કુટ પદ્ધતી તેમના એ વિભાગ થયા હતા. એક પાવાના મથ્થ અને બીજા કુસિનારાના મથ્થ. કુસિનારામાં જ બુદ્ધ ભગવાનનું પરિનિર્વાણ થયું. મગધદેશમાંથી કોસળ દેશમાં જવાનો રસ્તો મહોના રાજ્યમાં થઈને જતો હોવાથી બુદ્ધભગવાન ત્યાં વારંવાર આવતા હતા. મથ્થ લોકોમાંથી તેમના અનેક શિષ્યો થયા હતા.

૭ ચેત્તી ચેતીરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ યતકઅર્ધકથામાં કેટલેક ઠેકાણે આપ્યો છે. પણ તેઓની રાજ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી, રાજધાની ક્યાં હતી, ઇત્યાદિ માહિતી મુદ્ધ ભગતી નથી. આ રાષ્ટ્ર ક્યાં હતું તેના વિષે પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં મતભેદ છે.

૮ હેસ વંસોની (વલ્લોની) રાજધાની કોસમ્બી. અરીઆ ઉદયન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે બહુ વિશાસી હોયો. તેને હાથી પકડવાનો બહુ શોખ હતો. ધમ્મપદ અર્ધકથામાં તેને વિષે એક વાત આપી છે; તે આ પ્રમાણે: તેની અને ઉલ્લજિયિનીના રાજા અણ્ણપ્રેઘાન વચ્ચે બહુ વેર હતું. બુદ્ધમાં ઉદયનને જીતવો. રાજ્ય ન હોવાથી પ્રેઘાને એક કૃત્રિમ હાથી તેના રાજ્યના સીમાડામાં મુક્યો. નવો હાથી આવ્યાની ખબર મળી કે તુરંજ ઉદયન ત્યાં ગયો. તે હાથીની અંદર હંકાઈ રહેલા માણસો હાથીને લઈ નાસવા લાગ્યા; અને ઉદયનને છેનરી તેને પોતાની હઠમાં લઈ ગયા. ઉદયનને હાથીનો મંત્ર આવડતો હતો પણ તે આ હાથી ઉપર મુદ્ધ ચાલ્યો નહિ. અને તે તેની પછવાડે એમને એમ દોડ્યો. અવન્ટીની હતી. અંદર છુપાઈ રહેલા પ્રેઘાતના માણસો એને પકડી ઉલ્લજિયિની લઈ ગયા. ત્યાં પ્રેઘાને એને હાથીનો મંત્ર શીખવવાનો આગ્રહ કર્યો, ભય બનાવ્યો અને બંધન મુક્ત કરવાની લાલચ દાખવી. પણ ઉદયન આમાંના એકથી પણ વશ થયો નહિ. ' અને નમસ્કાર કરી શિષ્ય તરીકે મંત્ર શીખે તો જ મંત્ર શીખવીશ ' એવું તેણે કહ્યું. પણ પ્રેઘાન અતિશય અગિમાની હોવાથી તેને આ વાત ગમી નહિ. છેવટે તેણે ઉદયનને કહ્યું ' તું બીજા કોઈને આ મંત્ર શીખવી શકે ? ' ઉદયને જવાબ આપ્યો " જે જ્ઞા કે પુરુષ અને નમસ્કાર કરી શિષ્ય તરીકે મંત્ર શીખશે તેને શીખવીશ. ' રાજની ન્યા વાસુવદતા (વાપવદતા) બહુ હોશિયાર હતી. પણ તેને ઉદયનની સમગ્ર મંત્ર શીખવા મોદત્તવી એ બેખમનું દાન હતું. તેથી પ્રેઘાને

૧. લલિતવિસ્તર. અધ્યાય ત્રીજો.

૨. વધારે વિગત માટે બુદ્ધો ' પુરાતત્ત્વ ' પુ. ૧. પા. ૧૨૫-૧૫૧.

ઉદયને કહ્યું. 'મારે ઘેર એક કુખ્ત દાસી છે. તેને તું તારે મન્ત્ર શીખવ. તેને મન્ત્રસિદ્ધિ મળશે તો તને બંધનમાંથી છોડા તારે દેશ જવા પરવાનગી આપીશ.'

ઉદયને આ વાન કહ્યું હતી. પ્રવેશતે પોતાની કન્યાને કહ્યું કે 'એક કોટવાળો માણસ દક્ષીણે મંત્ર જાણે છે. પણ તેનું મોઢું નેચા વિના તે મન્ત્ર પ્રવચ્છ કરવો જોઈએ.' રાજ-કન્યાએ પિતાનું કહેવું માન્ય કર્યું, અને આરો પડેો રાખી ભણવાનું શરૂ કર્યું. ઉદયન મંત્ર શીખવતો હતો ત્યારે વાસ્તવદત્તા કેટલાક અક્ષરોનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી શકી નહિ. તેથી ગુસ્સે થઈ તેણે તેને કહ્યું 'હે કુખ્ત! તારા હોઠ બહુ જ જાડા હશે.' રાજકન્યાએ ચીડાઈને કહ્યું 'અરે કોટીઆ! તું રાજકન્યાને શું કુખ્ત કહે છે?' આમાં શું ગૂઢ છે એ જોવાને માટે ઉદયને પડેો એકદમ બાજું ઉપર નાખી દીધો. ત્યારે તે બંનેને પ્રવેશતો મનલય સમજાયો. બંનેનો એક બીજા ઉપર પ્રેમ બંધાયો અને અવન્તીમાંથી નાશી જવનો તેઓએ ખેત કર્યો. શુભ મુહૂર્ત ઉપર મન્ત્રાસદ્ધિ માટે એક ઔપાધ લાવવાની છે એમ કહી વાસ્તવદત્તાએ એક ઉત્તમ હાથણી રાજ પાસેથી માગી લીધી; અને રાજ ઉદાનકીડા માટે ગયો છે એ જોઈ સોનાનાં નાણાં વતી થેલીઓ બરી હાથણી ઉપર બેસી ઉદયન સાથે તે નહી. પ્રવેશને આ ખબર પડી કે જરૂર જ તેમની પુત્રે સિપાઈઓ મોકલ્યા. એ સિપાઈઓ જ્યારે પાસે આવના ત્યારે ઉદયન તે કાચળાઓમાંથી એક એક કાચળા છોડી નાણાં વેરતો અને તે સિપાઈઓ પૈસા વીચુકામાં રોકાનાં પોતે આગળ જતો. આ રીતે તેઓ કોસમ્બી પહોંચ્યાં.

ઉદયન એક વેળા પોતાના બગીચામાં કીડા માટે ગયો. અને તે ત્યાં જ બાંધી ગયો. પિંડોળ બારદાજ ભણુ તે જ ઉદાનના એક ઝાડ તળે બેઠો હતો. રાજ બાંધી ગયો છે એ જોઈને તેની સ્ત્રી પિંડોળ બારદાજ પાસે જઈ તેનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠી. એટલામાં રાજ ઉઠ્યો, અને પિંડોળ બારદાજ ઉપર ગુસ્સે થઈ જઈ તેના શરીરપર લાલ કીડીઓ ફેંકવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો એવો ઉલ્લેખ સંયુતનિકાયની અંકથામાં મળે છે. પણ આગળ જતાં પિંડોળ બારદાજનો જ ઉપદેશ સાંભળીને તે છુદ્દનો ઉપાસક થયો.

કોસમ્બીમાં થોડાસત નામના રહે ગયેલો એક વિહાર હતો. તેમાં છુદ્દ ભગવાન કોઈ કોઈ કોઈ વાર રહેતા. બીજાએ એક બે વિહારો આ ઠેકાણે હતા. આ ઉપરથી એમ દેખાઈ આવે છે કે જ્ઞે કે ઉદયન રાજ બહુ અદાળુ ન હતો તોપણ કોસમ્બીના લોકો શ્રદ્ધાળુ હતા, અને રિક્તુઓનો યોગક્ષેમ બરાબર ચલાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા.

૯ કુરુ આ દેશની રાજન્યવસ્થા સંબંધે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. ત્યાં એક સત્તાક દિવા મણુસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ હતી એનો કોઈપણ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી. આ રાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધ બિહુઓ માટે વિહાર ન હતો. અને છુદ્દ ભગવાન ત્યાં જતા તો ઝાડની નીચે અથવા બીજા એવા જ ઠેકાણે છુદ્દામ માટે રહેતા. તોપણ આ રાષ્ટ્રનો સામાન્ય જનસમૂહ ભાવિક હતો એમ દેખાય છે. સતિપટ્ટાન જેવા કેટલાક ઉત્તમ સૂત્રો છુદ્દ આ જ દેશમાં ઉપદેશ હતા, અને રાષ્ટ્રપાલ નામના બાવિક તરણ શુદ્ધ જે આગળ જતાં છુદ્દનો શિષ્ય થયો તે પણ કુરુ હતો.

૧૦-૧૧ પંચોલો અને મચ્છા આ બંને રાજ્યો કુરની આસપાસ હતાં. પશ્ચિમમાં પુલ્હ ગયા : હોમ એમ દેખાતું નથી. તેથી તે બંને રાજ્ય સંબંધી બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બહુ મોટી માહિતી મળે છે.

૧૨ સૂરસેના આની રાજધાની મધુરા (મથુરા). અહીંઆ અવન્તીપુત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વર્ણશ્રમ કર્મ સંબંધી તેનો અને મહાકાવ્યકવિનો સંવાદ મન્નિઝમ-નિદાયામાં મધુરસુતમાં વર્ણવેલો છે. આ રાષ્ટ્રમાં પુલ્હ કવચિત્ જતા. મધુરા તેમને પસંદ ન હતી એ નીચેના સ્ત્રા ઉપરથી જણાય છે:—

પશ્ચિમે મિલ્લયે આદીનવા મધુરાયં । કતમે પથ ? વિસમા ચહુરજા,
ચણ્ડસુનલા, ઘાલ્લયલ્લા દુલ્લભપિણ્ડા । દમે સો મિલ્લયે પઞ્ચ આદીનવા
મધુરાયં તિ ॥

બિહુઓ ! મધુરામાં પાંચ દોષો છે. પાંચ ક્યા ? ત્યાંનો રસ્તો ખડખડો, ધૂળ બહુ, ભયંકર કુતરા, કુર યક્ષ અને બિલા મળવી દેાય. બિહુઓ ! મધુરામાં આ પાંચ દોષો છે.

૧૩ અસ્સકા સુપતિપાનમાં પારાયણ વચ્ચેના આરંભમાં જે વલ્લુગાથા છે તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે અસ્સકાનું રાજ્ય ગોદાવરીની આબુઆબુ કોઈ જગ્યાએ હતું. ખાવરી નામના આવસ્તીના બ્રાહ્મણે પોતાના સોળ શિષ્ય સાથે આની નજદીક પાસે ક્યો હતો એવું દેખાય છે:—

સો અસ્સકસ્સ વિસયે અલ્લકસ્સ સમાસને ।

વસી ગોધાવરીલ્લે ઉચ્ચેન ચ ફલેન ચ ॥

તે (ખાવરી) અશ્વકના રાજ્યમાં અને અજ્ઞકના રાજ્યની પાસે ગોદાવરી તીરે બિલા ઉપર અને ક્ષણ ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો થયો.

અસ્સક અને અજ્ઞક એ બંને આંધ્ર (અંધક) રાજ્યો હતા. તેઓના રાજ્ય દરમ્યાન ખાવરીએ મોટી વસાહત કરી એવું અર્થકથાકારનું કહેવું છે, આ ઉપરથી આર્યોની દક્ષિણમાં આટલે દૂર પહોંચ્યાં વસાહત હતી એવું કહેવામાં હરકત નથી. પરંતુ પુલ્હ અથવા તેમના સમકક્ષીન બિહુઓ આટલે સુધી પહોંચ્યા નહિ હોવાથી અસ્સકોની અથવા અજ્ઞકોની રાજવ્યવસ્થાની માહિતી બિહુકસ મળતી નથી. ખાવરીના શાશ્વો પાસેથી અથવા તે બાબુ પ્રવાસ કરનારા વ્યાપારીઓ પાસેથી જે કંઈ થોડી ધણી માહિતી મળતી હશે તેનો થોડોક નિર્દેશ ઉપરના સૂત્રમાં મળી આવે છે.

૧૪ અવન્તી અવન્તીની રાજધાની ઉલ્લખિતી અને ત્યાંના રાજા ચણ્ડપ્રધોત સંબંધે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. ચણ્ડપ્રધોત માંદો પડ્યો હતો ત્યારે તેના આમંત્રણથી તેને સારું કરવા અગ્રથ દેશનો પ્રસિદ્ધ વૈદ જીવક દેમારબુત્ય ત્યાં ગયો તો. પ્રધોતનો સ્વભાવ અત્યંત ક્રૂર હોવાથી તેને ચણ્ડ એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું હતું. આ પાતની જીવકને માહિતી હતી. રાજાને ઔષધ આપ્યા પહેલાં જીવકે તેની પાસેથી જંગલમાં જઈ ઔષધ લાવવા માટે બદલતી નામની હાથણી માગી લીધી હતી. રાજાને ઔષધ આપી તે હાથણી પર ખેસી નાશી ગયો. અહીંઆ રાજાને ઔષધ આપ્યા બરાબર પૂષ્ - ઉલ્લી

થવા લાગી. આથી જીવકને પકડી લાવવા તેણે હુદ્ધમ કર્યો. પણ તે દાયણી ઉપર બેસી નારી ગયો છે એ જાણ્યું કે તરત જ તેણે 'કાક' નામના પોતાના દાસને મોકલ્યો. કાકે કેસખ્યામાં જીવકને પકડ્યો. ત્યાં કાકેને એક દવાવાળું આંબળું ખવડાવી જીવકે તેની માફી વચ્ચે કરી; અને પોતે બદલતી પર બેસી રાજગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેટલામાં પ્રવોન સામે ગયો અને કાકે દાસ પણ સારો થઈ ઘેર ગયો. પ્રકૃતિ બરાબર થતાં પ્રવોતની જીવક ઉપર મંડરજાની થઈ અને તેને માટે સિવેચક નામના ઉત્તમ વસ્ત્રોની બેઠી તેણે રાજગૃહમાં મોકલી.

આ વાનમાં અને ધમ્મપદ અર્ફકથાની ઉદયનની વાનમાં બહુ જ સામ્ય છે. પણ એક ઉપરથી બીજી રસવામાં આવી કે તે બિજા બિજા સમયે બની એ કહેવું કઠણ છે. આ વાત ઉપરથી પ્રવોત રાજની ચણ પ્રકૃતિ વ્યક્ત થાય છે, અને તે એકસત્તાધારી રાજા હતો એમ દેખાઈ આવે છે.

બુદ્ધ ભગવાન પ્રવોતના રાજ્યમાં કદી પણ ગયા ન હતા. પરંતુ તેમના મુખ્ય શિષ્યોમાં નો એક મહાકાસ્યાપન-તે રાજના પુરોહિતનો પુત્ર હતો અને ત્યાં બુદ્ધના બિહુ-શિષ્ય હતા. આ રાજ્યમાં સામાન્ય લોકોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો બહુ પ્રચાર થયો નહિ હોય. તોપણ બુદ્ધ અને બુદ્ધ ધર્મ વિષે અવની રાજમાં નહિ પણ તેની પેલી બાણુ બાવરીની વસાહત પર્યંત બુદ્ધની હયાતીમાં જ સારી માહિતી ફેલાયેલી હતી.

૧૫ મંઘાર આની રાજધાની તક્ષશિલા (તક્ષશિલા). ત્યાં પુકકુસાતી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઘડપણમાં પોતાનું રાજ્ય છોડ્યું અને રાજગૃહ પર્યંત પગે મુસાફરી કરી અને બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી માત્ર ચીવર શોધવા માટે ૪૨તાં તેને એક ઉન્મત્ત ગાયે મારી નાખ્યો. આ કથા મન્નિજમ નિકાયના ધાતુવિભંગસુતમાં આવે છે. તે સુતની અર્ફકથામાં બિગ્ગિસારની અને પુકકુસાતીની મૈત્રી કેવી રીતે થઈ અને પુકકુસાતી બૌદ્ધ ધર્મ કેવી રીતે થયો એનું સવિસ્તર વર્ણન છે. તેનો સાર અહીં આપું છું. કમ્બોજરાજાના કૈટલાક વેપારીઓ રાજગૃહમાં આવ્યા. બિગ્ગિસાર રાજાએ તેમનો આદરસત્કાર કરી રાજની ખજાણ પૂછી. તે રાજા ધણો સર્જન અને પોતાની જ વધતો છે એ જાણી તેના મનમાં તેને વિષે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. તેણે તે વેપારીનો કર માફ કરી તેની મારફતે પુકકુસાતી રાજાને દોરનીનો સંદેશ મોકલાવ્યો. તે માટે પુકકુસાતી બિગ્ગિસાર રાજા ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયો. મગધદેશમાંથી આવનારા વેપારીઓ ઉપરનો પોતાના રાજ્યનો કર તેણે માફ કર્યો અને પોતાના નોકરો સાથે બિગ્ગિસાર રાજાને આઠ પંચગી અત્યુત્કૃષ્ટ શાલો મોકલી. તેના બદલામાં બિગ્ગિસાર રાજાએ એક સુવર્ણપટ ઉપર ઉત્તમ લીંગોજાકથી બુદ્ધ ધર્મ અને સંધના ગુણ લખીને પટ ઉત્તમ કરંડીયામાં મૂકી પુકકુસાતીને મોકલ્યો. તે સુવર્ણપટ વાંચીને પુકકુસાતી બુદ્ધનું સતત ચિંતન કરવા લાગ્યો. ઉવટે રાજ્ય છોડી તે રાજગૃહ પર્યંત પગે ચાલતો આવ્યો. "ત્યાં એક કુંભારના ઘરમાં એને બુદ્ધનો મેળાપ થયો. તેને બુદ્ધે શો ઉપદેશ કર્યો અને આગળ જતાં ઉન્મત્ત ગાયથી તે કેવી રીતે મરાયો એ બંધું વર્ણન ઉપર કહેલા ધાતુવિભંગસુતમાં જ છે.

ઉપરની વાન ઉપરથી બુદ્ધ મંઘાર રાજ્યમાં કદી પણ ગયા ન હતા એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ તક્ષશિલાની કીર્તિ જેવી કલાકૌશલ્યમાં તેની જ વિદ્યાના સ્થાવ તરોકેની પણ હતી.

જવક કૌમાર ત્વે વૈદિકનો અભ્યાસ અહીં જ કર્યો હતો અને ધનુર્વિદ્યા તથા ખીછ કલા શીખવા માટે સર્વ પ્રાંતોમાંથી નાના મોટા કુટુંબોના યુવાનો અહીં જ આવના. હિંદુસ્તાનમાં અત્યંત પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય તદ્દશિલામાં હતું એમ કહેવું જોઈએ.

૧૬ કમ્બોજા કમ્બોજોનું રાજ્ય વાયવ્યકેશમાં હતું અને તેની રાજધાની હારકા હતી એવો પ્રો. પી. જી. ડેવીડ્ઝનો મન છે. પણ મહિમ્મનિકાવના અસ્સલાયનસુતમાં “ચૌતકમ્બોજેસુ” એ પ્રમાણે તે દેશનો ચવનોની સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી આ દેશ ગંધારનીએ પેટી બાજુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. તે જ સૂત્રમાં તે દેશમાં આર્ય અને દાસ એવી બે જ જાતિ છે અને આર્યોના દાસ અને દાસના આર્ય કોષ કોષવાર થાય છે એમ પણ કહેવું છે. ગંધારોના દેશમાં વર્ણશ્રમધર્મ ફેલાયાનું જ્ઞાતક કથાઓ વગેરે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ખુદ તદ્દશિલામાં ઘણાખરા ગુરુઓ આદ્યજ્ઞ જાતિના હતા. પરંતુ કમ્બોજના દેશમાં આ ચાતુર્વર્ણ્યનો પ્રવેશ થયો ન હતો અને તેથી આ દેશ ગંધારોના દેશની પેટી બાજુ હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ સોળ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ લલિતવિસ્તારમાં આવેલો છે એવું પ્રહેલાં કહ્યું જ છે. પ્રસંગ એવો છે કે બોધિસત્ત્વ તુષિતભવનમાં રહ્યા રહ્યા વિચાર કરે છે કે કયા રાજ્યમાં જન્મ લઈ સોહોદાર કરવો. તેમને દેવપુત્રો નિરનિરાળા રાજકુલોની માહિતી આપે છે, અને બીજા કેટલાક દેવપુત્રો તે કુલોના દોષો બતાવે છે.

(૧) એક દેવપુત્રે કહ્યું ‘મગધદેશમાં વૈદેહી કુલ અત્યંત સંપન્ન છે. બોધિસત્ત્વને જન્મ લેવા માટે તે જ સ્થાન યોગ્ય છે.’ તે ઉપર બીજાએ કહ્યું ‘આ કુલ યોગ્ય નથી. તે માતૃશુદ્ધ અને પિતૃશુદ્ધ નથી. તે ચંચળ છે. પુણ્યથી અભિષિંકત થયેલું નથી. ઉદ્યાન, સેરાવર નળાવ વગેરેથી તેઓની રાજધાની સુશોભિત નથી. તે જંગલી લોકોને શોભે એવી છે.’

(૨) બીજા દેવપુત્રે કહ્યું ‘આ કૌશલકુલ સેના વાદન અને ધનથી સંપન્ન છે તે બોધિસત્ત્વને યોગ્ય છે.’ તેના ઉપર બીજાએ કહ્યું ‘તે ‘માતંગચ્યુતિ’માંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. માતાપતૃ શુદ્ધ નથી. હીનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા છે તેથી તે યોગ્ય નથી.’

(૩) બીજાએ કહ્યું ‘આ વંશ (વત્સ) રાજકુલ ઉત્કર્ષ પામેલું છે. ક્ષેમ છે અને તેમનો દેશ સંપન્ન છે. તેથી તે બોધિસત્ત્વ માટે યોગ્ય છે.’ તે ઉપર બીજાએ કહ્યું ‘તે પ્રાકૃત અને ચપ્ક છે. પર પુરોથી તેઓમાં પુણ્ય રાજ્યોનો જન્મ થયેલો છે. અને ભાંના રાજા ઉચ્છેદવાદી નાસ્તિક છે માટે તે બોધિસત્ત્વને યોગ્ય નથી.’

(૪) બીજા દેવપુત્રે કહ્યું “આ વેશાવી મદાનગરી ઉત્કર્ષ પામેલી, ક્ષેમ, સુખિય, રમણીય, મનુષ્યોથી ભરેલી, ધર અને વાઙ્મોથી અલંકૃત, પુષ્પવાટિકા અને ઉદ્યાનોથી પ્રચ્છલિત છે. જાણે કે દેવોની રાજધાનીનું જ તે અનુકરણ કરે છે. માટે બોધિસત્ત્વને જન્મ લેવા માટે તે યોગ્ય છે.” તે ઉપર બીજાએ કહ્યું “ભાંના રાજાએ એક બીજા સાથે ન્યાયથી વર્તતા નથી, ધર્મચરણી નથી. ઉત્તમ, મધ્યમ વૃદ્ધ અને નરેષ્ટ વગેરે ઉપર તેઓનો

આદર નથી. હરેકને પોતે રાજા છે એમ કાળે છે. કેહકેહનો શિષ્ય થયા હોયતો નથી કેહા ધર્મ ઉપર તેમને આદર નથી. માટે આ નગરી પણ બોધિસત્તવને યોગ્ય નથી.”

(૫) ખીમ્મ દેવપુત્રે કહ્યું “આ પ્રધાનનું કુલ અત્યંત બહાદુર, મોટા વાદનવાળું અને ખીમ્મએની સેના ઉપર વિજય મેળવનારું છે. તે બોધિસત્તવને યોગ્ય છે.” તેના ઉપર ખીમ્મએ કહ્યું “તે કુળના રાજાઓ ચરક, ચપળ, રૌદ્ર, કઠોર જોડનારા અને અનિચારી છે. અને ધર્મ ઉપર તેઓને વિશ્વાસ નથી માટે તે કુલ બોધિસત્તવને યોગ્ય નથી.”

(૬) ખીમ્મએ કહ્યું “આ મથુરા નગરી સમૃદ્ધ, ક્ષેમ, સુખિષ્ઠ અને મનુષ્યાથી ભરપૂર છે. કંસકૃતના શરસેનોના રાજા સુગાહની એ રાજધાની છે તે બોધિસત્તવને યોગ્ય છે.” તેના ઉપર ખીમ્મએ કહ્યું “આ રાજા મિથ્યા દષ્ટિવાળા કુળમાં જન્મેલા હોવાથી કશું રાજા છે. તેથી આ નગરી પણ બોધિસત્તવને યોગ્ય નથી.”

(૭) ખીમ્મએ કહ્યું “આ હસ્તિનાપુરના પાંડવ કુળના રાજા શર અને સુત્વર છે. પરમસેના પરાભવ કરનાર તે કુળ છે તેથી બોધિસત્તવને તે યોગ્ય છે.” આના ઉપર ખીમ્મએ કહ્યું “પાંડવ કુળના રાજાઓએ પોતાના વંશને અશુદ્ધ કરીને હવકે પાછા છે. સુધિષ્ટિને ધર્મનો પુત્ર, બીમસેનને વાયુનો, અર્જુનને હન્ડનો અને નકુલ સત્યને અશ્વિનીકુમારના પુત્ર કહેવામાં આવે છે. માટે તે પણ બોધિસત્તવને યોગ્ય નથી.”

(૮) ખીમ્મએ કહ્યું “મૈથિલ રાજા સુમિત્રના રાજધાની અત્યંત રમણીય છે. હાથી મોટા રથ અને પાવડળ આ સર્વથી તે સંપન્ન છે. સાંતું રથ મોતી અને નાના તરેહતું જવાહીર તેઓની પાસે છે. સામન્ત રાજાનું સૈન્ય તેના પરાક્રમથી ગભરાય છે. તે મિત્રવાન અને ધર્મવિભક્ત છે. માટે આ કુલ બોધિસત્તવને યોગ્ય છે.” તેના ઉપર ખીમ્મએ કહ્યું “આવી આ રાજા છે ખરો પરંતુ તેને પુષ્કળ સંતનિ છે. અને રૂઢ હોવાથી પુત્રાપાદન કરવાને ને સમર્થ નથી માટે આ કુળ પણ બોધિસત્તવને યોગ્ય નથી.”

આ પ્રમાણે દેવપુત્રાએ જંજુલીપના સોળ રાજ્યના (પોંડશજાનપદેષુ) જે નાના મોટા રાજવંશો હતા તે સર્વ જોયા અને તે જ્યાં તેમને દેવપાયા સાચા.

આ અંધમાં સોળ જનપદ પૈકી આઠના જ રાજવંશોનું નર્ણન કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે. તે પૈકી છેવટના સુમિત્રનું કુળ તેની પૈકી જ નહીં થયું હશે અને વિદેહનો અત્યંત વલ્લભોમાં જ થયો હોવો જોઈએ. બાકી સાતમાંથી પાંડવવંશનો કેવું રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે કહ્યું નથી. અને તેની માહિતી ખીમ્મ બૌદ્ધઅંધોમાં એ ગણતી નથી. બાકી છ રાજવંશો મૈથિલી જે માહિતી આપી છે તે ત્રિપિટક અંધમાં આપેલી માહિતી સાથે થોડા થોડા પ્રમાણમાં મળે છે.

બધા બૌદ્ધ અંધોમાં શક્ય કુળની માહિતી વિસ્તારથી આપેલી છે. અને ઉપરના સોળ રાજ્યોમાં શક્યનો નામનિર્દેશ સુદ્ધ નથી એવું શું કારણ? એ પ્રશ્ન ઉપરિથત થાય છે. એના ઉત્તર એટલો જ કે આ બૌદ્ધ તૈયાર થયા પહેલાં જ શક્યનું રવાનું નહીં થયું હોતું જોઈએ

અને તેથી આ યાદીમાં તેનો સમાવેશ થયો નહિ. બોધિસત્ત્વ ગૃહત્યાગ કરી રાજગૃહમાં આવી, ત્યાં તેમને તું કોણ છે એવો બિખિસાર રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે તેમણે કહ્યું

उज्जु जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो ।

धनविरियेन संपन्नो कोसलेसु निकेतिनो ॥

आदिच्चा नाम गोत्तेन, साकिया नाम जातिया ।

तम्हा कुला पव्वजितोम्हि राज न कामे अभिपत्तय्य ॥

આ બાધામાં ‘કોસલેસુ નિકેતિનો’ રાજદ બહુ જ મહત્વનો છે. કૌસલદેશમાં જેનું ઘર છે એવા આદિલ ગોત્રી શાક્ય રાજાના કુળમાંથી નીકળી પરિવ્રાજક થયો એવું બોધિસત્ત્વનું કહેવું છે; અને આ ઉપરથી શાક્યનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યારે નાશ થયું હતું તે સંકળ દેખાઈ આવે છે.

શાક્યો કૌસલ રાજાને કર આપના હશે અને અંતર્ગત વ્યવસ્થા પોતે જોતા હશે. ખુદની પ્રસિદ્ધિ થયા પછી કૌસલ રાજાએ તેમના કુળની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા બતાવી. શાક્યો ઉપર આ મોટું સંકટ જ થયું. તેઓનું જે કે સ્વાતંત્ર્ય ગયું હતું તો પર્યં તેઓને શાક્યકુળનું અભિમાન તું. છેવટે તેઓએ યુક્તિ કરીને મહાનામ શાક્યની દાસીકન્યાને શાક્યકન્યા કહીને કૌસલ રાજાને આપી. આ બાબતમાં શ્રી. ત્રીજા પેઢીએ પોતાની શંકા પ્રદર્શિત કરેલી છે. શાક્યોએ જે કૌસલ રાજાનો અધિકાર માન્ય કર્યો હોત તો પોતાની કન્યા તેને આપવામાં શી હરકત હતી? એવું તેમનું કહેવું જણાય છે. પરંતુ આવા ઉદાહરણો વિદુસ્તાનમાં પુષ્કળ છે. ઉદિપુરના પ્રતાપસિંહને અકબરનું સર્વભૌમ્ય માન્ય હતું. પરંતુ પોતાની પુત્રી આપવાનું પમંદ ન હતું. કૌસલકુલ ‘માતંગચયુત્યુત્પન્ન’ છે એવું લલિતવિસ્તારમાં કહ્યું છે. એ ઉપરથી આ કુળ અત્યંત હીન વ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન આવ્યું હશે એવું સિદ્ધ થાય છે અને શાક્યોએ તેઓની સાથે સારીર મંબંધ કરવાની ના પાડી તેમાં કંઈ પણ નવીન નથી.

હવે શાક્ય જેવા મહાગ્નસત્તાક રાજ્યોની સત્તા કેમ સંકુચિત થતી ચાલી અને કૌસલો જેવાં એકસત્તાક રાજ્યો કેમ બલાકાય થવા લાગ્યાં એનો થોડો વિચાર કરીએ. (૧) મહાગ્નનોતો એકઆશમ અને (૨) શ્રાલેણીનું રાજકારણમાં બળ. આ ક્રાંતિનાં બે પ્રમુખ કારણો હશે.

(૧) ગણરાજ્યમાં બધાથી બલાકાય ગણુઓલા વલ્લહઓ હતા. પણ તેઓમાં શટકુટ પક્ષતાં મળથ રાજ અગ્નતશયુને તેઓને કમળે કરવાનું સહેલું પડ્યું. તાત્પર્ય કે તેઓમાં જેટલું ઐક્ય નેષ્ટએ એટલું ન હતું અને પ્રત્યેકજણ પોતે જ મોટો એમ માનતો હતો એવું જણાય છે. લલિતવિસ્તારનો ઉતારો પણ આ વાતને ટેકો આપે છે. આ રીતે આ મહાગ્નસત્તાક રાજ્યો દુર્બળ થતાં ચાલ્યાં હશે. સાધારણ લોકોને પણ એકઆશમમાં ગરક થઈ ગયેલાં પાંચ પાંચસો રાજાઓ કરતાં એક રાજા હોતો એ વધારે સગવડવાળું લાગ્યું હશે. ગણરાજ્યો ન્યાં સુધી કાયદેસર વર્તતા ત્યાં સુધી તેઓની રાજ્યવ્યવસ્થા લોકોને સુખાવદ લાગતી. પણ ત્યારે લોકો ઉગર જોરજુલમ કરવા લાગ્યા ત્યારે ‘પત્થર કરતાં દંડ નરમ’ આ ન્યાયથી એક જ મહાગ્ન હોય તો મીઠ એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું.

(૨) એકસત્તાક રાજ્યમાં પુરોહિતનું કામ વંશપરંપરાથી આહ્વાણો પામે. હવે અને મુખ્ય પ્રધાન વગેરેનાં કામો પણ મોટે ભાગે આહ્વાણો જ કરતા. આ કારણથી એકસત્તાક રાજપદ્ધતિ દૃઢભૂત કરવા માટે આહ્વાણો અત્યંત પરિશ્રમ કરતા હશે. પોતાના વંશને ચિરસ્થાયીત્વ મળે તે માટે એકસત્તાધિકારી રાજ્યો પણ આહ્વાણોને મોટી મોટી બક્ષિસો આપી યજ્ઞયાગને ઉત્તેજન આપતા હશે. આ પ્રમાણે ‘પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમ-વાપ્સ્યથ’ આ ન્યાયથી આહ્વાણોનો જાતિભેદ અને એકતાંત્રી રાજ્યપદ્ધતિ-આ જાતે સંસ્થા-ઓ-જગવાન થતી ચાલી.

ગણરાજ્યો અને એકસત્તાધિકારી રાજ્યો પોતાની પડોશનાં રાજ્યો સાથે કાયમ કુદ્દઓ કરતા. ખિંખિસાર જેવો શાંતિપ્રિય રાજ્ય કોષ્ઠક જ હશે. આ રાજ્યો વચ્ચેના કુદ્દઆથી પ્રગળે મોટો ત્રાસ થાય તેથી દરેક રાજ્યમાં પ્રગળ આ કુદ્દઆની વિરુદ્ધ હોય છે. તેમથી મુક્ત થવા માટે લોકોને એક જ ઉપાય જટે. તે એ કે આ બધાં રાજ્યો ઉપર એક સર્વસત્તાધિકારી સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી રાજા હોવો જોઈએ. આ વિચાર લોકોમાં-ખાસ કરી ક્ષત્રિય લોકોમાં બહુ જ ફેલાયો હોતો. કોઈ પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિયકુળમાં પુત્ર જન્મે કે તે ચક્રવર્તી થશે કે નહિ એ જાણનની જોખીઓ પામેથી ખાત્રી કરવામાં આવે છે. બોધિસત્ત્વ સિદ્ધાર્થને માટે એવી જ ખાત્રી કરવામાં આવી હતી એવી દંતકથા છે. આહ્વાણોને તો સાર્વભૌમ રાજાની સત્તા છૂટ હતી પણ શ્રમચુપથોએ પણ તેની વિરુદ્ધ કંઈ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. બુદ્ધનો વચ્છ જેવા ગણરાજ્યો ઉપર શ્રેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પણ લોકસત્તાક રાજ્યની ઉત્તમ મુદ્ધારણા કેવી રીતે કરી શકાય એ સંબંધી પ્યેટો જેવો સંવિસ્તર વિચાર તેમણે કોઈ પણ જગાએ પ્રકટ કર્યો નથી. ચક્રવર્તી રાજપદ્ધતિને બુદ્ધબુદ્ધે વિશેષ ટેકો આપ્યો હતો કે નહિ એ કહી શકાય નહિ પણ બુદ્ધના મુખમાં ચક્રવર્તીમુક્ત જેવાં મુત્રો મૂક્યાં છે તે ઉપરથી તત્સમકાલીન બિશ્વજોનો આ પદ્ધતિવિષેનો પક્ષપાત સ્પષ્ટ વ્યંક્ત થાય છે. એમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે બૌદ્ધોએ કંઈપણ ચક્રવર્તી અત્યંત ધાર્મિક હોવો જોઈએ; અને અશોક જેવા સાર્વભૌમ રાજા ઉપર આ દરખાતું અત્યંત હિતાવદ્ પરિણામ થયું તેમાં શંકા નથી. પણ તેથી મહાજનસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ સદાને માટે નષ્ટ થઈ અને એકસત્તાક પદ્ધતિ સાર્વત્રિક થઈ. આ રાજકીય વાતાવરણનું બોધિસત્ત્વ ઉપર કેવું પરિણામ થયું હશે એના ઉદાપોહ આવતા લેખમાં કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

ભારતીય જ્યોતિષનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

[મરાઠીમાં મળ લેખક:—કેશવ લક્ષ્મણ દમરી.]

ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ ઘણો મનોરંજક છે, અને તે ઉપરથી ભારતીયોની ખુદ્ધિ, જિજ્ઞાસા અને પરિશ્રમ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. આ ઇતિહાસની સામગ્રી વિદ્વદ્ધ ગંધર્વ આગમૃત્યુ દીક્ષિતે પોતાના “ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર ” નામના ગ્રંથમાં એકઠી કરી છે. તે સામગ્રી અને અગ્નિપુરાણની મદદથી ભારતીય જ્યોતિષના શાસ્ત્રીય ઇાળનો ઇતિહાસ મેં “ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્ર નિરીક્ષણ ” નામના નિબંધમાં સ્થપાણુ અને વિસ્તારપૂર્વક લખ્યો છે. શાસ્ત્રીયકાળની પહેલાંનો એટલે યત્તકાળનો ઇતિહાસ વાયુ-પુરાણમાંથી મળે છે. અને તે ઘણો ખરો મારા “ વૈદિકકાલગણનાપદ્ધતિ ” નામના નિબંધમાં આવ્યો છે. આ અને નિબંધોનો સંક્ષેપ કરીને આ સંપૂર્ણ ઇતિહાસ અહિં આપવાનો હરિદો છે.

સ્વેતવારાહકાંડપારંબ એટલે શકાબ્દ પૂર્વે ૩૧૮૦ માં વર્ષ વૈદિકકાલગણના શરૂ થય ત્યારે ૪ વર્ષનો ૧ યુગ માનીતે તેના ૧૪૬૧ દિવસ ગળતા. વાયુપુરાણ અધ્યાય ૨૧ અને ૨૨ માં કહેલા કલ્પ અને ૨૮ કલ્પોનો સંધ તેમ જ વાયુપુરાણ, અધ્યાય ૫૦, સ્લોક ૧૮૧ માં કહેલી કલ્પસંધોની વિષ્ટુત—આ અને ઉપરથી મુદ્ધમયત્રી સિવાય આ માટે સમજવાને લગભગ હમર વર્ષનો વેધ આવશ્યક છે. એટલે શકાબ્દ પૂર્વે ૪૧૮૦ માં વર્ષથી માંડીને જ આર્ય લોકો વેધ લેતા હતા એવું જણાઈ આવે છે.

આ અનુમાનને તીચેના પ્રમાણોથી યુષ્ટિ મળે છે. સૂર્યની ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન સંક્રમ્તિ આવેતે ઘણા દિવસથી માત્રમ હતી એ અપ્પ છે. આ ગતિ વિગે વાયુપુરાણમાં એમ કહ્યું છે કે સૂર્ય ઉત્તરાયણમાં અદગ્ના મંડળમાં અને દક્ષિણાયનમાં જહારના મંડળમાં આવે છે, અને પ્રત્યેક મંડળનું પ્રમાણ ૧૦૭૧૨૧ મોજન છે. એક વર્ષમાં આવાં મંડળો ૩૬૫ થાય છે. એટલે જ પ્રતમાં સૂર્ય ફરે છે તેનો પરિધ 365×107121 અને વ્યાસ 365×107121 એટલે 13033044 છે (વ્યાસ પરિધ પ્રમાણ ૩ છે એમ વાયુપુરાણ

૩

અ. ૫૦ સ્લોકો ૬૦, ૧૦, ૭૩, ૭૮માં અપ્પ કહ્યું છે). અને સૂર્યની અને દિશા વચ્ચેનું અંતર ત્યાં 13033033 કહ્યું છે. સૂર્યના આ મંડળનો વ્યાસ તિર્થક એટલું દક્ષિણોત્તર છે એમ પણ ત્યાં કહ્યું-છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે સૂર્ય. દરેકજ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વર્તુળ ગતિમાં ફરવા ઉપરાંત દક્ષિણોત્તર વ્યાસના વર્તુળમાં એક વરસમાં ફરે છે. સૂર્ય અત્યંત દક્ષિણે હોય તે સ્થાન અને અત્યંત ઉત્તરે હોય તે સ્થાન—આ બે વચ્ચેની જો લીટી તે જ આ વ્યાસ. મુખ દૈનિક ગતિમાં ફરતાં પૃથ્વીથી જોડે અંતરે હોય છે, તેટલે જ અંતરે આ દક્ષિણોત્તર વ્યાસ દોવો જોઈએ—એટલે સૂર્યની દૈનિકગતિના પરિધ (આ વાયુપુરાણમાં ત્યાં જ

• મરાઠી લેખના ગૂજરાતી અનુવાદ માટે મી. હરિહર પ્રા. બટ્ટના અને આભારી છીએ. સં.

૯૪૫૦૦૦૦૦ થોળને દેલો છે.) જોડેસોજ સૂર્યનાં અસંત દક્ષિણબિંદુ અને અત્યંત ઉત્તર બિંદુમાંથી જનારા પૃથ્વી મધ્ય વ્રતનો પરિધ દોલો જોઈએ. આ પરિધ (૯૪૫૦૦૦૦૦) થી બંને દિશાં વચ્ચેના અંતર (૧૩૦૩૩૦૩૩) નો ભાગીતે ૩૬૦ થી ગુણીતે બેથી ભાગવાથી ક્રાંતિવૃત્ત અને વિષુવવૃત્ત વચ્ચેનો ખુણા $\frac{13033033 \times 360}{94500000 \times 2} = 24^\circ 42'$ આવે છે. આજ આ ખુણો ૨૩° ૨૭' છે અને આમાં દર એકેટલે એક કલાકનો કાચ થાય છે. એટલે આર્યોએ જોયેલું દિશાંતર ૮૨૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે શક પૂર્વે ૫૩૬૦ વર્ષ જોયેલું જુલું દેલું જોઈએ. આમાંથી ગણચુકનો કેટલોક કાળ બાદ કરીએ તો પણ ભારતીય આર્ય શક પૂર્વે નિદાન ૪૦૦૦ વર્ષથી સૂર્યનો વેધ લેતા હતા અને તેની ગતિનું ઘણું જ મૂલ્ય જાત આટલા પુરાતન કાળમાં થયું હતું એ સ્પષ્ટ છે.

યજુર્વેદમાં ચંદ્રસ્થિતિનો વિચાર પાછળથી શરૂ થયા એમ લાગે છે. ચંદ્રનું અત્યંત પ્રાચીન ગણિત વાયુપુરાણમાં આપ્યું છે (વાયુપુરાણ, અધ્યાય ૫૦ માં વિષુવવિંદુ કૃતિદાના આરંભમાં અને તેથી ઉત્તરણબિંદુ શતનારાના બીજા પાદના આરંભમાં કહ્યું છે). આ ગણિતનો અત્યંત પ્રાચીનકાળ શક પૂર્વે ગુમારે ૨૩૬૮ વર્ષ આવે છે. આ ગણિતમાં ચંદ્ર સૂર્યના પંચવર્ષામક યુગ દેલો છે અને તે ચાર વર્ષના યુગમાં વિકાર કરીને બનાવ્યા છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પહેલાં ધર્મકૃત્યમાં ચંદ્રનો વિચાર થતો ન હતો. આ વાયુપુરાણના ગણિતમાં પંચવર્ષામક યુગના દિવસ ૧૮૩૦ દેલો છે. એટલે ૬૨ ચંદ્રમાસના એટલે ૧૮૬૦ તિથિના દિવસ ૧૮૩૦ થાય છે. એટલે ૩૦ તિથિનો કાચ થવાને ૧૮૩૦ દિવસ લાગે છે અથવા એક તિથિનો કાચ થવાને ૬૧ દિવસ લાગે છે. એટલે ૬૨ તિથિના ૬૧ દિવસ થાય છે. એટલે એક તિથિ (સત્ર)નો કાળ ૨૯૬૬૬૬ માત્ર થાય છે. (એક કલાકની માત્ર ૫ અને એક અડોરાતની કલા ૫૦૩.મા. ૩૫૦.શા; પા. ૭૮ અને પા. ૮૦ માં “કાષ્ઠા: પંચાક્ષરા: સ્મૃતા:”) ચલતો આટલોજ વખત વા. મુ. અ. ૫૭, સ્ત્રો. ૧૮૦ માં દેલો છે. પણ પછી તરત જ ૧૮૦ માં શ્લોકમાં ૪૦૦ વિદ્યુતનો એક તેમસ (વૈધવ?) યુગ થાય છે અને તેમાં ગંગા થાય છે અને તેનું કારણ એક નાહિકા એટલે ધટિકા છે એમ કહ્યું છે. ૬૮ તિથિના ૬૩ દિવસ માનવાથી ૪૦૦ તિથિમાં ૬૬ તિથિનો કાચ થાય છે. તેનોજ આ ૧૮૨ માં શ્લોકમાં નિર્દેશ છે એ સ્પષ્ટ છે. ૬૨ તિથિના ૬૧ દિવસ કરતાં ૬૪ તિથિના ૬૩ દિવસ એ પ્રમાણ ઘણું મૂલ્ય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જો કે આરંભમાં ચંદ્રગતિનું જ્ઞાન ઘણું જ સ્થૂળ હતું, તો પણ વર્ષ જ તેનું ઘણું જ મૂલ્ય જાત ભારતીયોએ કરી લીધું હતું.

આ પ્રમાણે ચંદ્રસૂર્યની ગતિનું જ્ઞાન કરી લઈને તેનો પંચાંગરચના માટે તેમણે ઉપયોગ કર્યો. પહેલાં ૧૮૩૦ દિવસનો અને ૬૨ ચંદ્રમાસનો અને ૫ વર્ષનો એક યુગ તેમણે લીધો, પણ ચંદ્રગતિનું મૂલ્યજ્ઞાન થવા પછી તે યુગ ૧૮૩૦૬૬૬ દિવસનો માનવા લાગ્યા. પણ યુગ-ગણનામાં લીધેલા વર્ષનું માપ બરાબર નહોતું. આ જ્ઞાન ત્યારે હતું જ. કારણ પાંચ પાંચ વર્ષોના કેલકાક યુગ ગયા પછી આકાશસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોઈને કેટલાક દિવસ છોડી દેવા એમ તેમણે કહ્યું છે (સુવેદ જ્યોતિષ શ્લોક ૫ ઉપર મેં મા. પુ. કા. નિર્ણયમાં દર્શી

ટીકા જુઓ). પ્રત્યેક યુગના ૧૮૩૦ દિવસ લેના હતા ત્યાં સુધી ૭ યુગને અંતે ૨૪ દિવસ છોડીને ૩૦ વરસના ૧૦૯૫૬ દિવસ લેના. પરંતુ પછી બપોરે ૧૮૩૦ફૂટ દિવસનો યુગ માનવા લાગ્યા, ત્યારે પૂર્ણ ચાંદ્ર માસ ૪ (અધિક માસ) છોડી દઈને ૩૦ વર્ષના ૧૦૯૫૬ફૂટ દિવસ લેતા. આ પ્રમાણે 'ક્ષય માસ' ત્યારે ઉપજ થયો અને તેની મદદથી વર્ષનું ધણું જ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ઉપયોગમાં આવ્યું. આ પછી એવું જાણવામાં આવ્યું કે ક્ષય માસને બદલે પ્રત્યેક ચોથા યુગનું છેવટનું વર્ષ જ છોડી દેવાથી એટલે ચાર યુગના જે ૨૪૮ ચાંદ્ર માસ થાય છે તે પૈકી છેવટના તેર ચાંદ્ર માસ છોડી દેવાથી ૧૯ વર્ષના ૨૩૫ ચાંદ્ર માસ એટલે ૬૯૩૯ફૂટ દિવસ અથવા એક વર્ષના સુમારે ૩૬૫ફૂટ દિવસ થાય છે. (મારો "વૈદિક કાલગણના પદ્ધતિ" નિબંધ જુઓ). તે ઉપરથી સંવત્સર ક્ષય પદ્ધતિ ઉપજ ચર્ચા. આમાં ૧૯ વર્ષે એક સંવત્સરનો ક્ષય માને છે.

આ ઇતિહાસમાં બીજી એક અગત્યની બાબત તે ભારતીયોએ વખતોવખત લીધેલા વિપુલબિંદુની અથવા અપનબિંદુની સ્થિતિના વેધ છે. પુનર્વસુ અને મૃગશીરષામાં ભારતીયોએ વિપુલબિંદુનો વેધ કર્યા વિશે લેા. ટિંગકે 'ઓરાયન'માં બનાવ્યું જ છે. કૃત્તિકારને વિપુલબિંદુ હોવા વિશે વાયુપુરાણમાં કહ્યું છે. અપનબિંદુ ધનિષ્ઠાર્ધ ભાગે એટલે વિપુલબિંદુ ભરણીના ચોથા પાદના આરંભે હોવા વિશે મૈત્રયુપનિષદમાં કહ્યું છે. અપનબિંદુ ધનિષ્ઠારને એટલે વિપુલબિંદુ ભરણીના બીજા પાદને આરંભે વેદાંગત્યોત્તિપમાં કહ્યું છે. વિશ્વામિત્રે આગાહી પદ્ધતિ રદ કરીને શ્રવણાદિ નક્ષત્રપદ્ધતિ સ્થાપન કરી એમ મહાભારત (આદિપર્વ અ. ૭૧)માં કહ્યું છે. આનો અર્થ એ કે તેણે અપનબિંદુ શ્રવણારંભે એટલે વિપુલબિંદુ અશ્વિનીના બીજા પાદને આરંભે જોયું. વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં આ નક્ષત્રો શ્રવણાદિ કક્ષાં છે. આપણા સૂર્ય-સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથ રચાયા ત્યારે અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રગણના માની છે. તે ઉપરથી ત્યારે આશ્વતી-નક્ષત્રારંભે વિપુલબિંદુનો વેધ લેવાયો એ સ્પષ્ટ છે. એકંદરે વિપુલબિંદુના વેધ આર્યો અને પ્રાચીન કાળથી લેતા આવ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે.

યજ્ઞકાલને અંતે અને શાસ્ત્રીયકાલને આરંભે પિતામહ સિદ્ધાંત થયો. આમાં ૬૪ તિથિના ૬૩ દિવસ લીધા છે, અને આઠ વર્ષનો યુગ માનીને આઠ વર્ષમાં ત્રણ અધિક માસ લીધા છે. આમાં યુધાદિ પાંચ ગ્રહોની મધ્યમ ગતિ પણ કહી હશે. આ સિદ્ધાંતમાં શાસ્ત્રીય એવું કંઈ જ નહોતું, તે પછી તેની બહુપ પૂરી કરવા જે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત થયો ["કથિર્તં બ્રહ્મણા પૂર્વં અવશેષં બ્રહ્મોમિ તે"—વસિષ્ઠસિંઠ] તેમાં ત્યોતિ:શાસ્ત્રને આરંભ તદ્દન સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ સિદ્ધાંત ઉપગ્રંથ છે એ મોટું ભાગ્ય જ સમજવું જોઈએ. એ વિન્ધેશ્વરીપ્રસાદે કાશીમાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એમાં સર્વ સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં કહેલી યુગ-પદ્ધતિ, મધ્યમ અને સ્પષ્ટ ગ્રહોના વિવેક; મધ્યમ ગતિ, ત્યાર્ધ [૩૩૫ અંશને અંતરે], શીઘ્ર પરિધિ, ગ્રહ સ્પષ્ટ કરવા માટે શીઘ્ર ૧૪ કાંઠવાની રીત, રાત્રિમાન, ચર વગેરે કાંઠવાની રીત, સૂર્ય, ચંદ્ર અને બુદ્ધાનાં બિંબોતાં માન વગેરે બાબતો મુખ્યત્વે કહી છે. મધ્યમ ગતિ પ્રત્યક્ષ ન કહેતાં પ્રત્યેક ગ્રહની કક્ષા કહો છે, અને બગલુ કક્ષા પણ કહી છે, અને બગલુકક્ષાને ગ્રહકક્ષાથી ભાગવાથી ગ્રહના મહાયુગના બગલુ આવે છે એમ કહ્યું છે. પૃથ્વીનો વ્યાસ પણ એમાં કહ્યો છે.

આમાં કહેલી શીઘ્ર પરિધિ મૂળે આ ગ્રંથની જ છે. તે કોઈએ પ્રક્ષિપ્ત કરેલી નથી. કેમકે તેને પ્રક્ષિપ્ત માનીએ તો તે પંચસિદ્ધાંતોકત વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી જ પ્રક્ષિપ્ત કરવી શક્ય છે. અને ત્યારે તો ચંદ્રસૂર્યની મંદ પરિધિ તે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત ઉપરથી જ માલુમ પડી શકતી હતી. અર્થાત પ્રયોગકારે ચંદ્રસૂર્યમંદપરિધિ જ પ્રક્ષિપ્ત કરી હોત, પણ તેમ કરેલું દેખાતું નથી, તેથી આ શીઘ્ર પરિધિ મૂળે તેની જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

શીઘ્ર પરિધિ કલા છતાં, મંદ પરિધિ સૂર્યચંદ્રની પણ કહી નથી એવું કારણ વિચારવા જેવું છે. મનુષ્યે પ્રહોની આકાશીય ગતિનું અવલોકન કરવાથી તેને પ્રથમ શીઘ્ર ફળું જ જ્ઞાન ધ્રુવશ્રુતિ ઉપરથી ઘટ શકે છે. તેને પ્રથમ એમ જણાઈ આવે છે કે ધ્રુવ, શુક્ર સૂર્યને છોડીને જહુ દર જતા નથી. તે ક્યારે કે સૂર્યની આગળ અને ક્યારેક ઘણા જલદી ચાલે છે અને ક્યારેક તો તદન સ્તબ્ધ હોય છે, આમ કેમ થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યને એટલું સહજ સૂઝે છે કે તેઓ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને આંપણે જ્યાંથી જોઈએ છીએ તે પૃથ્વી તે વર્તુળની જહાર હોવી જોઈએ. આ ઉપપત્તિ એક વખત સમજાયા પછી તે ઉપપત્તિ ઉપરથી ગણિતથી ગ્રહચરિત્ર કાઢવા માટે જ્યાંથી વગેરે સૂઝે એ સાહજિક છે, અશક્ય નથી. આટલું થયા પછી આ જ વિદ્યુત રૂપે મંગળ, શુક્ર અને શનિને લગાડવું સહજ છે. તેઓ પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે પણ તેમના વર્તુળમાં પૃથ્વી છે. એમ માનવું સાહજિક છે અથવા મધ્યમ મંગળ, શુક્ર અને શનિ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે અને મંગળ, શુક્ર અને શનિ તેમના મધ્યમ માનની આસપાસ ફરે છે એમ માનવું સાહજિક છે. આ જ ઉપપત્તિ સૂર્યચંદ્રની ગતિને લગાડવી એ બાબત પાછળથી સૂઝે એવી છે. તેમ જ પંચગ્રંથની ગતિમાં અનિયમિતાનાં મંદફલ અને શીઘ્રફલ એ બે કારણ છે એ વાત પણ પાછળથી સૂઝે એવી છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં કેવળ શીઘ્ર પરિધિ કહી છે તે સાહજિક જ છે.

“ મન્દોષ્ણપાતમગજાનુપપત્યા નયેષ્વને ।

યન્ન મન્દફલં શૂન્યં મન્દોષ્ણસ્થાનમુચ્યતે ॥ ”

આ સિદ્ધાંતના વચનમાં એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મન્દોષ્ણના બધાં ઉપપત્તિથી એટલે આકાશમાં જોઈને કાઢી લેવા. ગ્રંથમાં મન્દોષ્ણબગણ કલા નથી. તે કાઢી લેવા એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી બે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. મન્દોષ્ણ ગતિમાન છે એ કેમ સમજાવું ?—આ એક પ્રશ્ન, અને મન્દોષ્ણ ગ્રંથકારે પોતે જોઈને કાં કલા નહિ ?—આ બીજો પ્રશ્ન.

પહેલા પ્રશ્ન સંગ્રહ વિચાર કરનાં એમ જણાઈ આવે છે કે આગળ ઉપર પંચસિદ્ધાંતોકત મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતમાં પણ ચંદ્રમન્દોષ્ણ સિવાય બીજાં મન્દોષ્ણ ગતિમાન છે એ કલ્પના નથી, તો પછી આ ગ્રંથકારને આ કલ્પના સૂઝી કઈ રીતે ? ચંદ્રમન્દોષ્ણગતિ ઉપરથી સૂઝી એમ કહીએ તો ચંદ્રમન્દોષ્ણગતિ એકલીનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે; તેની સાથે સાથે જ ચંદ્રોષ્ણ મૂળોષ્ણ અને ચંદ્રસૂર્યમંદપરિધિઓનું પણ જ્ઞાન થવું જોઈએ. પણ આ બાબતો તો ગ્રંથમાં કહી નથી. તેથી મન્દોષ્ણગતિ સમગ્ર ક્રમ તેના ખુલાસો થવો જાણી રહે છે. મનુષ્યને શીઘ્રફળું જ જ્ઞાન હતું અને તે શીઘ્રફળને જ મંદફળ અને શીઘ્રોષ્ણને જ મન્દોષ્ણ કહે છે એમ સમજવાથી આ ખુલાસો મેળે થાય છે. કાગળ કે શીઘ્રોષ્ણ ગતિમાન છે એ મનુષ્યને સહજ સમજી શકાય

છે. શીઘ્રાચ્ચ ગતિમાન છે એ વસિષ્ઠને સમજાયું, પણ તેની ગતિ હરાવવા જેટલો વખત તેને મળ્યો નહિ, તેથી તેણે તે ગતિ ઉપપત્તિથી હરાવી લેવી એમ કહ્યું અને તેથી તે ગતિ તેણે પોતે કહી નથી. મંગળ, શુરુ, શનિનાં શીઘ્રાચ્ચની ગતિ સૂર્યગતિની જેટલી જ છે એમ બીજા સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે તેમ અહિં કહ્યું નથી આ વાત લક્ષમાં રાખીને આશ્ચર્ય અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. આ પ્રમાણે ઉપરના બે પ્રશ્નોનો ખુલાસો મળે છે.

આ સિદ્ધાંતમાં સ્પષ્ટગતિપ્રમેય કહ્યું હતું એ વિષે ક્યારે પણ સંશય લઈ શકાય એમ નથી. કારણ કે તે સિવાય “લઙ્ઘેષ્ટઃ સ્વચરેઃ મધ્યો મગ્ગાદિ મેચેત્સદા ।” (આ મધ્ય શબ્દ આવે છે) એમ કહેવું શક્ય નથી. અને આ વચન આ સિદ્ધાંતનું મૂળનું નહિ પણ પ્રક્રિય છે એમ માની જ શકાય નહિ. સ્પષ્ટગતિપ્રમેયની સાથે જ ત્યાર્થ અને શીઘ્ર-ગતિ કાટવાની રીત આ સિદ્ધાંતમાં મૂળથી જ દેખી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

આ સિદ્ધાંતકારે બુધા ઉપરથી ચંદ્રનું ચંદ્રનું પણ હરાવ્યું છે એમ લાગે છે. કારણકે તેણે ચંદ્રકક્ષા કહેલી છે અને બુધા ઉપરથી આવતી વેગને તેટલી જ તે ઘણીખરી છે (આ મા. જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં આપ્યું છે તે જુઓ).

એકદરે આ સિદ્ધાંત જો કે ઘણી રીતે છિન્નબિન્ન થયો છે, તેપણુ તેમાં સ્પષ્ટ-ગતિપ્રમેય, ત્યાર્થ અને શીઘ્રગતિ કાટવાની રીત આપેલી હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. અંશોત્-શાસ્ત્રીય ભૂગોળના પાગો આ સિદ્ધાંતકારે જ નાખ્યો એ સ્પષ્ટ છે.

હવે આપણે જે કંઈ નવીન કહ્યું, તે પોતે શોધીને કહ્યું કે ગ્રીક લોકોની પાંચથી લઈને કહ્યું એ પ્રશ્નો વિચાર કરીને જોઈએ. પણ આ પ્રશ્નો વિચાર કરવા પહેલાં આ સિદ્ધાંતકારના કાળનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે.

આ સિદ્ધાંતમાં “નંદ [એટલે નવ]” એ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે આ ગ્રંથકાર સિકંદરની સ્વામી વખતે ગ્રીક લોકો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યાર પછી થયો એ સ્પષ્ટ છે. પણ ત્યાર પછી કેટલે દાણે તે થયો એ જ ઘણા મદતવનો પ્રશ્ન છે. તેનો નિકાલ આ ગ્રંથમાં આપેલા અવધનાંશ કાટવાના શ્લોકથી થાય છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

અઘ્દાઃ સ્વર્ણતુભિર્ભાજ્યા—

મ્નદ્વોઽન્વિઘ્ના વરોઽન્વિઘ્નાઃ । અવધનાંશાઃ...॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—કલિના ગત્યર્થને ૬૦૦ થી ભાગનાં. [ભાગાકાર ભંગણાદિ આવે છે—શ્લોકો. ૩૭ જુઓ] જે આવે તેના ભુજાને ૩ થી ભુજાને ૧૦ થી ભાગનાં એટલે અવધનાંશ આવે છે. ઉદાહરણાર્થ, ગતકલિ ૨૭૦૦ ને ૬૦૦ થી ભાગનાં ૪ ભાગણુ અને ૬ રાશિ આવે છે. ૬ રાશિનો ભુજા ૦ આવે છે, એટલે અવધનાંશ ૦. ગતકલિ ૩૦૦૦ માં પણ અવધનાંશ મળ્યો જ આવે છે. ગતકલિ ૨૮૫૦ ને ૬૦૦ થી ભાગનાં ૪ ભાગણુ અને ૮ રાશિ આવે છે. તેનો ભુજા ૮૦ અંશ, તેને ૩૦ થી ભુજાનાં અવધનાંશ ૨૭ આવે છે. આ પ્રમાણે ગતકલિ ૩૨૫૦ માં પણ અવધનાંશ ૨૭ જ આવે છે. આ રીતે ગતકલિ ૨૭૦૦ થી ૨૮૫૦ સુધી અવધનાંશ વધનાં વધનાં પરમાં એટલે ૨૭ અંશ મળે છે. આગળ ૩૦૦૦ સુધી ગતનાં

ધરતી શન્ય થાય છે. અને ફરીને ૩૧૫૦ સુધી વધતાં વધતાં ૨૭ અંશ થાય છે અને ફરીને ૩૩૦૦ સુધી ધરતી ધરતી શન્ય થાય છે.

હવે આ અયનાંશની ઉપપત્તિ જુઓ. પિતામહના ૮ વર્ષના યુગમાં વર્ષ અધિક માસ [મા. જ્યો. જુઓ] હોવાથી તે યુગમાં ૯૯ ચાંદ્ર માસ અને તેના દિવસ [૬૪ તિથિના ૬૩ દિવસ પ્રમાણે] ૨૯૨૩૫૮૩૭૫ થાય છે. એટલે એક વર્ષના દિવસ ૩૬૫.૪૪૯૨૧૮૭૫. આ પ્રમાણે સૂર્યની ગતિ બહુ યોદી આવે છે કારણ કે વાસ્તવિક સાયન વર્ષ ૩૬૫.૨૪૨૨૨ છે. તેથી પિતામહના ગણિતથી આવતા સૂર્યમાં દરવર્ષે શુભારે ૧૨ કલા મેગવ્યા સિવાય તે સૂર્ય ઉપરથી આવતો અયનાંશ વાસ્તવિકની સાથે મળે નહિ. તેથી આ અયનાંશ ૧૫૦ વર્ષમાં ૨૭ એટલે એક વર્ષમાં ૧૦.૮ કલા વસિષ્ઠને મેગવ્યા પડી. આ અયનાંશ દરવર્ષે વધતા જાય છે. તે કદી ઘટી શકે નહિ. પણ વસિષ્ઠોક્ત ગણિત પ્રમાણે ૧૫૦ વર્ષ ધરતી જાય છે. માટે આ તેની પોતાની કલ્પના જ છે. તેની કલ્પના પ્રમાણે અયનાંશ ઓછા થવાનો જે કાળ તેમાં તે થયો ન હોવા જોઈએ, કેમ કે તે કાળમાં તે થયો હોત તો પોતાની કલ્પના ખોટી છે એમ તેને પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવ્યું હોત. તેથી તે અયનાંશસિદ્ધિના કાળમાં એટલે મનકલિ ૨૭૦૦ થી ૨૮૫૦ સુધીમાં અથવા ૩૦૦૦ થી ૩૧૫૦ સુધીમાં થયો હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ વસિષ્ઠકાલગણનામાં અને ઈતર કાલગણનામાં નિર્દાન ૨૪ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ એમ મેં જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં બતાવ્યું છે. તેથી વસિષ્ઠનો કાળ મનકલિ ૨૬૭૬ થી ૨૮૨૬ સુધીમાં અથવા ૨૯૭૬ થી ૩૧૨૬ સુધીમાં હશે છે. નહિ પછી ચંદ્રગુપ્તનો અભિષેક થયો તે શક પૂર્વે ઉત્તર અથવા મનકલિ ૨૭૬૦ ને વખતે થયો. તેથી વસિષ્ઠનો કાળ મનકલિ ૨૭૬૦ થી ૨૮૨૬ સુધીમાં અથવા ૨૯૭૬ થી ૩૧૨૬ સુધીમાં આવે છે.

હવે અગ્નિપુરાણોક્ત તિથિગણિત ને સિદ્ધાંત ઉપરથી લીધું છે તે મનકલિ ૨૬૫૦ ને શુભારે થયું. કારણ કે તે અરસાના તેના પ્રલ વાસ્તવિક પ્રહો સાથે મળે છે એમ મેં જ્યો. શા. નિરીક્ષણ માં બતાવ્યું છે. તે સિદ્ધાંતમાં ચંદ્ર સૂર્યનાં મંદઈળ અને ઉદઈળ કલાં છે. તે અગ્નિપુરાણોક્ત સિદ્ધાંત પહેલાં આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત ઘણો જ વર્ષ પહેલાં થયો હોવા જોઈએ. તેથી આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત મનકલિ ૨૭૬૦ થી ૨૮૨૬ સુધીના કાળમાં થયો એ સ્પષ્ટ છે.

હવે આમાં કહેલી બાબતો અંધકાંના પોતાના જ શોધથી કહી છે એ સદજ સિદ્ધ થાય છે. સ્પષ્ટગતિપ્રમેય સૂરાષમાં એપોલોનિયસે શોધી કાઢ્યું. પણ તેનો જન્મ શુભારે મનકલિ ૨૮૫૨ છે. [એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા જુઓ]. તે સિવાય મનકલિ ૨૭૬૦ ની પહેલાં ગ્રીક ન્યોતિયોએએ શોધી કાઢેલી કેઈ પણ બાબતનો ઉલ્લેખ આ વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતમાં નથી. આ ગ્રીક ન્યોતિયોએએ વર્ષમાન ૩૬૫.૨૪૨ દિવસ અને ૧૯ વર્ષમાં ૨૭ અધિક માસ લીધા છે. ૧૯ વર્ષના એટલે ૨૩૫ ચાંદ્રમાસના દિવસ ૬૯૩૯૬. અથવા ૬૯૪૦. પણ આમાંની એકે બાબત વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં નથી. વસિષ્ઠસિદ્ધાંતનું વર્ષમાન તેમાં કહેલા અયનાંશ દિસાળમાં લેતાં ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૦૫. આવે છે. ૮ વર્ષમાં ૩ અધિક એટલે ૨૩૫ ચાંદ્રમાસના દિવસ ૬૯૩૯૬ છે. [જો પા જુઓ] આ બાબતોનો

વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ સિદ્ધાંતનો કાળ ગમે તે દરો, પણ આમાં કહેલી બાબતો ગ્રીક પાસેથી લીધી એમ કહી જ શકાય નહિ.

હવે આ સિદ્ધાંતમાં “કેન્દ્ર” શબ્દ આવ્યા છે અને તે ગ્રીક છે, તેથી અદસ્તગતિત્વ તત્ત્વ વસિષ્ઠે ગ્રીક પાસેથી લીધું એમ કોઈ કોઈ કહે છે, તેનો વિચાર કરીએ. પહેલાં તો કેન્દ્ર શબ્દ ગ્રીક જ છે, સંસ્કૃત નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે સંસ્કૃત ધાતુ ક્રિણ- ‘ચિદ્’ કરવું’ એ ઉપરથી ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ થઈ શકે છે. અને એ જ પ્રકારે ગ્રીક ‘કેન્દ્ર’ [અંગ્રેજી centre] શબ્દ થયેલો છે. બીજું, ‘કેન્દ્ર’ ગ્રીક શબ્દ માનીએ તો પણ તેની સાથે અદસ્તગતિતત્ત્વ ભરતખંડમાં આવવું જ જોઈએ એમ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. હાયાના ધરવા ઉપરથી દિવસનો ગતકાળ જેવા માટે સૂર્યાંશ [sun-dials] કરવાની રીતિની સાથે જ કદાચ ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હશે. તે સિવાય, ગ્રીક હિંદુસ્તાનમાં ગતકલિ ૨૭૮૦ પછી આવ્યા અને તે પછી તરત જ થયેલા ગ્રંથમાં ગ્રીક શબ્દ વાપરવાનો હિંમત કરી એમ કહેવા કરતાં ‘કેન્દ્ર’ શબ્દ મૂળે જ સંસ્કૃત છે એમ કહેવું વધારે સાદું છે, આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં વસિષ્ઠે સ્પષ્ટગતિપ્રમેય ગ્રીક પાસેથી લીધું એમ સિદ્ધ થતું નથી. વાર, આ તત્ત્વ ગ્રીક પાસેથી લીધું હોય, તો પણ તે ગ્રીકોને જેની કક્ષના પણ નહોતી એવી કેટલીએ બાબતોનો તેમાં ભારતીયોએ ઉમેરો કર્યો. તે તત્ત્વ પ્રમાણે ગણિત કરતાં આવડવા સાથે ન્યા શોધીને તેની મદદથી ગણિત કરવાની રીત શોધી કાઢી; શીઘ્ર પરિધિ દરાવી; લૂપરિધિ અને ચંદ્રકક્ષાનું માન બરાબર દરાવ્યું; વ્યાસપરિધિપ્રમાણ ધણુંજ સૂક્ષ્મ દરાવ્યું; દિનમાન કાઢવાની ખરી રીત કહી; લગ્ન કાઢવાની ખરી રીત પણ કહી; વર્ષનું માન ધણુંજ સૂક્ષ્મ દરાવ્યું. એકંદરે વસિષ્ઠ ઘણો પુદ્ધિમાન અને શોધક ગ્રંથકાર થઈ ગયો એમાં સંશય નથી.

આ મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી તરત જ બીજાં વિદ્વાન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત થયો. તે થવાનું કારણ તદ્દન ઉપાર્ક છે. મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પ્રમાણે અનુભવ નહિ થવાથી મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં ફરક કરવો પડ્યો, એટલે મૂળ વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં કહેલી અપનગતિને સૂર્યની અને ચંદ્રની ગતિમાં જ અંતર્ભાવ કરીને સિદ્ધાંત રચવો પડ્યો. વસિષ્ઠસિદ્ધાંતના એક મહાયુગના દિવસ ૧૫૭૭૯૧૭૫૧૬ કલા છે. [મા. જ્યો. પા. ૧૭૧ જુઓ] આ બીજા કોઈ પણ સિદ્ધાંતમાં દિવસ કરતાં જુદું છે. તે સિવાય અદ્વ વસિષ્ઠસિદ્ધાંતના મહાયુગના દિવસ [૧૫૭૮૭૪૦૬૨૫] જેમ સમ ભાન્ય છે, તે પ્રમાણે આ પણ છે. તે સિવાય આગળ પુલિશ સિદ્ધાંત થયો ત્યારે રોમક સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. પુલિશે રોમકનું વર્ષમાન ૩૬૫ દિ. ૧૪ ઘ. ૪૮ પળ ન લેતાં. વર્ષમાન ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૩૦ પળ લીધું ત્યારે એટલે પુલિશના વર્ષમાં ૩૬૫ દિ. ૧૫ ઘ. ૩૦ પળની લગભગ જેનું વર્ષમાન હોય એવો કોઈ પણ સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ અને તે મહાયુગમાં ૧૫૭૭૯૧૭૫૧૬ દિવસ કહેનાર વિદ્વાન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત સિવાય બીજા કોઈ દેખાતો નથી.

તે પછી અગ્નિપુરાણમાં જે ઉપરથી તિથિગણિત કહ્યું છે તે વદવસિષ્ઠ સિદ્ધાંત થયો. અંગ્રેજો ત્રિયામાં હિપ્પારકસે જે કાંચ જે વખતે કર્યું તે જ કામ. તે જ વખતને સુમારે, વદ-વસિષ્ઠે અનંતપણે કર્યું એ બાબત રોમકસિદ્ધાંતના નીચે આપેલા વગતમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

વસિષ્ઠી રોમકમુનિઃ કાલજ્ઞાનાય તત્ત્વતઃ ।

ઉપવાસં [ઉપાસતુઃ?] વ્રજ્જર્ચ્ય પ્રાગેર્ક વિષ્ણુતત્પરૌ ॥ ૨ ॥

ઉભામ્યાં તોપિતો વિષ્ણુયોગોડયં [યોગં તં ?]

તન્મુચ્યઘ્યાત ॥ ૩ ॥ ઉચ્ચારયામાસ... ॥ ૪ ॥

[ભા. જ્યો. પા. ૧૭૬ બુઓ]

અર્થઃ—વસિષ્ઠ અને રોમક મુનિ એ બંનેએ ખડ્ડ કાલજ્ઞાન થવા માટે પહેલાં બ્રહ્મચર્ય અને વિષ્ણુની ભક્તિ કરી. વિષ્ણુએ બંને ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમના બંને મુખમાંથી કાલજ્ઞાન યોગ કહ્યો.

વૃદ્ધ વસિષ્ઠ અને રોમક (હીપ્પારકસ) બંનેના પ્રયત્ન સ્વતંત્ર હતા તેમાં સંશય નથી. કેમ કે તેમનાં વર્ષાદિ માન એકમેકને મળતાં નથી એમ આમંત્રુરાણુના ગણિતના નિરીક્ષણ ઉપરથી જાણી શકાય.

પરંતુ વૃદ્ધવસિષ્ઠનાં માન ધણાં સ્પૂળ હતાં અને રોમકનાં તેના કરતાં સૂક્ષ્મ હતાં, કારણ કે રોમકને આશ્ચિયન લોકોના ઘણા જૂના વેદોનો ઉપયોગ કરવાનું મળ્યું, અને આપણામાં વેદ લખી રાખવાની રીત ન હોવાથી વૃદ્ધવસિષ્ઠને પાછલા વેદ મળ્યા નહિ. પણ આ સ્પૂળતા વતન વસિષ્ઠે તુર્નજ દુરસ્ત કરી. આ જ વતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંતનું ગણિત પંચસિદ્ધાંતિકામાં કહ્યું છે, અને તે રોમકના ગણિત કરતાં સ્પૂળ છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે રોમક દિંદુસ્તાનમાં આપ્યા પૂર્વે જ તે થયેલું હશે.

જુલ વસિષ્ઠને અજ્ઞાત એવી એક બાબત તેણે શોધી કાઢી. તે એ કે મંગળ, શુક્ર અને શનિનાં શીઘ્રાન્ત્ય સૂર્ય જ છે. જુલ અને શુક્રનાં શીઘ્રાન્ત્યની ગતિ પણ તેણે શોધી કાઢી. આ સિદ્ધાંતના પંચમદંતું ગણિત પંચસિદ્ધાંતિકામાં સત્તરમા અધ્યાયમાં ૬૬-૮૧ માં દીધું છે. આ અધ્યાયમાં પ્રત્યેક મદંતું ગણિત બે વખત કહ્યું છે. ૧-૫૬ માં એક વખત અને ૬૬-૮૧ માં બીજી વખત. શીઘ્ર કેન્દ્રનો પ્રર્ણ બગળ થવાનો કાળ આમાં ત્રીજે પ્રમાણે લીધો છે:—

પહેલા ગણિતમાં

બીજા ગણિતમાં

જુલ	૧૧૫ ૫૨ ધ. ૪૫ પળ
મંગળ	૭૭૬૬૬૬
શુક્ર	૫૮૦૩૬૯
શુક્ર	૩૬૮૬
શનિ	૩૭૮૬૬૬

૧૧૪૬૬
૭૬૮૬
૫૭૫૩
૩૬૩૬
૩૭૨૬

પહેલા ગણિતમાં આ કાળ ધણા જ સૂક્ષ્મ છે અને બીજા ગણિતમાં ધણા જ સૂક્ષ્મ છે. વરાહમિહિર પંચસિદ્ધાંતિકાના આરંભમાં જ કહે છે કે વસિષ્ઠ સિદ્ધાંત કરતાં પૌલિશ સિદ્ધાંત ધણા સૂક્ષ્મ છે. તેથી આ સત્તરમા અધ્યાયને છેવટે જો કે “ઈતિ પૌલિશસિદ્ધાન્તે તારાગ્રહાઃ” એમ કહ્યું છે અને શુક્રના પહેલાં ગણિત પછી “ઈતિ વસિષ્ઠસુમ્નઃ” એમ કહ્યું છે, તોપણ બીજું ગણિત વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતનું જ છે એમ હરે છે. આને અધિક પુષ્ટિ આપનાર કારણ એવું છે કે પાંચ સિદ્ધાંત પૈકી સૂર્યસિદ્ધાંતનું પંચમદંતું ગણિત મોળામાં અધ્યાયમાં જ આપ્યું છે, અને રોમક અને પિતામહ સિદ્ધાંતમાં આ પંચમદંતું ગણિત

હોય એ સંભવતું નથી. અર્થાત્ સત્તરમા અધ્યાયના એ ગણિતમાંથી જે વધારે સ્પષ્ટ છે તે વસિષ્ઠ સિદ્ધાંતનું જ હોતું જોઈએ.

વૃદ્ધ વસિષ્ઠે કયા શોધ કર્યા તેનું દિગ્દર્શન કરીએ. મૂળ વસિષ્ઠે બુધધ્રુવની ગતિની ઉપપત્તિ જે રીતે લગાડી તે જ રીતે રવિચંદ્રની ઉપપત્તિ તેણે લગાડી. મૂળ વસિષ્ઠેકા ઉપપત્તિનો સાર બાસ્કરાચાર્યે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે.

ભૂમેમધ્યે ચલુ ભવલયસ્યાપિ મધ્યં યતઃ સ્યાત્ ।

યસ્મિન્નૃત્તે પ્રમતિ ચ્ચરો નાસ્ય મધ્યઃ કુમધ્યે ॥

મૂલ્યો દ્રષ્ટા ન હિ ભવલયે મધ્યતુલ્યં પ્રપદ્યેત ।

તસ્માત્તજ્ઞૈઃ ક્રિયત્ત્વં દદ્ધ તદ્દોઃફલં શ્વેટમધ્યે ॥

અર્થઃ—ભૂમિનું મધ્ય અને આકાશનું મધ્ય એક જ છે. પણ ગ્રહ જે વૃત્તમાં ફરે છે તે વૃત્તનું મધ્ય અને ભૂમિનું મધ્ય એક જ નથી. તેથી ગ્રહપ્રમણવૃત્તરથને દેખાય તેવો જ ગ્રહ પૃથ્વી પરથી જોનારને દેખાતો નથી. તેથી તે વાતને અનુસરીને સંસ્કાર કરવો પડે છે. આ વાત નીચે પ્રમાણે આકૃતિ દોરવાથી સ્પષ્ટ થશે, જુદા ગ્રહપ્રમણવૃત્તનું કેન્દ્ર છે. પ્ર ગ્રહનું સ્થાન, છે. ગ્રહ પોતાના વૃત્તમાં હમેશાં સરખી ગતિથી ફરે છે તેથી તેને તેની મધ્યમ ગતિ કહે છે અને તે ગતિ પ્રમાણે જે ગ્રહ આવે છે તે મધ્યમ ગ્રહ કહેવાય છે. મે મેષની એટલે આકાશચરબની દિશા છે. તેથી મેષુગ્ર મધ્યમ ગ્રહનો કોણ છે. મૂ ભૂમિમધ્ય છે. મૂલુ રેખા એટલે ઉચ્ચનીચરેખા જ્યાં ગ્રહવૃત્તને મળે છે તે એ બિંદુને ઉચ્ચ અને નીચ કહે છે. [ઉ=ઉચ્ચ અને ની=નીચ] મેષુગ્ર સ્પષ્ટ ગ્રહનો એટલે પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતા ગ્રહનો કોણ છે. મુમે વૃમે રેખાઓ સમાંતર હોવાથી

કોણ ૮ ૮ મે = કોણ ૮ મૂ મે

તેથી કોણ મે વૃ ગ્ર-કોણ મે મૂ ગ્ર =

(૮ ૮ મે + ૮ ૮ મૂ) - (૮ ૮ મે + ૮ ૮ મૂ)

= ૮ ૮ મે - ૮ ૮ મૂ = મૂ ગ્ર વૃ

= મધ્યમગ્રહને કરવાને સંસ્કાર.

આ કોણ મુગ્રવૃ = $\frac{૮}{૮} \times ૫૭.૩ \times ૮$ આ ઉગ્રમ એમ ત્રિકોણમિતિ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે ફરે છે.

ઉગ્રમ કોણને 'કેન્દ્ર' કહે છે. જ્યારે કેન્દ્ર ગણે રાશિ અથવા ૮ રાશિ હોય છે, ત્યારે ફક્ત અત્યંત મોટું એટલે પરમ હોય છે. આ ઉપપત્તિ રવિચંદ્રની ગતિને લગાડીને તે પ્રમાણે રચ્યુચ્ચ એટલે મેષુવૃ કોણ અને રવિપરમફલ, તેમ જ ચંદ્રોચ્ચ અને ચંદ્રપરમફલ વસિષ્ઠે દર્શાવ્યાં. ચંદ્રોચ્ચને ગતિ છે તે ગતિ પણ તેણે દર્શાવી. પણ તેણે પંચગ્રહોની ગતિનો વિચાર કર્યો નથી એમ લાગે છે. મૂળ વસિષ્ઠે પંચગ્રહનાં પરમ ફલ દર્શાવ્યાં. પણ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચગતિ તેને દર્શાવનાં આવડી જ નહિ. જૂનન વસિષ્ઠે સર્વ એ જ મંગળ, ગુરુ અને શનિનો ઉચ્ચ છે એમ કહ્યો. કારણ, પણ આ પાંચ ગ્રહની ગતિ એક જ ફલે સૂક્ષ્મ આવતી નથી. આ વાત પોલિશે શોધી કાઢી એમ સિદ્ધાંતિકાના ૧૭મા અધ્યાયમાં પંચગ્રહોના પહેલા ગણિત ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તે મે. ભારતીય જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ માં બતાવ્યું છે. પંચગ્રહને એ જગા દેવાં પડે છે એ વાત પોલિશે શોધી કાઢવા પછી મૂળ વસિષ્ઠે જે ફળ શોધી દર્શાવ્યું, તે બહુ શીઘ્રતાથી વધે છે અને ઘટે છે તેથી તેને શીઘ્રફલ કહેવા લાગ્યા.

અને પૌલિશ જે શોધી કાઢ્યાં તે મંદતાથી વધે છે અને ઘટે છે તેથી તેને મંદફલ કહેવા લાગ્યા. જેને એક જ ફલ હોય છે તેનું ને જલ મંદતાથી જ વધે છે અથવા ઘટે છે તેથી તેને પણ મંદફલ જ કહેવા લાગ્યા. મંદફલ સંબંધે જે ઉચ્ચ ને મદોચ્ચ અને શ્રીધૃજ સંબંધે જે ઉચ્ચ તે શીધોચ્ચ.

નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત પછી પૌલિશ સિદ્ધાંત થયો. તેમાં ચંદ્રસૂર્યાદિકની ગતિ યોગી જ મુકમ હતી એમ લાગે છે. કારણ કે વરાહમિહિરે પોતાના ગ્રંથના આરંભમાં જ કહે છે કે

પૌલિશોઽતિસ્ફુટોઽસૌ તસ્યાસન્નસ્તુ રોમકઃપ્રોક્તઃ ।

સ્પષ્ટતરઃસાવિષ્ઠઃ પરિશેષૌ દૂરચિન્નટૌ ॥૪॥ અ. ૧.

અર્થઃ—પૌલિશ સિદ્ધાંત ઘણો સ્પષ્ટ છે. રોમક સિદ્ધાંત સુક્ષ્મતામાં તેની લગભગ જ છે, પણ સૂર્યસિદ્ધાંત ઘણો જ મુકમ છે. અને બાકીના એટલે વસિષ્ઠસિદ્ધાંત અને પિતામહ સિદ્ધાંત ઘણા જ સ્પષ્ટ છે.

નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંત, પૌલિશસિદ્ધાંત અથવા સૂર્યસિદ્ધાંત ગમે ત્યારે થયા હો, તેઓ સ્વતંત્રપણે થયા છે એટલું ચોક્કસ છે. ટોલેમિના ગ્રંથમાંથી તેમાં કંઈ જ લીધું નથી. કેમ કે ટોલેમિના અને તેમના કોઈ આંકડા મળતા નથી. નૂતન વસિષ્ઠસિદ્ધાંતમાં પચ્ચથહોનાં એક જ મોઢફલ છે. તેથી તેમાં ટોલેમિનો કંઈ સંબંધ નથી એ સ્પષ્ટ છે. પૌલિશનાં મંદફલ અને મદોચ્ચ મેં ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ માં કરાવ્યાં છે તે, પચ્ચસિદ્ધાંતિકા ઉપરથી માલુમ પડતાં સૂર્યસિદ્ધાંતનાં, અને ટોલેમિનાં તુલના માટે નીચે આપું છું.

	પૌલિશ સિં	મદોચ્ચ, સૂર્ય સિં	ટોલેમિ.
મેંગળ	૩ ૨૧. ૦ અં.	૩ ૨૧. ૨૦ અં.	૩ ૨૧. ૨૫ અં. ૩૦ ૩
શુક્ર	૫ „ ૧૫ „	૫ „ ૧૦ „	૫ „ ૧૧ „
શુક્ર		૨ „ ૨૦ „	૨ „ ૨૫ „
શનિ	૭ „ ૧૨ „	૮ „ ૦ „	૭ „ ૨૩ „
બુધ		૭ „ ૧૦ „	૬ „ ૧૦ „
		પરમમંદ ફલ.	
	પૌલિશ સિ.	સૂર્ય સિ.	ટોલેમિ.
શુક્ર	૮ અં.	૫ અં. ૫ ક.	૫ અં. ૧૬ ક.
શનિ	૫૩ „	૬ „ ૨૬ „	૬ „ ૩૨ „
મેંગળ	૧૦૩ „	૧૧ „ ૮ „	૧૧ „ ૩૨ „
શુક્ર		૨ „ ૧૪ „	૨ „ ૨૩ „
બુધ		૪ „ ૨૭ „	૨ „ ૫૨ „

આ વિશે માફ ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નિરીક્ષણ જુઓ.

આ આંકડા ઉપરથી પૌલિશ અને સૂર્ય બંનેએ અત્યંત વેધ લઈને પોતાના સિદ્ધાંતો રચ્યા એ સ્પષ્ટ છે.

પૌલિશસિદ્ધાંતો નિશ્ચિતકાળ કરાવવાનાં સાધનો ઉપયોગ્ય નથી એ મોટા ખેડની પ્રાતં છે. હવે સૂર્યસિદ્ધાંત સંબંધે માલિતી કરું છું. પચ્ચસિદ્ધાંતિકાનાં સૂર્યસિદ્ધાંત આજ જે સૂર્યસિદ્ધાંત ઉપયોગ્ય છે તેના કરતાં જૂદા છે અને તે જ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત છે. આ મૂળ

મૂર્ધસિદ્ધાંત દિનકર નામના ઋષિએ રચ્યો હતો એમ દેખાય છે. કારણ કે દિનકર નામનો એક મહર્ષિ જ્યોતિષી થઈ ગયો એમ પંચસિદ્ધાંતિકાની પહેલી જ વાર્યા ઉપરથી જણાય છે. ને વાર્યા આ પ્રમાણે છે:-

દિનકર વસિષ્ઠ પુવાન્ વિવિધમુનીન્દ્રાન્પ્રણમ્ય મકન્યાદો ।

અર્થ:-વસિષ્ઠ. દિનકર વગેરે મુનીન્દ્રેતિ નમસ્કાર કરીને...

હવે તેના કાળ વિષે વિચાર કરીએ. પંચસિદ્ધાંતિકાના અદર્ગજી શકે ૪૨૭ થી માંડીને સાધ્યા છે, મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના મધ્યમ ગ્રહને બીજાસંસ્કાર કહેવા છે તે આ પ્રમાણે:-

ક્ષેપાઃ શરેન્દુધિકલા પ્રતિયર્પ મધ્યમક્ષિતિજ્ઞ ।

દશ દશ ગુરો વિંશોધ્યા શનૈશ્ચરે સાર્ધપચ્ચયુતાઃ ॥૬૦॥ અ. ૧૬.

અર્થ:-૧૦ વર્ષે મંગળમાં ૧૫ વિકલા મેળવવી. ગૃહમાંથી ૧૦, ૧૦ યાદ કરવી વગેરે.

આમાં વર્ષો ક્યાંથી ગણવાં તે કહ્યું નથી. તે પાળ અદર્ગજી શકે ૪૨૭ થી શરૂ કરીને કાઢ્યો છે તેથી તે શકે ૪૨૭ થી માંડીને લેવાં એ સ્પષ્ટ છે. આની મનઝબ એમ કે વરાહમિહિરમતે મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહ શકે ૪૨૭ માં બિનચૂક આવતા હતા. એટલે તે મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત શકે ૪૨૭ માં થયો. આનું બીજું પુણ્ડીકરણ એવું કે લગભગ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના સૂર્ય જેટલા જ સૂર્ય ઉપરથી આપણા જ્યોતિષીઓએ શકે ૪૪૪ માં અચનાંશ શન્ય હતા એમ ઠરાવ્યું છે. અર્થાત્ મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંત શકે ૪૪૪ના ગુમારે થયો હોવા જોઈએ. ત્રીજું એમ કે શકે ૪૨૧ ના આ સિદ્ધાંતના મધ્યમ ગ્રહ મા. જ્યો. પા. ૨૦૦ મેં આધ્યા છે તે બધા યુરોપિયન ગણિત વડે કાઢેલા તે જ સમયના ગ્રહ સાથે ઘણા જ મળે છે, એ નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાઈ આવશે

શકે ૪૨૧ ચૈત્ર કૃષ્ણ ૯ મી રવિવાર, મધ્યમ મધ્યાહ્નના મધ્યમ ગ્રહ:-

	મૂળસૂર્યસિદ્ધાંત			કેરોપંતી ગ્રહસાધન કોષ્ટક પરથી		
	ગ.	અ.	ક.	ગ.	અ.	ક.
સૂર્ય	૦	૦	૦	૧૧	૨૯	૪૩
ચંદ્ર	૯	૧૦	૧૮	૯	૧૦	૩૬
ચંદ્રોદય	૧	૫	૪૨	૧	૫	૫૮
રાહુ	૧૧	૨૦	૧૨*	૧૧	૨૨	૩૭
મંગળ	૦	૭	૧૨	૦	૬	૪૮
બુધ	૬	૬	૦*	૬	૩	૫
શુક્ર	૬	૭	૧૨*	૬	૬	૩૭*
શુક્ર	૧૧	૨૬	૨૪	૧૧	૨૬	૧
શનિ	૧	૧૯	૧૨	૧	૧૮	૪૬*

* આ સંબંધે મા. જ્યો. શા. નિરીક્ષણ જુઓ. આ કેરોપંતી ગ્રહોમાં ૧૭ કલા મેળવી તેની મૂળ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહો સાથે તુલના કરવી, એટલે સૂર્યસિદ્ધાંતના બુધ સિવાયના ગ્રહો ઘણા જ મૂલ્ય છે એમ જણાશે. આમ હોવાનું કારણ તે સિદ્ધાંત તે અસામા જ થયો એ જ હોતું જોઈએ. એકંદરે આ સિદ્ધાંત શકે ૪૨૭ માં થયો એમ હરે છે.

આ સિદ્ધાંતકારની કુશળતા ઘણી મોટી છે. યુરોપમાં ટોલેમિએ જે કાર્ય કર્યું તે જ કાર્ય તેણે સ્વતંત્રપણે ટોલેમિ કરનાં પાંચ સરસ કર્યું એમ કહેવામાં કંઈ દરકત નથી.

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન

૨

બૌદ્ધ અને જૈન ઉલ્લેખો

અધ્યાત્મક:-નારાયણ મારેશ્વર ખરે

પુરાતત્વના પ્રથમ પુસ્તકના ત્રીજા અંકમાં પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦થી ઈ. પૂ. ૨૦૦) આવના સંગીત વિશેના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરી હતી. પ્રસ્તુત લેખમાં બૌદ્ધોના અને જૈનોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવના સંગીત વિશેના ઉલ્લેખોની ચર્ચા કરવી ધારી છે.

બૌદ્ધ પાક્કી ગ્રંથોમાં ગ્ગતકો અતિ પ્રાચીન મનાય છે. તેઓના સમય ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકાનો મનાય છે; અને તેમાં વર્ણવેલી લોકસ્થિતિ યુદ્ધના પહેલાંની પણ હશે એવું વિદ્વાનો માને છે.^૧

ગ્ગતકોમાં અક્ષત્ત રાગની ઘણી કથાઓ આવે છે. તે પૈકા દધિવાહન ગ્ગતકમાં રાકનામક એક બ્રાહ્મણે પોતાના એક પદ્મમાં રહેનાર બાધને વગાડવા માટે દોલ આપીને કહ્યું 'જેનું આ બાળુએ વગાડશે તો તારા રાત્રીઓ નારી જશે પરંતુ બીજા બાળુએ વગાડશે તો તેઓ તારી સાથે મૈત્રી કરશે.'^૨

ગ્ગતકોમાં બીજા એક વાન આવે છે, જેમાં જણાવેલું છે કે બોધિસત્વ પોતે એક ઉત્તમ ગાયક હતો, તેનું નામ શુત્તિલ હતું, અને એ કાશીના રાગ અક્ષત્તની પાસે ગાયક તરીકે નોકર હતો. એક વખત ઉરૂંધિનીનો સુશિલ કરીને એક ગાયક ત્યાં આવ્યો અને શુત્તિલ ને પોતાના કરતાં વધારે વિદ્વાન જાણી વધારે જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે રહી સંગીત શીખ્યો. શુત્તિલે કંઈ પણ ચોરી ક્યાં વગર તેને ગદું શીખવ્યું. પછી એક વખત અક્ષત્તની સબામાં આ બંનેનું ગાયન વાદન થયું ત્યારે રાગએ શુત્તિલને સુશિલ કરતાં બમણું ધનામ આપ્યું એ વાન સુશિલથી સદન ન થઈ. અને શુરની સાથે તકરાર કરી. તે તકરારનો નિર્ણય રાગએ એવો કર્યો કે એ બંને વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે. શુત્તિલ તે વખતે વૃદ્ધ હોવાથી પોતાના જલ્ય નિમે તેને રાંકા થઈ અને ને જંગમમાં ચાલ્યા ગયો.

ત્યા સ્તુતિથી ઠંડ તેના કપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે 'હરીફાઈમાં તું તારી બીજાનો એકે એક તાર તોડી નાંખીશ તોપણ વગર તારવાળી વીણા પહેલાંના જેવી વાગશે

^૧ જુઓ Manual of Indian Buddhism by H. Kern પા. ૨; તથા ગ્ગતકોના અંગ્રેજી અનુવાદના પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના. શ્રીકની પણ એવીજ મોત્તવના છે.

^૨ જુઓ Jataka Book II Page 70 નર્મિજાતક (ગ્ગતકોના અંગ્રેજી અનુવાદ)

અને સાતે તાર ન હોવા છતાં અવાજમાં થોડો પણ ફેર નહિ પડે. ' પછી ગુત્તિલ દરબારમાં આવ્યો અને હરીકાશમાં પોતાના શિષ્યને હત્યો. આ વાર્તામાં સમ્પત'ગ્રીનો (સાત તારની વીણાનો) ઉલ્લેખ આવે છે. આ ઉપરથી સદગ્ગ અનુમાન થાય છે કે સમ્પત'ગ્રીના પ્રચાર તે વખતે ઘણો હશે.^૩

ગતકોમાં ઢાલ (drum) શબ્દ ઘણી વાર આવે છે. ઢાલ રજુ વાદ્યમાં ગણાય છે તેમજ ધર્મવિધિના પ્રસંગે પણ એ વાદ્ય વપરાય છે. એ સિવાય રાજાઓ ધાર્મિક કે રાજકીય આસાઓ બહાર રસ્તાઓ પર ઢાલથી ઢાંઢેરા પીટાવીને બહાર કરતા. તે વખતે Kettle-drum Road (એટલે ઢાલ-રસ્તો) ખાસ રાખવામાં આવતો હતો.^૪

ઢાલ અને શંખ વગાડનારાઓનો તે વખતે એક ધંધો હતો એમ જણાય છે. બુદ્ધ બોધિસત્ત્વે શંખ તથા ઢાલ વગાડનારાઓમાં પણ એ જન્મ લીધા હતા એમ ગતક કથાઓમાં કહ્યું છે.^૫

વીણાનો ઉલ્લેખ ગુત્તિલ ગતકમાં તો આવીજ ગયા છે. વિધુરપંડિત ગ્ગનકમાં પણ તેના ઉલ્લેખ છે. પ્રધાન વિધુરપંડિતે પોતાના રાજના શત્રુઓને જેમ વીણા વાદનથી હાથી પકડાય છે તેમ પોતાના આતુરથી હત્યા.^૬

ગતક ગ્રંથોમાં ખીંગ સંગીત વાદ્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને સરસમાં વપરાતાં વાદ્યોનો. સરસમાં ઘણા રચો રહેતા અને તેમાંના છેલ્લા રથમાં વાદ્યો વગાડવામાં આવતા.^૭ બૌદ્ધોના ધાર્મિક વિધિમાં પણ સંગીતને ઉત્તમ સ્થાન હતું. પંચશિખ અઘર્વ દાયમાં વીણા લઈને શુદ્ધની સ્તુતિ કરે છે એવો ઉલ્લેખ પણ આવે છે.^૮

રાજા મહારાજાઓ પણ પોતાની પાસે ગાયક વાદક નોકર તરીકે રાખતા હતા એ વાત મહાસારગતક અને તકારીય ગતક ઉપરથી જણાય છે.

મહાજન ગતકમાં ચાર મહોટા ધ્વનિનો ઉલ્લેખ છે અને એ ધ્વનિ મુદંગ હુંહુબિ ઇત્યાદિ ચર્મવાદ્યોનો કહેણ છે. આ ધ્વનિનો ઉપયોગ રાજા મહારાજાઓ સન્માનનીય પુરોએને માત્ર આપવા ખાતર કરતા હતા. એ ધ્વનિ બે રથની વચ્ચે વાદ્યો વગાડીને કાઢના હતા જેમાંથી એક રથમાં માણસો બેસે અને બીજો ખાલી રહે. એ રથોને રાજવાડાની ચોતરફ ફેરવતા. અને તે વખતે સેંકડો વાણંત વગાડી તે બધાનો અવાજ સમુદ્રની ઘાંપણા જેવો કાઠના.^૯

૩ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ બીજો શુપ્ત ગતક Page 172, 176

૪ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ ૪ થો. પાનું ૧૭૧ અને ૨૫૬.

૫ જુઓ ગતકોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ભાગ ૧. પાનું. ૧૪૬ બેરીવાદક ગતક અને શંખધ્વનિ ગતક.

૬ જુઓ ગતકો ભાગ ૬ દ્વો પાનું ૧૨૭ વિધુરપંડિત ગતક.

૭ જુઓ ગતક ભાગ ૬ દ્વો. નીગ્રાધ ગતક.

૮ જુઓ ગિરારી કૌશીય ગતક પાનું ૪૦ ગતક ભાગ ૪ થો.

૯ જુઓ. મહાજન ગતક

મહાવગ્ગમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે.

અથ સ્વો ભગવા યેનાયસ્મતો સોણસ્સ વિહારો તેનુપસંકમિ ઉપસંકમિત્થા પજ્જસે આસને નિસીદિ । આયસ્માપિ સ્વો સોણો ભગવન્તં અભિવાદેન્થા પકમન્તં નિસીદિ । પકમન્તં નિસિદ્ધં સ્વો આયસ્મન્તં સોણં ભગવા એતદ્ધયોચ । નનુ તે સોણ રહોગતસ્સ પટિસહ્હીનસ્સ પયં ચેતસો પરિચિત્તકો ઉદપાદિ । યે સ્વો કેચિ.....પુઙ્ગાનિ ચ કરેય્યન્તિ । પયં ભન્તેતિ । તં કિં મઙ્ગસિ સોણ, કુસલો ત્વં પુઙ્ગે અગારિકભૂતો ઘીણાય તન્તિસ્સરેતિ । પયં ભન્તે । તં કિં મઙ્ગસિ સોણ, યદા તે ઘીણાય તન્તિયો અચ્ચાયતા હોન્તિ, અપિ નુ તે ઘીણા તસ્મિં સમયે સરવતી વા હોતિ કમ્મઙ્ગા વા તિ । નો હેતં ભન્તે ॥ ૧ ॥ તં કિં મઙ્ગસિ સોણ, યદા તે ઘીણાય તન્તિયો અત્તિસિયિલા હોન્તિ, અપિ નુ તે ઘીણા તસ્મિં સમયે સરવતી વા હોતિ કમ્મઙ્ગા વા તિ । નો હેતં ભન્તે । તં કિં મઙ્ગમિ સોણ, યદા તે ઘીણાય તન્તિયો, નેવ અચ્ચાયતા હોન્તિ નાતિસિયિલા સમે ગુણે પતિટ્ઠિતા, અપિ નુ તે ઘીણા તસ્મિં સમયે સરવતી વા હોતિ કમ્મઙ્ગા વા તિ । એવ ભન્તે । એવમેવ સ્વો સોણ અધારદ્ધવિરિયં ઉદ્ધચાય સંવત્તતિ, અતિલીનવિરિયં કોસઙ્ગાય સંવત્તતિ ॥૨॥

આમાં શુદ્ધ પોતાના શિષ્ય સોનને ઉપદેશ કરતાં પૃછે છે કે ‘તમે વીણા વગાડી શકો ?’ સોન હા પાડે છે. શુદ્ધ કહે છે “ જો સોમ, વિણુના તારો ખેંચીને બાદુ સખત કરીએ તો તેમાંથી અવાજ બરાબર નીકળશે ? ” “ ના ” સોમે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. શુદ્ધ પૃછે છે “ હવે જો વીણુના તારો બાદુ જ દીકા કરીએ તો શું થશે ? ” સોમે કહ્યું “ તોપણ તેમાંથી સંગીતનં થોડા અવાજ ન નીકળે, અને હું તેને વગાડી પણ ન શકું, ” શુદ્ધ કહે “ હવે જો વીણુના તારો બાદુ સખત પણ નહિં અને બાદુ દીકા પણ નહિં પરંતુ તેમાંથી અવાજ નીકળે એટલા જ તારોને ખેંચીએ તો ? ” સોમ કહે, “ તો પછી વીણુમાંથી સરસ અવાજ નીકળે અને એ વગાડી પણ શકાય. ” શુદ્ધ કહે કે “ તેથી જ રીતે આપણી શક્તિને બાદુ જ તાપ્સ્યા કરીએ તો તેથી દંધ વળે નહિં. અથવા શક્તિનો ઉપયોગ બરાબર ન કરીએ તો, આગમને લીધે શરીર નકારું થઈ જાય. ” ૧૦

ઉપલી વાન પરથી વીણા મુપસિદ્ધ હતી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વીણુનાં તુંગશ્રાવો ખીલીકળનાં કોહાનાં થતા દીધનિકાયમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

“ એયં મહં તથાત્તિ સ્વો પંચસિગ્ધો ગંધઙ્ગપુત્તો સઘ્ગસ્મ દેવાનમિદંસ્સ પટિસસુત્તવા ઘેલુષપણ્ડુઘીણં આદાય પકમન્તં ઠિતો સ્વો પંચસિગ્ધો ગંધઙ્ગપુત્તો ઘેલુષપણ્ડુઘીણં અસ્સાયેમિ ॥૧૧

આ ઉલ્લેખ-પ્રમાણે પોતાના હાથમાં વીણા (પંડુવીણા) લઈને પંચસિગ્ધ ગંધર્વપુત્ર

૧૦ જુઓ મહાવગ્ગ વિનયપિટક એટીટર એડિટનર્સ. પાનું ૧૮૨-૮૩, મૂળ કકરાતો સાર આપ્યો છે.

૧૧ જુઓ દીધાનકાય. પાલીટિક્સ્ટ એસામટી યો. ખીલ્લું પાનું. ૨૬૪

ધંત્રની સ્તુતિ કરે છે. બેલુવ એટલે ખીલીનું ઝાડ, આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી છું કે વીણાનું તુલ્યું ખીલીફળના કોડાનું હશે. હાલમાં પણ કોષ્ટક ઠેકાણે નહાના તુલ્યાંની ખીલીફળની વીણા જોવામાં આવે છે.

વીણા વિષે ખીજે એક ઉલ્લેખ એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને ગ્રીક રાજા મિલિંદની વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં આવે છે. રાજા મિલિંદ એ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ ખ્રેસ્તાં હિંદમાં હતો. પ્રસ્તુત સંવાદ સિંધુ નદીના આસપાસના પ્રદેશમાં થયો હોવા જોઈએ એમ ડૉ. ઓલ્ડેનબર્ગ કહે છે.^{૧૨}

એ સંવાદમાં ભિક્ષુ રાજાને કહે છે હે ' રાજા, વીણાની તબક્કી (વીણાય પત્તમ્ વીણાની તબક્કી ?) ઘોડી, સામડું, અંદરનું પોલાણ, ચોકડું, ખીલી, તાર, ગજ અને મનુષ્યની મહેનત એમાંનું એકાદ ન હોય તો કંઈ સંગીતનો પ્યાન નીકળવાનો હતો? ^{૧૩}

સારાંશ વાંચના પ્રચાર બૌદ્ધ કાળમાં ઘણા જ હતો. રાજા મિલિંદ એ પોતે બહુ વિદ્વાન હતો અને ઘણી કળાઓનું જ્ઞાન તેને હતું. એ પોતે કવિ તેમ જ ગાયક હતો.^{૧૪}

અશ્વધોષ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈદ્ધામાં થયો. તેણે બુદ્ધની સ્તુતિઓ રચેલી છે અને તે બૌદ્ધમંદિરમાં ગવાતી. એણે પોતાની સાથે ગાયક-વાદકનો મંથ લઈને આખા હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો હતો, અને તેમની મદદથી બૌદ્ધમતનો પ્રચાર કર્યો હતો. એ પોતે કવિ અને ઉત્તમ ગાયક હતો.^{૧૫}

અશ્વધોષ બુદ્ધચરિત્રમાં લખે છે કે “ તે લોકોએ તથાગતનું (ગૌતમ બુદ્ધનું) મૃત શરીર સુરક્ષિત રાખ્યું અને તેની આગળ દરેક પ્રકારનું નૃત્ય તથા ગીત કર્યું.”^{૧૬}

આ ઉપરથી સમજાય છે કે ધાર્મિક વિધિમાં બૌદ્ધ લોકોને સંગીતની આવશ્યકતા લાગી હતી. હિન્દુઓના પણ જે સોળ સંસ્કાર કલા છે તે પ્રત્યેકમાં સંગીતની જરૂર છે અને ખાસ કરીને યજ્ઞને પ્રમંથે તો જરૂર હતી જ. હિન્દુઓના ગૃહ્યસૂત્રમાં તેમજ ઉપનિષદમાં એ જ વાન જોવામાં આવે છે.^{૧૭}

ઉપલા ઉલ્લેખ ઉપરથી બૌદ્ધ ધર્મના વિધિમાં સંગીતને સ્થાન હતું એટલુંજ નહીં પણ મંદિરમાં ગવાતી સ્તુતિઓ પણ સંગીતયુક્ત હતી એમ સમજાય છે.

૧૨ બુઓ Page 254 Buddha, His Life, Doctrine, and His Order by
Dr. Oldenburg.

૧૩ બુઓ Questions of King Milinda. Page 84.

૧૪ બુઓ Hindu India. Page 100.

૧૫ બુઓ-Sacred Books of the East Vol. XIX Introduction.

૧૬ “They placed the body of તથાગત and then using every kind of music and dance” etc

૧૭ બુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષદ અધ્યાય ૩. ૨૭.

ગૌતમબુદ્ધે શ્રામણોને જે દસ ખાસ આગ્રાઓ પાળવા માટે આપેલી હતી એમાંથી એક આગ્રા એ છે કે મનોવિકાર હરીપિત કરનાર નૃત્ય, ગીત, વાદનથી શ્રામણોને નિવૃત્ત થવું”^{૧૮}

એ ઉપરથી તે વખતે સમાજમાં ગાયન વાદન નૃત્યનો ફેલાવો હતો. પણ તેમાંથી અશ્લીલ ગાયનો કે જે મનોવૃત્તિને ઉદામ કરે તેવા ગાયનોથી અલિપ્ત રહેવું એવો એક અભ્યારી કે શ્રામણો માટે નિયમ કર્યો હતો એમ જણાય છે.

“લલિત વિસ્તર” ગ્રંથમાં બુદ્ધનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. એમાં બુદ્ધ પોતે સંગીત વિદ્યામાં કુશળ હતા, અને વીણાવાદ્ય ઠીક રીતે વગાડી જતા હતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

“અગ્નિકર્મણિ ઘીનાયાં ઘાઘે નૃત્યે ગીતે પઠિતે આલ્યાને લાસ્યે નાટ્યે સર્વત્ર ઘોષિસત્ત્વ પથ વિશિષ્યતે સ્મ”^{૧૯}

તેમજ—

“હામદ્ય પુત્રા સુકુશલગીતયાદ્યા વથ ત્વંગતોઽસિ વિજ્ઞહિય સર્વરાજ્યમ્”^{૨૦}

આ ઉપરથી રાજાઓ પોતે બીજા વિષયોની પહે સંગીત વિદ્યા શિખતા હતા અને અને તેની કદર કરતા હતા એમ જણાય છે.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સદ્ધર્મપુંડરિક જુનો ગ્રંથ છે. એની ભાષામાં આ ગ્રંથનો તરજુમો ઈ. સ. ૬૦૧ મા થયો હતો.^{૨૧} અર્થાત્ મૂળ ગ્રંથ એની અપેક્ષાએ જુનો હોવા બોધાયે. કોઈ કહે છે કે આ ગ્રંથની પરિભાષા “શતપથબ્રાહ્મણને” મળતી છે.

આ ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે “અવલોકિતેશ્વરેનો અવાજ બહુ જોવો છે અને તે આખી મૂર્છનામાંથી પસાર થાય છે.”^{૨૨}

મૂર્છના એટલે સમસ્તવરોનો ક્રમવાર આરોહ અને અવરોહ. પ્રાચીન મૂર્છના શબ્દનો એજ અર્થ હતો. હાલની ભાષામાં એને ડાઘ કહેવાય.

સદ્ધર્મપુંડરિકમાં વાજ્રેની પણ ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે આવે છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને શંખ, દોલ, વીણા, ઝાંજ, તંબુરો, વેણુ, બંસરી વગેરેનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૩}

૧૮ જુઓ Dialogues of Buddha Part I Page 6. or Brahmajala sutta.

૧૯ જુઓ લલિતવિસ્તર પાનું ૧૫૬.

૨૦ “ ” પાન ૨૩૨.

૨૧ જુઓ H. Kern's Introduction to Saddharma Pundrik Pp. 16-17.

૨૨ “Avalokiteshwar possesses a good voice like Brahma going through the whole Gamat of tones” Saddharma Pundrik PP. 416. H. Kern.

૨૩ “Who caused musical instruments, drums, conches, trumpets and noisy great drums, to be played and raised the rattle of Tymbals at such places in order to celebrate the highest enlightenment ?

તેમ જ એ જ ગ્રંથમાં બીજી ઠેકાણે એક આવેલ ઉલ્લેખ છે “ આગળના દસ કથમાં ધર્મવિધિ પ્રસંગે ઘણી જાતના વાદો વગાડવામાં આવેલા હતાં.” પાના ૪૦૦ ઉપર મેઘદુંદુભિસ્વરરાગઃ એવો શબ્દ વાપરેલો છે. તે શબ્દ ૧૨૦૦૦ વર્ષમાં એક લાખ સંગીત વાદો વગાડીને મેઘ દુંદુભિ જેવો અવાજ કાઢીને યુદ્ધને પ્રણામ કર્યા એ બાબતના અનુસંધાનમાં આવ્યો છે. આ ઉલ્લેખ પણ વાદોના પ્રચારની બાબતમાં ટેકો આપે છે.

યુદ્ધ અને તેમના શિષ્ય આનંદ વચ્ચે થયેલા એક સંવાદમાં સાત જાતના વાદોનો ઉલ્લેખ છે. જે કે એના નામો નથી આપેલા પરંતુ તે મંદર્ભ ઉપરથી વાદોનો પ્રચાર તે વખતે સાર્વાત્રક હતો એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. એ સંવાદ આ પ્રમાણે છે:—

“હે આનંદ! જેમ સાત જાતના વાદો સારી રીતે વગાડવામાં આવે તો કુશળ માણસને મધુર, આનંદદાયક, રમણીય અને બાન બુલાવે એવો.” ઇત્યાદિ.

“જેમ આનંદ તે કિંમ્મણ્ણીઓની જાળ પવનથી દાલતાં મધુર, આનંદદાયક, રમણીય અને બાન બુલાવે એવો સ્વર ઉઠે.” ઇત્યાદિ. ૨૪

બીજી એક મંગીતની પરિભાષા સંગ્રહી ઉલ્લેખ લંકાવનારસૂત્રમાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

“ અથ રાવણો રાક્ષસાધિપતિઃ સપરિવારઃ પૌષ્પકં વિમાનમભિરુદ્ધ્ય ચેન ભગવાંસ્તેનોપજગામ, ઉપેત્ય વિમાનાદવતીર્ય સપરિવારો ભગવંતં વિષ્કૃત્વઃ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય તૃર્યંતાઢાવચરૈઃ પ્રવાચદ્ભિઃ દ્વંદ્વનીલમયેન દળ્લેન વૈદૂર્ય સુસારપ્રવ્યુત્તાં વીણાં પ્રિયંગપાણ્ડુનાનર્ધ્યેણ વસ્ત્રેણ પાર્શ્વાવલંબિતાં કૃત્વા સંહર્ષ્ય ષડ્જગન્ધારધૈવતનિપાદમધ્યમકૌશિકગૌતસ્વરધ્રામમૂર્છનાદિયુક્તેનાનુસાર્ય મરીરં વીણાં અનુવિદ્ય ગાથાભિર્ગતૈઃ અનુગાયતિ સ્મ ॥

લંકાવતારસૂત્રમ્ પાનું. ૩

(પછી રાક્ષસેનો રાજ રાવણ પોતાના પરિવારને લઈને પુષ્પક વિમાનમાં બેઠો, અને તેણે જ્યાં ભગવાન હતા ત્યાં જઈને વિમાનમાંથી નીચે ઉતરીને પરિવાર સહિત ભગવાનને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી. તે પછી દ્વંદ્વનીલમય દર્પથી વાગના તૂર્ધ નામક વાદને હાકતાં તેણે વૈદૂર્ય મણિથી અલંકૃત એવી વીણા અત્યંત અમૂલ્ય અને પ્રિયંગ જેવા શુભ વસ્ત્રથી પોતાની કંઠે લટકાવીને આનંદથી, પૂજા, ગાંધાર, ધૈવત, નિપાદ, મધ્યમ, કૌશિક ઇત્યાદિ ગીત સ્વર ગામ અને મૂર્છના સહિત મેળવીને લીલાથી વીણાની જેડે પોતાનો સર મેળવીને ગાથા અને ગીત વડે ગાવા લાગ્યો.)

Who caused sweet lute-, cymballs, tabors, small drums reedpipes, flutes or sugar-cane to be made, have all of them reached enlightenment

Those who celebrate the Sugatas made iron cymballs resound (?) or small drums; who sung a song sweet and lovely? જુઓ. સદ્ધર્મપુસ્તિકાનું બાંધાન્તર, Sacred Books of the East Vol 21 P. 51.

૨૪ જુઓ Dialogues of Buddha Page 214 Vol. III Part 2, Mahā-sudāsana-suttanta.

આ ઉતારા ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતમાં સંગીતની આમમૂર્છનાદિકનું મહત્વ વિશેષ હતું અને સંગીતરત્નાકરમાં જે આમ-મૂર્છના પ્રકરણ, અને આમ-રાગ પ્રકરણ આપેલું તે સંબંધી એટલું જ કહેવાનું છે-કે પ્રાચીન બૌદ્ધ વાંગમયતા કાળથી તે સંગીત-રત્નાકરના સમય સુધી આમરાગોનો પ્રચાર લગભગ ચાલ્યો આવ્યો હતો.

દક્ષિણી કે ક્ષાંટી સંગીતનું વર્ણન જેમાં છે એવા એક ગ્રંથ શિલ્પવિકરમ્ નામનો છે. એ ગ્રંથમાં કાવ્ય, સંગીત અને નાટક વિષે ધણી માહિતી છે. એ ગ્રંથનો કર્તા તામ્રાગ ચર દેશનો રાજા સેનુતુવનના બાઇ ફલ્લકોષદિગલ નામનો છે. એ રાજા ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં હતો. એ ગ્રંથ ઉપર બે રીકાઓ પણ થઈ છે. એક રીકા અધર્મનલરે કરી છે અને તે ઉપરની જાનકોન્દન કવિચકવર્તિએ એક રીકા લખી. આ રીકા અને ઇપણી શિલ્પવિકરમ્ના પછી સો કે બેસો વર્ષ પછી લખાઈ છે એમ કહેવાય છે. ૨૫

ઉપર કહ્યું છે કે મૂળ ગ્રંથમાં એટલે શિલ્પવિકરમ્માં સંગીતવિષયક માહિતી છે. એ માહિતી બહુ જ અમૂલ્ય છે. મૂળગ્રંથ તામ્રાગમાં છે. એનો તરજુમો જોવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પ્રાચીન કાલમાં સંગીતની કેવી સ્થિતિ હતી અને સંગીત શાસ્ત્રમાં આપણી કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી તે જણાય છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જે પારિભાષિક શબ્દો આવેલા છે તે ઉપરથી તે ગ્રંથમાં આવેલી માહિતી પ્રાચીન કર્નાટકી સંગીતને મળતી છે એમ લાગે છે. કર્નાટકી અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાની એ બે પદ્ધતિઓ મ્યારે જુદી થઈ તે વિષે આપણે એકસ કાંઈ કહી શકતા નથી. આ ગ્રંથમાં સ્વર, આમ, મૂર્છના જનિ મલાદિનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ તેમના નામો તદ્દન જુદા છે. દાખલા તરીકે કેટલાક તામિલ નામો અને તેને મળતા સંસ્કૃત નામો નીચે આપીએ છીએ.

Iyal ફયલ- કાવ્ય

Isai ફસાઈ-સંગીત

Natak નાટક-નાટક

Thatam થાટ-થાટ

Yal ચાલ-થાટ કે આમ

Palai પલાઈ-મૂર્છના

Kural કુરલ- સા

Thuttham થુથ્થમ-રી

Kaikilai કાઈકિલિ-ગ

Oolai ડલાઈ-મ

LLi લી-પ

Vilari ચિલારી-ધ

Tharam થારમ-ની

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં-લીનયાન અને મહાયાન એ બન્ને સંપ્રદાયોના મુખ્ય ગ્રંથોમાં-મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખોની અર્થા અહીં પૂરી કરી, જેનોનાં આગમોમાં મળતાં ઉલ્લેખો તરજુમે આપણે વળીશું.

જૈન ગ્રંથોમાં જુનામાં, જુના ગ્રંથો આગમો છે. એમાં “સ્થાનાંગ સૂત્ર” બહુ જુનું (ઇ. સ. પૂર્વે ૧ કે ૨ જુ સૈકાનું) મનાય છે. રાજપ્રશ્નીયસૂત્ર, નન્દી, અનુયોગશ્લોક વગેરે ત્યાર પછીના છે

સ્થાનાંગસૂત્રમાં જે સંગીત વિષયક ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેજ ઉલ્લેખો હુમેદુબ્બ અનુયોગ દ્વાર સૂત્રમાં છે. માટે પ્રથમ આ એકજ ગતના જે ઉલ્લેખો છે તે વિશે આપણે વિચાર કરીશું, અને ત્યાર પછી બીજા ગ્રંથો તપાસીશું.

૨૧સ્થાનાંગ નથા ૨૭અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં જે ઉલ્લેખ છે તેને નીચે આપાનતર સહિત આપવામાં આવે છે.

સે કિં તં સત્ત નામે ?

હવે સાત (સ્વરોના) નામ તે કયા ?

૨ સત્ત સરા પળ્લતા, સાત સ્વરો કહ્યા છે.

તંજહા-સજ્જે રિસહૈ ગંધારે,

મજ્જિમે પંચમે સરે,

રેષપ (ધેવતે) સેષ નેસાપે,

સરા સત્ત વિઆહિઆ ॥ ૧ ॥

પાળ, ઋષભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ, એ સાત સ્વરો વર્ણવેલા છે.

પઅસિળ્લં સત્તળ્લં સરાળં સત્ત સરટ્ટાળા પળ્લતા, તં જહા—

સજ્જં ચ અગ્ગજીહાપ, ઉરેણ રિસહં સરં

કળ્લદુગ્ગપ્પળ ગંધારં, મજ્જજીહાપ મજ્જિમં ॥ ૨ ॥

નાસાપ પંચમં વૂઆ, દંત્તોટ્ટેણ અ રેવતં ।

ભમુહક્કલેવેણ નેસાહં, સરટ્ટાળા વિઆહિઆ ॥ ૩ ॥

એ સાત સ્વરોના સાત સ્વરસ્થાનો કહ્યા છે, જેમકે પડ્ડળ શુદ્ધવાદમાં, ઋષભ છાતીમાં, ગંધાર કંઠમાં, મધ્યમ શુદ્ધવાદ મધ્ય ભાગમાં, પંચમ નાસિકામાં, ધૈવત દંતોષમાં અને નિષાદ શુક્રીમાં હોય છે.

સત્ત સરા જીવણિસિસઆ પળ્લતા તંજહા:—

સજ્જં રવહ મકુરો કુકુડો રિસમં સરં, ।

દંસો રવહ ગંધારં, મજ્જિમં ચ ગવેલગા ॥ ૪ ॥

અહ કુસુમસમ્ભવે કાલે, કોહલા પંચમં સરં

છટ્ટં ચ સારસા કુંચા નેસાયં સત્તયં ગઓ

સાત સ્વરો ઇવાશ્રિત કહ્યા છે,

પડ્ડળને મોર, ઋષભને કુકુડ, ગંધારને દંસ, મધ્યમને ગાય, પંચમને અગર ઘેટાં, પંચમને કોહલા, ધૈવતને સારસ પક્ષી, અને કૈંચ, અને નિષાદને કાથી.

સંગીતમકરંદ સંગીત રત્નાકર હલાદિ સંગીતગ્રંથમાં ગંધારને બકરા અગર ઘેટાં, અને મધ્યમને કૈંચ પક્ષી આપેલા છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ઘેટાં ફરક આવે છે. સંગીતમકરંદ અને રત્નાકરના શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

પહ્નં મયૂરો વદતિ ચાતકો ઋષભં તથા
અજો ચિરોતિ ગાંધારં ક્રૌંચઃ કથનતિ મધ્યમમ્ ॥
પુષ્પસાધારણે કાલે કોકિલા વદતિ પંચમમ્
અશ્વઞ્ચ ધૈવતં ચૈવ નિપાદં ચ ગજસ્તથા ॥

સંગીત મકરંદ પ્રથમપાદ શ્લોક ૧૩, ૧૪,

મયૂરચાતકચ્છાગક્રૌંચકોકિલદર્દુરાઃ ।
ગજઞ્ચ સત્તપહ્નજાદીન્ક્રમાદુચારયન્ત્યમી ॥

સંગીતરત્નાકર, સ્વરાધ્યાય, નાદશ્રુતિપ્રકરણશ્લોક ૪૮

સત્ત સરા અજીવનિસ્સિઆ પણ્ણત્તા, તંજહા:—

સજ્જં રવહ મુઅંગો ગામુહી રિસહં સરં ।
સંહો રવહ ગંધારં મજ્જિમં પુણ્ણ સહુરો ॥ ૬ ॥
ચહસરણપહ્નઢાણા, ગીહિઆ પંચમં સરં
આહંવરો રેવહ્યં મહાભેરી અ સત્તમં ॥ ૭ ॥

સાત સ્વરો અશ્વઆશ્રિત કહેવાય છે—(એટલે સાત સ્વરો ૧/૬ વસ્તુઓમાંથી પણ નીકળે છે એમ કહ્યું છે.) જેમકે પૂર્વતે મૃદંગ, ત્રપલને ગોમુખી, ગંધારને શંખ, મધ્યમને ઝાલર, પંચમને ચારપાયાવાળું ગોધા, (એક ચર્મવાદ), ધૈવતને આડંબર, અને નિપાદને મોટી બેરી.”

સ્વરો “ જીવનિસ્સિઆ અને અજીવ નિસ્સિઆ ” છે અને કહીને તેમના અવાજ સંગીત વાદ્યો સાથે સરખાવ્યા છે, આ એક સુંદર ઉદ્દેશ્ય છે. આમાં આડંબર અને ગોધા એ બંને વાદ્યો વૈદિક વાદ્યો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગયા લેખાંકમાં ગોધા અને આડંબર વિશે કહ્યું ૧ છે. અહિંયાં તો એટલું જ કહી શકાય કે વૈદિક વાદ્યોના પ્રચાર જૈન વાદ્યમયના કાળમાં ચાલુ ૧ હતો.

પ્રાચીન સંગીતપ્રથેમા પણ આ શ્લોક અગર એના ૧ અર્થવાળા બીજા કોઈ શ્લોક મળતા નથી, તેથી અમને એમ લાગે છે કે સ્થાનાંગસૂત્રમાં, તે વખતના બીજા કોઈ સંગીત પ્રથમાંથી ઉપલેક્ષ શ્લોક આવ્યો હશે.

પપ્પસિળં સત્તપ્પહં સરાણં સત્ત સરલક્ષણા પણ્ણત્તો,
તંજહા—સજ્જેણ લહઈ પિત્તિ, કર્યં ચ નયિણસ્સહ ।

ગાયો પુત્તા ય મિત્તા ય, નારીણં હોહ વહ્ણહો ॥ ૮ ॥

રિસહેણ ડ પસજ્જં (પસેજ્જં) સેણાવચ્ચં ધણાણિઅ ।

યત્થગંધમલંકારં, હિત્થિઓ સયણાણિ અ ॥ ૯ ॥

ગંધારે ગીતજુસ્તિણ્ણા, વજ્જવિત્તી કલાહિઆ ॥

હવંતિ કહ્ણો ધણ્ણા, જે અણ્ણે સચ્ચપારગા ॥ ૧૦ ॥

મજ્જિમસર મેતાડ, હવંતિ સુહજીવિણો ।

ભાયહ પીયઈ દેઈ મજ્જિમ સર મસ્સિઓ ॥ ૧૧ ॥

પંચમસરમંતા ડ હવંતી પુહધી પર્ઈ ।

સૂરાસંગહ કતારો અળેગગળનાયગા ॥ ૧૨ ॥

રેચયસરમંતા ડ હવન્તિ હુહજીધિણો

કુચેલાચ કુચતીય ચોરા ચંડાલ મુદ્ધિયા ॥ ૧૩ ॥

નિસાયસરમંતા ડ હૌતિ કલહકારગા ।

જેવાચરા લેહવાહા હિડંગા મારવાહગા ॥ ૧૪ ॥

એનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

૧ પૂજ્યથી આશ્વીકા ચાલે છે, અને કરેલું કામ નિષ્ફળ થતું નથી ગાય, પુત્ર, ભત્ર, પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીને પણ પ્રિય થાય છે.

૨ મધ્યમથી સેનાપતિપણું, ધન, વસ્ત્રો, સુગંધી, ઘરંજી, સ્ત્રી, શયન વત્યાદિ મળે છે.

૩ ગંધાર સ્વરથી, ગીત કરનાર, શ્રેષ્ઠત્તિવાળા, કલાપદુ એવા કવિઓ અને ખીન્ન શાસ્ત્રી હોય છે

૪ મધ્યમ સ્વરથી મુખથી હોય છે, ખાય છે, પીએ છે, દે છે.

૫ પંચમ સ્વરથી માણસ ભૂમિપતિ (રાજા) બને છે. તેમજ શરૂ, સંપ્રાદક અને અનેક ગણના નાયક થાય છે.

૬ ધૈવત સ્વરવાળા દુઃખી થાય છે, તેમજ ખરાય વસ્ત્રોવાળા, ખરાય આશ્વીકા વાળા, ચોર ચંડાલ અને મસ્ત થાય છે,

૭ નિપાદ સ્વરવાળા, કલહકારી, પગે દોડનાર, કાસક, ભટકનાર, ભારવાહક થાય છે.

આ પ્રમાણે સાત સ્વરોના લક્ષણો કહ્યા છે. આ લક્ષણો કોઈપણ પુરાતન સંગીત અંથમાં જોવામાં આવતા નથી

“ एषंति णं सत्तण्हं सराणं तओ गामा पण्णता, तैजहा—

“ સજ્જગામે મજ્જિમગામે ગંધારગામે, સજ્જગામસ્સ ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણતાઓ, તૈજહા-મગ્ગો કોરવિઆ હરિયા, રયણી અ સારકંતાય છટ્ટો અ સારસો ણામ સુદ્ધસજ્જા ય સત્તમા. ”

સાત સ્વરોના ત્રણ ગ્રામો કહ્યાં છે. જેમકે પૂજ્ય ગ્રામ, મધ્યમગ્રામ, અને ગંધારગ્રામ હવે પૂજ્ય ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે:-

મગ્ગો, કોરવિઆ, હરિયા, રયણી, સારકંતા, સારસો અને સુદ્ધસજ્જા

પૂજ્ય ગ્રામની સાત મૂર્છનાના આ ઉપરા નામો પ્રાચીન સંગીત અંથમાં આપેલા નામો સાથે મળતા નથી. પરંતુ તેમાંથી કંઈક નામો તો મધ્યમગ્રામની મૂર્છનાઓ સાથે મળે છે. સંગીતમકરંદ અને રત્નાકરના બે શ્લોકો અને અહિંઆ આપીએ છીએ. તે ઉપરથી વાંચકોને કલ્પના આવશે.

પહ્જે તૂત્તરમંદ્રાદૌ રજની ચોત્તરાયતા,

શુદ્ધપહ્જા મત્સરીકૃદશ્વકાન્તાઽભિરુદ્રતા ॥

મધ્યમે સ્યાતુ સૌવીરો હારિણાશ્વા તતઃ પરમ્
સ્યાત્ કલોપનતા શુદ્ધમધ્યા માર્ગો ચ પૌરવી ॥

હૃષ્યકેત્યથ તાસાં તુ.....સં૦ રત્નાકર,
સ્વરાધ્યાય, ગ્રામમૂર્છનાપ્રકરણ, શ્લોક ૧૦, ૧૧

મંગીતમકરંદમાં આજ હુબેહુબ અર્થના શ્લોકો હોવાથી તે અદિઆ આખા નથી.
પૂર્વગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ.

૧ ઉત્તરમંદ્રા, ૨ રજની, ૩ ઉત્તરાયતા ૪, શુદ્ધવદ્જા, ૫ મત્સરીકૃતા,
૬ અશ્વકાન્તા અને ૭ અભિરુદ્ધતા.

મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ:—

૧ સૌવીરી, ૨ હરિણાશ્વા, ૩ કલોપનતા, ૪ શુદ્ધમધ્યા, ૫ માર્ગો
૬ પૌરવી, ૭ હૃષ્યકા

ઉપર આપેલી મૂર્છનાઓ ઉપરથી—સ્થાનાંગસૂત્રમાં આપેલી મૂર્છનાઓમાં કેટલો ફરક
છે એ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં આવશે. હવે મધ્યમગ્રામની જે મૂર્છના સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આપેલી
છે તે આ પ્રમાણે છે.

મજ્જિમગામસ્તથં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણત્તાઓ,

તંજહા—ઉત્તરમંદ્રા રચણી, ઉત્તરા ઉત્તરાસમા,

સમોક્કંતા ય સૌવીરો અભિરુદ્ધા હોઝ સત્તમા ॥ ૧૫ ॥

મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ કહેલી છે. જેમ કે (૧) ઉત્તરમંદ્રા, (૨) રચણી,
(૩) ઉત્તરા, (૪) ઉત્તરાસમા, (૫) સમોક્કંતા, (૬) સૌવીરો, અને (૭) અભિરુદ્ધા, આ પ્રમાણે
સાત છે. આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે પૂર્વ અને મધ્યમ ગ્રામ એ બંને ગ્રામની
મૂર્છનાઓના ક્રમમાં થણો ફરક છે. પૂર્વગ્રામના કંઈક નામો મધ્યમ ગ્રામને તેમજ મધ્ય
ગ્રામના કંઈક નામો પૂર્વ ગ્રામને આપેલા છે એ આ ઉપરથી સમગ્રપણે એવું છે.

હવે ગંધાર ગ્રામની મૂર્છનાઓ આ પ્રમાણે છે.

ગંધારગામસ્ત ણં સત્ત મુચ્છણાઓ પણ્ણત્તાઓ। તંજહા—

નંદી અ ચ્ઠ્ઠિઆ પૂરિમા ય ચડવ્વી અ સુદ્ધગંધારા

ઉત્તરગંધારાચિ અ સા પંચમિઆ હવઝ મુચ્છા ॥ ૧૬ ॥

સદુત્તરમાયામા સા છટ્ટી સવ્વઓ ય ણાયવ્વા ।

અહ ઉત્તરાયયા કોઢિમા ય સા સત્તમી મુચ્છા ॥ ૧૮ ॥

ગંધાર ગ્રામની સાત મૂર્છનાઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ નંદી, ૨ ચઠ્ઠિઆ ૩ પૂરિમા
૪ સુદ્ધગંધારા, ૫ ઉત્તરગંધારા, ૬ ઉત્તરમાયામા ૭ ઉત્તરાયયાકોઢિમા.

આ પ્રમાણે નામો છે. મંગીતરત્નાકરમાં ગંધાર ગ્રામની મૂર્છનાનું વર્ણન કરતો નીચેના
શ્લોક છે.

નન્દા વિશાલા સુમુખી ચિત્તા ચિત્રાવતી સુખી
આલાપા ચેતિ ગાન્ધારગ્રામે સ્યુઃ સત્ત મૂર્છનાઃ ॥

ગ્રામમૂર્છનાપ્રકરણ સ્વરાધ્યાય શ્લોક ૨૫

નારદીય શિક્ષા અને સંગીતમકરંદ ગ્રંથમાં આજ શ્લોક છે. ફક્ત સંગીતમકરંદમાં “નન્દા” ને બદલે “સરા” એવો શબ્દ છે.

સ્થાનાંગસૂત્રના આ ભાગના આધાર ૩૫ કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ હશે કે કેમ તે ખાત્રાથી કહી શકાતું નથી. સંભવ છે કે એવો કોઈ ગ્રંથ હશે !

આગળ ચાલતાં સ્થાનાંગસૂત્રમાં સંગીતના શુણ્દોષો વિષે વિવેચન છે. એ માહિતી સારી છે, પરંતુ અત્રે ઉતારવાની જરૂર નહિ ભાસવાથી તે માહિતી છોડી દીધી છે.

હવે નંદીસૂત્રના ઉલ્લેખો તપાસીએ. નંદીસૂત્રમાં પાના ચોથા ઉપર જે વાદ્યોના નામો આપેલા છે તે આ પ્રમાણે છે.

૧ મંભા (?) ૨ મુકુંદ (?) ૩ મહલ, ૪ કઢવ, ૫ શલ્લરી, ૬ હુડુક, ૭ કંસાલા, (કાંસ્ય) ૮ કાહલ, ૯ તાલિમા ૧૦ વન્સો (વન્સી) ૧૧ શંખ ૧૨ પળવ
આ બાર નામો પ્રાચીન સંગીતગ્રંથોમાંના ધણા ખરા નામો સાથે મળતા આવે છે. જેમકે:—

મહલ, કઢવ, શલ્લરી, હુડુક, કાહલ, શંખ, પળવ વગેરે નામો સંગીતરત્નાકરમાં પણ મળે છે. જુઓ વાદ્યાધ્યાય સં. રં. પાન ૪૮૧

અભિધાનશાસ્ત્રે નામના જૈનકોશમાં આઝઙ્ગ-આતોષ શબ્દ નીચે શાસ્ત્રપ્રશ્નીયસૂત્રમાંથી નીચેના વાદ્યોના ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પળવ, પટહ, મમ્ભા, હોરમ્ભા, મેરી, શલ્લરી, તુંદુખી, મુરજ, મૃદંગ, નન્દીમૃદંગ, આલિંગ, કસ્તુમ્બ, ગોમુખી, મર્દલ, ચિર્પંચી, વલ્લકો, ભ્રમરી, બ્રામરી, પરિવાદિનો, ચર્ચસા સુધોષા નંદીવોષા, મહતો કચ્છપી, ચિત્રવોળા, આમોદ, મપમા, નકુલ, તૂળ, તુંબવીળા, મુકુંદ, હુડુક, વિચિકી કરદી, મિમ્મિળ, કિણિત, કળ્પા, દર્દરક, દર્દરિકા, કુસંવર, કલશિકા તલ, તાલ, કાંસ્યતાલ, રિગિસિકા, મંગરિકા, શુશુમારિકા, વંશ, ઘાલી, વેણુ, પરિલી, ચક્કા: પરશિતા:

પ્રત્યાદિ. આમાંથી ધણા ખરા વાદ્યો સંગીતરત્નાકર ગ્રંથમાં આવેલા વાદ્યો સાથે મળે છે. તેમજ કેટલાક નવીન પણ છે તે વિચાર કરવા લાયક છે.

વૃહત્કલ્પસૂત્રમાં તત, વિતત, ધન સુપિર એ વાદ્યના ચાર જ ભેદ આપ્યા છે. અને સ્થાનાંગસૂત્રની ટીકામાં પણ આજ પ્રકારના ભેદો છે.

તતં ઘીળાદિકં વાદ્યં, વિતતં પટહાદિકં ।

ધનં તુ કાંસ્યતાલાદિ, વંશાદિ સુપિરમ્મતમ્ ॥

બગ્ન નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ એજ પ્રકારનો શ્લોક કોઈક જગ્રહ સાથે છે. જેમકે—

તતં ચૈવાવનદં ચ ધનં સુપિરમેવ ચ ।

ચતુર્વિધન્તુ વિદ્યેય માતોઘલક્ષણાન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥

તતં તંત્રીકૃતં જ્ઞેયં અવનદં તુ પૌષ્કરમ્

ધનં તાલસ્તુ વિદ્યેયઃ સુપિરો વંશ યવ ચ ॥ ૨ ॥

ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર-અધ્યાય ૨૮

આ પ્રમાણે જૈન ગ્રંથોમાંથી મળતા સંગીતવિષયક ઉલ્લેખોમાંથી મુખ્ય ઉપર આપ્યાં છે. એ ઉલ્લેખો ઘણા જ મહત્વના હોવાથી પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્ર તથા પ્રચારના ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પાડે છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ગ્રામ, મૂર્છનાદિ પ્રકરણના રહસ્યની વીગત ઇસ્વી.સન પૂર્વના ખીળ કે ત્રગ્ન સૈદ્ધાંત સુધી મળે છે એ વાત ઉપલા ઉલ્લેખો પરથી સિદ્ધ થશે. બૌદ્ધ અને જૈન વાંગમયના કાળમાં સંગીતની સ્થિતિ ઉંચા દરજ્જાની હતી. જે ઉલ્લેખો આપણને મળ્યા છે, અને તેમાંથી સંગીત વિષયક જે જે પારિભાષિક શબ્દો મળ્યા છે તે ઉપરથી તે વખતે સંગીતશાસ્ત્રની એક ચોક્કસ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. મુખ્યત્વે કરીને સંગીતના પૂર્વ મધ્યમાદિ ત્રણ ગ્રામો અને તેમાંથી નિઃકળનારી મૂર્છનાઓનું મહત્વ તે વખતનાં સંગીતમાં વધારે હતું એમ જણાય છે.

તામ્રગ્રંથ શિલ્પપદિકરમ્ અને જૈન આગમોમાંથી સ્થાનાંગસૂત્ર એ ગ્રંથો વધારે વિચાર કરવા લાયક છે. આગળ ચાલતાં એ ગ્રામ મૂર્છનાની પદ્ધતિ સંગીતમાંથી તદ્દન નીકળી ગઈ છે એમ આપણે આગળ જોઈશું. અહીંયાં એટલું જ કહીને સમાપ્ત કરીશું કે જે પુરાતન કાળમાંથી એટલે વૈદિક કાલથી સંગીતની પદ્ધતિ ચાલીતી આવતી હતી તે જ પદ્ધતિને બૌદ્ધ અને જૈન-વાર્જ-મયના સમયમાં પણ સ્થાન મળ્યું હતું અને એવી રીતે સંગીત સાર્વાત્રિક થવાથી તે વખતની પ્રગ્નમાં સંગીતને ઉત્તમસ્થાન હતું.*

*ગૂજરાતી મારી સ્વભાષા ન હોવાથી તેમાં જે કંઈ ભાષાના શબ્દો રહી ગયા હોય પાંચક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. ના, મો, ખ.

+ પૃષ્ઠ ૨૩ ફુટેનોટમાં દર્શિજાતકને બદલે દધિજાતક વાંચવું.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

લેખક મહુમ પંડિત ડૉ. લગવાનલાલ ઇંદ્રલ

[મંપાદક પ્રો. હરિલાલ. મા. ભટ્ટ]

(સોરાપુરદર્શણ મન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨)

પત્ર ૨ જો. +

પ્રુદાવંદ નવાળ સાહેબ બલાહરની હબુરમાં

સાહેબ..... પ્રાચીન લેખો તપાસવાનું કામ મને સાંપ્યા પછી પહેલા ત્રણ માસ જોરસે માર્ચ એપ્રિલ ને મે મા ને કામ મેં કર્યું હતું તેના દુકો નોંધ મેહેરખાન ટાકર બાકિ સાહેબ મારફત આપની હબુરમાં કિયગિરિ મુકામથી તા ૩૧ મી મેને રોજ હું મોકલી ચુકો છું. એજ રીતે બીજા ત્રણ મહીના (એટલે જુન જુલાઈ ને આગસ્ટ) માં ને કામ મેં કર્યું તેના દુકો નોંધ આપની હબુરમાં મોકલું છું. આ ત્રણ મહીનામાં ચોમાસાના સમયથી હું જુન મહીનામાં માત્ર કામ કરી શક્યો છું. તેટલામાં ઘણો વરસાદ અને કાચકને લીધે રસ્તા બંધ થવાથી તા ૨ જુલાઈના રોજ બનારસ આગ્યો છું. એ ચાર માસમાં એકઠા કરેલા લેખોને તપાસી તેની શુદ્ધ નકલો કરવાને અને તેના અક્ષરાન્તરની શુદ્ધ પ્રતિઓ કરવાના કામમાં ગાજીનો ચોમાસાનો વખત રોકાયો છે.

માત્ર એક માસની મુસાફરીમાં નીચે લખેલી જગાઓના લેખોની મેં તપાસ કરી છે.

૧ કિયગિરિ ૨ ખેસગર ૩ બીલસા. ૪ કદેપુર ૫ એરન

એ જગાઓમાંથી સધળા મળી ૨૦ પ્રાચીન લેખો મુને મળ્યા તેમાં ૪ શીવાય બીજા ૧૬ આજ સદી દોઢાંએ પ્રસિદ્ધ કરેલા નથી.

પ્રસિદ્ધ થયેલા ૪ લેખોમાં પણ કેટલીક જગરની બાબતમાં ભૂલો હતી તે નીટળી; આથી એ વિષયને લગતો થોડો વધારે પ્રકાશ મળ્યો છે.

એ ઉપર લખેલી જગાઓ બાબત થોડા વિસ્તારથી લખું છું.

કિયગિરિ

કિયગિરિ નામનો સંકેત રેતીના ડુંગર ૨૦૦ ફુટ ઉંચો છે; ને તેના ઉપર દક્ષિણ તરફ એ ટેકરા છે. તે બીલસાથી ૨ માઈલ પશ્ચિમ દિશા તરફ અને સાંચીના પ્રખ્યાત સ્તૂપથી ઉત્તર તરફ પણ થોડો પૂર્વ તરફ મુકતો ૩ માઈલ ફર છે. એ ડુંગર આશરે ૨૦૦ ફુટ ઉંચો ને તેના ઉપર દક્ષિણ તરફ એ ટેકરા છે. તેમાંનો ઉત્તર તરફનો વધારે ઉંચો છે અને દક્ષિણ તરફનો તે કરતાં આશરે અર્ધો ઉંચાઈનો છે. એ એ ટેકરા નાહાની ધારથી જોડાયેલા છે. એ ધારના વચ્ચેના ભાગમાં પ્રાચીન દેવળના અંદરનો ટીલો છે. દેવળના સધળા પથ્થરો થોડો કિપાડી ગયા છે. તો પણ કેટલાક નકશીબર દુકડાઓ પડેલા છે. અને એક શિખરની ઉપરના આમળકનો અર્ધો ભાગ પડેલો છે. એ ઉપરથી ધાંડું છુ કે દેવળ મોટું આશરે

+ લેખની ભાષા અને ત્યાં સુધી જેવી છે તેવી જ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સં.

૩૦ ફુટની ઉંચાઈનું હશે, ને તેના નકશીદાર પથ્થરો ઉપરથી દેખાય છે કે તેમાં સ્થર્પની મૂર્તિ ખેસાડેલી હશે ને તેથી આ હુંગરનું નામ ઉદયગિરિ પડેલું હશે.

એ ધારની પૂર્વ તરફની બાજુએ કેટલીક વૈષ્ણવ અને શૈવમનવાળાઓની ગુફાઓ ખોદાવેલી છે. તેમાં ઘણું કરીને શિવલિંગો માતૃકા અને વિષ્ણુની મૂર્તિઓ બનાવેલી છે. તે શિવાય એક કદાવર વરાહ અવતારની મૂર્તિ છે. તે આશરે ૧૨ ફુટ ઉંચી છે. તે ત્યાંના સ્વાભાવિક ખડક માંહેથી કોરી કાઢેલી છે. તેની બાજુએ દેવો પિતૃઓ અને ઋષિઓની દારબંધ મૂર્તિઓ સ્તુતિ કરતી બતાવેલી છે. વરાહ અવતારની મૂર્તિ ત્રીરૂપ પૃથ્વીને લાંબો સમુદ્રમાંથી બાહર નીકળતી પાડેલી છે.

એ કદાવર મૂર્તિથી જમણી બાજુએ એક ગુફા કોનરેલી છે, તેના વચલા ભાગમાં કેટલીએક મૂર્તિઓ પાડેલી છે. ગુફાની અંદર એક જ ઓરડો છે તે ૧૧૫ ફુટ લાંબો અને ૧૩ ફુટ પહોળો છે. તેમાં વચ્ચે શિવલિંગ સ્થાપેલું છે. આ ગુફાના દરવાજાની બહાર જમણી બાજુએ બે પંક્તિના લેખ કોનરેલો છે. તે ગુપ્ત અંતર ૮૨ માં લખેલો છે એટલે આજથી ૧૪૦૦ વર્ષનો પુરાણો છે.

એ ગુફાથી જમણી બાજુ તરફ થોડે દૂર નાદાની ખીણ ગુફા છે. તેની અંદરથી એક પાંચ શ્લોકથી લખેલો નાદાનો લેખ મળ્યો. આ સુંદર લેખ અધારામાં હોવાથી આજમુખી કાઢના જોવામાં આવેલો નહીં હતો અને મોટી ને ધુમાડાથી ઢંકાઈ ગયેલો હતો. તે સાફ કરીને તેની નકલ લીધી. એ લેખ ગુપ્તવંશના મહારાજ વચ્ચેસના પ્રધાને લખાવેલો છે તે પણ આજથી આશરે ૧૪૦૦ વર્ષનો જુનો છે. આ લેખમાંથી પણ કેટલીએક ઇતિહાસને લગતી અગત્યની ખબર મળે છે. એ ગુફાની પાસે થકને દૂંગર ઉપર જવાને રાખીને રસ્તો ડાઘેલો તેમાં એક બાજુએ નાદાની નાદાની ગુફાઓ ખડકમાંથી ખોદી કાઢેલી છે. તેમાં દેવી કાર્તિક સ્વામી વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવોની મૂર્તિઓ છે. અને એક મોટી ૧૫ ફુટ લાંબી મુતેલી જળશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. તેની પાસે થકને દૂંગરની ઉપર જવાય છે. હુંગરને ડેડ મથાળે એક પ્રાચીન દેવળું ખરે છે. અને મોટા સ્તંભનો દુરેલો ટુકડો પડેલો છે. એ જગ્યાથી પશ્ચિમ તરફ તરફ થોડે દૂર જઈને મુરકેલીથી કડા ઉપર ઉતરીએ છીએ ત્યાં એક સ્વાભાવિક ગુફા છે તેમાંથી સુંદર અક્ષરોથી લખેલો શીલાલેખ મળ્યો. એ લેખ ગુપ્તકાળ ૧૦૬ માં લખેલો છે. તે એક જૈન સાધુએ મહોટી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ કરાવવા બાબત લખેલો છે. ત્યાંથી નીચે ઉતરતાં એક હુંગરના થડમાં આવવાને થોડે દૂર પાછું વળીને આવવાથી રસ્તો મળે છે. એ રસ્તો પ્રથમ સારી હાલતમાં હશે પણ હાલ ઝાડી ઢોળી જવાથી ખરાબ થઈ ગયો છે. ત્યાંથી નીચે હુંગરના થડમાં આવી થોડે દૂર એક સુંદર ગુફા દૂંગરમાંથી કાઢેલી છે. તેની વચમાં ૪ સ્તંભો છે. આ ગુફામાં પ્રાચીનકાળમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ હતી. હાલ તેમાં શિવલિંગ ખેસાડેલાં છે ને લોકો તેને નીલકંઠ મહાદેવની ગુફા કરી કહે છે. એ ગુફાની અંદરના સ્તંભો ઉપરથી નાદાના નાદાના લેખો મળ્યા તે વચલા વખતમાં લખેલા છે. તેમાંથી એક લેખમાં ગં. ૧૦૬૩ છે પણ ગુફા તેથી જૂની છે.

ઉદયગિરિમાં ૫ દિવસ રહ્યો. તેમાંથી સઘળા મળી ૭ લેખોની નકલ કરી તેનાં અક્ષરમુન્દરો પણ તે લેખો ઉપરથી જ ઉતારી લીધાં ને ૪ પેટો ફોટોગ્રાફની લીધી.

બેશનગર અથવા વિદિશા.

બેશનગર એ ઉત્તર મેદા શહેરનું ખંડેર છે; પણ કોઈ વખતે પણ મોટું સર્વગતની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર શહેર હતું. તે માલવ અને દશર્ણવ દેશની રાજધાનીની પદવી ધરાવતું હતું. ઘણા જુના લેખોમાં તેનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તે મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂત નામના કાવ્યમાં અને બાણકવિની કલ્પિત આખ્યાયિકા કાદંબરીમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેઓએ તેને વૈદિશ કરીને લખેલું છે. તેનોજ અપભ્રંશ યદ્મતે હાલ બેશનગર એ નામ પડેલું છે. એ ઉદયગિરથી પોણા માઇલ દૂર છે.

હાલ આ બહોળી જગ્યામાં ફેલાએલાં ખંડીએરના વાયવ્ય ખૂણામાં થોડી ઝૂંપડાંની વસતી છે. તે બેશનગરના નામથી જ ઓળખાય છે. આખા ખંડીએરમાં ચોનર ઇંટોના ટૂંકડા, છુટીછુટી ભૂતિઓ, દેવળના નકશીદાર પથ્થરો વીખરાએલા પડેલા છે. પણ ધરો બાંધવાની ઇંટ પથ્થરો આદિ સામાન બીલસામાં ધરો બાંધવાને લોકોએ કામમાં લીધેલો હશે.

બેશનગર માંહેથી પ્રાચીન સ્તૂપોમાં એક પ્રાચીન સ્તૂપના કંદેરાનો ઉપલો પથ્થર મળ્યો તે સુધાં નકશીદાર છે. તે ઉપર એક પ્રાચીન અક્ષરોમાં લખેલો ટૂંકો લેખ હતો તે ઉપરથી તેના બાંધવાનો કાળ લગભગ સાંચીના સ્તૂપના દરવાગના જોટલો જ પુરાણો છે (જોટલો આજથી આશરે ૧૭૦૦ વર્ષ અગાઉનો.) તેથી થોડે દૂર એ સ્તૂપના કંદેરાના સ્તંભો પણ બે મળ્યા. તે ઉપર પણ સાંચીના સ્તૂપના દરવાગ ઉપરની નકશીની પેઠે બોધદ્રુમને નમસ્કાર કરતાં પુરુષોનાં ચિત્રો છે.

બેશનગરમાંથી ચોમાસામાં પ્રાચીન શિકાઓ ઘણા મળે છે. તેને આંહીના લોકો બેશની કુકડીને નામે ઓળખે છે. તે લોકો બીલસામાં સરાફોને વેચી આવે છે. સુને ગામમાંથી બે કુકડી મળી પણ પાછળથી બીલસામાં તલાસ કરવાથી પણ તેવી કુકડી અને બે ક્ષત્રપોના શીકદા મળ્યા.

બેશનગરમાં ૧ દિવસ રહ્યાં અને એ સ્તૂપના પથ્થર અને રથંબનો ફોટોગ્રાફ લઈ્યા અને આજુ બાજુની પ્રાચીન જગ્યાઓ તપાસી તેનો નોંધ લીધો.

બીલસા.

બીલસા નામનો મોટો કંદો એતવા નદીને જમણે કીનારે બેશના ખંડેરની સીમાથી આશરે ૦૮ મૈલ દૂર છે. વચલા વખતમાં તે મોટું શહેર હતું ને તેનું નામ બાધલિસ્વામિ હતું. એ નામ એક રાજની સ્થાપેલી સૂર્યની મૂર્તિ ઉપરથી પડેલું હતું. તેમાંથી અપભ્રંશ યદ્મતે હાલ બીલસા એ નામ થયેલું છે. પુરાતની વિદિશા અથવા બેશનગર ઉત્તર થયા પછી ત્યાંના લોકો આવીને બીલસામાં રહ્યા હશે એમ ધારવામાં આવે છે; અને પાછળથી હળવે હળવે ફર્દશામાં આવતું ગયું. તે આજ એક કંદો છે. પણ દિન પર દિન તે ઉત્તર થતો જાય છે. પુરાતન કાળની તેની સીમા ઘણે દૂર દૂર સુધી ધરોના પાયા ઉપરથી દેખાય છે. હાલ બીલસા સિંધીયા સરકારના તાબામાં છે. તેઓની તરફથી કુમાવીસદાર અને ખીજા અમલદારો આંહી રહે છે. બીલસામાં પુરાતની રહેલી ઇમારતોમાં ખીજામંડળ નામના દેવળની જોડે મુસલમાની વખતમાં બનાવેલી મસ્જદ છે. ખીજામંડળ એ ઘણું કરી વિજયમંદિરનો અપભ્રંશ હશે. એ મંદિર જ્યારે સાચત હશે ત્યારે ઘણું મોટું હશે. હાલ

તેનો ઉપરનો સધળો ભાગ તોડી નાંખેલો છે. અને માત્ર પહોવાડેનો થોડો ભાગ અને નીચેની બેઠક જ રાખેલી છે. તો પણ એ બચેલા ભાગપરથી આગલા દેવળની મોટાઈ દેખાઈ આવે છે. એ દેવળોની બેઠક ઉપર મસ્જદ બનાવતી વખતે તેમાં કેટલાંએક બીજા દેવળોના સ્તંભો પણ કાઢે લગાડેલા છે. એ સ્તંભો ઉપર લેખો કાતરેલા છે. તેમાં બે લેખ મોટા હતા. તેમાંની એક ચમીકા દેવીની સ્તુતિ છે. એ નરહર રાગ જે ઉદ્યાદિત્ય પછીનો માળવાની ગાદી ઉપર બેસનાર રાગ હતો તેની કરેલી મંત્રકૃત કવિતા છે. અને એક શ્લોક તેના મંત્રી અથવા અધિકારીનો બનાવેલો છે.

હાલની બીલસાની વસ્તીથી થોડે દૂર પૂર્વ દિશા તરફ નાહાનો રેતાના પથ્થરનો ડુંગર છે. તેને લોહાંગી કરી કહે છે. એ ઉપર લોહગી નામથી પ્રસિદ્ધ કોઈ પીરનો મુકરબો છે. તે જગ્યાએ પણ પુરાતની વખતના હિન્દુઓનાં સુંદર દેવળના નકશીદાર પથ્થરો છે અને એક મોટા સ્મરણસ્તંભ ઉપરની કુંભી પડેલી છે.

બીલસાની વસ્તીમાં એક મોટી તોપ પડેલી છે ને પીનળની ઢાળેલી છે તેની લંબાઈ ૧૯ ફૂટ ૭ ઇંચ છે. તેનો મોટા આગળનો વ્યાસ ૨ ફૂ. ૩ ઇંચનો છે. આખી તોપ ઉપર સુંદર જાળસરના જેવી નકશી છે. એ તોપ બાબત જુનામકમાં ઉપરકોટની અંદરની મોટી તોપની જેવી ગણો આવે છે તેવી જ ગણો આંહી પણ આવે છે. તેની લંબાઈ બાબત અને ટાંગતી વખતના તેના બધાનકે પરીણામ બાબત આવે છે.

ઉદેપુર.

ઉદેપુર નામનું પુરાનની શહેર બીલસાની ઉત્તર દિશા તરફ થોડુંક પૂર્વ તરફ સુકતું ૧૩ કોસ દૂર છે. એ શહેર પ્રખ્યાત બોજરાજ્ય પછી માળવાના રાજ્યાસન ઉપર બેસનારા ઉદ્યાદિત્ય રાજાએ 'વસાવેલું હતું. હાલ આખું શહેર ફગડ પડેલું છે. અને માત્ર થોડાંજ ઘરો તેમાં વસે છે. તે પણ દિન પર દિન છોડતાં જાય છે. ગામમાં જળરતના રસ્તા ને દુકાનો એમને એમ છે પણ તેમાં વસ્તીનું નામ નથી જ્યારેાં જોઈએ ત્યાંમાં ઉગડ ઘરો પડેલા છે અને કોઇ ઘરમાં માણસો વસે છે.

શહેરની વચ્ચે ઉગા ઉપર ઉદયેશ્વર મહાદેવનું સુંદર ને મોટું દેવાલય છે. તે ઉદ્યાદિત્યે કરાવેલ છે એમ કહેવાય છે. તે ૮૧ ફૂટ પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ છે. અને પહોળું વધારે વધારેમાં વધારે ૬૮ ફૂટ છે. તેના મોટા શિખરની ઉચાઈ ૭૫ ફૂટ છે. આખું દેવળ સ્તંબકા રેતીયા પથ્થરનું બંધાવેલું છે, અને નીચેથી તે ઉપર સુધી સુંદર નકશીથી ભરેલું છે. આગલા ભાગમાં મંડપ છે. તેમાં જવાને ત્રણ તરફથી દરવાજા છે. તેમાં સુખ્ય દરવાજાને પૂર્વાભિમુખ છે. દરવાજાની બાજુએ ઘણા લેખો કાતરેલા છે તેમાં ૧ શુક્રરાતના રાગ કુમારમાળનાં વખતનો છે. ઉદેપુર ગામમાંથી ૧ લેખ ઉપાડી તે દેવળમાં રાખેલો છે. તેમાં શુક્રરાતના રાગ અર્જુનદેવના વખતનો લેખ છે. તે ઉપરથી શુક્રરાતના રાગના તાળામાં કોઇ વખત ઉદેપુર હતું એમ દેખાય છે. એક બીજો લેખ ઉદયેશ્વરના મંદિરમાં પડેલો છે. તેમાં ઉદ્યાદિત્ય સુધી માળવાના પરમાર રાજાઓનું સાઈ વર્ણન મળે છે.

ઉદેપુરમાં ઉદયેશ્વરના મંદિરના દેખાવના એ ફોટોગ્રાફ લીધા અને ૪ દેખાંની નકલ કરી.

ઐરન.

ઐરન નામનો ઉગર કર્મો ઉદ્યાદિત્યના ઉદેપુરથી દશ માઇલ ઈશાન કોણ તરફ ખીના નદીને કાનારે છે. એ કર્મો પુરાતની કાળમાં મોટું શહેર હતું. પણ દુર્દૈવથી વચ્ચા વખતમાં નાશના કર્મો જેવું થઇ ગયું હતું. અને હાલ થોડા વખતથી સાવ ઉગર પડેલો છે.

ગામની ત્રણે બાજુએ ખીના નદી વહે છે. એ ઘણી ઉંડી છે. ખોટમાં એકા વગર સામે કાનારે જઇ શકાતું નથી. તેથી એ ગામની બાજુએ જળમય કાલો છે. અને એક બાજુએ થોડા કાળ ઉપર ત્યાંના એક જમીનદારે કોટ બાંધી તેના એક છેડા નદીને મેળવી દીધા છે. તેથી તેની વચ્ચેનો ભાગ નાનો કર્મો વસે તેટલો છે. પણ આગલા વખતમાં ઘણે દર સુધી કાલ્લાની બહાર વસ્તી ફેલાયેલી હતી. એ કાલ્લાની બહાર નાળાઓની વચ્ચે વચ્ચે ઉંચી જગાઓ ઉપર બચેલી પુરાતની વસ્તીની નિશાની ઉપરથી દેખાય છે. હળવે હળવે વસ્તી ઉગર થવાથી નહાનાં નહાનાં નાળાઓ પડી જવાથી એ પુરાતની વસ્તીની નિશાનીઓ સઘળી નદીમાં ધસડાઇ ગઈ છે.

ઐરનનું પુરાતની નામ ઐરીકાન હતું. એ નામ સાંચીના સ્તૂપના કડોડાના બે હગર વર્ષના પુરાણા લેખમાં જોવામાં આવે છે. તેમ ઐરન માંહેથી મળેલા ૩ લેખોમાં પણ એ નામ જોવામાં આવે છે.

ઐરન ગામમાં પ્રાચીન બચેલી વસ્તુમાં ગામથી બહાર ખીના નદીને ડાબે કાનારે બરેડ (અથવા વરાહસ્થાન) નામની જગ્યા છે. ત્યાંહા મોટી વરાહ અવતારની જંગલી શુક્ર-રૂપની મૂર્તિ છે. તેના આખા અંગમાં દેવતાઓ બેઠેલા છે. દહાડમાં સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી લીધેલી છે. એ મૂર્તિ ૧૦૧ ફુટ ઉંચી છે. અને મહોડેથી તે પૃથ્વી સુધી ૬૨ ફુટ ૮ ઇંચ લાંબી છે. તે અખંડ સ્તંભકા રેતીના પાપાણની બનેલી છે. એ મૂર્તિના ગળા ઉપર-પ્રાચીન અક્ષરોથી લેખ લખેલો છે; તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ મૂર્તિ તોલોમાન નામના રાગના રાત્ર્યના પહેલા વર્ષમાં બેસારેલી છે. તેને આશરે ૬૩૫૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે.

એ વરાહ અવતારની મૂર્તિની બાજુએ બીજી મોટી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. તેની ઉપરનું દેવળ તૂટી ગયું છે. તેની સામે એક મોટોટો સ્તંભ ઉભો કાઢેલો છે. તેને મથાળે ગરુડની મૂર્તિ નીચેથી માથા સુધી ૪૪ ફુટ ઉંચી છે, નીચેથી ૨ ફુટ ૯ ઇંચ સમચારસ જતી છે. ઉપર ૨૦ ફુટ પછી અટકાણ છે. તે પછી ઉપર કુંભીને બેઠેલ નીચે જ કુંભીઓ છે. અને બેઠેલ નીચે ૪ સિંહો છે. તેથી ઉપર ગરુડની ઉભેલી મૂર્તિ છે. એ તરેહની તેની રચના છે. સ્તંભની પશ્ચિમ બાજુ તરફ મહારાગ જુધશુભના વખતનો લેખ કોતરેલો છે. એ જુધશુભ ઉપર લખ્યા તોરમાણ રાગથી થોડો જ આગળ થઈ ગયો છે એમ ધારવામાં આવે છે.

એક બીજી મોટી સ્તંભના તુકડા ઉપર ૭ સ્લોકનો લેખ મળ્યો, તે જુધશુભ કરતાં આગળના રાગના વખતમાં લખાયેલો છે. પણ તેમાં તે જરૂરનો ભાગ તૂટી ગયો છે તેથી ઘણું ઉપયોગી નથી.

ઐરન ગામમાં નદી કાનારે એક દેવળમાં મોટી વરાહ અવતારની ઉભેલી મૂર્તિ છે. તેના પગ નીચે પણ એક લેખ બે પંક્તિમાં લખેલ છે. એ પણ જુધશુભના જેટલો જ પુરાણો છે.

એરણુ ગામથી પૂર્વદિશા તરફ થોડે દૂર નદીને પૂર્વ કીનારે ૭ પંક્તિનો પુરાનની લેખ મળ્યો. એ ગુપ્તોના સંવત ૧૯૩ માં લખેલો છે. એ ધણો ૪ વરસનો છે. એ લેખથી બુદ્ધગુપ્ત પછીના ગુપ્તવંશ આગળ થોડો વધારો પ્રકાશ મળે છે.

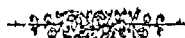
એ રીતે સવળા મળી એરનમાંથી ૫ લેખો મળે મળ્યા. તેઓની નકલ કીધી અને ૮ પ્લેટો ફોટોગ્રાફની લીધી. એરનમાં હું ૪ દીવસ રહ્યા એટલામાં ધણો ૪ વરસનો થયો ને રરતા ચોમાસામાં તદ્દન મુસાફરી કરવાને નાલાયક હોવાને લીધે એરનથી સાગર. થઈને જગલપુર જવાનો મારો વિચાર હતો તે કેરવીને પાછો બીકસે આવ્યો. બીકસેથી ૩૦ કોસ મેંદાગપુર જેનું પુરાનની નામ સૌભાગ્યપુર છે ત્યાંથી રેલને મારફત બનારસ આવ્યો છું.

તા. ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૧

મુ. બનારસ

આપનો નાભેદાર રૈયત

ભગવાનસાલ ઇંદ્રજી.

ગૂજરાત અને માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર

નવો પ્રકાશ

(દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ ડિસકનકર એમ. એ. કયૂરેટર. વાંઠસન મ્યૂઝીયમ, રાજકોટ)

ખીજ પ્રાન્તોની અપેક્ષાએ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ સાધારણ રીતે શ્રંખલાબદ્ધ છે એમાં કાંઈ શંકા નથી. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી આ દેશ કયા કયા રાજવંશોની નીચે હતો તેની લગભગ સંતોષકારક માહિતી મળી આવે છે. ફક્ત એ ત્રણ ટુકડાએ તે શ્રંખલાની કડીઓ તુટી ગઈ છે. પરંતુ શોધખોળથી કલાંતરે તે પણ દુરસ્ત થશે એવી આશા રાખી શકાય.

વલ્લભીકાળથી ચૌલુક્યકાળ સુધીનો એટલે લગભગ ૨૦૦ વર્ષનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે મालુમ નથી. ચૌલુક્યો પહેલાં અણહિલવાડ ઉપર આવડાઓ ૧૯૬ વરસ સુધી રાજ્ય કરતા હતા એમ આપણને પ્રમંથચિંતામણિ, વિચારચેણી, સુકૃતસંકીર્તન વગેરે પ્રમંથો ઉપરથી મલુમ પડે છે. તથાપિ તે ગ્રંથોમાં આપેલી માહિતી ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી બિલકુલ સમાધાનકારક નથી એમ કમુલ કરવું જોઈએ. તે વંશના રાજાઓના નામોની સંખ્યામાં અને તે રાજ્યકાલીની સંખ્યામાં તેઓએ બહુ જ ઘોટાલો કર્યો છે; અને તેઓમાં ધણી વખત નિરાશાજનક વિસંગતતા મલુમ પડે છે. તેમાં પણ આખરના રાજાઓના સંખ્યામાં આપણને કાંઈ જ માહિતી નથી એમ કહીએ તો ચાલશે. તેનું આ એક કારણ છે કે બધા પ્રમંથકારો આવડાના કાળ પછી થયેલા છે અને તેઓએ દંતકથાઓ સાંભળી તે રાજાઓની હકીકત લખી છે. શોધખોળ કરવાથી તત્કાલીન લેખાદિસાધનો ન્યાં સુધી આપણને મળતા નથી ત્યાં સુધી તે કાળસંબંધનો ઘોટાલો દૂર થવામાં મુશ્કેલી છે.

સુભાગ્યે આવા કેટલાક સાધનો સમયે સમયે મળી આવે છે અને આપણે હવે એટલું કહેવા માટે સમર્થ છીએ કે વલ્લભીકાળ અને ચૌલુક્યકાળ આ બંનેની વચમાં ગૂજરાત કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં કેટલાક વરસ સુધી પડિહાર કાળ હતો જે વખતે કનોજના કેટલાક પડિદાર સમ્રાટો ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી વસૂલ કરતા હતા.^૧ તેજ પ્રમાણે અણહિલવાડના આવડાવંશના સંખ્યામાં હમણાં કાંઈ નવી માહિતી મળી છે તે પુરાતત્વના વાંચકોને આપવાના હેતુથી પ્રસ્તુત લેખ લખ્યો છે.

ગૂજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતિજ તાલુકામાં હરસોળ^૨ નામનું એક ગામ છે.

૧ આ સંખ્યામાં મારો એક બીજો લેખ લખવાનો વિચાર હોવાથી અહીંયા તે સંબંધમાં કાંઈ વધારે લખતો નથી.

૨ કૃષ્ણ અકાલવર્ષનું એક શાસન (એપીગ્રાફિઆ ઈન્ડિકા ભાગ ૧ પા. ૧૫૨) શક મંવત ૮૩૨નું કપડવંશમાંથી મળ્યું તેમાં જે હર્ષપુર નામના ગામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ હરસોળ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. તેમ હોય તો હરસોળ ગામ જોખામાં જોખા એક હજાર વરસનું જુનું છે એમ આપણે કહી શકીએ.

ત્યાંના એક વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ પાસે કેટલાક બુના તામ્રપત્રો છે. આની માહિતી અમદાવાદના ખેરીસ્ટર ડાહ્યાબાઇ પીતાબરદાસ દેસાસરી તરફથી પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રાવબહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવને મળી. તેમણે તે તામ્રપત્રો મેળવવા માટે અનેક રીતે બહુ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તે બ્રાહ્મણ કોઈ પણ સરતે તે આપવા માટે તૈયાર ન થયો. છેવટે બહુ મુશ્કેલીથી તેઓના ફક્ત ફોટોગ્રાફો પાડવા માટે તેણે તે દુવસાહેબને યોગાવખત માટે આપ્યા. યોગા દિવસ પહેલાં હું જ્યારે અમદાવાદ ગયો હતો ત્યારે દુવસાહેબે તે ફોટોઓ અને બતાવ્યા અને બહુ ખુશીથી છપાવવા માટે આપ્યા. તે માટે હું તેમનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું. તે ફોટોઓ વાંચી તેઓ ઉપર એક મોટા લેખ મારા રોહી રા. રા. કાશીનાથ નારાયણ દીક્ષિત સાહેબે (સુપરીન્ટેન્ડન્ટ આર્કાયિવોલજીકલ સર્વેઈ ઇસ્ટર્ન સરકલ કલકત્તા) અને મેં તૈયાર કર્યો છે. અને તે એપિગ્રાફિઆ ઇન્ડિકામાં છપાવવાનો છે. એક તો તે બહાર પડવામાં બહુ વખત લાગશે અને બીજું તે ઇંગ્રેજીમાં છે તેથી હું તેની હકીકત અહીંયા આપું છું.

આ તામ્રપત્રો કુલ ચાર છે. બે પત્તાનું એક એવી રીતે તે બે શાસનોનાં છે. તે ચોરે એક જ કદીથી જોડેલા છે. અને એક જ બાજુ ઉપર લખેલા છે. આ બે શાસનો એક જ રાજ્યએ એક જ દિવસે એક જ બ્રાહ્મણકુટુંબને આપ્યા છે. જે બ્રાહ્મણને એક શાસન આપ્યું છે તે જ બ્રાહ્મણના પુત્રને બીજું આપ્યું છે. પિતાના શાસનના બીજા પત્તાની નીચલા ભાગમાં ગરડનું ચિત્ર કોતરેલું છે. રાષ્ટ્રકૂટ અને પરમાર રાજવંશોના તામ્રપત્રો ઉપર હંમેશાં ગરડનું ચિત્ર કોતરેલું હોય છે કેમકે તેઓનું તે રાજચિન્હ હતું.

આપના શાસનમાં ૨૭ લિટીઓ છે-પહેલા પત્તામાં ૧૬ અને બીજામાં ૧૧ તથા દીકરાના શાસનમાં ૨૯ લિટીઓ છે. પહેલા પત્તામાં ૧૩ અને બીજામાં ૧૬.

પત્તા ઉપરના અક્ષરો વિક્રમ સંવતની અગ્યારમી શતાબ્દીના નાગરી વળણના છે. તેઓમાં એકંદર રીતે બુદ્ધો બહુ નથી. લેખેની બાયા સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમય છે.

લેખની શરૂવાતમાં વૃસિંહાવતારી વિષ્ણુની સ્તુતિ કરી છે. ત્યાર પછી અમોઘવર્ષ અને અકાલવર્ષ આ બે રાજનું વર્ણન કર્યું છે. તેઓના બીરો પદ્મભદ્રારક મહારાજના ધરાજ પરમેશ્વર એ પ્રમાણે છે. અકાલવર્ષના નામ સાથે તે સિવાય પૃથ્વીવલ્લભ અને નરેન્દ્રદેવ એવા બે બીરો વધારે છે. પછી બાપૈપરાજ નામના એક રાજનું નામ આપ્યું છે. તેના પુત્ર ચૈરિસહ કરીને હતો. તેને સીયક નામનો પુત્ર થયો. તેના બીરો મહામણ્ડલિક ચૂડામણિ અને મહારાજાધરાજપતિ એવા આપેલા છે. આ સીયક રાજ યોગરાજનો પરાભવ કરી પાછા વળતાં મહીનદીના કાંઠા ઉપર તળ દબને રહ્યો હતો. સાં તેને સંવત ૧૦૦૫ માઘ વદિ અમાવાસ્યા બુધવારને દિવસે શિવનાથની^૩ પૂજા કરી બે બ્રાહ્મણોને દાનપત્રો કરી આપ્યા.

તે બ્રાહ્મણો આનંદપુરના નાગરો હતા અને તેમનું ગોત્ર ગોપાલિ અને પ્રવર અર્પિ હતા. પહેલા બ્રાહ્મણનું નામ લલ્લોપાધ્યાય હતું અને તે ગોવર્ધનનો પુત્ર હતો. બીજો બ્રાહ્મણ પહેલા બ્રાહ્મણનો એટલે લલ્લોપાધ્યાયનો પુત્ર હતો અને તેનું નામ નિત્રા દીક્ષિત હતું.

૩ આ તે વખતે પ્રસિદ્ધ સ્થાન હશે. તેના સ્થાન વગેરેની માહિતી અને મળી નથી,

આપને કુંભાપાઠક^૪ નામનું ગામ અને પુત્રને સીલકા^૫ નામનું ગામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ બે ગામો મોહુડવાસક^૬ વિષયમાં હતા.

શાસન આપવાનું કામ કરનાર અધિકારી-જેને આ તામ્રપત્રોમાં 'દાપક'^૭ કહેવા છે તેનું નામ ઠક્કર શ્રીવિષ્ણુ હતું અને તેઓના લેખકનું નામ કાયસ્થ શુભધર હતું. છેત્રી લીટીમાં રાજાનો સ્વસ્ત આપ્યો છે.

નીચે ૧૬૫ પહેલું એટલે આપનું શાસન સંપૂર્ણ આપું છું. બીજી લેખ અક્ષરશઃ પહેલા જોવા જ છે. ૧૬૫ માન લેનાર બ્રાહ્મણનું નામ અને તેને આપેલા ગામનું નામ આ બે વિગતોમાં જ થોડો ૧૨૬ છે અને તે ઉપર બનાવેલો જ છે.

પહેલું પત્ર

- ૧ ૧ વિષુચ્ચક્રકઢારકેમરમટામિનામ્બુદશ્રેણયઃ^૮ શોળ નેપ્રહુતાશઢંબરમૃતઃ સિષા^૯
- ૨ કૃતેઃ શાર્દૂળઃ । વિસ્ફૂર્જંદ્રલગજિતજિતકકુમાર્તગદપોદયાઃ સંરંભાસુસર્વયતુ યઃ સ્વરન-
- ૩ સ્વશૂનંદિપદ્મક્ષમઃ^{૧૦} ॥ પરમમહારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરશ્રીમ-
દમોઘવર્ષદેવપાદા-
- ૪ નુધ્યાતપરમમહારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વરશ્રીમદકાલવર્ષદેવપૃથ્વીધણ-
શ્રીધણ-
- ૫ મનરેન્દ્રપાદાનાં । તાસ્મિન્કુલે કલમષમોષદક્ષો જાતઃ પ્રતાપામિહુતારિપક્ષઃ ।
વત્સૈપ-
- ૬ રાજેતિ નૃપઃ પ્રસિદ્ધસ્તસ્માન્સુતોભૂદનુ વૈરિસિંહઃ^{૧૧} । દુષ્ટારિયમિતાવક્ર-
ચંદ્રવિમ્બકલ-
- ૭ કતા નાં ધૌતા યસ્ય કીર્ત્યાપિ હરદ્વાસાવદાતયા ॥ દુઃશ્વાંગરિપુમ્પૂપાલરણ-
રામૈકના-
- ૮ યકઃ । નૃપઃ શ્રીસૌયકસ્તસ્માન્કુલકલ્પદ્રુમોભવન ॥ મં પવેવિધઃ પ્રણત-
સકલસામંત-
- ૯ શિશોમણિમરીચિરંજિતચરણયુગલઃ શ્રીસ્વંતકમંડલાધિપતિપ્રતિપત્તિપ્રતિવદ્ધ
ભક્તિ^{૧૨}

૪ આ ગામ ક્યાં હશે તે હું કહી શકતો નથી.

૫ હાલનું જે સીકા ગામ છે તે જ આ સીલકા હોઈ જોઈએ. તે તથાદ સ્ટેશનથી ૨૫ મૈલ દૂર છે અને ધનસુરા ગામ પાસે છે. સીકા-ધનસુરા આ બે ગામો હમેશા બેગા બેલાય છે. આં માહિતી માટે હું રા. બ. કેશવલાલબાઈનો આભારી છું.

૬ એ જ હાલનું મોહાસા હોયું જોઈએ.

૭ અન્ય તામ્રપત્રોમાં આ અધિકારીને 'દૂતક' કહેવામાં આવે છે.

૮ વાંચો મિત્રામ્બુદ ૯ સિંહાકૃતેઃ ૧૦ ક્ષુણ્ણ ૧૧ વૈરિસિંહઃ ૧૨ ઽભક્તિઃ

- ૧૦ સ^{૧૩} ત્યારવસંત્રસ્તાનેકરિપુસમૂહઃ અનેકશંખધ્વનિયધિરિતપંચવર્ણપતાકા
રાજીઘિરા-
- ૧૧ જિતવિશાલઘક્ષસ્થલાયલમ્બિતકુમુદવાન્ધવઃ અતુલદાનસેપાદનૈકકલ્પદ્રુમઃ
મહામંડ-
- ૧૨ લિક્ષૂદામણિ^{૧૪} મહારાજાધિરાજપતિ^{૧૫} શ્રીસીયકઃ ^{૧૬}સ્વભુજ્યમાનમોહદ-
વાસકવિપયસંવદ્ધકું-
- ૧૩ માપાટકગ્રામઃ સમસ્તરાજપુરુષાન્પ્રતિવાસિજનપદાંશ્ચ બોધયત્યસ્તુ ઘઃ યથા
યોગરાજ-
- ૧૪ સ્યોપરિ યાગ્રાસમયસંનિદ્ધકાર્યાનંતર^{૧૭} વ્યાઘૃટિતૈર્મહીનદીતટનિવાસિભિ-
રસ્માભિર્ધ્વદ્રા-
- ૧૫ ક્ષયોગપર્ધણિ^{૧૮} શિવનાથે નમમ્યચર્યાય [ધા]ર્ય ॥ ઘાતાબ્રવિભ્રમમિદં
યસુધાર્વિપત્યમાપાત-
- ૧૬ માત્રમધુરો વિપયોપભોગઃ । પ્રાણાસ્તુળ । પ્રજલર્બિદુસમા નરાણાં ધર્મઃ
સત્તા પરમહો-

બીજી પૃષ્ઠ

- ૧૭ પરલોકયાને ॥ इति जगदनित्यं सकलमवधार्योपरिलिखितो ग्रामः
ससीमातृणगोचरपर्य-
- ૧૮ ત^{૧૯} સીપસ્કરઃ સર્વાદાયમમોપેતઃ શ્રીમદાનંદપુરીયનાગરાય ચાર્પયાય
ગોપાલિત-
- ૧૯ ગૌઘ્રાય ગોવર્દનસૂત્રે લહોપાધ્યાય । ય માતાપિત્રોરાત્મનશ્ચ પુણ્યયશોભિ-
વૃદ્ધયે અદૃષ્ટ-
- ૨૦ લમેગોકૃત્યાચંદ્રાક્ષોણેષક્ષિતિમમકાલં પરયા ભક્ત્યા શામનેન ઉદકપૂર્વકં
પ્રતિપાદિત इ-
- ૨૧ નિ ॥ તં^{૨૦} નિવાસિજનપદૈર્યથા દીયમાનભાગભોગકરદિરણ્યાદિમર્વમા-
જાશ્રવણવિધેયૈર્ભૂત્વા
- ૨૨ તપુષ્રાપોપ્રાદિભ્યઃ નમુપનેતર્યં ।^{૨૧} इति युष्वा अस्मदंशजैरन्यैरपि
भाविभोक्तृभिः मरप्रदत्तध-
- ૨૩ મ્મેદાયોર્યમનુમંતવ્યઃ પાલનોયશ્ચ । ઉક્તં ચ । વહુભિર્વસુધા ભુક્તા રાજભિઃ
સગરાદિભિઃ । યસ્ય

૧૩ આ ન નિર્દર્શક છે. ૧૪ ચૂડામણિઃ ૧૫ પતિઃ ૧૬ સ્વભુજ્યમાન...ગ્રામઃ
આ શબ્દસમૂહ અદીયા અત્તંગદ છે તે વાચકેના ધ્યાનના આવશે. વસ્તુતઃ તેનો સંબંધ
૧૭ બી લિટીમાં છે. ૧૭ કાર્યાનંતરં ૧૮ આતો અર્પુકેવળ અગાવાસ્થાન છે. ૧૯ પર્યંતઃ
૨૦ તન્નિવાસિં ૨૧ વાસ્તવિક રીતે આ વાક્ય પચીસમી લિટીમાં 'પુનઃગદદોત' આ
વાક્ય પછી જોઈએ.

- ૨૪ यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलं ॥ यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रै-
र्दानानि धर्म्मार्थयशस्कराणि नि-
- ૨૫ म्माल्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥ संघन् १००५.
माघ वदि ૩૦ વુઘે દાપ
- ૨૬ कोत्र ठकुरः श्रीविष्णुः । राजाज्ञया लिखितं कायस्त^{૨૩} गुणधरेण ॥ स्व-
हस्तोयं श्रीसीयक-
- ૨૭ स्य ॥ ૬ ॥

મૂળ લેખ

પહેલું પત્ર

હવે આ તાત્રપત્રોથી ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર શું પ્રકાશ પડે છે તે તરફ વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચું છું.

પ્રસ્તુત લેખમાં સીયકે યોગરાજનો પરાભવ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ યોગરાજ દ્રાણ હતો તે લેખમાં કહ્યું નથી એ મોટી દુર્દૈવની વાત છે. તથાપિ એમ લાગે છે કે તે અણહિલવાડના ચાવડા વંશનો તે વખતનો રાજા હતો. સીયક યોગરાજનો પરાભવ કરી (માળવા તરફ^{૨૪}) પાછા વળતાં મહી નદી ઉપર ઉતર્યો હતો એમ લેખ ઉપરથી જણાય છે. તેથી એમ લાગે છે કે મહીનદીના પશ્ચિમ તરફ યોગરાજનું રાજ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે માળવા ઉપરનું સીયકનું રાજ્ય મહીનદીના પૂર્વ તરફ છે અને યોગરાજનું તે રાજ્ય અણહિલવાડનું જ હોવાનો સંભવ છે. ચાવડા વંશમાં એક યોગરાજ નામનો રાજા થઈ ગયો છે પરંતુ તે લગભગ વિ. સં. ૮૬૨ થી ૮૯૭ માં થઈ જવાથી આપણા લેખનો યોગરાજ તે નથી એમ ચોક્કસ થાય છે. બીજા કોઈ તે વખતના રાજવંશમાં યોગરાજનું નામ ઉત્કર્ષુ લેખો અથવા ગ્રંથો ઉપરથી જણવામાં આવતું નથી. ચાવડાવંશમાં જ બીજો યોગરાજ નામનો રાજા હોવાનો સંભવ છે. જે ઉપર કહ્યું જ છે કે વિચારશ્રેણી, પ્રખંધચિંતામણિ જેવા આપણા પ્રખંધોમાં તથા આદર્શ-એ-અકબરી-જેવા મુસલમાન ગ્રંથોમાં ઘણી વિસંગતતા માણમ પડે છે. કોઈ પણ ગ્રંથ બીજા યોગરાજના નામનો ઉલ્લેખ કરતો નથી અને ઉપરના વિવેચનથી તો લાગે છે કે પ્રસ્તુત લેખમાંનો યોગરાજ ચાવડા વંશનો જ હશે. આવી સ્થિતિમાં બીજો કોઈ સારો આધાર ન મળે ત્યાં સુધી કલ્પના જ કરવી પડે છે. મને એમ લાગે છે કે વિચારશ્રેણીમાં ધાધડ પછી થયેલા જે રાજનું નામ આપેલું નથી^{૨૫} તે કદાચ આ યોગરાજ હશે, અને આ યોગરાજ (બીજા) પછી કોઈ પ્રખંધોમાં અને પટ્ટાવલીઓમાં આપેલો રાજા સામંતસિંહ (અથવા ભૂયડદેવ) થયો હશે જેને સં. ૧૦૧૭ માં ચૌહાણ મૂજરાજે મારી અણહિલવાડનું રાજ્ય લીધું હતું. અથવા પ્રખંધોમાં આપેલો સામંતસિંહ, ભૂયડ અને આપણા લેખનો યોગરાજ એકજ વ્યક્તિનાં નામો હશે.

૨૨ ધર્મદાયોયમનુર્મતચર્યઃ ૨૩ કાયસ્થ-

૨૪ આ સંબંધની માહિતી આલેખમાં જ પછી આવશે.

૨૫ જુલો ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૫૫

આ લેખની મદદથી અણહિલવાડ પાટણ ઉપર ચૌલુક્ય મળરાજનું રાજ્ય ક્યારથી શરૂ થયું તે બાબતની શંકા નહીં થઈ જાય છે. પ્રખ્યાતિમાંથી જેવા કોઈ પ્રબંધો અને પદાવળીઓમાં એમ લખ્યું છે કે મળરાજ પોતાના મામાને મારી અણહિલવાડની ગાદી ઉપર સં ૯૯૮માં બેઠો. પરંતુ બીજા વિચારશ્રેણી જેવા પ્રબંધોમાં તે પ્રસંગ માટે સં ૧૦૧૭ આપ્યો છે. ૨૬ આ બેમાંથી બીજો જ સંવત બરાબર છે તે હવે આપણે ખાતરીથી કહી શકીએ. મળરાજે જો સં. ૯૯૮ થી અણહિલવાડ ઉપર રાજ્ય શરૂ કર્યું હોત તો સીયકનો તામ્રપત્રમાં અણહિલવાડના રાજનું નામ યોગરાજ ન આવત.

આ લેખ ઉપરથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ સંબંધમાં આ માહિતી મળી આવે છે કે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ પાસેથી સંવત ૧૦૦૫ની પહેલાં કેટલાંક વરસ માળવાના પરમારોએ ગૂજરાતનું સ્વામિત્વ હરાવી લીધું. રાષ્ટ્રકૂટોના તાબામાં ગૂજરાત દેશ હતો તે જાણવા માટે સંવત ૯૭૦ સુધીના ઉલ્લીર્ણવેખાદિસાધનો આપણને મળી આવે છે. ૨૭ પરંતુ ત્યાર પછી લગભગ સંવત ૧૦૨૮ માં ગૂજરાત ઉપર દક્ષિણના ચાલુક્યવંશના તૈલપનો અમલ શરૂ થયો ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આપણી પાસે કંઈ સાધનો ન હતાં. ઐતિહાસિકોએ સ્વાભાવિક રીતે જ અનુમાન બાંધ્યું કે તે હાલુક્યો આવ્યા ત્યાં સુધી ગૂજરાત રાષ્ટ્રકૂટોના તાબામાં જ રહ્યું. પ્રસ્તુત તામ્રશાસન જે સં. ૧૦૦૫ નું છે તે આપણને કહે છે કે વચલા કાળમાં ગૂજરાત માળવાના અમલ નીચે હતું. અણહિલવાડ ઉપર મળરાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી આસપાસનો મુલક તે તામે કરવા લાગ્યો ત્યારે ઉત્તર ગૂજરાતનો ભાગ તેણે કદાચ પરમારો પાસેથી લીધો હશે, અથવા દક્ષિણના ચાલુક્યો પાસેથી લીધો હશે.

આનંદપુર અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણના નામ સાથે 'નાગર' શબ્દ જોડેલો દાખલો પહેલ વેહેલો આ લેખમાં જ મળી આવે છે. આનંદપુરના બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખો ઘણી વખત વલ્લભીના તામ્રપત્રોમાં આવ્યા છે પરંતુ તેઓમાંથી એકમાં 'પણ બ્રાહ્મણના નામ સાથે નાગર શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો નથી.

મોટા હુદ્દાની વાત છે કે લેખમાં (લિ. ૯) ઉલ્લિખિત ખેટક મંડળના રાજાનું નામ આપ્યું નથી. તે એક નાનો રાજા અને સીયકનો માંડલિક હોતો એ કહેવાની જરૂર નથી.

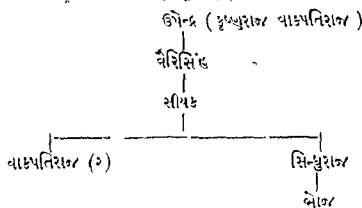
માળવાના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે તો આ તામ્રશાસનો બહુ જ મહત્વનાં છે. તેઓમાં આવેલો સીયક રાજા માળવાના પરમાર વંશનો જ સીયક છે એમાં શંકા લાગતી જ નથી. સીયકનો બાપ વૈરિસિંહ અને વૈરિસિંહનો બાપ ઉપેન્દ્ર અથવા કૃષ્ણરાજ હોતો એમ બીજા લેખો ઉપરથી માલુમ પડે છે. ૨૮ આપણા લેખમાં વૈરિસિંહના બાપનું નામ અર્યપ ઉપરાજ એમ આપ્યું છે. ઉપરાજ શબ્દ ઉપેન્દ્ર માટે વાપરેલો લાગે છે. માળવાના પરમાર વંશનો અત્યાર સુધી મળેલો સૌથી જુનો લેખ વાકપતિ સુજનો વિક્રમ સંવત ૧૦૩૧ નો છે. ૨૯ આપણો લેખ તે પહેલાં ૨૬ વરસનો છે. બીજા તામ્રશાસનોમાં સીયકથી વંશરૂક્ષ આપેલું છે. પ્રસ્તુત શાસનોમાં સીયક પહેલાં બે પેઢાઓ આપેલી છે. હવે માળવાના પ્રસિદ્ધરાજ બોજ સુધીનું વંશરૂક્ષ આ પ્રમાણે થાય.

૨૬ જુઓ ગૂજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૬૨.

૨૭ " " " પા. ૧૩૧.

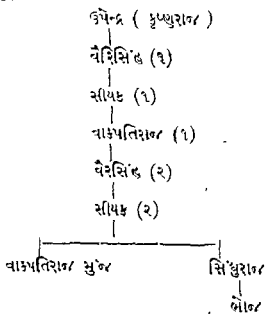
૨૮ જુઓ દિન્ડિયન એન્ટીકવરી બાગ ૩૬માં ડૉ. બ્યુલરનો નવસાહસાંકચરિત ઉપરનો લેખ.

૨૯ જુઓ દિન્ડિયન એન્ટીકવરી બાગ ૬ પા. ૫૩ પછી

સીયક રાજ્યએ સંવત્ ૧૦૦૦ થી ૧૦૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ લાગે છે. કેમકે પ્રસ્તુત લેખ ૧૦૦૫ નો છે તે પહેલાં કેટલાંક વરસ ઉપર તેના રાજ્યકાલની સરખામી થઈ દર્શો. ધનપાલ કવિદ્રુત પાંદલચીનામકરે ૭ કોષમાં ૨૭૬ માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે સંવત્ ૧૦૨૯ માં ત્યારે માલવાના રાજ્યએ માન્યખેટ લૂંટ્યું ત્યારે ધારાનગરીનિવાસી ધનપાલ કવિએ પોતાની બેહેન સુન્દરી માટે તે પુસ્તક બનાવ્યું. ઉદ્દેશરૂપે પ્રશસ્તિમાં બારમા શ્લોકમાં એમ લખ્યું છે કે સીયક રાજ્યએ માન્યખેટના ખોટિદેવ રાજાની લક્ષ્મી દર્શણ કરી. ભારોના પુસ્તકોમાં પણ આ જ માહિતી આપેલી છે. ત્યારે સીયકરાજને માટે બીજો સંવત્ ૧૦૨૯ આપણને માલુમ પડ્યો. સીયકના ઉત્તરાધિકારી વાકપતિ મુજનું સં. ૧૦૩૧ નું શાસન મળ્યું છે તેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે સં. ૧૦૩૦ સુધી સીયક રાજ્ય કરતો હતો.

પરિભ્રમકવિદ્રુત નવનાહસાકચરિત, નાગપુર પ્રશસ્તિ તેમ જ બીજા શાસનો ઉપરથી માલવાના પરમારોનું વંશવૃક્ષ મેં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ છે. પરંતુ ફક્ત ઉદ્દેશ પ્રશસ્તિમાં તે આવું આપ્યું છે.

મેં આપેલા વંશવૃક્ષમાં અને આમાં શું ફરક છે તે વાંચકોના ધ્યાનમાં આવ્યો નહોતો. આમાં વૈરિસિંહ સીયક, અને વાકપતિરાજ આ નામોની દિરકિત થયેલી છે. પરંતુ પ્રસ્તુત લેખની મદદથી આપણે એમ કહી શકીએ કે તે દિરકિત નિરાધાર છે. કેમકે સં. ૧૦૦૫ ના લેખનો સીયક અને વાકપતિ મુજબના જાપ સીયક નેણે સં. ૧૦૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે તે બંને એકજ છે એમ મેં ઉપરના લાંબા વિવેચનમાં બતાવ્યું છે.

આના ઉપર કોઈ વાચક આક્ષેપ કરશે કે સં. ૧૦૦૫ ના લેખમાં આવેલા સીયક પહેલા અને સં. ૧૦૨૯ માં આવેલા સીયક બીજો હશે; તેને માટે એટલું જ કહેવાનું છે કે વયલા ૨૪ વરસની મુદતમાં વયમાં આવેલી બે પેઢીઓનો સમાવેશ હોવાનું સુરકેલ છે—અસંભવનીય છે. સં. ૧૦૦૫ નો અને સં. ૧૦૨૯નો સીયક એકજ માનવો પડે છે. ત્યાં સુધી આપણો લેખ જહાર આવ્યો નહોતો ત્યાંસુધી ઉદ્દેશની પ્રશસ્તિના આધારથી રચાયેલા વંશવૃક્ષ સંબંધમાં શંકા કરવાને અવકાશ નહોતો પરંતુ હવે આપણે તેમાં સુધારો કરવો જ પડશે.

પ્રસ્તુત લેખની શરૂઆતમાં અમોઘવર્ધ અને તેનો ઉત્તરાધિકારી અકાલવર્ધ આ બે મોટા રાજાઓનાં નામો આપેલા છે. તે રાજાઓ પ્રસિદ્ધ માન્યપંથના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના અમોઘવર્ધ અને તેનો પુત્ર કૃષ્ણ (બીજો) અથવા અકાલવર્ધ છે. આ બે પરાક્રમી સમ્રાટો લાગે છે. તે પિતા પુત્રોએ દીર્ઘકાલસુધી એટલે લગભગ સં. ૮૭૧ થી ૯૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું.^{૩૦} તેઓનો પ્રસ્તુત લેખમાં શો સંબંધ છે તે જરાજર કહી શકાતું નથી. પાચમી લીટીના ૦ નરેન્દ્રપાદાનાં પદ્ધતિ સંબંધ કોની સાથે છે તે સમજાતું નથી. ત્યાર પછી ધૃષ્ટદિરામ પછી તસ્મિન્કુલે પદ આવ્યું છે. તે પહેલા તે કવના સંબંધમાં કોઈ કશું પણ કહેતું લાગતું નથી. આવી સ્થિતિમાં એમ કહ્યું કરવાનું મન થાય છે કે કદાચ લેખક વયલી લીટી કોનરવાનું તદ્દન ભૂલી ગયો હશે, અને બીજા નામધાસનની નકલ પહેલા ઉપરથી જ કરી હશે. આ મારી કહ્યું બને ખરી હોય તો નટ થયેલી લીટીમાં શું લખ્યું હશે તે સંબંધની બીજી કહ્યું આ પ્રમાણે થઈ શકે. અર્ધપરાજના પિતા અથવા પિતામહને રાષ્ટ્રકૂટ અકાલવર્ધની કૃપાથી કાંઈ મુલક મળ્યો હશે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં ક્ષેત્રના પ્રતિહાર અથવા પડિહાર રાજાઓ સાથે હમેશાનું વૈર હતું, અને તેઓ દક્ષિણથી ક્ષેત્ર તરફ સ્વારીઓ કરતા હતા.^{૩૩} પ્રતિહાર મહીપાળના વખતમાં ત્યારે ક્ષેત્રના સામ્રાજ્યની સ્થિતિ જરાજર થવા લાગી ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત માગવા વગેરે. એકેક બાગ પ્રતિહારો પાસેથી દબાવી લીધા અને પોતાના સંબંધીઓને આપ્યો. તે વખતે કદાચ પરમાર માંડલિકેને કાંઈ મળ્યું હશે. પછી પ્રતિહારેની સત્તા નટ થઈ તેમ જ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોથી નેઓને લાટ પ્રદેશ મળ્યો હતો તે લાટ પ્રદેશના લાયાન રાષ્ટ્રકૂટો જુદા પડ્યા. આ બધી સ્થિતિ નેંધ પરમારે સ્વતંત્ર થયા અને માગના તરફ પોતાની સત્તા વધારવા લાગ્યા એમ દેખાય છે. મારી આ કહ્યુંનાને પ્રસ્તુત લેખમાં સીયકના બીજો પુાટ આપે છે એમ મને લાગે છે. મહામંડલિકચૂડામણિ આ બીજા ઉપરથી તેના પૂર્વજોની તથા તેની પહેલાંની પરંત્ર સ્થિતિ અને મહારાજા-ધિરાજપતિ આ બીજા ઉપરથી તેની સ્વતંત્રતા તરફ ઉત્તરિદેખાય છે.

૩૨ જુઓ ગુજરાત ઝેઝીયર પા. ૧૨૧

૩૩ જુઓ સ્મિથનો ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસ પા. ૪૨૯

શુદ્ધિ. પા. ૪૫ લી. ૧૨ સંવદ્ધ ને જદ્ધે સંવદ્ધ, લી. ૧૫ વિપત્ય ને જદ્ધે વિપત્ય, લી. ૧૬ તૃણ ને જદ્ધે તૃણા લી. ૧૬ મૌત્રાય ને જદ્ધે 'મૌત્રાય' લલ્લોપાધ્યાય ને જદ્ધે ધ્યાયાય, લી. ૨૩ દાયોયમ. ઉપર ૨૨, મી કુટોત વાંચો.

પ્રાચીનમુદ્રામાંથી એક પ્રકરણ*

સૌરાષ્ટ્ર અને માલવાના સીકાઓ

(અનુવાદક:—છોટાલાલ મગનલાલ શાહ)

ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં ભારતીય ગ્રીક રાજાઓની “દ્રમ્” નામક મુદ્રાના અનુકરણ રૂપે સૌરાષ્ટ્રના શકગતીય ક્ષત્રિયોએ પોતાના નામે જે મુદ્રા-સિકાઓને મુદ્રણ-છપાવવાનો આરંભ કર્યો હતો, તે પ્રમાણે ઈસવીય છઠ્ઠી વા સત્તમી શતાબ્દી સુધી સૌરાષ્ટ્ર અને માલવાની મુદ્રાઓ મુદ્રિત થયેલી છે. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી શતાબ્દીમાં અથવા ઇ.ઈ.કે તેની પહેલાં ઉત્તરાપથના શકરાજાઓના કોઈ શાસનકર્તાએ માલવામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં એક નવીન રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. કુશાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં આ જ રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું. આ વંશના રાજાઓએ ‘રાજા’ પદ ગ્રહણ નહોતું કર્યું, તેઓ ‘મહાક્ષત્રપ’ બિરુદથી પરિચિત થયા છે. મહાક્ષત્રપ ઉપાધિધારી શકગતીય જે રાજવંશોએ બિન્ન બિન્ન સમયે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રથમ રાજવંશે કુશાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં અને બીજા રાજવંશે કુશાન રાજવંશના સામ્રાજ્યના અસ્ત સમયે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રથમ રાજવંશના કેવળ જે જ રાજાઓની મુદ્રાઓ મળી આવી છે. પ્રથમ રાજાનું નામ ભૂમક. આ રાજાની માત્ર ત્રાસમુદ્રા જ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મુદ્રાની એક બાજુ સિંહમૂર્તિ અને બીજી બાજુ ચક્ર છે. એક બાજુ ખરૌણી અક્ષરોમાં “છહરતસ છત્રપસ મૂમકસ” અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “ક્ષહરાતસ ક્ષત્રપસ મૂમકસ” લખેલું છે.^૧ ભૂમકનો કોઈ શિલાલેખ વા તારીખવાળો મુદ્રા હજી સુધી મળેલ નથી. આથી તેનો સમય હજી પણ નક્કી થયો નથી. નહપાનની રૌપ્ય મુદ્રા મેનન્દના દ્રમ્નું અનુકરણ છે.^૨ આ પ્રકારની મુદ્રાઓમાં એક બાજુ મહાક્ષત્રપનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરોમાં તેનું નામ તથા ઉપાધિ, બીજી બાજુ ચક્ર (?) બાણ અને વજ્ર તથા બ્રાહ્મી અને ખરૌણી અક્ષરોમાં રાજાનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ખરૌણી અક્ષરમાં “રઘ્નો છહરતસ નહપનસ” અને બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “રાઘ્નો ક્ષહરાતસ નહપાનસ”^૩ લખેલ છે. નહપાનના જમાઈ ઉપવદાત વા ઋષભદત્તના અનેક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. એ શિલાલેખોમાં નહપાનના રાજ્યકાળના અથવા કોઈકે સંવતના ૪૧, ૪૨, ૪૫ વર્ષના આંકડાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૪

* અંગાળીમાંથી અનુવાદ કરાવવાની રજા આપવા માટે તેના કર્તા શ્રી. રાખાળદાસ ખેનજીના (સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ઓર્કીઓલોજીકલ રીપાર્ટમેન્ટ વેસ્ટર્ન સર્કલ) આભારી છીએ.

૧. Rapson, Catalogue of Indian Coins in the British Museum Andhras, Western Ksatrapas etc. pp. 63-64, Nos. 637-42.

૨. Ibid, p, CVIII

૩. Ibid, pp. 65-67 Nos. 243-51.

૪. Epigraphia Indica Vol VIII p- 82.

જુનરની એક ગુફામાં નરપાનના અમાત્ય અયમના શિલાલેખમાં ૪૬ વર્ષનો ઉલ્લેખ છે.^૫ આ ઉપવાદાત અને અયમના શિલાલેખોમાં જે કેટલાક સંવત્સરોનો ઉલ્લેખ છે, તેને સાધારણતઃ કેટલાક પુરાતત્વજ્ઞો શક-સંવતનાં વર્ષ માને છે. અને તદનુસાર ઇસ્વીય ખ્રીષ્ટ શતાબ્દીના પ્રારંભમાં નરપાનનો કાળ નક્કી કરેલો છે.^૬ પરંતુ પ્રાચીનલિપિતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણાનુસારે નરપાન મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાનો નિકટવર્તી અથવા દનિષ્ઠ, વાસિષ્ઠ, હવિષ્ઠ અને વાસુદેવ વગેરે કુશાનવંશીય રાજાઓનો પરવર્તી હોય એમ માની શકાતું નથી. “નરપાન અને શકાબ્દ” નામના નિબંધમાં મે’ આ ઉક્તિનો મથાર્થ રીતે નિર્ણય કરવાને ચર્ચા કરી છે.^૭ ઉપવાદાતના શિલાલેખોમાં નરપાન “ક્ષત્રપાત ક્ષત્રપ” ઉપાધિથી પ્રસિદ્ધ છે.^૮ નરપાનની મુદ્રાઓની લિપિમાં તેની “ક્ષત્રપ” વા “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ લેવામાં આવતી નથી. નરપાનની ૨૬૦ એક તામ્રમુદ્રા દનિંગડામ દ્વારા અજમેરમાંથી મળી આવી છે, તેમાં એક બાજુ વજ્ર તથા બાજુ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં નરપાનનું નામ અને ખ્રીષ્ટ બાજુ ચારે તરફમાં બોધિશ્વર છે.^૯ નરપાનના રાજ્યના શેષભાગમાં અથવા તેના મરણ પછી અમ્રવંશીય રાજા ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણિએ શકજાતીય પ્રથમ ક્ષત્રપવંશના અધિકારનો લોપ કર્યો હતો. અને નરપાનની રૂપાની મુદ્રા ઉપર પોતાનું નામ મુદ્રિત કર્યું હતું. આ જાતની મુદ્રામાં એક બાજુ સુમેરુ પર્વત અને તેની નીચે સર્પ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “રાજો ગોતમિપુત્ર સિરિસાતકણિસ લખેલું છે. ખ્રીષ્ટ બાજુ ઉત્તરધિની નગરીનું ચિહ્ન છે.^{૧૦} ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણિના પૌત્રના અથવા કેઈ વંશધરના રાજ્યકાળમાં સૌરાષ્ટ્ર અંદ્ર રાજાઓના હાથમાંથી ગયું હતું. અમ્રવંશના ગૌતમીપુત્ર શ્રીયજ્ઞશાતકર્ણિએ સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રાના અનુકરણમાં રૂપાની મુદ્રાઓ મુદ્રાકિત કરી હતી. આની અંદર એક તરફ રાજાનું સુખ અને બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “રાજો ગોતમિપુત્ર સિરિયજ્ઞશાતકણિસ” લખેલું છે. ખ્રીષ્ટ તરફ ઉત્તરધિની નગરીનું ચિહ્ન, સુમેરુપર્વત, સર્પ અને દક્ષિણાસ બ્રાહ્મી અક્ષરોમાં “...જય ગોતમપુત્ર વિરુજ્ઞ શાતકણિસ” લખેલું છે.^{૧૧}

શક સંવત્સરની પ્રથમ શતાબ્દીના પ્રથમાર્ધમાં શકજાતીય ખ્રીજ ક્ષત્રપવંશે માલવા અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો. મહાક્ષત્રપ ચંદનના પૌત્ર રુદ્રામાએ માળવા, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ વગેરે દેશવ્યાપી વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યના સ્થાપના કરી હતી. કચ્છમાં રુદ્રામાના રાજ્યકાળમાં ‘૫૨’ શક સંવત (ઇ. સ. ૧૩૦) માં લખાએલા ચાર શિલાલેખો મળ્યા

૫. Archeological Survey of Western India Vol IV p. 103.

૬. Rapson, B. M. C., p. cx; V. A. Smith. Early History of India, 3rd Edition pp 209, 218.

૭ “ નરપાન અને શકાબ્દ ” નામનો નિબંધ પ્રતતત્ત્વવિભાગના વાર્ષિક વિવરણમાં.

૮. Rapson, B. M. C., p. 65 Note I.

૯. Ibid. p. 67, No 252.

૧૦. Ibid, pp. 68-70; Nos. 253-58.

૧૧. Ibid, p.45, No. 178.

આપ્યા છે.^{૧૨} સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર રુદ્રદામાના રાજ્યકાળમાં ‘૭૨’ શક સંવત (ઈ. સ. ૬૫૦)માં લખાયેલો એક મોટો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૩} આમાં રુદ્રદામાના રાજ્યનું વર્ણન છે. રુદ્રદામા તે સમયે પૂર્વ, અને પશ્ચિમ આકરાવતી, અનુપનિવૃત્ત, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, થેભ્ર, મરુ, કચ્છ, સિન્ધુસૌધીર, કુકુર, અપરાન્ત નિપાદ, વગેરે દેશોનો સ્વામી હતો. તેણે બે વાર દક્ષિણપથેશ્વર શાનકર્ણુને પરાજિત કર્યો હતો અને યૌધેયોનો નાશ કર્યો હતો.

રુદ્રદામાના પિતામહ ચટ્ટનના પિતાનું નામ ‘શ્વસોતિક’ હતું. એના નામવાળી ફક્ત એક જ મુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ મુદ્રાનસ્તન રેખાન અનુમાન કરે છે કે, આ મુદ્રા ચટ્ટનની છે.^{૧૪} ચટ્ટનથી બીજા શક રાજવંશના સિકાના ચલણનો આરંભ થયો છે. ચટ્ટનની રૂપાની અને તાંબાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. રૂપાના સિકા બે પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના રૂપાના સિકામાં ચટ્ટનની “લઘવ^{૧૫}” અને બીજા પ્રકારના સિકામાં “મહાલઘવ^{૧૬}” ઉપાધિ બેવામાં આવે છે. એ સમસ્ત સિકાઓમાં એક તરફ રાજનું મુખ અને ડીક અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ. બીજી તરફ સુમેરુપર્વત, ચંદ્રમા વગેરે ચિહ્ન અને ખરેખરી અક્ષરમાં રાજનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ચટ્ટનની તામ્રમુદ્રામાં એક બાજુ દંડ સાથે અશ્વની મૂર્તિ છે અને બીજી બાજુ સુમેરુ, ચંદ્ર તથા તારાનું ચિહ્ન છે. પહેલી બાજુ ડીક અક્ષરમાં અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મી અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન છે.^{૧૭} ચટ્ટનના પુત્ર જયદામાની બે પ્રકારની તામ્રમુદ્રાઓ જાળી આવી છે. પહેલા પ્રકારની મુદ્રા ચતુષ્કોણ છે, એમાં એક તરફ બળદ, ત્રિશુળ અને ડીક અક્ષરોમાં લિપિ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ, શશાંક અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “રાજો ક્ષત્રવપ્ત સ્વામિ જયદામસ” લખેલું છે.^{૧૮} બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં એક ટોર દસ્તી અને બીજી ટોર ઉત્તલચિત્રી નગરીનું ચિહ્ન છે.^{૧૯} રુદ્રદામાની બે પ્રકારની મુદ્રાઓ મળી છે. ઉભય પ્રકારની મુદ્રામાં એક બાજુ રાજનું મસ્તક અને ડીક અક્ષરમાં લિપિ બીજી બાજુ સર્પ અને સુમેરુ પર્વત તથા બ્રાહ્મી અક્ષરમાં લિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં “રાજો ક્ષત્રવપ્ત જયદામ પુત્રસ રાજો મહાક્ષત્રવપ્ત રુદ્રદામસ”^{૨૦} બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં બિન્ન ભાવે આ જ બાબત લખી છે.^{૨૧} રુદ્રદામાના પુત્ર દામસ્વસની લઘવ બિરુદ યુક્ત ત્રણ પ્રકારની^{૨૨} અને મહાલઘવ બિરુદ યુક્ત એક પ્રકારની મુદ્રા

૧૨. Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1905-06, p. 165 F.; Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXIII, p. 68.

૧૩. Epigraphia Indica Vol. VIII p. 36 ff.

૧૪. Rapson, B. M. C., P. 71.

૧૫. Ibid, pp. 72-73 No. 259.

૧૬. Ibid, pp. 73-75 Nos. 260-63.

૧૭. Ibid, pp. 75 No. 264.

૧૮. Ibid pp. 76-77, Nos. 265-68.

૧૯. Ibid, p. 77, No. 269.

૨૦. Ibid pp. 78-79, Nos. 270-75.

૨૧. Ibid p. 79, Nos. 276-80.

૨૨. Ibid pp. 80-81 Nos. 281-85.

દાય લાગી છે. ૨૩ એની મુદ્રામાં એનું નામ કોઈ સ્થાને “દામાપૂસદ” અને કોઈ સ્થાને “દામજદશી”
 જોવામાં છે. દામજદશીના પુત્ર જીવદામાના રાજ્યકાળથી સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રામાં તારીખ જોવામાં
 આવે છે. આ અર્ધાય વર્ષો શક સંવતનાં છે. જીવદામાની મુદ્રાઓમાં ૧૦૦ થી ૧૨૦ સુધી
 શક સંવતનો ઉલ્લેખ છે. ૨૪ અંત્રસનજોની મિથ્રધાતુથી નિર્મિત મુદ્રાઓનું અનુકરણ કરી
 જીવદામાએ પોટિન (potia) નામક ધાતુથી એક પ્રકારની મુદ્રાઓ બનાવી ચલણમાં શક
 કરી હતી. એક બાજુ ત્ર્યમ અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન છે. બીજી બાજુ સુમેરુ
 પર્વત, સર્પ, ઇત્યાદિ તથા બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાજનું નામ અને બિરુદ લખેલ છે. ૨૫ જીવદામાની
 પછી તેનો કોકો રુદસિંહ સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો. શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રથમ
 અને બીજા દશકમાં રુદસિંહ અને જીવદામાને દીર્ઘકાળ પર્વન મુદ્રા ચાલ્યું હતું. એ માટે એ
 સમયના કોઇ વર્ષમાં જીવદામાને અને કોઇ વર્ષમાં રુદદામાને “મહાક્ષત્રપ” નો ઉપાધિનો જ્વહાર
 કરતા જોઈએ જોએ. ૨૬ કાઠિઆવાડના હાથાર વિભાગમાં મુદ્રા નામક સ્થાનેથી મળી આવેલો
 એક શિલાલેખ, રુદસિંહના રાજ્યકાળમાં-૧૦૩ શકાબ્દ (ઇ.સ. ૧૮૧) માં લખાયેલો છે. ૨૭
 જુનાગઢની પાસે એક મુદ્રામાં રુદસિંહના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો બીજા પણ એક શિલાલેખ મળી
 આવ્યો છે. ૨૮ શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રારંભથી ચોથી શતાબ્દીના બીજા દશક સુધી
 સૌરાષ્ટ્રની રૌપ્ય મુદ્રાઓમાં કોઇ પણ જાતનું પરિવર્તન દેખાતું નથી. સઘળી મુદ્રાઓમાં એક
 બાજુ રાજનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન તથા બીજી બાજુ સુમેરુ પર્વત,
 સર્પ, ઇત્યાદિ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાજના પિતાનું તથા પોતાનું નામ અને બિરુદ લખેલાં
 હોય છે. દરેક રાજની મુદ્રામાં બે વિભાગ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વિભાગમાં “ ક્ષત્રપ ”
 અને બીજા વિભાગમાં “મહાક્ષત્રપ”. રુદસિંહની પોટિન-નિર્મિત મુદ્રા જીવદામાની મુદ્રા જેવી
 છે. ૨૯ દામજદશીનો જીવદામા સિવાય સત્યદામાનામક પણ એક પુત્ર હતો. તેની ક્ષત્રપ
 ઉપાધિ મુક્ત રૂપાની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦ મહાક્ષત્રપ રુદદામાના મોટા પુત્રનો પુત્ર
 જીવદામા પાસેથી તેના (રુદદામાના) બીજા પુત્ર રુદસિંહે સિંહાસન હસ્તગત કર્યું હતું.
 ત્યાર પછી રુદસિંહના વંશમાં બહુકાળ સુધી સૌરાષ્ટ્રનો મુકુટ રહ્યો હતો. લાંબા સમય
 પછી રુદસિંહનો વંશ લોપ પામતાં અર્થાત્ દુર્બળ થઇ જતાં, સંભવતા, પુનઃ
 જીવદામાના વંશધરે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યા હતા. રુદસિંહના પછી તેનો મોટો પુત્ર
 રુદસેન સિંહાસન ઉપર આવ્યો. રુદસેનની મુદ્રાઓમાં ૧૨૧-૧૪૪ શક સંવત્સરનો ઉલ્લેખ

૨૩. Ibid p. 82 Nos. 286-87

૨૪. Ibid, p. 83

૨૫. Ibid, p. 85, Nos. 293-94.

૨૬. Ibid, pp. 83-92.

૨૭. Indian Antiquary, Vol. X. P. 157

૨૮. Journal of the Royal Asiatic Society, 1890; p. 651

૨૯. Rapson, B. M. C. pp. 93-94. Nos. 324-25.

૩૦. Ibid, P. 95.

આગ્રા છે.^{૧૨} સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર રુદ્રદામાના રાજ્યકાળમાં ‘૭૨’ શક સંવત (ઇ. સ. ૬૫૦)માં લખાયેલો એક મોટો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૩} આમાં રુદ્રદામાના રાજ્યનું વર્ણન છે. રુદ્રદામા તે સમયે પૂર્વ, અને પશ્ચિમ આકરાવતી, અનુપનિવૃત્ત, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, ધૈન્ન, મરુ, કચ્છ, સિન્ધુસૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત નિપાદ, વગેરે દેશોના સ્વામી હતો. તેણે બે વાર દક્ષિણપથેશ્વર શાનકર્ણિને પરાજિત કર્યો હતો અને યૌધેયોના નાશ કર્યો હતો.

રુદ્રદામાના પિતામહ ચટ્ટનના પિતાનું નામ ‘શ્વસેતિક’ હતું. એના નામવાળી કુંડ એક જ મુદ્રા પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ મુદ્રાતત્ત્વ રેખન અનુમાન કરે છે કે, આ મુદ્રા ચટ્ટનની છે.^{૧૪} ચટ્ટનથી બીજા શક રાજવંશના સિક્કાના ચલણનો આરંભ થયો છે. ચટ્ટનની રૂપાની અને તાંબાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. રૂપાના સિક્કા બે પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના રૂપાના સિક્કામાં ચટ્ટનની “ક્ષત્રપ” અને બીજા પ્રકારના સિક્કામાં “મહાક્ષત્ર” ઉપાધિ બેવામાં આવે છે. એ સમસ્ત સિક્કાઓમાં એક તરફ રાગનું મુખ અને ડીક અક્ષરમાં રાગનું નામ અને ઉપાધિ. બીજી તરફ સુમેરુપર્વત, ચંદ્રમા વગેરે ચિહ્ન અને ખરાદી અક્ષરમાં રાગનું નામ અને ઉપાધિ લખેલ છે. ચટ્ટનની તામ્રમુદ્રામાં એક બાજુ દંડ સાથે અશ્વની મૂર્તિ છે અને બીજી બાજુ સુમેરુ, ચંદ્ર તથા તારાનું ચિહ્ન છે. પહેલી બાજુ ડીક અક્ષરમાં અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મી અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન છે.^{૧૭} ચટ્ટનના પુત્ર જયદામાની બે પ્રકારની તામ્રમુદ્રાઓ જાળી આવી છે. પહેલા પ્રકારની મુદ્રા ચતુષ્કોણ છે, એમાં એક તરફ બળદ, ત્રિશૂળ અને ડીક અક્ષરમાં લિપિ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ, ‘શશાંક’ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “રાજો ક્ષત્રપસ સ્વામિ જયદામસ” લખેલું છે.^{૧૮} બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં એક કોર દસ્તી અને બીજી કોર ઉજ્જયિની નગરીનું ચિહ્ન છે.^{૧૯} રુદ્રદામાની બે પ્રકારની મુદ્રાઓ મળી છે. ઉભય પ્રકારની મુદ્રામાં એક બાજુ રાગનું મસ્તક અને ડીક અક્ષરમાં લિપિ બીજી બાજુ સર્પ અને સુમેરુ પર્વત તથા બ્રાહ્મી અક્ષરમાં લિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં “રાજો ક્ષત્રપસ જયદામ પુત્રસ રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદામસ”^{૨૦} બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં બિલ બાવે આ જ બાબત લખી છે.^{૨૧} રુદ્રદામાના પુત્ર દામસ્તની ક્ષત્રપ બિરુદ સુકત વળુ પ્રકારની^{૨૨} અને મહાક્ષત્રપ બિરુદ સુકત એક પ્રકારની મુદ્રા

૧૨. Annual Report of the Archaeological Survey of India, 1905-06, p. 165 E.; Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXIII, p. 68.

૧૩. Epigraphia Indica Vol. VIII p. 36 ff.

૧૪. Rapson, B. M. C., P. 71.

૧૫. Ibid, pp. 72-73 No. 259.

૧૬. Ibid, pp. 73-75 Nos. 260-63.

૧૭. Ibid, pp. 75 No. 264.

૧૮. Ibid pp. 76-77, Nos. 265-68.

૧૯. Ibid, p. 77, No. 269.

૨૦. Ibid pp. 78-79, Nos. 270-75.

૨૧. Ibid p. 79, Nos. 276-80.

૨૨. Ibid pp. 80-81 Nos. 281-85.

હાય લાગી છે. ૨૩ એની મુદ્રામાં એનું નામ કોઈ સ્થાને “દામાપુસદ” અને કોઈ સ્થાને “દામજદશ્વી” લખેલું છે. દામજદશ્વીના પુત્ર જીવદામાના રાજ્યકાળથી સૌરાષ્ટ્રની મુદ્રામાં તારીખ જોવામાં આવે છે. આ બધાંય વર્ષો શક સંવતનાં છે. જીવદામાની મુદ્રાઓમાં ૧૦૦ થી ૧૨૦ સુધી શક સંવતનો ઉલ્લેખ છે. ૨૪ અંતરાગ્નએની મિશ્રધાતુથી નિર્મિત મુદ્રાઓનું અનુકરણ કરી જીવદામાએ પોટિન (potin) નામક ધાતુથી એક પ્રકારની મુદ્રાઓ બનાવી ચલણમાં શરૂ કરી હતી. એક બાળુ શ્રુષ્ઠ અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન છે. બીજી બાળુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ઇત્યાદિ તથા બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાગનું નામ અને બિરુદ લખેલ છે. ૨૫ જીવદામાની પછી તેનો કોકો રુદસિંહ સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો. શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રથમ અને બીજા દશકમાં રુદસિંહ અને જીવદામાને દીર્ઘકાળ પર્વત સુદ ચાલ્યું હતું. એ મારે એ સમયના કોઇ વર્ષમાં જીવદામાને અને કોઇ વર્ષમાં રુદદામાને “મહાક્ષત્રપ” ની ઉપાધિનો વ્યવહાર કરતા જોઇએ જોએ. ૨૬ કાલીઆવાડના હાલાર વિભાગમાં ગુંડા નામક સ્થાનેથી મળી આવેલો એક શિલાલેખ, રુદસિંહના રાજ્યકાળમાં-૧૦૩ શકાબ્દ (ઇ. સ. ૧૮૧) માં લખાયેલો છે. ૨૭ જુનાગઢની પાસે એક ગુફામાં રુદાસિંહના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો બીજા પણ એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. ૨૮ શક સંવતની બીજી શતાબ્દીના પ્રારંભથી ચોથી શતાબ્દીના બીજા દશક સુધી સૌરાષ્ટ્રની રોષ્ટ્ર મુદ્રાઓમાં કોઇ પણ જાતનું પરિવર્તન દેખાતું નથી. સઘળા મુદ્રાઓમાં એક બાળુ રાગનું મસ્તક અને ગ્રીક અક્ષરમાં લિપિનું ચિહ્ન તથા બીજી બાળુ સુમેરુ પર્વત, સર્પ, ઇત્યાદિ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં રાગના પિતાનું તથા પોતાનું નામ અને બિરુદ લખેલાં હોય છે. દરેક રાગની મુદ્રામાં બે વિભાગ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વિભાગમાં “ક્ષત્રપ” અને બીજા વિભાગમાં “મહાક્ષત્રપ”. રુદસિંહની પોટિન-નિર્મિત મુદ્રા જીવદામાની મુદ્રા જેવી છે. ૨૯ દામજદશ્વીનો જીવદામા સિવાય સત્યદામાનામક પણ એક પુત્ર હતો. તેની ક્ષત્રપ ઉપાધિ યુક્ત રૂપાની મુદ્રા પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦ મહાક્ષત્રપ રુદદામાના મોટા પુત્રનો પુત્ર જીવદામા પાસેથી તેના (રુદદામાના) બીજા પુત્ર રુદસિંહે સિંહાસન હસ્તગત કર્યું હતું. ત્યાર પછી રુદસિંહના વંશમાં બહુકાળ સુધી સૌરાષ્ટ્રનો મુકુટ રહ્યો હતો. લાંબા સમય પછી રુદસિંહનો વંશ લોપ પામતાં અર્થાત્ દુર્બળ થઇ જતાં, સંભવતા, પુનઃ જીવદામાના વંશધરે સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યા હતા. રુદસિંહના પછી તેનાં મોટા પુત્ર રુદસેન સિંહાસન ઉપર આવ્યો. રુદસેનની મુદ્રાઓમાં ૧૨૧-૧૪૪ શક સંવત્સરનો ઉલ્લેખ

૨૩. Ibid p. 82 Nos. 286-87

૨૪. Ibid, p. 83

૨૫. Ibid, p. 85, Nos. 293-94.

૨૬. Ibid, pp. 83-92.

૨૭. Indian Antiquary, Vol. X. P. 157

૨૮. Journal of the Royal Asiatic Society, 1890, p. 651

૨૯. Rapson, B. M. C. pp. 93-94, Nos. 324-25.

૩૦. Ibid, P. 95.

છે. ૩૧ ગાયકવાડ રાજ્યના ઓખામંડળ પ્રદેશમાં મૂલિયાસર નામના સ્થાનમાં રુદ્રસેનના રાજ્ય-
કાળમાં ૧૨૨ શકાબ્દ (ઇ. સ. ૨૦૦) માં લખાયેલો એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૨
અને કાઠીયાવાડના ઉત્તર વિભાગમાં જસદન નામના સ્થાનમાં રુદ્રસેનના રાજ્યકાળમાં લખાયેલો
પથુ એક શિલાલેખ જાહેર આવેલો છે. ૩૩ રુદ્રસેનના મોટા પુત્ર પૃથ્વીસેનની ક્ષત્રપ
બિરુદયુક્ત એક રૂપાની મુદ્રા મળી આવેલી છે. ૩૪ આમાં ૧૪૪ શક સંવત લખેલ છે. પૃથ્વીસેનના
નાના ભાઈ ખીજ દામજદશ્વીને ક્ષત્રપ પદ મેળું પ્રાપ્ત થયું હતું. એ બંને ભાઈઓની
મહાક્ષત્રપ ભરૂદવાળી મુદ્રાઓ મળી નથી. તેથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓએ સિંહાસનનો
અધિકાર મેળવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. રુદ્રસિંહનો ખીજો પુત્ર સંઘદામા પહેલા રુદ્રસેનની
પછી સિંહાસનનો લાલ પામ્યો હતો. તેની જે રૂપાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાં
૧૪૪-૪૫ શકસંવત જોવામાં આવે છે. ૩૫ સંઘદામાની પછી રુદ્રસિંહનો ત્રીજો પુત્ર દામસેન
સૌરાષ્ટ્રની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. દામસેનની રૂપાની મુદ્રાઓમાં ૧૪૫ થી ૧૫૮ શકાબ્દના
સમય સુધીની જોવામાં આવે છે. ૩૬ દામસેનના રાજ્યકાળમાં સુદ્રિત થયેલી તારીખ યુક્ત
પોટિન-નિર્મિત મુદ્રાઓમાં રાજતું નામ યા ઉપાધિ નથી. ૩૭ દામસેનના રાજ્યકાળમાં તેના
મોટા ભાઈ રુદ્રસેનના ખીજ પુત્ર ખીજ દામજદશ્વીએ ક્ષત્રપ બિરુદ મેળવ્યું હતું. તેની ક્ષત્રપ
બિરુદ યુક્ત મુદ્રામાં ૧૫૪, ૫૫ શક વર્ષોનો ઉલ્લેખ છે. ૩૮ દામસેનના ચાર પુત્રોની મુદ્રાઓ
મળેલી છે. તેમાં વીરદામાની મુદ્રામાં કેવળ ક્ષત્રપ બિરુદ જોવામાં આવે છે, એ બધીએ
મુદ્રામાં ૧૫૬ થી ૧૬૦ સુધીના શક સંવતની નોંધ છે. ૩૯ ૧૫૮ થી ૧૬૧ શક વર્ષની અંદર
ધર્મરદત્ત નામના ભિન્નવંશીય કોઇ રાજાએ રૂપાની મુદ્રાઓ પડાવી હતી. એ બધી મુદ્રાઓમાં
તેની મહાક્ષત્રપ ઉપાધિ અને સમયના માટે રાજ્યકાળના આંકડાઓનો વ્યવહાર જોવામાં આવે
છે. જેમ કે- “ રાજો મહાક્ષત્રપસ ર્શ્વરદસસ વર્ષે પ્રથમે ” અથવા “ વર્ષે દ્વિતીયે ”.
ધર્મરદત્ત ધણું કરી આબીર જાતિનો હતો. ૪૦ દામસેનના ખીજ પુત્ર પ્રથમ યશોદામાએ
ધર્મરદત્તની સાથે એક જ સમયે રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેની મુદ્રાઓમાં “ ક્ષત્રપ ”
અને “ મહાક્ષત્રપ ” એમ ઉભય પ્રકારનાં બિરુદો જોવામાં આવે છે. એ સઘળી મુદ્રાઓમાં

૩૧. Ibid, pp. 96-105, Nos. 328-376.

૩૨. Journal of the Royal Asiatic Society. 1890. p. 652;
1899, pp. 380-81.

૩૩. Ibid, 1890; p. 652. Indian Antiquary, Vol. XII, p. 32.

૩૪. Rapson, B. M. C, p. 106, No 377

૩૫. Ibid, p. 107, No. 378

૩૬. Ibid pp. 108-112, Nos. 379-401

૩૭. Ibid, pp. 113-14 Nos. 202-20

૩૮. Ibid. pp. 115-116, Nos. 421-425

૩૯. Ibid, pp. 117-21, Nos. 426-59

૪૦. Ibid, pp. 124-25, Nos. 472-79

૪૧. Ibid, p, CXXXIII

૧૬૦ અને ૧૬૧ શક-વર્ષોનો ઉલ્લેખ આપેલો છે. ૪૨. યશોદામાની પછી દામસેનનો ત્રીજો પુત્ર વિજયસેન સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર પામ્યો હતો. વિજયસેનની મુદ્રાઓમાં “ક્ષત્રપ” અને “મહાક્ષત્રપ” ઉભય પ્રકારની પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. એ સમસ્ત મુદ્રાઓમાં ૧૬૦ થી ૧૭૨ શક-વર્ષોની નોંધ આપેલી છે. ૪૩ વિજયસેનની પછી દામસેનનો ચોથો પુત્ર ત્રીજો દામજદશ્વી સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસન પર આવ્યો હતો. તેની મુદ્રામાં કેવળ “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે અને ૧૭૨ વા ૧૭૩ થી ૧૭૬ સુધી શક વર્ષોની તારીખ આપેલી છે. ૪૪ ત્રીજા દામજદશ્વીની પછી દામસેનના મોટા પુત્ર વીરદામાનો પુત્ર રુદ્રસેન-ખીજે સૌરાષ્ટ્રની રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યો હતો. એની મુદ્રામાં પણ કેવળ “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. એમાં ૧૭૮ (?) થી ૧૮૬ શકાબ્દનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪૫ ખીજા રુદ્રસેનનો પુત્ર વિશ્વસિંહ પોતાના પિતાની ગાદીનો વારસો પામ્યો હતો. અને તેની મુદ્રાઓમાં “ક્ષત્રપ” અને “મહાક્ષત્રપ” ઉભય ઉપાધિનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. અને એમાં ૧૯૯ થી ૨૦૧ (?) શક વર્ષનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪૬ વિશ્વસિંહની પછી તેનો ભાઈ ભટ્ટદામા સિંહાસન પર આવ્યો હતો, અને તેની મુદ્રામાં ઉભય ઉપાધિ જોવામાં આવે છે. એ બંધી મુદ્રાઓમાં ૨૦૧ થી ૨૧૭ સુધીનાં શક-વર્ષો આપેલાં છે. ૪૭ ભટ્ટદામાના પુત્ર વિશ્વસેનની મુદ્રામાં કેવળ “ક્ષત્રપ”ની ઉપાધિ મળી આવે છે. તેની મુદ્રામાં ૨૧૬ થી ૨૨૬ શક વર્ષોનો ઉલ્લેખ છે. ૪૮ જણાય છે કે ૨૧૬ થી ૨૭૦ શકાબ્દ (ઇ. સ. ૨૯૪-૩૪૮) પર્યંત “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિધારી કોઈ રાજા થયો નથી. ૪૯ વિશ્વસેનનો પછી જણાય છે કે દામસેનના વંશનો અધિકાર અસ્ત પામ્યો હતો.

વિશ્વસેનની પછી સ્વામી જીવદામા નામના કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિના વંશધરો સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસન ઉપર આવ્યા હતા. ચંદ્રનના પિતા ધૂસભોતિકના જેવી જીવદામાની રાજોપાધિ દેખાતી નથી. તેથી તેને સામાન્ય વ્યક્તિ જેવો જણી શકાય છે. ૫૦ પરંતુ તેના નામનો આકાર જોતાં તેને વિશે, ચળનનો વંશધર હોય, એવું અનુમાન થાય છે. વિશ્વસેનની પછી સ્વામી જીવદામાનો પુત્ર ખીજે રુદ્રસિંહ સૌરાષ્ટ્રના સિંહાસનનો લાભ પામ્યો હતો. તેની રૂપાની મુદ્રામાં “ક્ષત્રપ” ઉપાધિ અને ૨૨૭ થી ૨૩૦ (?) શક વર્ષની તારીખ મળી આવે છે. ૫૧ ખીજા રુદ્રસિંહની પછી તેનો પુત્ર ખીજે યશોદામા સિંહાસન પર આરૂઢ થયો હતો. તેની રૌપ્ય મુદ્રામાં “ક્ષત્રપ” ગ્રિહ્ત તથા ૨૩૯ થી ૨૫૪ ની તારીખ મળી આવે

૪૨. Ibid, pp. 126-28, Nos. 480-87

૪૩. Ibid, pp. 129-36, Nos. 388-555

૪૪. Ibid, pp. 137-40, Nos. 566-580

૪૫. Ibid pp. 141-46, Nos. 581-626

૪૬. Ibid, pp. 147-52, Nos. 627-64

૪૭. Ibid pp. 153-61, Nos. 665-718

૪૮. Ibid pp. 162-68, Nos. 719-66

૪૯. Ibid p. Cxli

૫૦. Ibid, p. Cxli

૫૧. Ibid, pp. 170-74, Nos. 767-83

છે.^{૫૨} ૨૫૪ શકાબ્દથી ૨૭૦ શકાબ્દની અંદર “ મહાક્ષત્રપ ” ઉપાધિધારી સ્વામી બીજો રુદ્રામા સૌરાષ્ટ્રનું સિંહાસન પામ્યો હતો. તેની કોષ્ટપણુ મુદ્રા મળી નથી.^{૫૩} પરંતુ તેના પુત્ર ત્રીગ્ન રુદ્રસેનની મુદ્રાઓમાં તેની “સ્વામી” અને મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ જોવામાં આવે છે.^{૫૪} તેના વંશનો હજુ સૂધી નિર્ણય થયો નથી. પરંતુ તેના નામનો આકાર જોતા તે અગ્નિનો વંશધર હોય એમ અનુમાન થાય છે. પંડિત પ્રવર રેખસન અનુમાન કરે છે કે, બીજો રુદ્રામા બીજા રુદ્રસિંહના પિતા સ્વામી જીવદામાનો વંશજ હોવો જોઈએ.^{૫૫} બીજા રુદ્રામાનો પુત્ર ત્રીગ્ન રુદ્રસેનની રૂપાની મુદ્રાઓમાં તેની “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ ૨૭૦ થી ૩૦૦ શકાબ્દની તારીખ સૂધી જોઈએ છીએ.^{૫૬} ત્રીગ્ન રુદ્રસેનની કેટલીક તારીખયુક્ત સીસાની બનાવેલી મુદ્રાઓ મળી આવી છે. તેમાં તારીખ છે અને એક બાજુ વૃષભ તથા બીજી બાજુ સુમેરુ પર્વત જોવામાં આવે છે.^{૫૭} ત્રીગ્ન રુદ્રસેનની પછી તેનો પહેલો ભાણુજ સિંહસેન સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યાધિકાર પામ્યો હતો. સિંહસેનની રૌપ્ય મુદ્રામાં તેની “ મહાક્ષત્રપ ” ઉપાધિ તથા ૩૦૪ થી ૩૦૬ (?) શક વર્ષો જણાવી શકાય છે.^{૫૮} સિંહસેનની પછી તેનો ચોથો પુત્ર રુદ્રસેન સૌરાષ્ટ્રનું સિંહાસન પામ્યો હતો. જણાય છે કે આ રાજા ૩૦૬ થી ૩૨૦ શક સંવત સૂધી સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત હતો.^{૫૯} ચોથા રુદ્રસેનની પછી ત્રગ્ન રુદ્રસેનનો બીજો ભાણુજ (?) સત્યસિંહ સૌરાષ્ટ્રના આધિકાર ઉપર આવ્યો હતો. તેની કોષ્ટ મુદ્રા હાથ લાગી નથી.^{૬૦} પરંતુ તેના પુત્ર ત્રીગ્ન રુદ્રસિંહની મુદ્રાઓમાં તેની “ રાજા ”, “ મહાક્ષત્રપ ” અને “ સ્વામી ” ઉપાધિ લખેલી જોવામાં આવે છે. સત્યસિંહનો પુત્ર બીજો રુદ્રસિંહ પ્રાયઃ શકાબ્દીય ક્ષત્રીય વંશનો છેલ્લો રાજા હશે. તેની રૂપાની મુદ્રાઓમાં “મહાક્ષત્રપ” ઉપાધિ તથા ૨૧૦ (?) શકાબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૬૧}

સમગ્રગુપ્તનો પુત્ર બીજો ચંદ્રગુપ્ત ૮૨ ગુપ્ત સંવતની પૂર્વે માળવાનો અધિકાર પામ્યો હતો.^{૬૨} અને ઈ. સ. ૪૧૫ ની પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી શક રાજ્ય અસ્ત પામ્યું હતું. ક્ષત્રપોની મુદ્રાની પેઠે બીજા ચંદ્રગુપ્તની મુદ્રિત થયેલી રૂપાની મુદ્રાઓમાં તારીખના દશકના આંકડાના સ્થાને ૯૦ મળે છે, એકમનું સ્થાન ખરાબર વાંચી શકાતું નથી.^{૬૩} આથી એમ નક્કી થાય છે કે, ૯૦

૫૨. Ibid, pp. 175-78, Nos. 794-811

૫૩. Ibid, p. 178, Cxliii

૫૪. Ibid, p. 179

૫૫. Ibid, p. Cllii

૫૬. Ibid, pp. 179-88, Nos. 812-903.

૫૭. Ibid, pp. 187-88, Nos. 889-903

૫૮. Ibid, pp. 189-90, Nos. 904-06

૫૯. Ibid, p. 191

૬૦. Ibid, p. Cxlix

૬૧. Ibid, pp. 192-94, Nos. 907-29

૬૨. Fleet's Gupta Inscriptions, P. 25

૬૩. Allan, British Museum Catalogue of Indian Coins, Gupta Dynasties P. xxxix

થી ૯૯ ગુપ્ત સંવતની અંદર ચંદ્રગુપ્તના હાથમાં સૌરાષ્ટ્રનો અધિકાર ગયો હતો. કારણ ૯૬ ગુપ્ત સંવતની અંદર કુમારગુપ્ત પિતૃ-સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો.^{૧૪} બીજા ચંદ્રગુપ્તના રૂપાના સિક્કાઓમાં જે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. અને પ્રકારમાં એક બાજુ રાગ્નનું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને સમયનોંધ તથા બીજી બાજુ ગરુડમૂર્તિ અને બ્રાહ્મી લિપિ છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રામાં બીજી બાજુ “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય: ”^{૧૫} અને બીજા પ્રકારની મુદ્રાઓમાં “ શ્રીગુપ્તકુલસ્ય મહારાજાધિરાજશ્રીચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય ” લખેલું છે.^{૧૬} બીજા ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર સમ્રાટ પ્રથમ કુમારગુપ્તની મુદ્રાઓ પણ જે પ્રકારની છે. પ્રથમ પ્રકારની મુદ્રાઓ ગમ્ધ્ય પ્રદેશમાં ચલણ માટે મુદ્રિત થયેલી હતી, જેનું પાછળના પરિસ્થિતિમાં વર્ણન કરેલું છે.^{૧૭} બીજા પ્રકારની મુદ્રાઓ માલવા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ચલન માટે મુદ્રિત થઈ હતી. આ મુદ્રાઓની એક બાજુમાં રાગ્નનું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં તારીખ છે. બીજી બાજુ ગરુડ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં કુમારગુપ્ત નામ અને ઉપાધિ છે. આ ગ્ગતની મુદ્રાઓ ત્રણ પ્રકારની છે. પહેલાઅને ત્રીજા પ્રકારની મુદ્રાઓની બીજી બાજુ “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીકુમારગુપ્તમહેન્દ્રાદિત્ય: ”^{૧૮} અને બીજા પ્રકારની મુદ્રામાં “ પરમભાગવતશ્રીરાજાધિરાજકુમારગુપ્તમહેન્દ્રાદિત્ય: ” લખેલું છે.^{૧૯} ચંદ્રગુપ્તની પણ સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં ચલણ માટે મુદ્રાકૃત થયેલી રૂપાની મુદ્રાઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગય છે. પ્રથમ વિભાગની મુદ્રામાં એક બાજુ રાગ્નનું મુખ, ઠીક લિપિનું ચિહ્ન અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં તારીખ, બીજી બાજુ ગરુડની મૂર્તિ અને બ્રાહ્મી અક્ષરમાં “ પરમભાગવતમહારાજાધિરાજશ્રીસ્કન્દગુપ્તવિક્રમાદિત્ય: ” લખેલું છે.^{૨૦} બીજા વિભાગની મુદ્રાઓમાં ગરુડમૂર્તિના બદલે વૃષભની મૂર્તિ છે.^{૨૧} ત્રીજા વિભાગની મુદ્રાઓમાં વૃષભને બદલે એક વેદી છે.^{૨૨} આ વિભાગમાં ત્રણ ઉપવિભાગો છે. પ્રથમ ઉપવિભાગની બીજી બાજુ “ પરમભાગવતશ્રીવિક્રમાદિત્યસ્કન્દગુપ્ત: ” લખેલું છે.^{૨૩} બીજા ઉપવિભાગમાં “ પરમભાગવતશ્રીવિક્રમાદિત્યસ્કન્દગુપ્ત: ”,^{૨૪}

૧૪. Fleet's Gupta Inscriptions, p. 43

૧૫. Allam, B. M. C. pp. 49-51, Nos. 133-39

૧૬. Ibid, p. 51, No. 140

૧૭. Ibid, pp. 89-96, Nos. 258-305; pp. 98-107, Nos. 321-34

૧૮. Ibid, pp. 96-98 Nos. 306-320. ત્રીજા પ્રકારની કેટલીક મુદ્રાઓમાં પણ “ મહારાજાધિરાજ ” ને બદલે “ રાજાધિરાજ ” ઉપાધિ છે:— Ibid, pp. 100-07, Nos. 332-84 + પ્રાચીનમુદ્રા પૃ. ૧૩૭-૧૪૪ અનુ.

૧૯. Ibid, pp. 119-21, Nos. 432-41

૨૦. Ibid, pp. 121-22, Nos. 445-50

૨૧. Ibid, P. 122.

૨૨. Ibid, pp. 122-24, Nos. 451-71

૨૩. Ibid, Pw. 121-29; Nos. 472-520

+ પહેલા અને બીજા ઉપવિભાગમાં કંઈ ફરક લાગતો નથી. અનુવાદક

અને ત્રીજા ઉપવિભાગમાં “ પરમભાગવતશ્રીદક્ષગુપ્તઃ ” ૭૪ લખેલું છે. રકંદગુપ્તની પછી સૌરાષ્ટ્ર અને માલવા ગુપ્ત વંશના સમ્રાટોના અધિકારથી અગ્રગ થયાં હતાં. ઇસીસન પાંચમી સતાબ્દીના શેષ ભાગમાં બુધગુપ્ત નામના એક રાજાએ માળવાના અધિકાર મેળવ્યો હતો. તથા શેષ રાજાઓની મુદ્રાઓ જેવી તેણે રૂપાની મુદ્રાઓ પડાવી હતી. આની રૂપાની મુદ્રાઓમાં ૧૭૫ ગુપ્ત વર્ષનો ઉલ્લેખ આવે છે. અને આની બીજી બાજુ “ વિજિતાવનિરવનિપતિઃ શ્રીબુધગુપ્તો દિવિ જયતિ ” લખેલ છે. ૭૫ ગુપ્ત સંવત ૧૬૫માં લખાયેલો એક શિલાલેખ ઇરાનમાં મળી આવ્યો છે, તેમાં બુધગુપ્તનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૭૬ બુધગુપ્તની સાથે ગુપ્ત રાજવંશનો શો સંબંધ હતો, તે નિર્ણય કરવાને હજુ સૂઝી કાઢ ઉપાય હાથ લાગ્યો નથી. ધણી એક બીજો શિલાલેખ ગુપ્ત સંવત ૧૯૧ નો ઇરાનમાંથી મળી આવ્યો છે. અને તેમાં ભાનુગુપ્ત નામના પણ એક માળવાના રાજાનો નિર્દેશ છે. ૭૭ ભાનુગુપ્તની પછી માલવા હુણોના અધિકારમાં ગયું હતું. રકંદગુપ્તના મૃત્યુ પછી વલ્મીકીના મૈત્રકવંશીય રાજાઓના અને સૌરાષ્ટ્ર ત્રૈલોક્ય રાજાઓના અધિકારમાં હતું. મૈત્રકવંશીય રાજાઓએ ગુપ્ત રાજાઓની મુદ્રાનું અનુકરણ કરેલું છે. આમાં એક બાજુ રાજાની મૂર્તિ અને બીજી બાજુ એક ત્રિશૂળ છે. આની કિંપિ અત્યાર સૂઝી વંચાઈ નથી. ૭૮ ત્રૈલોક્ય વંશના દહસેન અને વ્યાઘ્રસેન નામના બે જ રાજાઓની મુદ્રા મળેલી છે. દહસેનની મુદ્રામાં એક બાજુ રાજાનું મસ્તક અને બીજી બાજુ ચેત, તારાઓ અને બ્રાહ્મણી અક્ષરમાં “ મહારાજેન્દ્રવત્ત પુત્રપરમવેળવ શ્રીમહારાજદહસેન ” લખેલું છે. ૭૯ સુરતની પાસે પારડી નામના સ્થાનમાંથી એક તામ્રશાસન મળ્યું છે. તેના ઉપરથી બાણી શકાય છે કે, દહસેને અધમેધ યસ કર્યો હતો. અને ૨૦૭ ત્રૈલોક્ય વર્ષ (કલચૂરિ, ચેદી સં. ૨૦૭=૪૫૬ ઇ. સ.) માં એક બ્રાહ્મણને એક ગામ દાન કરવામાં આવ્યું હતું. ૮૦ દહસેનના પુત્રનું નામ વ્યાઘ્રસેન. વ્યાઘ્રસેનની રૂપાની મુદ્રા દહસેનની મુદ્રા જેવી છે. આની બીજી તરફ “ મહારાજદહસેનપુત્રપરમવેળવ શ્રીમહારાજ વ્યાઘ્રસેન ” લખેલું છે. ૮૧ શક રાજાઓની મુદ્રાની પેઠે મુદ્રિત થયેલી લીમસેન ૮૨ અને

૭૪. Ibid, p. 129, Nos. 521-22

૭૫. Ibid, p. 153, Nos. 517-19.

૭૬. Fleet's Gupta Inscriptions, p. 89

૭૭. Ibid, p. 92

૭૮. V. A. Smith, Catalogue of Coins in the Indian Museum, Vol. I, p. 127, Nos. III:-Rapson's Indian Coins, p. 27.

૭૯. Rapson British Museum Catalogue of Indian Coins, Andhras and W, Ksatrapas etc, pp. 198-201, Nos. 930-74

૮૦. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XVI p. 346.

૮૧. Rapson, B. M. C., pp. 202-03, Nos. 915-82

૮૨. Rapson, Indian Coins, p. 27

- કૃષ્ણરાજ ૮૩ નામના એ રાજાની મુદ્રાઓ મળી આવી છે. બીમસેનનો તો એક શિક્ષાલેખ પણ મળી આવ્યો છે. ૮૪ પરંતુ તેનો કાળ વા વંશપરિચય હજી નક્કી થયો નથી. અગાઉ મુદ્રાતત્ત્વવિદોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, કૃષ્ણરાજ રોડોડ વંશીય ખીજે કૃષ્ણરાજ હતો. ૮૫ પરંતુ પંડિતપ્રવર રેખન આ ખાખત સ્વીકારતા નથી. ૮૬ કૃષ્ણરાજના નામવાળી મુદ્રા મુંબઈ હલાકામાં નાસિક છત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૮૭

 C. MUNSHI
VILEPAR

-
૮૩. Cunningham's Coins of Mediaeval India, p. 8, pl. I. 18
 ૮૪. Cunningham. Archeological Survey Reports, Vol. IX
 p. 119 Pl. xxx
 ૮૫. Journal of the Royal Asiatic Society, 1882, p. 138
 ૮૬. Indian Coins. 27
 ૮૭. Elliott, Coins of Southern India, p. 149

સૌરાષ્ટ્રના બીજા રાજવંશ

પ્રસન્નોત્તર

૧. ચંદ્ર

૨. પ્રથમરુદ્રદામા

૩. પ્રથમ દામડસ

૫. પ્રથમ રુદ્રસિંહ

૫

દામજદશી

સત્યદામા

૪. શુવદામા

૬. પ્રથમ રુદ્રસેન

૭. સંઘદામા

૮. દામસેન

પૃથ્વીસેન

૨ જી દામજદશી

વીરદામા

૯. પ્રથમ યશોદામા

૧૦ વિજયસેન

૧૧ ત્રીજો દામજદશી

૧૨. બીજો રુદ્રસેન

૧૩. વિશ્વસિંહ

૧૪. શત્રુદામા

વિશ્વસેન

સ્વામિ શુવદામા

બીજો રુદ્રસિંહ

બીજો યશોદામા

૧૫. બીજો રુદ્રદામા

૧૬. ત્રીજો રુદ્રસેન

કન્યા

૧૭. સિંહસેન

૧૮. સત્યસિંહ

૧૮ ચોથો રુદ્રસેન

૨૦. ત્રીજો રુદ્રસિંહ

ખાન ઢાફિજ શીરાઝી

[મોલવી અથુ અફર નદવી]

ખાન સાહેબનું મૂળનામ મહમદ હતું. તેમને શમશુદ્દીનના ખિતાબ મળ્યો હતો. પરંતુ તેઓ તો પોતાના ઉપનામ 'ઢાફિજ' થી જ ખ્યાતિ પામ્યા છે.

નામ આપણે પણ તેમને તે જ નામથી ઓળખીએ છીએ.

તેમના પિતાનું નામ કમાલુદ્દીન હતું. કેટલાક સ્રોતો બદાઉદ્દીનના નામે પણ તેમને ઓળખાવે છે.

તેમના પૂર્વજોની જન્મભૂમિ નિઢાવંદ પાસે આવેલો સરકાનનો પ્રદેશ છે, એનો માતૃભૂમિ અરકુરાન પ્રાંતમાં સમાવેશ થાય છે ઢાફિજના દાદાએ પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેઓ તે પછીથી શીરાઝમાં આવી વસ્યા હતા.

તેમનો મૂળ ધંધો વેપારનો હતો. તેમાં તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પછી ઉમ્મર ધંધો પહોંચતાં ઢાફિજના પિતા વેપારમાં પડ્યા અને ટુંક સમયમાં પોતાની બાહોશીથી તેઓ ધનાઢ્ય સ્રોતોમાં ખપવા લાગ્યા.

ખાન સાહેબનો જન્મ તળ શીરાઝમાં થયો હતો. તે વખતે લગભગ હીજરી સન ૭૧૫નો ચાલતો હતો. ખાન સાહેબ શીરાઝમાં જન્મ્યા હોવાથી તેમને જન્મકાળ આપણે ખાન ઢાફિજ શીરાઝી કહીએ તે વધારે યોગ્ય છે અને દુનિયાએ પણ તેમને તે જ રીતે માન્ય રાખ્યાં છે. ઢાફિજ સાહેબ બાદશાહીમાં જોગવી રહ્યા કે તરત જ પિતાને કુદરતને ત્યાંથી તેડું આવ્યું; પિતાની છાયા માથા ઉપરથી હઠી ગઈ અને સઘળો જોગો તેમના બાઈબાંડુઓ ઉપર આવી પડ્યો. તેઓ સઘળા મળીને ત્રણ બાઈઓ હતા. વારસામાં હોલત પણ હીક મળી હતી, પણ ત્રણેમાંથી એકે જણ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાને લાયક નહોતો એટલે અને ટુંક સમયમાં સઘળી દોલત ઉડાવી દીધી, અને દૂર પરદેશ નારી ગયા. આપણા ખાન આ સમયે ધણા નાના હતા. અને તેથી તેઓ તો માતાની આંખો આગળ શીરાઝમાં જ રહ્યા.

ખાન સાહેબના સગા વહાલાઓમાં એક સાદી કરીને સન્નગ હતા. જૂલથી કેટલાક સ્રોતોએ તો તેમને જ શેખ સાદી ઠોકા બેસાડ્યા છે. વારતવમાં હાશિજ સગાંવહાલાં પોતાના સમકાલીન સાદીના ભત્રીજા થતા હતા. અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે શુલિસ્તાનના કર્તા જેખ સાદી તો હી. સ. ૧૬૧માં ખુદાના દરબારમાં પધારી ચૂક્યા હતા.

ઢાફિજની માતાએ પોતાના પુત્રને કવ્ય પ્રકારની કેળવણી મળે તે અર્થે પોતાની હયાતિમાં દરેક પ્રયાસ કર્યા. પરંતુ દુનિયાના સામાન્ય કમાનુસાર અર્થનો પ્રાથમિક કેળવણી જોગો વધતાં લાચારીએ આપણા ઢાફિજને પંજુ કેઈ ધંધે વજમવાની જરૂર પડી. તેમની માતાએ તેમની ઉપર સારી નજર રાખી શકે તેવા શેખ જોઈ તેમને તેને સોંપ્યા. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આ માણસ દુરાચરણી હતો. ઢાફિજ તેને

હૃદયથી ઇચ્છારવા લાગ્યા. કાંઈ સમજરાક્તિએ પહોંચતાંની સાથે તેમણે ત્યાંથી પલાયન કર્યું અને એક દુકાનમાં કણુક કેળવવાના કામ ઉપર રોકાયા. પડોશમાં જ શાળાનું મકાન હતું. પોતાની દુકાન પરથી નિત્ય શાળામાંની વિદ્યાર્થીઓની આવગન બરાબર દેખાતી. હાફિઝને એ જોઈને શાળાનો રસ લાગ્યો. તેઓ શાળામાં દાખલ થઈ ગયા અને નિયમિત શિક્ષણ લેવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ હમેશાં મોટા પંદોદીએ ઉભી જતા, નિદ્રાતો ત્યાજી કરતા અને કણુક કેળવવાના કામે લાગતા; અને તેમાંથી જે કાંઈ ઉત્પન્ન મળતું તેનો ત્રોળો ભાગ પોતાની માતાને આપતા. —બાકીનામાંનો અડધો પોતાના ગુરૂને અને બાકીનો ખુદાના નામે ખેરાતમાં હંપાવતા. કણુક કેળવવાના કામમાંથી પરવારી જતાં હાફિઝ સાહેબ પુસ્તકોનાં પાત્રાં ઉઠાવવા અને તેનો ઉપર મનન કરવામાં યુક્તાતા. આ શાળામાં તેઓ હાફિઝ જન્મ્યા. અને સમયે આવશ્યક એવી કેળવણી પણ તેમણે અહીં જ લીધી. સાથે સાથે તેઓ ઈશ્મે તજવીદમાં નિપૂણતા મેળવવાને શક્તિમાન થયા. આ વિષે તેમણે એક રચાતે પોતાના કાવ્યોમાં લખ્યું છે કે:—

કશુ રસદ બશરિયાદ ગર ખુદ બસાને હાફિઝ,

કુરાન જમર બખ્વાની બા ચાર દહ રિવાયત.

અર્થ:—જે તું હાફિઝની પેઠે ચૌદ રીતે કુરાન વાંચી શકે તો તારું જ્ઞાન પ્રભુ એટલું જ અને એટલે કે જેવી રીતે હું ખુદાની લગનીમાં લય થયો છું તેવી જ રીતે તું પણ ખુદાની મહોબતમાં ગરક થઈ શકે છે.

હાફિઝ સાહેબ કુરાનના હાફિઝ હતા એ નિસંદેહ છે. મુસલમાનોમાં કુરાનના હાફિઝ હોવું તે એક મોટો આદર્શ છે. વળી ઇબન અવ્વાલ તો પોતાના સફરનામાં શીરાઝનું વર્ણન કરતાં બણાવે છે કે શીરાઝના મુસલમાનો જે પ્રેમ, મમતા અને સુંદર કંઠથી કુરાન વાંચે છે તેવું મેં ફનિયામાં ક્યાંએ દીઠું નથી. તે ઉપરાંત તેમનાં પોતાનાં કાવ્યો એટલાં બધાં મોહક છે કે તેઓ કુરાનના હાફિઝ ન હોય તો એટલાં મોહક કાવ્યો કરી શકે જ નહિ. નીચેની ઢુંકો તે વિષે વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકશે.

અય અન્ગ શરો ખુદ્દહ બમુને દિલે હાફિઝ,

ફિકરત મગર અઝ ઇજઝતે કુશાન ખુદા નિસ્ત.

x x x x x x

ન દીદમ ખુશતર અઝ શઅરે તુ હાફિઝ,

બ કુરાની કે અન્દર સીનાદ દારી.

અર્થ:—ઓ! (ધાતકી મિત્ર) તું હાફિઝના હૃદયના રક્તમાં તારા હાથ ખરડી રહ્યો છે. કદાચ તું કુરાનની ઇજઝત કરવી ચૂકી ગયો છે.

અય હાફિઝ! હું તારી છાતીમાં ધર કરી રહેલા કુરાનના સોગત બાદને કરું છું કે મેં તારા કાવ્યો કરતાં પ્રિયતર કાવ્ય અન્ય કોઈનાં પણ જોયાં નથી.

પ્રાથમિક કેળવણી પૂરી થતાં ખાન સાહેબે ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી મેળવવા નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે મૌલાના શમશુદ્દીન મહમદ અબદુલ્લાહ શીરાઝી નામના ઉચ્ચ કેળવણી મહાપુરુષ શીરાઝમાં હતા. તેમનો નિવાસ તે શીરાઝને માટે અભિમાનનું છોણું હતું. આજે પણ ફનિયા તેના નામને ઝખે છે. ખાન

સાહેબ પણ તેમના શિષ્યોના સમૂહમાં જઈ મળ્યા અને શીકા અને તરસીરના ઉચ્ચ અભ્યાસી હોવાથી ખાન સાહેબને પણ તરસીરનો ઉડો રંગ ખેડો. અને તે એટલે જ ધો કે તેમના કાવ્યોમાં પણ તેનો અભિપ્રેક થયા વિના રહ્યો નહિ. શીકાઈન મીઠતાદ અને ઝમખશરીની કશાક તેમના નિત્યના પાઠ્ય પુસ્તકોને સ્થાને હતાં. અરબી કાવ્યસંગ્રહ ઉપર પણ પૂરતું મનન થતું હતું. અને ઇસ્મે અદબના નિયમોનું પાલન કરવામાં તો તેઓ હંમેશાં હોંસીલા દેખાતા હતા. ખાન સાહેબની સ્મરણશક્તિ અત્યંત વિશાળ હતી. તેનો જ આધારે તેઓ પોતાના ગુરુઓનાં મન તરનમાં દરણ કરી લેતા. મૌલાના શમશુદ્દીન મદમદ અબ્દુલ્લા શીરાઝીએ આપણા ખાનની વિદ્વતા નિહાળી ખુશ થઈ તેમને અત્યંત પ્રેમથી શમશુદ્દીનના ખિતાબથી નવાજ્યા. આ સમય પડિતોથી ભરચક ઘણેલો હતો અને દુનિયામાં જાનની વ્યેત ગગન સુધી પહોંચી હતી. દુનિયાનો દુનિદાસ આવો સમય આપણી આગળ આવ્યો જ ધરે છે.

ખાન સાહેબના સમકાલીનોમાં કાઝી મુશ્શુદ્દીન હરમાઘલ, કાઝી અઝુદ્દીન, અને મૌલાના ખદાઉદ્દીન જેવી અત્યંત વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓની ગણતરી થાય છે. આવા મહાન નરોત્તો લાભ ઠાકિજ સાહેબે પણ ઉઠાવ્યો હોય અને તે જ કારણે તેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં કિરોળે હિંચતા લાગતા હોય તો તેમાં કાંઈ વિરમય નથી. તેમણે અસ્લામા સૈયદ શરીફ ગુરમની પાસેથી મન્તકનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમ ઇતિહાસ યોડાણના પ્રમાણમાં બોલે છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે જ્યારે અસ્લામા શાળાના ઉમરે શિક્ષણ આપવા ચડ્યા ત્યારે ઠાકિજ સાહેબ તો પોતાની યુવાની યોગગંગી ઘડપણની વાટે પરી ચૂક્યા હતા. આ વાતનો રહસ્યો શોધી કાઢવો જોઈએ કહણ છે તેટલીજ તેની સાખીતી આપવી પણ કઠણ છે.

મારા વિચાર પ્રમાણે ખાન સાહેબને મન્તકની એટા 'શરહ મવાઢિક'ના લેખક કાઝી અઝુદ્દીન તરફથી હોય તેમ લાગે છે. અને તરસીરે કશાશરના રાન દિવસના મનન અને વાંચને તેમાં અત્યંત શુદ્ધિ કરી; ટુંકામાં ખાન સાહેબ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના સમકાલીનોમાં અગ્રપદ ધરાવતા થયા હતા એમ દોખલા દલીલોથી સાખીત થાય છે. તેમની ગણતરી મહાન વિદ્વાનમંડળમાં થવા લાગી ત્યારની તેમની સ્થિતિનું બાન તેમના કાવ્યો કરાવે છે. તેમણે શુદ્ધ ભાષામાં જ આ કાવ્યો બનાવેલાં છે, અથવા તો શરસી ને અરબી ભાષાના શબ્દગર સજ્જવીને મોઢક બનાવી છે.

ઠાકિજ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો થતાં કોઈ શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. તે એક ધંધાના રસિયા હતા. તરસીર અને ઇસ્મે અદબ વિગતે તેમનો પ્રેમ કોઈ ધંધો જનદુષ્ઠ અસર જેવો જણાતો હતો. વિદ્યાર્થીઓને પણ તે જ શિખવવાનું પોતે પસંદ કર્યું. તરસીરની ધુનમાં તેમણે અસ્લામા ઝમખશરીની તરસીરે કશાક વિષે પોતાના કાવ્યોમાં અનેક પ્રસંગે ઇશારા કર્યા છે.

જખવાદ દફતરે અશઆર વરે જસહરા કું,
એ વકત મદસા વ જદસે કશાક કશાક રત.

અર્થ:—સાળાની ઠોઠડીની ચાર દિવાલોમાં ગોધાઈ રહી કશફે કશશાષ ઉપર લાંબાં ટુંકાં વિવેચન કરે એ વખતની બલિહારી છે. લીલાકુંઠ મેદાનમાં વિહરી મધુર કાવ્ય લલકારે તે—
ખાગ સાહેબની ખ્યાતિની સુવાસ દિનપ્રતિદિન દૂર દૂર ફેલાતી ચાલી. અમીરો અને વચ્ચરાનાં દિવાનખાનાં, મહેદિલો અને મજલિસો ખાગ સાહેબના નામથી અને કાવ્યોથી ગુંજવા લાગી. આ વખતે શીરાજની ગાદીએ અબ્બુસ્સદાક હતો. તેના પ્રધાનનું નામ હાથ કવામુદ્દીન હતું. તે વઝીરે વિદ્વાન લોકોની કદર કરવામાં ખારે પ્રતિકા મેળવી હતી. અનેક ઉમરાવો તેને ખાસજે તેની ઉદારતાનો ઉપભોગ કરતા હતા; અને હુનિયાને પોતાની વિદ્વતાનું પંચામૃત પાના હતા. આ સમયે હાફિઝના નામનો ચારે દિશામાં ડંકો વાગતો હતો. તેનો નાદ હાથ કવામુદ્દીનના કાને પડ્યો. તેણે હાફિઝ સાહેબને તેડાવ્યા અને તેમને માટે એક પાકશાળા ઉધડાવી આપી. આપણા હાથએ અહિં લોકોને તજસીર અને શીકાના બોક્કના બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

સધળા દનિદાસકારો હાફિઝની નેકી અને સહયુષો વિષે એકમત છે. તેમણે પોતાને મળતો અમુક વખત કદી પણ બેપરવાઈથી ગૂંમાળ્યો નથી. પરંતુ તેની બરાબર કિંમત આકી છે.

ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ લખે છે કે:—“હાફિઝ એક મહાન સંપત્તી પુરુષ તરીકે જગત્તહેર છે. તેણે પોતાનો સધળો સમય પ્રભુસ્મરણ અને તપશ્ચર્યામાં વીતાવ્યો છે. ઇરાનીઓ તેને એક મહાન સાધુ પુરુષ માને છે. અને પ્રભુમક્તો તો તેના કાવ્યો ઉપર શીદા શીદા છે.”

ખાગ સાહેબ દર શુક્રવારે રાત્રે આખું કુરાન મોઢે બેસી જતા, અને રાત્રિના પાછલા પહેરમાં વજાઈફ^૧ ભણ્યા કરતા હતા. આનો પુરાવો તેમના કાવ્યોમાંથી જ મળી શકે છે.

દર ગંજૈ સચ્ચાદત કે ખુદા દાદ બહાશિઝ,
અઝ સુમન દુઆએ શબ વ વિદે સહર શુદ.
બહેથ વગેહ દિગર નિસ્ત હાજત અય હાફિઝ,
દુઆએ નીમ શબ વ વિદે સુહહ ગાહત બસ.

અર્થ:—હાફિઝનું ભાગ્ય આમ સાહેબમાં ઉધડી ગયું તેનું કારણ પ્રકત રાત્રિની દુઆ અને પરાદીઆના વઝીફાર છે. ઓ હાફિઝ! તારે રાત્રે દુઆ કરવી અને પરાદીઆના વઝીફા ભણવા સિવાય અન્ય વસ્તુની અબિલાયા નથી અને તે જ તારે માટે ખૂરતી છે.

હાફિઝનો સધળો સમય જ્ઞાનવિનોદમાં અને પ્રભુસ્મરણમાં જતો હતો. તેઓ પવિત્ર હૃદયના સહયુષી નિષ્કપટી નિસ્વાર્થી સંનજન હતા. તેઓ પોતાના વખતનો મોટો ભાગ રકનાબાદ,^૨ શુલગસ્તા,^૩ મુસલ્લા^૪ અને અસ્લાહોર^૫ એકબરમાં જઈ પરમેશ્વરની પ્રાર્થનામાં ગાળવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા. આ કુદરતના દરયોએ તેમના હૃદયમાં વિચિત્ર પ્રકારની વિદ્યુત પ્રગટાવી તેમને સર્વશક્તિમાનની સેવામાં પૂરા લીન કર્યા હતા.

ખાગ સાહેબના ભરણપોષણના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે નિશાળની આવક હતી. અને તે ઉપર તેઓ શાંતિથી પોતાનું ખર્ચ નિભાવતા હતા. પણ તે ઉપરાંત તેમને રાજ્ય મદારાજ અને અમીર ઉમરાવો તરફથી મોટી મોટી રકમના સાલિયાણાં ચાલ્યાં જ આવતાં.

અને ન્યારે સાલિયાણું મળવામાં વિલંબ થઇ જતો ત્યારે હળવેથી કાન્યકારા મીઠી મંગણીનો વાટપ્રહાર કરવાનું યે તેઓ ચૂકના નહિ. નીચેની ટુંકો તેના કપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

- (૧) બ સમયે ખાખ રિસાં અથ રશીક વકતે શનામ
બ ખિલવતી કે દરઆં અજનખી સખા ખાશદ.
- (૨) લલીકુએ બમયાં આર ખુશ બ ખન્દાનશ
બ નુકતએ કે દિલસરા દરઆં રિજા ખાશદ.
- (૩) પસ આનગદી જ કરમ બ હં કદર ખુસ્ બકુન્ક
કે ગર વઝીશ તકાજા કુનમ રવા ખાશદ ?

(૧) અત્યા ઓ! વખતને ઓળખનાર દોસ્ત! ન્યાં આગળ સવારની મધુરી લહેરો સિવાય અન્ય કંઈ અપરિચિત નથી તેવા સ્થળની આપણા ખાખને ઓળખ કરાવી દે.

(૨) અને કોઇ એક વાત તેને આપા મીઠા રાગદોમાં સુણાવી દે કે તેનું હૃદય આનંદના સાગરમાં હીસોળા લેતું બને.

(૩) આવા પ્રસંગે એની માયા વિશે પૂછતા જો હું મારા સાનીયાણાની મંગણી કરું તો શું તે ઘટિત નથી ?

આ ઉપરાંત તેમને દર દેશના પરરાજ્યો તરફથી ભેટ, ધનામ વગેરે મળતાં જ રહેતાં હતાં. આ ભેટ અને ધનામો મોટી મોટી કિંમતનાં થતાં હતાં. બંગાલાના શાહ આમુદીન, આલ્હાબી વંશના સુલતાન મહમુદશાહ, ઇસ્લામના હાકેમ સુલતાન કુતુબુદ્દીન, બગદાદના વાલી સુલતાન અહેમદ વગેરેએ અનેક પ્રસંગે તેમને કિંમતી ભેટો મોકલેલી છે. કેટલીક વખતે તો હમ્મર હમ્મર ટંકોની સામાન ખરીદ કરી ખાખ સાહેબની સેવામાં મોકલી આપતા હતા.

હિન્દી સનના સાનમા સૈકામા તાનારમાથી ભયુકી ઉડેલી અગિની નવાળા જતે દહાડે પચાસ વર્ષે યુગાઇ ગઈ હતી છતાં યે બંડખોર નીતિના તણખા હાકેલના સમય આમતેમ દષ્ટિગેચર થતા હતા. ચંગીસખાન (બંધીસખાન) ના માં શીરાજની પૌત્ર ગાજાનખાનની તરફથી મહમદશાહ અલગુ કરીને ધરાને પરીસ્થિતિ ગવરનર હતો. પરંતુ આઠમી સદીના આરંભકાળમાં બગદાદની ગાદીએ સુલતાન અયુ સૈયદખાને પગ મૂકતાં જ દરાક અને દરાન પાસે પોતાની આણુ મનાવી અને શેખ હુસેન ચોખાને શીરાજનો ગવરનર નીમી શીરાજ રવાના કરી દીધો. હિ. ૭૩૬ ની સાલ આલની હતી. સુલતાન મરણુ શરણુ થયો હતો. સુલતાનની ઓલાદમાં કોઈ હતું નહિ. એટલે ગાદીના લોભે અમીરોમાં બંડ બગચું. શેખ હુસેન પોચા મનવાળો હતો. આમ બધે બંડરાજ્ય પ્રસરેલું હતું. તે જોઈને શેખ હુસેનને ડર લાગ્યો. રાજપાટ છોડી તે નારી નીકળ્યો. માથુ ગવરનર મહમદશાહ અલગુના પુત્ર શેખ અયુ ધરડાકે આ તકનો લાભ લઈ તાકદિ શીરાજ અને ઇસ્લામ કપર પોતાની મહેર મારી દીધી. આવી રીતે નવા વંશનું નવું રાજ્ય શરૂ થયું.

અપ્પુ ઇસ્લાહ બનાવે અને ચપળ માણસ હતો. વખત દીક વની જાણતો હતો. આ સવળા ગુણેને આભારે જ તે પોતાના આ પ્રયત્નનું સાફ ફળ મેળવી શક્યો. પરંતુ આખરે તે મોજગોખતો ભોગી બન્યો અને રાજ્યની વ્યવસ્થા બગડી. ‘યથા રાજ્ય તથા પ્રજા’ના નિયમાનુસાર આપું શીરાજ એશઆરામતો નમુતો બની ગયું. આ વાત અમીર મુઝફ્ફરને કાને પડી અને શીરાજનો દબાવે લેવાની તેને તાલિયેલી લાગી. તે યુદ્ધની દરેક સામગ્રી સજવા લાગ્યા. અમીર મુઝફ્ફરના પિતા મહમ્મદશાહ સુલતાન અપ્પુમહમ્મદના સમયમાં એક નામીયા ઉમરાવ હતા તેમનું મરણ નીપજતાં તે મોભો તેના ક્રિકરાને મળ્યો. સુલતાનનું મરણ થતાં બંદોસ્ત્રામ્નાઓ લાભ લઈ અમીર મુઝફ્ફરે યજ્ઞ ઉપર પોતાનો દાવ્ય બેસાડ્યો. પરંતુ શેખ અબુઈસ્લાહને તે રુચું નહિ અને હુંક સમયમાં અમીર મુઝફ્ફરને તેણે યજ્ઞમાં હતો નહતો કરી મૂક્યો. આથી વેરનાં મૂળ ઉડાં રોપાયાં. અમીર મુઝફ્ફર વખતની વાટ જોતો બેઠો હતો; એટલે અપ્પુ ઇસ્લાહના ભોગવિલાસનં. જાણ થતાં લાભ સાધી તે અચાનક શીરાજ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેને ઘેરો ઘાલી બેઠો. હિ. સં. ૭૪૭ આવી પહોંચ્યું. તે જ સાલમાં તેણે શીરાજમાં પોતાની આણ પ્રવર્તાવી. અપ્પુ ઇસ્લાહ ઇસ્લામ તરફ નાહો, પરંતુ અમીર મખ્સુમુદીનના હાથમાં પકડાયો, અમીર મુઝફ્ફરને હુકમ છૂટ્યો અને તે બિચારો બંદોખતે પડ્યો. લાંબો કાળ વીત્યો નહિ હોય ને તેને માથે રાજદ્વારી ચુનાહનું આળ આવ્યું, કેમ ગાલ્યો અને અમીરે તેને આ હુનિયામાંથી હમેશની કુચ કરાવી દીધી.

દોલતશાહ સમરકંદીએ અપ્પુ ઇસ્લાહના વિષયમાં શીરાજની છત વિષે એક રમુછ વાત લખી છે. તે જણાવે છે કે અમીર મુઝફ્ફરના ઘોડા શીરાજની ભાગોળમાં જઈ હણુદણુવા લાગ્યા. છનાયે અપ્પુ ઇસ્લાહના કાન તો આ વાતથી અજાણ જ રહ્યા. અને ખોખા કેના બાર હોય કે તેના કાન ઉપર આ વાતનો ટકોર કરે! બાદશાહના લાડકવાયા મુસાફુળ અમીનુદ્દીને ધણી નમ્રનાથી બાદશાહ સલામતને જણાવ્યું કે “જલ્દપતાહ! વસંત પુર બવારમાં ખોડી છે. આપું શહેર બાગ બાગ બની ગયું છે. જરા અગાસી ઉપર પધારી આ મહુડું દશ્ય તો નીકાળો!” અપ્પુ ઇસ્લાહ હઠી ઉપર ચઢવા લાગ્યો. ઉપર પહોંચવાની સાથે જ તેણે તો આપું શહેર પરદેશીઓના પાસમાં સપડાએલું દીડું. અપ્પુ ઇસ્લાહે હિમ્મતબરી રીતે પર શાંતિથી પૂછ્યું: “આ સવળું શું દેખાય છે?” ત્યારે પ્રધાનમંડળમાંથી કેટલાક જણ બોલી કહ્યા કે “બદે નવાજ! અમીર મુઝફ્ફર શીરાજ ઉપર ચઢી આવ્યો છે.” અપ્પુ ઇસ્લાહે સ્મિત કરતાં કરતાં કહ્યું “અમીર મુઝફ્ફર પણ કેવો મૂર્ખ છે કે વસંતનો દવાવો લેવો આમ સહેજમાં ચૂકે છે” એમ કહી નીચેની હુંકા ધીમે સાદે બોલતો બોલતો તે નીચે ઉતર્યો.

બયા તા યક હમશય તમાશા કુતીમ,

ચું ફર્દ શવદ કારે ફર્દ કુતીમ.

અર્થ:—આવો, આજની રાત તો એશ કરી લઈએ; કાલનો દિવસ થશે ત્યારે કાલનું કામ વિચારી લઈશું.

સાહેબે લીસાલુલ ગમેય અને હયાતે દારીજના કર્તા નરમ ભાષામાં આ બનાવનો ઇન્કાર કરે છે, અને એને અનિશ્ચયોક્તિબદ્ધો બનાવે છે. મારી વિચારદષ્ટિમાં એનો ઇન્કાર કરવો કે એને અનિશ્ચયોક્તિબદ્ધો બતાવવો એ સક્ષુ વ્યર્થ છે; કારણ કે ઇતિહાસમાં આવા

દાખલાઓ ધણાં યે નગરે પડે છે. દિંદ ઉપર નાદિરશાહનો હુમલો થનાં જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબાઓએ મહમદશાહને યોગ્ય પગલાં બરવા વિનંતી કરેલી; પરંતુ બાદશાહ, પોતાના એકાચારામમાં પડેલા હેવાથી “નાંખો એ સર્વે વાતો ખાડામાં. આપણે આપણાં સરખત ઉકાવેન” કહીને તેણે એ વાત ઉઠાવી દીધી હતી. અમીન અલ રશીદને બગદાદના ઘેરાની ખબર દેવામાં આવી ત્યારે તેણે “મારા ગુલામે તો ઘણી માછલીઓ પકડી અને મને એકે મળી નહિ ?” એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે ઇતિહાસ જાણનારાઓને સારી પેઠે યાદ છે. અને ધારે કે તેના મોજશોખ અને ભોગવિલાસ વિષેની વાતો ખોટી અને અતિશયોક્તિભરેલી છે; છતાં યે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેણે જે એપરવાઈ બતાવી તેનો તો કાંઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. દુશ્મન ધરને આંગણે આવી પહોંચે અને તેને તે વિષેની ખબર પણ ન મળે! મારી ધારણા પ્રમાણે લગતે દાર્દિગના કર્ના લખવા મુજબ એમ હોય કે તે મુઝફ્ફરના સૈન્ય ઉપર કેટલીયે વખત વિજય મેળવી ચૂક્યા હતા અને અત્યારે પણ તેણે બહાદુરીથી ખાથ ભીટી. આ વિષે ઉત્તમોત્તમ દલીલ એટલી જ હોઈ શકે કે અણુ ધરવાકે દુશ્મનની અનેક વખતની દાર ઉપરથી પોતાની શક્તિ માપ કાઢ્યું હતું. અને તેથી કરીને જ અમીર પ્રત્યે તિરસ્કાર ભર્યો દેખાડ કરી રિખત કરતો તે ઉપરની ટુંકો બોલતો બોલતો નીચે ઉતર્યો; કારણ અમીર મુઝફ્ફરની આટલી ચપગતા અને તૈયારી તેની નગરમાં કાંઈ વિસાતની લાગી નહિ આવાં દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસ ધણાંયે પૂરાં પાડે છે. પશ્ચિમમાં વસવાટ કરી રહેલા આરબો ફ્રાંસ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા ફ્રાંસના બાદશાહને આ વાતની ખબર પહોંચાડવામાં આવી ત્યારે તેણે લેશ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ અને તેણે એટલે સુધી બેદરકારી બતાવી કે મુમલમાનો ઠેક શહેરના ઝાંપે આવી પહોંચ્યા ત્યારે બાદશાહ સલામત તો પોતાનું પેટ બરવાના કામમાં રોકાયેલા હતા. આવી ભયંકર પળે પણ તે શાંતિથી આગર કર્યે ગયો. અને તેમાંથી નિવૃત્ત થનાં એક બેરાવર હુમલો કરી તેણે દુશ્મનોને બરાબર નસાડી મૂક્યા.

ગમે તેમ હો. પણ અમીર મુઝફ્ફર શીરાઝ અને ઇસ્ફહાનનો માલિક બની બેઠો. અઝામા શીયતીના લખવા મુજબ તે શુષ્કહૃદયી હતો. અને તેના આચરણમાં સહેજ દરદર હતી જેને લીધે શીરાઝનાઓને તે નારાજનું કારણ થઈ પડ્યો. લાંબા દિવસ વીત્યા નહિ એટલામાં તો શીરાઝ તેના દુશ્મનોથી ઉભરાવા લાગ્યું. શહેરના ઉભરાવોનાં હૃદય નાખુશ થનાં અમીર મુઝફ્ફરનો મામલો નાજુક બન્યો અને તેનો લાજ તેના છોકરા શાહશુજાએ લીધો. ઉભરાવોની સલાહ માની છોકરો બાપને પદબદલ કરી પોતે ગાદીનો ધણી થઈ બેઠો. આથી વસ્તા ઉપર સારી અસર થઈ. શાહશુજા વિદ્યાવિલાસી અને હોંશીઆર કવિ હતો. તેને લાયક માણસોના યોગ્ય કદર આવડતી હતી; તેથી પરિણામે શીરાઝ પરદેશીઓની વસાહતનું ધામ બનવા લાગ્યું. રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ તેની હરી નગર ખુબે હતી. તેણે પોતાની કેળવણી સાન વર્ગની નાની વયમાં શરૂ કરી હતી. નવમે વર્ષે તે સંપૂર્ણ કુરાન મોઢે કરી ચૂકેલા હતા. કાઝી અઝદ પાસે તે શરેહ મુશ્તસીલનું અવલોકન પણ કરી ગયો હતો. ટુંકમાં તે જ્ઞાની અને વિકાન માણસ હતા અને તેને લીધે તેને ત્યાં નિત્ય વિદ્યાવિનોદ થયા કરતો હતો. તેની સ્મરણશક્તિ વિશાળ હતી. ધણાં યે અરબી શરસ્તી કવિઓના કાવ્યોની ટુંકો તેને જીભને ટેરવે હતી. તે બાપમાં તેનું જ્ઞાન ઉચ્ચ હતું એ સર્વમાન્ય છે. વળી ને પોતાના પિતા જેવો ‘કહક’ અને બેદબાવવાળો હતો નહિ; પરંતુ

સ્વતંત્ર વિચારનો સમભાવી પુરુષ હતો. સંભવિત છે કે તે એકાચારામની જાળમાં સપડાયો હોય નહિ પણ તેથી કરીને તે સ્સહીન હતો એમતો ન જ દહેવાય. તે કેટલીકવાર કાવ્ય-પ્રદેશમાં વિહર્યો છે. અમીર મુઝફ્ફરે હમેશ માટે દારૂના પીણા બધા પાડવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણેનું એક રમુજ કાવ્ય બોલી દાઢ્યું હતું:-

દર મજલીસે દહર સાઝ હસ્તી પરત અસ્ત,
 ન ચંગ બ કાતુ વ ન દર ખર દસ્ત અસ્ત.
 રિંદા હમે તક મએ પરસ્તી કરદંદ,
 જુઝ મુહનસિએ શહર કે બે મએ મસ્તસ્ત.

સારાંશ:-અમારી પ્રગતિનો વેગ ધીમો છે; કેમકે અમને ખપતી વસ્તુની ખોટ છે; અને તેથી કરીને અમે સઘળા શરાબના રાખીતોને શરાબની મજા માણવા મળતી નથી ત્યારે મુદતતિબ સાહેબ વગર દારૂના નીશે આનંદના કેદમાં મસ્ત છે.

ત્યારે બંડનીતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તેલું હતું ત્યારે આ એક જ મહાન વ્યક્તિ હતી કે જેણે પોતાની આખી જીંદગી પર્યન પૂર્ણ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. રાજકાળમાં પોતાની ઉદારતા, કાબેલિયત વગેરે બતાવતો રહ્યો, અને રૈયતનાં દિલ લગીરે હુલાવા દીધાં નહિ. હિ. સ. ૭૮૩ માં આ મહાન બાદશાહ આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પ્રભુના દરબારમાં અમર શાંતિનો ઉપભોગ કરવા વિદાય થયો. અને તેની પછી તેનો પુત્ર એનુલ આબેદીન ગાદીએ આવ્યો.

એનુલ આબેદીન નવજવાન હોઈ તેજ તખ્તીયતનો માણસ હતો. જે ઉમરાવો અને અમીરો તેના બાપના વખતમાં રાજ્યના સ્તંભ રૂપ ગણાતા હતા તેઓ એનુલ આબેદીનનું પોતાની તરફ હલકું વલણ દેખના નારાજ થઇ ગયા. એનુલ આબેદીને ખીનઅનુભવી હોવાથી ખરી રીયતિ કળી કાઢ્યો નહિ અને ઉમરાવો પ્રત્યે બેહુશરવર્તણું ચલાવી. આ ઉમરાવો તેના હુમનો થઈ બેઠા. આ વખતે અમીર તૈમુર શીરાઝ ઉપર ચઢી આવ્યો. એનુલ આબેદીન રાજપાટ છોડી પોતાના કાકાને ત્યાં તસતર નાસી ગયો. તૈમુરે વગર મહેનતે શીરાઝનો કબજો લીધો. શીરાઝનો કબજો આમ આસાન રીતે મળતાં તૈમુરે શાહશુખના બાઈ નુસરતુદીનચહયા કે જે યઝ્દનો ગવર્નર હતો તેને શીરાઝનો ઘણી બનાવી દીધો. જે કે તૈમુરના પગલાં શીરાઝમાં થતાં બીચારા શીરાઝવાસીઓ તો કંપી ઉઠ્યા હતા પણ ચહયાને શીરાઝની ગાદી મોંપાતાં લોકોના દિલને જરા શાંતિ વળી. ચહયાએ રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી પરંતુ આ ચાંદરણુ આર દીવસનું હતું. કેમકે તૈમુરે જેવી શીરાઝ તરફ પૂંક ફેરવી કે મનસુરે એનુલ આબેદીનને નિર્માત્મ દેખી જેલમાં નાખ્યો અને તે એક મોટા સૈન્ય સાથે શીરાઝ ઉપર ચઢી આવ્યો. દારણુ યુદ્ધ મુઝું. ચહયા રણમાં મરાયો. વિજયી મનસુર ઉલ્લાસભર શીરાઝમાં પેટો. મનસુર મુઝફ્ફર પંશમાં સૌથી વધારે લાયક હોવાથી લોકોએ તેને પૂર્ણ સત્કારથી વંદાવી લીધો. તેણે લાંબા કાળ સુધી શીરાઝ ઉપર પોતાનો અગલ ચલાવ્યો; પરંતુ ત્યારે અમીર તૈમુર શીરાઝ ઉપર બીજી વખત પોતાનો હલ્લો લાવ્યો ત્યારે મનસુર એક બહાદુર અને હિંમતવાળો સૈનિક હોવા છતાં યે તૈમુરના નામ માનથી ધ્રુજ ઉઠ્યો. તેની ધ્રુજા થઇ કે હું નાસી નીકળું પરંતુ શહેરના કેટલા દરવાજા આગળ એક ડોસ્તીનો ભેટ થતાં તેણીએ

કહ્યું: “આટલા દિવસ તો રાત્ર્ય અમલ બોગચો. હવે રૈયતને આમ ટળવળતી મૂકી આપ ક્યાં પધારો છો?” આ મહેલું ત્હેને રંગે રંગે વિપ સમાન વ્યાપી ગયું. તે શીરાઝ પાછો ફરી બે હઝાર બહાદુર સૈનિકોને સાથે લઈ તૈમુર ઉપર તૂટી પડ્યો. તે બહાદુરીથી તૈમુરના લશ્કરનો હુન્નરધાણ વાળતો સંધો તૈમુર સામે જઈ ઉભો. અમીર તૈમુરની ઉપર તેણે કારી ધા કરવા માંડ્યા પરંતુ દરેક પળે એક કમારી છતાંક નામનો અમલદાર અમીરને બચાવી લેતો. છેવટે મનસુર સૌની વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો અને ત્યાં જ મર્યો ગયો.

શીરાઝની ગાદીએ મનસુરને ખાન સાહેબે છેડ્યા બાદશાહ તરીકે જોયો હતો; કારણ કે મનસુરના વખતમાં જ ખાન સાહેબ ખુદાની રહેમતે સીધાવી ગયા હતા. પરંતુ વાચક-વર્ગની જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ અર્થે મેં મનસુરના અંત મુદ્દોને અહેવાલ આપ્યો છે.

શીરાઝના ઉમરાવો વિદ્વાનોની કદર કરતા હોવાથી તે વખતે શીરાઝ વિદ્વાનોના વાસ થઈ પડ્યું હતું. પારંગત થયેલા વિદ્વાનોના મોટા મોટા જલસા થતા. ખાન સાહેબની તેમાં યે ખાસ કરીને કવિઓના જલસાથી તો શહેર કાબોથી શું છ કાવ્ય શક્તિ અને ડોઝી ઉડતું. હુંક સમય પહેલાં ગુજરી ગયેલા શેખ સાદીના ગુલીસ્તાને^૧ વસંતની ડોઝીલા સમો મધુર ટહુકાર કરી આખા શીરાઝને મસ્ત-બનાવી દીધું હતું. દરેક વ્યક્તિ તેનો આસ્વાદ લેતી હતી. આથી મોટો કાપદો એ થયો કે દરેક વ્યક્તિમાં કવિત્વશક્તિનું સિંચન થતું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. અને દરેક રચાને કવિત્વશક્તિની હરીશાઈની મોટી મજલિસો^૨ જમવા લાગી. ત્યારે હાદિજ સાહેબ પોતાની બાળવયમાં શાળામાં જોડાયા ત્યારે ત્યાં સામે એક બઝાઝની દુકાન હતી, દુકાનદાર કાબોનો ધણો રસિયો હતો. એટલે આ દુકાને ધણું લોકોની ઠાં જમતી અને કાબોની છેડછાડ ચાલતી. આપણા હાદિજ પણ ત્યાં જતાં. તેમાં તેઓ સારો રસ લેતાં અને ત્યાં પોતાના કાબોનો પણ લાભ આપતા-લોકો પણ તેમાં ફીક ગુલતાન બનતા હતા.

હુંકમાં તે બઝાઝની સહેબતે ખાનસાહેબને કાવ્ય તરફ વિશેષ પ્રેર્યા અને લોકો તરફની વાહવાહ મળનાં ખાન સાહેબ તે તરફ વધારે આકર્ષાયા.

ખાન સાહેબ અનેક વખતે આ મંડળીમાં ભાગ લઈ લોકોની પ્રેરણાને વધારે સ્કુરાવતા હતા અને તેથી કરીને ખાન સાહેબ આખા શીરાઝમાં મશહુર થઈ પડ્યા. ખરેખરી રીતે જોતાં તો ખાન સાહેબ આ રસ્તાના ખીલકુલ માહેર હતા નહિ અને હાદિજ સાહેબ એ બરાબર જાણતા. એમ કહેવાય છે શીરાઝથી ચાર માઈલને અંતરે એક ઉચી ટેકરી ઉપર રણીઆમણી લીલી^૩ કુંજ જગ્યા છે. ત્યાં આગળ બાગીકોહીના નામનું એક ધામ પ્રખ્યાત છે. તે વિષે એવી માન્યતા હતી કે જે માણસ ત્યાં આગળ આગીશ રાત સુધી ચીત્રાહમાં^૪ રહે તેને હજરત ખાન

૧ પુસ્તકનું નામ.

૨ ઘેસો.

૩ સખા.

૪ કાપરીઆ.

૫ મમાધિ.

ખિઝર^૧ અમૃતજળનું સેવન કરાવે છે. આપણા ખાખ પણુ તે 'તરફ દબ્યા. અને યીકાદને સમાપ્તિએ પહોંચાડયો. યીલાહની પૂર્ણહુતિના દિવસે 'હજરત ખિઝરે હાદિઝ સાહેબને અમૃતજળ પાણું અને સવાર થતાં તો હાદિઝને રંગ બદલાઈ ગયો. જે વ્યક્તિ કાલ દિન સંધી અર્થ રહતિ હંદ રચતી હતી તેને સ્થાને આજે તો તેની પાસેથી અત્યંત વિદ્વતાબરેલાં કાવ્યોનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો એ જોષ સૌ દંગ થવા લાગ્યા. અમૃતજળના પાન પછી સૌથી પહેલાં તેમણે જે કાવ્ય રચ્યું તેની પ્રથમની. ટુંકો આ હતી.

દૂશ વકતે સહર અઝ ગુસ્સા નજતમ દાદન્દ

વન્દરાન હુલમતે શબ આમે હયાતમ દાદન્દ

સારાંશ:—કાલ સવાર સુધી તો હું રોપથી બહુકી રહ્યો હતો કે મારી મદા મહેનતના કાવ્યોની કોઇ ઘટતી કદર કરતું નથી પણ આજે અંધારી રાત્રિએ તેણે મને અમૃતજળનું સિંચન કરાવી રોપમુક્ત બનાવ્યો છે.

લોકો તેમની ગઝલો સાંભળી આશ્ચર્યચકિત બન્યા. અને આપસમાં ખાખ સાહેબનાં વખાણ કરતા અંદર અંદર એક બીજાના કાન કરડવા લાગ્યા. પરંતુ અનેક પ્રસંગે ખાખ સાહેબના કાવ્યો પૂર્ણ મનન કરવા યોગ્ય રચાવા લાગ્યાં એટલે આખા શહેરમાં તેમનું નામ ગદી કુંચીએ સંભળાવા લાગ્યું અને શહેરનાં બાળકો પણ આ મધુર કોઠિલાના ટુકડારની નક્ક કરવી ચૂક્યા નહિ. ઉપર જણાવેલા યીલાહના આધારે હાદિઝ સાહેબને આ પ્રસાદી પ્રાપ્ત થઇ હોય તો કાંઇ નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ મારી માન્યતા એવી છે કે તેમનું કવિજીવન તેમના ઘરમાં જ ઉદય પામ્યું હતું. વાયકવર્ગને યાદ હશે કે હાદિઝ સાહેબનાં સગાંસંબંધીઓમાં તેમને એક સાદી નામના કાકા હતા. તેઓ નામાંકિત કવિ હતા. આપણા હાદિઝે શરૂથી જ તેમનો લાભ લીધો હોય એ સંભવિત છે. આ વિષે દલિલ પણ એક બનાવ ઉપરથી જાણી આવે છે. એક દિવસે ખાખ હાદિઝના કાકા સાદીએ એક ગઝલ લખવા માંડી. અને કોઇ એક ટુંકનો એક ભાગ લખી જરૂર જણાતાં પોતે બહાર ચાલ્યા ગયા. ખાખ સાહેબે તેના બાકાનો ભાગ ઉમેરી પૂરી ટુંક તૈયાર કરી દીધી. સાદીએ આ ટુંક જોઇ ત્યારે હાદિઝને તે વિષે પૂછ્યું. અને ત્યારે આ કામ હાદિઝે કર્યું હતું એવી તેમને જાણ થઇ ત્યારે તો તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે તે ગઝલ હાદિઝને પૂરી કરવા આપી. થોડીક જ પળ વીતી હશે ને હાદિઝે તે તૈયાર કરી સાદીના ખોળા આગળ ધરી. સાદીએ તે જોઇ તપાસી અને પોતાનો અત્યંત આનંદ પ્રગટ કર્યો. પછી તેમણે ખાખને દુઆ દીધી:—
“હાદિઝ! તારાં કાવ્યો જે માણસ વાંચશે તે આનંદની લેહમાં ધરી માટે પોતાની જાતને પણ જુદી જશે અને મરન બનશે.” હાદિઝના કાવ્યોમાં જે રસિકતા અને મસ્તી સમાયેલાં છે તે સાદીની દુઆને આભારી છે એમ કેટલાક લોકો માને છે એ પણ સાચું હોય.

આ સિવાય ખાખ સાહેબના વખતમાં ખાખ કરમાની કરીને એક મહાન કવિ થઇ ગયા છે. તેઓ ઘણા વખત અબુ ઇસહાકના દરબારમાં આવતા જતા હતા. અબુ ઇસહાકને મહદઃ અથવા કરીદા^૩ પેસ કરી તેમણે તેના તરફથી લખારો રૂપીઆના ધનામ મેળવ્યાં હતાં.

૧. જૂદ્યાને રસ્તો બતાવનાર.

૨. ૩. જુદા જુદા પ્રકારની કાવ્યરચના.

હાદ્રિજે પણ તેમનો ઘણો લાભ લીધો. અને સત્ય બીના તો એ છે કે તેમની સોચતે જ ખાગ્નને એક તારાની દશામાંથી સૂર્યના રથાને ચઢાવી દીધા. ખાગ્ન સાહેબે પોતે પણ આ વાતને માન્ય કરી છે. તેઓ લખે છે કે:—

ઉસ્તાદે ગઝલ સાદી અસ્ત પેશ હમે કસે અમ્મા
દારદ. મુખને હાદ્રિજ તર્જે મુખને ખાગ્ન.

અર્થ:—જે કે સૌ સોડોની માન્યતા પ્રમાણે ગઝલનો ઉસ્તાદ સાદી છે પરંતુ હાદ્રિજનો ઢંગ તો ખાગ્નના રંગને મળતો છે.

આહા ! કુદરતની ગતિ કેવી ન્યારી છે ? જે મહાન વ્યક્તિના નામને ખાગ્ન સાહેબ પોતાના કાવ્યોમાં લાવવું આભમાન સમજે છે તેને હુનિયા આજે ઝોળાખતી યે નથી.

ખાગ્ન સાહેબ જે કે એકાંતપ્રિય મનુષ્ય હતા, અને સંતોષના સામ્રાજ્યના પોતે સહેનશાહ હતા તથાપિ હુંપદ યા મગરૂરી એમનામાં નહોતી. કુદરેશ અને અમીરો બન્ને સાથે એઓ એકસરખી રીતે હળતા મળતા, અને બન્ને જગાએ એઓ સરખું માન પામતા. દરબારમાં એમની જે ઇજ્જત હતી તે કંઈ માત્ર એમની ગઝલોને લીધે નહોતી. પરંતુ એમનાં જ્ઞાન, હોશિયારી અને, પાવિત્ર્ય જ એનું મૂળ કારણ હતું. અમીરો અને મુલકતાનોના નિત્ય સહેવાસનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે સામાન્ય કવિઓની જેમ એમની સ્થિતિ ગરીબ હતી. હાદ્રિજ સાહેબે પોતાની ઉમરમાં સાત બાદશાહોની ચડતી પડતી જોઈ, એમાંના દરેકે હાદ્રિજ સાહેબની કદર કરી હતી.

હાદ્રિજ સાહેબની ઉમર ન્યારે બારીસ વર્ષની થઈ ત્યારે બગદાદના સુલતાન શાહ અયુસૈયદનું મરણ થઈ ચુક્યું હતું અને એમના દેશો એમના ગવર્નરોએ વહેંચી ખાધાં હતા. શીરાઝ અણુ અહેસાનના ભાગમાં ગયું હતું. હાદ્રિજ સાહેબે દરબાર સુધી પોતાની બેઠક ઉઠક જમાવી દીધી હતી; અને એમના મુખનો સૂરજ ઉગ્યો હતો. પરંતુ અણુ અહેસાનનું આયુષ્ય ખુટી પડતાં એ સ્વર્ગવાસી થયા. હાદ્રિજ સાહેબને એથી ઘણું દુઃખ થયું. એ દુઃખ પોતાની કવિતામાં એ વિવિધ રીતે પ્રદર્શિત કરે છે. દાખલા તરીકે એક ગઝલમાં આવી રીતે મુખનો સૂરજ આયમ્યાનું વર્ણન લખતાં લખતાં કહે છે કે—

રાસ્તી ખાતીમે શીરાઝા યુધસહાઝી—

ખુશ દરખશીદ વસે દૌલત મુસ્તખશલ યુધ

અર્થ:—હાં ! કાને અયુધસહાઝનો વિજયી સિતારો ઠીક ચમક્યો. પરંતુ અશ્વસોસ એનું અંજળપાણી વધારે નહોતું.

એક ગઝલમાં અયુધસહાઝના સમયના પૂર્ણતાએ પહોંચેલા પુરુષોનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

બ અહદે સસ્તનતે શાહે શેખ અયુધસહાઝ

બપંજ સખ્સ અજળ મુઠકે શરિસ યુધ આખાદ

અર્થ:—શાદશેખ અયુધસહાઝના જમાનામાં પાંચ માણસો ધરાનમાં અજળ થઈ ગયા.

આમ લખ્યા પછી તેઓ પાંચ માણસોનાં નામ ગણાવે છે: આ પાંચ માણસોમાં પોતે પોતાને પણ ગણાવ્યા છે.

નઝીર ખીરા બહ ન મુઝારતન્દ વ બુઝરતન્દ

ખુદ અય અમુઝલ જુમ્હારા બયા મુરઝ

અર્થ:--અપના નઝીર ન હુવા ન હોગા—

ખુદા સમકે બહે;

આ પછી અમીર મુબારુઝ્ઝીન મહમ્મદ બિન મુઝફ્ફર થયો. એ લશ્કરી પ્રકૃતિનો પુરુષ હોવાથી એની સખ્ત રાજનીતિએ લોકોને ત્રાસ પમાડ્યા. એના સમયમાં એણે દારૂનાં તમામ પીણાં બંધ કરાવી દીધાં. શીરાઝમાં શોક છવાઇ ગયો. હારિજ સાહેબને પણ એની અસર થઇ. ઉદાહરણ્યે એક ગઝલમાં એઓ લખે છે કે:—

અગરચે બાદહ ફર્હબક્ષ વ બાદે સુલરીઝાસ્ત

બ બાંજે ચંગ મખ્મુર મય કે મુહતેસિબ તેઝ અસ્ત

અર્થ:--અગરચે શરાબ લહેજતદાર છે અને હવા મુઝાબ ખેરવે એવી છે તોપણ ચંગ નામના વાદના પડકાર સાથે શરાબ રૂપે પીતા. જઠકાતી અમલદાર બહુ હુશિયાર છે હાં! એક જગાએ પીણાંને બારણે કલ્લોલ મચાવવાની ઇચ્છા પોતે કેટલા અફસોસથી જણાવે છે:—

ખુવદ આયા કે દરે મયકદહ હા બકુશાયન્દ

ગિરહ અઝ કારે શીરબસ્તા મા બકુશાયન્દ

અર્થ:--હા! ક્યારે પીણાંને બારણે કલ્લોલ મચાવવાનું બની શકે અને મારાં બંધ પટેલાં કામ પાછાં ચાલુ થાય?

એમની સૌથી વધારે કદરદાની મુજફ્ફરનાં દિકરા સુગ્નએ કરી. એના દરબારમાં એમની આવગત ઘણી રહેતી. એણે ગાદીએ આવતાં જ દારૂની દુકાનો પરનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લીધો. લોકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. હારિજ સાહેબ પણ પોતાનો આનંદ છુપાવી શક્યા નહિ. જેમકે એક ગઝલમાં શરાબની રેલછેલથી સુદિત થઇ એઓ કહે છે કે:—

સહર ઝ હાતિકે ગયબમ રસીદ મુજદહ બગોશ

કે દરે સુગ્નય અસ્ત મય દોસેર બનોશ

અર્થ:--જેમ થયલા હાતિકે સવારમાં મને ખુશખબર મોકલાવી કે શાહ સુગ્નનો જમાનો આવ્યો છે: ખેઘડક શરાબ ઉઠાવો.

શાહ સુગ્નનું નામ હારિજ સાહેબે ઘણી ગઝલોમાં ગાયું છે; અને વખાણ પણ ઘણું કર્યું છે. દિવાને હારિજ વાંચનારને આની વાસ્તવિકતાની ખાત્રી થશે.

શાહસુગ્નને ખાન રહીલ ઉમાદ કરમાનીમાં ઘણી શ્રદ્ધા હતી. એમને કહેવાય છે કે એ ખાનસાહેબ પાસે એક બિલાડી હતી. તે એમની સાથે નિમાજ પઢતી હતી. લોકો આને ખાન સાહેબની ધર્મપરાયણતાનો પરચો માનતા. હારિજ સાહેબે આ ઉપરથી એક ગઝલ લખી છે એમાં કહ્યું છે કે:—

અય કબકે ખુશખરામ કે ખુશ મીરવી બનાઝ

ધુરહ મશવ કે સુરખે આબીદ નમાઝ કર્હ.

અર્થ:—અહ્યા! હમકના કહ્યુતર તારા લટકા જવા દે હવે. મગરૂખી શેતો કરે છે? આખીદ બિલાડીએ પણ નિમાઝ તો પઢી હતી.

આ કડી ફકીહ (સાધુ) મોસુફ સાહેબને ટાણારૂપ છે એમ લાગવાથી શાહ સુન્નતુ દિલ ખિન્ન થયું. અને તે દિવસથી તેઓ હાદિજ સાહેબથી અળગા અળગા રહેવા લાગ્યા છે એમ ઠેકાણે ઠેકાણે માલુમ પડતું. અદરમાત એ જમાનામાં એક ખીજી ગજલ લખાઈ જેની એક કડી આમ છે:—

ગર મુસલમાની ઇસ્ત કે હાદિજ દારદ

વ અય અગર દર પસે હમરોઝ યુવદ ફરદ

અર્થ:—યદિ હાદિજ પાળે છે એ જ દરિયામ હોય તો આજ પછી કાલે જ ને થવાનું હોય તે (ક્યામત ×) થાય તો અરસોસ!

ફકીહ મોસુરના કહેવાથી શાહસુન્નતે આ કડીને લખને હાદિજ સાહેબ પર કેસ ચલાવવા આજ્ઞા કરી; કારણ એનાથી ક્યામનનો ઇન્કાર થાય છે યા તો એ વિષે શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. હાદિજને પણ આની ખબર પડી. એકાએક મૌલા ઝીનુદીન અયુબક તાવબાબાદી જેમના માં હાદિજને ઘણી શ્રદ્ધા હતી તે હજે (મક્કાની જંગલો) જતાં જતાં શીરાઝ આગળ આવ્યા. હાદિજ સાહેબે એમની સલાહ લીધી; અને એ પ્રમાણે નીચેની કવિતા રચી ખીજના નામ પર ચઢાવી દીધી.

દો ખેતમ એ ખુશ આમદ સહરગદ મી શુકત

બા દફો ખરખતો નય બધમગયે તરસાને

અર્થ:—આ બે શયેર મને ઘણી ગમી ગઈ જે સવારના પહોરમાં દફ ખરખત અને નય * ખજની બજનીને પારસીના છોકરાએ ગાઈ.

શાહસુન્નત આ સાંભળીને ચુપ થઈ ગયો. સુન્નતી પછી જેનુલ આશુદીન ગાદીનો વારસ થયો. એ જુલમી હતો. એને રાજનીતિની ગમ નહોતી. એના વખતમાં જુલમ-પાછો શરૂ થયો ત્યારે હાદિજ સાહેબે શીખામણ તરીકે એક ગજલ લખી. તેની બે કડીઓ આ છે:—

બ મુલાજિમાને સુલતાં કે રસાનદ ઇંદુઆરા

કે બશુકે બાદશાહી જ નઝર મરોં ગઢારા

એ ક્યામન અસ્ત જનાં કે બઆશાકાં નમુદી

રખ હમસુ માહેતાબાં—દિલ હમસુ સંગે ખારાં

અર્થ:—સુલતાનના હબુરિયાઓ મુધી મારી આ ફરિયાદ કેણુ પહોંચાડશે?—બાદશાહી મળ્યા માટે ઇશ્વરનો પાઠ માનવાનો તે ગરીબો પર જુલમ કરીને માનવાનો કે? અહીં મહેસુબ! ક્યામન તો તેં આશકોને ખરી જતવાની દીધી! તારો ચહેરો અળકતા ચંદ્ર જેવો છે ને દિલ અડદીઆ પત્થર જેવું છે.

* મુસલમાનો તંયા ખિસ્તિઓમાં એવી માન્યતા છે કે મરણ પછી અમુક વખતે બધાં મહાં પ્રભુના હુકમથી ઉઠે છે અને ત્યારે એમનો ન્યાય થાય છે. આને ક્યામન કહે છે.

* એ વસ્તીનાં નામ છે.

જેનુલ આપ્તુદીનને ગાત્રીએ આપ્યાને થોડા દિવસ થતાં શાહ યહિયાએ સસ્તનની ગાદી લીધી. ખાન સાહેબે સ્તુતિની કવિતાઓ મોકલી એની સાથે એક ગઝલમાં એનું નામ શુભ્યું છે.

ગર ન પુરે શાહ યહિયા નસરતુદીન અઝ કરમ

કારે મુફકો દીન ઝ નઝમો નસક હકતાહ પુદ

અર્થ:—જો શાહ યહીઆ નસરતુદીને મહેરબાનીથી દેશની સંભાળ ન લીધી હોત તો દેશ અને ધર્મ રક્તકે થઈ ગયો હોત.

યહિયાએ પણ કંઈ ઝાઝા દવાડા સદનનત ભોગવી નહિ એટલામાં તો મનસુરે એનો કબ્જો લીધો. મનસુરે લાયક બાદશાહ હતો. જનાબ ખાન હાદિએ પણ પોતાના બલા દિવાળ પ્રમાણે એક ગઝલ લખી. એની એક કડી આમ છે.—

બયા કે રાયતે મનસુર બાદશાહ રસીદ

નધીયદ ફતેહ વ બશારત બ મયરો માહ રસીદ

અર્થ:—યાહ્યા આવો! કારણ મનસુર બાદશાહનો ઝંડો ફરફે છે. વિજયની ખુશખબર સૂર્યવંદ સુધી પહોંચી ગઈ.

શીરાઝના બાદશાહો વિધેની આ ખાનસાહેબની છેડી કવિતા હતી. આ બાદશાહના વખતમાં એમનો અંતકાલ થયો.

હાદિઝ સાહેબ એનાજનોને ઘણી વાર રમુછ દુચકા વડે ધણો આનંદ પમાડના. તેમના દુચકા ઘણા મથકર છે. તે પૈકી એક આ પ્રમાણે હતો. જ્યારે અમીર તૈમુરે શીરાઝ છતી લીધું અને તે શહેરમાં દાખલ થયો ત્યારે તેણે હાદિઝને પોતાના ફરખારમાં તેડાવ્યા અને પૂછ્યું કે આ નીચેની શયેર તમારી છે ?

અગર આં તુકે શીરાઝી બદરત આરદ દિલે મારા

બખાલે હિન્દુઅશ બખશમ સમરકંદો છુખારારા

અર્થ:—જો તે શીરાઝી તુકે મારા કહ્યોને પોતાની હથેલીમાં પામી લે તો હું તેના ગાલ પરના એક દાળા તલને માટે આપું સમરકંદ અને છુખારા અર્પણ કરી દઉં.

ખાન હાદિઝે કહ્યું: “હા.” અમીર તૈમુરે જરા કમ રૂપ ધારણ કરી કહ્યું: “તમે બણો છે કે સમરકંદ અને છુખારા તે મારું પ્રિય વન છે અને તેની આબાદીમાં મારો વધારો થાય તે માટે તો મેં સારી દુનિયાને ખેડાન ખેડાન કરી નાંખી છે ? જ્યારે તમે તો શીરાઝી તુકના એક કાળા તલ ઉપર તે સમગ્ર એવારી ખેડો છો ! હાદિઝ સાહેબ અણે આભારના ખેળથી લદાઈ જતા હોય તેમ માયું નીચું નમાની કહેવા લાગ્યા “ઓ દુનિયાનાં મહાન મુદ્દાન ! છુલથી આવી બક્ષિસો કરવાના પરિણામે જ હું તારી આગળ આવી (કંગાલ) રિયતમાં ઉમો છું” તૈમુર આલનીફો સાંભળી ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને હાદિઝ સાહેબને મારા ધનામ ઇંદામથી નવાજવામાં આવ્યા.

એક દિવસે તેઓ શાહ સુલ્તની સાથે વાતોવિનોદમાં ખેડા હતા. શાહ સુલ્તને કહ્યું કે તમારી કોઈ ગઝલ એક જ રંગની, એક જ રીતની નથી હોતી. એક જગ્યાએ

તસ-વુર^૧ ઉમરાવું જણાય છે તો બીજી જગ્યાએ શરાબની પૂજા જોવામાં આવે છે; તો વળી કોઈમાં કાળ ઉપર કરાફ કરવામાં આવેલા છે ! જવાબમાં ખાગ્ન સાહેબે જણાવ્યું કે “તમારું કહેવું તો તદ્દન સાચું” છે પણ તેનું કરવું શું? ગઝલો મારા મોંઘમાંથી નીકળે છે ત્યાં તો આખી દુનિયામાં પ્રવર્તી જાય છે. જ્યારે બીજા લોકોનાં દાવ્યો તો શીરાઝી ભાગોળ પણ વટી શકતાં નથી. જે વિચાર કરવામાં આવે તો ખરેખર સત્ય એ જ છે કે આજે બીચારા અમાદુદીન ફકીર, ખાગ્ન કરમાની, અને મારા કાફા સાદી જેવા અજ્ઞાનતાના ખાડામાં ડૂબેલા છે જ્યારે બંદાનું નામ તો નાનાં નાનાં બાળકોની જીએ પણ સંભળાય છે.”

.. દરબારનાં ઉમરાવો પણ હાદિજની સારી કદર કરતા હતા. પ્રસંગોપાત્ત-હાદિજનું જવું પણ તેણી ગમ થયા કરતું હતું. હાદિજના ઉમરાવમંડળના કદરદાનોમાં હાજી કવામુદ્દીનનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. તેમણે ખાગ્ન હાદિજને ખારસું સાલિયાણું બાંધી આપ્યું હતું અને ખાગ્ન હાદિજ કુરાન અને તફસીરનું જ્ઞાન આપે તે માટે એક મોટી પાકશાળા તૈયાર કરાવી આપી હતી. આપણે હાદિજની ગઝલોમાં હાજી કવામુદ્દીનનું નામ અનેક સ્થાને વાંચીએ છીએ તેનું કાનૂલ પણ આ જ હોઈ શકે છે. હાજી કવામુદ્દીનની યાદ હાદિજ સાહેબે એટલે સુધી કાપમ રાખી છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની ખાસ ખાસ ગઝલોમાં પણ તેઓ કવામુદ્દીનને જૂઠ્ઠા નથી. જેમકે:-

છરક બાઝી વ જવાની વ શરાબે લગલ ખામ

મજલિસે ઉન્સ વ હરીફે હમદમ વ મુર્ખો મુદામ-

અર્થ:-સુખર શરાબ, યુવાવસ્થા અને છરકબાઝી હોય; પ્રેમભરી મજલિસ, પ્રિયનમા અને શરાબનો દોર ચાલતો હોય,-

આગળ ઉપર પાછા ઉમેરે છે કે:-

નુકતએ મુખને ખજલેસ્ ગુ સુ હાદિજ શીરીન મુખન,

ખખશીશ આમોઝ વ જહાં અશરોઝ સુ હાજી કવામ-

અર્થ:-મીઠું બોલનાર હાદિજની પેઠે મીઠાં વચનથી લતીફા સંભળાવનાર, દાનના પાઠ બહારી દુનિયાને તેજોમય બનાવનાર હાજી કવામુદ્દીન જેવા હોય-

એક દિવસે હાજી કવામુદ્દીનને ત્યાંથી જમવાનું નોતવું હતું. લોકો એકઠા થઇ-એઠા હતા. અંદરના આંકાશમાં પ્રકાશતો હતો. સામે પાણીનો ખાસો ભરેલો પડયો હતો અને તેનું પ્રતિબિંબ અંદર થનથન નાચી રહ્યું હતું. આ દ્રશ્ય નિહાળી હાદિજ સાહેબ એકાએક બોલી ઉઠ્યા:-

દરિયાએ અમરે ફરક વ કીસ્તી હીલાલ-

હસ્તદ ગર્ક નઅમત હાજી કવામે મા-

અર્થ:-આકાશ સમુદ્ર રૂપ છે. અને અંદરના તેમાં વદાણ રૂપ બન્યો છે. પરંતુ આ સમગ્ર અમારા હાજી કવામુદ્દીનની મહેરબાનીઓ તથા હુખી જાય છે.

આ હાથ ક્વામ તે અણુ ઇન્દ્રિયાના નાણા ખાતાના પ્રધાન હતા. તેમનું મરણ હિ. સ. ૭૫૪માં થયું હતું. ખાળ ક્વામને હાજિ સાથે ખાસ પ્રકારની પ્રીત હતી અને તેમની ક્ષિંપ્ત આંકવામાં તે કાષ્ઠથી ઉતર્યા નથી. હાજિ સાહેબે 'કેટલીક જગ્યાએ, દરેલા ઇશારા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેમનું સાલિયાણું બરાબર બંધાઈ ગયું હતું. તેઓ એક સ્થાને લખે છે કે:—

રસીદ મુઝદાહ કે આમદ બદાર વ સખઝહ દમીદ
અગર વઝીફ રસદ મસરરશ ગુલ અસ્ત વ નખીદ

અર્થ:—આ શુભ સમાચાર તો પહેલ્યા કે વર્તતની પધરામણી થઈ છે અને ચારે બાજુ સૌ લીધું કુંજ બની ગયું છે. જો આવે પ્રસંગે સાલિયાણું મળી જાય તો તો ખસ સુગંધી ફૂલો અને શરાબની લહેજત ઉઠાવવામાં તે ખર્ચું.

છેવટે અંત લાવતાં તેઓ લખે છે કે:—

બદાર મીગુઝદ મેહરે ગુસારા દરયાળ
કે રક્ત મોસમો આશિક હુનોઝ મય ન ચરીદ

અર્થ:—ઓ મહેરબાન ! તમને જોટલું તો અવશ્ય સાંભરવું જોઈએ કે વર્તતનો કાળ વીતી જાય છે. અફસોસ ! કે આવો સુંદર સમય વીતી ગયો અને ખીચારા આશકે શરાબ હજી ચાખ્યો પણ નથી !

અફસોસ ! કે ખાળ ક્વામુદ્દીન જેવા માણસનો ફક્ત એક રાજદારી બૂલના કારણે વધ કરવામાં આવ્યો.

પુરાનસાદ શીરાજના શાહનો વઝીર હતો. તે હાજિ પર ધૂરે દીદા હતો. તેણે પણ હાજિ સાહેબને નવાજવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી. હાજિ સાહેબ પણ તેને અત્યંત વહાલથી મળતા હતા; અને નિખાલસ ભાવવાળો તેમની સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેમણે છેવટ સુધી ટકાવી રાખ્યો. ખાળ સાહેબે પોતાનાં કાવ્યોમાં તેના ખાસ ખાસ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે.

દયાંત:—વફાદારી વ હક ગુઈ ન કારે હર કસે આશદ
ગુલામે આસદ દવરાં જલ્લાલુલ હક વદ દિનમ

અર્થ:—વફાદારી અને સત્યવત્ત્વ સાધારણ માણસનું કામ નથી. પણ સર્વશ્રેષ્ઠ વજીર જલ્લાલુદ્દીન આ ગુણોથી ભરપુર છે. હું તો તેના ગુલામ છું.

દિનપ્રતિદિન ખાળ સાહેબનાં કાવ્યોમાં વિશેષ માધુર્ય ટપકવા લાગ્યું અને લોકો વધારે અને વધારે તે તરફ લોભાતા ગયા અને છેવટે એવી પરિસ્થિતિ ડબી પડી જ્યાં પામી કે હાજિ સાહેબની ગઝલો એક સહેરથી બીજી સહેર એમ આગળ પ્રસરવા લાગી અને લોકો પણ જોડેલો મોહ પામવા લાગ્યા કે તે ગઝલો પોતાના મિત્રમંડળમાં બેટ તરીકે લેવા મોકલવાનું શરૂ થયું. હાજિ સાહેબની ખ્યાતિનો ટકો દૂર દૂર સંભળાવા લાગ્યો અને આ જ કારણે હાજિ આજે દુનિયામાં અમર થઈ ગયા છે. લોકોમાં તેમનાં કાવ્યો પ્રત્યે કયા પ્રકારની આદના હતી તેની જાણ ખાળ સાહેબને પણ હતી. દાખલા તરીકે પોતે અભિમાનપૂર્વક કહે છે કે:—

બશવરે હાદિજે શીરાઝ મીગુય'દ વ મીરક્સ'દ
સિપાહ ચસ્માને દશમીરી વ તુરકાને સમરકંદી.

અર્થ:—શીરાઝવાસી હાદિજના કાવ્યોની રસુજ તો એવી થઇ પડી છે કે તુર્કસ્તાન અને
કાસ્મીરની કાળી કાળી ભમરવાળી આંખો તો તે સાંભળીને નાચવા કુદવા લાગે છે.

હાદિજ સાહેબનાં કાવ્યો મેળવવા તેમના જમાનાના સુસ્તાનો ધણા ઉત્સુક રહેતા કેમકે તેમને
તેમાં ધણી મગ્ન પડતી: જેમકે બગદાદના હાકેમ સુસ્તાન અહમદીએ ખાજ સાહેબને અનેક
પ્રસંગે તેડાવ્યા. બગદાદ જવાનું નામ સાંભળતાં ખાજ સાહેબના મોંઢામાં પાણી છુટ્યું. પરંતુ
રકનાબાદ અને શીરાઝ એ વસ્તુઓ એવી ન હતી કે ખાજ સાહેબને વિયોગ ધડીભર પથ
સદન કરી શકે. ખાજ સાહેબે પોતે જ આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં લખ્યું છે કે:—

નમી દેહ'દ ઇમ્મજન મરા બ સેરે સરર
નસીમ બાદ મુસક્કા વ આબે રકનાબાદ.

અર્થ:—રકનાબાદનું નિર્માણ જળ અને મુસક્કાની ઠંડી ઠંડી લહેરો મને બહાર
મુસાફરીએ નીકળવાની રજા આપતાં નથી.

આખરે તેમનું ગમન બંધ રહ્યું અને પોતે એક ગઝલ લખી મોકલી. પરંતુ બગદાદ
વિયેનો પ્રેમ આમ સાહેબમાં શમાવેલો અતિ દુઃખ હતું. બગદાદનાં સ્મરણો સદા તેમના
હૃદયમાં કેવાં ડગ્યા કર્યા છે એનો ઉલ્લેખ તેઓએ કેવા દુઃખી હૃદયે કર્યો છે- તે નીચેની
ટુંકો ઉપરથી ઠીક જણાઈ આવે છે.

રહ ન ખુરદેમ બમકમુદે ખુદ અંદર શીરાઝ,
ખુરદેમ આં રોઝ કે હાદિજ રાહે બગદાદ કુનદ.

અર્થ:—(અકસોસ!) મારી અભિલાષા શીરાઝમાં તૂટ થઈ. અહા! હાદિજ બગદાદ
જવાને ઉપડશે-તે દિવસ કેટલા આનંદનો હશે!

આ સમયે દક્ષિણદિગે વિદ્યાનું કેંદ્રસ્થાન બની રહ્યું હતું. બાહ્યાણી વંશના સુસ્તાનો
યોગ્ય દર દરનારા હોવાથી સેંકડો વિદ્વાનો રાજદરબારમાં ઉભરાવા લાગ્યા હતા. અશ્વામા
તરતાંજાનીના શાગિર્દર મીર રજઝુપાદ આંગુ કે જેઓ વડા પ્રધાનપદે નીમાયેલા હતા તેમના
હસમુખા સ્વભાવથી તેમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ ગઇ. વળી સુસ્તાન મલકુદ બાહ્યાણી પણ એક વિદ્વાન
માણસ હતો અને તેથી કરીને વિદ્યાના પ્રભાવથી ઉન્નવળ થયેલી જે વ્યક્તિઓને તે તનહાળતો
તેમની યોગ્ય કિંમત આંકવામાં પાછો પડતો નહિ. તેની ઉદારતા અને કદરસનાસીનો ડંકો
હેડ ધરાનમાં સંભળાતો હતો.

વિદ્વાનોની યોગ્ય દર અને તેમના તરફ બનાવવામાં આવતી મમતાના ડંકાને નાદ
આપણા હાદિજને કાને પડ્યો અને તેઓ દક્ષિણના પ્રવાસે નીકળવાને પ્રેરાયા. આ વાતની જાણ
મીર રજઝુપાદને થઈ અને તરત જ તેણે હાદિજને વાટખર્ચો મોકલી વિનંતી કરી કે આપ
જયદો દક્ષિણના પ્રવાસે નીકળવાનો ધરાદો કરવાની કૃપા કરો. આ ભલી ઉદારતા અને
આટલી બધી ઉડી લાગણી જોઇ હાદિજ સાહેબ અત્યંત આનંદમાં આવી દક્ષિણના પ્રવાસે

નીકળવાને તૈયાર થયા. તેમને મળેલા પૈસામાંથી કેટલીક રકમ બાદમાં હું તથા બાળબચ્ચાઓને આપી પછી પોતાને માથેનું કરજ ફેડતાં જે કાંઈ શેષ વધ્યું તે સઘળું મુસાફરીની જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવામાં ખર્ચ્યું; અને શીરાજ છોડી છતાંબા કુરબામાં આવી પહોંચ્યા. અત્રે તેમને પોતાના એક જુના દોસ્તને મેળાપ થયો. તે બીચારીનો માલ છુટાઈઓ છુટી ગયા હતા અને તે તે વખતે ઘણી કંગાલ હાલતમાં હતો. આવો કચ્છાજનક દેખાવ જોઈ હાદિજ સાહેબનું દિલ ધણું દુભાયું. પોતે ઉચ્ચ વિવેકસંપન્ન હોવાથી તેમણે તેને પોતાનો સઘળો માલ આપી દીધો અને પોતે બંને હાથે ખાલી થઇ ગયા. ખાત્રી એનુંલ આખેદીન હમદાની અને ખાત્રી મહમદ ગાઝરની જેઓ વેપાર અર્થે હિંદ આવવા માગતા હતા તેમને હાદિજની પરિસ્થિતિની જાણ થઇ એટલે તેઓ હાદિજને હિંદ પહોંચાડવા તૈયાર થયા. જો કે તેઓ એક નાણુંક મિત્રજના શાએરને કરવો જોઇએ તે પ્રમાણમાં તેમને ખુશ કરી શક્યા નહિ. છતાં યે તેઓને હોરમજ બંદર સુધી લાવવાને તેઓ સુક્યા નહિ. ત્યાં દક્ષિણથી મોઝલવામાં આવેલા મદમુદશાહી વહાણમાં તેઓ બેઠા. વહાણે ઉપડવાની સઘળી તૈયારીઓ કરવા માંડી પરંતુ વહાણે પોતાનું લગ્ગર ઉઠાવ્યું કે સમુદ્રમાં વાવાઝોડું શરૂ થયું ખાત્રી સાહેબ ઉપર તેની વિચિત્ર પ્રકારની અસર થઈ. તેમણે આતું તોડાન દ્યારે પથ જોયું હતું નહિ. ખાત્રી સાહેબ ગમરાયા અને 'કેટલાક દોસ્તોને મળવાનું બાકી રહી ગયું' છે' માટે તેમને મળવા જઈ છું' તેમ કહી પોતે વહાણમાંથી કુદી બહાર નીકળી પડ્યા. તેઓ પાછા શીરાજ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે એક કાવ્ય રચી એક મિત્રની મારફત મીર ફઝુલ્લાહને મોકલી આપ્યું. અને તે પોતે હિંદુસ્તાન આવી શકવાને માટે પોતાની અશક્તિ બતાવી.

જ્યારે હાદિજ સાહેબનું મીર ફઝુલ્લાહ ઉપરનું કાવ્ય મીર સુધી પહોંચ્યું અને તે જ્યારે દક્ષિણના બ્રાહ્મણી સુન્નાતને બતાવવામાં આવ્યું ત્યારે દરેક જણના મોંઠા ઉપર ગ્લાનિ છવાઇ ગઈ. "તેઓ હિંદ આવવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના વહાલા શહેરને છોડી હોરમજ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. વળી વહાણ ઉપર સવાર પથ થઇ ગયા હતા. પરંતુ આપણા હીન ભાગ્યે તેઓ અહીં આવી શક્યા નહિ તેથી કરને આપણી ફરજ છે કે આપણે તેમને કાંઈ હદીઓ મોકલીએ." શાંતિનો બગ કરી સુન્નાત એમ બોલ્યો, અને "મુસ્લાકાસમ મશહદીની મારફત એક હજાર ટંકાની ઉત્તમ હિંદી જણસો.....અક્ષિત તરીકે મોકલી આપાએ" એમ પથ ઉમેર્યું.

સુન્નાત મદમુદ બ્રાહ્મણીની સેવામાં હાદિજ સાહેબે જે કાવ્ય મોકલ્યું હતું તેની એક કૃંક આં દતી.

બસ આસાં મી નમુદ અન્વલ ગમે દારયા બજાએ દુર,

ગલત કરદમ કે હર મોજશ બસદ મોહર નમી અરજદ.

અર્થ:—સમુદ્રમાં નીકળનાં મોતીની મુગધ પ્રથમ તો સમુદ્રમાં ઉઠાવવી પડતી વિઠમણીઓ કરતાં સહેલી માની પરંતુ તેમાં મારી જૂલ થઈ. કેમકે તેના દરેક ઉજળતા મોખમાં કાંઈ સેંકડો મોતી સમાયેલાં નથી.

સુસ્તાન-મદમુદશાદની પેઠે બંગાળના હાકેમ સુસ્તાન આમુદીનના કાને ન્યારે હાશિજની પ્રતિષ્ઠાનો પ્વનિ સંભળાયો ત્યારે તેણે એક મીસરો^૧ મોકલી આપી તે ઉપર આખી ગઝલ રચવાની વિનંતી કરી. એ મીસરો આ પ્રમાણેનો હતો:—

સાફી હદીસ સર્વ શુભો લાલેહ્ મી રવદ
ખાનનું તે ઉપર પૂરી ગઝલ લખી આમુદીનને મોકલી આપી અને કાવ્યની ટુંકોમાં હિંદુસ્તાન આવવાની ઇચ્છા બતાવી ખરી પરંતુ હિંદુસ્તાન આવવાની હિંમત કરી શક્યા નહિ. અને “શકીર અહિં બેઠો બેઠો દોસ્તાના હઠમાં દુઆ માગી રહ્યો છે” એમ કહી પાન ઊડાવી દીધી.

તે ગઝલની કેટલીક ટુંકો આ હતી:—

સાફી હદીસ સર્વ શુભો લાલેહ્ મી રવદ
વી ખદસ્ બા સલાસાએ ગસ્સાલેહ્ મી રવદ.
શકર શિદ્દન શવદ હમે તોતિયાને હિન્દ
ઝીં કદે પારસી કે બખ્શાલેહ્ મી રવદ.
હાશિજ જ શોકે મજલિસે સુસ્તાં આસેદી
ગાદિલ મશવ કે દારે તુ અજ નાલેહ્ મી રવદ.

અર્થ:—સરવર શુભ અને લાલને સાફી અહિં સંભાર્યા કરે છે. આ વખતની નજીવ સલાસા ગસ્સાલા સુધી પહોંચી ગય છે. (સલાસા ગસ્સાલા પ્રથમ ત્રણ પ્યાલાને દહેતા હતા એ પ્યાલામાં સવારમાં હીને શરાબ પીએ તો નિશો ઉતરી જતાં થતું કળતર તેથી બંધ થાય.) આ ધરિનનું કાવ્ય જે બંગાળા મોકલવામાં આવે છે તેની યોગ્ય દર હિંદીઓ કરશે કેમકે હિંદના દેવિઓ મધુર વાણી વાપરવામાં વિશેષ પ્રવિણ છે. આ હાશિજ! તું સુસ્તાનના દરબારમાં હાજર થવાની અભિલાષા હોવા છતાં યે જઈ શકતો નથી તો નાસીપાસ ન થા કેમકે શકીરનું કામ તો દુઆ કરવાથી અહિં ધર બેઠાં થઈ ગય છે; એટલેકે તારો અવાજ સુસ્તાન આમુદીનના દરબારમાં સંભળાશે.

સામાન્ય રીતે સઘળા ઇતિહાસકારોએ ખાન સાહેબના મૃત્યુની તારીખ હિ. સ.

૭૯૧ જણાવી છે. ૭૯૧ હિ. સ. ના ઝીલેહજ મહીનાની ૧૭

મૃત્યુ મી તારીખ છે. સોમવારનો દિવસ છે. રાત ધોર વ્યાપી છે. ઇશાની

નમાજનો વખત થઈ ગયો છે. એ વખત ધરિનનું જીલજીલ આ કાની

હુનિયાના પીંજરામાં ૭૬ વર્ષ સુધી ગોંધાઈ રહી આખરે આઝાદી મેળવી સર્વ શક્તિમાનની સેવામાં હાજર થવા ઉડી ગયું. તેમનું મૃત્યુ શોધી કાઢવાને માટે “પાકે સુસલ્લા” વાળો શિકરોજ જગમહેર છે. મદમદ શુલદામ કે જેઓ દિવાને હાશિજના રચનાર છે તથા જેઓ હાશિજ સાહેબના અનુયાયી હતા તેમના જણાવ્યા મુજબ તેમનું મરણ હિ. સ. ૭૯૨માં નીપજ્યું હોય તેમ લાગે છે. અને તે જ વાતને વધારેનો ટેકો મોલાના જમીની કિતાબ “નફહાતુલકુસ”

૧. ટુંક

૨. Cyprus, Cup-bearer.

૩. લગભગ નવથી ૧૨ વાગ્યા પછીનો વખત

૪. અનુભવશક્તિ.

૫. મૃત્યુ

માં મળી આવે છે. જ્યારે અશ્લામા શીળલીના 'શેરલ અઝમ' નું અધ્યન કરતાં હિ. સ. ૭૯૩ માલમ પડે છે. વળી દોસ્ત શાહ સમરકંદીએ તો પોતાના જીવનવૃત્તાંતમાં હિ. સ. ૭૯૪નો હવાસો આપ્યો છે. તેમના જનાઝમાં^૧ શીરાઝના શાહ મનસુરે પણ ભાગ લીધો હતો. તેમનું હમેશનું પ્રિયસ્થાન મુસલ્મા જે તેમની જાંઘીમાં તેમને સ્વર્ગ સમાન હતું તે જ તેમના શબને પણ સંધરનાર બન્યું. હાર્દિજ સાહેબનું ત્યાં દફન^૨ થયું. સુલ્તાન અબુલ દેસિમ ખાજુરના વઝીર મહમદ મઅમ્માદએ હિ. સ. ૭૯૫માં ખાજુરની કબર પર એક સુશોભિત લુખર ચણાવી આપ્યો. અને આજે તે સ્થાન હારિજના મૃત શરીરને સંધરનાર બનતાં હારિજીપાના નામે જાણીપાયાત થયું છે અને સામાન્ય અને ઉચ્ચ વર્ગને બન્નાનું ધામ રૂપ થઈ પડ્યું છે. જેમ અમદાવાદના સોડો દર ગુરવારે સરખેજ શતેહા^૩ માટે જાય છે તે પ્રમાણે ત્યાં પણ સોડોની કાઠ જામે છે. કરીમખાન ઝીંદે રફનાબાદની નહેર સાફ કરાવી બાજે મુસલ્માને સુશોભિત બનાવી મૂકેલો છે. એક ખાનકાહ^૪ પણ બનાવી આપી છે અને એક આરસપહાણના પથર પર ગઝસો કાતરાવી તે પથર ત્યાં મુકાવ્યો છે.

આપણા ખાજુર એકાંતવાસ પસંદ કરનાર હોઈ સ્વતંત્ર વિચારના માણસ હતા, પરંતુ તેઓ પોતાના બાલ્યવ્યાઓથી આઝાદ હતા નહિ. તેઓએ લગ્ન કરેલું અને કાંઈ એકાદ વસ્તુ થયેલી એમ જણાય છે ખંડે. પોતાની પત્ની ગુજરી જતાં તેનો મરણ દિવસ યાદ રાખવા એક દિશરે પણ તેમણે જોડી કાઢ્યો હતો. વિશેષમાં તેમની એકાદમાં એક હાકરા ખાજુર વચમાં મરી ગયો હોય તેમ તેમણે રચેલા એક મરસિયા ઉપરથી આપણે અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ. તે વિષે તેઓ લખે છે કે:-

કુરુતુલ એન મન આં મેવએ દિલ યાદશ બાદ

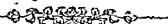
કે ખુદ ક્વાસાં બશુદો કારે મરા મુરિકલ કદ.

આહ શરિયાદ કે અજ ચરમે હુસુદે મહો મહર

દર લહદ માહે કમાં અપરએ મન મન્જિલ કદ

અર્થ:-ખુદા! મારી આંખોની કંડકરૂષ તે બાજુકની યાદ મારા હૃદયમાં નાખને માટે કાયમ રાખે. તેણે તો પોતાની સહેલી યાદ શોધી. અને મને આ દુઃખની જાળમાં મુકી ગયો. હાય! અફસોસ! કે ચંદ્ર અને સુર્યાની ધર્માને કારણે તે શશિ જેવી મુખપ્રતિબાજો, ધનુષ્ય જેવાં નયન ધારણ કરનારો છેવટે કબરમાં જઈ પોદી ગયો.

ખાજુર સાહેબનો બીજો પુત્ર શાહ નેઅમાન નામનો હતો તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. એનું મરણ પુરહાનપુરમાં નીપજ્યું. *

૧. શબની દર્શનક્રિયામાં,

૨. દાટ્યા.

૩. એક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા.

૪. પીર મુરશદને રહેવાની જગ્યા.

* મૂળ-હુદુ લેખનો અનુવાદ કરી આપવા માટે મહેરબાન શુલામ-રસુલ કુરેશીના અંગે આભારી છીએ. સં.

શુદ્ધ:-પા. ૧૪. ફ. નો. ૧ માં વજામશિનો અર્થ 'સાંલિયાણું' ન લેતાં ઇન્દિરની સ્મૃતિના ગદ્ય અથવા પદ્યની દુકો એ પ્રમાણે લેવો.

ભામહ અને દણ્ડી⁺

તેઓનો સમય અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન

લે. પ્રો. હોર્માન યાકોબી

જર્મન ઉપરથી અનુવાદક:-શ્રી નરસિંહભાઈ ઇન્દરભાઈ પટેલ.

૧

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં સૌથી પ્રથમ આપણને મળેલા ગ્રંથ તે ભામહાલંકાર છે. ભામહનો સમય દૃઢ નિર્ણયિત થયો નથી; એનો સમય નિર્ણયિત કરવો બહુ ઉપયોગી છે, કારણ કે એમ કરવાથી હિંદુઓના અતિપ્રિય અલંકાર સાહિત્યના આરંભનો કાળનિર્ણય થઈ શકે. વળી સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ એનો કાળનિર્ણય બહુ મહત્વનો છે, કારણ કે આપણા આ સંશોધનને પરિણામે નેદર્શ શાસ્ત્રો એમ એ દંડીની પૂર્વે થઈ ગયેલા છે અને દશકુમારચરિતનો આ લેખક (દંડી) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે પ્રખ્યાત છે.^૧

હું જાણું છું ત્યાં સુધી ઇંગ્લિશ એવ્રીકેવરીના ૪૨ મા તથા ૪૨ મા ગ્રંથમાં ભામહ વિષેના પ્રશ્ન છેલ્લામાં છેલ્લો ચર્ચાઓ છે. પ્રો. પાકે જણાવ્યું છે કે ભામહે કાશિકાના રીકાદાર એક ન્યાસકાર મંથે (૬-૩૬) જિનેન્દ્રવુદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને

+ આ લેખ 'સીતુગબેરીકટ ૩૨ પુશીઅન એકેડેમી ૩૨ વીસેનશાફ્ટન'ના ૧૯૨૨ ના જુલાઈના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૧. એ જ લેખકે કાવ્યાદર્શ તથા દશકુમારચરિત લખ્યાં છે એમાં સંદેહ લેવાનું કશું કારણ નથી. ગદ્યલેખોના કથા અને આલેખ્યાયિકા એવા એ બાગ સાત્વી રીતે પાઠી શકાય એવી ચર્ચા બહુ ઉત્પન્નાપૂર્વક દંડી કાવ્યાદર્શ ૧: ૨૩-૩૦ માં કરે છે; કથાના લેખક તરીકે એને આ બાગતમાં ખાસ મંથે હતો. દશકુમારચરિતના સાતમાં ઉચ્છવાસમાં જે વીરસ લખ્યો ભાગ આવે છે, તેમાં દંડીની ખાસ મહત્તા તે એ છે કે આદિથી અંત સુધી તેમાં કોઈ પણ ઓછાક્ષર-સ્વર કે વ્યંજન-આવતો નથી. આ પ્રકારની નિપુણતાને સ્થાનનિયમ કહે છે અને એણે કાવ્યાદર્શ ૩: ૮૩ માં કહ્યું છે કે એની નિપુણતા "દુષ્કર" છે; અને પછી ત્યાં જ ૮૮ માં એનાં ઉદાહરણ આવે છે. વાગ્મટ (નાનો) અને અગ્નિપુરાણ સુધી કોઈ પ્રાચીન અક્ષરદારશાસ્ત્રીએ આવી કૃષ્ણ મંથે ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને સાહિત્યમાં પણ આવાં ઉદાહરણ બહુ વિરલ છે; માર્કમાં માત્ર એ નિરોઢ્ય શ્લોક (૧૫: ૭, ૨૯) આવે છે, માગમાં એક અને અત્યાલક્ય (૧૯: ૧૧, ૧૧૦) આવે છે: છેવટે એ પણ જણાવતું નેદર્શ કે દંડીએ ૬. ૬. ૪. માં અર્ચ-તથા કામશાસ્ત્રનાં પ્રદેશમાં પણ નિપુણતા દાખવી છે અને કાવ્યાદર્શ ૩: ૧૭૧ માં કલાપરિચ્છેદ મંથે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે એણે એ મંથે કોઈ પ્રશ્ન લખ્યો છે અથવા લખવાનો એનો વિચાર હતો.

પોતાના સંશોધનને અંતે (ઈ. એ. ૪૧ પૃ. ૨૩૫) પ્રો. પાક્ટ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે “ન્યાસકાર ઇ. સ. ૭૦૦ માં હતાં તેથી લામહેને આઠમા સૈદામાં મુકવા જોઈએ. પણ ક. પ્રા. ત્રિવેદી તો એમ કહે છે કે માઘવને ધણા ન્યાસકારો વિષેની જાણ હતી; (ઈ. એ. ૪૨ પૃ. ૨૬૧). વળી, લામહે જિનેન્દ્રશુદ્ધિ સંબંધે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કેમ. એ પણ નક્કી નથી. અને વળી જિનેન્દ્રશુદ્ધિના સમય વિષે કશો નિર્ણય નથી. ઈસીંગે પોતાના એલવાલ ઇ. સ. ૬૯૧ માં લખ્યો. તેમાં એના વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી, તેથી એમ માની લેવાય કે ત્યાર પછી એ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો હોય. પણ એચ. કોલહર્ને પૂણામાં જિનેન્દ્રશુદ્ધિના ગ્રંથના ખંડ જોયા હતા અને તે સંબંધે (J. R. A. S. ૧૯૦૮ પૃ. ૪૯૯) એવો અભિપ્રાય આપે છે કે “હું તો નક્કી માનતો હતો કે હરદત્તની પદમંજરીમાંથી જિનેન્દ્રશુદ્ધિએ પુષ્કળ ઉતારા કરી લીધા છે. મધિવ્યોત્તરપુરાણને મતે હરદત્ત ઇ. સ. ૮૭૮ પછી જન્મ્યો હતો. છતાં આવા અનિશ્ચિત આધારને પકડીને છાતહાસના નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર આવવું એ તો સાદસ કહેવાય.

લામહે દર્શનશાસ્ત્રના અમુક સિદ્ધાન્તો સંબંધે જે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યા છે તે ઉપરથી વિશ્વાસપાત્ર નિર્ણય ઉપર આવી શકાય એમ હું માનું છું. એને આ વિષયમાં એટલો બધો રસ પડતો કે તેની થોડે વધારે અંશે ચર્ચા કરવાના જે કોઈ પ્રસંગ મળે તે તે જવા દેતો નહિ એ દેખીતું છે. લામહે પોતાના મંગલ પ્રમાણે તો બૌદ્ધ હતો, પણ દર્શનશાસ્ત્રનો પંડિત હતો. હું માનું છું એમ એ જ્ઞાન અને પરિણામના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા (પૃ. ૫. ૨૫) બૌદ્ધ-ન્યાયને આધારે કરે છે, પણ અપોહના બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની સામે તકરાર ઉઠાવવામાં એ તેમની પ્રમાણ-પદ્ધતિની પરવા નથી કરતો (૬:૧૬ થી) શબ્દ (પદ અને વાક્ય) સંબંધે એ જે બોલે છે (૪:૩થી, ૬:૭ થી) એ તો મણે આખા દેશના તે વખતના વૈયાકરણોના અભિપ્રાયો ઉતારતો હોય એમ જણાય છે, પણ સ્ફોટ સંબંધેના એમના મતની સામે જળપૂર્વક યુદ્ધ કરે છે (૬:૧૨). મીમાંસકોની સામે તો એ ઠેક સુધી થાય છે, શત્રુતા પણ દાખવે છે; અને બૌદ્ધના સંબંધમાં એથી બીજું ધારી પણ ના શકાય. એણે શોધી કાઢેલી, અને ખીજ કોઈ કવિએ ખ્યાલમાં નહિ લીધેલી, ભુલોને ખતાવી આપવા માટે લામહે પાંચમા પરિચ્છેદમાં બૌદ્ધમતના જ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત ઉપર અને તર્ક ઉપર ચર્ચા કરે છે: પ્રતિજ્ઞાહેતુદ્ધાન્તહીનં દુષ્ટમ્. મેં પહેલાં એકવાર (મવિસત્તકહ પૃ. ૫૪ કુટોત-૧માં) કહ્યું છે એમ એ પ્રત્યક્ષ અને કલ્પનાની દિગ્ગામને આધારે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે:

પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોદં તતોર્યાદિતિ કેચન ।

કલ્પનાન્તામજાત્યાદિયોજનામ્પ્રતિજાનતે ॥ ૫: ૬.

૧. એને માટે એટલું પણ કહી શકાય કે બૌદ્ધતર્ક સંબંધેના કારમીરી સંપ્રદાયના એના પછીના કવિઓ પણ એને અનુસર્યા છે, જેમકે મહિમમટ્ટ પોતાના ક્યકિચિવેકમાં પૃષ્ઠ ૨૨: ત્રિરૂપલિંગાલ્યાનં પરાચાંનુમાનમ્-ન્યાયવિદુ ૩: ૧, મમ્મટ પોતાના કાવ્યપ્રકાશના ૫ મા ઉપાસમાં (મમ ધર્મિઅ એ શ્લોકની પૂર્વ): ત્રિરૂપલિંગાલિંગિજ્ઞાનમનુમાનમ્ । સરખાવો ન્યાયવિદુ ૨: ૩ તથા હચ્ચક Z. D. M. G. ૬૨, પૃ. ૨૯૮ નોટ ૩.

જ્ઞાનની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ ઉપર ચર્ચા કરતાં ઉદ્યોતકર પોતાના ન્યાયવાર્તિક ૧: ૧, ૪ માં જણાવે છે કે અપરે તુ મન્યન્તે “પ્રત્યક્ષં કલ્પનાડપોદમ્” इति । अथ केयं कल्पना ? “ नामजातियोजना ” (૫. ૪૪, પં. ૧-૨), આ ઉપરાંત ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા ૫. ૧૦૨, પં. ૧ માં વાચસ્પતિમિત્ર એમ કહે છે કે સમ્પતિ દિગ્નાગસ્ય લક્ષણમુપન્યસ્યતિ । અપર इति । એમ એમાં દિગ્નાગની વ્યાખ્યા સંબંધે ભામડને માટે ઇશારા છે. એ ઉપર ધર્મકીર્તિ પોતાના ન્યાયવિંદુ ૧: ૪ માં (Bibliotheca Buddhica 1918 ૫. ૬) અમ્રાન્તમ્ ઉમેરે છે અને અભિલાપસંસર્ગ-યોગ્યપ્રતિભાસપ્રતીતિ: ૧: ૫ એ શબ્દોથી કલ્પનાને સ્પષ્ટ કરે છે. હવે ધર્મકીર્તિના આ સુધારા વધારા વિષે ભામડ કશું બોલતો નથી તેથી હું માનું છું કે એને એની દશી ખચર નહોતી અને તેથી એ એના પહેલાં થઈ ગયો છે. આ તર્કોમાં મેં ‘મૌન ઉપરથી અનુમાન કરવાની’ (ex silentio) શુદ્ધ કરી છે એ પણ આપણે જોઈશું, પણ અનુભૂત તો એટલી ટીકા કરીશું કે દિગ્નાગની વ્યાખ્યા ભામડ સાચી માનતો જણાવતો નથી અને એની વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ઉઠાવ્યા છે. આથી કરીને ઉપરના શ્લોકમાં એણે ખીજે વધારો કર્યો છે, અને એનું પૂરું સ્વરૂપ આપણે ન્યાયવાર્તિકમાંથી જાણી શકીએ છીએ. ત્યાં (૫. ૪૨, પં. ૧૫) જણાવ્યું છે કે અપરે પુનર્વર્ણયન્તિ “ તતોડ્યાંદિજ્ઞાનંપ્રત્યક્ષમ્ ” इति । અહીંથી વાચસ્પતિમિત્ર (તાત્પ. ટી. ૫. ૯૯, પં. ૧૫,) ટીકા કરે છે કે આ ઘસુચંધુની વ્યાખ્યા છે. પં. ૧૦ માં એ બાબતની સ્પષ્ટતા આપીને (અહીં ન્યાયતઃ ને બદલે નાન્યતઃ પાઠ લેવાને છે) પ્રત્યક્ષ સંબંધીતા અધ્યાય પૂરો કરે છે. અનુમાન સંબંધીની બે વ્યાખ્યાઓ આપીને આ પ્રમાણે શરૂ કરે છે:—

त्रिरूपाहिंगतो ज्ञानमनुमानं च केचन ।

तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चापरे विदुः ॥ ૫ ॥ ૧૧.

ખીજી વ્યાખ્યાથી આપણે શરૂ કરીએ. ન્યાયવાર્તિકમાં એ આ પ્રમાણે આપેલી છે; અપરે તુ ક્ષવતે “ નાન્તરીયકાર્યદર્શનં તદ્વિદોડનુમાનમ્ ” इति; અને તાત્પર્ય ટીકા ૫. ૧૨૭; પં. ૧૨ પ્રમાણે આ વ્યાખ્યા દિગ્નાગની છે. આથી ભામડે આપેલી બે વ્યાખ્યાઓમાંની પહેલી બીજા કોઈ દર્શનદારની હોવી જોઈએ. હવે ન્યાયવિંદુ ૨: ૩ માં ધર્મકીર્તિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. તત્ર ત્રિરૂપાહિંગાચદનુમેયે જ્ઞાનં તદનુમાનમ્ । આ વ્યાખ્યા ભામડે આપેલી વ્યાખ્યાને એટલી બધી મળતી આવે છે કે એણે એ ક્યાંથી લીધેલી એ બાબતમાં હવે દશી શંકા રહેતી નથી. દુષણઃ અને જાતિઃ સંબંધીની ભામડની વ્યાખ્યાઓ આ વાતને એથી થે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

दुषण(म्)न्यूनताद्युक्तिर्न्यूनं हेत्वादिनाडय च ।

तन्मूलत्वात्कथायाश्च न्यूननेष्टंप्रतिज्ञया ॥ ૫ ॥ ૨૮ ॥

૧. જાતિને બદલે જાત્યાદિ પાઠ હોવો જોઈએ, કારણ કે અવતરણ કરેલા પાઠ ઉપરની ટીકા આ પ્રમાણે છે. ચત્કિલ ન નામ્નાડમિધાયતે ન ચ જાત્યાદિમિર્વ્યપદિશ્યતે વગેરે; વાચસ્પતિમિત્ર અહીં નામને ચદ્વચ્છાશબ્દ વડે અને બાકીનાને જાતિગુણક્રિયાવ્રયશબ્દ વડે સ્પષ્ટ કરે છે.

૨. કેનચને બદલે સુધારેલું.

૩. ચાપરમને બદલે અમારેય

જાત્યો દૂષણાભાસાસ્તાઃ સાધર્મ્યસમાદયઃ^૧ ।

તાસાં પ્રપંચો વહુધાં ભૂયસ્ત્વાદિહ નોદિતઃ ॥૫। ૨૯ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં રૂપાંકિત શબ્દો ધર્મકીર્તિના ન્યાયગિંદુ ૩. ૧૩૮, ૧૪૦. વાળાં. એ સૂત્રોને એકે વારે મળતાં આવે છે: દૂષણાનિ ન્યૂનતાશ્ચક્રિ: ૧૩૮ દૂષણાભાસાસ્તુ-
જાતયઃ ૧૪૦. પહેલા શ્લોકમાં વ્યાખ્યા પછીનો જે ભાવ છે તે ૧૩૮મા સૂત્રના ભાવ સાથે
મળતો આવે છે; જે પૂર્વ (૩: ૫૭થી ૭૭ઓ) ન્યૂનતાદયઃ સાધનદોષા ઉક્તા
તેવામુક્ત્યા ધનં દૂષણમ્

ધર્મકીર્તિના ન્યાયગિંદુમાંથી આ જે ભાગો ભામહે લીધા છે, તે ઉપરથી એટલું સિદ્ધ
થાય છે કે એ ધર્મકીર્તિથી નાનો હતો, પછી વખતે એના સમયમાં પણ હોય. હવે ભુએનસંગે
ધર્મકીર્તિ સંબંધે કરેલો ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને ઇત્સાંગિ એને નવો પ્રકાશમાં આવતો
લખ્યો છે; તેથી આ એ જગ્યાએના ભારતમાંના જનશાકાળ વચ્ચે (૬૩૦-૬૪૩ અને ૬૭૩-
૬૮૫ ઇ. સ.) એ કીર્તિમાં આવ્યો હોવો જોઈએ; ઇત્સાંગિના સમયમાં એ જીવતો હતો કે
નહિ તે નક્કી કહી શકાતું નથી. પરંપરાશ્રુત પ્રમાણે એ કુમારિલ ભટ્ટનો સમકાલીન હતો;
સરખાવો કર્નનું Manual of Indian Buddhism, પૃ. ૧૩૦. ભામહે તેથી પહેલાંમાં
વહેલું સાતમા સદીની છેલ્લી પચીસીમાં લખ્યું હોવું જોઈએ.

૪૭માં એ પ્રમાણકરને મીમાંસકોનો સમર્થક કહે છે, એ વાત બનવા જેવી છે. આગળ
જણાવી ગયા છીએ કે એમના પ્રત્યે એને શત્રુભાવ હતો. ૬:૧૩ માં એવો મત દર્શાવે છે કે
શબ્દોનો અર્થ સંક્ષેપ્ત ઉપર આધાર રાખે છે, અને શબ્દોને જેઓ, મીમાંસકો માને છે એમ,
પારમાર્થિક માને છે એમને એ મૂર્ખ કહે છે. અને એટલા માટે પછીના શ્લોકમાં એવાઓને
મરકરીમાં આદરભર્યા શબ્દો વધાવે છે: નમોઽસ્તુ તેભ્યો વિદ્વદ્ભયઃ । એ શબ્દો વળી ૪:૪૬
માં પણ એણે એવા મરકરીના ભાવમાં વાપર્યા છે. હવે ૪:૬, ૭ માં એ કહે છે કે:

“ ધીરન્ત્યશબ્દવિપયા વૃત્તવર્ણાહિતસ્મૃતિઃ ।

વાક્યમિત્યાહુરપરે ન શબ્દાઃ ક્ષણનશ્વરાઃ ॥ ૬ ॥

અત્રાપિ વહુ વક્તવ્યં જાયતે તત્તુ નોદિતમ્ ।

ગુરુભિઃ કિં વિવાદેન યથાપ્રકૃતમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

મહેલા શ્લોકમાં વાક્યની જે વ્યાખ્યા છે તે તેમ જ તેના ક્ષણનશ્વરનો અસ્વીકાર
એ બંને મીમાંસાના^૨ સિદ્ધાન્ત છે. હવે ભામદ રખટ કહે છે કે એના સામે ઘણું કહેવા જેવું

છે; પણ વાત પડતી મુકે છે, કારણ કે “ગુરુને સાથે શું કરવા કહ્યું કરવો?” સ્વાભાવિક રીતે જ બીજો શ્લોક મરકરીના રૂપમાં છે. પણ ચિદ્રત્, વિવેકિન; પંડિત આદિ શબ્દોને બદલે ગુરુ શબ્દ બાગ્યે જ વપરાય છે. પણ ન્યારે ગુરુ શબ્દ-પ્રમાદગુરુને એ ટુંકે રૂપે ગુરુ કહે છે-વાપરે છે ત્યારે એમાંથી કેવળ નવું તત્ત્વ મળી આવે છે; અને ભામહ જેવા બુદ્ધિશાળી કવિ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ નથી. ઐતિહાસિક ક્રમમાં આ ધારણાની વિરુદ્ધ જવાનું કારણ નથી, કારણ કે પરંપરાશ્રુત કહે છે તેમ પ્રમાદર કુમારિલતો (ઈ. સ. ૭૦૦-૭૫૦ ના અરસામાં) શિષ્ય નહિ પણ પુરોગામી હોય એમ લાગે છે. કુમારિલ સંબંધે અને એનાં સિદ્ધાન્તો સંબંધે ભામહે કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ ક્યો હોય એવું મારા જાણવામાં તો આવ્યું નથી.

આ સંશોધનમાંથી એટલું પ્રતિપાદન થાય છે કે ભામહના સમયની પૂર્વસીમા ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાની છેલ્લી પચીસી છે. ઉત્તરસીમા આઠમા સૈકાની છેલ્લી પચીસી છે. કારણ કે હદમટે એક ભામહવિચરણ લખ્યું છે. અને હદમટ કાશ્મિરના રાજા જયાપોદ્ધને સભાપતિ હતો (રાજતરંગિણી ૪: ૪૨૬). કલ્હણ પ્રમાણે જ્યાપોદ્ધ ઇ. સ. ૭૫૧-૭૮૨, સુધી, પણ સુધારેલી વંશાવળી પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૭૬-૮૧૩ સુધી રાજ્ય કર્યું. ભામહ તેથી એના દીકરાકારના પૂર્વેના સમયમાં થયો હોવા જોઈએ.

૨

દંડીનાં સમયની પૂર્વસીમા ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં છે. કારણ કે ગ્રો. પાડકે સૌથી પ્રથમ સ્પષ્ટ્યું હતું (ઈ. એ. ૪૧, પૃ. ૨૩૭) એમ દંડીએ નિર્ધાર્ય, વિકાર્ય અને પ્રાપ્ય એવા કર્મના જે ત્રિવિધ પ્રકાર પાડ્યા છે એનું મૂળ મર્ત્યદહરિના ઘાઘ્યપદ્ધતિમાં ૩: ૪૫ થી છે.^૧ દર્શનિ મતે ભર્તૃદરિ ઇ. સ. ૬૫૧ માં મરણ પામ્યો. આથી કરીને દંડી વહેલામાં વહેલો સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં લખી શકે. એ જ નાનુર્ય ઉપર આ રીતે પણ આવી શકાય. મહેશયંત્ર ન્યાયરતને સૌથી પ્રથમ સ્પષ્ટ્યું હતું (દશકુમાર ચરિતની બા. સં. સી.ની આવૃત્તિ, ભાગ ૨ જાની પિટૃતે લખેલી ભૂમિકા પૃ. ૩ ની કૃત્તોટ્ સરખાવે), એમ દંડીએ—

અરત્નાલોકસંહાર્યમધાર્ય સૂર્યરશ્મિભિઃ ।

દૃષ્ટિરોધકરં યૂનાં યૌવનપ્રમથં તમઃ ॥

કાવ્યાદર્શના ૨ : ૧૯૭ માટેનો જે આ પ્રસ્તાવ તે કાદંબરીના (બા. સં. સી. પૃ. ૧૦૨, ૧૭) નીચેના ભાગમાંથી લીધો છે. કૈયલંચ નિર્સર્ગન પદ્યામાંનુમેધં અરત્નાલોકોચ્છેદ્યમપદ્ધતિપ્રમાપનેયં અતિગદ્ધનં તમાં યૌવનપ્રમથમ્ । બાણે હર્ષરાજનું જીવનચરિત લખ્યું છે અને શ્રી હર્ષના જીવનસમય (ઈ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭) ઉપરથી બાણના સમયનો નાનુર્ય થાય છે. જેવટે મતે એ અસંભાવન નથી લાગતું કે શિશુપાલઘઘ ૨ : ૪ માં ના

૧. કર્મનો જે ચોથો પ્રકાર સંસ્કાર્યમ્ તે પાછળથી ઉમેરાયો છે. સંસ્કાર્ય વિશે શંકરે લખ્યું છે. B. S. ૧ : ૧, ૪ પૃ. ૭૪ (બી. ઇ) -વળી એના ઉપરની ટીકા જુઓ - અને ૩. ૭૮.

રત્નસ્તંભેષુ સંક્રાન્તપ્રતિમાસ્તે ચકાશિરે ।

પ્રકાકિનોઽપિ પરિતઃ પૌરુષેયવૃતા ઇવ ॥

એ શ્લોક ઉપરથી દંડી કાવ્યાદર્શમાં (૩: ૩૦૨) નીચેનો શ્લોક લખવા પ્રેરાયો હોય. ૧

રત્નમિત્તિપુ સંક્રાન્તૈઃ પ્રતિચિવશતૈર્વૃતઃ ।

જ્ઞાતો લંકેશ્વરઃ કૃચ્છ્રાદ્વાઙ્મજનેયેન તત્ત્વતઃ ॥

ભર્તૃહરિ, બાણ તથા માધ૨ એ ત્રણે લગભગ એક જ સમયમાં-સાતમા સદાના મધ્ય-ભાગની આસપાસના સમયમાં-થયા હતા. આથી દંડીને તો ત્યાર પછી જ મુકવેા પડે. બીજી હકીકતો ચર્ચાથી આપણને કશો લાભ થાય એમ લાગતું નથી અને તેવી જ રીતે રાજવર્મન અથવા તો રાજવર્મનના (૨: ૨૭૯) ઉલ્લેખથી પણ આપણને સહાયતા મળે એમ નથી, કારણકે એ રાજને આપણે ઓળખતા નથી. કાશ્મી માં પદ્મવૌ રાજ્ય કરતા હતા(તે ભાગ ઉપરની તરુણવાચસ્પતિની દીકા જુઓ), એવું મૂચન કોલ્હો-છોડાસીને (૩: ૩૧૪) કરે છે; પણ ઇતિહાસના સંશોધનને માટે એ પણ કશો ઉકેલ લાવે એમ નથી. એથી માત્ર એટલું જણાઈ આવે કે દંડી દક્ષિણવાસી હતા અને એ તો તામ્ર(મિ)લવાસીઓની દંતકથા પ્રમાણે એમની ભાષામાં એણે કવિતાઓ લખી છે એથી પણ જણાય છે; પદ્મનુદ્ધ પિલ્હ-ચાર્લ્સ પાટલ (પ્રગ્રંથ Halle ૧૯૧૯) ના ઉપર H. Nāgની જૂનિકા પૃ. ૩૨ જુઓ.

દંડીનો ઓક્સ સમયનિર્ણય ભામહ સાથેના સંબંધ ઉપરથી પણ કરી શકાય, અને એ બેના મન કંઈક અંશે મળના આવતા હોય અને કંઈક અંશે જુદા પડતા હોય એવા પ્રકારના અનેક અંશે ઉપરથી આપણે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ. ભામહ પુરોગામી છે એવા મારા મનમાં શંકા લાવવા જેવું છે નહિ, જો કે દંડીને પણ પુરોગામી ઠરાવવા પ્રયત્ન થાય છે, પણ એ મત ખુલ્લું વિશ્વાસપાત્ર નથી. મને તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે દંડીએ ભામહના કેટલાક મતો ઉપર ચર્ચા કરી છે, અને એ મતોને જ નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ઉપરથી એવું જણાઈ આવવાનો સંભવ છે કે દંડીનાં એ નિઃશંક નવાં સ્વરૂપોમાંના એકે ઉપર ભામહે ચર્ચા કરી નથી. આ વિવેચનમાં એવા ચોક્કસ મહત્ત્વના પ્રસંગો આપણે તારવી કાઢીશું. પણ તે પહેલાં જો એક પ્રસંગ દંડીને પુરોગામી ઠરાવનારો મનાય છે એની ચર્ચા કરી લેઈએ; કાવ્યમાં બે માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. વૈદર્ભ અને મોહોય, અને એને અનુસરીને કાવ્યની ઇષ્ટતા અનિષ્ટતા ગણવામાં આવે છે. કાવ્યના આ બંને માર્ગ ઉપર ભામહે ૧: ૩૧, ૩૫ માં ચર્ચા કરી છે તે કેટલાક એમ માને છે કે આ એની ચર્ચા તે દંડીની વિરુદ્ધ દીકા છે. આ અભિપ્રાયનો વિરુદ્ધ એટલું કહેવાનું છે કે દંડીની પૂર્વે બહુ કાળથી ગૌરીય કાવ્ય વિષે લોકમાં સારો અભિપ્રાય ન હતો; બાણ એને (હર્ષચરિત ૧; ૫; ૭) અક્ષરાલંબર

૧. વળી બાણની કાદંબરીમાં (બા. સં. સી. પૃ. ૧૩૧, પં. ૩, ૪) આ જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે: મણિમંડપિકાસ્તંભલગ્નાભિરાતમાનુરૂપાભિઃ સહચરોમિરિવ સ્વોજાભિઃ પ્રતિમાભિરુપેતામ્ [... કચ્ચકાં દદર્શ] ।

૨. માધ ધણું કરીને એ ત્રણેમાં નાનો છે. બાણને શિશુપાલવધની ખબર હોત તો વંખતે એ પ્રાચ્યોની કવિતા વિષે બોલત નહિ, પછી ગમે તો એ અર્થમાત્રક પણ હોય, હર્ષચરિત ૧, પં. ૭.

કહે છે. કાવ્યના આ માર્ગ વિષે વિવેચન કરીને ભામહ એવો નિર્ણય આપે છે કે વૈદર્ભ માર્ગનાં બધાં કાવ્યો નિઃશક ઇષ્ટ છે અને ગૌડીય માર્ગનાં બધાં કાવ્યો-પછી ભક્તેને એ ભાવમય હોય તોય-અનિષ્ટ છે અને ૧:૩૨ માં પંચાધર્મથી ચાલી આવતી અનિષ્ટ શક્તિ તિરસ્કારે છે. ગતાનુગતિકાઙ્યાયામાનાઙ્ઘ્રેયમમેધસામ્ । આ ઉપરથી નેઈ શકાય છે કે ભામહને મને કલાધરો કાવ્યના માત્ર એ જ માર્ગ પાડે છે: વૈદર્ભ અને ગૌડીય; ત્યારે દંડી આવા પક્ષપાતથી દૂર રહેવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરે છે અને કહે છે કે કાવ્યના તો અનેક માર્ગ હોઈ શકે (૧:૪૦) અને ઉપર કહેલા બે માર્ગ તો માત્ર મુખ્ય પ્રકાર છે; વળી તેના અનેક ભેદો જુદા જુદા કવિઓમાં જોવામાં આવે છે પણ એની વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી. (૧:૧૦૧ થી) એમ એ જણાવે છે. ભામહ વૈદર્ભ પ્રકારની જે વ્યાખ્યા ૧:૩૪ માં આપી છે તે દંડીએ ૧:૭૦, ૭૧ માં સુકુમારતા ગુણનાં કરેલા અર્થને મળતી આવે છે. આમ આથી એટલું તો તરી આવે છે કે કાવ્યના આ ભેદોની એકે એક તપાસ કરશે તો અમુક એકે અમુક ખીજ ઉપર ટીકા કરી છે એવું કદાપિ મળી આવશે નહિ. પણ ગદ્યલેખોના પ્રકાર ઉપરની ચર્ચામાંથી ખીજ જ હકીકત જડી આવશે. ભામહ (૧:૨૫-૨૬) અને દંડી (૧:૨૩-૩૦) બંને ગદ્ય લેખોના આસ્થાવિકા અને કથા એવા બે ભાગ પાડે છે. આખ્યાયિકા અને કથાનાં જે લક્ષણો ભામહે આપેલાં આપણે જોઈએ છીએ તે બધાં લક્ષણો મહત્ત્વનાં અથવા તો જરૂરનાં નથી એમ બતાવતાં દંડી જે ૧:૨૯ નો શ્લોક લખે છે તેની પૂર્વપંક્તિ તે ભામહના ૧: ૨૭ માં શ્લોકની ઉત્તર પંક્તિ સાથે ઘણું કરીને શબ્દશબ્દ મળતી આવે છે. આથી આપણને ખાતરી થાય છે કે દંડીએ ભામહની જ વિરુદ્ધ ટીકા કરી છે; એશક, જે ભામહની પદ્ધતિએ જ અને એ જ શબ્દોમાં કોઈ ખીજ પુરોગામીએ આ વિષયમાં લખ્યું હોય તો આપણાં ઉપર અનુમાનનો કંઈ અર્થ નથી, પણ કથા અને આખ્યાયિકા-વચ્ચે અમરસિંહે ખીજ જ પ્રકારનો ભેદ (૧: ૫, ૬) પાડ્યો છે જે વાત જે આપણે મનમાં રાખીએ તો આપણને લાગે કે એવા કોઈ ખીજ પુરોગામીએ એ પ્રમાણે લખ્યું સંભવતું નથી. સર્વ રીતે અનુમાન ઉપર આવવું જ પડે છે કે દંડીએ ભામહનો ઉપયોગ કર્યો છે, એનો વિરોધ એ સહન કરી શક્યો નથી.

ભામહ દંડીનો પુરોગામી હતા એમ સિદ્ધ થયું આપણે માની લેઈએ તો પછી એનો સમય તે દંડીના સમયની પૂર્વસીમા માની શકાય. ઉત્તરસીમા તો ભામહ તથા દંડી બંનેની એક જ છે; કારણ કે વામન, જે દંડીનો શિષ્ય તે, પહેલાં જ જયપીઠનો પ્રધાન હતા તથા ભામહના ટીકાકાર ઉદ્ભટનો સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી હતા.

૧. દંડીએ આવો વિરોધ દર્શાવ્યા છતાં ખીજ અલંકારકારોએ ઉપર કહેલો ભેદ સ્વીકાર્યો છે. પ્રખ્યાત બાણ હર્ષચરિતને કથા અને કાદમ્બરીને આખ્યાયિકા કહે છે તે ઉપરથી પણ આવો ભેદ એણે સ્વીકાર્યો જણાય છે. આનંદવર્ધન પંચ-વાકોક ૫. ૪૧ અને અભિનવગુપ્ત, ક્ષદ્દ ૧૧: ૨૦-૩૦, હેમચંદ્ર કાવ્યાનુશાસન ૫. ૩૩૮ થી, વિશ્વનાથ સાહિત્યદર્પણ ૧: ૩૩૨ થી, એ મન સ્વીકારે છે; ત્યારે વામન એ મનની વિરુદ્ધ પડે છે ૧: ૩: ૩૨, અને ગદ્યચત્રનાના જુદા પ્રકારે બાગ પાડે છે.

૧. અનુપ્રાસવત્ ૧. (અનુ- પ્રાસઃ ભા. ૬. ૧. પૃથ્વી.)	૧૩. કૃત્પ્રેક્ષા ૧૩. (૧૨.)	૨૬. દુષ્ટયોગિતા ૨૫. (૨૬.)
૨. યમક ૨. (૬. ૩૧ થી)	૧૪. વાર્તા,	૨૭. નિદર્શન ૨૮. (૩૦.)
૩. દીપક ૪. (૪.)	૧૫. પ્રેયસુ ૧૫. (૧૭.)	૨૮. વિરોધ ૨૪. (૨૭.)
૪. રૂપક ૩. (૩.)	૧૬. રસવત્ ૧૬. (૧૮.)	૨૯. ઉપમેયોપમા ૩૦.
૫. ઉપમા ૫. (૨.)	૧૭. ઊર્જસ્વિન્ ૧૭. (૧૯.)	૩૦. સહોક્તિ ૩૧. (૩૧.)
૬. અર્થાન્તરન્યાસ ૭. (૭.)	૧૮. પયયોક્તિ ૧૮. (૨૦)	૩૧. પશ્ચિત્તિ ૩૨. (૩૨.)
૭. આક્ષેપ ૬. (૬.)	૧૯. સમાપ્તિ ૧૯. (૨૧.)	૩૨. સંસદેહ ૩૩.
૮. વ્યાતરેક ૮. (૮)	૨૦. કિદાર ૨૦. (૨૨.)	૩૩. અનન્વય ૩૪.
૯. વિભાવના ૯. (૯.)	(કિદારમ્ ભા. ૬.)	૩૪. કૃત્પ્રેક્ષાવયવ ૩૫.
૧૦. મમાયોક્તિ ૧૦. (૧૦.)	૨૧. શ્લિષ્ટ ૨૧. (૨૪.)	૩૫. સંસૃષ્ટિ ૩૬. (૩૪)
૧૧. અતિશયોક્તિ ૧૧ (૧૧.)	(શ્લેષ ૬.)	(સંકીર્ણ ૬.)
૧૨. યથાર્થમ્ ૧૨. (૧૬.)	૨૨. અપ્રસ્તુતિ ૨૨. (૨૩.)	૩૬. આશી ૩૮. (૩૩.)
(ક્રમે ૬.)	૨૩. વિશેષોક્તિ ૨૩. (૨૫)	૩૭. હેતુ ૧૩.)
	૨૪. વ્યાજસ્તુતિ ૨૭. (૧૯.)	૩૮. નિપુણ
	૨૫. ઉપમારૂપક ૨૯.	

ભટ્ટિ, ભામહ (ભા) તથા દંડીને (દં.) મતે અલંકારના દરેક પ્રકારને કેટલા ઉપપ્રકાર છે તે નીચેની તાલિકા ઉપરથી જણાઈ આવશે: અનુપ્રાસ ૦ ભા. ૩; યમક ૨૦, ભા. ૫, દં. અતેક; દીપક ૩, ભા. ૩, દં. ૪; રૂપક ૬, ભા. ૪, દં. ૩૨; અર્થાન્તરન્યાસ ૦, ભા. ૨, દં. ૮; આક્ષેપ ૨, ભા. ૨, દં. ૨૧; વ્યાતરેક ૦, ભા. ૦, દં. ૬; સમાયોક્તિ ૦, ભા. ૦, દં. ૪; કિદાર ૩ (૧), ભા. ૨, દં. ૨; શ્લિષ્ટ ૩, ભા. ૩, દં. ૭; સંકીર્ણ ૦, ભા. ૦, દં. ૨.

પહેલી તાલિકા ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ૧૪ તથા ૩૮ ને ભામહ તથા દંડીએ લીધા નથી, બીજા કેટલાકને પણ એક કે બીજાએ લીધા નથી. ભામહે ૨: ૮૭ માં 'વાર્તા'નું નામ આપ્યું છે ખરું પણ એને કાવ્યાલંકાર માનતો નથી; દંડી ૨: ૨૪૪ એને 'હેતુ' નો પ્રકાર માનતો જણાય છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં 'સ્વભાવોક્તિ' ૧૪ (૧) અને 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા' ૨૬ (૨૮) એ બે આપ્યા નથી, પણ એમણે ત્યાર પછીથી અલંકારશાસ્ત્રમાં સ્થાન લીધું છે; ત્યાર પછી 'સૂક્તમ' તથા 'લેશ' ને તથા 'હેતુ' ને પણ ભામહ ૨: ૮૬ માં કાવ્યાલંકાર માનતો નથી, તેમને દંડી ૨: ૨૩૫ થી. રૂપક રૂપે સ્વીકારે છે; 'યથાર્થમ્' ની પહેલાં એ બેને સ્થાન મળે છે. દંડીએ 'આશ્રિતિ' ને અલંકારમાં લીધો છે, અને ભોળે ૪: ૭૮ માં અને જયદેવે ૫: ૫૫ માં એને સ્વીકાર્યો છે, પણ બીજા પ્રમાણબૂત કવિઓએ સુધી લીધો છે. ભટ્ટિને અનુમત થઈ ભામહે 'અનન્વય', 'સંસદેહ', 'ઉપમારૂપક' અને 'કૃત્પ્રેક્ષાવયવ' ને સ્વતંત્ર અલંકાર માન્યા છે, ત્યારે દંડીએ પહેલા બેને 'ઉપમા'ના અને છેત્રા બેને અનુક્રમે 'રૂપક' તથા 'કૃત્પ્રેક્ષા'ના ઉપપ્રકાર માન્યા છે. છેલ્લા બે અલંકારોના સંબંધમાં વામન નિવાયના ત્યાર પછીના કવિઓ દંડીને પ્રમાણબૂત માને છે; પણ પહેલા બેને સ્વતંત્ર અલંકાર માને છે. ભામહ ૩: ૫૨ થી અને દંડી ૨: ૩૬૪ થી 'ભાવિક' ને અલંકાર માને તો છે, પણ પ્રશંસાગુણ તરીકે ગણાથી ઉપરની તાલિકામાં એને સુક્યો નથી;

ભટ્ટિકાવ્યમાં પણ એને છોડી દીધો નથી, કારણકે આખા ભારમા સર્ગમાં એની ચર્ચા છે, અને એટલા માટે એ સર્ગને ભાવિકત્વપ્રદર્શન કહ્યો છે.

ઉપરના પૃથક્કરણથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ભામહે અને દંડીએ અલંકારોની ભટ્ટિનાથી જુદા આદર્શ ઉપર વ્યવસ્થા કરી છે. પહેલાના આદર્શને ક્ષ અને ખીજનાને (ક્લાસિક મેધાવનનો પ્રય ?) ય કહીએ. હવે 'વાર્તા' યાદ કરી નાખીએ અને 'સ્વભાવોક્તિ,' 'અપ્રસ્તુતપ્રશંસા,' 'હેતુ' 'સૂક્ષ્મ,' અને 'લેશ' ઉમેરીએ તો લગભગ બધી રીતે ય. ને ક્ષ. મળા થાય છે. એમાંના છેત્રા ત્રણ, જે 'વાર્તા'ને બદલે ઉમેરાયેલા છે તે, ય.માં 'યથાસંખ્ય'ની પહેલાં દતા. ક્ષ.માં 'હેતુ' પણ નહોતો એ ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું કે ભટ્ટિએ એને છેક છેડે 'આશીસ્'ની નીચે મુક્યો છે. 'આશીસ્' એક પ્રકારનું મંગલ છે અને તે છેવટે આવે છે અને ભામહે પણ સાચી રીતે એને છેવટે જ મુક્યો છે. ધણું કરીને ક્ષ.માં 'હેતુ' અને 'નિપુણ' દતા નહિ અને ભટ્ટિએ એમને ખીજે ક્યાંકથી જાણેલા એટલે ઉપર ના મુકી શકેલા અને છેવટે ઉમેરેલા; ખાકીનામાં એ વ્યવસ્થાને બરાબર રીતે વળગી રહ્યા છે. ભામક અને દંડીએ એમ કહ્યું નથી. ભામહે ઉપર જણાવેલા ત્રણ અલંકારો સામે ઘાંધો ઉઠાવ્યો છે અને દંડીએ 'અનન્વય,' 'સસદેદ,' 'ઉપમારૂપક' અને 'ઉત્પ્રેક્ષાવયવ' ને સ્વતંત્ર અલંકારો ગણવાની ના પાડી છે. અલંકારોના ઉપપ્રકારની બાબતમાં એથી યે વધારે વિચારવાનું મળી આવે છે. ય. અને ક્ષ. ધણું અંશે એક ખીજને મળતા છે એથી જણાય છે કે ભામક પ્રાચીન મંપ્રદાયથી જુદો પડતો નથી, અથવા તો મેળ ખવરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને એવો પ્રયત્ન ૨:૧૦માં 'યમક' ને માટે કર્યો છે. દંડી એવો પ્રયત્ન નથી કરતો (૩:૫૧, ૫૩) એટલું જ નહિ પણ બની શકે એટલા ઉપપ્રકાર મુકી દઇને પોતાનો સ્પષ્ટ મત દાખવે છે. 'ઉપમા'ના ઉપપ્રકાર પાઠવામાં બંનેની અલગ પદ્ધતિઓ બરાબર સમજાઇ આવે છે. તુલનાનું સૂચન થાય એવી સ્પષ્ટ અને દેખીતી રીતે જ ભટ્ટિકાવ્યમાં એના ઉપપ્રકાર પાડ્યા છે અને તે આ છે:—**દ્વયોપમા, ત્રયોપમા, સહોપમા, તદ્વિતોપમા, હ્રસ્વોપમા** અને **સમોપમા**; એવી જ રીતે ભામક **દ્વય, ત્રયોપમા** શબ્દના સમાસ બનાવીને અથવા તો ચત્ત્ર પ્રત્યય ઉમેરીને તુલનાત્મક ભાવોના ઉપપ્રકાર કરે છે અને પાછળથી સ્વતંત્ર મનાવેલા **'પ્રતિવસ્તુપમા'** નામનો અલંકાર પણ આપે છે. તે ઉપરાંત એણે કરેલી ચર્ચાથી જણાઇ આવે છે કે ભરને ૧૬:૪૮માં કરેલા અને દંડીએ ૨:૩૦થી સ્વીકારેલા ત્રિવિધ ઉપપ્રકારનો પણ એણે ઉપયોગ કર્યો છે અને વળી **'માલોપમા'** (સરખાવો દંડી ૨:૪૨) જેવા ખીજ ઉપપ્રકારોની પણ એને ખબર હતી. એ માનતો કે એમ ભાગ પાડ્યે ગયે અનેક ઉપપ્રકાર પડી શકે. દંડીના પ્રયોગમાં એથી વિપરીત જ વાત છે. એ માને છે કે તુલનાનું સૂચન થાય એવા સર્વ પ્રમંભે ઉપપ્રકાર પાડવાનું કંઈ કારણ નથી અને એવા પ્રમંભોનો પાર ના આવે એવું કહીને છેવટે ૨:૧૭ ૬૧માં સમાનતાવાળા શબ્દોની, કહેવનોની અને વાક્યોની ત્રાંખી નાલિકા આપે છે. ઉપમાના એના પ્રકારોમાં ૩૫નો ભેદ નથી પણ ભાવનો ભેદ છે. પહેલાં સ્વતંત્ર મનાના **'ઉપમેયોપમા'**, **'અનન્વય'**, **'સમદેદ'** ને એ ઉપપ્રકારમાં ગોઠાવે છે, તેમ જ ભરના ત્રિવિધ ઉપપ્રકાર **'અનન્દા'**, **'પ્રશંસા'**, **'આચિખ્યામા'** તેમ જ એના **'કલ્પિતોપમા'** અને ભામકના **'પ્રતિવસ્તુપમા'** નો એણે ઉપયોગ કર્યો છે. **'માલોપમા'** અને ખીજ કેટલાકને પણ એણે લીધા

છે, પણ કયા પ્રધમાંથી એણે એ લીધા છે એની આપણને ખબર નથી. પણ એકંદર સંખ્યા એણે ૩૨ની કરી દાદી છે. ઉપમાના આ ઉપપ્રકારો મંથને પછીના અલંકારશાસ્ત્રીઓ એને સંમત થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ખીન્ન અલંકારોના એણે જે ઉપપ્રકારો થોડા કાઢ્યા છે એમાં પણ, ‘સંકીર્ણ’ ના એ ઉપપ્રકાર સિવાય, ખીન્ન કોઇને સંમતિ આપતા નથી. એ ‘સંકીર્ણ’ માંથી ‘સંસૃષ્ટિ’ અને ‘મંદર’ એવા એ અલંકારો ઉદ્ભવ્યા છે.

અલંકારોની ગોઠવણી તપાસતાં જણાય છે કે ય. નો તથા ક્ષ. નો અલંકારોના અનુક્રમ એકંદર રીતે એક જ પ્રકારનો છે. પહેલા ૨૩ અલંકારો (વિશેષોક્તિ સુધીના) બામહે બદિતે જ ક્રમે ગોઠવ્યા છે. માત્ર ‘રૂપક’ અને ‘દીપકને’ ઉપર નીચે ગોઠવ્યા છે ને તેમાં એ દંડીને મળે છે. ૨૪ થી ૨૬ સુધીનાને (વિશેષથી ઉપમારૂપક સુધીનાને) એણે જુદી જ રીતે ગોઠવ્યા છે અને ત્યાર પછીના વર્ણો બદિતે અનુસરતા ગોઠવ્યા છે. શરૂઆતને અને છેવટને બાદ કરીએ તો બામદ અને દંડી મળતા આવે છે. શરૂઆતમાં અને અને છેવટમાં દંડીએ પોતાના મન પ્રમાણે કેટલાકને પડતા મેડ્યા છે અને કેટલાકને ખીન્ને ક્રમે ગોઠવ્યા છે. આ અનુક્રમની ગોઠવણી એવે પ્રકારે કરી છે કે એનો આધાર આપણને મળી આવતો નથી, પણ એનાં મૂળ શોધી કાઢવાથી આપણને લાભ થાય.

૪

અત્યાર સુધીની ચર્ચાથી એટલું થયું કે જે દૃવિઓને આપણે એમના પ્રધોથી જાણીએ છીએ તેમના સમયની પૂર્વેના સૈદ્ધમાં અલંકારશાસ્ત્રમાં જે વિકાસ થયો એના ઉપર આપણે એકતરફી નજર નાખી શક્યા; કારણકે એ દૃવિઓએ સાતમા સૈદ્ધના અંતમાગમાં લખેલું અને બદિતે જેને આધારે લખેલું તે તો એ સૈદ્ધની શરૂઆત કરતાં મોડો ના હોઈ શકે. આપણે જોઈ ગયા કે અલંકારશાસ્ત્ર બહુ ઉંચી સ્થિતિએ આવ્યું હતું; એ સૈદ્ધની શરૂઆતમાં અલંકારો ૩૨ હતા અને અંતે નવા ૫ ઉમેરાયા; વળી અલંકારોના ઉપપ્રકારોના સંખ્યામાં એ સૈદ્ધમાં કંઈ ખાસ ફેરફાર થયો નથી. અને નવા ઉમેરવાના ગમે એટલા પ્રયત્નો થયા હશે, તે છતાં ૨૬ટે અલંકારોની સંખ્યામાં જણવાન્તેજ વધારો કર્યો ત્યાં સુધી આ શાસ્ત્ર આ બાળનમાં એની એ જ સ્થિતિએ રહ્યું, અને વળી આપણે જે અનુક્રમ જોયો તે પણ ઘણા કાળ સુધી કાયમ રહ્યો. ૨૬ટે અલંકારોના અનુક્રમ ફેરવવાનો ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો, પણ અથક જ એ ફેરફાર કરી શક્યો અને ખીન્નઓ પાસે સ્વીકારની શક્યો.

બામહે એ પરિચ્છેદમાં અલંકાર વિષે ચર્ચા કરી છે. એમાં જે એક વિશિષ્ટતા છે તે હવે જોઈએ. અલંકારોના એ જુદા જુદા ગણ પાડીને ચર્ચા કરે છે. પ્રથમ ૨૪માં એ પાંચ ગણાવે છે. પછી ૨૬માં^૧ છ ગણાવે છે, ૨૮માં ‘યથાસંખ્ય’ અને ‘ઉત્પ્રેક્ષા’

૧. ધ્વન્યાલોક. પૃ. ૮: સહસ્રશો દિ મહાત્મમિરન્યૈરલંકારપ્રકારાઃ પ્રકાશિતાઃ પ્રકાશ્યન્તે ચ ।

૨. બદિતા ક્રમમાં ત્યાર પછી ‘વાર્તા’ આવે છે. એને બદલે બામદનામાં ‘હેતુ’, ‘મુદ્ધ’, અને ‘લેશ’ દાખવ થયા છે. બામદ આ જગાએ એને ગણાવે છે ખરે, પણ સ્વીકારતો નથી.

ગણાવે છે અને ૨૪૩માં 'સ્વભાવોક્તિ' ગણાવે છે. ત્યારે શું પોતાની હકીકતને બરાબર સ્પષ્ટ કરવાને માટે ભામદે આ ખાસ પદ્ધતિ-વાપરી હશે? પણ ત્યારે તો એણે પદ્ધતિનાં ઉપયોગ ત્રીજા પરિચ્છેદમાં પણ કરવો જોઈતો હતો; ત્યાં (૩: ૧-૪) તો બાકીના બધા અલંકારો ભેજસેજ કરી નાખીને એમને એમ ગણાવી નાખે છે. આ જે વિરોધ દેખાય છે એનો ખુલાસો નીચેના સ્પષ્ટીકારણથી મળવાનો સંભવ છે એમ હું માનું છું. દરેક અલંકારશાસ્ત્રી પ્રથમ તો એના સમય સુધીના પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં વપરાયા હોય એ અલંકારો ધણું કરીને જુનું જ ક્રમે ગણાવી જાય છે અને પછી એના સમયના ખીમઓએ કે એણે પોતે યોગ્ય કારણો નવાને ઉમેરે છે, આમ અલંકારો વધતા જાય તે બધા એના સમય સુધીનાં, ઝાઝાનાં વર્ગોવર્ગ એક ઉપર એક એમ ચડતાં જતાં પડતી પેરે, વણુવે છે. તે ઉપરથી એટલું જાણી શકાય કે ક્યા ક્યા પંડિતે અહીં તહીં શા શા ફેરફાર કર્યા છે. ભામદે જે પાંચ અલંકારો પહેલો ગણુ ગણાવ્યો છે તેમાં ભરતે ૧૬:૪૧માં વર્ણવેલામાંથી ચાર લીધા છે. તે પછી 'અનુપ્રાસ' ને ઉમેર્યો છે એ હકીકતથી એક રીતે અને કાવ્યપ્રકાશને તપાસવાથી બીજી રીતે મારા મનને ટેકા મળે છે. પ્રખ્યાત કાશ્મિરી અલંકારશાસ્ત્રી ઉદ્ભટ પંડિતે પોતાના કાવ્યાલંકારસંગ્રહમાં જે અલંકારો લીધા છે તે જ પ્રથમ તો કાવ્યપ્રકાશના દશમાં ઉદ્ધાસમાં લીધા છે, પણ ઉદ્ભટ મળતા આવતાને સાથે ગોઠવવાને માટે અનુક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે. મુમુક્ષુના નાના સમકાલીન રચ્યકે એ ફેરફાર વ્યવસ્થિત રીતે પૂરો કર્યો છે.) ઉદ્ભટ પછી રૂદ્રે અનેક અલંકારો ઉમેર્યા અને જો કે એના ખીમ મતેનો બહુ સ્વીકાર નથી થયો, પણ એના ઉમેરેલા અલંકારો પછીના પંડિતોએ સ્વીકાર્યા. ઉદ્ભટના કાવ્યાલંકાર-સંગ્રહમાંથી ૧૦:૩૦ (સમુચ્ચય) થી લીધેલા શ્લોકો પછી રૂદ્રના ૨૨ સ્વતંત્ર શ્લોકો આવે છે અને તેમની સાથે એને પોતાને અગ્રવયા કોઈના એવા ખીમ પાંચ એ ભેજવી દે છે. ત્યાર પછી બહુકામે થયેલા મમ્મટ (ઇ. સ. ૧૧૦૦ના આશરે) જેવો પંડિત, જુના અલંકારોની પાછળ નવા મુકી દેવાની અશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા જોઈને કંઈક આશ્ચર્ય પામેલો (એ બચરથા છોડી દેવાની ધરજ એના નાના સમકાલીન રચ્યકે સ્વીકારી હતી); પણ આ શાસ્ત્રના પ્રાચીન પંડિતો એ જ પદ્ધતિએ પોતપોતાની રીતે આજ્ઞા હતા અને છતાં યે તેમને કશી અડચણ લાગી નહોતી.

ભામદે અલંકારના ગણુ બાંધ્યા તે સંબંધમાં મારે ખુલાસો સાચો હોય તો એ ઉપરથી એ શાસ્ત્રના દર્શનાસમાં એના સુધી ચાર જુગ પડી શકે. પહેલા જુગમાં ભરતના નાટ્ય-શાસ્ત્રમાંના ૧૬ મા અધ્યાયમાંની કાવ્યની રૂપરેખા આવે; એમાં ચાર અલંકાર, દશ દોષ અને દશ ગુણની, એટલે અલંકારશાસ્ત્રના મુખ્ય ભાગની, ચર્ચા કરી છે. વળી એ ઉપરાંત જે ૩૬ લક્ષણો અનુસરી એ આખા શાસ્ત્રને કાવ્યલક્ષણ કહ્યું જણાય છે તે લક્ષણો (૧૬: ૧૭) બીજા એક જગાએ આપ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો કવિતાના ભાવને અનુસરતાં ને કેટલાંક રૂપને અનુસરતાં છે, અને એમાંનાં કેટલાંક પછીના કાળમાં અલંકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો છ. દંડીએ એમને સૌને અને વળી નાટકનાં પણ વિશાળ અર્થમાં

૧ ભામદના ગણને મળતા અલંકારોની ચર્ચા ઉદ્ભટ પહેલા ત્રણ વર્ગમાં કરે છે; એમાંના ૨૪ અલંકારોના છેલ્લા ગણને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી નાખે છે, એટલા માટે કે પોતાના ગ્રંથના અમુક કદના સરખા ભાગ પાડી શકાય.

(કાવ્યાદર્શ ૨: ૩૬૬) અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યા છે; વિશ્વનાથે પોતાના સાહિત્યદર્પણમાં ૬: ૧૭૧-૧૯૪ નાટક સંબંધે ચર્ચા કરતાં એ લક્ષણો ઉપર પણ, ધ્યાન કરીને ભરત ઉપરની અભિનવશુભની દીકાને આધારે ચર્ચા કરી છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ખુદ અલંકારશાસ્ત્રમાંથી તો એ લક્ષણો ખીલકુલ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે.

ખીન્ન જુગમાં વધારેના છ અલંકારો આવે છે અને તેમાં વળી ભામહે ખાતલ કરેલો 'વાર્તા' એને સાતમો મુકી શકાય. ત્રીજે જુગ બહુ પ્રજાકુપ નહોતો અને એમાં માત્ર ત્રણ સાદા અલંકારો ઉમેરાયા. પણ એ જુગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં 'ઉપમા' માંથી ઉત્પ્રેક્ષા સ્વતંત્ર અલંકાર રૂપે જુદો પડ્યો. એમાં સુરોપિયન કવિતા કદી ફાવી નથી; અને ભારતમાં પણ કવિઓ છેક પાછળના કાળમાં ફાવી શક્યા તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. સ્થિતિ એવી હતી કે દંડીને પણ ૨: ૨૨૭-૨૩૩ માં સમીક્ષા કરવી પડી છે કે કૃષ્ણ શબ્દથી હમેશાં તુલનાનો જ ભાવ આવે છે એમ નહિ, પણ (ભાસના) શ્લોક લિપ્તીષ તમેંગાનિ છે એવે પ્રસંગે ઉત્પ્રેક્ષાનો ભાવ છે; ઉત્પ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતાં. ઘણો કાળ લાગ્યો હશે. ભામહ ૨: ૨૮ માં જણાવે છે કે મેધાવીએ એને 'સંઘયાનમ્' કહ્યો છે; વખતે આણું પહેલવહેલો શોધી કાઢ્યો હશે અને નામ પાડ્યું હશે? એના જગ્રંથ ઉપરથી ૨: ૪૦ આપણે જાણીએ છીએ કે એણે સાત ઉપમાદોષ શોધી કાઢ્યા છે. આમ 'ઉપમા' અલંકાર એણે બહુ આતુરતાથી તપાસ્યો છે અને તેથી 'ઉપમા' થી 'ઉત્પ્રેક્ષા' ને એ જુદો પાડી શક્યો હોય. આમ મેધાવીમાં શોધકબુદ્ધિ કરતાં વિવેચકબુદ્ધિ વધારે હતી.

ચોથા જુગમાં, ભટ્ટિકાવ્યમાં જોઈએ છીએ એમ અલંકારોની સંખ્યા ખુબ વધી જાય છે, તથા અલંકારશાસ્ત્રની સ્થિતિ દૃઢ થાય છે. ભામહ અને દંડીના સમયથી નવો જુગ શરૂ થાય છે અને એમાં અલંકારોની સંખ્યાને બદલે ખંજો જ પ્રશ્ન મહત્વનો બને છે. આપણે હમણાં જ એ જાણતી ચર્ચા કરીશું.

૫.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એ પ્રમાણે ભરતે અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખામાં કાવ્યના દશ દોષ અને દશ ગુણ વિશે ચર્ચા કરી છે. એના સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ એમનો એમ નથી ભામહે લીધો કે નથી દણ્ડીએ લીધો. ભામહે એને છેક નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે, ત્યારે દણ્ડીએ પોતાના મનને મોટે ભાગે પકડી રાખ્યો છે.

ભરતે ગુણની ચર્ચા કરતાં પહેલાં દોષની ચર્ચા કરી છે અને તેવી જ રીતે ભામહે દોષની ચર્ચા પહેલી શરૂ કરી છે. ભામહે દોષની એ ટીપ્પણી આંકી છે: પહેલીમાં દશ અંગ ૨: ૩૭ થી), અને ખીજમાં ૧૧ અથવા તો ખરી રીતે ૧૦+૧ અંગ (પરિચ્છેદ ૪). મુક્યાં છે. ૧૦+૧ એટલા માટે કે પહેલા દશે દોષ એટલા ચોથા પરિચ્છેદમાં ચર્ચા છે, ત્યારે અગીઆરમાં એકલાને માટે આખો પાંચમો પારિચ્છેદ ફેરક્યો છે. અહીં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે ભરતે વર્ણવેલા દોષો અહીં પહેલી ટીપ્પણીમાં મુક્યા છે, અને ભામહના દોષો ખીજ ટીપ્પણીમાં આવ્યા છે. એ બંને ટીપ્પણીઓમાં શો ભેદ છે તે એ કહેતો નથી. દણ્ડીનામાં માત્ર ખીજ ટીપ્પણી છે; ભામહે બરાબર મળતાં દશ અંગ (દ્વાદશઘ ૩ : ૧૨૬) એ ટીપ્પણીમાં છે; દશમાં (વિરોધિન્) દોષના જે ૭ પ્રકાર તે પણ બંને પંડિતના બરાબર મળતા

આવે છે. પણ દણ્ડી અગિયારમા દોષને સ્વીકારતો નથી એટલું જ નહિ, પણ એના સંબંધીની ચર્ચાને પણ નિષ્ફળ માને છે:—

પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ ।

વિચાર: કર્કશઃ પ્રાયસ્તેનાલીઢેન કિં ફલમ ॥ ૨: ૧૨૬ ॥

આ રીકા સ્પષ્ટ રીતે ભામહી ૪:૩માં પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ એમ જે કહ્યું છે અને પાગમા પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં જે કહ્યું છે, તેની સામે છે. ભામહીની બુદ્ધિમાં દાર્શનિક તત્ત્વ વધારે હતું અને તેથી જ એણે અગીયારમા દોષની ચર્ચા લીધી છે. ભરતના સમયથી દોષની સર્વમાન્ય સંખ્યા તો દશની જ હતી અને વામન તથા રુદ્રે પણ બીજા શ્રેણીમાં એ જ સંખ્યાને સ્વીકારી છે. મમ્મટ જેવા પછીના પંડિતોએ જ એ સંખ્યાનું બંધન સ્વીકાર્યું નથી. ઉપરના વિવેચનથી જાણી શકાય છે કે દશદશ દોષની એ શ્રેણીએ ભામહીની પૂર્વે બંધાઈ હોવી જોઈએ. ભરતે વર્ણવેલા દશ દોષ પૂરતા હતા નહિ, તેથી નવા શોધાયા અથવા તો પૂર્વે શોધાએલા સ્વીકારાયા અને એવી રીતે વધેલા દોષોની એકેકમાં દશ દંશ એવી-એ શ્રેણીએ પડી. એમાંની પહેલીમાં કાવ્યના ભાવને લગતા દોષ, તે બીજામાં રૂપને લગતા સુકાયા.^૧ સારે પહેલી શ્રેણી છોડી દેવાનું દણ્ડીને શાથી મન થયું હશે? એનો ખુલાસો આમ હોઈ શકે. ભરત પ્રથમ તો દોષનું, અને પછી દોષની વિરુદ્ધ ગુણનું નિરૂપણ કરે છે (ગુણા વિપર્યયદોષમ્, દોષાણામ્ ૧૬:૧૧). આ વાત સમજી શકાય એવી છે, કારણ કે દોષ જલદી નજરે ચડે છે અને તેનું કારણ પણ જણાઈ આવે છે. ગુણના સંબંધમાં એવું નથી; ગુણ જલદી સમજી શકાતા નથી અને તેના દશ પ્રકારે એક બીજાથી જુદા પાડવા એ તો છેક કઠણ છે. દોષ સાથે તુલના કરવા જતાં પણ ગુણનું અનિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજાવું બહુ કઠણ મનાય છે. અને છતાં યે ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી; કારણકે દશ ગુણનાં નામ છેવટનાં નક્કી થાય, તો યે એ ગુણ સ્વીકારનારા પંડિતો જ એક બીજાના વચ્ચેના ભેદ સમજે. પણ કાવ્યને માટે ગુણની જરૂર તો છે જ. આટલા માટે દણ્ડીએ ગુણથી શરૂઆત કરી, અને દોષો સ્પષ્ટ રીતે ગણાવવાને બદલે વૈદર્ભ અને ગૌડ-માર્ગ વચ્ચેના ભેદ બતાવ્યો અને એમ કરીને પહેલા માર્ગથી ગુણનું અને બીજાથી દોષનું અને બીજી સ્થિતિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું.^૨

આમ દણ્ડીએ (પહેલી શ્રેણીના) દશ દોષની ચર્ચા કરવી પડતી એવી. વામને પણ (૨, ૧: ૧-૩) એવે જ વિચારે દોષના અધ્યાયમાં જણાવ્યું કે ગુણ વિરુદ્ધના તે દોષ છે અને તેથી એ પરખાઈ આવે એવા છે; પણ સ્પષ્ટતાને કારણે એ જણાવે છે કે ગુણવિપર્યયાત્માનો દોષાઃ, અર્થતસ્તદવગમઃ સૌકર્યાય પ્રવંચઃ

૧. વામન પહેલી શ્રેણીમાં (૨, ૧: ૪, ૧૦) પદ અને પદાર્થના દોષ મુકે છે, અને તેથી એની અને ભામહીની એ શ્રેણીમાં બહુ તફાવત છે; બીજા શ્રેણીમાં (૨, ૨: ૧૬) શાક્ય અને શાક્યાર્થના દોષ મુકે છે, અને એ શ્રેણીમાં ભામહી તથા દણ્ડીની બીજા શ્રેણીના બે સુત્રીના બધા દોષો (?) આવી ગય છે.

૨. આવી બનાવવું જોઈએ કે દણ્ડીએ લીધેલા બે માર્ગોના ભેદથી આ અર્થ તો સરે છે, પણ એથી વામનની ત્રણ રીતિઓની પેઠે કાવ્યની સૌન્દર્યભાવનાનો સિદ્ધાન્ત સચવાતો નથી. આગળ પૃષ્ઠ ૬ ઉપર એ માર્ગોના ભેદ ઉપરની ગર્ભા પણ જુઓ.

(કાવ્યાદર્શ ૨: ૩૬૬) અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યા છે; વિશ્વનાથે પોતાના સાહિત્યદર્પણમાં ૬: ૧૭૧-૧૮૪ નાટક સંબંધે ચર્ચા કરતાં એ લક્ષણો ઉપર પણ, ઘણું કરીને ભરત ઉપરની અભિનવશુભની દીકાને આધારે ચર્ચા કરી છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી તો ખુદ અલંકારશાસ્ત્રમાંથી તો એ લક્ષણો ખીલકુલ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે.

ખીજા જુગમાં વધારેના છ અલંકારો આવે છે અને તેમાં વળી ભામહે ખાતલ કરેલો 'વાર્તા' એને સાતમો મુદ્રી શકાય. ત્રીજે જુગ બહુ રૂબરૂપ નહોતો અને એમાં માત્ર ત્રણ સાદા અલંકારો ઉમેરાયા. પણ એ જુગનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એમાં 'ઉપમા' માંથી ઉત્પ્રેક્ષા સ્વતંત્ર અલંકાર રૂપે જુદો પડ્યો. એમાં યુરોપિયન કવિતા કદી ફાવી નથી; અને ભારતમાં પણ કવિઓ છેક પાછળના કાળમાં ફાવી શક્યા તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. સ્થિતિ એવી હતી કે દંડીને પણ ૨: ૨૨૭-૨૩૩ માં સમીક્ષા કરવી પડી છે કે 'ઈવ શબ્દથી હમેશાં તુલનાતો જ ભાવ આવે છે એમ નહિ, પણ (ભાસના) શ્લોક લિપતીચ તર્મોગાનિ છે એવે પ્રસંગે ઉત્પ્રેક્ષાનો ભાવ છે, ઉત્પ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સ્વીકારતાં. ઘણો કાળ લાગ્યો હશે. ભામહ ૨: ૨૮ માં જણાવે છે કે મેધાવીએ એને 'સંઘ્યાનમ્' કહ્યો છે; વખતે આણે પહેલવહેલો શોધી કાઢ્યો હશે અને નામપાડ્યું હશે ? એના જ ગ્રંથ ઉપરથી ૨:૪૦ આપણે જાણીએ છીએ કે એણે સાત ઉપમાદોષ શોધી કાઢ્યા છે. આમ 'ઉપમા' અલંકાર એણે બહુ આતુરતાથી તપાસ્યો છે અને તેથી 'ઉપમા' થી 'ઉત્પ્રેક્ષા' ને એ જુદો પાડી શક્યો હોય. આમ મેધાવીમાં શોધકસુદ્ધિ કરતાં વિવેચકસુદ્ધિ વધારે હતી.

ચોથા જુગમાં, ભટ્ટકાવ્યમાં જોઈએ છીએ એમ અલંકારોની સંખ્યા ખુબ વધી જાય છે, તથા અલંકારશાસ્ત્રની સ્થિતિ દૃઢ થાય છે. ભામહ અને દંડીના સમયથી નવો જુગ શરૂ થાય છે અને એમાં અલંકારોની સંખ્યાને બદલે બંને જ પ્રશ્ન મદત્તવનો બને છે. આપણે હમણાં જ એ જાણતની ચર્ચા કરીશું.

૫.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા એ પ્રમાણે ભરતે અલંકારશાસ્ત્રની રૂપરેખામાં કાવ્યના દશ દોષ અને દશ ગુણ વિધે ચર્ચા કરી છે. એના સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ એમનો એમ નથી ભામહે લીધો કે નથી દણ્ડીએ લીધો. ભામહે એને છેક નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે, ત્યારે દણ્ડીએ પોતાના મનને મોટે ભાગે પકડી રાખ્યો છે.

ભરતે ગુણની ચર્ચા કરતાં પહેલાં દોષની ચર્ચા કરી છે અને તેવી જ રીતે ભામહેદોષની ચર્ચા પહેલી શરૂ કરી છે. ભામહે દોષની એ ટીપ્પણી આંકી છે: પહેલીમાં દશ અંગ ૨: ૩૭ થી), અને બીજામાં ૧૧ અથવા તો ખરી રીતે ૧૦+૧ અંગ (પરિચ્છેદ ૪). મુક્યાં છે. ૧૦+૧ એટલા માટે કે પહેલા દશે દોષ એટલા ચોથા પરિચ્છેદમાં ચર્ચ્યા છે, ત્યારે અગ્નીઆરમા એટલાને માટે આખો પાંચમો પારિચ્છેદ રોક્યો છે. અહીં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે ભરતે વર્ણવેલા દોષો અહીં પહેલી શ્રેણીમાં મુક્યા છે, અને ભામહના દોષો બીજી શ્રેણીમાં આવ્યા છે. એ બંને શ્રેણીઓમાં શો ભેદ છે તે એ કહેતો નથી. દણ્ડીનામાં માત્ર બીજી શ્રેણી છે; ભામહે. બરાબર મળતાં દશ અંગ (દ્વાદશ ૩: ૧૨૬) એ શ્રેણીમાં છે; દશમા (વિરોધિન) દોષના જે છ પ્રકાર તે પણ બંને પંડિતના બરાબર મળતા

આવે છે. પણ દણ્ડી અગિયારમા દોષને સ્વીકારતો નથી એટલું જ નહિ, પણ એના અંબધીની ચર્ચાને પણ નિષ્ક્રમ માને છે:—

પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદ્વાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ ।

ચિત્તારઃ કર્કશઃ પ્રાયસ્તેનાલીદેન કિં ફલમ ॥ ૨: ૧૨૬ ॥

આ રીકા સ્પષ્ટ રીતે ભામહે ૪:૩માં પ્રતિજ્ઞાદેતુઃપ્રાન્તદ્વાનિર્દોષો ન વેત્યસૌ એમ જો કહ્યું છે અને પાંચમા પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં જો કહ્યું છે, તેની સામે છે. ભામહની ભુક્તિમાં દાર્શનિક તત્ત્વ વધારે હતું અને તેથી જ એણે અગીઆરમા દોષની ચર્ચા લીધી છે. ભરતના સમયથી દોષની સર્વભાન્ય સંખ્યા તો દશની જ હતી અને વામન તથા રુદ્રે પણ બીજી શ્રેણીમાં એ જ સંખ્યાને સ્વીકારી છે. મમ્મટ જેવા પછીના પંડિતોએ જ એ સંખ્યાનું બંધન સ્વીકાર્યું નથી. ઉપરના વિવેચનથી બાણી શકાય છે કે દશદશ દોષની એ શ્રેણીએ ભામહની પૂર્વે બંધાઈ હોવી જોઈએ. ભરતે વર્ણવેલા દશ દોષ પૂરતા હતા નહિ, તેથી નવા શોધાયા અથવા તો પૂર્વે શોધાએલા સ્વીકારાયા અને એવી રીતે વધેલા દોષોની એકેકમાં દશ દશ એવી-એ શ્રેણીએ પડી. એમાંની પહેલીમાં કાવ્યના ભાવને લગતા દોષ, તે બીજામાં રૂપને લગતા મુકાયા.^૧ સારે પહેલી શ્રેણી છોડી દેવાનું દણ્ડીને સાથી મન થયું હશે? એનો ખુલાસો આમ હોઈ શકે. ભરત પ્રથમ તો દોષનું, અને પછી દોષની વિરુદ્ધ ગુણનું નિરૂપણ કરે છે (ગુણા વિપર્યયદોષમ્, દોષાણામ્ ૧૬:૧૧). આ વાત સમજી શકાય એવી છે, કારણ કે દોષ જલદી નજરે ચડે છે અને તેનું કારણ પણ જણાઈ આવે છે. ગુણના સંબંધમાં એવું નથી; ગુણ જલદી સમજી શકાતા નથી અને તેના દશ પ્રકારે એક બીજાથી જુદા પાડવા એ તો છેક કઠણ છે. દોષ સાથે તુલના કરવા જતાં પણ ગુણનું અનિશ્ચિત સ્વરૂપ સમજાવું બહુ કઠણ મનાય છે. અને છતાં યે ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી; કારણકે દશ ગુણનાં નામ છેવટનાં નક્કી થાય, તો યે એ ગુણ સ્વીકારનારા પંડિતો જ એક બીજા વચ્ચેના ભેદ સમજે. પણ કાવ્યને માટે ગુણની જરૂર તો છે જ. આટલા માટે દણ્ડીએ ગુણથી શરૂઆત કરી, અને દોષો સ્પષ્ટ રીતે ગણાવવાને બદલે વૈદર્ભ અને ગૌડ-માર્ગ વચ્ચેના ભેદ બતાવ્યો અને એમ કરીને પહેલા માર્ગથી ગુણનું અને બીજાથી દોષનું અને બીજી સ્થિતિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું.^૨

આમ દણ્ડીએ (પહેલી શ્રેણીના) દશ દોષની ચર્ચા કરવી પડતી મેલી. વામને પણ (૨, ૧: ૧-૩) એવે જ વિચારે દોષના અધ્યાયમાં જણાવ્યું કે ગુણ વિરુદ્ધના તે દોષ છે અને તેથી એ પરબાધ આવે એવા હે; પણ સ્પષ્ટતાને કારણે એ જણાવે છે કે ગુણવિપર્યયાત્માનો દોષાઃ, અર્થતસ્તદ્વગમઃ સૌકર્યાય પ્રપંચઃ

૧. વામન પહેલી શ્રેણીમાં (૨, ૧: ૪, ૧૦) પદ અને પદાર્થના દોષ મુકે છે, અને તેથી એની અને ભામહની એ શ્રેણીમાં બહુ તફાવત છે; બીજી શ્રેણીમાં (૨, ૨: ૧૬) શાક્ય અને શાક્યાર્થના દોષ મુકે છે, અને એ શ્રેણીમાં ભામહની તથા દણ્ડીની બીજી શ્રેણીના બે મુખીના બધા દોષો (?) આવી ગય છે.

૨. અર્ધો બતાવતું જોઈએ કે દણ્ડીએ લીધેલા બે માર્ગોના ભેદથી આ અર્ધ તો સરે છે, પણ એથી વામનની ત્રણ રીતિઓની પેઠે કાવ્યની સૌન્દર્યભાવનાનો સિદ્ધાન્ત સચવાતો નથી. આગળ પૃષ્ઠ ૬ ક્રમ એ માર્ગોના ભેદ ઉપરની ગર્ભા પાંચ જુઓ.

પણ છતાંયે એટલું તો પાછું રહે છે જ કે દરેક ગુણનું સ્વરૂપ સમજવું ને નક્કી કરવું કઠણ છે. અને આને લીધે ગ્રીણા ગ્રીણા અર્થના ભેદોમાં ઉતરવું પડ્યું હોયું જોઈએ; ભરતે અને દણ્ડીએ આમ દરેક ગુણની વ્યાખ્યામાં ભેદ પાડ્યા છે. આ બંધી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાંથી નિકળી જવાનો ભામહે માર્ગ કાઢ્યો; એણે માત્ર ત્રણ ગુણોને જ ઉપયોગી માન્યા, માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ, (૨ : ૧-૩). આ સંબંધે કંઈ શંકા નેવું હતું નહિ, કારણકે એ ત્રણેથી હૃદય ઉપર અસર થઈ શકે છે અને તેથી પોતપોતાને સ્વરૂપે તરત ઓળખાઈ આવે છે.^૧

ગુણ વિષેના ભામહના સાદા સિદ્ધાન્તનો જલદી જ સ્વીકાર થયો છે, ધ્વનિકારે પણ એનો સ્વીકાર કરી લીધો છે અને પોતાની પદ્ધતિમાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે; આથી કાવ્યપ્રકાશથી માંડીને સાહિત્યદર્પણ સુધીના અલંકારશાસ્ત્રના બધા મહત્વના ગ્રંથોમાં આપણે એ સિદ્ધાન્ત જોઈએ છીએ. પણ સાથે સાથે ભરતના ૧૦ ગુણના સિદ્ધાન્તને અને તેના વિકાસને અનુસરનારા પણ હતા અને તેમાં દંડી, વામન, ભોજ, જગન્નાથ વગેરે મુખ્ય હતા. ભામહ ૧૦ ગુણને સ્વીકારતો નથી, એને ગણાવતો પણ નથી, તેથી એ દશ ગુણની વિરુદ્ધના જે ૧૦ પ્રસિદ્ધ દોષ તેની ચર્ચા એને વિસ્તારથી કરવાની જરૂર પડી. ભામહે ૧૦ દોષને સાથી લીધા અને દંડીએ એમને સાથી છોડી દીધા એનો ખુલાસો થઈ જાય છે; દંડીને પોતાના ગુણોના વિરોધી તરીકે પણ એ દોષો જણાવવાની જરૂર લાગેલી નહિ.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર ઉપરાંતનું એ શાસ્ત્રનું જે ચોથું અંગ કવિને મન મહત્ત્વનું છે (કાવ્યાલંગ્કારાનિ વામન ૧, ૩ : ૧; કાવ્યસ્ય યોનયઃ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા ૮; વ્યુત્પત્તિઃ સુદ ૧ : ૧૮ થી; હેમચંદ્રનું કાવ્યાલુપ્તશાસન ૪. ૫ થી), તે સંબંધે પણ ભામહે ૧ : ૯ માં ચર્ચા કરી છે :

શબ્દશ્ચન્દોમિધાનાયાં ઇતિહાસાશ્રયાઃ કથાઃ ;

લોકોયુક્તિઃ કલાશ્ચેતિ મન્તવ્યાઃ કાવ્યયોનયઃ.^૨

આ ખાસ ગણનાથી એવું ધારી શકાય છે કે ભામહની પૂર્વેથી આ અંગની ચર્ચા થતી આવી છે. એટલા માટે ખાસ જણાવવું જોઈએ કે દંડીએ એ અંગને પણ મેથ્યું છે.

૧. જે ત્રણ શ્લોકમાં ભામહે ગુણ વિષે ચર્ચા કરી છે, તેમાં આ હૃદય ઉપરની અસર સંબંધે કયું કયું નથી; પણ પછીના કવિઓએ આ ત્રણ ગુણમાંના દરેકની શી શી ખાસ અસર થાય છે એ સંબંધે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. સૌથી પહેલાં ધ્વનિકાર અને આનંદ-વધને એમને લગતા રસના સંબંધમાં કર્યા છે (ધ્વન્યાલોક ૨ : ૮-૧૧). ભટ્ટનાથકનો એ વિષેનો સર્વસામાન્ય મત પ્રખ્યાત છે - (ત્યાં જ ૪. ૬૮, ૭૦); એને મતે માધુર્ય વાળા ચિત્તવૃત્તિ તે કૃતિ, પ્રસાદ વાળા તે વિસ્તાર અને ઓજસ્ વાળા તે વિકાસ છે. કાવ્યપ્રકાશ ૮ : ૩ થી ઓજસ્નો અર્થ દિત્તિ-વિસ્તૃત્તિ કરે છે. રસગંગાધર એનો અર્થ દિત્તિ અને પ્રસાદનો અર્થ વિકાસ કરે છે. આ મંબંધે G. G. A. ૧૯૧૩, ૫. ૩૧૦ ઉપર મેં આપેલી ટીકા સરખાવે.

૨ ડૉ. સ. કે. દેનો સુધારેલો પાઠઃ કવ્યયૈર્વશી

દ્વ. ધાર્ણ્યું કે ૩: ૧૭૧માં આપેલા ક્રાંતિપરિચ્છેદમાં એણે, ભામહની પાંચમા પરિચ્છેદમાં આપેલા જ્ઞાનસિદ્ધાન્તની રૂપરેખાની વિરુદ્ધ, એની ચર્ચા કરી હતી, અથવા તો કરવાની એની ઇચ્છા હતી.

૬.

છેવટે હજી પણ આ એક પ્રશ્ન ચર્ચાવા ઇચ્છ્યું હતું કે ભામહ તથા દંડી કાવ્યરવરૂપના સિદ્ધાન્તનું કેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. કાવ્ય વિષેની એમની વ્યાખ્યાઓથી આ સંબંધે આપણને કેંઈ જાણ મળશે નહિ. ભામહ ૧: ૧૬માં એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે: શબ્દાર્થો સહિતો કાવ્યમ્ । પણ આ વ્યાખ્યા તો જાણી જાણી આવતી જણાય છે અને એને આધારે તો સાહિત્યમાં કાવ્યની જણના થાય છે. દંડી ૧: ૧૦ માં કાવ્યના શરીર અને અલંકારનો ભેદ પાડે છે; શરીર તાવદિષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી । અને એની સાથે છેક છેવટના કવિની વ્યાખ્યા: રમણીયાર્થપ્રતિપાદક શબ્દ: કાવ્યમ્ (સ્વભાવધર પૃ. ૪) મળતી આવે છે. કાવ્ય સુંદર અને એટલા માટે અલંકારની અપેક્ષા જણાવેલી. એટલા માટે ભામહને મતે ૨: ૩૬ માં (વક્રાભિધેયશબ્દોક્તિરિષ્ટા ષાષ્ઠા મલંકૃતિ:) વિચારેની ને શબ્દોની “વક્રોક્તિ” જાણ્યે. સર્વ વાણીના ‘સ્વાભાવિક’ અને ‘વક્ર’ એવા બે પ્રકાર છે: દંડી ૨: ૩૬૩ માં કહે છે કે મિત્તં ત્રિધા સ્વભાવોક્તિર્વક્રોક્તિરિતિ વાક્ક્યમ્ । અને સર્વ પ્રકારનાં કાવ્યોને વિષે ભામહે ૧: ૩૦ માં કહ્યું છે કે યુક્તં વક્રસ્વભાવોક્તયા સર્વમેવૈતદિવ્યતે; કથાઓમાં, વાર્તાઓમાં અને નાટકોમાં જોશક થઈ સ્વાભાવિક પદ્ધતિએ જોડાય. અલંકાર માત્રને માટે એકંદરે વક્રોક્તિ છે. ભામહ એ શબ્દને એક વચનમાં જ મુકે છે, પણ દંડી જાણુ વચનમાં મુકે છે: પ્રલેપ: સર્વાસુ પુષ્પાતિ પ્રાયો વક્રોક્તિપુ શ્રિયમ્ ૨: ૩૬૩. સ્વભાવોક્તિથી વિરુદ્ધ વક્રોક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે. વિષયને સાદી રીતી રીતે ન વર્ણવાય ત્યાં વક્રોક્તિ આવે છે; કવિ તેને પ્રસંગે અસાધારણ, સુંદર, કુશળ કે ગમે તે જીજ્ઞાસી રીતે વર્ણન કરે છે. પણ વક્રોક્તિમાં તરવ ભાગ કયો છે? એ સંબંધે જેમ આનંદવર્ધને ‘ધ્વન્યાલોક’ પૃ. ૨૦૮ ઉપર તેમ જ ભામહે કહ્યું છે કે જ્યાં અલંકારોમાં અતિશયોક્તિ આવી જાય:

સિપા સર્વથ વક્રોક્તિરનયાર્થો વિભાજ્યતે । ૨: ૮૫ ।

અતિશયોક્તિની ચર્ચાને અંતે દંડી એ સંબંધે જણાવે છે કે

અલંકારાન્તરાણામપ્યેકમાહુ: પરાયણમ્ ।

વાગીશમહિતામુક્તિમિમામ્તિશયાહિયામ્ ॥

આહુ: શબ્દ જ સ્પષ્ટ કરે છે કે આ સિદ્ધાન્ત એનો પોતાનો નથી. વખતે એમ પણ હોય કે વાગીશમહિતાના સંબંધમાં આ એણે વક્રોક્તિ કહી હોય અને એમ જણાવ્યું હોય કે એ સિદ્ધાન્ત મને માન્ય નથી. કારણ કે ઉપમાના ભાવમાં આવતા સમાધિ શબ્દ વિષે ૧: ૧૦૦ માં એણે કહ્યું છે કે

તદેતત્ કાવ્યસર્વસ્વં સમાધિર્નામ યો ગુણ: ।

કવિમાર્થ: સમગ્રોપિ તમેનમનુગચ્છતિ ॥

આમ ભામહને મતે કવિયોગ્ય સૌ અલંકારોમાં અતિશયોક્તિ સારવાનું છે, ત્યારે દંડીને મતે કાવ્યને દીપાવનાર ઉપમા છે. દંડીના આ સિદ્ધાન્ત ધ્વનિકારના મનમાં છે, કારણ કે પોતાના અંતની શરૂઆતના શ્લોકમાં એ કહે છે કે **ભાક્તમાહુરત્તમચ્ચે=ખીજ પણુ એને** (ધ્વનિકાવ્યસ્વાત્માને) ઉપમાને આધારે રહેલો માને છે. તે ઉપરાંત આનંદ-વર્ધન પૃ. ૧૦ ઉપર જણાવે છે કે: 'ખીજ જણાવે છે કે કવિતાનો આત્મા જેને આપણે ધ્વનિ કહીએ છીએ તે ગુણવૃત્તિ છે. કાવ્યના ટીકાકારોએ જેમ એક બાજુથી ગુણવૃત્તિને તેમ જ ખીજ કશાને ધ્વનિની સંજ્ઞા આપી નથી અને તેના ઉપર ચર્ચા કરી નથી, તેમ જ ખીજ બાજુથી એના દોષ પ્રદેશ સામે વિરોધ પણ કર્યો નથી, અને એમ કરીને એણે બતાવ્યું છે કે ગુણવૃત્તિનો પ્રયોગ કરવો.' આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે દંડીના સિદ્ધાન્ત ધ્વનિના સિદ્ધાન્તથી અલગ પડેલો છે, તો પણ અવ્યક્તને તથા અવ્યંગનીયને (?) હૃદયગમ કરવા કાવ્યમાં ઉપમાની જેટલે અંશે જરૂર હોય તેટલે અંશે આ દિશાના માર્ગમાં એ પહેલું પગલું છે. સંસ્કૃત કાવ્યરચનાને મતે એ ભામહના નિર્દેશ કરતાં આગળનું પગલું ગણાય.

૯૭ પણુ એક હકીકત કહેવાની છે: ઉપર ચર્ચેલી સ્વભાવોક્તિ અને વક્રોક્તિ પોતાપોતાને સ્વરૂપે છે તો સ્પષ્ટ, પણ છતાં યે સમજવામાં ઘણીવાર ભુલ થવાનો સંભવ છે; કારણકે ભામહે તેમ જ દણ્ડીએ સ્વભાવોક્તિને અલંકાર પણ માની છે અને વક્રોક્તિ પણ પાઠજથી જુદો અલંકાર મનાવા લાગી. સ્વભાવોક્તિ અલંકાર બને છે, ત્યારે એનો ભાવ પેટેરોનિક (Gr.) Idea ના જેવો છે,^૧ એ શોપનહાઉઅરનું કહેવું ખરૂં છે. ત્યાર પછી દણ્ડા આ અલંકારને જાતિ = Gr. idea એવું ખીજું નામ પણ આપે છે. આ અલંકારમાં વિશેષતા એ છે કે કવિએ એમાં આવતી હકીકતના સ્વરૂપ વિષે ઉંડા ઉતરે છે, પણ એની અસાધારણ વાક-પ્રણાલી ઉપર ધ્યાન દેતા નથી. કાવ્યમાં જાતિનું મહત્ત્વ પણ, હર્ષચરિત ૧, ૫ : ૮ તથા કાદંબરી ૧, ૫ : ૬ માં જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે બહુ પૂર્વેથી સ્વીકારાએલું. આમ દરેક સ્વભાવોક્તિ તે અલંકાર નથી. પણ સામાન્ય ભાવમાં ન ગણાય એવી રીતે અમુક વિષયમાં કવિ સ્વાભાવિક રૂઝા બોલે, ત્યારે તેવે પ્રસંગે એ અલંકાર બને છે. વક્રોક્તિની સ્થિતિ એથી જુદા પ્રકારની છે. વામન ઉપમાને આ નામ આપે છે અને દણ્ડીને મતે કાવ્યસ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે: **સાદુશયાહુક્ષણા વક્રોક્તિઃ** । વક્ર એટલે વાંકું, અર્થાત્ ભાવપ્રદર્શનને મારે સીધો રસ્તો ના લેવો તેને વક્રોક્તિ કહેવી, અને એ જ કારણથી વામને એનું આ નામ રાખ્યું છે; એનો મૂળ અર્થ જે વાંકું તેનો કંઈ ખાસ સંબંધ એણે લીધો નથી. પણ એની વક્રોક્તિ બહુ વિશાળ પ્રદેશમાં વિચરે છે અને જે પ્રદેશ વક્રોક્તિનો નથી, ત્યાં પણ વિચરે છે; આથી પણ વખતે વામને આ નામ આપ્યું હોય. મગ્ગરે અને રૂપકે માનેલી વક્રોક્તિ આ પ્રકારની નથી. એમની વક્રોક્તિ હાસ્યમય સંવાદમાં આવે છે. એ સંવાદમાં એક માણસ જે કંઈ બોલે છે એનો અર્થ સામો માણસ શબ્દોને જુદી રીતે બોલીને અથવા શ્લેષથી ફેરવી

૧. શોપનહાઉઅરના એ સિદ્ધાન્ત મારે મહિમમદ્દનો વ્યક્તિવિવેક ૨ : ૧૧૭ થી સરખાવો. એનું વિવેચન એણે તત્ત્વોક્તિકોશશાસ્ત્રમાં સારી રીતે કર્યું જણાય છે, પણ એ અંથ ૯૭ મગ્ગરે નથી.

નાખે છે; ઈ. સ. ના નવમા સૈદાને મધ્યભાગે રત્નાકરે લખેલી ઘઘોક્તિપંચાશિકા પ્રખ્યાત છે. આમ વિષય પણ જાણીતો હતો અને વક્રોક્તિ પણ જાણીતી હતી; કવિઓએ એમાંથી નવો અલંકાર બનાવ્યો તે પહેલેથી ભાગદનો અને દર્શીની પુરાણી વક્રોક્તિ સાથે એને કંઈ લેવા દેવા નથી. કુતકે (દશમા સૈદામાં) પોતાની ઘઘોક્તિજીવિતમાં એને ફરી ચર્ચા છે અને મૂળના અર્થને યોગ્ય વિસ્તાર આપીને એને આધારે કાવ્યનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે. એને મતે વક્રોક્તિ એટલે-પ્રતિમાનું અર્થાત્ વિચારની ગોઠવણીનું અને તેના ઉપર ભાષાની છાપનું-કવિયોગ્ય ભાવપ્રદર્શન. કુતકે વક્રોક્તિના જુદા જુદા પ્રકાર પાડે છે અને એમની અંદર કાવ્યનાં સૌ તત્ત્વોને, પદ્ધતિના સૌ પ્રકારને પણ ગોઠવી દે છે. એની પ્રણીતિનો જાહેર લાંબો સ્વીકાર નથી થયો એ વાત સાચી, પણ પ્રાચીન કવિઓના અણુવિકસેલા મન એ દિશામાં ભાદસ કરીને કેટલે મુઠ્ઠી વિચર્યા છે એ આપણને એ દેખાડી આપે છે.

૧. આ મંથની પ્રત યોગેક વર્ષ ઉપર મળી આવી છે; ડૉ. સ. કે. દે વાળા એ. મંથની દેવનાગરીમાં ઉતારેલી નકલનો થોડો ભાગ હું જોઈ ગયો છું. કદાચ કે ડૉ. દે વક્રોક્તિજીવિતના પહેલા એ અધ્યાય યોગેક વખતમાં પ્રકટ કરશે.

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

૨

અશ્વધોષ

[રસિકલાલ. છો. પરીખ]

નાટ્યપ્રવૃત્તિ લગભગ વેદ-કાળ જેટલી જૂની હોવાનો સંભવ છે. પાણિનિના સમય પહેલાં નાટ્યકલાનું વિશિષ્ટ પ્રસ્થાન પડી ચુક્યું દેખાય છે, નહિ તો કૃમન્દ અને કૃશાશ્વને નટસૂત્રો લખવાં પડે એ સમજી શકાય એવી બાબત નથી.^૧ જાતકોમાં નાટકો ભજવ્યાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે ઈત્યાદિ મેં મારા ગયા લેખમાં (જુઓ પુરાતત્વ વ. ૧. અં. ૧) સાબીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપરથી લગભગ ઈસ્વીસન પૂર્વે આઠમા સૈકાથી આર્યાવર્તમાં નાટકો હયાતીમાં આવવા લાગ્યાં હશે એવી કલ્પના કરી છે. આ સમયમાં કથાવસ્તુને અભિનયદ્વારા દર્શાવવાનું પ્રસ્થાન પડી ગયું હશે. આ પ્રવૃત્તિને આવરયક કથા-વસ્તુને નાટકના રૂપમાં ગોઠવવાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ થતી હશે. પણ આ બધી સંભવિત કલ્પનાઓ છે. પહેલું નાટક ક્યારે રચાયું એ આપણે જાણના નથી. ભાસ, હાલિદાસ, અને અશ્વધોષના (અથવા તેના અને તેના શિષ્યોના) ખપ્પિત બૌદ્ધ નાટકો જોતાં એટલું કહી શકાયું પડે છે કે તે બીજી વસ્તુઓની મારફત સંસ્કૃત નાટક ધીમે ધીમે વિકાસ પામ્યું હોય તો આ નાટ્યકારો પહેલાં ગોળામાં ગોળા ચાર પાંચ સૈકાથી નાટ્યપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ હોવી જોઈએ: એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વ્યવસ્થિત રાજ્યમાં નાટક પ્રચલિત થઈ ગયું હોય એવી કલ્પના કરી શકાય. આટલા પ્રાચીન સમયથી તે લગભગ અર્વાચીન કાળ સુધી આ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલ્યાં કરી હશે. આ પ્રવૃત્તિનાં ફળરૂપ આપણી પાસે હાલ કેટલાં નાટકો છે? મોન્ટગમરી ચૂલર સાહેબે અનેક ગ્રંથમૃગિઓનો આધારે 'સંસ્કૃત નાટકોની સચિ' (Bibliography of Sanskrit Dramas) નામનો ગ્રંથ તૈયાર કરી ૧૯૦૬ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેઓ પાંચસોથી વધારે નાટક નોંધવાનું જણાવે છે. તે સમયે જો કે ભાસનાં નાટકો પ્રકટ થયાં ન હતાં તો પણ પરંપરાપ્રસિદ્ધિને લઈને ભાસના નામ નીચે તે ગ્રંથમાં સ્વમવાસવદત્તા નોંધાયું છે. મહુમ વિદ્વાન શ્રી ચીમનલાલ દાલાબાઈ દલાલ 'પાર્યપરાક્રમ' નામના નાટકની પ્રસ્તાવનામાં નાટકોની સંખ્યા આશરે છસો હોવાનું જણાવે છે. આ પાંચસો કે છસો નાટકોની સંખ્યા આપણે વધારે મોટા સમૂહના અવશેષ રૂપે જ સમજવી જોઈએ. કાળગચ્છમાં કેટલાં નટ થઈ ગયાં અને દહી કેટલાં ગુપ્ત છે એનું માપ આપણે કહાડી શકતા નથી. આ

૧. કેટલાક ચૂરોપીચન વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે આ નટસૂત્રો કેવળ વર્તમાન લગતાં હશે; અને તે ઉપરથી નાટકની કલ્પના કરવી દુરસ્ત નથી. મને લાગે છે કે આવો અભિપ્રાય 'નટ' શબ્દનો જે ખાસ અર્થ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાથી બંધાઈ શકે છે. આ માટે જુઓ. પુરાતત્વ વર્ષ ૧ અંક ૧ પા. ૨૬. જેવો નટસૂત્રોનો ઉલ્લેખ છે તેવાં અન્ય ગ્રંથોમાં વૃત્યમતોનો પણ ઉલ્લેખ છે. જુઓ 'રૂપમ્' અંક ૧૩-૧૪ પા. ૨૫.

નાટકોમાં : કેટલાંક તો હજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં જ છે. પણ જેટલાં છપાયાં છે તેમાં અનેક ઉત્તમ રત્નોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

હાલ આપણી પાસે જે નાટકો છે તે આપણે ત્રણ યુગમાં વહેંચી શકીએ. પહેલો યુગ તે ઈ. પૂર્વે અજ્ઞાત સમયથી તે ઇસવીસનના પાંચમા સૈકા સુધી. આ યુગમાં પૂર્વયુગના અનેક નટ થઈ ગયેલા નાટકો આવી જાય. કાલિદાસે જેનો નામનિર્દેશ કર્યો છે તે 'ભાસ, સોમિશ્વ કવિપુત્ર વગેરે' નાટ્યકારો પણ આ જ યુગમાં આવી જાય. વિદ્યમાન નાટ્યકારોમાં ભાસ, કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ (અથવા તે અને તેના શિષ્યો)—આ ત્રણ મહાન સાહિત્યકારો આવી જાય છે. મૃચ્છકટિકકાર શૂદ્રક પણ આ સમયનો જ ગણાય છે. પણ મૃચ્છકટિકના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ભાસના 'દરિદ્રચારુદત' સાથે શું થવાએલો હોવાથી આ બાબત હવે વિવાદાર્પદ થઈ પડી છે.

બીજો યુગ તે ઈ. સ. ના છઠા સૈકાથી તે ઇ.સ.ના નવમા સૈકા સુધી. આમાં પ્રસિદ્ધ નાટ્યકારો, વિશાખદત્ત, ભવજૂતિ, નારાયણ બટ્ટ, બાણબટ્ટ, હર્ષદેવ, મત્તવિલાસપ્રદસનના કર્નો મહેન્દ્રવિક્રમવર્મા, ઇલાદિ આવી જાય છે.

ત્રિજો યુગ તે ઈ. સ. ૧૦ મા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના અઠારમા સૈકા સુધી લઈ શકાય. આમાં દશમથી તે બારમા સૈકા સુધીમાં ગૂજરાતના નાટ્યકારો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જયસિંહસચિંતું હર્મિરમદનમર્દન, યશ:પાલનું મોહરાજપરાજય, પ્રહલાદનદેવ વિરચિત પાર્શ્વપરાક્રમ, ઇત્યાદિ. તે જ પ્રમાણે ઠેક દક્ષિણના નાટ્યકારોની કૃતિઓ પણ જોવા જેવી છે; જેમકે કુલશેખર (ઈ. સ. ૧૦ થી ૧૨ મો સૈકા) પ્રણીત સુભદ્રા-ધનનય, તપની-સંવરણ ઇત્યાદિ. કાશ્મીરી દેવિ બિન્દુલુની કર્ણસુન્દરી, જયદેવનું પ્રસન્નરાધવ વગેરે આ યુગમાં જ ગણવાનાં છે. ચૈતન્ય-અદ્રોહય જયા અર્વાચીન નાટકોનો પણ આમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.

આ ત્રણે યુગનાં નાટકો જો કે અવશેષરૂપે છે તો પણ વર્ણન અને સમાલોચના માટે તેમનો સમૂહ નાનો નથી. આ લેખમાળામાં પ્રત્યેક યુગના સુખ્ય નાટકો અને નાટ્યકારોનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ યુગમાં-ભાસ કાલિદાસ, અશ્વઘોષ-ભારતવર્ષના મહાન કવિઓ આવે છે. આ ત્રણેની ચર્ચા અનેક દૃષ્ટિએ સાથે કરવી જ ઉચિત છે. તેમનો સમયનિર્ણય પણ એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેમનો સંબંધ એટલો જ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે.

સંસ્કૃત નાટકના સંગ્રાહન માટે ઈ. સ. ૧૯૧૧-૧૨ નાં વર્ષો મહત્વનાં છે. ૧૯૧૧માં પ્રો. ડ્યુક્સે મધ્યે. એશીઆમાંથી લાવેલા તાડપત્રો ઉપરથી 'બૌદ્ધ નાટકોના ખપડો'. બર્લીનમાં પ્રકટ કર્યા; અને અશ્વઘોષના શિષ્યવર્ગમાંથી કેાઈની કૃતિ હોવાનું જણાવ્યું. ત્યાર પછી રાયલ પ્રુશીઅન એકેડેમીના જર્નલના ૧૯૧૧ ના અંકમાં અશ્વઘોષનાં પોતાનાં નાટકના

કેટલાક અવશેષો પ્રસિદ્ધ કર્યા. ૧૯૧૨ માં શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ ત્રિવેન્દ્ર સંસ્કૃત સીરીઝમાં સ્વપ્નેવાસવદત્તા પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને તેના જેવાં બીજાં અગીઆર નાટકો જાડી આવ્યાની ખબર આપી. આ બધાં નાટકો ભાસનાં છે એ અભિપ્રાય પણ તેમણે ઉપત્તિપૂર્વક સ્વપ્નેવાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં જાહેર કર્યો.

ભાસ અને અશ્વઘોષના પૌર્વાપર્યના પ્રશ્નની ચર્ચા આગળ ઉપર મુદતવી ખણિત બૌદ્ધનાટકોની ચર્ચા પ્રથમ કરીશું. ગ્રો. હ્યુડર્સે આ નાટકોના અવશેષો રોમનગ્રીપીમાં લાંબી પ્રસ્તાવના સાથે પ્રકટ કર્યા છે. યથાંતે અન્તે મૂળ તાડપત્રોની પ્રતિકૃતિઓ પણ આપેલી છે. અવશેષો ઉપરથી ભાગીતુરી પણ યથાંતરી 'વાચના' નક્કી કરવા, જે પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે તે તેમની બુદ્ધિ અને સચોટ દષ્ટિ માટે માન હત્યવ કરાવે એવો છે. તાડપત્રના જુદા જુદા કકડાઓની સંકલના કરી તેઓ તેમાંથી જે નાટકોના અવશેષો જુદા પાંદી શક્યા છે. કર્તા વિશે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, તેઓએ એવી કલ્પના કરી કે તે અશ્વઘોષના શિષ્યમંડળમાંથી કોઈની કૃતિ હશે. આ કલ્પના કર્યા પછી તેમની પત્નીએ એ તાડપત્રોના કકડા ફેરવી તપાસી જોયાં, અને તેમાં તેમને ખીજ-એક મોટા અને સત્તર નાના-દુકડા મળ્યા. આ દુકડાઓ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જ જણાયું કે તે અશ્વઘોષના નાટકના અવશેષો છે. એક દુકડામાં સુભાગ્યે કર્તાનો નામોલ્લેખ વગેરે સચવાઈ રહ્યાં છે. તે આ પ્રમાણે છે. 'શારીપુત્રપ્રકરણે નવમોડક્કઃ આર્યસુવર્ણાક્ષિપુત્રસ્યાર્યાશ્વઘોષસ્ય કૃતિ-દશારઘ્વતીપુત્રપ્રકરણે સમાપ્તે [સ]માપ્તાનિ ચાક્કાનિ નવ.....' ૨

આ અવશેષોને પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કરેલા અવશેષો સાથે સરખાવતા ગ્રો. હ્યુડર્સે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે આ કકડા પણ પૂર્વના અવશેષમાં જણાતાં એક નાટકના જ અવશેષો હશે; અને સમગ્ર ત્રણે અવશેષ-સમૂહો વિશે એવો તર્ક કરે છે કે જે તાડપત્રોના આ બધા ખણે છે તેમા અશ્વઘોષના નાટકોના સંગ્રહ હશે. ૩

પુરાતત્વ-સંશોધનની દૃષ્ટિએ આ અવશેષો અનેક રીતે અગત્યના છે. અહીંઆ ફક્ત તેનો નાટકના સંશોધનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ અવશેષોમાં જે કૃતિઓ (અન્તિમ પ્રશસ્તિવાળા અવશેષો તદ્દન જુદાજ નાટકના હોય તો ત્રણ) જુદી પાડી શકાય છે. આમાંથી એક નાટકમાં બુદ્ધિ, ધૃતિ અને કીર્તિ એક ખીજ સાથે સંભાષણ કરતાં દેખાય છે. અવશેષ બુદ્ધિના ભાષણની વચમાંથી શરૂ થાય છે. ગ્રો. હ્યુડર્સે બાંધબેસતા કરેલા કેટલાક ચુટ અવશેષો નીચે આપું છું.

૨ જુઓ. S. A. W. 1911 પા. ૩૯૨

૩ જુઓ. S. A. W. 1911. પા. ૪૦૯

૪ દાખલા તરીકે-આ નાટકમાં વપરાતી પ્રાકૃત ભાષાઓ. આમાં ગ્રો. હ્યુડર્સે ત્રણ પ્રાકૃતભાષાઓ જુદી પાડી શક્યા છે; અને તેના વિશે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યાં છે કે આ ભાષાઓ તેમની 'વર્ણસ્થિતિમાં' (Lautstufe) પાડી અને શિલાલેખોની પ્રાકૃતને મળતી છે; અને તેને પછીની માગધી, અર્ધમાગધી અને શૌરસેનીની પૂર્વ-ભૂમિકાઓ કહી શકાય. જુઓ Bruchstücke Buddhistischer Dramen, પા. ૧૧

અવશેષ. ૧.૦

આગલી બાજુ

पंक्ति १. य. भवनिवर्तकेषु क्लेशेषु न किञ्चिदस्ति प्रहातव्यं यस्य नित्यमनित्यं वा
न किञ्चिदस्ति बोद्धव्यं—तमो येन क्षिप्तं.....मयूतैर्.....रजो यस्य ध्वस्तं

पं. २ येनावाप्तं परमममृतन्दुर्लभमृतं मनोबुद्धिस्तस्मिन्नहमभिरमे शान्तिपरमे^५—
—धृतिः—अस्ति अस्ति तत् मत्प्रभावपरिगृहीतम्पुरुषसंज्ञकन्तेजः प्रादुर्भूतं—

पं. ३ परस्परायत्तमिदन्द्वन्द्वमिति यत्र हि बुद्धिरवतिष्ठते तत्र धृतिः स्थानं लभते यत्र च धृतिराधीयते तत्र बुद्धिर्विस्तीर्यते—कीर्तिः—एवङ्गते युवाभ्यामायत्ताभ्याम्

पं. ४इदानीद्ध.....—बुद्धिः— तथा तत् अपि च — नित्यं स सुप्त इव
यस्य न बुद्धिरस्ति नित्यं स मत्त इव यो धृतिविप्रहीणः.....स च यस्य न
कीर्तिरस्ति ।

પાછલી બાજુ

पं. १....तिष्ठति यस्य कीर्तिः^१—कीर्तिः—क पुनरिदानीं स पुरुषविग्रहो धर्मः
सम्प्रति विहरति—बुद्धिः—स्वार्थानायामृद्धौ क पुनर्न विहरति.....पक्षिव
व्योम्नि याति व्रजति (?)

અહીંયા વાચના બરાબર રેખનલિપિની વાચના પ્રમાણે આપી નથી. પણ વાંચતા સુગમ પડે તે માટે પ્રો. દ્યુડર્સે આપેલી શુદ્ધિઓ અને સંભવિત પાઠોથી ઠરેલી પૂર્તિઓ વ્યાસથાન ગોઠવી વાચના આપી છે. બધા ઉત્તરાર્ઓમાં આજ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે.

५ शिष्यशिष्या तमो येन क्षिप्तं । ५ ५ ५ । ५ मयूखैर् ५ ५ ५ —
 रजो यस्य ध्वस्तं ५ ५ ५ । ५ ५ — । ५ ५ ५ —
 ५ — येनावान्तं परमममृतन्दुर्लभमृतम्
 मनोबुद्धिस्तस्मिन्नहमभिरमे शान्तिपरमे ॥

६ वसन्ततिलकः। नित्यं स सुप्त इव यस्य न बुद्धिरस्ति
 नित्यं स मत्त इव यो धृतिविप्रहीनः ।
 — — ° । — ° स च यस्य न कीर्तिरस्ति
 — — ° । — ° ° । ° तिष्ठानि यस्य कीर्तिः ॥

(૧૦) માધ. પુરુષ કે સ્ત્રીનું નામ છે તે કળી સકાતું નથી. ત્યાર-પછીનો અક્ષર સ્પષ્ટ ઉકેલાતો નથી.

(૧૧) બ્રાહ્મ. બ્રાહ્મણ માટે.

(૧૨) તાપ. તાપસ માટે.

(૧૩) ઉપા. ઘણુંકરીને ઉપાસક માટે.

(૧૪) શ્રમ. શ્રમણ માટે. આ શબ્દ આશ્ચર્ય માટે વાપર્યો હોય એમ લાગે છે.

આ શબ્દથી એ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ કાલ્પિત છે. આશ્ચર્યનો પણ નામાનર્થ છે.

(૧૫) પારિપાત્થિક.

(૧૬) ગણિ. ગણિકા માટે. તેનું નામ મગધવતી છે. નાયક, ધાનંજય અને ગણિકા વચ્ચે સંબાધણ આવે છે; તેમાં ધાનંજય તેને મગધવતી કહીને બોલાવે છે.

(૧૭) ચેટી.

૮૯ મા પાના ઉપર 'ત્રેહીપુત્રના રાજા છે. આ જુદું પાત્ર દર્શકે ઉપર જણાવેલા પાત્રોમાં તેના સમાવેશ થાય છે એ કહી સકાતું નથી.

મગધની રાજધાની રાજગૃહનો ત્રણવાર દરેકેષ આવે છે

આ અવશેષોમાં જે ભાગ સ્પષ્ટ છે તેમાંથી થોડાક કિતારા આપુ છું.

[અવશેષ ૮ મા માથી. આગલી બાબત]

ગણિકા—નક્ષિક્કરોથ ।

ધાનંજય—બ્રહ્મિયાસ્યામ ઇતિ ।

[ધાનંજયે નાયકોવા]—..... ન તાન ત્યાકમ્. જ્ય કાલઃ ।

ગણિકા—કિંહુ દાનિ, સુતદલિમદ્વક્તમ... [આર્થા દર્શ ?]

[ધાનંજયઃ] તસ્મિન્નપરાધે કન્દળ્પડમનુતિષ્ઠામિ ।

ગણિકા—કામહુ અટળડારહો પિયો તવ તુ મહ અહેંસિ દ્વંડમ્ ।

નાયક—કઃ સન્દેહઃ ।

ગણિકા—વચસ્સ તુવં સવત્તી

ધાનં—વાદં મ.....

[પાછલી બાબત]

[ગણિકા]—.....અવિક્ષિતેન હિદયેન આદંમો ધારયિત્વો ।

નાયક—પ્રથમઃ કલ્પઃ ।

ગણિકા—દર્શિમવિચરિતેન ત્સોદચ્છલરુચકેન ત્દલ્હીફલાવદંશં આમવમ્હલકારેણ

પાય.....

ધાનઙ્ગયઃ—મગધવતિ અતિતીક્ષ્ણઃ સ્વલ્પયં દ્વન્દ્વઃ । શૃણ્વમ્પ્પા.....

[ગાળિકા].....દ્વન્દ્વયંતુ પુત્તા ચ નત્તિકા ચ ।

૧૩ મા. અવશેષની બીજી બાજુની ત્રિજી પંક્તિમાં...જારૂદ્ધકેન નિવસન્તા સર્વે-
પ્રથમોક્તઃ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

પહેલા અવશેષમાં આવતા છન્દોની પંક્તિઓ કૂતોટોમાં (૫-૮) આપી છે. આ નાટકમાં વપરાયેલા કેટલાક છન્દો નીચે પ્રમાણે છે.

અનુષ્ટુપ—દુસ્રે સ્વસ્વાન્તરે વર્તે । રોપૂ—૫—

ઉપગતિ—૨૧૦—પ્તપર્ણાન્તરનિઃસૃતેન

ગૌરેણ ચિત્રસ્તનુનાતપેન

નિઘૃષ્ટ — — — — —

શાલિની—એવં લોકઃ શસ્યવજ્જાયમાનો

જ્ઞાનાદિ— — — — —

વંશસ્થ—વયા વનં શાન્તમપાસ્ય દુઃસ્થિનઃ ।

વસંતતિલકા—લોકે પરિગ્રહવતાઙ્ગુહિણાઙ્ગુહાણિ

....

....

— — — — — મનમોઃ ગૃહભૂતમેવ ॥

અગ્નિર્હિ મે શરણમાપદિ સિન્ધુરુષ્ણે ॥

(બીજા પાંચ સ્થાને આ છન્દ વપરાયો હોય એમ કહી શકાય છે.)

માલિની—૫૫૫ | ૫૫૫ | — — — — — જાદરેણ

સ્થિતમાતિભિરભ્યં ચત્ સુરેશ્ચાસુરેશ્ચ ।

(બીજા પાંચ ઉદાહરણ સંબધી શકે છે.)

હરિણી—૫૫૫ | ૫૫૫ ચઃ સ્વસ્યોઽધ્વાનઙ્ગરામ્યપરિગ્રહઃ ।

(બીજા એક સ્થાને સંભવે છે.)

શાર્દૂલવિકીરિત—ગૃહ્યં ગૃહતિ દુષ્કરાણિ કુરુતે તત્ત્વર્ગત — — —

(બીજા અગીઆર સ્થાને સંભવે છે.)

શ્રગ્ધરો—તદ્ વાર્યજ્ઞોચરેમ્યો મન રૂહ ચલ — — — — —

(બીજા એ સ્થાને સંભવે છે.)

૮ મૂળમાં ફક્ત પ્રથમો...છે. બીજા પ્રમાણે પ્રો. હ્યુએ પત્તિ કરેલી છે.

૧૦ મત્ત હશે ?

આર્થા—સુરદાવિમદ્વત્તમ.....

ત્રિજ્ઞે અવશેષસમૃદ્ધ શારીયુત્તમદ્વજ્ઞો છે. પ્રથમ અવશેષના પ્રવેશકમાં આર પાત્રો સંભાષણ કરતા દેખાય છે. પણ એકંદરે પાત્રો પાંચ હશે. શુદ્ધ, શારીયુત્ત, મૌહગલાયન, ઉપતિપ્થ અને પુરુષ. આમાં ઉપતિપ્થના સમ્પ્રદે દેખાતા નથી. કેટલીક વાતચીત પછી (જે બરાબર સમજાતી નથી) એક વ્યક્તિ-પ્રણે કરીને મૌહગલાયન—‘યા બુદ્ધિસ્તપસા-મુદ્ધયઃ’ ‘જે શુદ્ધિ અંત તપની ઋદ્ધિઓ’ છે તેના વખાણ કરી નીચેનો શ્લોક બોલે છે.

ઉપજાતિઝવ વાયોઃ ।

આત્મેધરચાનવલ્લેન કુર્યુ નં યોગિનાં દુષ્કરમસ્તિ કિંચિત્ ।

તેને શારીયુત્ત—તસ્માદાત્મસંસારસ્ય ક.....કહી હુંકામાં જવાળા આપે છે. થોડી વાતચીત પછી શુદ્ધ આ પ્રમાણે કોઈને સ્વાગત આપે છે.

સ્વાગતં.....નૌઃકર્ણધાગય મંવિષ્યતે ધર્મર્મનાપતયે ।

આગળ જતાં મૌહગલાયન નીચેનો શ્લોક બોલે છે.

(શાદ્ધ. વિ.)—મોહાન્ધન્ય જનન્ય દર્શનકરં નદસ્ય મ ———

—————|૦૦—|૦—૦|૦૦—|— મ્ય મંવિત્કરમ્

મૃ———૦૦—૦—૦૦—જ્ઞાનપ્રતિષ્ઠાકરમ્

વન્દે—૦૦ રોકવોધનકરં ક્રેય ૨:—— કરમ્ ॥

પછી શુદ્ધ કહે છે—સ્વાગતં મ.....ઋદ્ધિચિકલ્પેશ્વગય.....

ત્યારપછી કોઈ એક પુરુષ-સંભવ છે કે કોઈ સ્ત્રી-સંભવ હશે-કહે છે.

ત્રિભિઃ શિષ્યેઃ પરિવૃતઃ શોમતે મુનિચન્દ્રમાઃ ।

....ન. ત્રિ—— ૨ ચુક્ત ઇવ ચન્દ્રમાઃ ॥

આગળ જતાં આત્મવિષયક સંભાષણ આપે છે, તેમાં કોઈક જણાવે છે કે—

શરીરનિર્મુક્તમાત્મેધરસંજકં બુદ્ધિમોહમ્યં તત્

સૂક્ષ્મત્વાચ્ચૈવ દોષાણામન્યાપારાચ્ચ ચેતસઃ ।

દીર્ઘત્વાદાયુષશ્ચ મોક્ષસ્તુ પારિકલ્પ્યતે ॥

શારીયુત્ત જવાળા આપે છે—ભગવન્ અસ્ય ધર્મન્ય.....[ત ?] આત્મગ્રાહે સ્તિ ન નેષ્ટિકી નિર્વૃત્તિ ભવતિ નેરાત્મ્યદર્શનાચ્ચ ભવતિ તદ્યથા નદીસ્રોતસો વર્તમાનસ્ય પ્રત્યુપે.....શ્ય અભિન્નુપરતે સ્યો પ્રાપ્તે તત્ત્વ.યથા નિમ્નગતં ભવતિ તત્રાદૌ

હત્યાદ. આગળ જતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક બોલે છે.

(શાલિની)—કર્મ ક્ષેત્રે ધીજમુત્પત્તિચેતઃ

તૃષ્ણા ક્લેદચ્છાદનં ચાપ્યવન્ધ્યમ્ ।

एवं लोकः शम्यवज्जायमानो

જાનાવિત્યે.....

૫૪ી યુદ્ધ કંઠે છે—ચિત્તીતયો યતિધર્મેણ કૃતપરિકર્મણોઃ અસ્માત્ સિદ્ધાન્ત-
પ્રતિવેધાદુદ્ધૃતયિવિવદદિશલ્યયાઃ શુદ્ધમનસોર્યુવયોઃ

ઈત્યાદિ કહી નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ બોલે છે.

(૫૪મથ) અતઃ પરં જ્ઞાનમિદં ચતેન્દિયોઃ ।

નિરન્તરં ભાવયિતું ચિમુક્તયે ।

શિ- સુ મિક્ષામખિલામક~

નિરામયો પાતુ.....

ત્યાર ૫૪ી આવતી પ્રગ્નિ પહેલા આપી છે.

આ નાટકોના સમય નિર્ણય માટે તેની પ્રતોત્તી લિપિ એ મુખ્ય સાધન છે. તેની લિપિ
ફગન સમયની છે એમ પ્રો. દ્યુરસ નક્કી કરે છે; અને નાટકોને ખ્રીસ્તી સંવત્તની પ્રારંભમાં મુકે છે.
આ રીતે શારીપુત્રપ્રકરણના કર્તા તરીકે અશ્વઘોષનો સમય ઇસ્વીસનનો પહેલો સદેશ હરે. ખ્રીસ્ત
પ્રમાણેથી પણ અશ્વઘોષ માટે એ જ સમય નક્કી થએલો છે. અશ્વઘોષ કનિષ્ઠનો સમકાલીન
હતો એ મન લગભગ સર્વમાન્ય થએલો છે. ૫૪ કનિષ્ઠનાં સમય વિશે નવબેદ છે. પ્રો. ડૉ.
આર્લેનયુર્ગના છેલ્લા સંશોધન પ્રમાણે તેનો સમય ઇસ્વીસનના પહેલા સદેશને અન્તે છે. ૧૧

આ નાટકના અવશેષોમાંથી નાટક સાહિત્યના કનિષ્ઠાસ વિષે કેટલી અગત્યની માહિતી
મળે છે તે વાંચકો કૃપી શક્યા હશે. આપણે બેઈ શકીએ છીએ કે ખ્રીસ્તી સંવત્તના પ્રથમ
સદેશમાં સંસ્કૃત નાટકનું અર્થ ચોક્કસ થઈ ગયું હતું. નાટકની અંકમાં બ્રૅઅશ્લી,
કૃત્ય પાત્રોની સંસ્કૃત ભાષા અને દલકા પત્રોની તેમની ભિન્ન ભિન્ન રિચિતિ અનુસાર ભિન્ન
ભિન્ન પ્રાકૃત ભાષાઓ સરળ અને મધુર સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં વાળખીત, ભાવોને અનુસરતા ભિન્ન
ભિન્ન પ્રકારના પ્રસિદ્ધ હશે, (મુવદનાંતો ઉપયોગ એની અને ભાસતી વિશેષતા છે.) મગ્ધના
તરીકે વિદ્વપકનો ઉપયોગ, પહેલા નાટકમાં ચિત્તવૃત્તિઓનો પાત્રો તરીકે ઉપયોગ. ઈત્યાદિ
બાબો આ અવશેષોમાંથી જાણાઈ આવે છે. શારીપુત્ર નાટકને ' પ્રકરણ ' કહ્યું છે તે ઉપરથી
આપણે સમજી શકીએ છીએ કે તે સમયે નાટકોના પ્રકાર જાણીના હશે. સંભવ છે કે દગ
પ્રકારના ઉપકો જાણીના હોય.

પ્રકરણના સંબંધમાં એક બાબત વિચારવા બેટી છે. શારીપુત્રપ્રકરણ નવ-અંકી છે;

~ જર્મન યેસ્તાવનાના ઉપયોગી યદ્દાઓ સમજવામાં શ્રી. નર્મિદલાઈ ઈશ્વરભાઈ પરેદે
મને ઘણી મદદ કરી છે. તે માટે તેઓશ્રીના હું આભારી છું.

ત્યારે પ્રસિદ્ધ પ્રકરણો મૃચ્છકટિકા, ગાલનીમાધ્ધૃત, મલ્લિકામારન દશ અંગી છે.^{૧૨} પ્રકરણમાં વસ્તુ સામાન્ય રીતે રાગઓનું નદિ પશુ જનસમાજમાં ઉચ્ચસ્થાન ભોગવતા અમલદારો, શ્રેષ્ઠીઓ, ઉચ્ચકૃતીન બ્રાહ્મણો વગેરેનું ચરિત્ર હોય છે. એ દૃષ્ટિએ શારીપુત્ર, પ્રકરણના શાસ્ત્રીય લક્ષણને મળતું છે; પણ પ્રકરણનું વસ્તુ કવિકલ્પિત હોવું જોઈએ એ બાબતમાં મળતું નથી. તેનું વસ્તુ ઐતિહાસિક છે. મને લાગે છે કે નાટ્યશાસ્ત્રોમાં આ ભેદ પછી દાખલ થયો હશે. સામાન્ય રીતે નાટકોમાં પુરાણો વગેરેમાં વર્ણવેલા રાગઓનું અને માલવિકાગ્નિમિત્ર જેવા નાટકમાં ઐતિહાસિક રાગઓનું નિરૂપણ થતું હશે; ત્યારે પ્રકરણોમાં સામાન્ય જનસમાજનું વર્ણન થતું હશે. તદ્દન નવી વસ્તુની કલ્પનાને-જેને પુરાણોના કે ઇતિહાસનો કે પરંપરાનો ટેકો ન હોય-આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ અવકાશ મળે છે એ વાત સામાન્ય રીતે આપણા દેશના તેમજ બીજા નાટકો જેનાં સમગ્ર શકાય છે. એટલે એ વ્યાખ્યાવિષય છે કે મોટે ભાગે પ્રકરણો કલ્પિત વસ્તુવાળા હોય; અને તેથી શાસ્ત્રકર્તાએ એને પ્રકરણનું નાટકથી ભેદનત્વ ગણ્યું હશે.^{૧૩}

૧૨ નાટકે તેમજ પ્રકરણ પાંચથી દશ અંગે મુદ્ધીના હોય શકે.

પ્રકરણનાટકવિપયે પચ્ચાયા દશપરામ્તથા ચૈવ ।

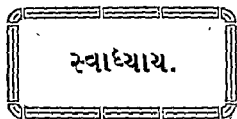
અંકાઃ કર્તવ્યા ॥ ભ. ના. શા. અ. ૧૮ શ્લો. ૧૦૨

૧૩ યન્નાટકે મયોક્તં વસ્તુ શરીરં ચ વૃત્તિભેદાશ્ચ ।

તત્પ્રકરણેઽપિ કાર્યં કેવલમુત્પાદયવસ્તુ સ્યાત ॥

૯૮ મો શ્લોક પણ જુઓ.

ભ. ના. શા. અ. ૧૮ શ્લો. ૯૫.

કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની દિશા. લે. ડા. ફ. લેલે
અને (શ. કા. ઝોક.

મધ્યયુગીન ભારતના ઇતિહાસમાંના આ એ રત્નો ખોવાઈ ગયાં છે, અને તેમની શોધમાં અનેક વિદ્વાન સંશોધકોએ અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે. તોપણ હજી ચોક્કસી રીતે તેમની શોધ લાગી નથી. છતાં દરેક સંશોધકના પ્રયત્નોના તેના પછીના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ફાગ કરનારાઓને યોગ્ય ધણો ઉપયોગ થયા વિના રહેતો નથી. હમણાં જ કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની મહત્ત્વની બાબતમાં ધારના પ્રસિદ્ધ સંશોધકો રા. કા. ફ. લેલે અને રા. શિ. કા. ઝોક આ બંનેએ દરેલા ભેગા પ્રયત્નના કલ તરીકે હૈમતી 'વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર' માં લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પૂનાના ભારત-ઈતિહાસ સંશોધક મંડળમાં આજ લેખમાળા પૂર્વે નિર્મંધરૂપે વાંચવામાં આવી હતી. એજ લેખ "પુરાતત્વ" ન સમાલોચનાર્યે મોક્ષવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્વના ચિદ્વિસ્તૃત સંશોધકોને આ પ્રમાણે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી તેના સાર નીચે આપીએ છીએ.

બાણભટ્ટના શ્રીહર્ષચરિત્રમાં નથા ઐહલે (Aihole) ના જૈનદેવાસયના શિલા-લેખમાં કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે, આ બંનેનો પણ કાલ ઈ. સન ૬૩૫ ના અરસામાં છે એમ નક્કી થયું છે. તેથી સન ૬૩૫ પહેલાં કાલિદાસ હોવા જોઈએ એમ નક્કી છે. આ એક બાબતની મર્યાદા થઈ. વળી કાલિદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો નાયક શુંગવંશીય રાજા અગ્નિમિત્રનો કાલ ખ્રિસ્તાબ્દ પહેલાં ૧૫૦ વર્ષનો નક્કી થયો છે. તેથી તે પછીનો કાલિદાસ એ નક્કી. આ થઈ બીજી મર્યાદા. ત્યારે હવે ખ્રિસ્તાબ્દ પૂર્વે પહેલા સત્કર્થી માંડીને ઈ. સ. ૬૩૫ના દરમિયાનમાં કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયા હોવા જોઈએ. હવે એમાંથી દરેક શબ્દ લઈને એમાં આ બંનેનો અસ્તિત્વને માટે ચોક્કસ પ્રમાણો મળી આવે છે કે નહિ તે આપણે જોઈએ.

ખ્રિસ્તાબ્દ પૂર્વે પહેલું શતક. આ શતકમાં ઉપરનાં બે રત્નો થઈ ગયા હોય એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. પણ સત્યાન્વેષણની દ્રષ્ટિથી જોતાં આ શતકમાં હૈમના અસ્તિત્વને માટે કંઈ પણ નોંધ મળતો નથી. અત્યારે હૈમના પછીના ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, મૌર્ય વિ. રાજાઓને વિશે ઘણું જણાઈ છે પણ પહેલાં બેને વાસ્તે એક પણ ઉલ્લેખ નથી. હાલનો કહેવાતો વિક્રમ સંવત ઈ. સ. ૫૫૭ પહેલાં પડના અરસામાં શરૂ થયેલો હશે. પણ સત્તાવન પછી લગભગ હજાર વર્ષ સુધીના ક્રિસ્તીયમાં અથવા શિલાલેખોમાં વિક્રમસંવત એવો ચોક્કસ ઉલ્લેખ નથી. માત્ર માલવાનાં ગણસ્થિતિ ત્યાં વિ. શબ્દો છે. પણ તેનો અર્થ આ સંવત પહેલો માળવામાં ઉત્પન્ન થયો એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. વિક્રમ એનો પ્રવર્તક એમ કહી શકાય નહિ.

૬. સ. નું પહેલું બીજું અને ત્રિજું શતક. આમાં પણ પહેલા બેને વિષે ચોક્કસ ઉલ્લેખો નથી. બે કે “હાસ-નૃપતિ વિરચિત” ગાથાસમશતીમાં (૧૪૮) ચિક્રમાદિત્યના નામનો ઉલ્લેખ છે; પણ ગાથાસમશતીનો કાલ હજી નિશ્ચિત નથી. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે તેનો કાલ ૬. સ. પહેલું શતક છે, તો ડૉ. દેવદત્ત બાંડારકર ઇત્યાદિ સાખીત કરે છે કે તે પ્રત્યક્ષ સંક્રાંતિમાંનો જ હશે.

વળી પૈશાચી ભાષામાંના બૃહતકથામાં વિક્રમની કથાઓ છે એમ તેહના કથાસરિત સાગર નામના ભાષાંતર ઉપરથી દેખાય છે. પણ બૃહતકથાનો કાલ નિશ્ચિત નથી. વળી આ ત્રણે સંક્રાંતિમાં ચિક્રમાદિત્યના વર્ણનને પાત્ર થાય એવો સાહિત્ય પ્રેમી અને મદાપરાક્રમી એક પણ રાજા થયો નથી.

૭. સ. ચૈત્ર્ય અને પાચમું શતક. ચૈત્ર્ય શતકમાં ગુપ્તવંશનો નથા સંસ્કૃત વાઙ્મયપત્રો ઉત્કર્ષ થયો એ સાચી વાત. આ વંશમાં સમુદ્રગુપ્ત, ચન્દ્રગુપ્ત, કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત એવા ચાર મહાપુરુષો થયા એ પણ સાચું. તેમાં વળી ચન્દ્રગુપ્ત (બીજો) તો ઉત્તરવિનીતો રાજા પણ હતો એટલું જ નહિ પણ તેમના માળવા અને કાશીઆવાડમાં જરૂરી આવેલા સિક્કા ઉપરથી ચિક્રમાંક નથા ચિક્રમાદિત્ય એવી તેહની પદવી પણ મળી આવે છે. તેથી જ એ જ ચન્દ્રગુપ્ત શકને જીતનાર, શક પ્રવૃત્તિ ચિક્રમાદિત્ય હોવાને છએ; અને તેહના દરબારમાં કાલિદાસ હોવાને છએ એવું ડૉ. બાંડારકર ઇત્યાદિ માને છે. પણ તેમના અનુમાનો સિદ્ધ થયાં નથી. ગુપ્તના વખતના અત્યારે ઘણા શિક્ષાલેખો મળી આવ્યા છે તેમાં ગુપ્ત સંવત્તનો જ ચોક્કસ ઉલ્લેખ છે. ચિક્રમ સંવત્તનું નામ સદ્યુષ્ઠ પણ નથી. વળી તટકાલીન વાઙ્મયમાં કાલિદાસઆદિ કવિના નામો મુદ્દાં નથી.

૮. સ. ૬. છઠું શતક. આ શતકમાં શકારિ ઉત્તરવિનીપતિ, ચિક્રમાદિત્ય, થયો હોય એમ અનેક પ્રમાણો ઉપરથી લાગે છે. આ પ્રમાણોનો હુંકામાં નિર્દેશ કરીએ છીએ.

પ્રમાણ ૧ છું. ચીનીપ્રવાસી હ્યુએનત્સંગે દિહુસ્થાનમાં ૬. સ. ૬૨૬. થી ૬૪૫ સુધી પ્રવાસ કર્યો હતો તે પોતાના પ્રવાસવૃત્તમાં લખે છે. “સાઢ વર્ષ પહેલાં માળવામાં એક મદાવિષ્ણવ વિદ્વાન રાજા થઈ ગયો તેણે પચાસ કરતાં વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ જુનાં લખાણો ઉપરથી જણાય છે.” વળી તે એમ પણ કહે છે કે તે વખતે દિહુસ્થાનમાં, એક માળવામાં અને બીજું મગધમાં એમ બે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠો હતાં. હવે તે ચિક્રમાદિત્યને જદ્દે તે રાજાનું નામ શિક્ષાદિત્ય હતું એમ કહે છે. પૂરાવો ટીકો કરે એવી આ એક બાબત છે. છતાં એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી રાજા આશરે ૫૩૦ થી ૬. સ. ૫૮૦ સુધી થયો એટલું તો નક્કી.

પ્રમાણ ૨ જુ. રાજતરંગિણીના ચિંગ તરંગમાં નીચેનું વર્ણન છે. “હિરણ્ય પદ્મી કાશ્મીરનું સિંહાસન ખાલી પડ્યું. તે જોઈને હર્ષપરનામધેય ઉત્તરવિનીપતિ શકારિ ચિંતપ્રિય ચિક્રમાદિત્ય સમ્રાટે તેના ઉપર પોતાના વિદ્વાન મિત્ર, માન્યુસની નિમણુંક કરી. પણ ચિક્રમાદિત્યના મરણ પછી કાશ્મીર રાજ્યનો ખરો વારસ પ્રવરમેન આગળ આવ્યો ત્યારે માન્યુસે આપ

પ્રાચીની તહેને રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રવરમેને કાશ્મીરમાં પ્રવરપુર કરીને એક નગર વસાવ્યું જે અત્યારે શ્રીનગર કહેવાય છે. ઈ. સ. ૬૨૧ માં હુમેનસંગ કાશ્મીરમાં ગયેલા ત્યારે તહેણે એ નગર બંતે બેઠેલું. આ નગર હમણું જ વસાવેલું છે એમ તહેના વિષે તે લખે છે. તેથી પ્રવરપુરની સ્થાપના આશરે ઈ. સ. ૫૯૦ માં થઈ હશે. તે પહેલાં દશવર્ષ એટલે ઈ. સ. ૫૮૦ ના અરસામાં વિક્રમાદિત્ય મરણ પામ્યા હશે. રાજતરંગિણીમાંનું વર્ણન અને ચીની પ્રવાસીનું વર્ણન સરખાવતા ચીનીપ્રવાસીના શિલાદિત્ય એજ વિક્રમાદિત્ય હર્ષ છે એવી ખાત્રી થાય છે. શિલાદિત્ય એ હર્ષની ખીચ પદવી હશે. તે વખતના રાજ્યએએ એ બે પદવીએ ધારણ કરેલી એમ ઇતિહાસ પ્રસારે આપે છે.

પ્રમાણ ત્રીજું: વળી એજ ચીની પ્રવાસી લખે છે કે તે વખતે વલ્હીનો રાજા દુવબદ્ તરણ હતો. એ માલવરાજા શિલાદિત્યનો ભાણેજ અને ક્ષેત્રાધિપતિ હર્ષવર્ધનનો જમાદ હતો. આ શિલાદિત્ય (દુવબદ્નો મામો) સાઠ વર્ષ પહેલાં મરી ગયેલા શિલાદિત્ય ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય હર્ષનો કોઈ સગો હતો એમ રાજતરંગિણી તરંગ ત્રિન્ને સ્કેકે ૩૩૦ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હેમા લખ્યું છે “ કાશ્મીરના રાજા પ્રવરમેને હર્ષ વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર જેને શિલાદિત્ય પણ કહે છે તેને રાજ્યોએ પચાવેલું રાજ્ય કરીથી અપાવ્યું.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે બીજો શિલાદિત્ય અને ક્ષેત્ર રાજા હર્ષવર્ધન અને વલ્હીરાજા દુવબદ્ એ બધા સમકાલીન હતા. વળી આ શિલાદિત્ય રાજ્ય ગુમાવવાથી દુર્ગમ થયો હતો એમ લાગે છે. તેથી આંપણો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી રાજા એ જૂનો જ વિક્રમાદિત્ય હોવો જોઈએ એમા શક નથી.

પ્રમાણ ચોથું. બાલુબદ્ હર્ષચરિતની પ્રસ્તાવનામાં મુગન્ધુની વાસવદત્તાના આદર-પૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. તેથી મુગન્ધુ બાણ પહેલાં થયેલો એવો નક્કી જ. હવે મુગન્ધુ વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં વિક્રમાદિત્યના સ્વર્ગસ્થ થયા પછી આ ગ્રન્થ લખાયા એમ જણાવે છે. આ ઉપરથી પણ વિક્રમનો કાલ નિશ્ચિત થાય છે. આ જ વાસવદત્તાનો રીકાકાર નસિંદ મુગન્ધુ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં હવેર અંદરે તહેણે એ કાવ્ય વિક્રમાદિત્યના મરી ગયા પછી લખ્યું એમ જણાવે છે. આ પણ પ્ધાનમાં લેવા જોઈએ.

પ્રમાણ પાંચમું. મુગન્ધુનો મામો પ્રસિદ્ધ પંડિત વરચિ હતો. ‘વરચિ-માગિનેયમહાકવિમુવન્ધુચિરખિતા વાસવદત્તા’ આવો વાસવદત્તાની એક બુની પોથીમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. હવે વરચિ પોતાના પત્નીમુદી ગ્રંથમાં લખે છે:

‘વિક્રમાદિત્યમૂપસ્ય કીર્તિસિદ્ધેન્દિદેશતઃ ।

શ્રીમાન્ વરચિર્ધીમાન્ તનોતિ પત્રકોમુદોમ્ ॥

મુગન્ધુ બાણ પહેલાં ખગે પણ છઠ્ઠા સદામાં કેમ એવો સત્તાજ હોય. પણ આ બાળનમાં ખુદ વાસવદત્તામાં જ એક એ પ્રમાણો મળે છે. વાસવદત્તામાં દપ્પરીનું ‘હન્દોવિચિત્તિ’ બદલ્યું ધર્મકીર્તિનું બૌદ્ધમંત્રિ અને ક્ષેત્રાધિપતિની ન્યાયસ્થિતિ આ ગ્રંથોના ઉલ્લેખ છે. અને હેમાનો કાલ ઈ. સ. છઠ્ઠા સદા નક્કી થયેલો છે. તેથી મુગન્ધુ પણ છઠ્ઠા સદાના પહેલાં નથી એમ નક્કી. અર્થાત્ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા સદા પહેલાં ન જ હોઈ શકે.

પ્રમાણુ છઠું. ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યનો ભાષ્ય અને શતકત્રય તથા વાક્યપદીય વગેરે ગ્રંથના કર્તા તરિકે પ્રાસદ છે. તે છઠ્ઠા સૈકામાં થયો હોય એમ નીચેના પ્રમાણો ઉપરથી લાગે છે.

સુખન્ધુની વસવદત્તામાં ભર્તૃહરિના શૃંગારશતકમાંથી અવતરણ લીધું છે.

કાલિદાસના શાકુન્તલના મચન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ । આ શ્લોક ભર્તૃહરિના નીતિ-શતકમાં પણ મળે છે.

પ્રો. પાઠકના મતે ભર્તૃહરિ ધર્મશીર્ષિ પદ્ધતિ છે. તેથી એ સુખન્ધુનો સમકાલીન હશે. બૌદ્ધ યતિ છત્તોગ સાનમા શતકમાં કિંદમાં આવ્યો. તેણે ભર્તૃહરિ ૮. સ. ૬૫૦ ના અરસામાં સંયોજક થઈ મરણ પામ્યો છે એમ લખ્યું છે. આ બધા ઉપરથી ભર્તૃહરિનો ભાષ્ય વિક્રમાદિત્ય પણ છઠ્ઠા સૈકામાં હોય એમ લાગે છે.

પ્રમાણુ ૭ મું. પ્રસિદ્ધ અરબી પંડિત અલ્ભેરની લખે છે કે ઉલ્લગ્યનીનો રાજા વિક્રમાદિત્યે કોરર ગામ આગળ શકનો પરાબવ કરીને પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો. અલ્ભેરની ચોકામું કહે છે કે આ શકજેતા વિક્રમાદિત્ય અને સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય બન્ને તદ્દન બ્રુદા છે. રાજતરંગિણીના દ્વિતીય તરંગમાં પણ તદ્દન એવો જ ઉલ્લેખ છે. હવે કોરરની લોકાદિનો કાલ ૪૨૭૫ શન ક્લીટ વગેરે ઇ. સ. ૫૪૪ માને છે. વિશ્વરૂપ પણ શકારિ વિક્રમેનો કાલ શકે ૪૬૬ માને છે. આ બન્ને તારિખો મળતી હોવાથી વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા સૈકામાં થયો એ નક્કી છે.

પ્રમાણુ ૮ મું. મંદોસરના કૂપમાં, ને જયસ્ત્રાભો ઉપર છઠ્ઠા સૈકામાંના માળવાના રાજા યશોધર્મે દેવની સ્તુતિ લખી છે તેમાં તેને મહાપ્રતાપી હોવાનું પ્રિપતિનો બેના એમ કહ્યું છે. આ પ્રશસ્તિનો કાલ ઇ. સ. ૫૩૨ છે. આ રાજાના વર્ણન ઉપરથી હર્ષ વિક્રમાદિત્ય એ જ હોય એમ લાગે છે. આ યશોધર્મે દેવ ઉલ્લગ્યિની-પતિ પણ હોતો એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રમાણુ ૯ મું. ન્યોતિવિંદાભણું ગ્રંથના ૪ થા અધ્યાયના ૫૩ માં શ્લોકમાં બવિષ્વકથન કર્યું છે કે વિક્રમભૂપતિની કાલ ગણના પ્રમાણે ૧૦૩ વર્ષ પછી ક્ષય માસ આવશે. હવે વિક્રમાદિત્યનો સદ્ માત્રવ સંવત્ ૬૦૧ એટલે ઇ. સ. ૫૪૪ માં થઈ ગયો, તેથી ગણના કરતાં ઇ. સ. ૬૪૭ માં ક્ષય માસ આવશે. જોધએ અને દિવાનગડાદર કબુ સ્વામી પિચ્ચેના Indian Chronology ના કોષકમાં ઇ. સ. ૬૨૯ માં ક્ષય માસ આવ્યો છે. ન્યોતિયના નિયમ પ્રમાણે એમાં ૧૯ વર્ષ ઉમેરીએ તો ઇ. સ. ૬૪૮ સાલ આવે છે. આ સાલ (પહેલા) ના અરસામાં યશોધર્મદેવે શકોના ઉપર વિજય મેળવ્યો. હવે ન્યોતિયથી વિક્રમાદિત્ય હર્ષ યશોધર્મદેવ ઉલ્લગ્યિનીપતિ છઠ્ઠા સૈકામાં થયો એ લગભગ નિશ્ચય થાય છે. હવે વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં રત્ન તારકે મુનાયેલા કાલિદાસના કાલ વિષે પ્રમાણો જોઈશું.

૧ હું. ઇ. સ. ૬૨૫ ના અરસામાં હર્ષચરિતમાં કાલિદાસનો ઉલ્લેખ છે. તેથી તે પહેલાં કાલિદાસ એ નક્કી.

૨ બું. કાલિદાસના ગ્રંથોમાં રાશિના ઉલ્લેખા ઘણા આવે છે. રા. ચિંતામણુ વૈદ્યે શક પૂર્વ કાલમાં હિન્દુઓ રાશિ ગણના નહતા એમ જણાવે છે. મીન, મેષ, વૃષભ એ પરિભાષા મુખ્યતઃ વરાહ મિહિરના કાલથી જ કાયમ થઈ છે, તેથી વરાહમિહિરનો સમકાલીન અથવા ત્યાર પછીનો કાલિદાસ હોવો જોઈએ.

૩ જી. વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા અને કાલિદાસના કાવ્યમાંના ન્યોતિર્વિદ્યક કલ્પેષોમાં અતિશય સાદૃશ્ય છે. વરાહમિહિરના વખતમાં અયનાંશમાં હાલના કરતાં ૧૯ અંશનો ફરક છે અને એ ફરક પડવાને ૧૩૫૦ વર્ષ જોઈએ. તેથી ઇ. સ. ૫૭૦ ના અરસામાં કાલિદાસ અને વરાહમિહિર બંને પણ હોવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

૪ યુ. મેઘદૂતમાં મંત્રીનાયે દિગ્ગનાગોચાર્યનો ઉલ્લેખ શોધી કાઢ્યો છે. આ બૌદ્ધ પંડિત કાલિદાસનો પ્રતિસ્પર્ધી મનાય છે. દિગ્ગનાગનો શુરુ વસુમંદુ ઇ. સ. ૪૮૦ સુધી હયાત હતા. તેથી તેનો શિષ્ય અને કાલિદાસ એ પણ છઠ્ઠા સૈકામાં થયા એમ સાબીત થાય છે.

૫. મું આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે કાવ્યાદર્શનો કર્તા દંડી અને કાલિદાસ એ સમકાલીન હતા. કાવ્યાદર્શમાં લક્ષ્મણલક્ષ્મી તનોતિ । આ વચન શાકુન્તલમાંથી લીધેલું હોય એમ ચોકખુ લાગે છે. બીજી આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે જનકીદરણ કાવ્યનો કર્તા કુમારદાસ અને કાલિદાસ એ સમકાલીન હતા. જંગાળના પ્રસિદ્ધ પંડિત સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ આ આખ્યાયિકાને ખરી માને છે. કુમારદાસ ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં થયા તેથી કાલિદાસ પણ એ જ અરસામાં હોવો જોઈએ. ત્રીજી આખ્યાયિકા એમ કહે છે કે કાલિદાસ અને વરાહમિહિર એ બંને સમકાલીન હતા. એક વખતે બર દરબારમાં વરાહમિહિરે ન્યોતિય-શાસ્ત્રની બાબતમાં કાલિદાસનું અપમાન કર્યું તેથી રીસાહને કાલિદાસે ન્યોતિર્વિદ્યાભરણુ ગ્રંથ કર્યો. આ ત્રણ આખ્યાયિકાઓ કાલિદાસ છઠ્ઠા સૈકાના માનીએ તો જ બંધ બેસે છે.

પ્રમાણ ૬ ઠું. મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં સેતુબંધ કરીને કાવ્ય છે તેનો કર્તા પ્રવરસેન છે એમ બાણભટ્ટ કહે છે. આ કાવ્યના દરેક આશ્વાસને અન્તે હાસિરિં પવરસેનં વિરહય કાલિદાસકય દદમુહવહે મહાકવે એવો ઉલ્લેખ છે તેથી આ પ્રબંધની સાથે કાલિદાસ અને પ્રવરસેન બંનેના સંબંધ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. વળી આ કાવ્ય ઉપરની ૩૦૦ વર્ષ પહેલાંની ટીકા છે તેમાં હા મહારાજપ્રવરસેનનિમિત્તં કવિચક્રચૂડામણિમહાશયઃ કાલિદાસ સેતુબંધઃપ્રવંધ ચિકોર્ણુઃ એમ લખ્યું છે. આગળ પ્રવરસેન અને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હતા એમ રાજતરંગિણી ઉપરથી અમે સિદ્ધ કર્યું છે. હવે ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી કાલિદાસ પણ આ બંનેના સમકાલીન છે એ ચોકખું છે.

રા. બ. આઠવડે.

‘વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર’ સાથે જોડેલી ‘મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્ય પત્રિકા’ માં પ્રો. ગોવિંદ. શિ. આપટે-એ આ નિબંધની અનુકૂલ સમીક્ષા લખી છે. પણ છેવટે તેઓ જણાવે છે કે ‘ન્યોતિર્વિદ્યાભરણુ’ ગ્રંથ કાલિદાસનો હોય એ સંભવિત નથી. આ અભિપ્રાય યોગ્ય છે.

ચિત્ર પરિચય.

પૃષ્ઠા ઉપર આપેલું ચિત્ર ભરૂચની જાગેશ્વરજીની એક મેદૃશપત્રું છે. મુસલમાનોની નાણે પણ કાયમ રહેલી હિન્દુકળાનું આમાંથી કંઈક મૂલ્યન મળે છે. (જુઓ. ઓ. સ. ઓ. વે. ઈ. ઓ. ૬ પા. ૨૨)

નોંધ

ચાલુ સત્રમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો ચાલશે. સોમ, બુધ અને શુક્ર પં. સુખલાલજી વાત્સ્યાયનભાષ્ય લેશે, અને ગંગળ, ગુરુ, અને શનિ અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી 'ધર્મપદ' શીખવશે. ૧૭માસુએને પધારવા વિનંતી છે. સ્થળ પુરાતત્ત્વ મોંદર. સમય પછીથી નક્કી થશે.

x x x x x x

પં. સુખલાલજી અને પં. બેચરદાસ સમ્મતિતર્કનું સંપાદનનું કાર્ય સત્વરે ચલાવે છે. પં. બેચરદાસનું પ્રાકૃત-ભાષાઓનું વ્યાકરણ છપાવવું શરૂ થયું છે. અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બીએ 'બોદ્ધસંઘનો પરિચય' એ ગ્રંથનો પૂર્વભાગ તૈયાર કર્યો છે; તે દીવાળી પછી છપાશે, ઉત્તર ભાગ તૈયાર કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અધ્યાપક રામનારાયણ ત્રિ. પોઠકને અર્થશાસ્ત્રનો અનુવાદ ચાલે છે. કાવ્યપ્રકાશના પહેલાં પાંચ ઉલ્લાસોનો અધ્યાપક પાઠકને અનુવાદ તૈયાર થયો છે, દીવાળી પછી ચોડાક વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે. વૈદિકપાઠાવલી છપાય છે. શ્રીમદ્દરાવ્યંદ-જ્ઞાન-ભંડારમાં આજ સુધી ૪૨૫૧ પુસ્તક આવેલાં છે.

x x x x x x

દીવાળી પછી જે નવું કાર્ય માથે લેવાનું છે તેની નોંધ આવતા અંકમાં આવશે.

x x x x x x

ગયા વર્ષના અંકોની શબ્દસૂચિ હજી તૈયાર થઈ શકી નથી તે માટે અમે અમારા ગયા વર્ષના ગ્રાહકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. તૈયાર થયે સુખપૃષ્ઠ સાથે મોકલીશું.

સંપાદક.

શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી. (ગ્રંથસ્થાન) વાન્યુઆરી. ૧૯૨૩

- ૧ હેરતની જુની ભાષાવર્ણી અન્સારીની તખ્ફત. લે. ડબ્લ્યુ. ઇવેન્સ.
૨. પ્રાચીન પરંપરાઓ અને આધુનિક શોધો પ્રમાણે એશિયન હુનિયામાં કેડમિયન કક્કાના પ્રવેશ વિષે. લે. ડૉ. રોબર્ટ ઇસલર.
૩. બાબરીઆના વિષે વિશેષ નોંધો ૧. છુખારા બાબરનામું આ જ છે. ૨. જોપાલની હસ્તલિખિતપ્રતમાં બાબરનું ગણાતું પુત્ર પ્રત્યેનું ઉપદેશપત્ર લે, એન્નેટ એસ. પ્રીવેરીન.
- ૪ શણગાર માટે વપરાતો કુશી ક્ષેત્રો. લે. સર રીચર્ડ ટેમ્પલ.
- ૫ માઉન્ટ ડેલી, ધી રેટ હીલ. લે. " "
- ૬ જોન ડી લાયેટ અને ક્રાન્સીસ્કો પેલસર્ટ. લે. ડબ્લ્યુ. એચ. મોરલેન્ડ.
- ૭ માઉન્ટ શબ્દ. લે. એ. મીન્ગના
- ૮ અશોકના શિક્ષાલેખ ૧૩ માના પિતિનિક્ષેપો. લે. ડી. એન. મુખ્તસિયમ
- ૯ વમ્બ-મૌર્યો " " "

એપ્રિલ ૧૯૨૩

- ૧ પ્રાચીન પરંપરા અને આધુનિક શોધો પ્રમાણે એશિયન હુનિયામાં કેડમિયન કક્કાના પ્રવેશ વિષે. ભાગ બીજો. લે. ડૉ. રોબર્ટ એસલર
- ૨ હાઇ મીરન હસની શીરઝી ફર્સનામાએનાસીરીમાં ફર્સની ભટકતી ગતો વિષે શું કહે છે ? લે. ડી. એ. લેઇન
- ૩ આધુનિક બેર્થલોનિયા વિષે કેટલીક નોંધો. લે. આર. કેમ્બેલ થોમસન
- ૪ અભિધમ્મપિટક અને ટીકાઓ લે. સી. એ. એફ. પ્લીઝ ડેવીડઝ
- ૫ પ્રથમ પહેલાંના ખાડિયાના રાગઓ. લે. પ્રો. એસ. લેન્ગન
- ૬ સુરેશ્વર અને મહનગિશ્વ. લે. પ્રો. હિરિયા
- ૭ સીરીએટ એન નામેનીન લે. પ્રો. કલેરમેન્ટ-ગેના
- ૮ કારસીમાં ઉપ-આજ્ઞાર્થ (Subordinate Imperative) લે. ડૉ. આર. એ. નિકોલસન
- ૯ નાથરો શબ્દો છે ?-લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- ૧૦ લ લેન્ડ દી બુલ્લેય-પી મોન્ગન
- ૧૧ પિશિટના જુના દરાર (Old Testament) ના મેળ

जुलाई १९२३

- १ हेरतली जुनी बापावाणी अन्सारीनी तयकत भाग भीजे. ले. डब्ल्यु. धवेनाई
 - २ त्रयसंज्ञाथी लश्करी भवेपत्र (Pictographic Reconnaissances) भाग
प. ले. जे. ए. हॉपकीन्स
 - ३ कुई नाम अने जेना बापाशास्त्रविषयक संक्षेप. ७. आर. ड्राईवर
 - ४ हापड पर लभेलां वधु अरणी लेखपत्र (१) ले. जे. आर. जेस्ट
 - ५ स्तूपपुतुं अनिज्ञान ले. पी. जे. योम
 - ६ जेन्नेपस कळे. ले. सर रीयर्ड टेम्पल
 - ७ सरीजेक जेत नाभेतीन. ले. जे. गीन्गना
 - ८ अरणी कडेवतो ले. डॉ. जे. ए. लश्करी
- जर्नल जेन्स ब्रासीलींज अशियाटिक सोसायटी ऑफ जेन्सोस वा. १८, १९२२, अंक ६
आभां नवगी हाई विज्ञान पारपहती अडेवाल आपवागां आभ्यो छे. तेभां
नीयेना विषयो पुरातत्त्वविषयक छे:-

- (१) दक्षिण दिर्हीना भिवाडीना टापना ऐतिहासिक अडेवाल, भास करीने कोष्ठमनोरना
मिवाडीना टापेना. ले. जे. आर. वेस्टकिंग मुडेवीयर.
- (२) जुना सरकारी घोषडाज्जेनां मनुष्य जेतोतुं पैमानिक वरुन. ले. शरय्यंद्र दौय.
- (३) पौराणिक पुराणवस्तुशास्त्र. ले. पं. याननमित्र.

हन्डियन जेन्डीकेवेरी जुलाई, १९२३

- १ पार्थोसा विरे केलीक यज्जो. ले. सर आर. सी. टेम्पल
- २ पामीर अने हिंदुकुशनी पेली पारनी यीनी यदाई छे. स. ७४७. ले. सर जोरेल स्टीन.
- ३ सांध्यकारकानो प्रश्न. श्रीधरशास्त्री पाडक
- ✓ ४ देवीयन्त्रगुप्तम्. ले. जे. रंगारवामी सरस्वती जी. जे.
- ५ अवस्तामां कैनीतो अने मैडेनाना संभारणानो भडोत्सव

पूति

१. प्राचीन अने मध्यकालीन हिंदीना ऐतिहासिक कोश. पा. १२७

जुलाई, १९२३

- १ रामशर्माना अपभ्रंश स्तम्भको. ले. सर जे. ए. ग्रीन्सोन.
- २ हिंदी दुकाजिनो असत्री इतिहास (जेना अक्षरी गालु) ले. पी. जे. राम
स्वामी, जी. जे.
- ३ हिंदी सीपाडज्जेना पणवा विषेना अकलरना राजकारणी सिद्धांत विषे थोडा
विचारो. ले. जे. जे. जे. जे. जे.
- ४ नक्षत्रांटीज्जेना इतिहासमांना केल्लाक प्रश्नो. ले. जे. जे. जे. जे.
- ५ मुंजारा, छे. स. १६६०-१६६७. ले. जे. जे. जे. जे.
- ६ अंधाभान निवासीज्जेना अने जेम्ना देश विषे कंछि. ले. सर. रीयर्ड. टेम्पल.
- ७ जुनी केल्लरीना घोषडाभांथी निधि. ले. सर. रीयर्ड. टेम्पल.

પૂર્તિ

પૂર્વે દરિયામાંના ચાંચિયાપણા વિષે નોંધો. એસ. ચાંચી કીલ. પા. ૨૫૨-૪૦

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. લિંદી દુકાળોનો અસલી ઇતિહાસ. લે. પી. એન રામસ્વામી, બી. એ.
૨. બ્રહ્મવિદ્યાનું મૂળ અને વિકાસ. લે નરેન્દ્રનાથ લો, એમ. એ., બી. એલ., પી. એચ. ડી.
૩. સૂર્યવાયલું સચિત્ર મહાભારત. લે. એચ. જી. રૉલિન્સન.
૪. ગુજરાતનાં ફલ અને પૈલમ માપો. લે. શમ્સ-ઉલ-ઉલ્મા જીવજી જમશેદજી મોદી. બી. એ. પીએચ. ડી.
૫. અહમદનગરના નિઝામશાહી રાજ્યઓનો ઇતિહાસ. લે. કર્નલ સર વોલ્ફસલી હેંગ.
૬. હિંદમાંની કેટલીક જગ્યાઓની ભૌગોલિક સ્થિતિ. લે. વાય. એમ. કાલે.
૭. પોખરાજ. લે. આર. સી. ટેમ્પલ.
૮. જુની ફેક્ટરીના ચોપડાઓમાંથી નોંધો. લે. આર. સી. ટેમ્પલ.

પૂર્તિ.

૯. દક્ષિણ અંદામાનની ભાષાનો શબ્દકોશ પરિશિષ્ટ. ૧૩, એડવર્ડ હોરેસ મેન, પા. ૧૮૯ થી ૨૦૨

ક્યાર્ટર્લ્સ જર્નલ ઓફ ધી બિથિક સોસાયટી, જુલાઈ.

- ૧ કેપેના ગાવડા સરદારો. લે. બી. પુટ્ટયા બી. એ.
- ૨ મૈસુર અને વિજયનગર રાજ્યની પડતી. લે. ડૉ. એસ. કીશસ્વામી આયંગર. એમ. એ. પી. એચ. ડી.
૩. ડોક્કીમાંની વાતોના પ્રકારની કોઇ બંગાળી લોકવાર્તા વિષે. લે. શરચ્ચંદ્રમિત્ર. એમ. એ.
૪. શાતવાહનો વિષે નોંધ,
૫. શુભાદ્ય અને બૃહત્કથા પર નોંધ.

જૈનસાહિત્ય સંશોધક. જુલાઈ ૧૯૨૩.

૧. યોગદર્શન. લે. પંડિત સુખલાલજી.
૨. કુંરપાલ સોણપાલ પ્રશસ્તિ. લે. પ્રો. બનારસી દાસજી જૈન, એમ. એ.
૩. સોમદેવસુરિન નીતિવાક્યામૃત. લે. પંડિત નાથુરામજી ગ્રેમી.
૪. કીરમામનો જૈન શિક્ષાલેખ. સંપાદકીય.
૫. મહાકવિ પુષ્પદંત ઔર ઉન્નકા મહાપુરાણ. લે. પંડિત નાથુરામજી ગ્રેમી.
૬. પ્રો. લુમ્બન અને આવશ્યકસૂત્ર. લે. સુનિ. ૧૭૮. વિ. અને વદીલ કે. પ્રે. મોદી.

નોગંડી પ્રચારિણી પત્રિકા. સં. ૧૯૮૦. ભાગે ૪નો અંક પહેલો.

૧. સોમેશ્વર ઔર કીર્તિકીમુદી. લે. પં. શિવદંત શર્મા.
૨. અર્વાચીન અપદ્ધ ધર્મપ્રચારક. લે. રાવબહાદુર બાણી હીરાલાલ બી. એ.
૩. શ્રીમતી મૈનાબાઈ લે. મુંશી દેવીપ્રસાદ.
૪. મંત્રીમંડળ ઔર ઉસકે કાર્ય લે. પં. શંભુલાલ શોસ્ત્રી.
૫. પાણિનિકે સમયમે એક ધાર્મિક સંપ્રદાય. લે. પં. બેલદેવ ઉપાધ્યાય.

૧. શિંગબૂપાલકા સમય. લે. પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય.

૭. મદનાઇક. લે. પં. ભાગીરંથપ્રસાદ દિક્ષિત.

૨ સરસ્વતી, જુલાઈ, ૧૯૨૩

૧ ટામસ વીલિયમ ફ્રીજ ડેવીઝ. લે. શ્રી. ગિરિમશંકર વાજપેયી.

૨ દિંદી સાહિત્ય અને મુસલમાન કવિઓ. લે. શ્રી. હરિવલ્લભ જોશી.

૩ કૌટિલ્ય અને ગીતા લે. ગોપાલ દામોદર તામરકર, એમ. એ.

મોર્ડન રિવ્યુ, જુલાઈ, ૧૯૨૩

૪૮૪૧ પરગણાની કેટલીક મૂર્તિઓ. લે. એન સી. મહેતા.

હુઘાસ રોકોર. લે. જંદુનાથ સરકાર એમ. એ. પી. આર. એસ.

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૩

૧. પ્રીસ્તીધર્મનું પુદ્ધધર્મનું નાણ. લે. પ્રો. ધીરેન્દ્રનાથ ચોધરી એમ. એ.

૨. તાજમહેલ બાંધનાર ઉસ્તાદો લે. મીસીસ. જી. કેનાયર

૩. મરાઠાઓના વખતમાં અકબરી. લે. કે. એસ. અબ્બાસ

૪. મુંબાઈનાં દીનારા તપેની મોગલ-મરાઠાઓની વળગા મી. લે. પ્રો. જંદુનાથ સરકાર, એમ. એ. પી. આર. એસ.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧ રાયગઢના કિલ્લો. લે. એલ. એન. સાને

૨ પુદ્ધના જમાનાનું સામાજિક જીવન. લે. એક્ષ.

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

ચંદ્રગુપ્ત અને એનું સામ્રાજ્ય. મી. એ. વી. જોન, ખી. એ. ખી. એલ

જયસંહિતાઓ (Epics)ના સમય. લે. મી. હરીપદ ઘોસલ એમ. એ. એમ. આર. એ. એસ.

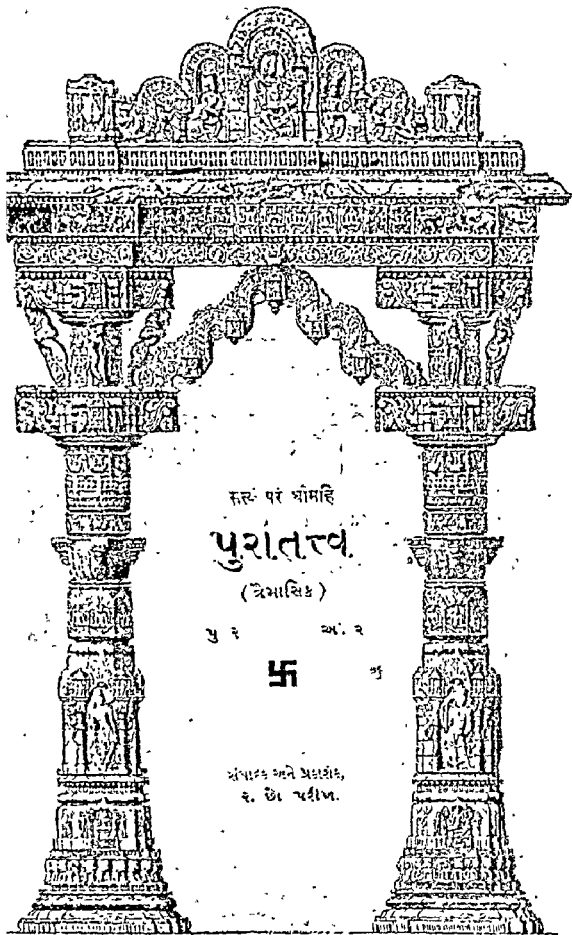
ઓગસ્ટ, ૧૯૨૩.

મુસલમાની રાજ્યમાં ગૌવધ. લે. ડૉ. સૈયદ મહમુદ, પીએચ. ડી.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

હિંદની પ્રાચીન કલા લે. સર જહોન માર્શલ.

ચુ. પુ. ખારોટ. (સ્નાતક) જ્ઞાનમંડાર સંસ્કૃત

सुखं परं श्रीमहि

पुरातरुव

(त्रिभासिक)

पु २

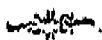
अ. २

ॐ

ॐ

श्रीगुरुभ्यो नमः प्रदत्तं,
२. छ। पदीज.

વિષયાનુક્રમ

- ૧ સૂત્રકર્તાંગસૂત્રમાં આવતાં કેટલાક વિશેષનામો. પં. જેયરદાસ. જી. દોશી. ૧૨
- ૨ મણિપિતતી ઐતિહાસિક મીમાંસા. અ. રામચંદ્ર. બ. આદુવણે. ૧૩
- ૩ મુદ્ગચરિત્ર લેખમાળા. ૨. બોધિસત્તવનું જીવન. અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી. ૧૪
- ૪ હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ. } લે. મહંમ. ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી
સં. પ્રો. હરિલાલ. મા. ભટ્ટ. ૧૫
- ૫ ન્યાયવન. શ્રી સ્વપ્રસાદ મણિભાઈ દેશાણ. ૧૬
- ૬ સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય. ૩. સ્મૃતિ અને સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકચક્ર. શ્રી રસિકલાલ. જી. પરીખ. ૧૭
- ૭ પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો ૧. ધેવેનો. શ્રી. ચુનીલાલ પુ. ખાનેટ. ૧૮
- ૮ શ્વાધ્યાય.
- ૯ પુરાતત્ત્વચિત્રલેખોની યાદી.

卐 पुरातत्त्व 卐

પુસ્તક ૨ જી]

પૌષ

[અંક ૨ જો

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામો

— ~~સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામો~~ —
[બેચરદાસ જીવરાજ દોશી]

જૈનધર્મનાં મૂળ અંગસૂત્રો બાર છે, તેમાંનું બારમું સૂત્ર તો આજ કેટલાંક સૈદ્ધાંતી વિચિત્ર થયું ગણાય છે. હાલ જે અચાર સૂત્રો (અંગો) છે તે પણ કાળના પલટાની

૧. 'રાજપ્રસ્તીય'ને લગતા લેખમાં આ સૂત્રનો યોરો પરિચય આપેલો છે—પુરાતત્ત્વ પ્રા. અં. ૫૦ ૮૪-૮૫.

૨. બાર અંગ અને તેનાં ઉપાંગો વિશે જૂઓ ૫૦ પ્રા. અં. ૫૦ ૮૦. આ સૂત્રોની બાષા માટે જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક પ્રા. અં. ૫૦ ૩૧-૩૮. મારી સમજે પ્રમાણે વર્તમાન આ અચાર સૂત્રમાં 'પ્રાકૃત' બાષાનો ઉપયોગ થએલો છે તો પણ તેમાં કેટલાંક સૂત્રોની બાષા 'આર્ય' જેવી છે. પ્રસ્તુત સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં અને આચારાંગસૂત્રમાં મૂળમાં 'અક્સ્માત્' અને 'અસ્માકમ્' જેવા તદ્દન સંસ્કૃત પ્રયોગ પણ મળી આવે છે. આ બન્ને પ્રયોગોને દીકાકારે મગધદેશના પ્રચલિત પ્રયોગ તરીકે જણાવેલા છે. 'અક્સ્માત્' માટે જૂઓ સમિતિવાળું મૂળ આચારાંગ ૫૦ ૨૬૬, સૂત્ર અં. ૧૯૯. એ શબ્દની દીકા કરતાં આચાર્ય શીલાંક જણાવે છે કે, " 'અક્સ્માત્' इति मागधदेशे आगोपालाद्वगनादिना संस्कृतस्यैव उच्चारणाद् इहापि; तथैव उच्चारित इति " (આ. ૫૦ ૨૬૭) 'અસ્માકમ્' માટે જૂઓ સમિતિવાળું મૂળ સૂત્રકૃતાંગ ૫૦ ૪૧૫, સૂત્ર અં. ૭૭. આ શબ્દ સંબંધે પણ દીકાકારે એ જ લખેલું છે: " 'અસ્માકમ્' इत्येतद् मगधदेशे आगोपालाद्वगनादिमसिद्धं संस्कृतमेव उच्चार्यते, तद् इहापि तथैव उच्चारितम् इति "—(સુ. ૫૦ ૪૧૬).

૩. ભગવાન મદાવીર પછી આચારે બસે વર્ષે જિનશ્રુતના સંકલન માટે પાટલીપુત્રમાં પહેલી સમિતિ ભરાઈ ત્યારથી આ અંગ વિચિત્ર થયું લેખાય છે—પરિશિષ્ટ પર્વ, આક્રમે સર્ગ શ્લો. ૧૯૩ તથા નવમે સર્ગ શ્લો. ૫૫—૫૮.

૪ "વીરનિર્વાણાત કૃદ્ધા સાતમા સૈદ્ધામાં શ્રીવજ્જવામી અને આર્ય રક્ષિલના જન્માનામાં બપોર દુકળો પડ્યા, એથી બાદી રહેલાં એ અચારે અંગો પણ હિત્તભિન્ન થયાં " એ ઉદ્દેશ્ય મેરુતુંગની વિચારશ્રેણી (૫૦ ૭ મુ.) અને નંદિસૂત્રની ચૂલ્લિમાં છે (લિ. ૫૦ ૪) "ત્યાર પછી આચારે ચારસં વર્ષે એવા જ દુકળોના ત્રાસને લીધે એ બન્ની રહેલું સૂત્ર પણ જર્જરિત થઈ ગયું" અને વીરાત ૯૮૦

અસરવાળાં જણાય છે: કેટલાંક સૂત્રો દ્રવ્યાનુયોગ^૫ સંબંધે છે, કેટલાંક ગણિતાનુયોગને લગતાં છે, કેટલાંક ચરણકરણાનુયોગ^૭ વિષે છે અને કેટલાંક ચરિતાનુયોગની^૮ માહિતી આપનારાં છે. 'શ્રુતિ' ૯ 'આત્મવચન' 'આગમ' 'ઉપદેશ' 'ઐતિહ્ય' 'આમ્નાય' 'પ્રવચન' 'જિનવચન' 'હાદશાંગ' અને 'ગણિપિટક'^{૧૦} એ બધાં નામો એ બારે સૂત્રોને લાગુ પડે છે. એ બારમાંના બીજા સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રને આધારે પ્રસ્તુત લેખ લખવામાં આવે છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં પ્રધાનપણે ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનું^{૧૧} આલોચન છે, એથી એ સૂત્ર દ્રવ્યાનુયોગને લગતું

પૂર્વે વળા ગામમાં (વલ્લભામાં) શ્રદ્ધિવર્ધિગણિક્ષમાશ્રમણે ફરીને એ શ્રુતનો ઉદ્ધાર કર્યો" આ હકીકત સમયસુંદરગણિના સામાચારીશતકમાં છે. શ્રુતની એ છેલ્લી આવૃત્તિના કર્તા તરીકે શ્રીસમયસુંદરે તો એ દેવધર્મિગણિને જ ગણેલા છે—“તત્તો મૂલતો ગણધરમાપિતાનામપિ તત્સંકલનાનન્તરં સર્વેષામપિ આગમાનાં કર્તા શ્રીદેવધર્મિગણિક્ષમાશ્રમણ પવ જાતઃ” આ દેવધર્મિગણી તે નંદીસૂત્રના કર્તા દેવવાચકથી જુદા જણાય છે. કારણ કે, નંદીસૂત્રમાં આવેલી દેવવાચકની શુરુપરંપરા અને કલ્પસૂત્રસ્થવિરાવલીમાં આવેલી દેવધર્મિગણિની શુરુપરંપરા જુદી જુદી છે. વળી, નવાગીત્રનિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિના શિષ્ય શ્રીહરિચંદ્રગણિએ પોતાની પ્રત્યપદ્ધતિમાં આ બન્ને પુરુષોને જુદા જુદા ગણેલા છે (પ્રશનપૃષ્ઠ ૫૦ ૫૦ ૨)

૫ આત્મા વગેરે પદાર્થોની આલોચનાનું નામ દ્રવ્યાનુયોગ અર્થાત્ દર્શનશાસ્ત્ર. જોદ્ધ-સંપ્રદાયના 'અભિધર્મપિટક'માં આવો વિષય આવે છે.

૬ બજોળ અને બજોળનાં પરિમાણ વગેરેનું ગણિત એ ગણિતાનુયોગ.

૭ આચાર અને ક્રિયાકોડના પદામર્શનું નામ ચરણકરણાનુયોગ. જોધોના 'વિનયપિટક' માં આવો વિષય આવે છે.

૮ કલ્પિત કે ઐતિહાસિક [ધર્મગૂણવીસં અઙ્ગચરણા, તે સમાસઓ દુવિહા પત્રતા; તેં જહા-ચરિતા ય, કલ્પિયા ય [સમવાયસૂત્રમૂલ) ૫૦ ૧૧૬] કથા-ચરિતોનો સંગ્રહ એ ચરિતાનુયોગ અથવા ધર્મકથાનુયોગ. જોદ્ધોના સુત્તપિટકમાં આવો વિષય આવે છે.

૯ “શ્રુતમ્ (સરખાવો શ્રુતિ) આત્મવચનમ્, આગમઃ, ઉપદેશઃ, પંતિહ્યમ્, આમ્નાયઃ પ્રવચનમ્, જિનવચનમ્” તત્પાર્થશ્રુતિ ૫૦ ૬૧.

૧૦ જોદ્ધસંપ્રદાયમાં જુદ્ધબાપિત મૂળધર્મોને માટે 'પિટક' શબ્દની વપરાશ સુપ્રસિદ્ધ છે, એ રીતે જૈનસંપ્રદાયમાં જિનબાપિત અંગસૂત્રો માટે પણ એ શબ્દ વપરાયેલો છે: “દુવાલસંગે ગણિપિટકે”-સમવાય ૫. ૧૦૩. “દુવાલસંગે ગણિપિટકં”-નંદીસૂત્ર ૫. ૩૯૦-૩૯૪ બાસુની આવૃત્તિ “જેહિં હમં વાહયં દુવાલસંગે ગણિપિટકં ભગવંતં” પાશ્વિક સૂ. ૫૦ ૭૧ શ્રુતિ. ‘ગણિપિટક’ નો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ‘ગણિ’ એટલે આ-આપ, ‘પિટક’ એટલે પેટી અર્થાત્ આચાર્ય પાસે રહેલી (તી) માનની પેટી—“ગુણનાં ગણોડસ્ય અસ્તિ”-સમવાય ૫૦ ૧૦૭ “ગુણગણઃ, માધુગણો ઘા અસ્ય અસ્તિ”-ગણો આચાર્યઃ, તસ્ય પિટકમિવ રત્નાદિકરણકં ઇવ ગણિપિટકમ્-સર્વાર્થસારકો-શમૂતમ્”-પાશ્વિકસૂત્રશ્રુતિ ૫૦ ૭૧.

૧૧ જોધા ‘સમવાય’ સૂત્રમાં અને શ્રદ્ધિવાચકકૃત ‘નંદીસૂત્ર’ માં ‘સૂત્રકૃતાંગ’માં આવેલા વિષયોને અને પ્રમાણાદિને આ પ્રમાણે જણાવેલાં છે: “નવંદીક્ષિત શ્રમણોને-સંય-

કહેવાય. એમાં આવેલી દર્શનોની આલેખના વિષે હવે પછી લખીશ. અહીં તો માત્ર એ સૂત્રમાં આવતાં કેટલાંક વિશેષ નામોની યાદી આપવાની છે અને સાથે તે નામોના પરિચયરૂપે મળી આવતી વીગત પણ ઉમેરવાની છે.

આમાં અને ખીન સૂત્રોમાં 'સમણ' અને 'માહજ' શબ્દોનો ઉપયોગ બહુ છૂટથી કરવામાં આવ્યો છે, કેટલેક સ્થળે એ બન્ને શબ્દોને આદર્શ ત્યાગિના અર્થમાં વાપરેલા છે, ક્યાંય ક્યાંય તો ખુદ 'મદતીર' ભગવાનને પણ 'માહજ' કહેવામાં આવ્યા છે અને કેટલેક પ્રસંગે ખીન ખીન સંપ્રદાયના કે પોતાના સંપ્રદાયના ગુરુઓને 'સમણ' અને 'માહજ' શબ્દથી સંબોધેલા છે.

આ અંગમાં ઘણે ઠેકાણે ઉપદેશ તરીકે ભગવાન 'મદતીર' ને 'કાશ્યપ' વૈશાલિક', 'જાન' 'જાનપુત્ર' અને 'વીર' શબ્દથી જણાવેલા છે અને ભગવાન 'ઝપબદેવ' માટે પણ 'કાશ્યપ' શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે.

પ્રસંગે પ્રસંગે શિશુપાલ, મદારથ, નમિ વિદેહી, રામગુપ્ત, બાહુક, નારાયણ, આસિત્ર, દેવલ, દ્વૈપાયન, પારાશર, વીમ્સેણુ, દંતવ્રજ, ઉગ્રપુત્ર, લેચ્છક, આદ્ર, લેપગૃહપતિ, કુમારપુત્ર શ્રમણ અને ઉદકપેઢાલ એ બધાં વિશેષ નામોનો, ઇંદ્રણુ, બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચાંડાલ, બ્રાહ્મણ, એસિય, વેસિય અને શૂદ્ર વગેરે જાતિવાચક શબ્દોનો અને રાજગૃહ તથા તેની બહારની 'નાલંદા' શેરીનો ઉલ્લેખ છે.

મમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મહિત મતિને શુદ્ધ કરવા માટે સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં સ્વમમયોને (જિનમમયોને) સૂચવ્યા છે, પરમમયોને (ખીન ખીન મમયોને) સૂચવ્યા છે, જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, પુણ્ય, પાપ, આત્મવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ વગેરેને સૂચવ્યા છે, તથા ક્રિયાવાદિના એકસા એંશી સંપ્રદાયોનો, અક્રિયાવાદિના ચોરારી સંપ્રદાયોનો, અજ્ઞાનવાદિના સડસડ સંપ્રદાયોનો અને વિનયવાદિના બત્રીસ સંપ્રદાયોનો-એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદષ્ટિઓનો-પ્રતિલેખ કરીને સ્વમમયનું સ્થાપન સૂચવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગી વાચનાઓ (બ્યાખ્યાપદ્ધતિઓ-“સૂધાર્થપ્રદાનલક્ષણાઃ”) સંખ્યેય છે અર્થાત ઘણી છે, એનાં અનુયોગ દ્વારા સંખ્યેય છે, એની પ્રતિપત્તિઓ સંખ્યેય છે, એમાં વેદાઓ (વેદક હંદો અથવા વેદક એટલે સમાનાર્થક વાક્યોના સમૂહો-મતાંતર) સંખ્યેય છે, શ્લોકો (અનુશ્રુપ હંદો) સંખ્યેય છે, એની નિર્ધુક્તિઓ સંખ્યેય છે, એના બે શ્રુતસ્કંધ છે, ત્રેવીશ અધ્યયન છે, છત્રીશ હનર પદ છે, સંખ્યેય અક્ષરો છે-એ પ્રકારે એમાં ચરણકરણની પ્રરૂપણને જણાવેલી છે-સમવાયસૂત્ર ૫૦ ૧૦૯

નંદીસૂત્રમાં પણ આવો જ ઉલ્લેખ છે, માત્ર તેમાં 'ચરણકરણની પ્રરૂપણ' ને બદલે જિનપ્રવ્રમ ભાવેને' એવો સામાન્ય શબ્દ મૂકેલો છે-નંદીસૂત્ર ૫૦ ૪૨૮-૪૨૯-૪૩૦-૪૫૦ ૪૫૧ (બાણુ.)

દિગંથર સંપ્રદાયના તત્ત્વાર્થ 'રાજવાર્તિક' માં 'આચારંગ' વગેરે અંગસૂત્રોના વિષયોને જણાવતાં આ સૂત્રના વિષયોને જણાવેલા છે, જે ઉપર્યુક્ત બન્ને ઉલ્લેખથી કાંઈ જુદા પડે છે-રાજવાર્તિકનો એ ભાગ આ સાથે આપવામાં આવેલા 'સૂત્રકૃતાંગ' ને લગતા કોડામાં આપેલો છે એથી અહીં નથી આપ્યો-રાજવાર્તિક ૫૦ ૫૧

મૂળમાં આવેલાં એ-‘ સમણ ’ થી લઇને ‘ નાલંદા ’ સુધીનાં-જ્યાં નામેનો એ એ પ્રસંગ સહિત પરિચય આપવાનો આ લેખનો વિષય છે. બીજા બીજા ગ્રંથો ઉપરાંત આ સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી ‘ શીલાંક ’ ૧૨ અથવા ‘ તત્ત્વાદિત્ય ’ નો આ પાઠ્ય આપનાં ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલાં વિશેષ નામેનો પરિચય આપ્યા પછી શ્રમણ, બ્રાહ્મણ વગેરે સામાન્ય શાસ્ત્રોનો પરિચય આપીશ.

૧૨ આ આચાર્યએ અગ્નારે અગ્ને ઉપર એક એક ટીકા કરી હતી, એમાંની માત્ર ‘ આચારાંગ ’ ની અને ‘ સૂત્રકૃતાંગ ’ ની એમ બે ટીકાઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે અને બાકીની નવે ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થઇ ગઇ છે. એમના પછી આશરે બેસે વર્ષે થએલા શ્રીઅભયદેવ સૂરિએ બતાવેલી એ નવે ટીકાઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. આચાર્યશીલાંક, કોટયાચાર્ય, તત્ત્વાદિત્ય અને શીલાચાર્ય પણ કહેવાતા હતા, એઓ ‘ નિર્ણતિકુલ ’ ના હતા અને આચારાંગ સૂત્રની ટીકા કરવામાં એમને ‘ વાહરિ ’ નામના સાધુએ સાહાય્ય આપ્યાનું એમણે જણાવેલું છે. હાલમાં ‘ આચારાંગ ’ ની જુદી જુદી બે આવૃત્તિઓ મળે છે, એમાંની બાબુની આવૃત્તિમાં આચારાંગના બીજા શ્લોકધને છેડે એમ લખ્યું છે કે, “ શકસંવત્ ૭૯૮, વૈશાખ શુદ્ધ પાંચમને રોજ આચારાંગની ટીકા કરી ”

સમિતિની આવૃત્તિમાં આચારાંગના પ્રથમ શ્લોકધને છેડે આ પ્રમાણે લખ્યું છે કે, “ ગુપ્તસંવત્ ૮૭૨, બાદશાહ શુકલ પાંચમને રોજ ગંબૂરા (હાલનું-પાટણ પાસેનું-ગાંધી) ગામમાં આચારાંગના પ્રથમ શ્લોકધની ટીકા પૂરી થઇ ”

[સમિતિની આવૃત્તિવાળો ગુપ્તસંવત્તો ઉલ્લેખ શ્રીશીલાંકના સમય સાથે જંધ બેસતો નથી આવતો. વિક્રમ સંવત્ પછી ૩૭૬ વર્ષે ગુપ્તસંવત્તો આરંભ ગણાય છે એથી ગુપ્તસંવત્તમાં ૩૭૬ ને મેળવીને વિક્રમ સંવત્ દાઢવાની પદ્ધતિ વર્તમાન ઐતિહાસિકોએ સ્વીકારી છે. સમિતિની આવૃત્તિવાળો ઉલ્લેખમાં ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ ને આપણે બરાબર માનીએ તો એ ગુપ્ત સંવત્ (૭૭૨+૩૭૬=૧૧૪૮) વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૮ ની બરાબર આવે. શ્રીશીલાંકને એ રીતે બારમા સૈકાની મધ્યના માનવાને કોઇ સંવાદ તો નથી મળતો, ઉલટું એમાં વિશેષ બાધ આવે છે: પ્રભાવકચરિત્રમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિના પ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે, “ આચાર્ય શીલાંકે અગ્નારે અગ્નેની ટીકાઓ કરી હતી, તેમાંની નવ ટીકાઓ વિચ્છિન્ન થવાથી શ્રીઅભયદેવે એ નવે ટીકાઓને નવી બતાવી ” આ નવાંગી શ્રુતિકાર શ્રીઅભયદેવનો સમય [“ પકાદશસુ શતેષ્વય વિક્રમસમાનામ્ । અણહિલપાટકનગરે ર-ચિતા સમવાયદોકેયમ્ ”-(સમવાયટીકા) તથા “ (મગધતી) વૃત્તિ: ૧૧૨૮ વર્ષે અમયદેવસુ રિકૃતા ૧૮૬૧૬ (શ્લોકપ્રમાણ) ”-(વૃદ્ધટિપ્પનિકા)] વિક્રમનો બારમા સૈકા (૧૧૨૦-૧૧૨૮) સુનિશ્ચિત છે. ઉપરના ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ ને બરા માનીએ તો શીલાંકને અભયદેવની પછી જ માનવા જોઇએ અને શીલાંક અભયદેવની પૂર્વે થયેલા છે એ વાત વિવાદ વિનાતી હોવાથી શીલાંકને કોઈ પણ રીતે અભયદેવની પછી તો ન જ માની શકાય તેથી એ ગુપ્ત સંવત્તની સંખ્યામાં જ કોઇ વિપર્યય થયો જણાય છે એમ માન્યા સિવાય છૂટકો નથી. વળી, એ ગુપ્તસંવત્તે બરાબર ન માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે, બાબુની આવૃત્તિવાળો એ આચારાંગમાં તદ્દન છેવટ શ્લોક સંવત્ ૭૯૮ નો ઉલ્લેખ મળે છે

સિસુપાલ-શિશુપાલ—(સૂત્રકૃતાંગ અધ્યયન ૩, ગા. ૧) શ્રીકૃષ્ણનો પ્રતિસ્પર્ધી શિશુપાલ સુપ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતના સંખ્ય પ્રમાણે એના પિતાનું નામ દમયંત્ય અને અને એ ઉદ્દેશ્ય વિક્રમ સંવત ૯૩૩ (૭૯૮+૧૩૫=૯૩૩) ની યરાળર આવે છે. શીલાંકના આ (૯૩૩) સમય અને અબયદેવના એ (૧૧૨૦-૧૧૨૮) સમય વચ્ચે ૧૮૭ વર્ષનું અંતર છે એટલે અબયદેવ પાંડવો ૧૮૭ વર્ષે શ્રીશીલાંક આવે છે અને તે યરાળર સુક્તિસંગત છે. શ્રીશીલાંકને લગતા એ શક સંવત્ત્રયાળા ઉદ્દેશ્યને જૂદટ્ટિપ્પનિકાકારે પણ ટેકા આપેલો છે: (આચારારુઢગ)વૃત્તિ: શીલાચાર્યોયા ૧૩૩ ઘાપિકા ૧૨૦૦૦"—જૂદટ્ટિપ્પનિકા. જૂદટ્ટિપ્પનિકાકારે એ, (૯૩૩) વિક્રમ સંવત લખેલો છે અને તે શીલાચાર્ય પોતે લખેલા શક સંવત ૭૯૮ ની યરાળરનો છે એટલે એની પ્રામાણિકતામાં કશી શંકાનો અવકાશ નથી, પંડિત જેકાબી પણ એ ૯૩૩ વિક્રમ સંવત્તે સ્વીકારે છે.]

શ્રીશીલાચાર્યનો સમય વિક્રમનો દશમો સંક્રાંતિ (૯૩૩) મુનિજિત છે. એમની પછી બસે વર્ષના અંતરમાં જ એમની ટીકાઓ વિચિત્ર ન થઈ ગઈ એ વિરમયકારક ધટના લાગે છે. શ્રીશીલાંકચાર્ય માટે જૂઓ આચારાંગ ટીકા અને પ્રભાવકચરિત્રના નીચે ઉનારેલા ઉલ્લેખો:

“સમયે તત્ર દુર્ભિક્ષોપદ્રવૈદંશદૌસ્થયતઃ ।

સિદ્ધાન્તસ્પુટિમાયાસીદ્ ઉચ્છિન્ના વૃત્તયાંડસ્ય ચ ॥ ૧૦૧

ઈપન્થિયતં ચ યત્ સૂત્રં પ્રેક્ષામુનિપુનૈરપિ ।

દુર્બાંધદેશ્યશમ્દ્યાર્થં ક્ષિલં જહ્ને તતથ તત્ ॥ ૧૦૨

નિશીથંડપ્ર પ્રમું ધર્મસ્યાનસ્થં શાસનામરી ।

નત્વા નિસ્તન્દ્રમાહ સ્માડભયદેવં મુનીશ્વરમ્ ॥ ૧૦૩

શ્રીશીલાઢ્ઢઃ પુગ કોદ્યાચાર્યનામ્ પ્રસિદ્ધઃ ।

વૃત્તિમેકાદશાઢ્ઢયાઃ સ વિદધે ધૂતકલ્મષઃ ॥ ૧૦૪

અઢ્ઢગ્ઢયં વિનાડન્યેપાં કાલાદુચ્છેદમાદયુઃ ।

વૃત્તયસ્તપ સંધાનુગ્રહાપાડપ કુરુલ્લમ્ ॥ ૧૦૫.”

ઈત્યાદિ. અબયદેવપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર-૫૦ ૨૬૭.

આચારટીકાકરણે યદ્રાસં પુણ્યં મયા મોક્ષગમૈકહેતુઃ ।

તેનાપનીયાડશુભરાશિમુચ્ચૈરાચારમાર્ગપ્રથણોડસ્તુ લોકઃ ॥ ૧

“શકવૃષકાલાતીતસંઘત્સરશતેપુ સત્તસુ અઘાનઘતીત્યધિકેપુ
વૈશાલશુક્લપશ્ચમ્યામ્ આચારટીકા કૃતેતિ”

બાણુનું આચારાંગ-૭૫૨નો ભાગ.

બ્રહ્મચર્યાલ્પશ્રુતસ્કન્ધસ્ય નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્સ્યાદિત્યાપરનામ્ના
ઘાદરિસાધુસદ્ધાયેન કૃતા ટીકા પરિસમાપ્તેતિ ॥

“ઘાસત્તત્યધિકેપુ હિ શતેપુ સત્તસુ ગતેપુ ગુપ્તાનામ્ ।

સંઘત્સરેપુ માસિ ચ ભાદ્રપદે શુક્લપશ્ચમ્યામ્ ॥ ૧

શીલાચાર્યેણ કૃતા ગંભૂતાયાં સ્થિતેન ટીકૈષા ।

સમ્યગુપયુજ્ય શોધ્ય માન્સર્યવિનાકૃતૈરાર્યૈઃ ॥ ૨

માતાનું નામ શ્રુતથવા છે. (જૂઓ સભાપર્વ ૬૬ અધ્યાય) સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં શિશુપાલના પરિચય માટે એક નાની પ્રાકૃત કથાને આપેલી છે અને એમાં શિશુપાલની માતાનું નામ 'મદ્રી' લખેલું છે. શિશુપાલની ઉત્પત્તિ માટે જે વૃત્તાંત મહાભારતમાં (સભાપર્વ ૬૬ અં) આવેલું છે તેવું જ વૃત્તાંત સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાં આવેલી એ કથામાં અક્ષરશઃ ઉત્તરેલું છે (જૂઓ સૂત્રકૃતાંગ ૮૦ પૃ ૭૯) વિરેપમાં મહાભારતમાં શિશુપાલને ત્ર્યક્ષ (ત્રણ આંખવાળો) અને ચતુર્ભુજ કહેલો છે સારે પ્રસ્તુત નૈનકથામાં એને માત્ર ચતુર્ભુજ જ કહેલો છે. શિશુપાલ કૃષ્ણની કધનો દીકરો થાય, પાંડવોનો માસીઆઈ ભાઈ થાય. એનું બીજું નામ 'સુનીથ' છે—“જન્મમૃતિ વૃષ્ણીનાં સુનીથઃ શત્રુરવ્રવોત્” (સભાપર્વ અ. ૩૬ શ્લો. ૫૪) તેને ત્રણ દીકરા હતા: સુકેતુ, ધૃષ્ટકેતુ, અને સરભ. અને રેણુમતી કરીને પુત્રી હતી, એના જમાઈનું નામ નકુલ. એ એલિવંશનો પ્રસિદ્ધ રાજા હતો. એ સંબંધે વિશેષ લંકીકૃત મેળવવા માટે જૂઓ મહાભારત વનપર્વ અં ૧૫, સભાપર્વ અં ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૦, આદિપર્વ અં ૬૩, ૬૮, દ્રોણપર્વ અં ૧૨૫, અશ્વમેધપર્વ અં ૮૪ વગેરે. સૂત્રકૃતાંગમાં એના નામનો ઉલ્લેખ જે પ્રસંગે છે તે પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે:—

“સૂર મણ્ણઈ અપ્પાણં જાવ જેયં ન પસ્સતિ ।

જુહ્મંતં દદધમ્માણં સિસુપાલો વ મહારહં” ॥ અર્થાત

“જ્યા સુધી જેના ઉપર જય મેળવવાનો છે તેને ન જોયો હોય ત્યાં સુધી જય મેળવનાર પોતાને શર માને છે, જેમ દંડ ધર્મવાળા અને યુદ્ધ કરના મહારથ (કૃષ્ણ) ને જોયા ન હોતા ત્યાં સુધી શિશુપાલ પોતાને શર માનતો હતો”—સૂત્ર ૦ પૃ ૭૯

મહારહ-મહારથ—(સૂત્ર ૦ અં ૩, ગાં ૬) ઉપરની ગાથામાં 'શિશુપાલ' ની સાથે 'મહારથ' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે ટીકાકાર 'મહાન્ રથોડસ્ય इति महारथः, न च प्रकमाद् अत्र नारायण.' (સૂત્ર ૦ પૃ ૭૯) એમ લખીને પ્રસંગવશે અર્ધી 'મહારથ' શબ્દનો કૃષ્ણ અર્થ જણાવે છે. 'શિશુપાલવધ' માં મહાકવિ ભાવે “મહારથઃ પુણ્યરથં ત્યાહ્મગી ક્ષિપ્રં ક્ષપાનાથ ઇવાધિરૂઢઃ” (સર્ગ ૩, શ્લો ૨૨) એ શ્લોકમાં 'રથાહ્મગી' એટલે શ્રીકૃષ્ણને 'મહારથ' નું વિશેષણ આપેલું છે, એ શ્લોકની ટીકામાં મહિનાયે 'મહારથ' નું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે.

“આત્માનં સારથિં ચાશ્વાન રક્ષન્ યુધ્યેત ચો નર ।

સ મહારથસંજઃ સ્યાદિત્યાહુર્નીતિકોવિદાઃ” ॥

રથુવંશની ટીકામાં એ જ ટીકાકારે આ બીજું પણ 'મહારથ' નું લક્ષણ આપેલું છે:

કૃત્વાડચારસ્ય મયા ટીકાં યત્ કિમપિ સંચિતં પુણ્યમ્ ।

તેનાડડનુયાજ્જગદિદં નિર્વૃત્તિમતુલાં સદાચારમ્ ॥ ૩

ચળઃ પદમથ વાક્યં પદ્યાદિચ ચદ્-મયા પરિત્યક્તમ્ ।

તત્ત્વોધનોયમવ ચ વ્યામાંહઃ કસ્ય નો ભવતિ ? ॥ ૪

સમિતિનું આચારંગ-પ્રથમ સુત્રધને છે.

બાળુની આયુષ્કાંડમાં છે જે એ ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેમાંનો માત્ર પહેલો જ શ્લોક સમિતિના આચારંગમાં બીજા શ્રુતધને છે આપેલો છે, બીજો નથી આપ્યો.

“एको दश सहस्राणि योधयेद् यस्तु धन्विनाम् ।

શસ્ત્ર-શાસ્ત્રપ્રવીણશ્ચ ન મહારથ ડચ્યતે ” ॥

(સુવંશ સર્ગ ૯, શ્લોક ૧ રીક્ષ)

“ આહંસુ મહાપુરિમા પુર્વિ તત્તત્તવોધના ।

ઉદપ્પણ નિદ્ધિમાવન્ના તન્થ મંદો વિનીયતિ ॥ ૧

અમુંજિયા નમી વિદેહી રામગુત્તે ચ મુંજિમાં ।

વાહુપ ઉદગં મોચ્ચા તદા નારાયણે રિસી ॥ ૨

આસિલે દેવિલે ચેવ દીવાયણ મહારિસી ।

પારાસરે દગં મોચ્ચા વીયાણિ હરિયાણિ ચ ॥ ૩

પતે પુર્વ મહાપુરિમા આહિતા હહ સંમતા ।

મોચ્ચા વીઓ-દગં સિદ્ધા હિતિ મેયમણુસ્સુઅં ” ॥ ૪

“કોટ્ઠોએ ૧૨ કહ્યું છે કે, ‘દેશના જમાનામાં તપ કરતા તપોધન મહાપુરુષો ઉદકારા (ઉદકારા એટલે માત્ર પાણી પીને અથવા પાણીમાં રહેવાનું તપ કરીને) સિદ્ધિને પામેલા છે, તેમાં એટલે આ કથન સાંભળીને મંદ (માણસ પોતાના સંયમમાં) વિવાદ પામે છે, (૧) નમી વિદેહી ઉપવાસો કરીને, રામગુપ્ત ઋષિ ભોજન કરીને, બાહુકયુન તથા નારાયણ ઋષિ પાણી પીને (૨) આસિલ, દેવિલ, દીવાયન મહર્ષિ અને પારાસર યુનિ પાણી, ખીયાં અને હરિ વનસ્પતિને ખાધને (સિદ્ધ થયા છે) (૩) પડલાના જમાનાના એ પ્રખ્યાત મહાપુરુષો છે અને અહીં (એટલે જિનશાસનમાં) સંમત કું - (એ બધા) ખીયાં ખાધને અને પાણી પીને સિદ્ધ થયા છે, એ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે ” (૮) — (સૂત્રજ્ઞાન, અધ્યયન ૩, પૃ. ૬૫) સૂત્રજ્ઞાનના આ પ્રતંગમાં એક સાથે ઘણાં નામો નોંધાયાં છે, તે બધાનો પરિચય ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે:

નમિ વિદેહી-જૈન સંપ્રદાયમાં ‘નમિ વિદેહી’ની પ્રસિદ્ધિ ‘નમિ રાજર્ષિ’તરીકે છે. એ વિદેહ દેશની મિથિલાના રાજવી હતા, ‘વિદેહ’ દેશના હોવાથી એઓ ‘વિદેહી’ કહેવાયા છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની રીક્ષામાં એમના પિતાનું નામ યુગળાહુ, માતાનું નામ મદનરેખા અને બાહુનું નામ ચંદ્રપશા લખેલું છે. આ સંબંધે સવિશેષ જણાવવા માટે ઉત્તરાધ્યયનનું નવમું અધ્યયન અને તેની બાદવજ્રપટ્ટન રીક્ષા વેંતેવી વેંતેએ. ઉત્તરાધ્યયનના નવમા અધ્યયનમાં એમને ‘રાજર્ષિ’ અને ‘વેદેહી’ કરીને ઓળખાવેલા છે:—

“ તદ્યા રાયરિનિમ્મિ નમિમ્મિ અભિનિક્કમંતમ્મિ ” ॥ ૫

“ ચક્રુણ મેહં ઘહ્દેહી નામણે પજ્જુવટ્ઠિઓ ” ॥ ૬

‘ઘહ્દેહી’ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં ઉત્તરાધ્યયનના બીજી રીક્ષાકાર શ્રીશાંતિસૂત્રિએ જણાવ્યું છે કે, “વિદેહા નામ જનપદઃ, સોડસ્યાડસ્ટીતિ વિદેહી વિદેહજનપદાધિપઃ”

૧૩ રીક્ષાકાર જણાવે છે કે, “આ ચારે ગાયત્રીને કહેનારા કેઈ કુતાર્થિકો છે અથવા જૈન સંપ્રદાયના જ શિષ્ય સાધુઓ છે” — “કેચન કુતાર્થિકાઃ સાધુપ્રતારણાર્થમેવમૂચુઃ । યદિ વા સ્વયર્થાઃ શીતલવિહાગ્નિ પતદ્ વક્ષ્યમાણમુક્કવન્તઃ ” આ. ૧૦ ૫૦ ૬૫ રી.

(ઉત્તરાધ્યયન શાંતિ ૦ ટી ૦ ૫૦ ૩૨૦ ગા ૦ ૬૧ નવમ અધ્ય ૦) ઉત્તરાધ્યયનના મૂળમાં નમિ રાજર્ષિ અને ઇન્દ્રનો સંવાદ ખાસ વાંચવા જેવો છે, જૈનભાષામાં એમને ‘પ્રત્યેકબુદ્ધ’ માનેલા છે (જે, કોઈ એક નિમિત્તને જોઈને બોધ પામે તે પ્રત્યેકબુદ્ધ) ઉત્તરાધ્યયનમાં નમિ રાજને નમિ રાજર્ષિ થવાનું કારણ ‘બોધાયું’ જણાવ્યું છે. એક ‘નમિ’ ઋષિનું નામ ઋગ્વેદમાં એક જો હેઠાણે આવે છે, ત્યાં એ ‘નમિ’ ઋષિને છંદે સહાય કર્યાની હકીકતનો પણ ઉલ્લેખ છે: “પ્રાવન નર્મી સાવ્યં સસંતં રાયા સમિષા સં સ્વસ્તિ” મં ૩૦ ૬, સૂ ૨૦, મં ૬ “નમીમ્ પતત્સંજ્ઞકમ્ ઋષિમ્” (સાપનભાષ્ય) તથા જૂઓ મં ૩૦ ૧૦, સૂ ૪૮ મં ૯. ભારતના અનુશાસન પર્વના ૧૪ મા અધ્યાયમાં એક ‘નિમિ’ તપોધનનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે:—

“સ્વાયંભુવોઽગ્નિઃ કૌરવ્ય ! પરમર્ષિઃ પ્રતાપવાન ।

તસ્ય વંશે મહારાજ ! દત્તાત્રય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

દત્તાત્રયસ્ય પુત્રોઽમૂઢ નિમિનામ તપોધનઃ” ।

તથા ભાગવતના નવમા સ્કન્ધના તેરમા અધ્યાયમાં કોઈ પણ કરનાર ઇક્ષ્વાકુવંશીય ‘નમિ’ નું વૃત્તાંત ૨૭ શ્લોકોમાં આપેલું છે. એ વૃત્તાંતમાં એને ‘વિદેહ’ કહેલો છે, મિથિલા નગરીનો વસાવનારો જણાવેલો છે અને ત્યાં એનાં ‘નિમિ’ ઉપરાંત ખીજાં ત્રણ નામ પણ મૂકવામાં છે: વિદેહ, જનક અને મિથિલ.

“જન્મના जनकः સોઽમૂઢ चैदेहस्तु વિદેહજઃ ।

मिथिलो મથનાજ્ઞાતો મિથિલા યેન નિર્મિતા” ॥ ૧૩

“તસ્ય અન્વયોનિ ગ્રીણિ નામાન્યાહ-જન્મના સાધારણેન, જન ઇવ જનકઃ । યદ્વા સ્વદેહદ્વારા જનકત્વાત્ સ નિર્મિર્જનકોઽમૂઢ ઇત્યર્થઃ । મિથિલા યેન નિર્મિતા ઇત્યનેન વ્યુત્પત્ત્યન્તરમર્થાવુક્તમ્” ॥ ૧૩-(ભાગ ૦ ટી ૦)

ભારતમાં જે ‘નિમિ’ વિષે જણાવ્યું છે તે અને ઉત્તરાધ્યયનના ‘નમિ’ એ જો વચ્ચે પિનાના નામનો ભેદ છે અને ‘નમિ’ ‘નિમિ’ નામનો ભેદ-તો ભારત અને ભાગવત-અનેમાં છે. આ સિવાય ખીજો કોઈ ‘નમિ વિદેહી’ જણ્યો નથી. સૂત્રકૃતાંગના રીશાકાર આ સંબંધે ઘાંઘ વિશેષ જણાવના નથી. તો પણ તેઓએ (ચૈદેહી) ની વ્યુત્પત્તિને ઉત્તરાધ્યયનની પેઠે જણાવેલી છે એથી તેઓનો આશય અહીં આ ઉત્તરાધ્યયનના ‘નમિ વિદેહી’ ને લેવાનો હોય.

રામગુપ્ત-રામગુપ્ત આ સંબંધે ઘાંઘ વિશેષ જણાવ્યું નથી, રીશાકારે એ ‘રામગુપ્ત’ ને (“રામગુપ્તઃ રાજર્ષિઃ” સૂત્ર ૦ ૫૦ ૯૫) રાજર્ષિ જણાવેલા છે. પંડિત જેકોબી ધારે છે કે, “‘રામ’નું ખીજું નામ ‘રામગુપ્ત’ હોય”—(જૂઓ જેકોબીનો સૂત્રકૃતો અનુવાદ ૫૦ ૨૬૮ ટિપ્પણ)

વાહુજ-બાહુક મહાભારતમાં ‘નજ’નું ખીજું નામ ‘બાહુક’ જણાવેલું છે:

“તસ્મિન્નન્તર્હિતે નાગે પ્રયયૌ નૈપથો નલઃ ।

ઋતુર્ણસ્ય નગરં પ્રાવિશદ્ દશમેઽહનિ ॥ ૧

926

अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

—(નવમર્ગ અધ્યાય ૬૪)

બીજો આવો જ ઉદ્દેશ્ય વનપર્વના ૭૭મા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં પણ મળે છે. વૈદિક સંપ્રદાયમાં નક્ત્રી તપસ્યા (તાપસ તરીકેની સ્થિતિ) સુપ્રસિદ્ધ છે. સૂત્રજ્ઞાંગના આ પ્રસંગમાં એ ‘બાહુક’ વિશે “વાહુકઃ શોતોદકાદિપરિભોગં કૃત્વા સિદ્ધઃ” આ ઉદ્દેશ્ય સિવાય કીધાકારે બીજું કંઈ જણાવ્યું નથી. મહાભારતના વનપર્વના ૧૨૧મા અધ્યાયના ૨૦મા શ્લોકમાં ‘બાહુક’ને કોઈ યદ્વંશી દાત્રિય તરીકે જણાવેલો છેઃ

“ गक्षो-ल्लुमुक्तौ वाहुक-भानु-तीयाः

शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः" इत्यादि.

नारायण—

નારાયણુ વિશે દીકારા “નારાયણો નામ મહર્ષિઃ” લખે છે. ‘વિક્રમોર્વશીય’ નાટકમાં ‘નારાયણુ ઋષિનો ઉલ્લેખ થયે છે: “સ્થાને સ્થુ નારાયણમૃષિ વલ્લોભય-ભ્યસ્તદ્દુરસંભવામિમાં દૃષ્ટ્વા ઘ્રોડિતાઃ સર્વા અપ્સરસઃ” ઇતિ । અયથા ન દ્રવ્યં તપસ્વિનઃ સૃષ્ટિર્ભવિતુમર્હતિ” આ ઉલ્લેખ પછીના શ્લોકમાં એ ‘નારાયણુ’ ને ‘પુરાણો મુનિઃ” પણ કહેલા છે—(વિક્રમો ૦ પૃથમ અંક, પૃ ૧૦-૧૧) સંભવ છે કે, સ્વરૂપાંગના પ્રસંગમાં આ ‘નારાયણુ મુનિ’ અર્થ એસના આવે.

आसिल्ल—देविल—

‘દેવિલ’ એ દોષ મહર્ષિ છે, તેમનું નામ મહાભારતમાં જીમ્મ જીમ્મ ક્રાપ્પોની સાથે જોડવા આવે છે. એમના પિતાનું નામ મહાભારતકારે ‘પ્રત્યુષ’ જણાવેલું છે:

“प्रत्युपस्य विदुः पुत्रम् ऋषिं नाम्नाऽथ देवदत्तम् ।

ह्रीं पुत्रों देवलस्याऽपि क्षमायन्तौ मनीषिणौ ” ॥

આદિપર્વ ૬૭ અધ્યાય, શ્લોક ૨૬

મહાભારતમાં આ ‘દેવસ’ ઋષિના નામની સાથે ‘અસિત’ ઋષિનો પણ ઉલ્લેખ આવ્યા હશે છે. સૂર્યનું નામ ‘દેવસ’ ની સાથે ‘આસિત’ ઋષિનું નામ આવ્યું છે. હું માનું છું કે કદાચ એ ‘અસિત’ અને ‘આસિત’ બંને એક હોય અથવા ‘આસિત દેવિલે ચેવ’ એવો પણ વિશેષ શુદ્ધ હોય. અહીં ટીકાકાર “આસિલો નામ મહર્ષિઃ, તથા દેવિલઃ.” આ લેખ સિવાય કોઈ વિશેષ લખતા નથી. મહાભારતમાં અને ગીતામાં એ બંને નામોના સાથે આવતા ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:

“ असितो देवलश्चैव नारदः पर्यतस्तथा ।

आग्नेयः कुण्ड-जठरौ द्विजः कालघटस्तथा ॥

—(આદિપર્વ અા ૫૩ સ્થાા ૮)

“ અસિતો દેવલઃ સત્યઃ સર્પિર્માલી મહાશિરાઃ ।

અર્વા વસુઃ સુમિત્રશ્ચ મૈત્રેયઃ શુનકો વલિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૪, શ્લો ૧૬)

અસિતો દેવલશ્ચૈવ જિગીપ્યશ્ચ તત્સ્વચિત્ ।

ઋષભો જિતશ્ચુશ્ચ મહાવીર્યસ્તથા મણિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૧૧, શ્લો ૨૪)

જિગીપ્યસ્ય સંવાદમસિતસ્ય ચ ભારત ! ।

અક્રુધ્યન્તમહૃદ્યન્તમ્ અસિતો દેવલોઽબ્રવીત્ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૩૬ શ્લો ૫)

અત્રૈવોદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદં દેવલસ્યાઽસિતસ્ય ચ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૮૧ શ્લો ૧)

ગીતા—

“ આહુસ્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ x x x ॥

(અં ૧૦, શ્લો ૧૩)

ઉપરના બધા ઉક્તેષોમાં ‘ અસિત ’ અને ‘ દેવલ ’ એ બંને શબ્દો જોડાજોડ આવેલા છે. ‘ દેવલસ્મૃતિ ’ માં એક સ્મૃતિદાર મહર્ષિ તરીકે માત્ર ‘ દેવલ ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ ગળા આવે છે :

“ સિન્ધુતીરે સુલાસીનં દેવલં મુનિસત્તમમ્ ।

સમેત્ય મુનયઃ સર્વે હૃદં વચનમબ્રુવન્ ” ॥ ૧

સૂત્રકૃતાગમાં આવેલા ‘ દેવિલ ’ અને મહાભારતના કે દેવસમૃતિયાગા ‘ દેવલ ’ એ બન્ને એક લાગે છે અને મહાભારતના આશય પ્રમાણે ‘ અસિત ’ કોઈ જુદા અર્થમાંથી પણ એ, ‘ દેવલ ’ નું બીજું નામ છે. કદાચ ‘ દેવલ ’ ઘણું હોય અને તેમાંથી આ જ ‘ દેવલ ’ ને જુદા પાડવા માટે તેમના નામની આગળ કોઈ કારણથી ‘ અસિત ’ શબ્દ લખવાની પ્રથા પડી હોય, અને એથી જ સૂત્રકૃતાગમાં પણ ‘ આસિલે દેવિલે ’ એમ લખ્યું હોય.

દ્વીપાયણ-દ્વૈપાયન

દ્વૈપાયન એ મહર્ષિ વ્યાસનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ છે. મહાભારતમાં આદિપર્વના ૬૪ માં અધ્યાયમાં દ્વૈપાયનની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. મહાભારતની આદિમાં પણ એ મહર્ષિનું સ્મરણ કર્યું છે :

—(આદિપર્વ શ્લો ૨૩)

“ દ્વૈપાયનેન યત્ પ્રોક્તં પુરાણં પરમર્થિણા ।

મુરૈર્વૈદ્યર્ષિભિરેવ શ્રેણ્યા યદ્ભિપૂજિતમ્ ” ॥

પારાશર-પારાશર

‘પારાશર’ ઋષિ વિષે પણ મહાભારતમાં આદિ પર્વના ૧૯૪ મો અધ્યાયમાં વર્ણન તથા દક્ષિત આપેલી છે:

“પરાશ્વઃ સંયતસ્તેન વસિષ્ઠઃ સ્થાપિતો મુનિઃ ।
ગર્ભસ્થેન તતો લોકે પરાશરઃ ઇતિ સ્મૃતઃ ”

—(આદિપર્વ અં ૧૯૪ શ્લો ૩) ઇત્યાદિ.

એ જ અધ્યાયમાં એમના પિતાનું નામ શક્તિ, માતાનું નામ અદૃશ્યતી અને પ્રપિતાનું નામ વસિષ્ઠ જણાવેલું છે. આગળ જણાવેલા દ્વિપાત્ર, એ આમના પુત્ર છે. (જૂઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૧૧૪, શ્લો ૩૪ તથા આદિપર્વ અં ૧૪ શ્લો ૧૨૬)

“પરાશરઃ પર્વતશ્ચ તથા સાવર્ણિ-ગાલ્વૌ” —(સભા પર્વ અં ૭, શ્લો ૧૦) આમ અનેક દેહાણે મહાભારતમાં એ ‘પરાશર’ ઋષિને યાદ કરેલા છે.

ઘોસસેન-વિષ્વક્સેન

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં ‘મહાર્શ્વરુતિ’ ને લગતું છૂટું અધ્યયન આવે છે, તેમાં ભગવાન મહાવીરની સહબ્રુત સ્તુતિ કરતાં ‘‘ વીમસેન ’’ શબ્દ વપરાયો છે: “જોહેસુ જાપ જહ ઘોસસેને પુષ્કેસુ ઘા જહ અરવિંદમાહુ” —(સૂં અં ૬, ગાં ૨૨, પૂં ૧૪૬ “પુષ્પોમાં અરવિંદ પુષ્પ ઉત્તમ છે, યોધાઓમાં ‘વીમસેન’ સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ ભગવાન મહાવીર ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે” આ પ્રસંગમાં ભગવાન મહાવીર ઉપમેય છે અને ‘વીમસેન’ ઉપમાન છે. ઉપમાનમૂલ પુરૂષ કે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ અને વિશેષણ હોય છે એથી અહીં ‘વીમસેન’ એ કોઈ પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાનું નામ હોયું જોઈએ. આ પ્રસંગે દીકાદારશ્રી જણાવે છે કે, “યોધેષુ મધ્યે જ્ઞાતો ચિદિતો દૃષ્ટાન્તભૂતો ઘા, વિશ્વાહસ્ય-શ્વ-રથ-પદ્ધતિચનુરક્ષ્વલસમેતા સેના યસ્ય સ વિશ્વસેનઃ ચક્રવર્તી, યથાસી પ્રધાનઃ” —(સૂત્રં ૮૦ પૂં ૧૫૦) દીકાદારે જણાવેલી વ્યુત્પત્તિદ્વારા કોઈ અમુક ‘વીમસેન’ નો જોધ થતો નથી, એમણે ‘નૃપતિ’ ની પેઠે ‘વીમસેન’ નો સાધારણ અર્થ ‘ચક્રવર્તી’ જણાવેલો છે. ‘વીમસેન’ કોઈ ચક્રવર્તિનું વિશેષ નામ પણ નથી. ભગવાન વીરની સ્તુતિના આ પ્રસંગમાં ‘વીમસેન’ નો અર્થ કોઈ પ્રસિદ્ધ યોધાનું નામ હોય તો જ ધટ્ટી શકે એમ છે. દીકાદાર ‘વીમસેન’ નું સંસ્કૃતરૂપ વિશ્વસેન જણાવે છે, પણ આ પ્રસંગ જોતાં આર્ષ ‘વીમસેન’ નું સંસ્કૃતરૂપ ‘વિષ્વક્સેન’ પરાશર બંધ જોસે છે. ‘વિષ્વક્સેન’ એ શ્રીકૃષ્ણના પર્ણા વાચક શબ્દ છે, પ્રખ્યાત યોધા તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું નામ મહાભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે માટે અહીં ‘જેમ યોધાઓમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રખ્યાત છે તેમ ઋષિઓમાં ભગવાન મહાવીર સુપ્રસિદ્ધ છે’ આ અર્થ વિશેષ ધારત જણાય છે. મરાઠવિ કાલિદાસે અને માર્કે રઘુવંશ અને શિશુપાળવધમાં ‘વિષ્વક્સેન’ શબ્દને શ્રીકૃષ્ણના અર્થમાં વાપરેલો છે:

૧ જૈન સંપ્રદાયમાં આર ચક્રવર્તી જણાવેલા છે, તેઓમાં કોઈનું નામ ‘વીમસેન’ નથી.

“ અસિતો દેવલઃ સત્યઃ સર્પિર્માલી મહાશિરાઃ ।

અર્વા વસુઃ સુમિત્રશ્ચ મૈત્રેયઃ શુનકો વલિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૪, શ્લો ૧૧)

અસિતો દેવલઃૈવ જૈગીપવ્યશ્ચ તત્ત્વચિત્ ।

ઋપભો જિતશત્રુશ્ચ મહાવીર્યસ્તથા મણિઃ ॥

—(સભાપર્વ અં ૧૧, શ્લો ૨૪)

જૈગીપવ્યસ્ય સંવાદમસિતસ્ય ચ ભારત ! ।

અઋધ્યન્તમઋધ્યન્તમ્ અસિતો દેવલોઽવ્રવીત્ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૩૬ શ્લો ૫)

અત્રૈવોદાહરન્તીમમિતિદાસં પુરાતનમ્ ।

નારદસ્ય ચ સંવાદં દેવલસ્યાઽસિતસ્ય ચ ॥

—(શાંતિપર્વ અં ૨૮૧ શ્લો ૧)

ગીતા—

“ આદુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ × × × ॥

(અં ૧૦, શ્લો ૧૩)

ઉપરના બધા ઉલ્લેખોમાં ‘ અસિત ’ અને ‘ દેવલ ’ એ બન્ને શબ્દો જોડાજોડ આવેલા છે. ‘ દેવલસ્મૃતિ ’ માં એક સ્મૃતિકાર મહર્ષિ તરીકે માત્ર ‘ દેવલ ’ શબ્દનો પણ ઉલ્લેખ ગળી આવે છે :

“ સિન્ધુતીરે સુલાસીને દેવલં મુનિસત્તમમ્ ।

સમેત્ય મુનયઃ સર્વે इदं વચનમબ્રુવન્ ” ॥ ૧

સૂત્રકૃતાગમાં આવેલા ‘ દેવિલ ’ અને મહાભારતના કે દેવલસ્મૃતિનામાં ‘ દેવલ ’ એ બન્ને એક લાગે છે અને મહાભારતના આશય પ્રમાણે ‘ અસિત ’ કોઈ જુદા ઋષિનાથી પણ એ, ‘ દેવલ ’ નું બીજું નામ છે. કદાચ ‘ દેવલ ’ ઘણા હોય અને તેમાંથી આ જ ‘ દેવલ ’ ને જુદા પાડવા માટે તેમના નામની આગળ કોઈ કારણથી ‘ અસિત ’ શબ્દ લખવાની પ્રથા પડી હોય, અને એથી જ સૂત્રકૃતાગમાં પણ ‘ અસિલે દેવિલે ’ એમ લખ્યું હોય.

દ્વીપાયણ-ઢૈપાયન

દ્વીપાયન એ મહર્ષિ વ્યાસનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ છે. મહાભારતમાં આદિપર્વના ૬૪ મા અધ્યાયમાં દ્વીપાયનની ઉત્પત્તિનું વૃતાંત બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે. મહાભારતની આદિમાં પણ એ મહર્ષિનું સ્મરણ કરેલું છે :

—(આદિપર્વ શ્લો ૨૩)

“ ઢૈપાયનેન યત્ પ્રોકંતં પુરાણં પરમર્ષિણા ।

સુરેર્વેહ્યર્ષિભિરેવ શ્રુત્વા યદ્દમિપૂજિતમ્ ” ॥

“ પુરાકર્ડ અહ ! હમં સુજોહ ”—(સૂ. અ. ૬, શ્રુત ૨, ૫૦ ૩૮૯) એવી શરૂઆતથી આર્દ્રકુમારનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉલ્લેખનો આશય આ પ્રમાણે છે: સૂત્ર-કૃતાંગના મૂળના એ શબ્દો ટીકાકારે ‘ ગોરાશલક ’ ના કુખથી કહેવરાવ્યા છે. “ ગોરાશલક કહે છે કે, ‘ હે આર્દ્ર ’ તું આ સાંભળ-તારા ગુરૂ મહાવીર પહેલાં તો એકાંતચારી હતા, શ્રમણ-તપસ્વી, હતા અને હમણાં તો ઘણા બિહુઓને (ચેલાઓને) લઈને ઉપદેશ દેવા નીકળ્યા છે—તો એમણે આમ કેમ કર્યું ? ” આ વૃત્તાંત ઘણો મોટો છે, માટે જિજ્ઞાસુઓએ એ મૂળ પુસ્તકમાંથી જ જોઈ લેવો જોઈએ (જૂઓ સૂત્ર ૫૦ ૩૮૯-૪૦૬ આર્દ્રકીય અધ્યયન)

છુદ્ધ—(સૂત્ર ૦ દ્વિતીયશ્રુતસ્કંધ, આર્દ્રકીય અ. ૫૦ ૩૯૫-૩૯૬)

આ મહાપુરુષ તો સુપ્રસિદ્ધ છે, ભગવાન મહાવીરના સમસમથી અને સમરક્ષી છે, આ વિશે અહીં લખવું પુનરુક્ત જેવું છે.

કુમારપુત્તિય કુમા પુત્ર (સૂ. દ્વિતીય શ્રુ. ૫૦ ૪૧૦)

ભગવાન મહાવીરના અનુયાયી કોઈ એક નિર્ગ્રયનું નામ કુમારપુત્ર છે. આ વિશે વિશેષ કંઈ જણાવું નથી.

ઉદય પેદાલપુત્ર—ઉદક પેદાલપુત્ર—(સૂ. ૫૦ ૪૧૦-૪૧૧)

ભગવાન પાર્શ્વનાથના અનુયાયી કોઈ એક શ્રમણનું નામ ઉદકપેદાલ પુત્ર છે. કુમારપુત્ર અને ઉદક પેદાલપુત્ર—એ બન્નેનો ઉલ્લેખ જૈનસંપ્રદાયમાં પ્રચલિત પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયાને લગતો વિચાર કરતાં સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલો છે. મૂળસૂત્રમાં ઉદક પેદાલપુત્રને “ પાસાવચ્છિજ્ઞે નિયંત્રે મેયજ્ઞે મોત્તેજ્ઞ—(૫૦ ૪૦૯) ” કહ્યું છે અર્થાત્ એ ઉદકપેદાલ, મેયજ્ઞ (મેદાર્પ-ટીં) ગોત્રના હતા અને પાર્શ્વપત્નીય એટલે પાર્શ્વનાથના અપત્નના અપત્ય હતા—પાર્શ્વનાથના સંતાનના હતા.

લેપ શુદ્ધપતિ—(સૂ. ૫૦ ૪૦૮)

‘ લેપ ’ એ કોઈ એક શુદ્ધપતિનું નામ છે. આ શુદ્ધપતિના મહાનમાં જ ઉદકપેદાલે પૂર્વોક્ત અર્થાં કરી હતી, એ શુદ્ધપતિ રાજગૃહનો રહીશ હતો. અને તેનો નિવાસ ‘ નાલંદા ’ માં હતો. નાલંદામાં એ શુદ્ધપતિની એક ‘ સૈસ્તદધિયા ’—‘ શોષદ્રવ્યા ’ નામની ઉદકશાળા હતી અને એ ઉદકશાળાની પાસે ‘ હસ્તિયામ ’ નામનો મોટો બગીચો હતો.

રાયગિહ-નાલંદા-રાજગૃહ--નાલંદા—(સૂ. ૫૦ ૪૦૭)

‘ રાજગૃહ ’ અને ‘ નાલંદા ’ નું નામ જૈનશ્રદ્ધોમાં અને જૌદશ્રદ્ધોમાં અનેકવાર આવે છે. જૈનોનું અને જૌદોનું એ પૂજનીય તીર્થ છે, કહેવાય છે કે, ત્યાંની ‘ નાલંદા ’ શેરીમાં ભગવાન મહાવીરે અનેક ‘ ચોમાસાં રયાં ’ હતાં. આ નગર ઘણું પ્રાચીન છે, મહા-ભારતકારે પણ ‘ રાજગૃહ ’ ને પોતાની કવિતામાં નોંધ્યું છે:

“ યજ્ઞાગારે સ્થાપયિત્વા રાજા રાજગૃહં મતઃ ॥ ૪૦

—(સભાપં. અ. ૨૧, શ્લો. ૪૦)

મહાભારતમાં આ ‘ રાજગૃહ ’ ને ‘ ગરિશ્વજ ’ નામે પણ કહેલું છે—(સભાપં. અ. ૨૧, શ્લો. ૧૮ તથા સભાપં. અ. ૨૫, શ્લો. ૪૨) જદાસંધના સમયમાં આ નગર

મગધની રાજધાની હતું—(જુઓ સભાપર્વ અ. ૨૧) રાજગૃહની પાસે પાંચ પહાડો આવેલા છે: વિભારગિરિ, વિપુલગિરિ, ઉદ્યાગરિ, રૂવર્ણગિરિ અને રત્નગિરિ આ પાંચ પહાડોના કારણે લીધે કદાચ એનું બીજું નામ ‘ગિરિગ્ર’ પડ્યું હોય. એ પાંચ પહાડોનાં નામોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવે છે પણ તેમાં નામ ફેર છે: વૈહાર (વૈભાર) વરાહ, વૃષભ, ઋષિગિરિ અને ચૈત્યઃ.

“ વૈહારો વિપુલઃ શૈલો વારાહો વૃષભસ્તથા ।

તથા ઋષિગિરિસ્તાત ! શુભશ્ચૈત્યકપશ્ચમાઃ ”

—(સભાપ. અ. ૨૧, શ્લો. ૨)

વૈભાર, વિપુલ, રત્નકૂટ, ગિરિગ્ર, રત્નાચલ,—એ રીતે પાંચ પર્વતોના ઉલ્લેખ વાલ્મીકીના રાજગૃહ માહાત્મ્યમાં પણ આવે છે. આ શહેરની પાસે ઉના પાણીના કુડો હતા અને છે અને તેની નોંધ ભગવતી સૂત્રમાં બીજી સનકના પાંચમા ઉદ્દેશકમાં છે—(જુઓ ભગવત રાયચંદ્ર આગમસંગ્રહ પૃ. ૨૮૯) વળી, વાલ્મીકીનાં તે રાજગૃહ માહાત્મ્યમાં ત્યાંના સ્નાતો મહિમા પણ વિશેષ બતાવ્યો છે. ‘રાજગૃહ’ની પૂર્વાવસ્થા બતાવતાં જૈનોની આવશ્યકચૂલ્કિમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: એનું મૂળ નામ ‘ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત’ હતું, પછી ‘ચનકપુર’ થયું, ત્યાર બાદ ‘ઋષભપુર’ થયું, પછી ‘કુશાગ્રપુર’ અને સૌથી છેવટ શ્રેણિકના પિતાએ ‘રાજગૃહ’ કર્યું (જુઓ ભગવતી રાયચંદ્રજિનાં પૃ. ૧૩ ટિપ્પણ) આ વિશે વીગતવાર માહિતી બંગાળી વિશ્વકોશમાં આપેલી છે અને એ વિશેષ જણાવ્યા યોગ્ય છે.

‘જૈનસૂત્રોમાં ‘નાલંદા’ ને રાજગૃહની ઉત્તરપૂર્વના ભાગમાં આવેલી બહારની જગ્યા તરીકે વર્ણવેલું છે.—

“ રાયગિહસ્સ નયરસ્સ બહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાપ પથ્થ ણં નાલંદા નામં બાહિરિયા હોત્યા ” (સૂત. પૃ. ૪૦૭) ‘નાલંદા’ ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં શ્રીભદ્રજાડુ જણાવે છે કે, ‘ન+અલ+નદ’ એ ત્રણ શબ્દોનું ‘નાલંદ’ થયું છે—‘નાલંદો’ સામટો અર્થ ‘સર્વદાગ્રદ’ થાય છે. દીકાકાર જણાવે છે કે, “ નાલંદ વદાતિ इति नालन्दा + + + सत्संख्याश्रयत्वेन च सर्वकामप्रदा इति ” (સૂ. પૃ. ૪૦૭) આ વ્યુત્પત્તિ કરતાં ‘નરેન્દ્રસ્ય હૃદમ્ નારેન્દ્રમ્’—નાલિદં અને આ ઉપરથી ‘નાલંદા’ ને બનાવવું સુવદ જણાય છે. સંભવ છે કે, ત્યાં ભગવાન મહાત્મી અને ખુદ રહેલા હોવાથી રાજાઓ વારંવાર આવતા હોય અને તે ઉપરથી એનું એ નામ પડ્યું હોય. આજ પણ આ ‘રાજગૃહ’ અને ‘નાલંદા’ નાં ભગવાનશોભી જ્ઞેષ્ઠ શકાય છે ‘રાજગૃહ’ ને બદલે ‘રાજગિર’ નામ અત્યારે લોકપ્રચલિત છે.

[પૃ. ૧૨૩ ના ટિપ્પણમાં છેલ્લે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘સૂત્રનાંગ’ ને ભગતો કોહો અહીં નથી અપાયો, કિંતુ એ સૂતના વિષય સંબંધે શ્વેતાંશરોથી જુદી-છિન્નર સંપ્રદાયની માન્યતા આ પ્રમાણે છે: “ જ્ઞાન અને વિનયનું પ્રજ્ઞાપન, કલ્પ, અકલ્પ અને છેટાપરચાપના તથા વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓ ” એ વિષયો સૂત્રનાંગમાં આવે છે.]

ગણપતિની ઐતિહાસિક મીમાંસા.

(અ. સમચંદ્ર અ. આઠવલે)

વૈદિક દેવતાઓનું સ્વરૂપ અને પૌરાણિક કાળમાં તેમના સ્વરૂપાંતરોના ઇતિહાસ વેદના અભ્યાસકો માટે બહુ જ મનોરંજક છે. દાખલા તરીકે ધંદ્ર. એ દેવ ઋગ્વેદમાં કયા સ્વરૂપમાં વર્ણવાયેલો છે, તે સ્વરૂપ કયારે બદલાયું, અને પછીના પૌરાણિક કાળમાં તે કયા સ્વરૂપમાં રહ્યો વગેરે. એક જ દેવમાં કાલક્રમની દૃષ્ટિએ જોતાં અને બીજીરીતે જોતાં અનેક ભેદો પડેલા જણાય છે. ઇન્દ્રદેવ પર્વતન્યનો સ્વામી એ અધિભૌતિક દૃષ્ટિ, જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો પ્રતિનિધિ એ તાત્વિક દૃષ્ટિ; અને યુગાનુસારના વધ કરનારો એક મહાપરાક્રમી પુરુષ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ-આવી અવાંતર દૃષ્ટિથી પણ ભેદો થાય છે.

આ દૃષ્ટિભેદો અત્યારે જ ઉત્પન્ન થયા છે એમ નથી. નિરુક્તકારના વખતમાં પણ વૈદિક દેવોની સ્વરૂપમીમાંસામાં ધબ્બી દૃષ્ટિ હતી એવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. યુગ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં નિરુક્તકાર યાસ્કે કહે છે:-તત્કો વૃષઃ-મેધ इति नैरुक्ताः-त्वाष्ट्रोऽसुर इति ऐतिहासिकाः । નિરુક્તની દૃષ્ટિ અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિ એ બે યાસ્કને વખતે રહે હતી. આ સિવાય તાત્વિક દૃષ્ટિ પણ તે વખતે પ્રચલિત હતી.

‘ इति वा इति कुवित्सोमस्यापामिति ’ । ऋग्वेद.

આ સૂક્તમાં આત્મજ્ઞાનથી ભરત થયેલા જીવાત્માના ઉદ્ગારો છે એમ મહાશય અરવિંદ બાણુ ઘોષનો મન છે. આ સિવાય બીજી અનેક દૃષ્ટિઓ સૂક્ષ્મ અભ્યાસીઓને વેદમાં મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં અગે હિંદુ લોકોમાં અતિ પ્રસિદ્ધ દેવ ગણપતિ વિષે થોડી ચર્ચા કરવા માગીએ છીએ. તેમાં પણ તેમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ વધારે ચર્ચા કરવા માગીએ છીએ.

પૌરાણિક કાળનો ગણપતિ એ જ આજસુધી અવિકૃત સ્વરૂપમાં રહ્યો છે. એ સ્વરૂપ નીચેના ધ્યાન સંબંધી શ્લોકો ઉપરથી જાણ્ય મળે છે:-

एकदंते चतुर्हन्ते पाशमंकुशधारिणम् ।

रदं च वरदं हस्ते विभ्राणं मूपकध्वजम् ॥

रक्तं लंबोदरं शूपकर्णकं रक्तवाससम् ।

रक्तगंधानुलिप्तमंगं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥

—ગણપત્યર્ચવર્ણીર્મ

આ સ્વરૂપમાં તાત્વિક, ઐતિહાસિક વગેરે દૃષ્ટિનો ખીચડો થયેલો છે એમ અમને લાગે છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં ગણપતિ એ બ્રહ્માનું પ્રતીક છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

અર્ચવર્ણીર્ વાંચનાં એ ચોક્કસ માત્રગ પડે છે. શુભો:-

नमस्ते गणपतये । न्यमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं ब्रह्मासि ।

—અર્ચવર્ણીર્

ૐ અક્ષર બ્રહ્મનું પ્રતીક મનાય છે. તેનો આક્ષર શું? હંડ જેવો હોય. છે. તેથી સ્વાભાવિક જ ગણપતિ-ગજનન થયો. વળી 'મૂષક' એ સર્વભક્ષક કાળનું ચિહ્ન છે અને બ્રહ્મ દિક્ષાલાધનવચ્ચિન્ન છે. તેથી ગણપતિ મૂષકવાદન થયો એ પણ દીક જ છે. આ ચર્ચ તાત્વિક દૃષ્ટિ હવે ગણપતિને વિદ્યનો દર્તાદર્તા મનાય છે, તથા તેને લોકો બુદ્ધિદાતા પણ માને છે-તેમાં ઐતિહાસિક સ્વરૂપનો શંકા કેમ રહ્યો છે તે હવે આપણે તપાસીશું.

ગણપતિની પૂજનો મુપસિદ્ધ વૈદિકમંત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

મળાનાં ત્વા મળપતિ હવામહે કવિ કવીનામુપમશ્રવસ્તગમ્ ।

જ્યેષ્ઠરાજં વ્રજ્ઞણં વ્રજ્ઞણસ્પત આ નઃશ્રુણ્વન્નૂતિભિઃ સીદતાદનમ્ ॥

ઋગ્વેદ.

આ અસલનો મંત્ર બૃહસ્પતિ અથવા બ્રહ્મણ્સ્પતિ દેવનો છે. તેમાં 'કવિ કવીન્ત' આ વિશેષણ છે. તેથી ગણપતિને 'બુદ્ધિદાતા' માનવામાં બ્રહ્મણ્સ્પતિનું પૌરાણિક રૂપાંતર આવ્યું એમાં નવાઈ નથી. હવે ગણપતિને વિદ્યનકર્તા અને દર્તા કેમ માનવામાં આવે છે તેનું મૂળ તપાસીશું.

ગૃહ્યસૂત્રમાં તથા યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં વિનાયકની પૂજા દહી છે. એ જ આપણો પૌરાણિક 'ગણપતિ.' ગણપતિ, વિનાયક, ગણેશ, ગજનન આ બધા શબ્દો હાલ સમાનાર્થક થયા છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં વિનાયક એ રુદ્રદેવતા, ગણેશો સ્વામી મનાયો છે. રુદ્રદેવતા યજુર્વેદ વગેરેમાં બપોરે મનાયા છે. ત્યારે ત્યારે તેની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે ત્યારે "તું અમને ઠાર મારીશ નહિ-અમારા છોકરાઓને ઠાર મારીશ નહિ" એવા સ્વરૂપમાં કરી છે. જે ભીષણતા અથવા ક્રૂરતા અથવા વિદ્ય કરવાની ઇચ્છા રુદ્રમાં છે તે બધી અમારા શત્રુ પ્રત્યે જાઓ, એવી ઇચ્છા સ્તુતિ કરનારા ઋષિ દર્શાવે છે. ક્રૂર અને વિદ્યકર્તા પણ સ્તુતિથી તુષ્ટ થયા પછી વિદ્યકર્તા રુદ્રનો 'ગણપતિ' પણ એવો જ હોય એ સ્વાભાવિક જ છે તેથી ગૃહ્યસૂત્રમાં ગણપતિ ઉર્ફે વિનાયક એમ જ વર્ણન છે.

અહીં એક સવાલ ઉભો થાય છે કે બ્રહ્મણ્સ્પતિના સૂક્તમાં વિનાયકના બાકીના બધા ગુણો મળે છે. પણ એ ભીષણ ક્રૂર અથવા વિદ્યકર્તા ક્યાંએ જણાતો નથી, એ શું? આનો જવાબ ડૉ. ભાંડારકર વગેરે વિદ્વાનો એમ આપે છે કે ગણપતિનું અસલનું સ્વરૂપ ભીષણ જ છે. પણ આગળ તે સૌમ્ય થયું. અમને એ મત બરાબર લાગતો નથી; અત્યારે વિનાયકપૂજા અથવા ગણપતિપૂજાના જે મંત્રો છે, તે બધા વૈદિક બૃહસ્પતિના જ છે. વેદમાં બૃહસ્પતિને પણ મદાપરાક્રમી, શત્રુને બપ અને ત્રાસ આપનારો એવાં વિશેષણો અપાયાં છે. વળી પૌરાણિક ગણપતિ અને વૈદિક બૃહસ્પતિ એક જ છે એ બાબતમાં એ પુરાવો છે કે ગણપતિમંત્રના અનેક ગણપતિમાં જે એક 'હરિકા ગણપતિ' છે તેનું સ્વરૂપ અને આકાર તદ્દન વૈદિક બૃહસ્પતિ જેવો જ છે. તેથી 'ગૃહ્યસૂત્રકાળમાં બૃહસ્પતિના શત્રુના ક્રૂર સ્વરૂપને પ્રાધાન્ય મળ્યું પણ આગળ પુરાણકાળમાં તેને અસલનું બ્રહ્મણ્સ્પતિનું ગોટે ભાગે સૌમ્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું એમ માનવું હિત છે.

હવે ગણપતિ શબ્દનો અર્થ શો છે એ જોઈશું. ગણ શબ્દનો અર્થ ઋત્વિગણ એમ સાયણચાર્ય કરે છે; તથા રુદ્રનો ગણ એમ ગૃહ્યસૂત્રદાર અને યાગવલ્ક્ય માને છે. પણ

ઋગ્વેદમાંનાં ગૃહસ્પતિનાં સૂંદેતો વાંચનાં આ અર્થ વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં આ ગણુનો અર્થ અમને પ્રગતસત્તાક રાજ્ય એવો લાગે છે. અને ગણપતિનો અર્થ “પ્રગતસત્તાક રાજ્યનો અધ્યક્ષ” એવો લાગે છે. અને તેથી ઋગ્વેદકાળ પહેલાં ગણુરાજ્યોનું અસ્તિત્વ હતું અને એવા ગણુરાજ્યના અધ્યક્ષને ગણપતિ કહેતા એવો અમને સંશય આવે છે. ઋગ્વેદ કાળ પહેલાંની ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ ઋગ્વેદમાં દેવત્વ પામીને આવી છે, એમ ઘણા દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કરી શકાય. અહીં જે દાખલા ખસ છે, ઇન્દ્ર દેવતા મહાપરાક્રમી છે, એવું વર્ણન છે. તે સાર્વભૌમ છે, એવું પણ વેદમાં વર્ણન છે, ‘ઘકરાદ્ ઇન્દ્રઃ’. ઇન્દ્ર કેટલાં પરાક્રમો કર્યા છે, કેટલા શત્રુઓને પાદાક્રાન્ત કર્યા છે તેનું પણ વર્ણન વેદમાં છે. આ બધા ઉપરથી એવી દૃષ્ટના થાય છે કે વેદના પૂર્વ કાળમાં ઇન્દ્ર જેવો કોઈ પણ પરાક્રમી રાજા ‘ઐકરાટ્’ સાર્વભૌમ રાજા થઈ ગયો હશે અને ત્યાર પછી પરમૈશ્વર્યસંપન્ન એક દેવ, પછી જગદીશ્વર બ્રહ્મ વગેરે તાર્કિક રૂપમાં તેનું પર્યવસાન થયું હશે. ખીજો પુરાવો એના કરતાં પ્રબળ છે. અશ્વિનૌદેવ ઋગ્વેદપૂર્વકાળમાં મોટાં આગેવાનો હતા અને રાષ્ટ્રના હિત ખાતર ચળવળ કરનારા અને તેથી દસ્યુઓએ એટલે અસુરોએ કેદમાં નાખેલા અત્રિક્રપિને તેમણે મુક્ત કર્યા એવી ઋગ્વેદમાં સ્પષ્ટ કથા જ છે. જુઓ:—

ઋષિ નરાચંદસઃ પાંચજન્યઃ ઋગ્વોસાદન્તિ મુંચથો ગણેન ।

મિનંતા દસ્યોરશિવસ્ય માયા અનુર્વદ્ વૃષણા ચોદયંતા ।

ઋગ્વેદ ૧-૨૧૭-૩૦

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી અશ્વિનૌ એ ઋગ્વેદ પૂર્વ કાળની જે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે એના વિષે સંશય લાગતો નથી. પણ ઋગ્વેદમાં તેઓના દેવ તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે, અને આગળ તો તેઓ ઔપધિના પતિ વૈદ્યરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. (મૂળ કથામાં એવું છે કે તેઓએ કેદમાંથી છૂટ્યા કૃષ્ણ થયેલા અત્રિને ઝોસડ આપી સાજો કર્યો.) આ જ વાત ગૃહસ્પતિની બાબતમાં બની હશે એમ અમને લાગે છે. તેથી ઋગ્વેદ ઐતિહાસિક કાળમાં ગણુરાજ્યના પતિ તરીકે પંકાએલી વ્યક્તિ અથવા ‘ગણુ-પતિ-સામાન્ય’ ‘ગૃહસ્પતિ’ એમ વેદમાં થના પામ્યું એવું લાગે છે. જેમ હાલ ‘સાર્વભૌમત્વના ઉપમાન તરીકે ઇન્દ્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જ ગણુઅધ્યક્ષત્વના ઉપમાન તરીકે ગૃહસ્પતિ પ્રસિદ્ધ થયા.

હિંદુસ્તાનમાં ગણુરાજ્યો ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૩૫૦ સુધી અસ્તિત્વમાં હતાં એમ શ્રી. વિનયકુમાર સરકારે પોતાની ‘હિંદુઓની રાજકીય સંસ્થા અને પ્રથા’ નામની ચોપડીમાં ઘણા પુરાવા આપી સિદ્ધ કર્યું છે. તેમ જ શ્રી દેવદત્ત બાંડારકરે પોતાના ‘દાર્શનિક લેક્ચરો’ માં પણ ગણુરાજ્યોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. તેમના મત પ્રમાણે ગણુ-રાજ્યકાળ ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦ સુધી જાય છે.

ઇ. સ. પૂ. ના સમયથી ઇ. સ. સુધી ગણુરાજ્યો ક્યાં હતાં અને તેમની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન હુંકમાં દેવે કરીશું.^૧

૧ આ અહેવાલ આપવામાં મુખ્યતઃ શ્રી વિનયકુમારના ‘The Political Institutions and Theories of the Hindus’ નો આધાર લીધો છે.

હિંદુઓના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના ત્રણ સમય પાડી શકાય છે. તેમાં છેલ્લો કાળ ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ૩૫૦ સુધીનો છે. આ વખતમાં મૌર્યની પડતી અને ગુપ્તની ચડતી થઈ એટલું જ નહિ પણ કુશન અને આંધ્રોએ પણ બળવાન રાજ્યો મેળવ્યા હતાં. દક્ષિણ પંજાબમાં, રજપુતાનામાં અને માલવામાં પણ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો હતાં. ઉત્તરમાં ઓદુમ્બર લોકો હતા અને ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં રાજ્ય તરીકે સિક્કા પાડતા હતા.

તેમની દક્ષિણે યૌધેય હતા જેઓ ‘વીરશ્વર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં સ્વતંત્ર હતા. અને તેમનો દેશ સતલજથી જમના સુધી અને સાંથી દક્ષિણે રજપુતાના સુધી હતો. ઇ. સ. ૧૨૫ થી ૧૫૦ સુધીમાં રજદામને તેમને હરાવ્યા પણ તેઓએ કેટલાક સૈદ્ધો પહેલાં એલેક્ઝાંડર સાથે હિંદુસ્તાનમાં બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું હતું. આ ગણુનો મહારાજ પ્રગ્નથી નીમાતો હતો અને તે મદાસેનાપતિ પણ હતો. આમની દક્ષિણે અર્જુનાયન આવે છે. તેઓ ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં અને પછી ઉત્તર રજપુતાનાના માલિક હતા.

ત્યાંથી વધારે દક્ષિણમાં ચંબલ અને વેટ્યની વચ્ચે માલવો આવે છે. તેઓ લગભગ ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધમાં સ્વતંત્ર હતા. ઇ. સ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં ઉસવદાન નામના સેનાપતિ નીચે તેમણે યુદ્ધ કર્યું હતું.

તેમના પશ્ચિમના પાડોશી શિખી હતા. તેમના સિક્કા ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધના અંતના માલુમ પડે છે.

પૂર્વમાં યૌધેયની પાસે કુનિન્દનો દેશ હતો. ગંગા અને જમનાનો ઉત્તર દુઆબ તેમના તાબામાં હતો. તેમના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકેના સિક્કા ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધના છે. ઇ. સ. પૂ. ના બીજા સૈદ્ધમાં પાડોશમાં યુષ્ણિ લોકોની સત્તા હતી.

ઇ. સ. પૂ. ના પહેલા સૈદ્ધમાં મધ્ય દેશના વેપારી જ્યારે દક્ષિણમાં પ્રાસ કરતા હતા ત્યારે આંધ્ર રાજ્યના લોકોને એઓ એમ કહેના કે ઉત્તરમાં રાજ્યપદ્ધતિ જુદી છે. પૂછવામાં આવતાં તેમણે ગણુના સંસ્થાન અને રાજના સંસ્થાનમાં ફરક બતાવ્યો હતો. સર્વ રાષ્ટ્રીય સંબંધ અને પદ્ધતિના ફરકની માહિતી જોઈએ તેવી અત્યારે મળતી નથી પણ આપણને એટલું તો ખબર પડે છે કે જ્યારે સમુદ્રગુપ્ત દિગ્વિજય કરતા હતા, (૩૨૦ થી ૫૦) ત્યારે તેઓએ કેર આખો હતો. અને સર્વ રાજ્યો ગુપ્ત રાજ્યના સંસ્થાન નીચે આવ્યાં હતાં.

બીજો સમય ઇ. સ. પૂ. ૩૪૦ થી ૩૦૦ નો છે. આ સમય પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય માટે સૌથી મોટો છે. મૌર્યરાજ્યના સ્થાપનથી આ રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું. મેગેસ્થનિસ પોતાના સમયની (ઇ. સ. પૂ. ૩૦૨) રિથિતિ વિષે જણાવે છે કે ૬૦૪૨ વર્ષના સમયમાં એટલે હાયોનુસોસથી સન્-રોકોટાસ સુધીમાં ત્રણ વાર એક પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. કેટલાંક એવાં શહેરોના તેમણે ઉલ્લેખ કરેલો છે કે જ્યાં રાજાનો અધિકાર નટ થયો હતો અને પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું હતું.

ગ્રીક સિપાહીઓના, મતે પાટલ શહેર હિંદુનું સ્પર્શ હતું. તે સિંધુ નદીના ઉડ્યા આગળ આવેલું હતું. સૈન્યનું કામ જુદા કુળના વંશપરંપરાના એ રાજાઓ કરતા હતા અને રાજ્ય ઉપર વૃદ્ધની સભા અધિકાર ચલાવતી હતી.

અરાટાનું એક પ્રખ્યાત પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય હતું. એલેક્ઝાંડરના વખતમાં એવાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. કેટલાંક સ્વરાજ્ય પણ હતાં. અરાટાની સાથે તેમના સગા કટિડીઅન હતા. સંસ્કૃતમાં તેમને અરાટ્ટકા એટલે રાજનવગરના કહેવાય. જરૂરીન તેમને હુંદાર કહે છે અને મદાગારનમાં પણ તેમનું વર્ણન તેવું જ છે. તેમણે અંદ્રુમતે ગ્રીકો સામે બહુ સારી મદદ કરી હતી.

કૌશલ સૈન્યમાં ભાગ લેનાર બે જાતિનું વર્ણન ગ્રીક લોકો કરે છે. એકને માલોઈસ અને બીજાને ઝાહીરૂકાઈ એટલે માલવા અને કુદક નામથી જણાવે છે. બંને સ્વતંત્ર અને બળવાન રાજ્યો હતાં.

તેમણે એલેક્ઝાંડર સાથે મોટી ટક્કર ગ્રીકો હતી. પહેલાંથી જ પરસ્પર વૈરભાવ હતો તોપણ આ વખતે વૈરભાવ બૂઝી તેઓ લગ્નસંબંધથી જોડાયા હતા.

બીજા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોમાં સમસ્તાઈનું વર્ણન આવે છે. તેઓના શહેરોમાં પ્રજા-સત્તાક પદ્ધતિ હતી. કર્દાસ કહે છે કે તેઓની એક સભા હતી અને તેઓ સ્વતંત્ર હતા. કર્દાસ કોઈ રાજ્યનું વર્ણન કરે છે. અને કહે છે કે તેની પદ્ધતિ પ્રગ્નસત્તાક હતી પણ રાજ્યની ન હતી. તેમના ત્રણ નાયક હતા અને તે પ્રજાથી નીમાતા હતા. તેમનું સૈન્ય મોટું હતું. એરીઅન બીજા ચાર રાજ્યનું વર્ણન કરે છે કે જે નાયકને ચોતે પસંદ કરતાં અને સ્વતંત્ર હતાં. તેમનાં નામ એરાઈટાઈ, એબેસ્ટોટાઈ, ફેટોઈ (ક્ષત્રિય) અને એરેગીટાઈ છે. તેમાં ક્ષત્રિય નિપુણ નાવિક અને શિશ્યી હતા.

એલેક્ઝાંડર સાથે સંસર્ગમાં આવેલા એલેક્સેસોઈ અને નિસાયન નામના બે રાષ્ટ્રો છે. તેમણે ક્ષત્રિયનું શરૂ બનાવ્યું હતું અને રાષ્ટ્રીય અપમાન કરતાં મરણ વધારે પસંદ કર્યું હતું.

નિસાયનનું વર્ણન એરીઅને કરેલું છે. તેઓનો એક અધ્યક્ષ હતો અને રાજ્ય ઉમરાવોને સોંપાએલું હતું. તેઓની ૩૦૦ ઉમરાવોની સભા હતી. અંદ્રુમતે સાર્વભૌમિક રાજ્ય સ્થાપવાને માટે અગ્નિનશટુના વખતથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોને વશ કરવાં પડ્યાં હતાં. પંજળના મદક, તીચથી સિંધુના કુકર, ગંગા પ્રદેશના કુરુ અને પંચાલ અને પૂર્વના વૃક્ષિજ, લિચ્છવિ અને મગધને કૌટિલ્યે રાજ્યયુક્તિથી દબાવી દીધા હતા.

પહેલો સમય ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ૪૫૦ સુધીનો છે. આ વખતે ૧૧ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનું વર્ણન આવે છે. તેમનો દેશ ગંગાના પ્રદેશમાં અને હાલના બિહાર પ્રાંતમાં જોઈ શકાય. તેમાંથી આડ માટે બહુ માહિતી મળતી નથી. ભગ્નનું મુખ્ય સ્થાન સુમસુમાર ટેકરીમાં, જુલીનું અંદકકપ્પા, કલમાનું કેસપુટમાં હતું. પિપ્પલીવન મેરીઆનો અને રામગામ કોલીઆનો દેશ હતા. મગધની ત્રણ જાતિ હતી. તેમાંની એક કુસિનારામાં, બીજી પાવામાં અને ત્રીજી કાશીમાં હતી. અગીઆરમાં મુખ્ય રાષ્ટ્ર ત્રણ હતાં. દપિલવસ્તુમાં, શાક્ય, નિથિલામાં વિદેહ, અને વેશાલીમાં લિચ્છવિ. છેલ્લાં બે મળી ગયાં હતાં અને વચ્ચે નામથી પ્રસિદ્ધ હતાં. કુનાલ જાતકમાં રોહિણી નદી માટે શાક્ય અને કોલીઓએ કરેલું સુદ્ધ વધુવિહું છે. બદસાલ જાતકમાં પસેન્દી રાજા શાક્ય કન્યાની લગ્ન માટે માગણી કરે છે. તે જ જાતકમાં કેસલ સાથેના લિચ્છવિના સુદનું વર્ણન છે. એકમત જાતકમાં લિચ્છવિની રાજધાનીની સમૃદ્ધિનું વર્ણન છે.

શાક્યબુદ્ધ એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નિર્વાસી હતા. તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. તેઓ રાજપુત્ર ન હતા પણ એક અધ્યક્ષના પુત્ર હતા. ન્યાય અને રાજ્ય કારભારનું કામ સાર્વજનિક સભા કરતી હતી. શાક્યની તે સભામાં તરણ અને વૃદ્ધ બધા જતા હતા. અધ્યક્ષ તેમનાથી ચુંટાતો અને તે અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશનું કામ કરતો. અધ્યક્ષને રાજ્યનો ઇલ્કાબ હતો; તેને રામના કોનસલ સાથે સરખાવી શકાય.

વજ્રજ્યોત્ના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કહી શકાય. આ રાષ્ટ્ર તેમાં મળેલાં હતાં. વેશાસી તેમનું મુખ્યસ્થાન હતું. તેમાં લિચ્છવિ અને વિદેહ મુખ્ય હતા. પહેલાં વિદેહોમાં રાજ્ય હતો અને લિચ્છવિમાં રાજ્ય ચલાવવા ત્રણ નાયકને નીમવામાં આવતા હતા. લિચ્છવિગણની સભાના સભાસદો બધા મળી ૭૭૦૭ હતા એમ એકપત્ર અને ચુલ્લકલિંગ જાતક ઉપરથી જણાય છે. દરેક સભાસદને રાજ્ય કહેતા હતા. આ રાજ્ય માત્ર કાયદા કરનાર ન હતા પણ પ્રતિનિધિ, સેનાપતિ અને કોપાધ્યક્ષ પણ હતા. આ બધામાંથી નવનું એક મંડળ નીમવામાં આવતું હતું. તેમનામાં જલાભિષિચનની રીતિ હતી. અદૃશ્યમાં વર્ણન પ્રમાણે કોઇને દોષી ઠરાવવા માટે સાત કચેરીમાં જવું પડતું અને છેલ્લી કચેરી રાજ્યની એટલે અધ્યક્ષની હતી. નિર્દોષીને કોઈ પણ કચેરી છોડી શકતી.

ગણેની વસ્તી હજારોની નહિ પણ લાખોની હતી. તેમનો પ્રદેશ હજારો ચોરસ માઇલ નહિ પણ લાખો ચોરસ માઇલનો હતો. આ રાજ્યોનાં ગામડાંની વ્યવસ્થા માત્ર પુરુષો કરતા ન હતા. બગીચા કરવા, સાવજનિક હોલ બાંધવા, ધર્મશાળા અને હવાડા બાંધવા અને એક ગામથી બીજા ગામના રસ્તા તૈયાર કરવા તથા દુરસ્ત કરવા આ બધાં કામ પુરુષ અને સ્ત્રીઓની સંયુક્ત સમિતિઓ કરતી હતી.

શાક્યને રાજ્યનો અધિકાર પસંદ ન હતો. તેમને વજ્રજ્યોત્નાની સંસ્થાની સ્થિતિમાં રહેવું ગમતું હતું. આ બાબતમાં શાક્ય બુદ્ધ તરફથી તેમને પ્રોત્સાહન મળતું હતું. જો કે બુદ્ધે કુટુંબસંબંધ છોડી દીધો હતો તોપણ આ સંસ્થાનું હિત કરવા તરફ તેમનું લક્ષ્ય હતું. અગત્યશુભે જ્યારે તેમના ઉપર ચડી આવવા અને વજ્રજ્યોત્નાના નાશ કરવા ધમત્રી આપી હતી ત્યારે પણ તેઓને શાક્ય બુદ્ધના મતથી ધૈર્ય મળ્યું હતું.

આ વખતની (ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦) મુદારણા ઉંચા પ્રકારની હતી જુદા જુદા શાસ્ત્રોનો વિકાસ થયો હતો. પૈદ્યકમાં ચરક, ભાષામાં પાણિનિ, રસાયન અને કિમીઆગિરિમાં પતંજલિ અને નાગાર્જુન, તત્ત્વજ્ઞાનમાં વૈશેષિક વેદાન્ત, આર્થિક અને લોકા-યન મૂતો, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યકારણમાં કૌટિલ્ય અને શુક્ર, સામાજિક અને ન્યાયની વ્યવસ્થામાં મનુ અને યાત્રવલ્ક્ય, નાટ્યશાસ્ત્ર અને લલિતકલામાં ભરત અને વાતસાયન, નિષ્કામ કર્મમાં ગીતાકાર અને સર્વ સત્ત્વમૈત્રી, તપ તથા વૈર્યમાં શાક્ય બુદ્ધ બહુ જ સફળ અને આગળ વધેલા હતા. જાતક કથાઓ, રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રચાર પણ તેવી જ રીતે બધા લોકોમાં ઘણો થયો હતો.

સંઘ અને ગણ શબ્દો પાણિનિના વખતમાં પ્રસિદ્ધ હતા. એમ તેમના મૂળ ઉપરથી માલમ પડે છે. જુઓ:—

સંઘોક્તો ગણપ્રશંસયોઃ । ૩. ૩. ૮૧.

પાણિનિનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૦૦નો છે અને તેથી તે શબ્દો તે વખતે પણ પ્રચલિત હતા. યુદ્ધના વખતથી ગણનો અર્થ ધાર્મિક અથવા રાજકીય સંસ્થા એવો થતો હતો. સંઘનો અર્થ એક ધ્યેયને માટે રચાયેલી સંસ્થા એવો થતો હતો. અને જેટલાં ધ્યેય હોય તેટલાં સંઘ પણ થઈ શકે. ધર્મને માટે યુદ્ધનો સંઘ પ્રસિદ્ધ જ છે. યુદ્ધના વખતમાં જ તેવા ણીગ્ન આચાર્યોના સાત સંઘો હતા. વ્યાપાર માટે પણ સંઘો થતા હતા અને તેવા સંઘો ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૬૦૦ સુધી હિંદુસ્તાનમાં બહુ હતા. ઉદોગથી, રહેનારા સંઘને વાર્તાપછ્તી કહેવામાં આવતો. સંઘનો ત્રીજો વર્ગ આયુધજીવી અથવા શસ્ત્રોપજીવી છે. તે સંઘ રાજ્યના સૈન્યમાં પણ કામ કરતો. પાણિનિએ એવા સંઘોનાં નામ આપેલાં છે. તેમાં મુખ્ય ચૌધેય, પરસુ, અસુર અને રાક્ષસો છે. કૌટિલ્ય પણ ત્રીગ્ન સંઘનો ઉલ્લેખ કરે છે. રાજકીય સંસ્થાના અર્થમાં સંઘ શબ્દ વપરાય છે અને સંઘ અથવા ગણ એટલે બહુનું રાજ્ય એવો અર્થ થાય છે. તેને પ્રજાસત્તાક્રાન્ત્ય એમ પણ કહી શકાય. કૌટિલ્ય પણ રાજશબ્દોપજીવી એવો સંઘનો પ્રકાર જનાવે છે. જૈનોના આચરંગ સુત્રમાં કેટલાક દેશોનાં નામ આપ્યાં છે કે ન્યાં. ધાર્મિક પુરોો ન જાય. તેમનાં નામ:-અરાય, બુવરાય, દોરાજ ને ગણરાય છે. છેલ્લું નામ ગણરાજ્યનું છે. યુદ્ધના અવધાનશનકમાં (ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦) કેટલાક વેપારીઓ પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે

કેચિદ્દેશા ગણાધીનાઃ કેચિદ્ રાજાધીના ઇતિ ।

આ ઉપરથી રાજા અને ગણનો ફરક જતાવ્યો છે. આ ફરક સંબંધી આગળ યોદ્ધા કહેલું હતું. રાજકીય સંઘનું સ્વરૂપ ગણમાં જોઈ શકાય છે. આ ગણમાં ક્ષત્રિય જાતિ હતી. ક્ષિત્રિય સંઘના દરેકને રાજા કહેવામાં આવતા અને ન્યારે તેમને અભિષેક કરવામાં આવતો ત્યારે પુષ્કરિણી એટલે વેશાલીના એક તળાવના પાણીનું તેમના ઉપર સિંચન કરવામાં આવતું. તે તળાવને 'ગણરાજકુલ' કહેતા. આ ઉપરથી ખબર પડે છે કે ગણમાં ઘણા રાજકુલો હતાં. સ્મૃતિકર્તા કાત્યાયન કહે છે કે

કુલાનાં તુ સમૂહસ્તુ ગણઃ સ પરિકીર્તિતઃ ।

કૌટિલ્ય પણ આનું જ વર્ણન કરે છે. શાંતિપર્વમાં પણ સમાન વર્ણન જોવામાં આવે છે. કુલોમાં અધિપતિનું કામ વૃદ્ધો કરતા હતા. આવા સંઘોનાં નામ સ્મૃતિઓમાં પણ આવેલાં છે. નારદસ્મૃતિમાં પણ પાપંડ, નૈગમ, ઝેણી, પૂગ, વ્રાત અને ગણોનાં નામ આવે છે. આ પ્રમાણે ઉપર ચડતાં ચડતાં પાણિનિના કાળ સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા. તે સમય સુધીના ઇતિહાસની અને ગણરાજ્યની રૂપરેખા જોઈ અમારે આટલેથી જ અંટકેવાનું નથી પણ આગળ વધીને એટલું જાતવવાનું છે કે પાણિનિના કાળમાં તો શું પણ વેદોમાં સુદ્ધાં સ્વરાજ્ય ઉર્ફે ગણરાજ્યના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. નીચે અમે કેટલાક ઉત્તરા આપીએ છીએ કે જેમાં વૈદિકકાળમાં સ્વરાજ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે;—

(૧) સ્વસ્તિ । સામ્રજ્યં મૌજ્યં સ્વારાજ્યં વૈરાજ્યં પારમેષ્ઠ્યં રાજ્યં મહારાજ્યં આધિપત્યમયં સમન્તપર્યાયી સ્યાત્ ।

હવે ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખાએલ સ્વરાજ્ય અને વૈરાજ્ય આ બેમાંથી વૈરાજ્ય એટલે કે રાજા વગરની રાજ્યપદ્ધતિ કયા દેશમાં ઐતરેયબ્રાહ્મણકાળે હતી આ બાબતમાં એજ બ્રાહ્મણમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે.

(૨) અથૈનમુદીચ્યાં દિશિ વિશ્વેદેવાઃ પદ્મિભ્રૈવ પંચવિંશૈરહોભિરભ્ય-
પિચન્નેતેન ચ તૃત્તૈતેન ચ યજુપૈતામિશ્ચ વ્યાહતિમિધૈરાજ્યાય, તસ્માદેતસ્યા-
મુદીચ્યાં દિશિ યે કે ચ પરેણ હિમવન્તં જનપદા ઉચ્ચકુરય ઉત્તરમદ્રા इति
વૈરાજ્યાયૈવ તેડમિષિચ્યન્તે વિરાહિન્યેનાનભિપિક્તાનાચક્ષતે ।

આ ઉપરથી ઐતરેય બ્રાહ્મણની વખતે ઉત્તરકુરુ એટલે હિમાલયના ઉત્તર તરફના દેશમાં વરાજ્ય એટલે રાજા વગરનું રાજ્ય હતું એ સ્પષ્ટ થાય છે.

મહાભારતમાં અર્જુનના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં પણ આ ઉત્તરકુરુદેશનો ઉલ્લેખ છે અને તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે.

(૩) “ પાર્થ નેદં ત્વયા શકયં પુરં જેતું કથંચન ।
ઉપાર્તસ્વ કલ્યાણ પર્યાપ્તમિદમચ્યુત ॥
इदं पुरं यः प्रविशेद् ध्रुवं न स भवेन्नरः ।
प्रियामहे त्वया वीर पर्याप्ता विजयस्तव ॥
न चात्र किञ्चिज्જेतव્યमર્जुनात्र प्रदर्श्य ते ।
उत्तरीः कुरवेद्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥
प्रविशेऽपि हि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिधीक्षितुम् ॥ ”

આ ઉતારામાં ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે ઉત્તરકુરુ એ મોટું નગર હતું અને તે અશ્વત હતું. આ નગરના વર્ણનમાં સાંના રાજ્યનું નામ પણ નથી. આ નગર ઉપર કોઈ પણ રાજાની સત્તા ન હતી. તે તદ્દત સ્વતંત્ર હતું, તેથી જ અર્જુન પણ સાંના લોકોને કહે છે કે તમારી પાસેથી મારે કંઈ જોઈતું નથી. તમે માત્ર ધર્મરાજ્યનું શાસન સ્વીકારો.

પાર્થિવત્વં ચિકીર્ષામિ ધર્મરાજસ્ય ધોમતઃ ।

અર્જુનની આ વાત સંભળીને પ્રગ્વસત્તાકના અધિકારીઓએ તે વાત કશુલ કરી અને તેમને

ક્ષોમાજિનાનિ નિત્યાનિ તસ્ય તે પ્રદદુઃ સ્વયમ્ ।

તેઓએ સારાં રેશમી વસ્ત્રો આપી દીધાં. આ ઉપરની લીટીમાં ‘તે પ્રદદુઃ સ્વયં’ આ શબ્દો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. આ શબ્દોની ઉપરના ઐતરેય બ્રાહ્મણના શબ્દો સાથે તુલના કરતાં તે એટલે પ્રગ્વસત્તાક રાજ્યના આધિકારીઓ એવો જ અર્થ લેવો પડે છે.

શુક્રવશ્વત્સેની સંહિતામાં નીચે પ્રમાણે મંત્ર છે:--

(૪) ગણાનાં ત્વાં ગણપતિં હવામહે પ્રિયાણાં ત્વા પ્રિયપતિં હવામહે
નિધીનાં ત્વા નિધિપતિં હવામહે યસો મમ ।

બ્રાહ્મજાતિગર્ભધમાત્વમજાતિગર્ભધમ્ ॥

આ મંત્રમાં ગણપતિનું એટલે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યના અધિપતિનું આપાદન કર્યું છે અને તેને પોતાની પાસેથી દર લઈને પોતાનું રક્ષણ કરવાની વિનંતી કરી છે.

આ મંત્રનો અશ્વમેધ પ્રકરણમાં અશ્વ સમાગમ એવો અર્થ કર્યો છે પણ તે એટલો ધૂંલારૂપ છે કે મૂળ ઋચા રચનારાઓનો આવો અભિપ્રાય હશે એવી દૃષ્ટના જ થતી નથી. મગમાનપત્નીએ અશ્વની સાથે સંગમ કરવો એ બીભત્સ અર્થ લેવાની આદ્યજ્ઞે પણ ના પાડી છે એમ દેખાય છે. કારણ કે અશ્વનો અર્થ પ્રગ્નપતિ એટલે રાજ્ય અથવા પ્રગ્નસત્તાક ના અધિપતિ અને અશ્વમેધનો અર્થ રાષ્ટ્ર એવો સ્પષ્ટ દરી બતાવ્યો છે. અને યજુર્વેદમાં બીજા ને અનેક રાજ્ય પર સૂદતો છે તે ઉપરથી એવો જ અર્થ લેવો સરળ છે. આવો જ એક બીજો મંત્ર કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં આલ્લખમાં છે.

“પિયં ત્વા પ્રિયાણામ્ । નિધીનાં ત્વા નિધિપતિં હવામહે વસો યમ ।”

કૃત્યાદિ આ મંત્રમાંના નિધીનાં ત્વા નિધિપતિમ્ । આ શબ્દો અશ્વ કરતાં રાજ્ય અથવા પ્રગ્નપતિને બાદ સરળનાથી લાગુ પડે છે તેથી તેનો અશ્વ એવો બીભત્સ અર્થ ન લેનાં ગણપતિ એટલે પ્રગ્નપ્રધાને પ્રગ્નને કરેલી વિનંતી એવો અર્થ લઈએ તો વધારે બંધમેસ્તો લાગે છે. પ્રસિદ્ધ સ્વામી દયાનંદજીએ પણ પોતાના યજુર્વેદભાષ્યમાં સદરહુ મંત્રોનો રાજ્ય સાથે અર્થ બેસાડ્યો છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.

હવે કોઈને એવી શંકા આવશે કે વેદમાં સ્વરાજ્યનો મહિમા ભલે ગવાયો હોય પણ ખાસ કરીને ગણ, પૂજા, વ્રાત વગેરે વિશિષ્ટ સમૂહવાચક શબ્દો વેદમાં ક્યાં છે કે જોઈ શકીને ગણ રાજ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય. એના જવાબમાં હવે આપણે વેદમાં આ શબ્દોના નિર્દેશો જોઈશું.

યજુર્વેદના રુદ્રાધ્યાયમાં રુદ્રદેવતાને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી છે.

(૫) નમો વ્રાતેભ્યો વ્રાતપતિભ્યશ્ચ નમો નમો ગણેભ્યો ગણપતિભ્યશ્ચ નમો નમઃ ।

આ મંત્રમાં ૨૬ કેવતાને ગણુસ્વરૂપ તેમ જ ગણુપતિ સ્વરૂપ, વ્રાત સ્વરૂપ તેમ જ વ્રાતપતિ સ્વરૂપ આપ્યું છે.

બીજે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ સમૂહ થાય છે. પરંતુ વ્રાતનો વિશિષ્ટાર્થ હુંદકાટ કરીને પોતાની આજીવિકા કરનારા માણસોનો સ્વતંત્ર સંઘ અને ગણનો પોતાની મેજે પોતાનો કારભાર ચલાવીને તથા પ્રમાણિક ધંધાઓ કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવનાર લોકોનો સમૂહ એવો થાય છે.^૧ વ્રાતનો અને ગણનો આવો વિશિષ્ટાર્થ ન લઈએ તો ઉપરના મંત્રમાં ધુનરક્તિનો દોષ આવે છે.

ઋગ્વેદમાં પણ વ્રાત અને ગણુ એક જ. મંત્રમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયેલા દેખાય છે. જુદો નીચેનો મંત્ર:—

(૬) વ્રાતં વ્રાતં ગણં ગણં સુશસ્તિભિરગ્નેર્ભામં મરુતામેજા ઇમહે ।

પૃથદશ્વાસોઽનવમ્પુરાધમો ગંતારો યજ્ઞં વિદથેષુ ધીરાઃ ॥

ઋ. ૨.-૨૬-૬.

૧ જુદો વિતયકુમાર સરકાર-કૃત “હિંદુની રાજદીપ સંસ્થા અને પ્રથા” પૃ. ૩૧

આ મંત્રમાં જે વ્રાત અને ગણ શબ્દો છે તેનો અનુક્રમે સમૂહ અને મોટો સમૂહ એવો અર્થ સામણાચાર્ય દેરે છે પણ તેથી પુનરાકૃત દોષનો પરિહાર ન થાય એમ લાગે છે. સીધા માર્ગ તો આ શબ્દોનો વિશિષ્ટાર્થ લેવો જ છે.

ઋગ્વેદમાં પણ સ્વરાજ્યનો વિષે અને તેમાં ખાસ કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષે કેટલાક ઉલ્લેખો છે.

શુઓ:-

(૭) આ યદ્વામીય ચક્ષાસા મિત્ર વયં ચ સુરયઃ

વ્યચિન્તે વહુપાર્યે યત્તેમહિ સ્વરાજ્યે ॥

ઋ. પ. ૬૬. ૬.

આ મંત્રમાં મંત્રકર્તા રાતહવ્ય ઋષિ પોતાના ઋષિગણુઓને ઉદ્દેશીને કહે છે કે આ વિસ્તીર્ણ અને ઘણા વડે રક્ષણ કરવા યોગ્ય એવા સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરવા સાર આપણે બધા મળીશું. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ઋગ્વેદ કાળમાં પણ સ્વરાજ્ય અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું અસ્તિત્વ ચોક્કસી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

એક વખત પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું અસ્તિત્વ આવી રીતે સિદ્ધ થયા પછી તેમાં ગણ-રાજ્ય અને ગણપતિ અથવા ગણાધ્યક્ષોનું અસ્તિત્વ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. હવે આ દૃષ્ટિથી ઉપર આપેલા ‘મણાનાં ત્વા મણપતિ’ એ મંત્ર આપણે વાંચીશું તો જૂદરપતિના રૂપમાં ગણાધ્યક્ષનું વર્ણન કર્યું છે એમ જણાશે. વેદકાળમાં દરેક શ્રેષ્ઠ વસ્તુને અથવા પુરુષને દેવતા સ્વરૂપ આપીને આલંકારિક રીતે વર્ણન કરવાની ટેવ જ હતી. કિંબહુના આવા વ્યંગ્યથી વર્ણન કરવું એ જ તે વખતે વિદ્વાનું ચિન્હ ગણાતું હતું. શ્રુતિ કહે છે કે ‘પરોક્ષમિયાં ઇવ હિ વૈ દેવાઃ’ દેવોને ગૂંચોડી ધણી જ પ્રિય હોય છે. આ મંત્ર ઉપરથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઉપરના મંત્રનો જૂદરપતિનું વર્ણન કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષનો વ્યંગ્યાર્થ માનીએ તો વધારે પડતું ન કહેવાય.

અહીં બીજી પણ એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર અને જૂદરપતિના સંયુક્ત ઉલ્લેખો બે ત્રણ વાર અને ‘સ્વતંત્ર રીતે લગભગ બસો’ વખત આવ્યા છે. કારણ કે રાજ્યત્વ તથા પ્રજાધ્યક્ષત્વના એક જ ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખો બનેલું મહત્ત્વ યતાવે છે. ઋગ્વેદ ૨-૨૪-૩ માં કહ્યું છે કે “જેમ ઇન્દ્ર પોતાના વજ્ર વડે ગુહા ફેાડી નાખે છે તેમ જૂદરપતિ એકલા પણ ફેાડી શકે છે.”

આ ઉપરથી પ્રજાધ્યક્ષનું પ્રસક્ત જણાઇ આવે છે.

આ બંને (ઇન્દ્ર અને જૂદરપતિ) એક બીજાના આધ્યાત્મિક તથા ભૌતિક મિત્ર છે. એમ પણ ઋ. ૧. ૧૮. ૪. માં કહ્યું છે.

જૂદરપતિને વેદમાં બ્રહ્મણ્વસ્પતિ તથા સદસસ્પતિ પણ કહેલા છે. બ્રહ્મા શબ્દનો ઐતિહાસિક અર્થ સમિતિનો મુખ્ય એવો થાય છે. હોતા, અધ્યર્થ, ઉર્જાતા અને બ્રહ્મા આ ચારની રાષ્ટ્રીય સંકટને વખતે મંડળી નીમાય છે. તેમાં મુખ્ય બ્રહ્મા હોય છે. અને આ સભાનાં નિર્ણય ઉપરનો અધ્યક્ષ બ્રહ્મણ્વસ્પતિ કહેવાય છે. તેમજ ‘સદસસ્પતિ’ એ શબ્દ પણ સભા-ધ્યક્ષનો જ અર્થ સૂચવે છે. આવી સમિતિ, સભા, સદસ વગેરેનો વેદમાં હંમેશા ઉલ્લેખ આવે છે. એક મંત્રમાં ઋષિ કહે છે કે:-

ये ग्रामा यदरण्यं या सर्वा अधिभूष्याम् ।

ये संग्रामा समितयः तेषु चारु घटेम ते ॥”

અર્થવચ્ચે,

ગ્રામસભા, ગ્રાન્તસભા, રોષ્ટ્રસભા વગેરેના વિકાસ-અર્થવચ્ચેનાં ગ્રંથાંશો છે. તે ઉપરથી પણ સદસરૂપિત શબ્દનો અર્થ સભાધ્યક્ષ, પ્રમુખસભાધ્યક્ષ એવા સ્પષ્ટ થાય છે. ગણ-દેવતા અમરકોશમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

आदित्यर्षिर्ब्रह्मचर्यस्तुपिता भास्करानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च द्रष्टाश्च गणदेवताः ॥

આ રાત્ર્ય સંસ્થાના નવ અંગભૂત મંડળો છે અને તે દરેક મંડળને ગણ કહેવાય છે એમ રા. સા. વગ્રેએ શુદ્ધસૂત્રના આધારે સારી પેઠે બતાવ્યું છે. આ પ્રત્યેક ગણના સભ્યોની સંખ્યા તથા ગણનો અધિકાર નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. આદિત્યગણ	Astronomical Society,	સભ્યો	૧૨
૨. વિશ્વેદેવ	Engineer's Institute	"	૩૩
૩. વસુ	Miner's Union	"	૮
૪. દુષિત	Co-operative Agriculturists	"	૩૬
૫. ભાસ્કર	Dyer's Association	"	૧૨
૬. અનિલ	Packer's union	"	૭
૭. મહારાજિક	Supplier's Association	"	૨૩૬
૮. સાધ્ય	Labour Union	"	૧૮૫
૯. રક્ષ	Associated Press Union	"	૧૧

(અમારા મત પ્રમાણે War-Cabinet)

આ નવ ગણોના મુખ્ય તે ‘ગણપતિ’ પણ તે સર્વાધ્યક્ષ હોવાથી તેને ‘ગણાનાં દેવા ગણપતિ’ એમ સંબોધેલું છે. વાચકને અમારી કલ્પના ઉપરથી ‘ગણાનાં’ આ બહુવચનનું સ્વારસ્ય માલમ પડશે.

નીચેના બૃહસ્પતિના મંત્રમાં પણ જુઓ:—

(૮) निषुसीद गणपते! गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ।

न क्रते त्वत् क्रियते किंचनारे महामर्चं मघपं चित्रमर्चं ॥ ક્ર. ૧૦

અહીં પણ ‘ગણેષુ’ એ પદ બેવાં જોવું છે. ઉપર કહ્યા તે નવ ગણોના પતિ અર્થાત્ ‘ગણાનાં પતિ’ ન હોય.

આવા ગણરાત્ર્યનો અધ્યક્ષ કેવળ તરવારના બેરથી પ્રખળ થયેલો પુરુષ ન જ હોય. ગણરાત્ર્યમાં અધ્યક્ષની પસંદગીની પ્રથા હોવાથી સ્વાભાવિક જ ‘કવિ કવોનાં’ એવા જ અધ્યક્ષ હોવો જોઈએ.

સાપણુ કવિ રાખ્દનો અર્થ કાન્તદર્શી આપે છે.

કાન્તદર્શી એટલે સર્વજ્ઞ, ભૂત ભવિષ્ય વગેરેનું જ્ઞાન જોને હોય છે તે, એવો મહાન ડાહ્યો અને ચતુર નાયક હોય તેજ અધ્યક્ષ હોઈ શકે. આવા અધ્યક્ષને પૂર્વ ઇતિહાસનું ખાસ જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ અક્ષયુસ્પતિના વિશેષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અક્ષય રાખ્દનો અર્થ જુઓ:—

“પુરાકૃતં તુ યત્તજ્ઞૈસ્તદ્ બ્રહ્મેતિ પ્રવક્ષતે”

અર્થાત્ મહાન અનુભવી પૂર્વનો ઇતિહાસ જાણનારો એવો અધ્યક્ષ હોવો જોઈએ એવો અધિપતિ આલખાય છે. શ્રી ભાંડારકરે ગણરાજ્યમાં પ્રત્યેક આધિકારી માણસને રાજ એ સંજ્ઞા હતી એમ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે. એ વાત ખ્યાનમાં લેતાં ‘જ્યેષ્ઠરાજ’ પદનું સ્વાસ્થ્ય વાચકોને માલમ પડશે. રાજાં જ્યેષ્ઠઃ અથા ઓદિસેરામાં સુખ્ય તે જ અધ્યક્ષ.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં વિક્રતાનું જેમ તેમ જ વાણીના વદત્વનું પણ મહત્ત્વ અતિશય છે એ હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસ ઉપરથી વિદિત થાય છે. તેથી ગૃહસ્પતિને વાણીનો પતિ, વદત્વનો દેવ એવી ઋગ્વેદમાં શ્રુતિ છે તેમો નવાઈ નથી. અક્ષયુસ્પતિમાં અક્ષયનો અર્થ વાણી પણ લઈ શકાય. ઉપર દરેલી અર્થથી ‘ગજાનાં’ ઇત્યાદિ મંત્રોમાં પ્રજાઅધ્યક્ષની જ દેવતારૂપે સ્તુતિ કરી છે એવું લગભગ સિદ્ધ થાય છે એમ લાગે છે. લગભગ કહેવાની મતલબ એ છે કે જ્યાં સુધી મહાશય ‘સંશોધકો આ મતને પોતાની માન્યતા દર્શાવે ત્યારે જ અને અમારા મતને સિદ્ધાંત માનીશું.’ હવે પછી અવાંતર પ્રમાણોનું દિગ્દર્શન કરીને લેખનો ઉપસંહાર કરીશું.

યાતવલ્ક્ય કહે છે (૧. ૨૭.) “રુદ્ર તથા અક્ષદેવે વિનાયકને ગણેના અધિપતિ કર્યા.” ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં રુદ્ર તથા અક્ષા એટલે કોણું એ વાચકો જાણી લેશે. રાખ્દના પ્રમુખોએ પસંદ કરેલો તે વિનાયક.

ડૉ. ભાંડારકર લખે છે:— “The name Ganapati was generalised and meant many leaders of the Ganas or groups.” આ ઉપરથી પણ ગણના આધિપતિ તે ગણપતિ એમ જણાય છે. વિનાયક અથવા ગણપતિ ગુરૂને થાય તો તેનું પરિણામ શું થાય છે તે યાતવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. તેનો સારાંશ અને ડૉ. ભાંડારકરના રાખ્દોમાં આપીએ છીએ:—

ગણપતિનાં ધણું નામો છે. તેમાં મિત, સમિત, રાજપુત્ર એ ત્રણ નામો પણ છે. રાજપુત્ર આ નામ ઉપરથી રાજ્યની સાથે આ દેવતાનો અસલનો કંઈ અણુ સંબંધ હોય એવો તર્ક કરી શકાય.

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશકાર લખે છે:—“પૃહરૂપિતિ દેવતા શુદ્ધ ભારતીય છે. આ આમનું એક રૂપ છે અને ઋગ્વેદ કાળમાં તેને સ્વતંત્ર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.” ‘અમિર્ષૈ દેવાનાં સેનાનોઃ’ આ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ જ છે. મૂળમાં પૃહરૂપિતિ અમિશ્વરૂપ હતો તેના વિકાસ થઈને તેને ગણાધ્યક્ષનું પદ મળ્યું.

હવે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ગણપતિને ગમનન કેમ કહેવા લાગ્યા એની ચર્ચા કરીશું.

ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે “મૂળ રૂઢ દેવતા જંગલમાં રહેનારો. તેમાં હાથીનો સંબંધ બહુ તેથી તેના હાથમાં ગજચર્મ લોકો આપવા લાગ્યા. પછી તેના ગણપતિને પણ ગજનું મોઢું લોકોએ આપ્યું.” (Shaivism and Vaishnavism). અમને આ દ્રષ્ટના વિચાર લાગે છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં અમને એમ લાગે છે કે હાથીની ફેજનો પ્રાચીન કાળમાં યુદ્ધમાં બહુ મોટો ઉપયોગ થતો તેથી અધ્યક્ષને ‘ગજમુખ,’ ગજ એ જ જોતું મુખ છે એમ કહેતાં રૂપક ઉડી જઈને સાચી રીતે જ લોકો તેને ગમનન કહેવા લાગ્યા; પણ તેનો અર્થ એટલો જ કે રાજા અથવા ગણાધ્યક્ષ યુદ્ધમાં ગજમુખ એટલે કે હાથીઓને મોખરે રાખીને જ વિજય પામતો.

ઉપર જે મંત્રો અમે ઉદ્ધૃત કર્યા છે (ગણામાં રવા, નિપુસીદ વગેરે) તે ગણાધ્યક્ષના સભામાં પ્રવેશને વખતે સ્તુતિપાઠ તરીકે ગાવા હશે એવી અમારી દ્રષ્ટના છે; અથવા ગણાધ્યક્ષની અધ્યક્ષપદ ઉપર સ્થાપના થતી વખતે આ મંત્રો ગવાતા હશે. એવો દાંદક સંબંધ લદાએ તો જ મંત્રનું યાચાર્ય જણાઈ આવે છે. આ જ દ્રષ્ટિથી વાચકો શ્રીયી તે મંત્રો વાંચી લે એવી વિનંતી કરીએ છીએ.

યુદ્ધચરિત્ર લેખમાલા

લેખાંક, બીજો

બોધિસત્ત્વ ગૌતમ

[અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી]

શાક્યનું સંસ્થાન હિમાલયની તળેટીમાં હતું. પૂર્વે અને પશ્ચિમે અરણ્યમય પ્રદેશ, ઉત્તરમાં હિમાલયની તળેટીનું જંગલ, અને દક્ષિણમાં કોસલોનું બલાહ્ય રાજ્ય-આવી તેની ચતુર્-સીમા હતી. વનજી અથવા મહાના રાજ્યો પ્રમાણે શાક્યોનું સંસ્થાન ગણતરતો હતું. પણ તેઓનું સ્વાતંત્ર્ય નહીં થવાથી તેઓને ઉપરના બે રાજ્યોની માફક કેદીઓને શંસી આપવાનો અથવા હદપાર કરવાનો અધિકાર રહ્યો ન હતો. મન્નિજમનિકાયના ચૂળસત્ત્વકસુતમાં સત્ત્વક યુદ્ધને કહે છે કે “આ વનજીઓના અને મલ્લોના ગણરાજ્યોને પણ અપરાધીઓને શંસી દેવાનો દંડ કરવાનો કે હદપાર કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે. તો પછી પસેનદી જેવા અથવા અંબતશયુ જેવા અભિષેક પામેલા રાજાને આવા અધિકાર કેમ ન હોય ? (તેમને તેવો દંડ હોય એ સ્વાભાવિક છે)” આ ઉપરથી એવું જણાઇ આવે છે કે વનજી અને મક્ક સિવાય બીજા નાના મોટા ગણરાજ્યોને અપરાધીઓને ગમે તે શિક્ષા કરવાનો અધિકાર ન હતો. જે સામ્રાજ્યમાં આ ગણરાજ્યોનો સમાવેશ થયો હતો તે રાજ્યોના મહારાજા પાસે કોઇ પણ અપરાધીને અપીલ કરવાનો હક્ક હતો. તે ને અપીલ કરે નહિ. તો તેને કચેલી શિક્ષા કાયમ કરવા માટે શાક્યો જેવા ગણરાજ્યોને કોસલ દેશના મહારાજા પ્રાસેથી પરવાનગી મેળવવી પડતી.

બીજી એક બાબતમાં શાક્યો અને વનજીઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે ભેદ હતો. વનજીઓને પોતાના સંરક્ષણ માટે હંમેશાં તૈયાર રહેવું પડતું. વૈશાલી રાજધાની અને તેની આસપાસ રહેનારા વનજીઓને લિચ્છવી કહેતા અને આ લિચ્છવીઓ સવાર સાંજ મહાવિદ્યા અને ધર્મવિદ્યાને અભ્યાસ કરતા. શાક્યોએ પોતાના રક્ષણને બોલે કોસલ રાજાને સોંપેલો હોવાથી તેઓને એવો પ્રયત્ન કરવાનું કારણ હતું નહિ.

જ્યાં ગણરાજ્યોના સામાન્ય ધર્મો ને કહીએ તો ખેતી હતો. પ્રત્યેક કુલના અધિપતિને રાજ્યના કારભારમાં ભાગ લેવો પડતો. પણ તેના કરતાં ધરની ખેતીવાદીમાં તેને વધારે કુશળ થવું પડતું. યુદ્ધનો પિતરાઇ ભાઇ મહાનામ શાક્ય પોતાના નાનાભાઇને ખેતી સંબંધી કેટલો કાળજી લેવી પડે છે તે જણાવતાં કહે છે કે “પ્રથમ તો ખેતર ખેડવું જોઈએ, પછી તે વાવવું પડે, પછી તેને નહેરવું પાણી પાવું પડે. પાણી પાયા પછી તે બહાર દાદી ઘાસ નીંદવું જોઈએ પછી પાકની દાખણી કરવી જોઈએ, વગેરે” (જુલ્લવગ્ગ, મા. ૭) આ ખેતીના દામમાં શાક્ય રાજ્યો બીજા રાજ્યોની જેમ કુશળ હતા. શાક્યોની બીજી શાખાને કોલિય કહેતા; અને આ બન્ને શાખાઓમાં રોહિણી નદીના પાણી માટે કોઈ કોઈ વાર તકરાર થતી. યુદ્ધની માતા માયાદેવી અને સાવકી મા અને મારી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી બન્ને કોલિય શાખાનાં હતાં.

શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુમાં રહેતા હતાં અને માયાદેવીને નવમાંસ પૂરા થયા પછી કેલિયોનાં દેવદહ નગર તરફ મોટાલતાં રસ્તામાં હુમ્મિની ઉદ્ધાનમાં તેમને પ્રસવ થયો એવું વર્ણન જાતકે અટૂંકથા વગેરે આધુનિક પ્રયોગમાં મળે છે. લલિતવિસ્તરમાં પણ પતિના ઉદ્ધાનમાં કીર્તી કરવા માટે તે ગદ્ય એવું વર્ણન છે. ત્યાં શાળવૃક્ષની નીચે તેણે જોાધસત્વને જન્મ આપ્યો એવું જાતકઅટૂંકથામાં વર્ણવ્યું છે. પરંતુ લલિતવિસ્તરમાં 'પલ્લવૃક્ષ નીચે' એવા ઉલ્લેખ છે. સપ્તમામાં પ્રાચીન જે સુતનિષાંત તેમાં

“સો વોધિસત્તો રત્તનવરો અતુલ્યો મનુસ્સલોકે હિતસુખતાય જાતો સક્કયાનં ગામે જનપદે હુમ્મિનેચ્ચે ।”

એવું કહ્યું છે. આ ઉપરથી અને હુમ્મિનીમાં મળી આવેલા અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી એમ દેખાય છે કે શક્ય. શુદ્ધોદનની માલકીની જમીન હુમ્મિની ગામમાં હશે, અને ત્યાં પોતાની વાડીમાં તે પારંવાર રહેતો હશે, અને જોધિસત્વનો જન્મ ત્યાં જ થયો હશે. તે વાડીમાં જન્મ્યો કે બાગમાં જન્મ્યો શાલવૃક્ષ નીચે જન્મ્યો કે પલ્લવૃક્ષ નીચે જન્મ્યો એ બાબતનો ઉલ્લેખ ત્રિપિટકમાં કોઈ પણ જગાએ કર્યો નથી.

સં શાક્યસિદ્ધઃ સર્વાર્થસિદ્ધઃ શૌદ્ધોદનિચ્ચ સઃ । ગૌતમધ્ધાર્કયધુચ્ચ માયાદેવીસુતથ્ચ સઃ ॥ અમરકોશમાં જોધિસત્વનાં આ છ નામ આપ્યાં છે તેમાં શાક્યસિદ્ધ શૌદ્ધોદનિ અને માયાદેવીસુત એ ત્રણ વિશેષણ છે અને અર્ધબ્રહ્મ એ ગોત્રનું નામ હશે. બાકી રહેલા સર્વાર્થસિદ્ધ અને ગૌતમ આ બે નામ પૈકી જોાધસત્વનું ખરું નામ ક્યું હશે અથવા આ બન્ને તેનાં નામ હતાં કે કેમ એવા પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે. લલિતવિસ્તરમાં—

અસ્ય હિ જ્ઞાતમાત્રેણ મમ સર્વાર્થાઃ સંસિદ્ધાઃ । યન્યહમસ્ય સર્વાર્થસિદ્ધ
इति नाम कुर्याम् । ततो राजा बोधिसत्त्वं महता सत्कारेण सत्कृत्य सर्वार्थ-
सिद्धोऽयं कुमारो नाम्ना भणतु इति नामांस्याकापीत् ॥ એમ કહ્યું છે. આ જ અર્થનું 'સિદ્ધાર્થકુમાર' એ નામ આ પ્રથમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યું છે. એનું 'સિદ્ધત્થ' એ પાલિશબ્દોના જાતકઅટૂંકથા વગેરે અર્વાચીન પાલિ-
પ્રયોગમાં વાપરેલું મળી આવે છે. પરંતુ મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં આ જોમાંનું (સર્વાર્થસિદ્ધ અને સિદ્ધત્થ) કોઈ પણ નામ જોાધસત્વને આપેલું મળી આવતું નથી. 'ગૌતમ' એ જ નામ ક્રૂત દરેક જગાએ મળી આવે છે. થેરીગાથામાં મહાપ્રજ્ઞપતિ ગૌતમીની જે ગાથાઓ છે તેમાંની એક ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

चहुनं चत अत्याय माया जनयि गौतमं ।

व्याधिमरंणतुज्ઞાનં दुक्खवखन्धं द्यુપાનુવિ ॥

જાણુ સોકોના કલ્યાણ માટે માયાએ ગૌતમને જન્મ આપ્યો; વ્યાધિ અને મરણથી પીડિત થયેલા સોકોનો દુઃખરાશિ તેણે નષ્ટ કર્યો. ”

આ ઉપરથી 'ગૌતમ' એ જ જોધિસત્વનું નામ હતું એમ દેખાય છે. પરંતુ મહાવિજયમાં એક ઠેકાણે શુદ્ધોદનને ગૌતમ કહેલો છે. તે જ પ્રમાણે અવધાનપ્રથમાં અનેક ઠેકાણે 'ગૌતમો નામ નામેન' અને 'ગૌતમો નામ ગોત્તેન' એવા બે પ્રકારના ઉલ્લેખ

મળી આવે છે. આ ઉપરથી એવું દેખાઇ આવે છે કે જે સમયે મહાવગ્ગ અને અવદાનગ્રંથ લખાયા તે સમયે બોધિસત્તવનું નામ ગોતમ હશે, અથવા ગોત્ર ગોતમ હશે, એ બાબતમાં બહુ જ ગોટાળો થયો હશે. જે ગોત્ર-ગોતમ છે એમ કહેવામાં આવે તો સુત્તનિપાતમાં 'આદિચ્ચા નામ ગોત્તેન સાકિયા નામ જાતિયા' આ વાક્ય સાથે વિરોધ થાય અને મહાવગ્ગ અને અને અવદાન એ બંને ગ્રંથોની અપેક્ષાએ સુત્તાનિપાત પ્રાચીન હોવાથી તેમાંનું વાક્ય વધારે સ્વીકારવા યોગ્ય દેખાય છે. તાત્પર્ય એ કે શાક્યનું ગોત્ર આદિય હતું અને તે ઉપરથી જ પુદ્ગલે અર્કબાધુ કહેવાનો રિવાજ પડ્યો હશે. ગોતમ એ બોધિસત્તવનું ખરું નામ હશે અને પછીથી આ ગોતમ ગોત્રનું નામ હશે, એવી શંકા આવવાથી અથવા ખીજા કોઇ કારણથી સર્વાર્થસિદ્ધ અથવા સિદ્ધાર્થ એ કાલ્પનિક નામ તેને આપવામાં આવ્યું હશે.

“ ઇંદ્રનો સત્કાર કરી સુંદર વસ્ત્ર પહેરી દેવો પોતાનાં ઉપવસ્ત્રો આકાશમાં ફેંકી ઉત્સવ કરતા હતા. તેઓને અસિત ઋષિએ જોયા. આ ઉત્સવ શા માટે થાય છે એમ પૂછ્યું. લુમ્બિની ગામમાં શાક્યકુલમાં બોધિસત્તવનો જન્મ થયો છે અને તેથી પોતે ઉત્સવ કરે છે એવું તે દેવોએ અસિતને કહ્યું. તે સાંભળીને અસિતઋષિ નમ્રપણે શુદ્ધોદનને ઘેર આવ્યા અને બાળકને જોવાની ઇચ્છા બતાવી. શાક્યો બોધિસત્તવને અસિતની આગળ લાવ્યા, ત્યારે તેને સર્વલક્ષણસંપન્ન જોઇને આ મનુષ્યપ્રાણીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવો ઉદ્ગાર અસિતના મોંઢામાંથી નીકળ્યો. પણ પોતાનું આયુષ્ય થોડું રહ્યું છે એ લક્ષ્યમાં આવતાં અસિત ઋષિની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે જોઇને આ બાળકનો જીવ કાંઈ જોખમમાં છે કે શું એવો પ્રશ્ન શાક્યોએ પૂછ્યો. તે વખતે અસિતે ‘આ કુમાર આગળ જતાં સંયુદ્ધ થનાર છે પણ માંડ આયુષ્ય થોડું જ બાકી રહ્યું હોવાથી મને તેનું ધર્મશ્રવણ કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત નહિ થાય માટે માંડું લાગે છે’ એમ કહી શાક્યોનું સમાધાન કર્યું અને તેઓને આનંદિત કરી અસિત ઋષિ ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા.”

બોધિસત્તવના જન્મ સમયે થયેલા અદ્ભુત ચમત્કારો વિષે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. તેમાંથી આ સુત્તનિપાતમાં મળી આવતી કથા સૌથી પ્રાચીન દેખાય છે. લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં આ જ બાબતનું વર્ણન ભિન્ન ભિન્ન રીતે કરેલું છે. બીજી દંતકથાઓને મૂળ ત્રિપિટક ગ્રંથોનો આધાર નથી. તેથી આ એક કથામાં કાંઈ ઐતિહાસિક તથ્યાંશ હોવો જોઈએ. અસિત નામના બ્રાહ્મણ ઋષિએ આકાશનાં નક્ષત્રોની મદદથી એવું ભવિષ્ય વર્ણવ્યું હશે કે ગોતમ કુમાર આગળ જતાં કોઈ મહાન વિભૂતિ થશે. આ જ કથાનો ભિન્ન રૂપે બાઇબલમાં અનુવાદ મળે છે અને તે ઉપરથી આ કથા અત્યંત પ્રાચીન હશે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ બૂમધ્વસમુદ્ર પર્યંત પહોંચ્યો હશે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧. Now when Jesus was born in Beth-lec-hem of Judaea in the days of Herod, the king, behold, there came wise men from the east to Jerusalem.

Saying, where is he that is born king of the Jews ? For we have seen his star in the east and are come to worship him.

—St. Matthew, ch. 2

બોધસંત્વનાં નાનપણની અનેક બાબતો ઉપલબ્ધ છે તેમાં તે પિતાના ખેતરમાં જઈ જા'શુકાનાં ઝાંડ નીચે બેસી ધ્યાન કરતો હતો એ કથા અત્યંત મહત્વની છે. અને તેને મજ્ઞિમનિકાયાના મહાસંવ્યક સુતનો આધાર છે. તે આ પ્રમાણે:—

“ મને સાંભરે છે કે હું પિતાના ખેતરમાં જઈ જા'શુકાની શિતળ છાયા નીચે બેસી કામથી અને અકુશળ વિચારોથી શુદ્ધ થઈ સવિતર્ક સુવિચાર અને વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પહેલું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરતો થયો. આ જ શું બોધનો ખરો માર્ગ નહિ હોય! તે માફ વિગ્રાન રમૂતિને અનુસરીને થયું, અને તે જ બોધનો માર્ગ છે એમ મને લાગ્યું. હે અગિવેરસન ! હું મારી જાતને કહેવા લાગ્યો કે જે સુખ-કામ વિકારથી અને અકુશલ વિચારથી અલિપ્ત છે તે સુખથી હું શા માટે ગભરાઉં? પછી એ વિચાર કર્યો કે જે સુખ-કામવિકારથી અને અકુશળ વિચારથી અલિપ્ત છે તેનાથી હું ખીની નથી ” અહીં આ પ્રથમ ધ્યાનનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ધ્યાન બોધિસત્ત્વને નાનપણમાં માર્ગિત હતું એમ સમજવાનું નથી. તેનો એટલો જ અર્થ સમજવાનો છે કે પ્રથમ ધ્યાન માટે આવશ્યક એકાગ્રતા જા'શુકાની શિતળ છાયામાં તેને મળતી હતી. અને તે દેહદંડથી મળી શકી ન હતી.

લલિતવિસ્તરમાં અને તે પછીના બુદ્ધના ચરિત્રાત્મક યંત્રમાં આ બાબતને એટલું બધું અંદાજિત ચંચલકારનું સ્વરૂપ આપેલું છે કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ તે દંતકથામાં પરિણામ પામ્યું છે. પણ તે દંતકથા ન હોઈ ગોતમના જીવનની અત્યંત મહત્વની વાત છે એ ઉપરના ઉતારાથી સિદ્ધ થાય છે. પણ બોધિસત્ત્વના ધ્યાનનો વિષય શો હતો એ નક્કી કરવું જરા કઠણ છે; તોપણ તેના સૌમ્ય અને પ્રેમાળ સ્વભાવ અને જગતના દુઃખનો બિન-અનુભવનો વિચાર કરતા તેના ધ્યાનનો વિષય મનુષ્યજાતિને માટે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ હશે એમ લાગે છે. આને જ આગળ જઈને બુદ્ધ થયા પછી તેમણે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આપી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, અને ઉપેક્ષા એવા તેના ચાર વિભાગ કર્યા. ‘ તે એકાંતમાં આસનમાં બેસી અને સરીર સરળ રાખી રમૂતિ નંગૂત કરી બેસે છે. તે મૈત્રીયુક્ત ચિત્તથી એક દિશા ભરી નાંખે છે. એ જ પ્રમાણે બીજી, ત્રીજી અને ચોથી દિશા ભરી નાંખે છે. આ પ્રમાણે ઉપર નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વ જગત વિપુલ, શ્રેષ્ઠ નિઃસ્ત્રીમ અવૈર અને દેષરહિત મૈત્રીયુક્ત ચિત્તથી ભરી નાંખે છે, કરુણાયુક્ત ચિત્તથી.....મુદિતાયુક્ત ચિત્તથી... ..ઉપેક્ષાયુક્ત ચિત્તથી એક દિશા ભરી નાંખે છે. આ જ પ્રમાણે બીજી ત્રીજી અને ચોથી દિશા ભરી નાંખે છે. આ જ પ્રમાણે ઉપર નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વ જગત વિપુલ, શ્રેષ્ઠ નિઃસ્ત્રીમ અવૈર અને દેષરહિત ઉપેક્ષાયુક્ત ચિત્તથી ભરી નાંખે છે. ” આ ચારનું ઔદ્ધ મંથમાં બ્રહ્મવિહાર એવું નામ છે અને તેનો ઉલ્લેખ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં વારંવાર આવે છે અને ઉપરના ઉતારા જેવા બીજા અનેક ઉતારા પુષ્કળ ઠેકાણે મળી આવે છે. જૈન વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યમાં બ્રહ્મવિહારનો ઉલ્લેખ નથી. પતંજલિના યોગસૂત્રમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ પતંજલિનો સમય ઘણો જ આધુનિક હોવાથી આ ચાર ભાવના તેણે ઔદ્ધસાહિત્યમાંથી લીધી હોવી જોઈએ. ચાર ધ્યાન, પ્રાણાયામનો અભ્યાસ અને એવી બીજી પુષ્કળ બાબતો બુદ્ધે બીજા પંથોમાંથી લીધી હશે. પરંતુ બ્રહ્મવિહારની કલ્પના તેની પોતાની જ છે એમાં શંકા નથી. આ બ્રહ્મવિહારનું ધ્યાન

કરવાથી મારે ધ્યાનનો ક્ષાભ થાય છે પણ બોધિસત્ત્વની અવસ્થામાં યુદ્ધને પ્રહસા જ ધ્યાનનો ક્ષાભ થયો. એટલે કે જે વિશ્વવ્યાપી ગ્રેમ છુદાવસ્થામાં અત્યંત વિકસિત થયો તેનો અંકુર શુદ્ધોદન શાક્યના ખેતરમાં જંબુવૃક્ષની શીતળ છાયા નીચે ફૂટ્યો એમ કહેવું જોઈએ.

તે સમયે સર્વ સાધારણ શ્રીમંત, જમીનદાર અને વેપારી વર્ગનાં તરણો પોતાનો સમય બહુજ અમનઅમનમાં પસાર કરતા હશે. ધરતો માલિક અથવા વહીવટદાર હોય તે તેમની ખેતીવાડીના અથવા તેમની પેઢીના વહીવટની સંભાળ રાખતો હશે અને જુવાનીઓ આને યથેચ્છ મજા કરવાની સગવડ આપતો હશે. મહાનામ શાક્યનો નાનો ભાઈ અનુરુદ્ધ ત્રણે મુઠ્ઠાઓમાં ભિન્નભિન્ન વાડીઓમાં રહી મજા કરતો હતો. ટાશીના ઝેણીપુત્ર યશને રહેવાને આ પ્રમાણે ત્રણ મહેલો હતા. આપણા બોધિસત્ત્વને પણ જુવાનીમાં રહેવા માટે ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ મહેલો હતા એ નીચેના ઉત્તારઓમાંથી જણાઈ આવે છે. “ હે ભિક્ષુઓ, હું અત્યંત સુકુમાર હતો; મારા સુખને માટે મારા પિતાએ તમાવ ખોદાવી તેમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતની કમલિનીઓ વાવી હતી. મારાં લુગડાં લતાં રેશમી હતાં. ટાઢ તડકો લાગે નહિ માટે બહાર જતાંની સાથે જ મારો નોકર મારા ઉપર સ્વેત છત્ર ધરતો હતો. શીયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ મહેલો હતા. જ્યારે હું ચોમાસાં માટે બાધેલા મહેલમાં રહેવા જતો હતો ત્યારે મહીના બહાર જ નીકળતા સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્યો સાંભળવામાં વખત ગાળતો હતો. પીળજીઓના ધરમાં દાસોને અને તોફરોને હસામ પ્રદાનનું અન્ન આપના પણ મારે ઘેર મારાં દાસદાસીઓને મળતું અન્ન તે માંસમિશ્રિત ઉત્તમ ખાનનું હતું.

“ આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરતાં મારા મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે અવિદ્વાન સામાન્યજન પોતે ઘડપણના સપાટામાં આવવાનો હોવા છતાં જરાયસ્ત ધરડા મનુષ્યોને જોઈને કંટાળે છે અને તેમનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે ઘડપણના સપાટામાં સપડાવાનો હોવાથી તે સામાન્ય માણસોની જેમ જરાયસ્ત માણસ સાથે કંટાળું કે તેમનો તિરસ્કાર કરું તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જુવાનીનો મદ સમૂળગો નહિ જવો થયો.

“ અવિદ્વાન સામાન્ય માણસ પોતે વ્યાધિના જડખામાં સપડાવાનો હોવા છતાં પણ વ્યાધિગ્રસ્ત માણસને જોઈને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે વ્યાધિના સપાટામાંથી છુટ્યો ન હોવાથી તે સામાન્ય માણસોની જેમ વ્યાધિગ્રસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્ય મદ સમૂળગો નષ્ટ થયો.

અવિદ્વાન સામાન્ય માણસ પોતે પરધર્મી હોવા છતાં મૃતશરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પોતે અરજુધર્મી હોઈ તે સામાન્ય લોકો પ્રમાણે મૃત શરીરથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિતમદ સમૂળગો ગમી ગયો.”

(અંશુતરનિકાય, તિઠ્ઠનિપાત)

આ ઉત્તારોનો પરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે અમનઅમનમાં રહેવા છતાં પણ તેનાથી બોધિસત્ત્વનો વિશ્વવ્યાપી ગ્રેમનો અંકુર તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયો ન હતો. જગતના

૧ ચુલ્લવગ્ગ, પ્રાગ ૭ મો.

૨ મહાવગ્ગ, ભાગ ૧ લો, યસપઠવજ્ઞા.

દુઃખી અને હેતરાયલા દીન લોકોથી તે પોતાને અલગ કરી શકતો નહિ. તેઓનું ધડપણ તે પોતાનું ધડપણ, તેઓની વ્યાધિ તે પોતાની વ્યાધિ, તેઓનું મરણ તે પોતાનું મરણ એવું તેને લાગતું. અને તેથી પૂર્વ કર્મોને લીધે મળેલી સંપત્તિમાં તેને સુખ લાગતું નહિ. લલિત-નિસ્તરમાં અને ત્યાર પછીના જાતક અર્ફકથા વગેરે ગ્રંથોમાં બોધિસત્ત્વે અનુક્રમે એક જન્મ-જન્મરિત, એક વ્યાધિમસ્ત અને એક મૃત મનુષ્ય જોયો અને તેથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને શુદ્ધત્યાગ કર્યો એવું સરસ કાવ્યાત્મક વર્ણન છે. તે બધું મહાપદાનસુત્રમાંથી લીધેલું છે.^૧ આ સૂત્રમાં અનેક દૃષ્ટો પૂર્વે જન્મ પામેલા વિપરસી બોધિસત્ત્વ સંબંધે આ અને આવી ખીણ અનેક અદ્ભુત કથાઓ વર્ણવેલી છે. કેટલાક સૈકાઓ પછી આ જ કથાઓ ગોતમ બોધિસત્ત્વને લાગુ કરવામાં આવી. તે પણ જાતકઅર્ફકથામાં:—

“બોધિસત્તો સારથિ સમ્મ કો નામેસો પુરિસો કેસા પિસ્સ ન યથા અઙ્ગેસં તિ મહાપદાને આગતનયેન પુચ્છિત્વા ” એવું ૨૫૯ કહેલું છે એટલે કે બોધિસત્ત્વ ગોતમનો જે સારથિ સાથે સંવાદ થયો તે સર્વ મહાપદાનસૂત્રમાંથી લીધો છે એ ૨૫૯ છે.

હવે ગોતમના નિષ્ક્રમણનું (શુદ્ધત્યાગનું) અત્યંત સખળ કારણ કયું હતું એનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ અત્તદ્વંડા મયં જાતં, જનં પસ્સય મેઘકં ।

સંવેગં કિત્તયિસ્સામિ યથા સંવિજિતં મયા ॥

૨ કન્દમાનં પજં દિસ્વા મચ્છે અપ્પોદકે યથા ।

અઙ્ગમઙ્ગેહિ વ્યારુદ્ધે દિસ્વા મં મયમાવિસિ ॥

૩ સમન્તમસરો લોકો, દિસા સઘ્વા સમેરિતા ।

દુચ્છં મઘનમત્તનો નાટ્ટસાસિ અનોસિતં ।

ઓસાધે ત્વેવ વ્યારુદ્ધે દિસ્વા મે અરતી અહુ^૨ ॥

૧. “ પોતાના અસતોપથી અને પરસ્પર દુશ્મનો કરતા લોકોને જોઈને ભય ઉત્પન્ન થયો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો તે કહું છું ”

૨ “ સુકાષ્ઠ જતા ખાખોચીયામાં માણસો જેમ તરડે તે પ્રમાણે પરસ્પર કલહ કરી તરફડતા લોકોને જોઈને મારા અંતઃકરણમાં ભય પેડો. ”

૩ ચારે બાજુએ જગ અસાર દેખાવા લાગ્યું. સર્વ દિશાઓ કાંપતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. અને તેમાં આશ્રયની જગ્યા શોધતાં મને નિર્ભયસ્થાન સાંપડ્યું નહિ કારણ હવે પર્વત સર્વ જગતના પરસ્પર વિરુદ્ધ થયેલી જ દેખાવાથી મને અત્યંત દંટાળો આવ્યો. ”

આજ પર્વત પાશ્વર્ય કે પૂર્વના પડિતોએ આ ગાથાઓ ઉપર ચોક્કસ ધ્યાન આપ્યું હોય તેમ દેખાતું નથી. ગોતમે શુદ્ધ ત્યાગ કેમ કર્યો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગાથાઓમાં તેમણે પોતે જ આગળ બુદ્ધ થયા પછી ઉત્તમ રીતે આપેલો છે. ધડપણ પામનારી વ્યાધિમસ્ત અને

૧ દીપનિકાય મા. ૨ સુ. ૧૪

૨ અત્તદ્વંડસુત્ત, સુત્તનિપાત.

પુ. ૫

મગ્ધુશીલ મનુષ્યજાતિ કેવળ ઐહિક મુખને માટે એક જીર્જીતો નાશ કરવાં કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે તે જોઈને તરણ ગોત્રમનું મન અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થયું એમાં શંકા નથી.

તે સમયે ક્ષત્રિયકુળમાં એકાદ છોકરો જન્મ્યો કે તરત જ તે આગળ જતાં ચક્રવર્તી ધરો કે નહિ એની ખાત્રી જોશીઓ પાસે કરાવવાનો રિવાજ હતો એમ છેલ્લા લેખમાં અમે કહ્યું છે. એકાદ ક્ષત્રિય કુળમાં એવો ચક્રવર્તી રાજા હોવાનું થઈ તે સમયે પ્રસિદ્ધ જંગલમાં સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાશે અને તે વડે સર્વ લોકોને મુખી કરશે એવું ઘણા લોકોને લાગતું. પરંતુ આ ગાથાઓ ઉપરથી, ગોત્રમને તે દરખા પસંદ ન હતી એમ દેખાઈ આવે છે. રાજા થયો તો પણ તે ક્ષત્રિયમાંથી હોતો નથી. તેના જ ભાષણથી, દોસ્તદાર કે પુત્ર તેને મારી રાજ્ય પકડી લે છે તો પછી આવા માણસને મુખ ક્યાંથી મળવાનું? ‘અવસાને ત્વેવ વ્યારુદ્ધે’ એટલે કે મારામારી લડાઈઓ કરતાં કરતાં છેવટની પાપરી જે રાજ્યપદ તેના ઉપર પહોંચતાં પણ ક્ષત્રિયમાંથી મુક્ત થવાનું નથી. પછી આ મારામારીના માર્ગથી મેળવેલા ક્રૈષ્ઠ પદમાં મુખ ક્યાંથી હોય! માટે જ તે વેળાએ હયાત અથવા કલ્પેલી ક્ષત્રિય પરંપરામાં કોઈ પણ જગ્યાએ નિર્ભય સ્થાન ગોત્રમને જણાયું નહિ એમાં આશ્ચર્ય શું? તો પછી આવી જગ્યા મળવી અત્યંત અશક્ય હતી શું?—સુકાઈ ગયેલા ખાખોલીઆમાં માછલાં પ્રમાણે તરફડતાં રહેવું એ જ શું માણસ જાતિનો ધર્મ છે? સર્વ સંગેનો પાસપાસ કરી વેરાનમાં ધરતા પરિભ્રમકો પાસે લોકોદારનો કોઈ ઉપાય શું નહિ હોય વાઈ? મુક્તિના આનંદમાં મશગુલ થયેલા આ પરિભ્રમકો આપણને શાંતિનો રસ્તો ન બતાવે? આ અને આવી તરેહના અનેક વિચારોએ તરણ ગોત્રમના મનમાં બીજી જ ગરબા મચાવી હશે.

શુદ્ધ્યાગ ક્યાં પહેલાં બોધિસત્તવને રાહુલ નામનો એક પુત્ર થયો હતો એ બાબતને ત્રિપિટકનો આધાર મળે છે; પરંતુ જે દિવસે બોધિસત્તવે શુદ્ધ્યાગે ક્યોં તે જ દિવસે તે જન્મ્યો હતો કે તે પહેલા કેટલાક સમય થયા જન્મ્યો હતો એ જણવાનો કોઈ રસ્તો નથી. કોઈને જણાવ્યા વિના એટલા છત્ર સારથિને સાથે લઈ અને કંઈક નામના ઘોડા પર સ્વાર થઈ રાતની વેળાએ બોધિસત્તવ કપિલવસ્તુ-નગરમાંથી નીકળી આવ્યો એવી તરેહનું વર્ણન લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. પરંતુ મજ્જિમાનિકાયના અરિયપરિયેસનસુત્તમાં જુદે પોતે જ પોતાના શુદ્ધ્યાગની હકીકત આપી છે તે આ પ્રમાણે—

“સો સો અહં ભિક્ષવે અપરેન સમયેન વહરો વસમાનો સુસુ કાઢકેસો અપ્રેન ચોદ્ધવનેન સમન્નાગતો પઠમેન વયસા અકામકાને માતાપિતૃન્ અસ્સુમ્મુ-
 ચાને રુદ્ધતાને વેસમસ્સુ ઓહારેત્થા કાસાયાનિ વત્થાનિ અચ્છાદેત્થા અગાર-
 સ્મા અનગારિયં પઢવજ્ઞિ.”

“હે ભિક્ષુઓ! એવો વિચાર કરતાં એક સમયે જો કે હું તરણ હતો, મારો એક પયુ વાળ ધોળો થયો ન હતો, ભરજીવાનીમાં હતો, મારા માતપિતા મને પરવાનગી આપતાં નહતા, આંખમાંથી નીકળતાં આંસુથી તેમનાં મુખ ભિન્ન થયાં હતાં, તેઓ સતત રડતાં હતાં તો પણ હું (તે સંપ્રજાની પરવા ન કરતાં) શિરોમુંઝ કરી કાપાય વસ્ત્રોથી શરીરને ઢાંકી ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો (હું સંન્યાસી થયો.)”

આ ઉપરથી બોધિસત્ત્વ, કોઈને પણ, કશા વિના ચાલી નીકળ્યો એ કહેલું
જૂલ જરેલું છે એમ દેખાઈ આવે છે. બોધિસત્ત્વની માતા માયાદેવી તેમના
જન્મના સાતમા દિવસે પરલોકધારી થઈ અને તેની સંભાળ તેની માસી અને
સાવકી મા, મહાપ્રજ્ઞપતિ ગોતમીએ અત્યંત મમતાથી લીધી એ બાબતનો પૂરો
સુવ્રવચ્ચમાં મળે છે. તેથી અહીંયાં મહાપ્રજ્ઞપતિ ગોતમીને જ બુદ્ધની મા કહેવી છે
એ સ્પષ્ટ છે. ગૃહ્યાગ દ્યૌ પહેલાં પોતે પદ્મિનિક્ક થયાંને એ તેણે પોતાનાં
માતાપિતાને જણાવ્યું હતું અને તેઓની દૃષ્ટિ વિરુદ્ધ જ તેણે ગૃહ્યાગ દ્યૌ. આથી તે
ઘરમાંથી દિવસે ચાલી નીકળ્યો કે રાત્રે, છતાં માસી માથે ગયો કે એકલો, કેંઈક ઉપર સવાર
થઈને ગયો કે પગે ચાલતો આ બાબતનો ત્રિપિટકમાં પૂરોવા નથી. તો પણ આતું કંઈક
થયું હશે એવી માન્યતા વિરુદ્ધ ત્રિપિટકના વાક્યો છે એમ પણ નથી.

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

લેખક: મહુમ પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ હંદ્રિજ

(સંપાદક: ડૉ. હરિલાલ મા. ભટ્ટ)

(સૌરાષ્ટ્રપ્રજા મે. જુન ૧૯૭૨)

પત્ર ૩ ને.

પ્રુદાવંદ નવાજ સાહેબ મોહાબતખાનજીની હજુરમાં

સાહેબ આ વર્ષના પહેલા છ માસમાં જે મેં કામ કર્યું હતું તેનો નોંધ ત્રણ ત્રણ મહીને મેહેરખાન ડાક્ટર સાહેબના હુકમ પ્રમાણે આપ સાહેબની હજુરમાં મોકલાવી ચૂક્યો છું. તે જ પ્રમાણે આ ત્રીજા ત્રણ માસમાં એટલે અકટોબર, નવેમ્બર, ને ડિસેમ્બરમાં પણ જે કામ મેં કર્યું તેનો હુકમ નોંધ આપની હજુરમાં મોકલું છું.

આ ત્રણ માસમાંહેના પેહેલા મહીનામાં વર્ષાદ ધણો હતો તેથી ખનારસમાં રહી જે મેં પ્રથમ મુસાફરીમાં લેખો એટલા કર્યા હતા તેનો રીપોર્ટ મેહેરખાન ડાક્ટર સાહેબને મોકલવાને તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો. એ કામ તા. ૧૦ મી અકટોબરે સમાપ્ત કરી રહ્યા પ્રમથી ખનારસ માંહેલી પ્રાચીન કહેવાતી જગાનો તપાસ કરી તેનો નોંધ કરી લીધો.

ખનારસ.

ખનારસ શહેર ખાહણોના મહોટા તીર્થની જગા છે. તેમ જ ખૌદલોડોના ધર્મમાં પણ એ પવિત્ર જગા માનેલી છે. ખુદ્દે પોતાનો ધર્મ એ શહેરમાં પ્રથમ ચલાવ્યો હતો. ખનારસનું સંસ્કૃત નામ વારાણસી છે. એક ખીણએ વણી નામની નદી તે ખીણ બાજુએ અસી નામની નદી વહીને ગંગામાં મળે છે તેના વચ્ચે બાજમાં એ શહેર છે તેથી તેનું નામ વણીસી અથવા વારાણસી પડેલું છે. આ શહેર હિન્દુસ્તાનની વિદ્યાનું અને સમૃદ્ધિનું ઢેકાણું ધણો કાળથી ગણાય છે. અને તેમાં પ્રાચીન કાળમાં ઘણી ધર્મની જગાઓ અને દેવળો હતાં પરંતુ બાદશાહીના વખતમાં એ શહેરમાં વારંવાર ફેરફાર થવાથી સઘળાં નાશ થયાં છે. તથાપિ હાલ પણ હજારો હિન્દુઓનાં દેવળો ખનારસમાં છે. એ સઘળાં બસે વરસની અંદરનાં ખાંધેલાં છે અને હર વર્ષે તેમાં વધારે થતો જાય છે. હિન્દુસ્તાનના સઘળા દેશના લોકો અને રાજાઓ તરફથી બંધાવેલા ઘાટો, દેવાલયો, અને ધર્મશાળાઓ અહીં છે. તેમ જ હિન્દુસ્તાનની સઘળી ભાષા બોલનારા લોકો પણ આંહી વસે છે. ખનારસ શહેરમાં પુરાતની વસ્તુઓમાં બચેલી તુટી પુટી મૂર્તિઓ શિવાય એક બુદ્ધનું મંદીર જે ધર્મરૂપની પાસે છે એ છે. એ બુદ્ધને લોકો આનંદ ભૈરવને નામે પૂજે છે, તે ખરેખર બુદ્ધની મૂર્તિ છે. તે શિવાય એક સિદ્ધેશ્વરી મેહેલમાંથી દારનો પાયો બોદતાં તૂટેલો શિલાલેખ મળ્યો તેની મેં નકલ કરી લીધી છે. એ આશરે ૧૧૦૦ વર્ષની પેહેલાં એક દેવીના દેવળ બંધાવવા બાબતનો છે.

ખીન્ને તેથીઆનાલા પાસેના મેહેલમાં અઢાઇ કોગરી નામની મશીનને નામે ઓળખાતી મ-
હોટી મસ્જદ છે ત્યાં એક મહોટો શિલાલેખ ધસાઇ ગએલો પડેલો હતો તે બે વર્ષ પહેલાં
ન્યારે હું બનારસ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંની કોલેજના ઉપરી ટ્રિસ્ટ્રીય સાહેબને કહી બનારસની
કોલેજમાં ઉપડાવી મગાવ્યો હતો. તે લેખની નકલ કરવાનું તે વખત ન બનવાથી આ વખત
ધણી સંભાળથી આખો લેખ વાંચી નકલ કરી લીધી છે. જમનીઆ નામના ગામની પાસેથી
ઉપડાવી લાવી બનારસમાં કોલેજમાં ઉભો દેસો એક મોટો સ્તંભ છે. તે ઉપર એક પંક્તિનો
લેખ છે. તેની નકલ કરી લીધી ને ફોટોગ્રાફ લીધો. બનારસથી આશરે ૪ માઈલ દૂર બુદ્ધનો
મોટો સ્તૂપ છે તે આશરે ૧૧૦ ફુટ ઉંચો છે. અને તેની ફરતી સુંદર નકશી કારેલી છે.
બુદ્ધે પ્રથમ એ ઠેકાણે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો હતો. તેની યાદગીરીને માટે એ કરાવવામાં આવ્યો
હશે. તેને, ત્યાંના લોકો ત્યાંથી થોડે દૂર સારનાથ નામના મહાદેવનું નાનું દેવળ છે તેને લીધે
સારનાથકી ધમાખ કરી કહે છે. એ સ્તૂપની ફરતી નકશીના ને સ્તૂપના દેખાવનો ફોટોગ્રાફ
લીધો. એ સંધ્યું કામ પૂરું કરી રહ્યા પછી તા. ૨૫ મી અક્ટોબરને રાજ બનારસથી
પ્રયાગ જવા નીકળ્યો.

પ્રયાગ.

પ્રયાગ એ ગંગા ને યમુનાના સંગમની ઉપર મોટું શહેર છે. મુસલમાન લોકો તેને અ-
લાહાબાદ કરીને કહે છે. એ નામ અઠ્ઠર બાદશાહના વખતમાં પડેલું છે. એ બાદશાહના
વખતમાં બાંધેલો મજબુત કિલ્લો ગંગા યમુનાના સંગમની પાસે છે. હાલ તે કિલ્લામાં થોડો
ફેરફાર કરી અંગ્રેજી ડાળનો કાબો છે, અને તેમાં અંગ્રેજી થોડું લસકર રહે છે.

પ્રયાગની અંદર પુરાતની જગા એક પણ નથી. પરંતુ કસ્વીસનની ગોહલાં આસરે ૨૫૦
વર્ષ ઉપર બનાવેલો મહારાજા અશોકનો સ્તંભ અદ્યાપિ બચી રહેલો છે. એ સ્તંભ પ્રથમ
અકબરના કિલ્લાની પાસે પડેલો હતો તે ઐશીયાટિક સોસાયટીની દરખાસ્ત ઉપરથી ઈંગ્રેજ
સરકારે મોટા ખર્ચથી પ્રયાગના કિલ્લાની વચ્ચે ઉભો કરાવેલો છે.

એ સ્તંભ ૩૬ ફુટ ઉંચો છે અને આસરે ૧૧ ફુટ ધેરાવમાં છે. એ સંધ્યો એક જ
રેતીયા પથ્થરનો બનાવેલો છે. તેને ધસીને ધણો જ સાફ અને ચકચકીત કરેલો છે. નીચેથી
આસરે ૨૨ ફુટની ઉપર પુરાતની અક્ષરોથી પ્રાકૃત ભાષામાં લેખ કારેલો છે. તેમાં મહારાજા
અશોકે કેટલાંએક પક્ષિઓ અને જાનવરોને ન મારવા બાબત ને પશુઓ તથા માણસોના
મુખને માટે રસ્તે અરધા અરધા ફેસ ઉપર ફૂવા બોલાવ્યા હતા, ધાયા સારૂ વક્ષો રોપાવ્યાં
હતાં, ધર્મશાળાઓ કરાવી હતી, ઔષધિની વનસ્પતિઓ ન્યાં જે નહી થતી હતી ત્યાં તે
વગરાવી હતી ઇત્યાદિ બાબત લખેલી છે.

મહારાજા અશોક પછી આશરે ૫૫૦ વર્ષ સમુદ્રગુપ્ત નામના ગુપ્તવંશના પરાક્રમી
રાજાના પ્રધાને અશોકના લેખની નીચે સંસ્કૃત ભાષામાં મોટો લેખ કારાવેલો છે. એ સમુદ્ર-
ગુપ્ત રાજા જુનાગઢના અશોકના મોટા શિલાલેખની ઉત્તર બાજુ ઉપર જે સ્કંદગુપ્ત રાજા
એ લેખ કારાવેલો છે તેનો પિતામહ યતો હતો.

એ લેખમાં એ રાજાએ હિન્દુસ્તાનના જે જે રાજાઓને હતી જમ મેળવ્યો હતો
તેઓનાં નામ તથા દેશનાં નામે વિસ્તારથી લખેલાં છે. તે ઉપરથી દેખાય છે કે એ હિન્દુસ્તા-
નનો મોટો અને પરાક્રમી રાજા હતો. અને તેનો ધર્મ ધણું દરીને વેદાનુસારી હતો.

તે પછી એ જ સ્તંભ ઉપર જંગીરશાહ બાદશાહે અશોકના લેખનો, થોડો ભાગ ખરાબ કરી સમુદ્રગુપ્તના તે અશોકના લેખની વચ્ચે, પોતાના નામનો અરબી ભાષામાં કુંડા લેખ ફેરાવેલો છે. તે શિયાળ પ્રયાગમાં આવતા યાત્રી લોકોએ આખો સ્તંભ ચિત્રી મુકેલો છે.

એ વર્ષ પહેલાં હું પ્રયાગમાં આવ્યો હતો. ત્યારે એ સ્તંભ ઉપરના સ્થળા લેખની સંભાળથી નકલ કીધી હતી તે તેમાંની સમુદ્રગુપ્તના લેખની નકલ ભાષાંતર સહિત મેહેરબાન ડાક્ટરે ભાક સાહેબે મુખ્યની એશીયાટીક સોસાયટીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. એથી આ વખતે માત્ર તે સ્તંભનો ફોટોગ્રાફ લીધો છે.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતમાં ફરવાને મને મદદ મળવાને માટે મુખ્ય સરકાર તરફથી તે પ્રદેશના લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નર સાહેબ જે પ્રયાગમાં રહે છે તે ઉપર ભલામણ પત્ર મળ્યો હતો. પરંતુ મેહેરબાન ગવર્નર સાહેબ ત્યાં નહીં હતા; તેઓને આવવાને દીલ હતી; માટે તેટલી મુશ્કેલીમાં પ્રયાગથી આશરે ૩૨ માઈલ ઉપર ગડવા કરીને પુરાતત્ત્વ જગો. છે ત્યાં જોવા ગયો.

ગડવા.

ગડવા એ નાનો કિલ્લો છે. તે બાડાના રાજાના તાબામાં શીવરાજપુર નામના ગામથી આશરે ૪ માઈલ દૂર છે. એ કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે તેની પૂર્વેને પશ્ચિમ બાજુ તળાવ છે. કિલ્લાની અંદર સંવત ૧૧૯૯ માં બનાવેલ એક વિષ્ણુનું દેવળ છે. તેની બાજુએ ખીલ્ત નાનાં મંદિરોમાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશની ત્રણ મોટી મૂર્તિઓ ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલી છે. એ મૂર્તિઓની નીચે લેખો છે; તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ કોઈ નવાયાદિત્ય જોગીએ આશરે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર બેસાડેલી છે. એ મૂર્તિઓથી થોડે દૂર એક નાહાના દેવળમાં નવચંદની મૂર્તિઓ છે. એ સંવત્ ૧૦ મીથી તે ૧૨ મી સદી સુધીમાં બનેલું છે. પરંતુ એક તુરેલો લેખ ને તુરેલા રેવલના પંથકે ગડવામાં જોવામાં આવ્યા. એ આજથી ૧૪૦૦ વર્ષ પહેલાના બનેલા છે.

ગડવામાં હું એ દિવસ રહ્યો. તેટલામાં ત્યાંના દેવળના ફોટોગ્રાફ લીધા, વર્ણન લખ્યું, અને સંઘળા મળી નાના નાના ૧૧ લેખની નકલ કરી; એ કામ પૂરું કરીને તા. ૫ મી નવેમ્બરને રોજ હું પ્રયાગ આવ્યો. તા. ૬ હી નવેમ્બરને રોજ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સાહેબને મળી ભલામણ પત્ર લઈ તા. ૮ મી નવેમ્બરને રોજ દિલ્લી જવા નીકળ્યો.

દિલ્લી.

દિલ્લી શહેર એ મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ દ્વિપ્રસ્થની જગાએ વસે છે. એ શહેર ઉપર આશરે અને લગભગ ઘણી થઈ છે તેથી અને મુસલમાની બાદશાહની વખતમાં પોતપોતાનાં નામ રાખવાના લોકથી આગલા બાદશાહના નામથી વસેલી દિલ્હીને એક જગાએથી હુઝવી બીજી જગાએ પાછળના બાદશાહે પોતાના નામથી વસાવવાને લીધે એની પ્રાચીન જગા કદ એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. એવી રીતે હાલ જે દિલ્હી વસે છે તે, શાહજહાન બાદ અથવા શાહજહાં બાદશાહે વસાવેલી દિલ્હી છે. તેને શરતે આનીક પંથકેથી અંધેલો કિલ્લો છે. ગામમાં રસ્તાઓ પણ સધા પહેળા છે રસ્તાઓની વચ્ચે જમનાની ધણી દરથી લાવેલી નેદરે વહે છે. શાહજહાંના બાદથી દક્ષિણે આશરે ૧૧ મૈલ સુધી ધમારનો કીટાઓ

મસ્જિદ મુસ્લમાનો અને પુરાણી હમારતોનાં ખરિજોર છે. એ જગ્યાઓમાં આમજો વખતમાં પાદશાહોએ એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફિરદીને વસાવેલું હતું. જેથી તગલખાવાદ, શરિ-જ્યાદ, દત્તોદિ નામો અથાપિ પ્રસિદ્ધ છે. સૌથી દક્ષિણે ત્યાં કુદુખ-મિનાર છે, એ જગ્યાએ ફિરદીના છેલ્લા ચોદાણ વંશના રાજા પ્રથારાજના વખતમાં કોદેર વરતું હતું એમ કહેવાય છે. અને ત્યાં આમજા વખતના દિન્દુઓના દેવોના રક્ષો આદિ દેખવામાં આવે છે. ફિરદીમાં જેવા જેવી મુસલમાની પાદશાહી વખતમાં બંધાયેલી હમારતો નીચે પ્રમાણે છે.

જુમામાજિદ—તે ધર્મીન મોટી હમારત છે. તેની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ ૩૮૩ યુઝ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ ૨૭૬ યુઝ છે. દિન્દુસ્તાન બરમાં એવડી કોઈ મોટી મસ્જિદ નથી. એ મુંદર લાય પથ્થરથી બાંધેલી છે. તેની ઉપરનો શુબ્બર સફેદ સંગેમરમરનો છે, ને મિનારોનો ને આશરે ૮૦ શીટ જેટલા લંબા છે તે સફેદ સંગેમરમરના તથા પટ્ટા પ્રાડી લાય રેતીયા પથ્થરના ચણેલા છે. મસ્જિદની અંદર જ્યાં નવાજ પદવાને લોકો ઉભે છે ત્યાં જમીનને સફેદ અને કાળા પથ્થરોની હમાનો વાળી શરસ કાંધેલી છે. વચલા મોઢમાં સંગે-મરમરનો બાંધેલો હોજ છે.

આ મસ્જિદમાં નીચે લખેલી પાક ચીજો છે.

૧ પેગંજર સાહેબનો કબરો શરીર.

૨ પેગંજર સાહેબને પગમાં પેરવા માટે ચંપક. તે ચાંગડાનો છે અને તેનો ધાટ દિન્દુ-સ્તાનમાં જેવાં ચંપક બનાવે છે તેના જેવો જ છે.

૩ દરવરન સાહેબના હાથનું લખેલું કુતુબુદલા.

૪ દરવરન હમામ હુસેનના હાથના લખેલા કુરાનના શીખારા.

૫ દરવરન હમામ હુસેન સાહેબના હાથનું લખેલું આજુ કુરાને શરીફ. છેલ્લી ત્રણે પીનાનો મામદાપર લખેલી છે. અને તેના અક્ષરો પણ તે વખતના પુરાની અરબી શિક્ષાઓ ઉપર જેવામાં આવે છે તેવા ને અક્ષરો ઘણા સુંદર છે.

૬ મુજો શરીફ અથવા પેગંજર સાહેબની દાદીનો વાળ, એ સંધળું તંબુરે લાંબ બાદશાહના વખતમાં મંજેથી દીલીમાં આણેલું એમ કહેવાય છે.

લાલકોટ અથવા બાદશાહી મેહેસની આજુ આજુનો ફિરો એ લાલ પથ્થરથી બાંધેલો છે. અને ઠેક જમાનાના દિનારા પર આવેલો છે. લાલના, વખતમાં જમાના તે કાજાથી ઘણે દર પડે છે. પણ પ્રથમ તે કિઝાના પડમાં જ વેડતી લશે. ફિરદીની અંદરની કેટલીક હમારતો લાલ-તોડી નાંખવામાં આવી છે. અને તે જગ્યાએ સોફરને રહેવાને માટે બરાકો બાંધવામાં આવી છે. પરંતુ ઉમદા અને અબ્બએજ હમારતો ઘણી સંખ્યામાં મરામત કરી લોકોને જો-વાને સાર રાખેલી છે. એ કિઝાની અંદર નીચે લખેલી હમારતો જોવાલાયક છે.

દિવાને ખાત-એ ઘણું જ મોટું સંગેમરમરનું બાંધેલું દિવાનખાનું છે. તેના સ્તંભો ઉપર ને છતમાં સોતેરી ટુલ પાડેલાં છે. એની ચોમવાની હમારત દિન્દુસ્તાનમાં કવચિત જ છે.

બીરુન, લુકતદમામ-એ દિવાને ખાતની આજુએ જ છે. એ બાદશાહની નવાવાની જગ્યા છે. તે સંધળું સંગેમરમરનું બાંધેલું છે. ને તેની વચમાં કોર્સી અમદાના વેલેલુંદા ઘણી

કારીગરીથી બેસારેલા છે. એ હુમામ માનામાં બે વિભાગ છે. એક ભાગ બેગમોને વાસ્તે છે; ને બીજો આદશાહી. બન્ને શાહામાં સરખા છે.

ત્રીજી, મોતી મરજી. એ સુંદર નાણુક સંગેમરમરની મસીદ છે ને તેમાં ધણુંજ ઉત્તમ નક્સી કામ કીધેલું છે. અને તેને મોતીમરજી નામ આપેલું છે કારણ કે તેની શાહા ને ચળકાટ મોતીના દરમને પોચે છે.

ચોથું. દીવાનેઆમ-એ લાલ રેતીયા પથ્થરની ઘણા સ્તંભોવાળી ઇમારત છે. તેની સામેની બાજુએ આદશાહી તખ્તની જગા છે. તેની બાજુ બાજુએ બીનમાં સંગેમરમરની વચ્ચે અફ્રીકનાં બનાવેલાં પક્ષીઓનાં ચિત્ર જે બેસાડેલાં છે તેની કારીગરી ઘણી ઉત્તમ છે. તેમાં એવા યોગ્ય પથ્થર બેસાડેલા છે કે પક્ષીઓની પાંખ અને પર [ગ?] ચિત્રાં હોય તેવાં દેખાય છે.

આદશાહ હુમાયુનનો મુકબરો-એ હાલની દિલ્હીથી દક્ષિણે આશરે ત્રણ માઇલ દૂર છે. એ સફેત સંગેમરમર અને લાલ રેતીયા પથ્થરથી બાંધેલો છે. તેને ફરતો બાગ છે.

કુતુબમીનાર-એ હુમાયુના મુકબરોથી નૈઋત્ય કોણે આસરે ૬ માઇલ દૂર પ્રાચીન દિલ્હીની જગાએ છે. એ ઘણો ઉંચો લાલ રેતીયા પથ્થરથી બાંધેલો મિનારો છે, અને તેમાં ઘણી જગોએ સંગેમરમરનું કામ કીધેલું છે. નીચલા ભાગમાં સુંદર નક્સી અને કુરાનનાં વાક્યો મોટા અરખ્ખી અક્ષરથી કોરેલાં છે. એ મિનારાની અંદર થઇને ઉપર જવાય છે. તેમાં સંઘળાં મળી [?] પગથીયાં ચડવાં પડે છે. પ્રથમ તેની ઉપર એક ન્હાની પથ્થરની છત્રી હતી પરંતુ તે કાઢી નાંખી હાલ લોહનો ફરતો ફરેરો અંગ્રેજ સરકારે બાંધેલો છે. અને ઉપરથી તે નીચે સુધી તાંબાનો પટ્ટો લાવી જમીનમાં ચલાવી દીધો છે જેથી વીજળીના જોખમથી, એ અગ્નિએય તે હિંદુસ્તાનમાં જેના જેવડી ઉચી ઇમારત કોઇ નથી તે બચી રહે.

દિલ્હીમાં હિંદુઓના વખતની પ્રાચીન વસ્તુઓમાં હિરોજશાહના વખતમાં કમાલિન પ્રાંતમાંથી ઉડાવી મંગાવેલો મહારાજા અશોકના સ્તંભો છે તેના જેવો જ છે. પરંતુ આની ઉપરનો લેખ ઘણો જ સફાઇદાર ને તુટ વગરનો રહેલો છે.

બીજો તેનો એક સ્તંભ હિરોજશાહે ખીરતથી ઉપડાવી મંગાવી હાલની દિલ્હીથી પશ્ચિમ દિશા તરફ હુંગરની ધાર છે તે ઉપર ઉભો કરાવ્યો હતો. તે ઇસ્વી સન ૧૭૧૩ ની સાલમાં દારખાતુ સળગી જવાથી એ સ્તંભ ઉઠી તેના તુકડા થઈ ગયા હતા. તે સંઘળા જોડી બ્રિટિશ સરકારના ખર્ચે તે જ જગાપર ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્તંભ ઉપરનો લેખ સંઘળો ખરાબ થઇ ગયો છે. પરંતુ ઉપર લખ્યા સ્તંભના લેખને અક્ષરે અક્ષર મળતો છે. પરંતુ ઉપર, લખેલા સ્તંભ ઉપર આ સ્તંભ કરતાં કેટલુંક વધારે પણ લખેલું છે જે આ સ્તંભ ઉપર નથી.

લોહ સ્તંભ-એ કાંસાનો આશરે ૨૨ ફુટ ઉંચો સ્તંભ છે તે પ્રથમ કોઇ વિધ્યુના મંદિરમાં ધ્વજસ્તંભ માટે ઉભો કરેલો હતો; પરંતુ આદશાહી વખતમાં તે મંદિર તોડવા પછી કુતુબ મિનારની પાસે એક મરજીદન પાસે ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. એ સ્તંભ ઉપર આસરે ૭ લેનનો ૫ મી સદીમાં કોરેલો લેખ છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે કોઈ (૧)નામના રાજાએ એ સ્તંભ કરાવ્યો હતો.

બે વરસ પહેલાં ત્યારે હું દિલ્હી આવ્યો હતો ત્યારે એક અશોકના સ્તંભ ઉપરનો
 સેખ ધણી ચોટસાઈથી લગી લીધો હતો; તેથી માત્ર પ્લીન્ટ તુલના અશોકના સ્તંભ ઉપરના
 સેખની આ વખતે નક્કી થીથી. તે ઉપરના ત્રણે સ્તંભના ફોટોગ્રાફ લીધા. તે ચિવાય દિલ્હીના
 સંપ્રદરયાન માંહેલી કેટલીકએક મૂર્તિઓના પણ ફોટોગ્રાફ લીધા. એ સમયે હામ કરી તા.
 ૨૬ મીના રોજ (નવેમ્બર) દાલસી પામે ડેહરાદુન પ્રાંતમાં મહારાજા અશોકનો મહેરો
 સેખ છે તે તપાસવાને દાલસી જવા નીકળ્યો. તા. ૩૦ મી નવેમ્બરને રોજ હું ડેહરે આવી
 પુગો. ડેહરાના મુખીનેન્ટ સાહેબ પાસેથી બહાગમુ લઈ હવે દાલસી તરફ જઈશ.

તારીખ ૨ જુલિએમ્બર ૧૮૭૧

મુકામ ડેહરાદુન.

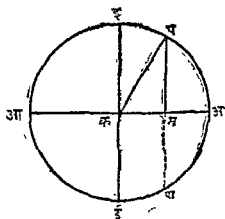
આપનો આજ્ઞાંકીત તે નમ્ર રૈયત
 ભગવાનલાલ ઈંદુલની.
 મુરંનશી.

॥ જ્ઞાનયન ॥

[શ્રી. રૂદ્રપ્રસાદ મહિભાઈ દેશાઈ.]

સમાજજીવનનાં સર્વ અંગો ધાર્મિક વાતાવરણથી વિશુદ્ધ અને સુપોષિત થાય એ હેતુથી વૈદિક ધર્મમાં કર્મકાણ્ડને એક વખતે મહત્વનું સ્થાન હતું. તેથી યજુર્વાગાદિ અનેક ધાર્મિક કર્મોના વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન માટે વેદિ, યંત્ર, કુણ્ડ ઇત્યાદિ કેટલીક સપ્રમાણ સ્થનાઓની અને મુહૂર્તનિર્ણય માટે કાલગણનાની આવશ્યકતા છેક પ્રાચીન કાળથી ઉભી થઈ. પાશ્વર્યને અંકવિદ્યા, રેખાગણિત અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ઉત્પત્તિ અને વિકાસને પામ્યાં. તેમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું ભારતવર્ષમાં એટલું ઉચ્ચ સ્થાન હતું કે તેને વેદનાં પડ અંગોમાંનું એક ગણવામાં આવ્યું એટલું જ નહીં પરંતુ અખિલ વેદશાસ્ત્રના નેત્રરૂપ પરમ ગૌરવયુક્ત સ્થાન તેને મળ્યું. સિદ્ધાન્ત-જ્યોતિષ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં “સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્ત” અગ્રગણ્ય છે. આ ગ્રંથમાં ત્રિકોણમિતિ જેવા આધુનિક કાળમાં વિકાસ પામેલા શાસ્ત્રના જ્યોત્સનાત્ત(૧) જેવા વિષયનું કેટલી ઉત્કૃષ્ટતાથી નિરૂપણ કરેલું છે તે નીચેના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થશે.

વિષયની શરૂઆત કરતાં પહેલાં કેટલીક પરિભાષાનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ધારો કે ક એક વૃત્તનું કેન્દ્ર છે. અને અ ક આ તથા ઈ ક ઈ એ વ્યાસ પરસ્પર લંબ હોય વૃત્તના ચાર સરખા ભાગ કરે છે. વૃત્તના પરિધિના કોઈ પણ ભાગને ચાપ કહે છે, જેમ કે અ પ. બે પ બિંદુમાંથી ક અ ઉપર પ મ લંબ દોરીએ તો પ મ એ અ પ સાપનો અથવા મકેપ કોણનો જ્યારે કે જીવાર્ધ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તે અભીષ્ટ આપ અ પ થી દ્વિગુણિત આપ પ અ પા નો જ્યાદર્ છે. સરળતાની ખાતર તેને અ પ સાપની જ્યા કે જીવા(૨) પણ કહે છે. વૃત્તના અખિલ પરિધિના ૩૬૦ અંશની ૨૧૬૦૦ કલા થઈ એટલે એક કલામિત્ર સાપને એકમ ગણીએ

(૧) Determination of the Trigonometrical ratios.

ત્રિકોણમિતિમાં જ્યા, કોટિજ્યા વગેરે જે ભાગફલો આવે છે તેમનું સાધન.

(૨) This corresponds to the “ Sine ” of modern mathematics and is equivalent to (radius) × (sine of the corresponding angle)

આધુનિક ગણિતમાં ‘ જ્યા ’ ને લગતું ભાગફલ સાધન (sine) છે. જ્યા = સાધન × ત્રિજ્યા.

તો સંપૂર્ણ પરિધિમાન ૨૧૬૦૦(૩) થયું અને એ જ એકમથી. વ્યાસમાન . ૬૮૭૬ લીધું છે(૪) એટલે વ્યાસાર્ધ કે ૧૮૩૮૮ થયું. હવે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર ગૂઢાર્થપ્રકાશટીકા લખનાર ગણક રંગનાથ જણાવે છે તેમ વૃત્તસ્ય પળ્લવત્યંશો દંડચદ્વયસ્ય તે સઃ ૧૧(૫) એવી શાકલ્યોક્તિ છે, એટલે $\frac{21600}{11} = 2227 \frac{1}{11}$ એટલે ૩૬ અંશ જેટલા ચાપનો એક આદિ ભાગ લઈ ત્રિરાસપાત્રક વૃત્તચતુર્થાશના ૨૪ સરખા ભાગ કરીએ તો ૨૨૫' જેટલા ઉત્તરોત્તર અંતર વાળાં ૨૪ ચાપ ચાપ અને તેમને અનુવર્તિની ૨૪ જ્યા થાય. આ બધી જ્યા કે જીવાઓને આપણે તેમના અંકની સંજાથી ઓળખીશું. જેમ કે જ્યા (૧૬) = ૧૬ × ૨૨૫ કલા અર્થાત્ ૬૦ અંશ જેટલા ચાપની જ્યા. જ્યા (૨૪) = ૬૦ ની જ્યા = ત્રિજ્યા = ૩૪૩૮. જ્યા (૦) = ૦

જે અન્યવહિત (Consecutive) જ્યાપિણ્ડ ના અંતરને ચણક(૬) કહે છે, અને આપણે તેને જ સંજા આપીએ તો નીચેનાં સમીકરણો સ્પષ્ટ છે.

$$\text{જ્યા (૧) - જ્યા (૦) = જ (૧)}$$

$$\text{જ્યા (૨) - જ્યા (૧) = જ (૨)}$$

$$\text{જ્યા (૩) - જ્યા (૨) = જ (૩)}$$

$$\dots\dots\dots$$

$$\text{જ્યા (ન) - જ્યા (ન-૧) = જ (ન)}$$

$$\text{અથવા જ્યા (ન) = જ્યા (ન-૧) + જ (ન)}$$

(૩) When the units employed are abstract or theoretical it is customary to omit their names,

જ્યારે એકમો તાત્વિક હોય ત્યારે તેમનાં નામ ન આપવાનો રિવાજ છે.

$$(૪) \text{ Thus II} = \frac{21600}{6866} = 3.14136\dots\dots \text{ which nearly agrees}$$

with its modern value. A closer value obtained by Aryabhatta and Bhaskaracharya is $\frac{3927}{1250}$ Which is equivalent to 3.1416, the modern value of II correct to four places.

આ ઉપરથી $\text{II} = 3.14136\dots\dots$ આ મૂલ્ય તેના આધુનિક મૂલ્ય સાથે લગભગ મળી રહે છે. આના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ મૂલ્ય જે આર્યભટ્ટે અને ભાસ્કરાચાર્યે આપ્યું છે તે $\frac{3927}{1250}$ એટલે ૩.૧૪૧૬ છે. આ મૂલ્ય આધુનિક મૂલ્યને ચાર દશાંશ સ્થળ સુધી મળતું આવે છે.

(૫) ખીન શબ્દોમાં કહીએ તો સૂક્ષ્મચાપે જ્યાચાપયોસ્તુલ્યત્વમ્ ॥

The corresponding modern statement is "Since $\theta = 0$ when θ is very small and expressed in circular measure."

આને લગતું આધુનિક વિધાન:-જ્યા ક=ક. આદિ' ક અત્યંત અલ્પ છે અને તેનું મૂલ્ય 'ચાપીય માન' માં દર્શાવેલું છે.

બે અવ્યવહિત ટ્રાન્કકો ના અંતરને વિઠ્ઠલક(૧) કહીએ અને તેને વિ સંજ્ઞા આપીએ

$$\text{તે।} \quad \text{સ (૧) - સ (૨) = વિ (૧)}$$

$$\text{સ (૨) - સ (૩) = વિ (૨)}$$

.....

$$\text{સ (ન-૧) - સ (ન) = વિ (ન-૧)}$$

હવે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. “ શ્રી સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્ત ” ના દ્વિતીયાધ્યાયમાં જ્યાનયન માટે નીચેના બે સૂત્રાત્મક શ્લોક આપેલા છે.

રાશિલિપ્તાદમો ભાગ. પ્રથમં જ્યાર્ધમુચ્યતે ।

તત્તદ્વિમકલઘ્ધોનમિશ્રિતં તદ્ દ્વિતીયકમ્ ॥ ૧૫ ॥

આદ્યેનૈવં ક્રમાત્પિણ્ડાન્ ભક્ત્વા લઘ્ધોનસંયુતાઃ ।

ઘ્ઠકાઃ સ્યુશ્ચતુર્વિંશત્ત્રિજ્યાર્ધપિણ્ડાઃ ક્રમાદમી ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ:—એક રાશિની કલાને અઘ્ઠમાશ તે પ્રથમ જ્યાર્ધ કહેવાય છે. તેને એટલે પ્રથમ જ્યાર્ધને તેનાથી ૪ ભાગતાં જે લઘ્ધિ આવે તે તેમાંથી (પ્રથમ જ્યાર્ધમાંથી) ન્યૂન કરી અવશિષ્ટ ભાગ પ્રથમ જ્યાર્ધમાં મિશ્રિત કરવાથી દ્વિતીય જ્યાર્ધ આવે છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમે જે જે જ્યાર્ધપિણ્ડા આવે તેમને પ્રથમ પિણ્ડવડે ભાગતાં જે લઘ્ધિ આવે તેને, તે જ્યાર્ધપિણ્ડમાંથી ન્યૂન કરી, અવશિષ્ટ ભાગ ગતખંડક સાથે સંયુક્ત કરવાથી અનુક્રમે નીચેના ૨૪ જ્યાર્ધપિણ્ડો આવશે.

ઉદાહરણથી અર્થ વિશેષતઃ સ્પષ્ટ થશે. એક રાશિની ૩૦×૬૦ કલા થાય; તેનો અઘ્ઠ માંશ એટલે $\frac{૧૮૦૦}{૮}=૨૨૫$ એ પ્રથમ જ્યાર્ધપિણ્ડ થયો. અર્થાત

$$\text{જ્યા (૧) = જ્યા (૨૨૫ કલા) = ૨૨૫.}$$

સૂક્ષ્મચાપે જ્યાચાપયોસ્તુલ્યત્વાત્ ।

હવે પ્રથમ પિણ્ડ ૨૨૫ ને ૨૨૫ વડે ભાગતાં લઘ્ધિ ૧ આવી તે ૨૨૫માંથી બાદ કરતાં અવશિષ્ટ ભાગ ૨૨૪ આવ્યો તે પ્રથમ પિણ્ડ ૨૨૫ માં ઉમેરતાં ૨૨૫+૨૨૪=૪૪૯ આવ્યા તે દ્વિતીય જ્યાર્ધપિણ્ડ આવ્યો. અને દ્વિતીય ખંડક=૪૪૯-૨૨૫=૨૨૪.

દ્વિતીયપિણ્ડ ૪૪૯ ને ૨૨૫ વડે ભાગતાં ૧ પૂર્ણાંક અને અર્ધાંશિક અવયવ તુલ્ય લઘ્ધિ આવી તેને ૨ ગણી ૪૪૯ માંથી ન્યૂન કરતાં અવશિષ્ટ ભાગ ૪૪૭ આવ્યો તે ગત ખંડક ૨૨૪ માં ઉમેરતાં ૨૨૪+૪૪૭=૬૭૧ આવ્યા તે તૃતીય જ્યાર્ધપિણ્ડ થયો અને સ્વ (૩)=૬૭૧-૪૪૯=૨૨૨. તૃતીય પિણ્ડ ૬૭૧ ને ૨૨૫ વડે ભાગતા લઘ્ધિ ૨ કૃ થી વધારે અને ૩ થી ઓછી આવી તેને ૩ ગણી ૬૭૧ માંથી ન્યૂન કરતાં ૬૬૮ આવ્યા તે ગત ખંડક ૨૨૨ માં ઉમેરતાં ૬૬૮+૨૨૨=૮૯૦ આવ્યા તે ચતુર્થ જ્યાર્ધ પિણ્ડ થયો અને ચતુર્થ

(૧) These are the differences of the first and second order respectively.

આ અંતરો અનુક્રમે પહેલા અને બીજા દરજ્જાનાં છે.

જ્યા (૪) = ૮૮૦ - ૬૭૧ = ૨૦૯. એજ પ્રમાણે આગળના પિણ્ડો પણ સિદ્ધ કરી શકાય. હવે શ્લોકમાં આપેલા શબ્દ સૂત્રને સંજ્ઞા સૂત્રમાં મુકીએ તો

$$\text{જ્યા (ન + ૧)} = \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન)}}{૨૨૫} \right\} + \text{સ (ન)}$$

એ સૂત્ર નિબંધન થયું અને તે નીચે પ્રમાણે ઉપપન્ન કરી શકાય—
સમાસ ભાવનાથી(૭)

$$\begin{aligned} \text{જ્યા (ન + ૧)} &= \frac{\text{જ્યા (ન) કોજ્યા (૧) + કોજ્યા(ન) જ્યા (૧)}{\text{ત્રિજ્યા}} \\ &= \frac{\text{જ્યા (ન)}}{\text{ત્રિજ્યા}} \left\{ \text{ત્રિજ્યા} - \frac{૨ \text{ જ્યા}^૨(૩)}{\text{ત્રિજ્યા}} \right\} + \frac{\text{જ્યા (ન+૧)}}{૨} \\ &\quad - \frac{\text{જ્યા (ન - ૧)}}{૨} \end{aligned}$$

પદાન્તર અને સ્થૂકરણથી

$$\frac{\text{જ્યા (ન + ૧)}}{૨} = \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન - ૧)}}{૨} - \frac{૨ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^૨(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^૨}$$

$$\begin{aligned} \text{તેથી જ્યા (ન + ૧)} &= ૨ \text{ જ્યા (ન)} - \text{જ્યા (ન - ૧)} - \frac{૪ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^૨(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^૨} \\ &= \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{૪ \text{ જ્યા (ન) જ્યા}^૨(૩)}{(\text{ત્રિજ્યા})^૨} \right\} + \text{જ્યા (ન)} - \text{જ્યા (ન - ૧)} \\ &= \left\{ \text{જ્યા (ન)} - \frac{\text{જ્યા (ન)}}{૨૨૫} \right\} + \text{સ (ન)} \end{aligned}$$

$$\text{કારણ જ્યા (ન) - જ્યા (ન - ૧) = સ (ન)}$$

(૭) In this and the subsequent argument formulae corresponding to the following ones have been used:-

$$(i) \sin (A+B) = \sin A \cos B + \cos A \sin B.$$

$$(ii) \cos A = 1 - 2 \sin^2 \frac{A}{2}$$

$$(iii) \cos A \sin B = \frac{1}{2} \sin (A+B) - \frac{1}{2} \sin (A-B)$$

આ અને આ પછીની મુક્તમાં નીચે આપેલાં સૂત્રોને લગતાં સૂત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:—

$$(૧) જ્યા (મ+ય) = જ્યા મ કોજ્યા ય + કોજ્યા મ જ્યા ય$$

$$(૨) કોજ્યા મ = ૧ - ૨ જ્યા^૨ \frac{મ}{૨}$$

$$(૩) કોજ્યા મ જ્યા ય = \frac{૧}{૨} જ્યા (મ+ય) - \frac{૧}{૨} જ્યા (મ-ય)$$

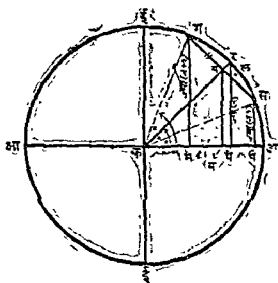
(૭ અ) જ્યા (ન) / ૨૩૩ એ વધારે શુદ્ધ મૂલ્ય છે પરંતુ લાઘવની ખાતર સિદ્ધાન્તકરે જ્યા (ન) / ૨૨૫ લીધા છે.

$$(૭ બ) \text{ હરક્રમજ્યા} = \text{ત્રિજ્યા} - \text{કોટિજ્યા. શુઓ પાદટીકા (૧૦)}$$

$$\begin{aligned}
 \text{અને } \frac{૪ જ્યા (n) જ્યા^૨ (૩)}{(ત્રિજ્યા)^૨} &= \frac{૪ જ્યા (n) જ્યા^૨ (૨૨૫ ક્ષા)}{(૩૪૩૮)^૨} \\
 &= \frac{૪ જ્યા (n) \times ((\frac{૨૨૫}{૪})^૨)}{(૩૪૩૮)^૨} \text{ સૂક્ષ્મચાપે} \\
 &= \frac{જ્યા (n) \times (૨૨૫)^૨}{(૩૪૩૮)^૨} \text{ જ્યાચાપયોસ્તુલ્યત્વાત્} \\
 &= જ્યા (n) \times (\frac{૨૨૫}{૩૪૩૮})^૨ \\
 &= જ્યા (n) \times (\frac{૧૫}{૨૨૮})^૨ \\
 &= \frac{જ્યા (n)}{૨૨૫} : - \text{સગમગ. (૭૨૫)}
 \end{aligned}$$

इत्युपपन्नम् सर्वम् ।

પ્રસ્તુત સૂત્રની નીચે પ્રમાણે દાર્શિક (visual, geometrical) ઉપપત્તિ પણ આપી શકાય.

ઉપરની આકૃતિમાં સ ધ = જ્યા (n-૧), ર પ = જ્યા (n) અને ગમ = જ્યા (n+૧). તે સીવાયની આકૃતિ મુગમ છે.

હવે સ (n+૧) = જ્યા (n+૧), - જ્યા (n) = ગમ - રપ.

સ (n) = જ્યા (n) - જ્યા (n-૧) = રપ - સ ધ.

તેથી ઘિ (n) = સ (n) - સ (n+૧) = ૨ રપ - (સ ધ + ગમ).

પણ, સ ધ + ગમ = ૨ ય વ.

તેથી ઘિ(n) = સ (n) - સ (n+૧) = ૨ (રપ - ય વ)

= ૨ રલ

= ૨ ય ર × રલ

ય ર

$$= ૨ ય ર \times \frac{૨૫}{૬૦}$$

$$= ૨ ય ર \times જ્યા (૧) / ત્રિજ્યા$$

હવે ય ર અને ત્રિજ્યા અવિકારી છે તેથી વિ(૧) અને જ્યા (૧) પ્રમાણિત છે.

વળી ય ર = ઉત્ક્રમજ્યા (૧) (૭^મ) = ૭.૩૭૪ (સૂક્ષ્મ પ્રકારે)

$$\text{તેથી } ૨૫ (૧) - ૨૫ (૧ + ૧) = \frac{૧૪.૭૪૮}{૩૪૩૮} \times જ્યા (૧) = \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩} \text{ લગભગ}$$

$$\text{એટલે જ્યા (૧ + ૧) - જ્યા (૧) = ૨૫ (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩}$$

$$\text{તેથી જ્યા (૧ + ૧) = જ્યા (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩} + ૨૫ (૧)$$

$$= \left\{ જ્યા (૧) - \frac{જ્યા (૧)}{૨૩૩} \right\} + ૨૫ (૧) \text{ લગભગ.}$$

અલ્પાન્તરત્વાત્ ।

इति सर्वमुपपन्नम् ॥

ટીકાકાર રંગનાથે ઉપરના શ્લોકની ઉપપત્તિ આપવાનો યત્ન કર્યો છે પરંતુ તેની શુક્તિ કંઈક વિલક્ષણ છે. તે લખે છે:—

અથ ચતુર્વિંશતિજીવાનાં યથોત્તરમુપચયાત્તદન્તરરૂપખંડાનાં યથોત્તરમ-
પચયસ્ય વૃત્તે જ્યાંકનેન પ્રત્યક્ષત્વાજ્જ્યાન્તરરૂપખંડાનામન્તરં યથોત્તરમુપચિત-
મિતિ દ્વાવિંશતિચયોર્વિંશતિચતુર્વિંશતિજ્યાનામન્તરયોરન્તરમિદં પરમં ખંડા-
ન્તરં સૂક્ષ્મજ્યોત્પત્તિ પ્રકારેનાવગતમ્ ૧૨ | ૧૬ | ૪૮ । અથ ત્રિજ્યયેદંખંડા-
ન્તરન્તદા પ્રથમજ્યયાફિમિત્યનુપાતેન ફલપ્રમાણયોઃ ફલેનાપચર્યં પ્રમાણસ્યાતે
તત્સ્વાશ્વિનો ૬ નેન ભક્તા પ્રથમજ્યા ફલં પૂર્વ દ્વિતીયખંડયોરન્તરમ્...(પ્રથમ-
વિખંડકઃ) ॥

ભાવાર્થ:—૨૪ જીવાઓની યથોત્તર વૃદ્ધિ થવાથી તેમના અંતર ૩૫ ખણડોનો યથો-
ત્તર ક્ષય થાય છે તે વાત આકૃતિથી સ્પષ્ટ હોવાથી ખણડોના અન્તર-૩૫ વિખણડોની
યથોત્તર વૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. એટલે ૨૨ મી, ૨૩ મી અને ૨૪ મી જ્યા ના અન્તર ૩૫
૨૩ મા અને ૨૪ મા ખણડોનું અંતર (અર્થાત્ ૨૩ મી વિખણડક) સૂક્ષ્મ જ્યોત્પત્તિ
પ્રકારથી ૧૫ | ૧૬ | ૪૮ | છે(૮) એમ જણાય છે, તેથી નીચેનો અનુપાત ઉપલબ્ધ થાય છે:—

$$\text{ત્રિજ્યા} \div \text{વિ} (૨૩) = જ્યા (૧) \div \text{વિ} (૧)$$

(૮) It may be noted here in passing that the ancient Indian
Mathematicians used the sexagesimal system of notation to repre-
sent fractions whether of abstract or concrete quantities. Thus
15/16/48/ is. equivalent to $15 + \frac{16}{60} + \frac{48}{(60)^2}$. It will be observed
that the modern decimal system of reducing fractions is merely a

જે ઉપરથી પ્રથમ વિખણક નળી શકાય અને તે ઉપરથી આગળના ન્યા પિણો અને વિખણકો સિદ્ધ કરી શકાય:—

આ પ્રમાણે દીકાકારની યુક્તિ છે પરંતુ તે વિચારવા જેવી છે. જીવાઓની વૃદ્ધિથી ખણકોનો ક્ષય આકૃતિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે પરંતુ તે ઉપરથી વિખણકોની વૃદ્ધિ સિદ્ધ થતી નથી. કદાચ વિખણકોનો ઉપચય સ્વીકારીએ તોપણ તે ઉપચય પ્રમાણગત છે એમ સિદ્ધ થયો સીવાય ઉપરનો અનુપાત મુકવો એ સમ્બાધક નથી. જરા વિચારથી નળાશે કે એ અનુપાત પણ દોષયુક્ત છે કારણ આપણે પાછળ સિદ્ધ કરી ગયા તે પ્રમાણે જ્યાં (ન) અને વિ (ન) પ્રમાણગત છે તેથી ખરો અનુપાત નીચે પ્રમાણે છે:—

જ્યાં (૨૩) : વિ (૨૩) = જ્યાં (૧) : વિ (૧) અર્થાત્ દીકાકારની ઉપપત્તિ ખરાબર નથી. (૯)

ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા ૨૪ ન્યાપિણો સિદ્ધાન્તકારે નીચેના ૬ શ્લોકમાં વર્ણવ્યા છે.

તત્ત્વાશ્વિનોડકાઘિ કૃતારૂપભૂમિધરર્તવઃ ॥

ચાક્રાદ્યો પંચશન્યેશા વાણરૂપગુણેન્દવઃ

॥ ૧૭ ॥

શૂન્યલોચનપંચૈકાશ્લિદ્રરૂપમુનોન્દવઃ ॥

વિચચ્ચન્દ્રાતિધૃતયો ગુણરન્ધ્રામ્બરાશ્વિનઃ

॥ ૧૮ ॥

મુનિપદ્યમનેત્રાણિ ચન્દ્રાગ્નિકૃતદક્ષકાઃ ॥

પચ્ચાષ્ટવિપયાક્ષીણિ કુઙ્ગરાશ્વિનમાશ્વિનઃ

॥ ૧૯ ॥

રન્ધ્રપંચાષ્ટકયમા વસ્ત્રમ્બ્રજ્યમાસ્તથા ॥

કૃતાષ્ટશૂન્યજ્વલના નગાદ્રિશશિવહ્નયઃ

॥ ૨૦ ॥

પદ્મપંચલોચનગુણાશ્વિનનેત્રાશ્વિનહ્નયઃ ॥

યમાદ્રિવન્દિજ્વલના રન્ધ્રશૂન્યાર્ણવાગ્રયઃ

॥ ૨૧ ॥

convenient adaptation of the above and that the sexagesimal system of units obtaining in modern mathematics is only a particular case of the above general system.

અહિં પ્રસંગોપાત્ કહી દઇએ કે પ્રાચીન ભારતીય ગણિતીઓ તાત્ત્વિક અથવા ભૌતિક અપૂર્ણાંકો દર્શાવવાને પદ્ધતિ પદ્ધતિ વાપરતા. આ મુજબ $૧૫ | ૧૬ | ૪૮ = ૧૫ + \frac{૧૬}{૪૮} + \frac{૪૮}{૪૮}$ આ ઉપરથી નળાશે કે આધુનિક દર્શાવ અપૂર્ણાંક પદ્ધતિ એ ઉપરની પદ્ધતિનું સગવડવાળું રૂપાંતર માત્ર છે; અને આધુનિક ગણિતમાં ઘટકોની જે પદ્ધતિ પદ્ધતિ રહી ગઇ છે તે ઉપરની વ્યાપક પદ્ધતિને વિશિષ્ટ પ્રકાર માત્ર છે.

(૯) The commentator has evidently begged the question by working backwards and adopting his argument to the exigency of the case.

અહિં દીકાકાર પાછે પગલે ચાલીને અને વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિની જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતાની યુક્તિને બંધબેસતી કરીને પરિણામને ગૃહીત કરે છે.

રૂપાગ્નિસાગરગુણા ઘસ્વમ્નિકૃતઘઘનયઃ ॥

પ્રોજ્ઞયોત્ક્રમેણ વ્યાસાર્ધદુત્ક્રમજ્યાર્ધપિણ્ડકાઃ ॥ ૨૨ ॥

છેલા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્ક્રમજ્યા પિણ્ડો કેવી રીતે સાધવા તે બતાવ્યું છે. “જ્યાચાપયોર્ધાણરૂપમન્તરમુત્ક્રમજ્યા ।” (૧૦)

અર્થાત ચાપ અને જ્યા વચ્ચેનું બાણરૂપ અન્તર તે ઉત્ક્રમજ્યા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ત્રિજ્યા અને કોટિજ્યાનું અન્તર તે ઉત્ક્રમજ્યા. એટલે વ્યાસાર્ધમાંથી વિપરીત ક્રમથી જ્યાપિણ્ડો ન્યૂન કરીએ તો ઉત્ક્રમજ્યાપિણ્ડો આવે એ સ્પષ્ટ છે. આગળના પાંચ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરેલા ઉત્ક્રમજ્યા પિણ્ડો આપેલા છે પરંતુ લંબાણ બચથી તે અહીં આપ્યા નથી. ઉપર આપેલા છ શ્લોકમાં વર્ણવેલા જ્યા પિણ્ડો અને પાશ્ચાત્ય ગણિતશાસ્ત્રથી અર્વાચીન કાળમાં સિદ્ધ કરેલા જ્યાપિણ્ડોનું તુલનાત્મક કોષ્ટક નીચે આપેલું છે. પાશ્ચાત્ય ગ-

ચાપ	જ્યાપિણ્ડ	જ્યા ત્રિજ્યા	પાશ્ચિમાત્ય જ્યા	કોણ
૧	૨૨૫	•૦૬૫૪૪...	•૦૬૫૪	૩° ૪૫'
૨	૪૪૯	•૧૩૦૫૯...	•૧૩૦૫	૭ ૩૦
૩	૬૭૧	•૧૯૫૧૭...	•૧૯૫૧	૧૧ ૧૫
૪	૮૯૦	•૨૫૮૮૭...	•૨૫૮૮	૧૫ ૦
૫	૧૧૦૫	•૩૨૧૪૦...	•૩૨૧૪	૧૮ ૪૫
૬	૧૩૧૫	•૩૮૨૪૮...	•૩૮૨૭	૨૨ ૩૦
૭	૧૫૨૦	•૪૪૨૧૧...	•૪૪૨૩	૨૬ ૧૫
૮	૧૭૧૯	•૫૦૦૦૦...	•૫૦૦૦	૩૦ ૦
૯	૧૯૧૦	•૫૫૫૫૫...	•૫૫૫૫	૩૩ ૪૫
૧૦	૨૦૯૩	•૬૦૮૭૮...	•૬૦૮૮	૩૭ ૩૦
૧૧	૨૨૬૭	•૬૫૯૩૯...	•૬૫૯૪	૪૧ ૧૫
૧૨	૨૪૩૧	•૭૦૭૦૯...	•૭૦૭૧	૪૫ ૦
૧૩	૨૫૮૫	•૭૫૧૮૯...	•૭૫૧૯	૪૮ ૪૫
૧૪	૨૭૨૮	•૭૯૩૪૮...	•૭૯૩૪	૫૨ ૩૦
૧૫	૨૮૫૯	•૮૩૧૫૮...	•૮૩૧૫	૫૬ ૧૫
૧૬	૨૯૭૮	•૮૬૬૨૦...	•૮૬૬૦	૬૦ ૦
૧૭	૩૦૮૪	•૮૯૭૦૩...	•૮૯૬૯	૬૩ ૪૫
૧૮	૩૧૭૭	•૯૨૪૦૮...	•૯૨૩૯	૬૭ ૩૦
૧૯	૩૨૫૬	•૯૪૭૦૬...	•૯૪૬૯	૭૧ ૧૫
૨૦	૩૩૨૧	•૯૬૫૯૬...	•૯૬૫૯	૭૫ ૦
૨૧	૩૩૭૨	•૯૮૦૮૦...	•૯૮૦૮	૭૮ ૪૫
૨૨	૩૪૦૯	•૯૯૧૫૬...	•૯૯૧૪	૮૨ ૩૦
૨૩	૩૪૩૧	•૯૯૭૯૬...	•૯૯૭૯	૮૬ ૧૫
૨૪	૩૪૩૮	૧૦ ૦૦૦૦૦...	૧૦ ૦૦૦૦	૯૦ ૦

(૧૦) “Versed sine” of modern mathematics.

જેને આધુનિક ગણિતમાં ‘વર્ડ સાઇન’ (Versed sine) કહે છે તે,
પુ. ૭

ણિતમાં જ્યા અને ત્રિજ્યાનું હમેશાં ભાગફળ (Ratio) લેવામાં આવે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે.

તુલનાની સરળતા ખાતર જ્યા અને ત્રિજ્યાનું ભાગફળ (Ratio) પાંચ દશાંશ સ્થળ સુધી ગણી ગ્રીક આસનમાં આપેલું છે. ચોથા આસનમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી ચાર દશાંશ સ્થળ સુધી શોધિત સાઇન (Sine) આપેલી છે, અને છેડા આસનમાં ચાપને અનુવર્તી જે કેન્દ્રસ્થ કોણ થાય તેનાં અંશ તથા કલા આપેલાં છે. કોષ્ટકના આંકડાની તુલનાથી સૂર્ય સિદ્ધાન્તાના જ્યાપિણ્ડોની શુદ્ધતાનો ખ્યાલ આવશે. અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે આ ગણતરી ટંકક સ્થૂળ રીતે કરી છે. આથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ ગણતરી આ જ સૂત્રો ઉપરથી કે ખીખાં સૂત્રો ઉપરથી પણ થઈ શકે છે અને તે ભારત વર્ષમાં થઈ પણ છે. સૂર્યસિદ્ધાન્તની પ્રાચીનતાનો પણ સાથે સાથે ખ્યાલ રાખવો ઘટે છે.

એક વૃતચતુર્થાંશના ૨૪ (સરખે અન્તરે) ભાગ કલ્પી ૨૪ જ્યા પિણ્ડો થાય તે ઉપરના કોષ્ટકમાં આવ્યા છે. હવે ગમે તે વ્યવધાયક (Intermediate) ચાપના જ્યા સાધન માટે નીચેના જે શ્લોક આપેલા છે.

લિતાસ્તત્વયમૈર્મકા લઘ્વં જ્યાપિણ્ડકં ગતમ્ ॥

ગતગમ્યાન્તરામ્યસ્તમ્ વિમજ્જેત્તત્ત્વલોચનૈઃ

॥ ૩૧ ॥

તદવાપ્તફલં યોજ્યં જ્યાપિણ્ડે ગતસંજ્ઞકે ॥

સ્યાત્ક્રમજ્યા વિધિરયમુત્ક્રમજ્યાસ્વપિ સ્મૃતઃ

॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ:—અભીષ્ટ ચાપની કલા કરી ૨૨૫ વડે ભાગતાં જે લઘ્વિ આવે તે ગત જ્યા પિણ્ડનો અંક થયો. (સાર પછીનો ગમ્ય જ્યા પિણ્ડનો અંક કહેવાય) ગત અને ગમ્ય જ્યાપિણ્ડોના અન્તર વડે અવશિષ્ટ ભાગને શુણ્ણી ૨૨૫ વડે ભાગતાં જે લઘ્વિ આવે તે ગત જ્યાપિણ્ડ સાથે સંયુક્ત કરવાથી અભીષ્ટ ચાપની જ્યા આવશે. આવો જ વિધિ ઉત્ક્રમજ્યામાં પણ વિદિત છે.

આ સૂત્રમાં “સૂક્ષ્મ ખણ્ડકો અનુપાતસિદ્ધ (proportional) હોય છે” (૧૧) એ જ નિયમનું કથન છે એટલે ઉપપત્તિની આવશ્યકતા નથી. સાધારણ વિચારથી એ નિયમનું સહ પ્રતીત થાય તેમ છે.

હવે જ્યા ઉપરની ધનુરાનયન માટે નીચેનું સૂત્ર આપ્યું છે.

જ્યાં પ્રોજ્ઞય શોષં તત્ત્વાશ્વિહતં તદ્વિધરોઽધ્યુત્તમ્ ॥

સદ્ધ્યાત્તત્ત્વાશ્વિસંઘર્ગે સંયોજ્ય ધનુરુચ્યતે

॥ ૩૨ ॥

અભીષ્ટ જ્યામાંથી એપૂર્ણ જ્યાપિણ્ડ આદ કરી શેષને ૨૨૫ વડે શુણ્ણી ગત અને ગમ્ય જ્યા પિણ્ડોના અન્તર વડે ભાગતાં જે આવે તે ગત ચાપની કલામાં ઉમેરતાં અભીષ્ટ જ્યાના ધનુર્પત્તી કલા આવશે. અહીં પણ સૂક્ષ્મ ખણ્ડકોની અનુપાતગમ્યતાનો નિયમ (૧૧) ઉપયુક્ત છે એટલે ઉપપત્તિ રપદ છે.

(૧૧) Principle of proportional parts for small differences.

‘અદ્ય અન્તરે માટે પ્રમાણગત ભાગો’ નો સિદ્ધાંત.

“શ્રી સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” ના કર્તા સંબંધી કંઈ પણ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. જહાંગીરના સમકાલીન રંગનાથ નામના ગણકે “શ્રી સૂર્યસિદ્ધાન્ત” ઉપર “ગૃહ્યાર્થ પ્રદાશિકા” નામની ટીકા લખી છે. ટીકાનો ઉપક્રમ કરતાં રંગનાથ લખે છે કે:—

અથ ગ્રહાદિચરિતજિજ્ઞાસૂન્મુર્તીસ્તત્પ્રશ્નકારકાન્ પ્રતિસ્વવિદિતં યથાર્થ-
તત્ત્વં સૂર્યાશપુરુષમયાસુરસંવાદં વક્તુકામઃ કચિદ્દપિ:.....||

અર્થાત્ “શ્રી સૂર્ય સિદ્ધાન્ત” કોઈ અજ્ઞાત અધિપ્રણીત ગ્રંથ છે એમ અનુમાન થાય છે. આવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં ગણિતના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાન્તોનો આટલો સુંદર સમન્વય જોઈ શક્ય આર્થ હૃદય ગર્વથી ધ્રુવાવા વગર રહેશે? આર્થણ પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની વશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં પ્રયોજન, ઔચિત્ય અને કલાનો કદી પણ અભાવ નથી હોતો. પ્રાશ્નાત્મ્ય ગ્રંથો પ્રમાણમાં વધારે શાસ્ત્રીય અને વિશદ હોય છે એ ખરૂં-અને તેમના આ ગુણો અનુકરણીય છે પરંતુ તેમાં ક્વચિત્ અતિશયતાનો પણ દોષ હોય છે અને બહુધા કલાચિહ્નિતતા હોય છે. શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પણ રસ અને કલાની નિર્ભર સામગ્રી હોય ત્યારે જ તેમનું અધ્યયન સંપૂર્ણ ફલદાયી તીવર છે. અર્વાચીન ભારત દેશ્ય પદ્ધતિનો મુખ્ય સંયોગ કરી બતાવશે ત્યારે જ આર્થ સંસ્કૃતિના પ્રીતિ સ્તંભનો યથાર્થ પુનરુદ્ધાર રશે. અસ્તુ ।

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય.

૩

ભાસ અને સ્વપ્નવાસવદત્તાદિ નાટકચક્ર.

[રસિકલાલ. છા. પરીખ.]

સુધિમક્તુસ્વાયંઘૈ વ્યંક્તલક્ષણવૃત્તિભિઃ ।

પરેતોઽપિ સ્થિતો ભાસઃ શરીરૈરિવ નાટકૈઃ ॥

અવંતિસુંદરીકથા.

સ્વપ્નવાસવદત્તા વર્તમાન યુગની 'ગ્રેન્ડ માટે ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું, પછી ક્રમે ક્રમે ખીન્ન બાર નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં. તે બધાં નીચે પ્રમાણે—(૧) સ્વપ્નવાસવદત્તા (૨) પ્રતિશાયૌગન્ધરાયણ (૩) પંચરાત્ર (૪) અવિમારક (૫) બાલચરિત (૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦) મધ્યમન્યાયોગ, દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, દર્ણુભાર, ઉરભંગ (૧૧) અભિષેક (૧૨) ચારદત્ત, (૧૩) પ્રતિમા નાટક. આમાંના કેટલાકની, શ્રીગણપતિ શાસ્ત્રીની રચેલી સંસ્કૃત દીકા સાથે, ખીજી આશુત્થિ પણ બહાર પડી છે.

આ નાટકોની પ્રાસિદ્ધિ સંસ્કૃત સાહિત્યના મહત્ત્વમાં અને પ્રતિક્રિયામાં ભારે વધારો થયો છે. અત્યાર સુધી નહિ અનુભવેલી રસસામગ્રી પ્રાપ્ત થઇ છે. તેનો દર્તા પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન 'નાટકકારોમાં બેશક માર્ગ મૂકાવે' એવો દેખાય છે. પણ આ નાટકકાર કોણ એ બહુ જ વિવાદસ્પદ છે. આ નાટકો કયા સમયના હશે તે પણ એટલું જ સંદિગ્ધ છે. એક બાળુ આ નાટકોના શોધનાર શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રી અને આ દેશના તેમ જ પશ્ચિમના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો આ નાટકો ભાસના છે એમ માને છે; બ્યારે ખીન્ન પક્ષે શ્રી. રામાવતાર પાણ્ડયે; શ્રી. રઘુશાસ્ત્રી, શ્રી. ભટ્ટનાથસ્વામી તથા પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં ડૉ. બેર્નાર્ડ આ નાટકો ભાસના હોય એમ માનતા નથી. શ્રી. આનંદશંકર દુવના શબ્દોમાં કહીએ તો "સંસ્કૃત વાદ્યમયના ઇતિહાસમાં આ 'પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' ની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે."

આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે આ નાટકોની રચાપનામાં અથવા પ્રતોની અન્તે દર્તાનું નામ આપેલું નથી. એટલે કે આ હંકીકત બાણવાના પ્રાથમિક પ્રમાણનો અભાવ છે. અને તેથી ખીન્ન સ્વતઃ અનિર્ણયક પ્રમાણોથી જ સંભાવના થઈ શકે તેનાથી સંતોષ માનવાનો છે. આ પ્રમાણોમાં બે પ્રકાર જોઇ શકાય છે. પહેલો—નાટકો વાંચતાં તેની ભાષા, રચના શૈલી, રસનિષ્પત્તિ અને તેના અપ્રાપ્ત શક્તિનો અચુક પ્રકારનો અનુભવ થાય

છે; તે અનુભવને બાકીના સંસ્કૃત સાહિત્યના જ્ઞાન સાથે ઝેળવતાં અમુક પ્રકારનો અભિપ્રાય બંધાય છે. (આ અભિપ્રાય એક અથવા બીજા પ્રકારના નિર્ણયમાં મૂળભૂત હોય છે. તદનુસાર સામાન્ય રીતે બીજા પ્રમાણેલું તાત્પર્ય દર્શાય છે.) અને 'આન્તર' કહીએ. બીજા-આ નાટકોને લગતા બાહ્ય પ્રમાણો જેમકે તે નાટકોનો ઠરનાં નામ સાથે અથવા સિવાય બીજા ગ્રંથોમાં, ઉદ્દેશ્ય નાટકોમાંથી મળતી વિગતો વગેરે. અને 'બાહ્ય' કહીએ. હવે ઘણીવાર એવું બને છે કે વાંચનારનો આન્તર અભિપ્રાય અને કેવળ બાહ્ય પ્રમાણોથી શું નિષ્પન્ન થાય છે એ બંનેનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી અયોગ્યરીતે પોતાનો અભિપ્રાય પ્રમાણસિદ્ધ માની લેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઘણા વિદ્વાનોને આ નાટકો કાલિદાસ પૂર્વેના કોઈ ઉત્તમ નાટ્યકારની કૃતિ લાગે છે, તેથી તે ભાસતા હોય એવો અભિપ્રાય બાંધે છે. પછી તેઓ પ્રમાણોમાંથી આવશ્યકરીતે શું ફલિત થાય છે તેની બહુ દરકાર કર્યા વિના ભાસકૃર્તવ્યને નિર્વિવાદ સિદ્ધાન્ત તરીકે ઠોકી ખેસાડે છે. પણ આમ કરવું એ પ્રમાણશુદ્ધ તો ન જ ગણાય. જ્યાંસુધી પોતાના અભિપ્રાયને બાહ્ય પ્રમાણો સિદ્ધ ન કરે, ત્યાં સુધી તેને અને પ્રમાણપ્રસિદ્ધને જુદા રાખવાએ જ હીક છે. આમ કહેવાથી પરીક્ષકના અનુભવની અને તત્જન્ય અભિપ્રાયના મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા ઓછાં થતાં નથી. સિદ્ધ અને અસિદ્ધ સર્વ પ્રકારની કલ્પનાનું મૂળ એમાં છે. સ્વભાવથી કે બીજા કારણેથી જેમાં બાહ્ય પ્રમાણોનો અભાવ હોય ત્યાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના અનુભવને પ્રમાણ ગણવાની આપણી પ્રયા તિરસ્કાર કરવા જેવી નથી. ઇતિહાસના અને સાહિત્યના પૂર્વ અવ્યાસથી 'અર્થોપત્તિ' ની કલ્પનામાં કુશળ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય માન્ય ગણાય એ અનુચિત નથી. આવા અનુભવ અને અભિપ્રાય બીજાને સમજાવવા એ સદા સરળ નથી, તો પણ તેની એક પ્રમાણ તરીકેની ઉપયોગિતા બૂલાવવી જોઈએ નહિ. શબ્દ પ્રમાણને આપણે પ્રાચીનો જેટલી સત્તા ન આપીએ તો પણ તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન આપણે ખસેડી શકતા નથી.

આ દૃષ્ટિથી નાટ્યકથના કૃર્તવ્યની અર્થમાં બને પ્રકારના પ્રમાણોને જુદા રાખીને પણ યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. મારે પ્રથમ ભિન્ન પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોના શા અભિપ્રાય છે અને તેનું બીજા કઈ જાતના અનુભવમાં છે તે જોઈએ; અને પછી બાહ્ય પ્રમાણોથી (અન્ય ગ્રંથોમાં ઉદ્દેશ્યો તથા નાટકોની અંદરથી મળતા બાપા વગેરેના પુરાવાથી) શું ફલિત થાય છે તેનો વિચાર કરીશું.

આ ગણનામાં સૌથી પ્રથમ શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રી છે. તેમને આ નાટકો, પ્રતોમાં વાંચતા અસાધારણ કવિની કૃતિ લાગી. નાટકોનાં "શૈલી અને કલ્પનામહત્ત્વ ઋષિઓની મહાન કૃતિઓના હોય છે તેવા અને લાગ્યાં; મહાકવિઓની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમાં હોય છે તેનાથી ચઢીઆતાં" આ અભિપ્રાય બંધાયા પછી તેઓ આ નાટકોને અતિ પ્રાચીન-પાણિનિની પણ પહેલાંના, અને કાલિદાસની પહેલાં પણ યશસ્વી થએલા સુપ્રસિદ્ધ ભાસની કૃતિ માને એ સ્વભાવિક છે.

૨ આમાં મને જે મુખ્ય લાગ્યા તે જ આખ્યા છે, કેટલાક મારી બાજુ ખદાર પણ રહી ગયા હશે.

૩. સ્વ. વા. દ્વિ. આ. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧

નાટકો પ્રસિદ્ધ થયા પછી એ ભાસની કૃતિ છે કે નહિ એ વિષે ખૂબ ચર્ચા થવા લાગી. સ્વપ્નનાટક, પંચરાત્ર અને પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યાચાર્ય શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યેએ શારદા નામના સંસ્કૃત માસિકમાં વિરુદ્ધ પક્ષની ચર્ચા શરૂ કરી. સ્વપ્નવાસવદત્તાનો નાન્દી શ્લોક—ઉદયનવેન્દુસવર્ણાવાસવદત્તાવલો વલ્લસ્ય ત્વામ્ । પદ્માવતીર્ણપૂર્ણો વસંતકમ્પો મૂર્જો પાતામ્ ॥ અને પ્રતિજ્ઞાનાટકનો નાન્દી શ્લોક—પાતુ વાસવદત્તાયો મહાસેનોડતિવીર્યવાન । વત્સરાજસ્તુ નામ્ના સજ્જતિર્યોગંધરાયણ । —જેવા કોઇ પણ જાતના સૌન્દર્ય વિનાના શ્લોકો કરતાં ‘જેને કાંઈ સાઈ કરતાં ન આવડ્યું તે કોઇ સાધારણ કવિ જ હોવો જોઈએ.’ પ્રસિદ્ધ મહાકવિઓની-કાલિદાસ, શુદ્રકાદિની-કૃતિઓમાં અને આ નાટકોમાં શબ્દ-અર્થનું કેટલુંક સાદસ્ય જોઈ શ્રી પાણ્ડ્યેને આવા સાધારણ માણસ પાસેથી મહાકવિઓ કાંઈ લે તેના કરતાં આ નાટકકાર કોઇ ‘પદ્યચોર’ છે એમ માનવું હીક લાગે છે. એમાં કેટલીકવાર મહાકવિની પ્રૌદ્ધિ આવતી હોવાથી તેઓ કલ્પના કરે છે કે ‘આ કવિ અભ્યાસ માટે ભાસ શુદ્ધ કાલિદાસ વગેરેના ગ્રંથોમાંથી પદ્યો લઇ નાટકો રચતો હશે.’ એ નાટકોના ભરતવાક્યમાં, રાજસિંહ નામ આવતું હોવાથી આ કવિ ચોરસ દેશના શકે નવમા સૈકાના પાણ્ડ્ય રાજા રાજસિંહનો સમકાલીન હશે એવી કલ્પના કરે છે. શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યેના અભિપ્રાયનું બીજું તેમને આ નાટકો કુદ્ધલક લાગે છે તેમાં છે.^૫

તેમના પછી બીજા સમર્થ વિરોધી શ્રી રત્ન શાસ્ત્રી છે. તેઓ નિશ્ચય પૂર્વક એમ નથી કહેતા કે આ નાટકો ભાસના નથી. પણ તેમનું વલણ ભાસના નથી એ તરફ વિશેષ છે. એમના અભિપ્રાયનું બીજું પણ શ્રી રામાવતાર પાણ્ડ્યે પ્રમાણ છે. તેમને ‘મહાકવિ-વર્ગાનિશાળી એવી આ નાટકોની મનોરમ રચના લાગતી નથી’ એટલું જ નહિ પણ તેમાં કાવ્યશાસ્ત્રના અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનેક દોષો છે, અને તેમાંના કેટલાક તો અક્ષમ્ય છે. તેઓને શ્રી પાણ્ડ્યેનો ‘કાંઈ અભ્યાસીની કૃતિ છે,’ એ અભિપ્રાય સુખ લાગે

૪ આ શ્લોકો કિલ્લ અને શુદ્ધ છે તે નિર્વિવાદ છે. પહેલામાં બલબદ્ધતા બાદની સ્તુતિ કરતા ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તક પાત્રોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. બીજામાં સ્કન્દની સ્તુતિ કરતા વાસવદત્તા, મહાસેન, વત્સરાજ, યોગન્ધરાયણ પાત્રોનો નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ પદ્ધતિને મુદ્રાલંકાર કહે છે. આ પ્રમાણે પછીના નાટકોમાં મંગળ શ્લોકમાં પાત્રોનું અને વસ્તુનું સૂચન કરવાની પદ્ધતિ ક્રમે ક્રમે ગુદનામાં પરિણમિત પામે છે; જેથી દીકાકૃષ્ણને પ્રારંભના શ્લોક ઉપર લાંબામાં લાંબા દીકા કરવી પડે છે. પછીના કવિઓના મંગળ શ્લોકો આનાં કરતાં વિશેષ સુંદર હોય છે. પણ નામ સૂચનની દૃષ્ટિએ આ શ્લોકોની સરળતા તેમની પ્રાચીનતાની શાખ પૂરે છે; એ જાતની કળાની એ પ્રાથમિક સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે !

૫. શારદા માસિક મ્હારી પાસે નહિ હોવાથી શ્રી રત્નશાસ્ત્રી એ ૧૯૧૬ ના એપ્રિલના વિવિધજ્ઞાન વિસ્તારમાં પાણ્ડ્યેના મનો એ ઉત્તમ સંક્ષેપ આપ્યો છે તેમાંથી આ છાંન લીધો છે.

છે. તેઓને શંકા રહે છે તેનું 'કારણ આ નાટકોની ભાષા અર્વાચીન કવિથી યોદીક બિન્ન છે તે છે. તેથી આ ભાષા પૌરણિક ભાષા પ્રમાણે અસંત પ્રાચીન હોવાથી બિન્ન સ્વરૂપની છે કે સામાન્ય કવિએ તે રચેલી હોવાથી તેવી યથા છે એનો નિશ્ચય થતો નથી.' ૧

ગણુપતિ શાસ્ત્રીની કલ્પનાને ચર્ચાથી તોડી નાખવાનો ત્રિજ્ઞે પ્રયાસ શ્રી ભટ્ટનાથ-સ્વામીનો છે. તેઓ કહે છે કે રાજશેખરના શ્લોક ઉપરથી ભાસે સ્વપ્નવાસવદત્તા રમ્યું હશે તેટલું જ જણાય છે; પણ તે નાટક એ ઉપલબ્ધ નાટક છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? ઉપલબ્ધ સ્વપ્નનાટક તે ભાસતું સ્વપ્નવાસવદત્તા નથી એમ સાબીત કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. તેમને આ નાટક અનેક અનૌચિત્યોથી દૂષિત લાગે છે. તેઓની સમજ પ્રમાણે આ નાટકમાં 'સ્વપ્ન' એ જગ્યાએ મહત્વની ખાખત નથી, અને તેથી તેને સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ આપતું એ તદ્દન અવગુણ છે. અને છેવટે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે હાલના નાટકનો 'જે કોઈ કર્તા હોય તેણે તે પૂરૂં કર્યા પછી કે આખું કાર્ય ગોઠવ્યા પછી નામ આપવાને બદલે પહેલું નામ નક્કી કરી પછી નામને બંધ બેસે એવું નાટક લખવા પ્રયાસ કર્યો છે. એની કથાની પસંદગી અને કથાની ખીછ મુશકેલીઓના કારણથી તે પોતાનું ધાર્યું કરી શક્યો નહિ. આ ઉપરથી અમે એવી કલ્પના કરીએ છીએ કે ખીજનું એવું નાટક હોતું જેમણે કે જેમાં આવા અનૌચિત્યો હશે નહિ. ૭ શ્રી ભટ્ટનાથ સ્વામીના અભિપ્રાયનું ખીજ હાલના સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટકના દોષોમાં છે.

યુરોપીઅને વિદ્વાનોમાં આ નાટકો ભાસના નથી એ મનના આગ્રહ રાખનાર ડૉ. બોર્નેટ છે. તેમના અભિપ્રાયનું ખીજ એમના લેખનાથી કળી શકાતું નથી. પણ એ નાટકો ઉપરથી તે પ્રાચીન હોય એવી કલ્પના એમને થઈ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેઓ એમ માને છે કે ભાગ્યે જ કોઈ એને ભાસના ગણતું હોય. તેઓ આ તેર નાટકોમાં તથા મત્ત-વિલાસપ્રદસનમાં અમુક રચનાસાદર્ય જુલે છે અને તે ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે આ નાટકો મત્તવિલાસના કર્તા મહેન્દ્રવિક્રમવર્મા રામના સમયના (આશરે ઈ. સ. ૬૭૫) કોઈ કવિની કૃતિ હશે. ૮

શ્રી ગણુપતિ શાસ્ત્રીના આ મુખ્ય પ્રતિપક્ષીઓ છે. પણ કર્તૃત્વના પ્રશ્નમાં તેમના મનનું સમર્થન કરનાર અનેક વિદ્વાનો છે. આપણા શ્રદ્ધિસાક્ષર અને સાહિત્યભર્મજ શ્રી કેશવલાલ દુવ આ નાટકો ઉપરથી તેના કર્તા વિશે કહે છે કે તે 'બેશક નાટકકારોના મંડળમાં માર્ગ મૂકાવે એવો હતો.' તે કોણ હશે એના જવાબમાં તેઓ જણાવે છે કે 'જે કે સ્વપ્નવાસવદત્તામાં કોઈ પણ ટેકાણે કર્તા તરીકે ભાસતું નામ છે નહિ, તથાપિ તે ભાસે જ રમ્યું છે એમ શંકા કે વિવાદના અવકાશ વગર સિધ્ધ થાય છે. એ નાટક ઉપરાંત ખીજ બાર નાટકો ભાસના નામથી પ્રસિધ્ધ થયા છે એમાં કર્તાનું નામ છે નહિ; તેમ છતાં એ જે ઉચ્ચ ભાવ અને આદ્ર્લેધ્યનું એમાં 'દર્શન થાય છે તે ઉપરથી, અને સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવના, સાદ્ધ સંવિધાન, પ્રસન્ન શૈલી, પાંડિતાઈના ઓપ

૬ વિ. તા. વિ. એપ્રીલ અને મે. ૧૯૧૬ ના અંકો.

૭ ઇ. એ. વૉ. ૪૫ પા. ૧૯૧

૮ જ. રો. એ. મો. પા. ૨૩૩-૩૪ ૧૯૧૯ એપ્રીલ.

વગરની ભાષા, આડંબર વિનાની ટૂંકી ઉક્તિ, સ્પષ્ટ વગર એકએક માત્ર પ્રવેશ, રાજ ભક્તિએ ઉભરાતાં આદિ અને અન્ય મંગલો વગેરે વિશિષ્ટતા ઉપરથી મહેતો જણાઇ આવે છે, કે એ પણ સ્વપ્નવાસવદત્તાના કર્તાએ જ રચેલાં છે.^૯

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યનો યૂરોપને એક મનોહર ગણાતા ગ્રંથદ્વારા પરિચય કરાવનાર પ્રો. સીલ્વે^{૧૦} લેવી પણ આ જ મતના છે. તેમના અભિપ્રાયનું ખીજ પણ આ ગ્રંથો તેમને પ્રાચીન અને સરસ કૃતિઓ લાગે છે તેમાં દેખાય છે તેઓના મતે ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા એ સમગ્ર મનુષ્ય જાતિની સમાન સંપત્તિ છે.’ તેઓ કહે છે કે ‘તેની વાસ્તવિકતા (તે ભાસના છે તે) વિવાદનો વિષય નથી.’ કાલિદાસ કરતાં ઓછા સંમાર્જિત પણ ખનાવોથી ભરપૂર-ખાણુ એના એક પ્રસિધ્ધ શ્લોકમાં કહે છે તે પ્રમાણે સપ્તાકૈઃ—ભાસના નાટકો હોદી એરી-રોટાટ ભરતના નાચશાસ્ત્રના નિયમો બરાબર પાળે છે.^{૧૦}

ખીજે એક દાખલો લઈએ. ડૉ. એફ. હબ્સ. ટોમસ ડૉ. બાર્નેટના મતનો પ્રતિવાદ કરતાં જણાવે છે કે આ નાટકો ભાસના છે તે વિષે તેમને ખુબ જ ઘોડી શંકા છે. તેઓના અભિપ્રાયનું ખીજ નીચેના વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે. “પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકોની રચનાશૈલી અને વસ્તુ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી કૃતિ અને ભાસની કૃતિને છાજે એવાં છે. તે શુદ્ધતા અને તેજસ્વિતાની આપણા ઉપર છાપ પાડે છે; અને તેમાં મહાભારત-રામાયણના સીધા ઉદ્દગમની ટ્રેસણું આપણને ભાન થાય છે.”^{૧૧}

તે વિદ્વાને જ આ નાટકોને ભાસકર્તૃક માનનારા વિદ્વાનોની નામાવલી આપી છે. તે અંદી ઉતારવાથી ભાસની તરફેણમાં ‘યૂરોપના કેટલા મત (!!) છે તે જણાઇ આવશે. “આ વિષય ઉપર લખનારા લગભગ બધા યૂરોપીયન વિદ્વાનો ભાસકર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. (ડૉ. બાર્નેટ સિવાય.) નીચે જણાવ્યા છે એટલા તો ઓછામાં ઓછા. પ્રો. વાકોબી (trans of the Vāsavadattā) પ્રો. જીલી (Göttingen Nachrichten, 1916, p. 353), પ્રો. વીન્ટરનીસ (Festschrift Kuhn, pp. 299-304) પ્રો. કેનેલ (ibid., pp. 136 seq. and Das indische Drama, pp. 51 seq.)

૯. સ્વપ્ની સુંદરી પ્રસ્તાવના પા. ૮-૯

૧૦. આશ્ચર્ય ખાસતાંના સ્વપ્નવાસવદત્તાના અનુવાદની પ્રસ્તાવના. ‘A play like the *Swapnavasava datta* is the common property of the whole humanity.’ ‘Their authorship is incontestible. Less severely chiselled than the plays of Kalidas, but full of episodes, as Bana called it in one of his famous stanzas, the plays of Bhasa very scrupulously follow the classical rules of the Indian Aristotle, Bharat.’ ફ્રેંચમાંથી આ અનુવાદ કરી આપતા મારે હું અધ્યાપક બ. ગા. કાકોરનો આભારી છું.

૧૧. જ. રૅ. એ. સો. ૧૯૨૨. જન્યુઆરી પા. ૮૧ ‘The published plays are in style and matter worthy of the fame which they have enjoyed and of Bhasa’s authorship. They impress us by their freshness and vigour; and we feel in them the inspiration of direct derivation from the great epics.’

બેન્ડ-માસ્ટો (trans-of the Vāsavadattā) પ્રો. સ્વાલી (Giornale della Soc. As. Italian, XXV, p. 95), પ્રો. પેવાલિની (ibid.) ડૉ. સેરની (loc.cit.) ડૉ. લીન્ડેનાઈ (Bhasa studien) ડૉ. મૉર્ગેનસ્ટર્ન (op. cit.), મૉ. લાસોટ (J.A.S. ser XI, vol. XIII, pp. 493 seq), ડૉ. પ્રીન્સ (op. cit.), આ. ગ્રેયોમાં આપેલા પૂરાવાનો રહીએ આપવો, હું માનું છું, મુશ્કેલ છે. ૧૨
હુંકામાં આ ઉપરથી ઘણાખરા વિદ્વાનો આ નાટકને પ્રાચીન ગણવાની તરફેણમાં છે એ જણાવ આપે છે. ૧૩ અહીં આ આ જાતની નિરૂપણપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ પ્રાથમિક બાલ પુરાવાનો અભાવ છે તે ઉપર જણાવ્યું છે; અને મને લાગે છે કે આ પ્રશ્નને છેવટનો નીકાલ વધારે ચોક્કસ બાલ પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી આ જાતના અભિપ્રાયના સામ્ય અને ઐક્યથી થશે. તેથી બાલ પ્રમાણોની ચર્ચા કર્યા પહેલાં આ નાટકો વાંચતા થએલા ભારા અનુભવનો નિષ્કર્ષ આપું તો તે અસ્થાને ન ગણાય.

કાલિદાસના અને તેની પછીના નાટકોમાં દેખાતી શૃંગારની સાર્વભૌમતાનો-શૃંગારના વ્યુલ્લભનો-આ કૃતિઓમાં અભાવ દેખાય છે. આ નાટકની વિચારચૈત્રિની વિવિધતા નૈસર્ગિકતા અને વીર્યશાલિતા મદામારત-રાગાયણ યુગનું સ્મરણ કરાવે છે. એમની કળામાં કોટિઓ કરવાની ચાતુરી ન દેખાતાં-સાચાં નાટકને જાગે એ રીતે સ્પષ્ટ કાર્ય દ્વારા રસની નિષ્પત્તિ કરવામાં આવે છે. ગમે તેવી સામાન્ય પરિસ્થિતિમાંથી એ ધડી શ્વાસ થોભાવી રાખે એવા પ્રયંગો ઉત્પન્ન કરવાનું એમાં રચનાકૌશલ્ય દેખાય છે. માનવ હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાવોનું મર્મભેદી ઉદ્ઘાટન કરવામાં આ નાટકકાર સમર્થ દેખાય છે; અને તે ભાવનાના વર્ણન દ્વારા નહિ, શ્લોક ઉપર શ્લોક ખસડાવે નહિ. તે જે કંઈ કરે છે તે પોતાની કલાની મર્યાદામાં રહીને જ કરે છે. અને ભાષા શૈલી-ને આંતર પ્રમાણમાં મુખ્ય છે તે અમુક શકિત રચેલા બાદ કરતાં સરળ, સચોટ, અને જીવંત લાગે છે.

આ સમગ્ર નાટકચક્રના રસાસ્વાદને અનુરૂપ સ્પષ્ટ શોધવું હોય તો તે જ્યદેવના શ્લોકમાં મળે છે. એ ભાસને કવિતાકામિનીનો હાસ કહે છે. કામિનીના લાવણ્ય-અનુભવમાં જે સ્મિતનું સ્થાન છે તે કવિતા કામિનીના અનુભવમાં ભાસનું સ્થાન છે. આ સ્પષ્ટ આ નાટકને બરાબર બંધ બેસે છે. સાદસ્ય વિગતવાર જણાવવું મુશ્કેલ છે. પણ આ નાટકોમાં ક્રોધગ્રતા છે, મીઠાશ છે, મૃદુવીર્યશાલિતા છે. વધારે કહેવું નિષ્પ્રયોજન છે; કારણ એ રીતે મૂળ અનુભવ બરાબર સમજાવી શકાય એમ નથી; અને છતાં એ આ સમગ્ર નાટકચૈત્રિને કાવનાકામિનીના લાવણ્યમાં સ્થાન આપવું હોય તો 'હાસ' જેટલું યોગ્ય સ્થાન બીજું એક પણ નથી એ વિગાર ખસી શકતો નથી. અને સ્વપ્નવાસવદત્તા તો જાણેક વિતાસુદરીના મુખ ઉપરનું ચિરંજીવી સ્મિત હોય એમ જ લાગ્યા કરે છે! ૧૪

૧૨. જ. રો. એ. સો. ૧૯૨૨ પા. ૮૨-૮૩

૧૩. હિન્દુસ્થાનના વિદ્વાનોની આવડી મોટી નાભાવંતી હું કરી શકતો નથી; તોપણ એ નામ ઉમેરું-મદામહોપાધ્યાય ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને પ્રો. જયસ્વાલ.

૧૪ જે લોકો 'માસો હાસ' નો અર્થ, ભાસમાં મૂખ હાસ્ય રસ હશે તે ઉપરથી કવિએ એમ કહ્યું છે, એવા કરે છે તે આ 'શ્લોકનું' સ્વાસ્થ્ય સમજ્યા નથી એમ મને લાગે છે.

આવા આવા સંસ્કારો આ નાટકો વાંચતાં પડી જાય છે. અને આ સંસ્કારોને સંકોષ પ્રાચીન સમર્થ દલિની કૃતિ છે એવો તર્ક ઉત્પન્ન કરે છે. આ બધા સંસ્કારોને મુદ્ધ કરી દેવા એ લગભગ અશક્ય છે; પણ કોઈ મહાન પ્રતિભાશાળી કવિનાં ઋચન સાથે છે એ સ્પષ્ટ છે. અને તેનું સ્થાન શોધતાં તે એક બાબુ મહાભારત-સામાયણ અને બીજી બાબુ કાલિદાસની વચમાં ગોઠવાઈ જાય છે.

હવે આ કવિ કોણ છે પ્રશ્નના નિર્ણય માટે જે બીજા પ્રમાણો છે તેની હંકારમાં ચર્ચા કરીએ. આ પ્રમાણો ત્રણ જાતનાં છે (૧) જેમાં ભાસના નામ સાથે તેની એકાદ કૃતિના નામનો ઉલ્લેખ હોય અથવા તેના નાટકોનું સામાન્ય વર્ણન હોય (૨) જેમાં આપણા નાટકોનાં નામને મળતા નામોનો અથવા એમાં મળતા શ્લોકાદિનો ઉલ્લેખ હોય, (૩) જેમાં ભાસનો સામાન્ય ઉલ્લેખ હોય.

આ પ્રમાણોની નોંધ લઈએ તે પહેલાં આ નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીના આ મત વિષે બહુ મનભેદ નથી. ૧૫ શ્રી-સ્ત્રી શાસ્ત્રી પણ સ્વીકારે છે કે “આ નાટકો એકકર્તૃક છે એવું જે ગણપતિશાસ્ત્રીનું કહેવું છે તે સુદ્ધ છે.” ૧૬ પણ ડૉ. સુદથંકર અલાર સુધી અપાએલા પુરાવા આ મત સિદ્ધ કરવા પુરતા છે એમ માનતા નથી. તેની વધારે વિગતવાર ચર્ચાની તેઓ આવશ્યકતા જુએ છે. તેથી પોતાની ભાસલેખમાંલાના ચોથા અંકમાં આ બાબતનું તેઓએ વિસ્તારથી ચર્ચન આપ્યું છે. (૧) આંખા શ્લોકો, (૨) શ્લોકોનાં આખાં પદો, (૩) લાંબાં ગદ્યનાં વાક્યો, (૪) હંકાર વાક્યો, (૫) અમુક શબ્દસમૂહો અને વિરલ શબ્દો, (૬) વિચારના પ્રતિચ્ચનિ. આ છ બાબતોની પુનરાવૃત્તિ અને સાદર્યની નોંધ કરી છે. આ નોંધ વાંચતાં આ નાટકોના એક-કર્તાત્વનો મત અમને વધારે પુષ્ટ થતો લાગે છે. ૧૭

આ નાટકચક્રના કર્તાની શોધમાં રાજશેખરનો સુક્તિમુક્તાવાલીમાં આપેલો નીચેનો શ્લોક મુખ્ય સાધન છે.

માતનાટચક્રેડપિ ચ્છેકૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વમવાસવદત્તસ્ય દાહકોડમૂત્ર પાવકઃ ॥

આ શ્લોકમાંથી ત્રણ દલીલો મળે છે (૧) ભાસે અનેક નાટકો લખ્યાં હશે, (૨) તેમાં સ્વમવાસવદત્તા ઉત્તમ હશે, (૩) અને એની શ્રુતપરંપરા કે તેમની પરીક્ષા કરવા અગ્નિમાં નાખ્યા છતાં અગ્નિએ સ્વમવાસવદત્તને બાળ્યું નહિ. પહેલી એ દલીલ આપણને મળેલાં નાટકો સાથે મરખાવીએ. એક જ

૧૫. સ્ટેન કોનો ‘પ્રતિભાનાટક’ ભાસનું માનતા નથી. જુઓ સુદથંકરના Studies in Bhasa. IV. ‘અભિમારક’ નાટક પણ સંકોષ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. ‘નિર્ણય’ વિશે તે ચર્ચા ચાલુ ન છે.

૧૬. ૧૬. વિ. ગા. વિ. મે. ૧૯૧૬. પા. ૨૩૦.

૧૭. જુઓ સ્વાધ્યાય. ડૉ. સુદથંકર નાટકોના એકકર્તાત્વ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય પછીના લેખમાં આપશે.

કર્તાની કૃતિનાં આપણને તેર નાટકો મળ્યાં છે. આને નાટકચંદ્ર કંઠી રાકાય. આમાંના એક નાટકની પ્રતોમાં એકને અંતે 'સ્વપ્ન નાટક' એવો ઉલ્લેખ છે; બીજાનાં (જે અનન્તર-ચાર્યની નકલ હતી એમ શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી જણાવે છે) અંતે 'સ્વપ્નવાસવદત્તા સમાપ્ત' એમ લખેલું છે. આ નાટક તેરે નાટકોમાં ગુણની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું મન થઈ જાય છે કે રાજશેખરના શ્લોકોમાં જે નાટકચંદ્ર અને સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ જ સ્વપ્નવાસવદત્તા અને આ જ નાટકો છે. જે લોકોના મનમાં આ નાટકો કોઈ પ્રાચીન સમર્થ કવિની કૃતિ તરીકે છાપ પાડે છે તેમને માટે આપું અનુમાન ન કરવું એ મુશ્કેલ છે. યા. ટામસ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી તર્ક કરે છે કે 'જો ત્રિવેદેમ સ્વપ્નવાસવદત્તા ભાસનું ન હોય તો એમ માનવું પડે કે તેનાકર્તાએ બીજા-કોઈ [નાટક]નું નામ ચોરી લીધું છે. પણ આ વાત ઘણી અસંભવિત છે, કારણ કે સંસ્કૃત નાટકોનાં સામાન્ય રીતે (અને આપણને જાણીતાં પ્રાચીન નાટકોના અપવાદ વિના) બિન બિન નામો હોય છે. (રામચરિતને લગતાં અનેક નાટકોનાં જેમ બિન બિન નામ છે). તેમાં એક જ વિષયનાં અનેક નાટકોનાં પણ વૃદ્ધાં નામ હોય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ઘણું ખરું બીજામાંથી લીધું હોય એવાં નાટકોનાં પણ બિન બિન નામ હોય છે—જેમ કે મહાનાટક, અથવા ચારદત્તા અને મૃદ્ધકટિક. હવે સ્વપ્નવાસવદત્તાનો આભવનગુપ્ત ભરતનાટ્યવેદ વિરુદ્ધિમાં અને પદ્ય-ચાર્યોદ્દેશોચ્ચનામાં ઉલ્લેખ કરે છે. પણ આ નામનાં બે પ્રસિદ્ધ નાટકો હતાં એમ કંઠી દહેવામાં આવતું નથી. એમના તર્કનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તા નામનાં અનેક નાટકો હોય એ અસંભવિત હોવાથી અને એથી પરંપરા પણ નોંધવાથી આ સ્વપ્નવાસવદત્તા એ જ પ્રસિદ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્તા છે. કોઈ એમ સામો પ્રશ્ન કરે કે જુગમે તે કોઈ માણસે પોતાની કૃતિઓ ભાસને નામે ચલાવી દેવા માટે આમ કયું હોય તો તેને કેટલો ટામસ જવાબ આપે છે કે 'જો એમ માનીએ તો આપણે કહી શકીએ કે તે અત્યંત ક્ષાત્રી ગયો છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે આમ કવા માટે તે પોતાના સમયના સાહિત્યકારોને બીજા લોકોને અને પોતાના આશ્રયદાતા રાજાને શી રીતે છેતરી શક્યો ?' એટલે કે એવી કલ્પના કરવી અસંભવિત છે. ૧૮

આ મતનો વિરોધ-આપણને મળેલું સ્વપ્નવાસવદત્તા એ રાજશેખરે જણાવેલું ભસિનું સ્વપ્નવાસવદત્તા છે—તેનો વિરોધ શ્રી ભટ્ટમાય સ્વામી કરે છે. તેમની એક દલીલ-આ નાટકનું સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ યથાર્થ નથી-પૂર્વે આપી છે. તેમની બીજી દલીલો આ પ્રમાણે છે. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સર્વાનન્દની અમરકોશની દીકામાંથી જે ઉતારો આપ્યો છે તેમાં કલ્પિત પાઠ છે. મૂળ પાઠ આ પ્રમાણે છે. 'ત્રિવિધઃ શૃંગારો ધર્મોચ્ચ-કામભિન્નઃ । તત્રાધો યથા નન્દ્યન્દ્યાં વ્રાહ્મણભોજનમ્ । ત્રિતીયઃ સ્વદિશ-માત્મસાત્કર્ત્તુમુદયનસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડ્યશૃંગારઃ । તૃતીયઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે તસ્યેય વાસવદત્તાપરિણયઃ કામશૃંગારઃ ॥' હવે ગણપતિશાસ્ત્રી જે ઉતારો આપે છે તે આ પ્રમાણે છે. 'સ્વદિશમાત્મસાત્કર્ત્તુમુદયનસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડ્યશૃંગારઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે । તૃતીયસ્તસ્યેય વાસવદત્તાપરિણયઃ કામશૃંગારઃ ॥ મૂળ મત્યનો

પાહનું, એવું તાત્પર્ય નીકળે કે 'ઉદયનનું' પદ્માવતી સાથે લગ્ન. એ અર્થશૂંગારનો દાખલો છે. અને ત્રીજા પ્રકારનો કામશૂંગારનો દાખલો સ્વપ્નવાસવદત્તામાં તેનું વાસવદત્તા સાથે લગ્ન એ છે.' : શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ અવતરણમાં જે દર્શિત પાઠ આપ્યો છે તે પ્રમાણે સ્વપ્નવાસવદત્તામાં પદ્માવતી સાથેનું લગ્ન એ અર્થશૂંગારનું ઉદાહરણ છે. આ વાત હાલના સ્વપ્નવાસવદત્તા સાથે બંધ બેસે છે. પણ જે મૂળ પાઠ સ્વીકારીએ તો એ વાત બેસતી નથી. તેથી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામી એવો આક્ષેપ કરે છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તાની વાત બંધ બેસે એ માટે શાસ્ત્રીજીએ ઉપરનો ફેરફાર કર્યો છે. અને તેમ કરવું તે અનુચિત છે. તેથી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામી મૂળ પાઠ લઈ એવું અનુમાન કરે છે કે સાચી સ્વપ્નવાસવદત્તા બીજી જ હશે; અને તેમાં રાજ વાસવદત્તા સાથે પરણતો હશે. આપણને મળેલું નાટક એ ભાસતું સાચું સ્વપ્નવાસવદત્તા નથી.

આની સામે બીજે વાંધો એ છે કે અભિનવગુપ્તપાદ્યાય ધ્વન્યાલોચનના ત્રિજ્ઞ ઉદોત્તમાં નીચેની આર્યા સ્વપ્નવાસવદત્તામાંથી લે છે.

સચ્ચિતપદ્મકપાટં નયનદ્વારં સ્વરૂપતલ્લભેન ।

ઉદ્ઘાટ્ય સા પ્રવિષ્ઠા હૃદયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

અને આ આર્યા આપણા સ્વપ્નવાસવદત્તામાં નથી. શ્રી ગણપતિએ આપેલા સમાધાન પ્રમાણે તેને તેમાં સ્થાન પણ નથી. તે ઉપરથી શ્રી. ભટ્ટનાથસ્વામી અનુમાન કરે છે કે આના સિવાય બીજું સ્વપ્નવાસવદત્તા હોવું જોઈએ જેમાં આ આર્યા હશે.

દર્શિત પાઠના આક્ષેપ વિષે આપણે કયુલ કરવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રી બીજી પ્રતેને આધારે પોતાનો પાઠ સાબીત ન કરી આપે ત્યાં સુધી શ્રી. ભટ્ટનાથ સ્વામીનો આક્ષેપ કાયમ રહેવાનો. આર્યા વિષેના આક્ષેપના જવાબમાં જણાવવાનું કે શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રીનું તે બાબતનું સમાધાન તથા શ્રી ભટ્ટનાથ સ્વામીનો આક્ષેપ બન્ને અમને અનુચિત લાગે છે. શાસ્ત્રીજી જે એમ કહે છે કે આ આર્યાને સ્વપ્નવાસવદત્તામાં ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી માટે તે સ્વપ્નવાસવદત્તાની ન હોઈ શકે એ અમને બરાબર લાગતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે ધારો કે આ આર્યા એથા અકમાં રાજ 'કામેનોઙ્ગચિની' ઇત્યાદિ શ્લોક બોલે છે તે પહેલાં બોલે તો તેમાં અનૌચિત્ય નથી. અથવા પાંચમા અકમાં શ્લોક-મઘન્તિનૃપતેઃ વગેરે શ્લોક પહેલાં રાગના મુખમાં ઉપરની આર્યા અનુચિત ન ગણાય. શ્રી ભટ્ટનાથસ્વામીએ બીજી સ્વપ્નવાસવદત્તાની દર્શનાં આ અનૌચિત્ય ઉપરથી કરી છે તે અમને નિર્મૂલ લાગે છે. સંભવ છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તાની બીજી પ્રતોમાં આ આર્યા હોય અથવા તો અભિનવગુપ્તપાદની ભુલ થતી હોય. ત્રિજ્ઞે આક્ષેપ-આ નાટકનું સ્વપ્નવાસવદત્તા નામ યથાર્થ નથી, શાથી જે સ્વપ્નને તેમાં ખાસ અગત્યતા નથી-તેના જવાબમાં તો એટલું જ જણાવવાનું કે અમારો અનુભવ વગુદા પ્રકારનો છે. આ નાટક ભાસતું હો કે ન હો-તો પણ આખા નાટકની કળા અસાધારણ છે-અને તેમાં સ્વપ્નવાંજો ભાગ સૌથી વધારે મર્મસ્પર્શી હોઈ મહત્ત્વનો છે. અને તેથી નામ તદ્દન લેખિત છે એમ અમને લાગે છે.

હુંકામાં રાજશેખરના શ્લોક ઉપરથી આપણને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વપ્નવાસવદત્તા આખરે તેમજેવી પ્રવાહનાને પતિપત્નીએત્રી નહ પ્રોત્ત-અમને મળી. આવીઆ જણી-

વતું જોઈએ કે આ શ્લોક સિવાય બીજાં એવાં એક પણ ઉદ્દેશ નથી જેમાં ભાસતું અને તેના એકાદ નાટકનું નામ સાથે આવતું હોય.

આ નાટકોની કસોટી કરી શકાય એવા બીજાં ઉદ્દેશ બાણુનો છે. દર્શચરિતના પ્રાસ્તવિક શ્લોકોમાં પૂર્વ કવિઓનાં વર્ણન કરતી વખતે ભાસતું, વર્ણન બાણુ ભટ્ટ નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

સૂત્રધારકૃતારમ્ભેનાટકૈર્વહુભૂમિકૈઃ ।

સપતાકૈર્યશો લેભે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

બાણુભટ્ટને પ્રિય શ્લેષાત્મક પદ્ધતિથી આમાં દેવકુલ અને ભાસ બન્ને ને લાગુ પડે એવાં વિશેષણોથી વર્ણન કર્યું છે. “જેનો આરંભ સૂત્રધાર વડે કરાએલો છે, જેમાં અનેક ભૂમિકા-પાત્રો છે, જે પતાકા-ખનાવોથી યુક્ત છે, એવાં નાટકો વડે, સૂત્રારથી જેનો આરંભ કરાય છે, જેમાં અનેક મંજલા છે અનેા પ્વગ્ન યુક્ત છે એવાં દેવમન્દિરોથી મળે તેમ યશ મેળવ્યો.” આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી વિશેષતાઓ વધતી ઓછી સ્પષ્ટતાથી આ નાટકોમાં દેખાય છે.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા વિધિ પ્રમાણે સૂત્રધાર પૂર્વરંગ પૂરો કરી ચાલ્યો બધ પછી ‘સૂત્રધાર શુભાકૃતિ’ સ્થાપક પ્રવેશ કરે અને તે રંગને વિધિ પ્રમાણે પ્રસન્ન કરી કવિનું નામ કહે અને પ્રસ્તાવના કરે ઇત્યાદિ. હવે બાણુ પ્રમાણે ભાસની એક વિશેષતા એ છે કે તેનાં નાટકો સૂત્રધારથી શરૂ થાય છે; એટલે કે એણે સૂત્રધાર અને સ્થાપક એવી બે વ્યક્તિઓને બદલે એક જ વ્યક્તિથી કામ ચલાવી લીધું. આપણાં નાટકો સાથે આ હકીકત બંધ બેસતી આવે છે. આ નાટકોની શરૂઆત સૂત્રધારથી જ થાય છે. તે આવીને નાટકનું મંગલ કરે છે અને નાટકની સ્થાપના કરે છે. (પછીનાં નાટકોમાં જેને પ્રસ્તાવના કહે છે તેને આમાં સ્થાપના કહી છે. આ શબ્દ સ્થાપકનું સ્મરણ કરાવે છે. સ્થાપકને કહાડી મુક્યાં પછી પણ એની સ્થાપના આ નાટકોમાં રહી, તે સૂચવે છે કે એમાં પ્રાચીન રૂઢિના એટલે અવશેષ રહી ગયો હતો)^{૧૬} બીજું વિશેષણ પંચરાત્ર જેવાં નાટકો જેવાથી સમગ્ર છે.

૧૬. આ હકીકત ઉપરથી પ્રો. બેનર્જી કેટલીક કલ્પનાઓ કરે છે તે વિચારવા જેવી છે. ભાસની પહેલાં એવો રીવાજ હતો કે સૂત્રધાર નાન્દી કરે, પછી સ્થાપક આવી સ્તુતિ કરે અને નાટકની સ્થાપના કરે. ‘ભાસના સમકાલીન પ્રેક્ષકોને આટલી બધી ભક્તિ સહન કરવાની ધીરજ ન હોવાથી ભાસે પહેલી નાન્દી કમી કરી સ્થાપકની સ્તુતિ કહાડી નાખી; કાલિદાસે એક ઠગહું આગળ વધી સ્થાપકની સ્તુતિ કહાડી નાખી એકલી નાન્દી રાખી; અને નાન્દી પછી સૂત્રધારને પ્રવેશ કરાવ્યો. રાજ્ય મહેન્દ્રવર્મા જેવા કેટલાક દક્ષિણના કવિઓ ભાસને પોતાના નાટકોમાં અનુસરે છે.’ (જ. રા. એ. સો. પા. ૩૬૯-૭૦ ૧૯૨૧ જુલાઈ) કાલિદાસ આદિનાં નાટકોમાં પહેલો શ્લોક આપી પછી ‘નાન્યન્તે તત્તઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ’ એમ આવે છે તે ઉપરથી પ્રો. બેનર્જીએ ઉપરની કલ્પના કરી દેખાય છે. પણ આ ફેરફાર કવિનો કરેલો છે કે નાટ્યવિધિ ન સમજનાર કોઈ અર્થાગીન લહીઆઓએ કરેલો સુધરો (ક) છે તે નક્કી નથી. સાહિત્યદર્ષણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘વિકસેવંશીયની પ્રાચીન પ્રતોમાં ‘નાન્યન્તે’ વગેરે લખી પછી વેદાન્તેપુ યમાહુઃ’ વગેરે શ્લોક આવે છે.

પ્રમાણમાં તેમાં અનેક પાત્રો છે. સ્ત્રીઓ અનેક બતાવે છેવા એનાં પણ ઉદાહરણો આ નાટકોમાં મળી શકે છે.

આ પ્રમાણની સામે એવો વાંધો લેવામાં આવે છે કે બાણે આંધેલાં વિશેષણો એટલાં સાધારણ છે કે તે આ સિવાયનાં ખીન ઘણાં નાટકોને લાગુ પડી શકે છે. એ સાચી વાત છે. કેવળ આ પ્રમાણથી જ આ નાટકો ભાસનાં છે એમ સાબીત કરવું હોય તો એ વાંધો આવે. અહીં આ અમારું એટલું જ કહેવું છે કે આ નાટકો ભાસનાં છે એવી પૂર્વ પ્રમાણથી જ સંભાવના કરી છે તેને આ વર્ણન યુષ્ટિ આપે છે. બાણે કરેલા વર્ણન સાથે આ નાટકોને વિશેષ નથી એટલું સીકારાય તો પણ બસ છે.

આના જેવો જ ખીને ઉલ્લેખ પણ આ કરતાં કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ-અવંતીસુંદરી નામની કથામાં છે. આની પ્રત હમણાં જ મદ્રાસ ઇલાકામાંથી મળી આવેલી છે, તે દણ્ડીએ રચેલી હોય, એમ દેખાય છે. તેમાં ભાસતું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

સુચિમકમુસ્તાયંગૈર્વ્યક્તલક્ષણવૃત્તિભિઃ ।

પરેતોઽપિ સ્થિતો ભાસઃ શરીરૈરિવ નાટકૈઃ ॥૨૦

બાણના શ્લોકમાં જેમ દેવકુલ અને નાટકો સાથે બંધ બેસે એવો શ્લેષ હતો તેમ આમાં શરીર અને નાટકો સાથે બંધ બેસે એવો શ્લેષ છે. 'મુખાદિઅંગ' અર્થવા (મુખાદિનાં અંગ) જેનાં સુચિમક છે, જેની વૃત્તિઓનાં લક્ષણ વ્યક્ત છે (અથવા) જેનાં લક્ષણ અને વૃત્તિઓ વ્યક્ત છે) એવાં નાટકોથી, મુખાદિઅંગ જેમાં સુચિમકત છે અને જેની લક્ષણવૃત્તિઓ (સામુદ્રિક ચિન્હો) વ્યક્ત છે એવાં શરીરોથી જાણે પરલોકમાં ગએલો ભાસ જીવે છે.

આ શ્લોક સ્પષ્ટરીતે ભાસનાં નાટકોની અવંતીસુંદરીકારના સમયમાં પ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. તેમાં મુખાદિઅંગથી મુખ, પ્રતિમુખ વગેરે પાંચ અંગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; અથવા મુખાદિ સંધિનાં બાર વગેરે અંગો છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વ્યક્ત લક્ષણવૃત્તિથી એમ કહેવા માગે છે કે ભારતી, સારિવદી વગેરે વૃત્તિઓ સ્પષ્ટ રીતે એમાં દેખાય છે; અથવા એવો અભિપ્રાય પણ હોય કે નાટકનાં લક્ષણો અને વૃત્તિઓ એમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

(સા. દ. પરિ. ૫. પા. ૪૨૫ વેંકટેશ્વર પ્રેસની આશ્રિતિ) એટલે કે કાલિદાસના નાટકોનો વિધિ પણ ભાસના નાટકો જેવો હશે. મતે લાગે છે કે ઉપરનો ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં ન લેવાથી પ્રો. બેનર્ડ પોનાની કલ્પનામાં ભૂલ ખાય છે.

૨૦. અવંતીસુંદરી કથાનો અહેવાલ તથા ભારતિ અને દણ્ડીના સમયની ચર્ચા કરતો લેખ ક્વાર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ધી મીયીક સોસાયટીના ઓપ્રીલ ૧૯૨૩ ના અંકમાં છે. તેનો સાર પુરાતત્વ (પુ. ૧. ૫. ૪૭૩-૭૪)માં આપેલો છે. અવંતીસુંદરીકથામાં આવના ઉલ્લેખો વગેરે આખી તેની ચર્ચા કરતો ફીને લેખ વિ. સા. વિ. ના ઓગસ્ટ-૧૯૨૩ ના અંકમાં છે. ઉપરનો શ્લોક એમાંથી લીધો છે.

૨૧. સંવિ માટે જુઓ. બ. ના. શા. શ્લો. ૩૫. બાર અંગ માટે શ્લો. ૫૪ થી આગળ અ. ૧૬. વૃત્તિ માટે અ. ૨૦. ૧૬ માં અધ્યાયમાં દાખલે માણસની આ પ્રમાણે ઉપમા આપી છે.

આ શ્લોક પૂર્વના ઉલ્લેખ કરતાં પણ આ નાટકો સાથે વધારે મુસંગત રીતે બંધ બેસે છે એ નાટકોને ખ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સમજી શકાશે. પુરાવા તરીકે એની કિંમત બાણના શ્લોકથી વધારે નહિ તોપણ તેના જોટલી તો ખરી જ.

હવે આ નાટકોના જેવાં નામોનાં ક્યાં ક્યાં ઉલ્લેખ છે તે તપાસીએ. શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ નીચેના ઉલ્લેખો એકઠા કર્યા છે. ઇ. સ. ૧૧૫૯ ના અરસાનો વન્ધધાટિય સર્વાનન્દ અમરકોશીકાસર્વસ્વમાં સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આની ચર્ચા (પા. ૧૭૯) ઉપર કરી છે. ઇ. સ. ૧૦ માં સૈકાના અભિનવગુપ્તપાદ્યાયર્ચ ભરતનાટ્યવેદવૃત્તિમાં 'વ્યવચિત્ત્વ ક્રોડાં યથા સ્વપ્નવાસવદત્તાયાં' એ રીતે સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે; એમાં વળી બીજા નાટકનો પણ 'દરિદ્રચારદત્ત' નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આપણું ચારદત્ત નાટક છે એમ શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રી કહે છે. 'અવિભારક'નો ઉલ્લેખ કામસૂત્રમાં છે.

ગ્રો. લોપમાન તેમના એક પત્રમાં બાણાવે છે કે તરંગલોલા નામની એક સરસ પ્રાકૃત કથામાં (જેનો તેમણે જર્મનમાં અનુવાદ કર્યો છે) 'પંચરાત્ર'નો ઉલ્લેખ છે. આ તરંગ લોલા એ તરંગવતી નામની પ્રાકૃત કથાનો સંક્ષેપ છે. તરંગવતીનો સમય ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાની પહેલાનો છે.^{૨૨}

આ ઉલ્લેખોમાં કર્તાનું નામ ન હોવાથી 'પુરાવા' તરીકે તેમને બહુ મહત્ત્વ આપી શકાતું નથી.

હવે આ નાટકોમાં આવતા શ્લોકોની બીજી ક્યાં ક્યાં ઉદ્ભૂત થયા છે તે જોઈએ. શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ સ્વપ્નવાસવદત્તાની પ્રસ્તાવનામાં આ વિશે માહિતી બેગી કરી છે. વામન કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાં ચોથા અધિકરણના ત્રિજા અધ્યાયમાં નીચેના શ્લોક આપે છે.

અચરચ્છશાક્કમૌરેણ વાતાવિધ્યેન ભામિનિ ।

કાશ્વપુણ્ણલયેનેદં સાશ્રુપાતં મુખં મમ ॥

આ શ્લોક સ્વપ્નવાસવદત્તાના ચોથા અંકમાં છે. પાંચમા અધ્યાયના બીજા અધિકરણમાં 'યો મર્તૃપિણ્ડસ્ય કૃતે ન સુષ્યેત્' પંક્તિ યાંકી છે. તે પ્રતિતાયૌગન્ધરામણના ચોથા અંકના 'નવે શરાવં' ઇત્યાદિ શ્લોકનો ચોથો પાદ છે. આ ઉપરાંત યાતાં વલ્લિર્મૈવતિ ઇત્યાદિ શ્લોક યાંક્યો છે. આ શ્લોક ચારદત્તમાં છે. લિમ્પતીવ ઇત્યાદિ પંક્તિ દણ્ડીના કાવ્યાદર્શમાં છે. છેલ્લા બે ઉલ્લેખો મુચ્છકરિકામાંથી પણ લીધાનો સંભવ છે. અહીં આ

અંગદીનોં નરો યદ્વત્રૈવાર્ગમક્ષમો ભવેત્ ॥ ૪૧.

અંગદીનં તથા કાવ્યં ન પ્રયોગક્ષમં ભવેત્ ॥ ૫૦.

૨૨ આઠમા સૈકાના હરિભદ્રના પૂર્વચાથી દેવ જિનભદ્રગણિકામાં શ્રમણ (આસરે ઇ. સ. સાતમો સૈકા) આવરયકબાધ્યમાં તરંગવતીનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમાં વાસવદત્તાનો ઉલ્લેખ છે. પણ તે સુખ-ધુની કથાનો છે એમ લાગે છે. જુઓ. વિ. આ. બા. પા. ૬૪૯ યશો-વિજય જૈન ગ્રંથમાલા. આ ઉલ્લેખ માટે પં. બેચરડાસનો આભારી છું.

જાણાવવું જોઈએ કે આ બધા ઉતારા મૂળતું નામ સ્ત્રીધા વિના આપ્યા છે એટલે પ્રમાણ તરીકે આપણે ધન્ય છે તેટલા ઉપયોગી નથી.

ભામહત્તા કાવ્યકારમાં, વત્સરાજની હાથીવડે થએલી વચના ન્યાયવિરોધના ઉદાહરણ તરીકે યાંકી છે. પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણમાં આ બનાવ આવે છે. એમાં હત્તોડનેન મમ વ્રાતા મમ પુત્રઃ પિતા મમ । માતુલી ભાગિનેયશ્ચ ' શબ્દો આવે છે તે પ્રતિજ્ઞા નાટકના અંજોળ મમ ભાદા હદો, અંજોળ મમ પિદા, અંજોળ મમ સુદો' શબ્દોને લગભગ મળતા છે. આથી શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી ખાત્રીપૂર્વક કહે છે કે ભામહત્તાની નજર આગળ ભાસતું પ્રતિજ્ઞા નાટક છે; બૃહત્કથા હોય એવી કોઈએ શંકા કરવી નહિ. પણ શ્રી. કેશવલાલ મુવ કહે છે કે 'ભામહત્તા કારણદ અહ્યુતકથાકારના વિરુદ્ધ છે.' અહીંઆ ભાસના નાટકનો ઉલ્લેખ નથી. આ બાબતમાં ખાત્રીથી કાંઈ કહેવું જરા અઘરું છે. મૂળમાં 'વનગજપ્રચ્છા-વિતશરીરં નીલહસ્તિનમુપન્યસ્ય' છે. શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રી ઉપન્યાસો મિથ્યાસૃષ્ટિઃ એવો અર્થ કરે છે, પણ કાંઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી. તેથી ઉપન્યસ્યનો 'મુક્રાને' એવો સાધારણ અર્થ લઈએ તો ઠીક ઠીક નથી. અને તે પછી 'નીલહસ્તી' બનાવટી હતો એમ માનવાને કશું કારણ નથી. તેથી શ્રી. કેશવલાલભાઈનું કહેવું, એમણે આપેલી ખીજ હરીકત ધ્યાનમાં લેતાં યથાર્થ લાગે છે.^{૨૩} અહીંઆ જણાવવું જોઈએ કે પ્રો. સીમ્પ્સન લેવી આ ઉલ્લેખ ભામહત્તા હોય એમ માને છે.^{૨૪}

ઐટિહીય અર્થશાસ્ત્રમાં નીચેનો શ્લોક આવે છે. નવં શરાઘં સલિલસ્ય પૂર્ણન સૂસંસ્કૃતં દર્મકૃતોત્તરીયમ્ ॥ તત્તસ્ય મામૂત્રરક્તં ચ ગચ્છેત્ । યો મર્તૃપિણ્ડસ્ય કૃતે ન યુષ્યેત્ ॥ આ શ્લોક પ્રતિજ્ઞા નાટકના ચોથા અંકમાં મળે છે. શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રીને એવો મત છે કે અર્થશાસ્ત્રકરે એ શ્લોક ભાસમાંથી લીધો છે.

અવિભારક નાટકની યત્ને કૃતે યદિ ન સિધ્યતિ કોત્ર દોષઃ । એ પંક્તિ ભર્તૃહરિશતક વગેરેમાં મળે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ડૉ. રેટન કેનીદેએ પ્રતિજ્ઞા નાટકના

કાષ્ઠાદગ્નિર્જાયતે મથ્યમનાદ્ ભૂમિસ્તોયં સંન્યમાનાં દદાતિ ।

સૌત્સાહ્યાનાં નાસ્ત્યસાધ્યં નરાણાં માર્ગારઘ્યાઃ સર્વેયત્નાઃ ફલન્તિ ॥

(અંક-૧ શ્લોક ૧૮)

ને મળતો અથવાપના બુદ્ધચરિત્રમાંથી નીચેનો શ્લોક બતાવ્યો છે.

કાષ્ઠં દિ મથનન્ લભતે હુતાશં ભૂમિં સ્વનન્ ચિંદતિ ચાપિ તોયમ્ ।

નિર્વધિનઃ કિંચ ન નાસ્ય સાધ્યં ન્યાયેન યુક્તં ચઃ કૃતં ચં સર્વમ્ ॥

(સ. ૧૩. શ્લોક ૬૦)

આ સિવાય કાલિદાસાદિનાં યથોમાં આ નાટકને મળતાં વચનાદિ મળે છે.

ચાર અંકી દરિદ્રચારુદત અને મૃચ્છકટિકા અત્યંત સામ્યથી ઉત્પન્ન થતા પ્રસંગો પણ અંકી નિર્દેશ કરવા જોઈએ. આ બંને નાટકોની નિમનવાર સંસ્કૃતભાષી ડૉ. મોર્ગેન-

૨૩. પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા. પા. ૨૭-૨૮.

૨૪. મૉ. પારતોના, પ્રાસવદતાના અનુવાદની પ્રસ્તાવના.

રત્નો અને આપણા દેશમાં ડૉ. બેલ્લેલકરે કરી એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે કે મૃચ્છકાટિક એ ચારદત્ત ઉપરથી તૈયાર થયેલું નાટક છે. શ્રી કેશવલાલભાઈનો એવો મત છે કે 'ચારદત્ત' ખણિત નાટક છે અને સરસ્વતીકણભરણમાં નોંધેલો શકાર કિં પ્રાર્થનયા પ્રાચરે-
નામિવેણ વા । ઈકાર્યવર્જે મે વ્રૂહિ કિમમોષ્ટં કરોમિ તે ॥ શ્લોક ચારદત્તના આઠમાં અંકમાં હશે એમ માને છે.

આ બધા ઉતારાઓમાં નામ નિર્દેશ નથી એ જણાવ્યું છે. અંદીઆ એ પણ જણાવવું જોઈએ કે એકાદ નાટકના નામનિર્દેશયુક્ત કે ભાસના નામનિર્દેશયુક્ત કેટલાક શ્લોકો આ નાટકમાં મળતા નથી. 'સ્વચ્ચિતપદ્મકપાટં' ઇત્યાદિ આર્પા સ્વપ્નવાસદત્તામાં નથી એ પૂર્વે જણાવ્યું છે. સાહિત્યદર્પણકાર નીચેના શ્લોક બાલચરિતમાંથી લીધાનું જણાવે છે.

ઉત્સાહાતિશયં ઘટ્સ તત્ત્વ વાલ્યં ચ પરચતઃ ।

મમ હર્ષચિપાદાભ્યામાક્રાન્તં યુગપન્મનઃ ॥

આ શ્લોક આપણા બાલચરિતમાં નથી. આ સિવાય સુભાષિતાવલી જેવા કાવ્યસંગ્રહના યથોચ્ચમાં ભાસના નામ નીચે આપેલા લગભગ તેર શ્લોકોરૂપ છે તે આ નાટકમાં મળતા નથી.

'સ્વચ્ચિતપદ્મકપાટં' આર્પાની ચર્ચા ઉપર કરી છે. 'ઉત્સાહાતિશયં' ઇત્યાદિ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં ટીકાકાર કહે છે આ શ્લોક પરશુરામ રામને સંબોધી બોલે છે. બાલચરિતના દર્તાનું નામ આપેલું નહિ હોવાથી આ શ્લોક રામબાલચરિતમાંથી લીધો હશે, એવી શ્રી ગણપતિ-શાસ્ત્રીની કલ્પના યુક્ત લાગે છે. સુભાષિતાવલી વગેરેના શ્લોકો આમાં મળતાં નથી માટે આ નાટકો ભાસના નથી એવું અનુમાન કરવું દુરસ્ત નથી. ભવભૂતિના નામ નીચે આપેલા બે શ્લોકોરૂપ પ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકોમાં નથી તે ઉપરથી એવું અનુમાન કેાઈ કહાડવું નથી. આ સિવાય ભાસના બીજા નાટકો હોય એ અસંભવિત નથી. વળી સંગ્રહકારોના ઉલ્લેખ દ્વંદ્વેશ વિશ્વાસ-પાત્ર હોતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે 'ચદ્વપિ વિવ્રુધૈઃ સિન્ધોઃ' ઇત્યાદિ શ્લોક કીન્દ્રવચન-સમુચ્ચયમાં ૨૭ લક્ષ્મીધરના નામ નીચે આપેલા છે જ્યારે બીજા સંગ્રહોમાં તે ભાસના નામથી આપેલ છે. આવાં બીજાં અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

હવે કેવળ ભાસને લગતા ઉલ્લેખોનો વિચાર કરીએ. રાજશેખર, બાણભટ્ટ અને જયદેવે કરેલા ઉપર નોંધ્યા છે. રાજશેખરના ઉલ્લેખમાં, ત્રીજી બાળત એ હતી કે, અગ્નિએ સ્વાત્માસવદતાને બાળ્યું નહિ. આને મળતો બીજો ઉલ્લેખ બારમા સૈકાના જ્યાનકે પોતાના પૃથ્વીરાજચરિત કાવ્યમાં થયો છે. સત્કાવ્યસંહારચિદ્ધો ઘટાનામ્ । વીતાનિ યદ્વરપિ માનસાનિ । ભાસસ્ય કાવ્યં ચલુ ચિણ્નધર્માન્ સોવ્યાનનાત્ પારદ-વન્મુમેચ ॥ આમાં અગ્નિએ ભાસનું 'ચિણ્નધર્મો' નામનું કાવ્ય પારાની માફક બાળ્યું નહિ એવો ઉલ્લેખ છે. (આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં જ્ઞેનરાજ ભાસનો ઉલ્લેખ 'ભાસુનિ'

૨૫ વિ. જ્ઞા. વિ. મે. ૧૯૧૬ પા. ૨૩૨ ઉપર પરિશિષ્ટમાં શ્રી રઘુ શાસ્ત્રીએ બધા શ્લોકો આપ્યા છે.

૨૬ માલતીમાધવ (ભાણકારકરની આજ્ઞાતિ જ્ઞા. સં. સી.) ની પ્રસ્તાવના પા. ૯,

૨૭ કીન્દ્રવચનસમુચ્ચય પા. ૫૦,

ધુ. ૯

તરીકે કરે છે.) આને મળતો ઉલ્લેખ 'ગૌડવહો' માં છે; તેમાં 'ભાસ્મિમ્ જલણમિતે' ભાસને જ્વલનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર-હોયો છે. આ ત્રણે ઉલ્લેખોમાં ભાસ અને આગના સંબંધની પરંપરા સચવાઈ રહી છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પણ આ સંબંધનો શો અર્થ કરવો એ પ્રશ્ન છે. સ્વાનવાસવદત્તાની કે વિણ્ણુધર્માની પોથી અગ્નિએ બાળી નદિ એ સરળ અર્થ છે; પણ એ અર્થ સીકારીએ એટલા આપણે સરળ નથી ! આનો એક અર્થ એવો કરી શકાય કે વિદ્વાનોની દસોડીમાંથી સ્વાનવાસવદત્તા પાર ઉતર્યું. વિદ્વાનોની દસોડીને અગ્નિની સુવર્ણની દસોડી સાથે સરખાવાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ભાસના નાટકોની સીકારીના બનાવતું કાંઈએ ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કર્યું હોય, અને એટલે એવું આલંકારિક વર્ણન થયા પછી એને વાસ્તવિક માનવા માટે કાલક્રમની જ અપેક્ષા રહે છે. અને વાસ્તવિક બનાયા પછી એક અચવા બીજા રૂપમાં પરંપરામાં પસાર થતાં વાર લાગતી નથી. મને આ ઉલ્લેખનો આટલો જ અર્થ લાગે છે. પણ વિદ્વાનો એના બીજા અર્થો પણ કરે છે. કેટલાક કહે છે કે સ્વાનવાસવદત્તામાં અગ્નિએ વાસવદત્તાને બાળી નદિ એ સળધે કાંઈક છે. તેનો ઉલ્લેખ ઉપરની પરંપરામાં છે. પ્રો. બેનર્જી આ મતને સ્વીકારતા નથી. તેઓ 'જ્વલન-મિત્ર' વગેરેનો એવો અર્થ કરે છે કે ભાસને સાચા અગ્નિ સાથે સંબંધ છે; એટલે કે ભાસના પ્રયોગોમાં અનેક ઠેકાણે અગ્નિનાં વર્ણન છે. અને આના પુરાવામાં ભાસમાં અગ્નિના જે અનેક ઉલ્લેખો છે તે તેઓએ એકઠા કર્યા છે. ૨૮

પણ ભાસના તેની પછીના કવિઓએ કરેલા ઉલ્લેખોમાં સૌથી વધારે મહત્વનો અને પ્રસિદ્ધ, મહાકવિ કાલિદાસનો છે. નવો નવો નાટ્યસાહિત્યમાં પ્રવેશ કરતો એ કવિ પ્રાચીનતાના પૂજારી જનસભાજ આગળ નવા નાટકોને પણ શુણ્ણદોષની પરીક્ષા માટે અવકાશ આપ્યો. તેમણે એ ગુણના કરતાં કહે છે કે 'પ્રચિતયશસાં ભાસસોમિહ્લકવિ-પુત્રાદીનાં પ્રવન્ધાનતિક્રમ્ય ચર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કથં ઘહુમાનઃ'. આ નિર્દેશથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાલિદાસ પહેલાં ભાસની કીર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી હતી.

આ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો નીચે પ્રમાણે છે. 'બોજના સરસાતીકણાબરણમાં 'ભાસયત્યપિ ભાસાદૌ કવિયગેં જગત્ત્રયીમ્ ઇત્યાદિ; શાર્દૂલચરપદતિમાં 'ભાસો રામિલસૌમિલો' ઇત્યાદિ; કવિઉદય નામના દર્શીના કહેવાના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં 'કુર્યુ-ર્જેઃ કવયઃ કવિત્વકલમપ્રાચીનયોજાંકુરક્ષેત્રાણિ' પ્રચિતપ્રથાઃ શુભમતિ-શ્રીભાસવાણાદયઃ ઇત્યાદિ; એજ પ્રમાણે એમાં જ ચાલમીકિત્યાસભાસપ્રભૂતિ 'મિરુદિતા' ઇત્યાદિ. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ ભાસનો ઉલ્લેખ છે. પુષ્પદન્ત કવિના 'તિસદ્વિમદ્દોપુરિસગુણાલંકાર' નામના ગ્રંથમાં ભાવાદિહ મારચિ ભાસ વાસુ કાદલુ કામલગિર કાલિદાસુ'—એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

અત્યાર મુંબેઈ કરેલી ચર્ચામાંથી નીચેના સુદા નીકળે છે. (૧) આ નાટ્યકલાના કીર્તિ-ત્વના પ્રશ્નનો પ્રાથમિક પ્રમાણોના અભાવે નિર્ણય કરી શકાતો નથી. (૨) નાટકો ઘણા

વિકાસો ઉપર પ્રાચીન અને ઉત્તમ કવિની કૃતિ હોવાની છાપ પાડે છે. (૩) યાજ્ઞ પ્રમાણથી આ નાટકો ભાસના હોય એવી સંભાવના કરી શકાય છે. (૪) આ સંભાવના સામે ઉદાવેલા ઘણા ખરા વાંધાઓનો નીકાલ કરી શકાય છે.

૧

૨.

હવે ભાસના અને આ નાટકોના સમયના પ્રશ્ન ઉપર આવીએ. ઉપર જે અનેક ઉલ્લેખો આપ્યા છે તે ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે ભાસ એ કાલિદાસની પહેલાંનો એક પ્રાચીન નાટ્યકાર છે. જોનરાજ ટીકાકાર એને મુન કહે છે. ધીમ એક ઉલ્લેખમાં તેનો નિર્દેશ વાગ્ભટ્ટિ અને વ્યાસ સાથે છે. એટલે કે શ્રુતપરંપરા તેને અતિ પ્રાચીન અને ઋષિમુનિઓ સાથેનો ગણે છે. આ નાટકો વિષે એ જોયું કે તે સામાન્ય રીતે પ્રાચીનતાની છાપ પાડે છે. હવે એ જોવાનું છે કે આ નાટકોમાં રહેલી વિગતો ઉપરથી તેમને અને તેમના સંબંધિત કર્તા ભાસને કાલિદાસ પહેલાં કયા સમયમાં મુકી શકાય છે. કાલિદાસ મોડામાં મોડો ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં મુકાય છે. એટલે કે ભાસની અર્વાચીન સીમા એ પાંચમા સૈકાનો પ્રારંભ થયો. આ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ વાન થર્ષ, યાજ્ઞ કાલિદાસના સમયની પ્રાચીન સીમા એ હજી અનિર્ણીત છે.

કર્તૃવના પ્રશ્નમાં ઘણા વિકાસોનો જેટલો એકમત હતો તેટલો સમયના પ્રશ્નમાં મતભેદ છે. આ નાટકોને ભાસની કૃતિ નહિ માનનારાને યાદ કરીએ તોપણ ઘણો મતભેદ રહે છે. પાણિનિ પહેલાં ઇ. પૂ. છઠ્ઠા કે આઠમા સૈકાથી તે ઇ. સનના ચોથા સૈકા સુધી તે મુકાય છે. હવે આ ભિન્ન ભિન્ન મતોમાં કેટલી ભિન્નતા છે તેનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રી અર્થશાસ્ત્રમાં અવતરણ તરીકે લીધેલા નવું શરાચં ઇત્યાદિ શ્લોક ઉપરથી ભાસ ને ચાણક્યની પહેલાં અને નાટકોમાં આવનાં કેટલાક પાણિનિના નિયમવિરુદ્ધ રૂપો ઉપરથી પાણિનિની પણ પહેલાં મુકે છે. આ મતવિષે એટલું જ કહેવાનું કે અપાણિનીય રૂપોથી એટલું જ સિદ્ધ થાય કે કોતો નાટકકાર વ્યાકરણમાં કાચો હશે અથવા લોકમાં ચાલતા વિવિધ રૂપોને દૂર કરવા જેટલું પાણિનિનું સામર્થ્ય જામ્યું નહિ હોય. આ નાટકોમાં વપરાયેલી પ્રાકૃત ભાષાઓ, તથા યૌદ્ધ અને જૈન શ્રમણોનો ઉપદાસસૂચક ઉદ્દેશ તથા તેમાં પ્રતિગિચ્છિત થતી સામાજિક સ્થિતિ-આ બધાનો વિચાર કરતાં એ કદપના સ્વીકારી શકાતી નથી. પ્રતિજ્ઞાનાટકમાં આવતો શ્લોક અર્થશાસ્ત્રમાં અવતરણ તરીકે લેવાય એ જરા વિચાર કરવા યોગ્ય છે એવી જાણત છે. આ નાટકોના અન્ય શ્લોકો જ્યારે ધીમન ગ્રંથોમાં નામનિર્દેશ વિના મૂકે છે ત્યારે તે આ નાટકોના કર્તાએ રચેલા છે એમ માનવામાં આસપાસી લેવામાં આવતો નથી. પણ આ સાદસ્ય ઉપર ઉપરનું છે. અન્ય ગ્રંથોની જાણતમાં નાટકોનું પૂર્વવર્તિત્વ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. નાટકોના આંતર પુરાવા વામનાદિથી તેમનું પૂર્વવર્તિત્વ માનવાને આડે આવનાં નથી એટલે એમાં ખાસ સંદેહ ઉઠતો નથી. પણ અહીં આ સંદેહ ઉઠે છે, અને જ્યારે એવો સંદેહ ઉઠે ત્યારે નાટકોનું પૂર્વવર્તિત્વ અન્ય પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવું આવશ્યક છે. જે કારણો આપણને આ નાટકોને પાણિનિની પૂર્વે મુકવામાં આડે આવે છે તે અહીં પણ આડે આવે છે. નાટકોની પ્રાકૃત પાત્રી કરતાં અર્વાચીન છે, અને

સામાજિક સ્થિતિ બૌદ્ધ સંપ્રદાયના નમતા પ્હોરની છે-એટલે કે અશોક પછીની છે. આ ઉપરાંત પુરાવો પોતે નિશ્ચિત સ્વરૂપનો નથી; કારણકે અર્થશાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલો આખો ગ્રંથ ઇ. સ. પૂ. ચોથા સૈદ્ધાંતો છે એ વિષે ભારે મતભેદ છે. તેમાં એ ખાસ કરીને આવા સંગ્રહ શ્લોકો તો પછીના ઉમેરા મનાય છે. એટલે કે એ શ્લોક ભાસનો, બનાવેલો માનીએ તોપણ તે અર્થશાસ્ત્રમાં પાછળથી દાખલ થયાનો સંભવ હોવાથી સમયનિર્ણયની બાબતમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. આ સિવાય બીજી પણ એક બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા પુષ્કળ સામાન્ય નીતિના શ્લોકો છે જેનું કર્તૃત્વ જાણવું લગભગ અશક્ય છે. આ શ્લોકોનો ઉપયોગ નીતિશતકના સંગ્રહોમાં થાય છે, અને અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સંગ્રહ શ્લોકો તરીકે વપરાય છે એટલું જ નહિ પણ નાટકોમાં એ તેનો ઉપયોગ થતો દેખાય છે. દાખલા તરીકે ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલ્લોદ્ગમૈઃ એ શ્લોક શકુન્તલના પાંચમા અંકમાં એ છે અને ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાં પણ છે.^{૨૯} આ શ્લોકો નાટકકારો પોતે લેતા કે ભજવતી વખતે નરો તેવા પ્રસિદ્ધ શ્લોકો દાખલ કરી દેતા તેથી નાટકની પ્રતોમાં આવી જતા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસી એટલું તો જાણે છે કે તેમાં એવા પુષ્કળ શ્લોકો છે જે અનેક ભિન્ન-કર્તૃક ગ્રંથોમાં આવે છે અને જેનો મૂળ નિર્માતા શોધવો અશક્ય છે. ‘નવં શરાવં’ શ્લોક એ જાતનો છે. તે ભાસે પણ રચેલો નથી અને ચાણક્યે પણ રચેલો નથી. તે શ્લોક તે બંનેની પહેલાંથી નિર્માણ થયેલો હશે. તેથી આવા શ્લોકોનો એક અથવા બીજી રીતે પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગ કરનાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.^{૩૦}

અપાણિનીય પ્રયોગોથી અને નવં શરાવં શ્લોકથી ભાસની પ્રાચીન મર્યાદાને ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈદ્ધાંતમાં મુકવાનો પ્રયાસ આ રીતે સફળ થતો દેખાતો નથી, અને તેથી પ્રાચીન સીમા તરીકે અશોકનો કે અશોક પછીનો સમય લેવો નેહજો. બીજી બાબતની-અર્વાચીન મર્યાદા નક્કી કરવાનું ચિન્હ કાલિદાસનો ઉલ્લેખ છે તે જોયું. હવે આપણે આ નાટકોમાંથી મળતી દક્ષીકૃત આપણને આ બેની વચ્ચેમાં ક્યાંઈ લઈ જઈ શકે છે કે નહિ તે જોવાનું છે.

સૌથી પ્રથમ નાટકોની બાબતો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરીએ. તેના સંસ્કૃત ઉપરથી આપણે કાંઈ ખાસ અનુમાન કરી શકતા નથી. ભાસમાં લગભગ પચીસ પ્રયોગો અપાણિનીય દેખાય છે. આ બધાની પ્રો. બેનર્થ પરીક્ષા કરી એમ સાબીત કરી આપે છે કે તેમાં ફક્ત ત્રણ જ ખરેખરા અપાણિનીય છે; બીજા એક અથવા બીજી રીતે કાલ્યાણના વાર્તિકોની અને મહાભાષ્યની મદદથી ઘટાવી શકાય છે. આ ઉપરથી એટલું જ અનુમાન થઈ શકે-જે અનુમાન પ્રો. બેનર્થ કરે છે-કે ‘ભાસને પાણિનિ, કાલ્યાણ અને પતંજલિ ત્રણેની માહિતી હતી.’^{૩૧} એ ઉપરથી આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે ભાસ પતંજલિનો સમકાલીન કે તેની

૨૯ નીતિશતક શ્લોક ૧૩. પા. ૩૭ નિ. સા. આ. ૧૯૧૭.

૩૦ આ શ્લોક ઉપરથી કેટલાક નિદાનો અર્થશાસ્ત્રને ભાસથી અર્વાચીન માને છે તે પણ એટલું જ અચૂક છે.

૩૧ જ. બી. એ. રી. સો. પા. ૬૮-૭૧ પૃ. ૯ ભા. ૧. ૧૯૨૩ માર્ચ.

પછી 'યયો' હશે; પણ આ નાટકોની પ્રાકૃતભાષા ડાંઘ વિશેષ અબજાળું પાડે એ સંભવિત છે. સંસ્કૃતની માફક એનું સ્વરૂપ હંમેશને માટે શ્દ યદ્ય ગએલું નહોતું. એ બોલાતી અને જીવતી ભાષાઓ હતી; અને તેથી દરેક જીવંત વસ્તુની માફક રૂપાન્તર પામતી. આંત્રા ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તરો ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન સમયની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી. પાલી, અ-શોકના સિલાલેખોનું પ્રાકૃત, જૈન આગમોનું અને યુજિંઓનું પ્રાકૃત, કનિષ્કના સમયનું અશ્વ-ધોપના અદ્વિત નાટકોનું પ્રાકૃત, કાલિદાસાદિના નાટકોનું પ્રાકૃત ઇત્યાદિ અનેક પ્રાકૃતભાષાના ભિન્ન ભિન્ન સમયના રૂપાન્તરો જોઈ શકાય છે. આની મદદથી આ નાટકોનું રચાન ક્યાં છે તે કલ્પી શકાય છે. ભાસના નાટકોનાં પ્રાકૃતની આ જાતની તુલના અને પરીક્ષા ડૉ. સુકથંકર, પ્રો. લેસ્લી, પ્રો. જેનર્થ વગેરેએ કરી છે. પ્રો. લેસ્લી આ તુલના ઉપરથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે 'ભાસનું પ્રાકૃત અને તેથી ભાસ પોતે પણ ૩૨ અશ્વધોપ કરતાં અર્વાચીન અને કાલિદાસ કરતાં પ્રાચીન છે.' કાલિદાસનો સમય પાંચમો સૈકા માનીને લેસ્લી ભાસને ઇસ્વી સનના ચોથો સૈકામાં મુકવા વીન્ટરનીત્સ સાથે સંમત થાય છે. પ્રો. જેનર્થ લેસ્લીના અભિપ્રાયનો જાહપોહ કરી એમ સાબીત કરે છે કે ભાસના પ્રાકૃતમાં અને અશ્વ-ધોપના પ્રાકૃતમાં પ્રો. લેસ્લી માને છે તેટલું અન્તર નથી; તે જાનેનું પ્રાકૃત લગભગ સરખું છે, અને તેથી ભાસ કાંતો અશ્વધોપનો સમકાલીન કે તેના પછી તુરત જ થએલો હશે-એટલે કે ઇસ્વી સનના બીજા-ત્રીજા સૈકાનો.^{૩૩}

શ્રી. કેશવલાલ દુવ આ પ્રાકૃતને 'આચારંગ સૂત્ર જેટલું જૂનું' માનતા નથી; આ અંગને યાકોબી ઇ. પૂ. ત્રિજ સૈકામાં મુકે છે અને તેથી 'આચારાઙ્ગ પછી સ્થિતિ પામનારો ભાસ મહાકવિ કાલિદાસનો પુરોજીવી હોઈ આપોઆપ ઇસવીસન પૂર્વે બીજા સૈકામાં જોડવાય છે.'^{૩૪} તેઓ કાલિદાસને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં મુકે છે.^{૩૫}

આ પ્રમાણે પ્રાકૃતભાષાના પુરાવામાંથી ત્રણ ભિન્ન મતો બંધાય છે.^{૩૬} એ ત્રણમાંથી આપણે એટલો નિષ્કર્ષ કહાડી શકીએ કે આ નાટકો અશોકની પછી અથવા આચારંગસૂત્ર પછી રચાયાં

૩૨ Z. D. M. G. પા. ૨૦૭. ૧૯૧૮.

૩૩ જ. ર્શ. એ. સો. પા. ૩૭૨-૩૭૬ ૧૯૨૧. ભાસના માર્ગવીની વિસ્તૃત તુલના માટે જ. બી. એ. રી. સો. પા. ૮૧-૧૧૩. વૉ. ૯ ભા. ૧. ૧૯૨૩.

૩૪ સ્વ. સુ. પ્ર પા. ૧૩૪

૩૫ પ. પ્ર. પ્ર. પા. ૧૪. આ. ૫

૩૬ પ્રાકૃતભાષાના પ્રમાણ વિરુદ્ધ એક દલીલ છે તે અંહી નોંધવી જોઈએ. ઘણા વિદ્વાનો એમ માને છે કે નાટકોમાં તેના કર્તાઓનું પ્રાકૃત સચવાઈ રહેલું નથી; કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં નાટક ભજવનારાઓ સમયને અનુકૂળ તેમાં ફેરફારો કરતા હશે; અને તદ્દનુસાર પ્રતોમાં પણ યતા હશે. એમાં પ્રાન્તીય ફેરફારને પણ અવદાશ રહે છે. આથી પ્રાકૃત ઉપરથી કાલમર્યાદા નક્કી કરવી એ હીક નથી. આ દલીલમાં ઘણું વજ્રુદ છે. કેવળ પ્રાકૃતભાષાની મદદથી પ્રાચીન સીમા નક્કી કરવી એ યોગ્ય નથી; જો કે બીજા પ્રમાણોથી તે સીમા નક્કી કર્યા પછી તેના પુષ્ટિમાં ઉપયોગ કરી શકાય. પણ અર્વાચીન સીમા નક્કી કરવામાં તેના ઉપયોગ કરવામાં વાંધો નથી. અશ્વધોપનું પ્રાકૃત કુશાન સમયથી અર્વાચીન નથી કારણ કે તેના નાટકોના અવશેષોની લિપિ તે સમયની છે. હવે જો આ નાટકોનું પ્રાકૃત અશ્વધોપને મળતું હોય તો એટલું કહી શકાય કે તે અશ્વધોપથી બહુ અર્વાચીન નહિ હોય.

હશે-એટલે કે ધરવી સન પૂર્વે ત્રિગ્ન સૈકા પછી. હવે ખીજ પુરાવાઓની મદદથી કાલમર્યાદા કેટલી ચોક્કસ થાય છે તે જોઈએ. આમાં ત્રણ વિદ્વાનોના પુરાવા નોંધવા લાયક છે. (૧) પ્રો. બેનર્જીના, જે ભાસને ધરવી સનના ખીજ-ત્રિગ્ન સૈકામાં મુકે છે. (૨) પ્રો. જયસ્વાલના, જે ભાસને નારાયણ કાણવાયનના સમયમાં ઈ. પૂ. ૫૩-૮૧ ના અરસામાં મુકે છે. શ્રી. ચોધરી આ મતનું સમર્થન કરે છે. (૩) પ્રો. કેશવલાલ કુવના, જે ભાસને પુષ્પામત્રના સમયમાં-ઈ. પૂ. ૧૮૮-ઈ. પૂ. ૧૫૨ ના અરસામાં મુકે છે.^{૩૬}

આ ચર્ચામાં પ્રો. જયસ્વાલના પુરાવા સૌથી પહેલાં લેવા લીક પડશે; કારણ કે પ્રો. બેનર્જીના કેટલાક પુરાવા જયસ્વાલમાથી લીધેલા છે. જયસ્વાલના કેટલાક પુરાવા ઉપર ચર્ચેલા છે-જેવા કે કાલિદાસનો ઉલ્લેખ અને ખાણુનો ઉલ્લેખ વગેરે. ખીજ નીચે પ્રમાણે છે. ભાસની બાપા અર્વાચીન કાવ્યોની કૃત્રિમતાથી અલિપ્ત છે; જે કૃત્રિમતા સદ્દશમાના શિલાલેખ જેટલી જૂની છે (ઇ. સ. નો ખીજો સૈકા), તથા તેમાં અર્વાચીન કાવ્યોના અભ્યાસીને દોષરૂપ લાગે એવા પ્રાચીન પ્રયોગો છે; આમાંના કેટલાક કર્તાના સમયની એધાણી આપે એવા છે. (ક) 'મદાપ્રાહ્મણ' શબ્દનો ઉપયોગ (સ્વ. વા. પા. ૪૨. પ્ર. આ.) પ્રાચીન સાહિત્યની જેમ (શ્રી. ઉ. ૨. ૧૦, ૨૨.) સારા અર્થમાં કર્યો છે; મહાભારતની જેમ ખરાબ અર્થમાં- 'શ્મશાન-ગોર' ના અર્થમાં નહિ. 'આર્થપુત્ર અને' અર્થપુત્રો' નો ઉપયોગ અશોકના સીંદુરના શિલાલેખની જેમ 'કુમાર' - રાજકુમારના અર્થમાં કર્યો છે. (સ્વ. વા. પા. ૧૭-૧૯. પ્ર. આ.) ઉદયનના ઉચ્ચ વંશનો, 'ભરતવંશ' નો ઉલ્લેખ કરતાં ભાસ તેનો વેદના ભરતો સાથે સંબંધ સાધે છે (વેદાક્ષરસમવાયપ્રવિટો ભારતો વંશઃ । પ્ર. યૌ. પા. ૩૪. પ્ર. આ.) આ સંબંધ પુરાણો લખાયાં ત્યારે જુલાઇ ગયો હતો. યુરોપી-અન વિદ્વાનોએ તે પાછો શોધ્યો. યદિશ્ચીતો મેત્રી દેવી તરીકે, જૌદ સાહિત્યની જેમ, ઉલ્લેખ છે. (સ્વ. પા. ૫૯. પ્ર. આ.) કથાની સરઆન વતકોની મારફત "શ્વહત્ત નામે રાગ હતો" એ રીતે કરવામાં આવે છે. (સ્વ. વા. પા. ૫૪-૫૫) (જ) આ નાટકોમાંથી લગભગ નવનું વરત મહાભારત-રામાયણની કથાઓમાંથી લીધેલું છે-જે કથાઓ મહાભાષ્યકારના સમયમાં જગવાલી કથાઓ જેવી છે. તેમાંના એક નાટકમાં-પંચરાત્રમાં 'દુર્યોધન યજ્ઞ પછી દ્રોણને એવું વચન આપે છે કે જો પાંચ રાતમાં તેઓ પાણ્ડવોને શોધી શકાડે તો તેમને આજીવ રાજ આપે.' હાલના મહાભારતમાં એવો કાંઈ ઉલ્લેખ નથી.

આ બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી શ્રી. જયસ્વાલ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે ભાસના નાટકો પ્રાચીન છે અને હાલ મળેલા નાટકોમાં જૂનામાં જૂના છે; અને મહાભારતની હાલની આવૃત્તિ કરતાં પ્રાચીન છે. હાલનું મહાભારત ધરવી સનના ત્રિગ્ન સૈકામાં મુકી શકાય; એટલે કે ભાસની અર્વાચીન સીમા ઇ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં મુકાય.

પ્રાચીન સીમા નક્કી કરવામાં તેઓ નીચેના પ્રમાણો આપે છે.

(૧) નાટકકારનો જૌદ સંપ્રદાયનો એટલો બધો સારો પરિચય છે કે તેનું એક મુખ્ય પાત્ર-પ્રધાન રજુવાન-શ્રમણનો વેશ લે છે. આ પરિચય અશોકના પદ્મીના સમયનું ચિન્હ છે.

(૨) આ યંત્રોમાં એવા સમાજનું પ્રતિગિમ્બ દેખાય છે કે જેણે હમણાં જ વેદિક

સંસ્કૃતિમાં બૌદ્ધ સંસ્થાઓ દાખલ કરી હોય. એટલે કે તે વૈદિક સંસ્કૃતિના પ્રથમ મુતરભંગ-
વતનો સમય હતો (ઇ. સ. પૂ. બીજો અને પહેલો સૈદ્ધાંત), ઉદાહરણ તરીકે મગધની
રાજમાતા તામ્રસીનું જીવન ગાળે છે. (૨૧. વા. પા. ૪. પ્ર. આ.)

(૧) આની સાથે બૌદ્ધ સંપ્રદાય વિરુદ્ધની લાગણી પણ એમાં દેખાય છે. બ્રાહ્મણ બ્રમ-
ણને ધિક્કારે છે અને તેનો ઉપહાસ કરે છે. અને છતાંએ તેની સાથે સહવાસ કરી લે
છે. આ વસ્તુસ્થિતિ શુંગ અને કાણ્વેના સામ્રાજ્યના બૌદ્ધાંતી યુગનો અન્ત સમય સ્પષ્ટ છે.
.. (અર્થે બ્રાહ્મણમાર્ગ ૧. રૂદ્રામત્તપ્પણ સમગ્ગણ અમરં દોઝદિ । છત્તાદિ પા. ૮૦-૮૪
પ્ર. યૌ. દ્વિ. આ.)

(૪) ભાસનું સાધારણ ભરતવાક્ય નીચે પ્રમાણે છે.

દર્માં સાગરપર્યન્તાં હિમવદ્દિન્યજુલ્હલામ્ ।

મહીમેકાપતત્રાક્ષાં રાજસિદ્ધઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

હવે કાલિદાસના સમય પહેલાં આવું એકછત્ર રાજ્ય કયાંથી કયાં સુધીના સમયમાં
સંભવે છે ? ચન્દ્રશુભ મૌર્યની પહેલાં તો નહિ; એટલે કે આ ઉદ્દેશ તેની પછીના સમયને
લાગુ પડે. આવા એકછત્ર રાજ્યનું સ્મરણ આંધ્રબૃત્ય અને કુશનના વંશો પછી રહી શકે
નહિ. એટલે કે આ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૫ થી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈદ્ધાંત અન્ત સુધીમાં
સંભવે. (૨) અને (૩) ના આધારે અને અશોકના સીલપુરના શેલાલેખના વિધ્યની પેઠી
બાણુના સ્થાન, તથા 'અખિલ ભારત' ની વસ્તો કરતી અશોકની ભાષાના આધારે પૂર્વ
સીમાને અશોકની પછી મુક્ટી જોઈએ: " આ રીતે આપણે ઉત્તરમૌર્યોના અને શુંગ-
કાણ્વના સમયમાં આવીએ છીએ. "

ભાસે ઉપર મુલકની સીમાનો જે ઉદ્દેશ કર્યો છે તે માનવધર્મશાસ્ત્રના આર્યાવર્ત
સાથે બંધ જોસે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રને શ્રી જગદ્ગણ પુણ્યમિત્રના રાજ્યમાં (આશરે ઇ. પૂ.
૧૬૦) માં રચાએલું ગણે છે. ભાસ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ કરે છે તેથી આપણે એમ કહી
શકીએ કે તેના અને નાટકોના રચનાકાળ વચ્ચે સો વરસ પસાર થયા હશે.

(૫) ભરત વાક્યમાં 'આપણા' ('નઃ') રાજનો ઉદ્દેશ આવે છે. આ વાક્ય ગમે તે
પાત્ર બોલે છે માટે તે ઉપરથી આ 'રાજ' તે બોલનાર પાત્રનો નહિ પણ 'ભાસ' નો સમ-
જનો જોઈએ. કેટલીક જગ્યાએ 'રાજસિંહ'ને બદલે ઉપદ્રવો ઉદ્દેશ આવે છે જેમ કે મધ્યમ-
વ્યાયોગમાં 'તથા પ્રમુનો ભગવાનુપેન્દ્ર.' અવિમારકની 'શ્રીમાન નારાયણસ્તે પ્રિ-
તુ ઘણુધામુદ્ધિતૈકાતંપત્રામ્' પંક્તિમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કોઈ નારાયણનો શ્લેષથી ઉદ્દેશ
છે. આ ઉપેન્દ્ર અને નારાયણ તે કોણ ? તે ચુસ્ત વૈદિક તો દેખાય છે જ. ઉપરની સંમત-
મર્યાદામાં પુણ્યમિત્ર પછી સો વર્ષ-કાણ્વવાયન નારાયણ સિવાય બીજા કોને એ ઉદ્દેશ લાગુ
પડે ? તે 'પ્રભુ' કહેવાય છે રાગ કહેવાતો નથી. 'રાજસિંહ' થી વાધુપુરાણમાં 'જેનું નામ
આપ્યું નથી' તે શુંગવંશનો રાજ સમજવાનો છે, અને ઉપેન્દ્રથી તેના પ્રધાન કાણ્વવંશનો નારાયણ
સમજવાનો છે. આ સમયમાં નાટ્ય પ્રયોગો બહુ જ લોકપ્રિય હતા એ મહાભાષ્યના ઉદ્દે-
શથી, જોગિભારતી ગુફા પાસે જડેલી નાટકશાળાના અવશેષોથી અને અગ્નિમિત્રના પુત્ર
મુગિત્રની નાટ્યલેખનુપતાના ઉદ્દેશથી જણાય છે. ૩૭

ઉપેન્દ્ર અને નારાયણથી આ નારાયણ પ્રધાન જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ મતનું સમર્થન શ્રી. ચોધરી બીજા પુરાવા આપી દે છે. બાલચરિત નાટકને તેઓ રાજકીય રૂપક ગણે છે. બાલચરિતમાં કંસવધને વસ્તુ તરીકે લીધેલી છે. હવે આ કર્મ વિષ્ણુઅવતારમાં કરાએલું હોવા છતાં આ નાટકમાં તેનો નિર્દેશ અનેક વાર 'નારાયણ' નામથી જ કર્યો છે. આનો શ્રી ચોધરી એવો અર્થ કરે છે કે ભાસના મનમાં પ્રધાન નારાયણ છે. આ નારાયણે દેવભૂમિને મારી તેના પિતાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો એ હકીકત સાથે નાટકની વસ્તુને બંધ બેસાડવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. દૂત વાક્યમાંથી તેઓએ એક ઉલ્લેખ કઢાડ્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવો છે. કિં કિં કંસમૃત્યો દામોદરસ્તવ પુરુષોત્તમઃ । વાહદ્રયાપદ્મતવિષયકીર્તિ-ભોગસ્તવ પુરુષોત્તમઃ । આમાં પુરુષોત્તમ એટલે કે નારાયણને (બૃહદ્રથ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશ અને કીર્તિનો ભોગવનાર કહ્યો છે. આ બૃહદ્રથ એ હેલો મૌર્ય રાજા હતો અને એની પાસેથી પુખ્તમિત્રે રાજ્ય પડાવી લીધું હતું તેથી તેના નખળા વંશજોની પેશવાઈ (ડૉ. ભાંડારકારનો શબ્દ) કરનાર નારાયણ કાણવ સુંગમૃત્યનો આમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી જયરાલ અને ચોધરી માને છે. ૩૮

શ્રી. બેનર્ડી હેઠ્ઠા પુરાવા સિવાય બીજા બધાનો પોતાનો તર્ક સિદ્ધ કરવા ઉપયોગ કરે છે. હાલના મહાભારત સાથેનો બીજો એક ફેરફાર તેમણે નોંધ્યો છે. પંચરાત્રમાં યુદ્ધમાં અભિમન્યુના પકડાવાનો બનાવ પણ હાલના મહાભારતમાં નથી. રામાયણની સાથે નીચેનો ફેરફાર નોંધ્યો છે. રામાયણ પ્રમાણે લક્ષ્મણ ભરતનો નાનો ભાઈ છે; પ્રતિમા નાટકમાં ભરતને નાના ભાઈ તરીકે વર્ણવ્યો છે. પણ તેઓ આ સાથે નાટકોનું મહાભારત—રામાયણ સાથે સાતત્ય સૂચવના અનેક સમાન પદો અને વાક્યો ઠોકે છે.

[મારા ધ્યાનમાં હાલના રામાયણની સાથે બીજો એક ફેરફાર આવ્યો છે તે અહીં નોંધવો યોગ્ય ગણાયે. પ્રતિમા નાટકના પાંચમા અંકમાં સીતાહરણનો પ્રસંગ છે. રામાયણનું 'આ બનાવનું' વર્ણન પ્રસિદ્ધ છે. મારીચ રાક્ષસ સુવર્ણ મૃગનું રૂપ લઈ રામની ઝુંપડી આગળથી પસાર થાય છે. સીતા તેને જોઈ મુગ્ધ બને છે. રામને તે મૃગ બને તો જીવતો નહિ તો મારીચે પણ લાવવાનું કહે છે. રાગ ખુશીથી તેની માગણી સ્વીકારે છે; અને લક્ષ્મણને પોતાની ઈચ્છા જણાવે છે. લક્ષ્મણને તે મારીચ હોવાની શંકા થાય છે. રામ કહે છે કે તે દિષ્ટિએ પણ તે વખ્ય છે. એમ કહી તેનો શીકાર કરવા જાય છે. મરતા મૃગનો રામના જેમ્મે આર્ન સ્વર-સાંભળી સીતા લક્ષ્મણને મદદ માટે મોકલે છે. રાવણ બિહુનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવે છે અને સીતાનું દરણ કરી જાય છે. (આરણ્યકાણ્ડ સર્ગ ૪૩-૪૯)

પ્રતિમાનાટકમાં આ બનાવનું વર્ણન તદ્દન જુદી રીતે છે. રામ અને સીતાનો વાર્તા-લાપ ચાલે છે. રામને શોકાતુર જોઈ સીતા રામને સંતાપનું કારણ પૂછે છે. રામ કહે છે કે 'આવતી કાલે પિતાનું શ્રાદ્ધ છે; તે શી રીતે કરવું તેના વિચારમાં છું. સીતા સરજતાથી જવાજ આપે છે કે ' ભરત સમૃદ્ધિથી શ્રાદ્ધ કરશે. આર્ષપુત્ર હાલની સ્થિતિને અનુરૂપ ફોદાકથી કરે!

તાનને એ બહુમન વધારે થશે.' આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી ત્યાં પરિવ્રાજકનો વેશ ધારણ કરી રાવણ પ્રવેશ કરે છે અને 'હું અતિથિ છું, કોણ છે કે?' એમ પુછી આશ્રમમાં દાખલ થાય છે. યોગ્ય સત્કાર પછી રાવણ બેસે છે અને પોતાનું ગોત્ર કહી પોતે શું શું બળ્યો છે તે કહે છે. તેમાં પ્રયત્નસનુ શ્રાદ્ધકલ્પ પણ પોતે બળ્યો છે એમ જણાવે છે. રામ તેને પૂછે છે કે 'નિવપન સમયે શેના વડે પિતાનું તર્પણ કર્યું?' રાવણ સામાન્ય વસ્તુઓ, બતાવી રામમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરી જણાવે છે કે હિમાલયના સાતમા કુંડ. ઉપર 'કાંચનપાર્શ્વ' મુગો છે તેનાથી બે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ ગણાય. રામ ત્યાં જવાનો વિચાર કરે છે; અને પોતે ગમે તે રીતે તે મુગ મેળવશે એવો નિશ્ચય જણાવે છે. એટલામાં વિજળીનો ચમકારો થાય છે; રાવણ કહે છે કે 'હિમાલય 'કાંચનપાર્શ્વ' મોકલી તમારો સત્કાર કરે છે.' રામ તેની પુરે પડે છે. રાવણ સીતાનું હરણ કરી ચાલ્યો જાય છે.

બન્ને વચ્ચે કેટલો તણાવ છે તે વાંચક તરત સમજી શકશે. શ્રી. જયસ્વાલ, બેનર્જી વગેરેએ બનાવેલા ફેરફાર કરતાં આ બહુ જ મોટો છે તે પણ વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે. નાટકની આવશ્યકતા માટે પણ આવડો મોટો ફેરફાર કવિ કરે એમ માનતા છાદ્ર અચકાય છે.]૩૯ ગ્રો. બેનર્જી આ પ્રમાણે જયસ્વાલના પુરાવાનો સ્વીકાર કર્યો છતાં તેમની કાલમર્યાદા સ્વીકારતા નથી. નાટકકાર ગામાયણ-મહાભારતની પૂર્વેના ખરે, પણ માનવધર્મશાસ્ત્ર પછીનો. જયસ્વાલ માનવધર્મશાસ્ત્રને પુખ્તભિત્રતા સમયમાં-છ. પ. ૧૬૦ માં મુકે છે. બેનર્જી મનુને ઇસ્વી સનના બીજા સૈકામાં મુકે છે; અને તેથી તે ભાસને ઇસ્વી સનના બીજા સૈકાના પૂર્વે મુકી શકતા નથી.

ભાસને છ. સ. ના બીજા-ત્રિજ સૈકામાં મુકવા માટે ગ્રો. બેનર્જી બીજા પણ અગત્યનાં પ્રમાણો આપે છે. તેની અંદી સંક્ષેપમાં નોંધ કરું. પ્રાકૃત ભાષાનો પુરાવો ઉપર આધાર છે. અષાણિનીય પ્રયોગોની પરીક્ષા ઉપરથી ભાસને મહાભાષ્યકાર પતંજલિની માહીતી હતી તે પણ જણાવ્યું છે. તે સિવાયના બીજા નીચે પ્રમાણે છે.

ભાસ અને વાત્સ્યાયન. ભાસને વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રની માહીતી નથી; તેના કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) રાવણ પોતે જ શાસ્ત્રો બળ્યાનું જણાવે છે તેમાં વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો ઉલ્લેખ નથી; (૨) શ્રંગારપ્રધાન નાટકોમાં ભાસ વાત્સ્યાયનના નિયમોનું પાલન ન કરતાં તેના પૂર્વચાથી ખાત્રવ્યનું અનુકરણ કરે છે. કામસૂત્રકારને ભાસની માહીતી હતી કારણકે તે 'અવિભારક'નો ઉલ્લેખ કરે છે. આથી ભાસ વાત્સ્યાયનની પૂર્વે થયો એમ તેઓ સાબીત કરે છે. વાત્સ્યાયનને ઇસ્વી સનના ત્રિજ સૈકાના અંતમાં બેનર્જી મુકે છે; તેથી ભાસ ઇસ્વી સનના ત્રિજ સૈકા પહેલાનો થયો.

ભાસ અને ભરત. ભાસને ભરતનાટયશાસ્ત્રની માહીતી હોય એમ દેખાતું નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રના નિયમોમાં અને આ નાટકોમાં નીચે પ્રમાણે વિસંવાદ જણાય છે. (૧) ના. શા. કવિના નામનો નિર્દેશ કરવાનું કહે છે; ભાસ તે અનુસરતો નથી. (૨) ના. શા. પ્રમાણે પ્રતિગાનાટક એ દ્વિભાગ કહેવાય, ગતને અન્તે તેને નારિકા કહી છે. (૩) હરભંગ એ ઉત્સર્ગક હશે, પણ ભરતના નિયમ પ્રમાણે તેમાં સ્વીરદનનો અતિરેક બેધએ તે નથી. (૪) ભરત રંગભૂમિ ઉપર નદાની મનાઇ કરે છે. સ્વામનાસવદતામાં એ

૩૯ બીજા કેટલાક ફેરફારો શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રતિમા નાટકની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૧. ઉપર નોંધ્યા છે. નાટકકારે પોતે રસનિષ્પત્તિ માટે તે બધા યોગ્યા છે એમ તેઓ માને છે.

મુખ્ય બનાવ છે. (૫) ના. શા. પ્રમાણે 'આર્યપુત્ર' ફક્ત પત્ની જ હોઈ શકે; આમાં વાસવદત્તાના પિતાનો કૃત્યુકી ઉદ્ધવનો, અને બાલચરિતમાં ઉચ્ચસેનનો સેવક વસુદેવને આર્યપુત્ર કહી સંબોધે છે. (૬) ભરત રંગભૂમિ ઉપર યુદ્ધ વગેરે કરવાની મનાઈ કરે છે. બાલચરિતમાં અંક ૫ માં રંગભૂમિ ઉપર યુદ્ધ થાય છે. (૭) ભરત રંગભૂમિ ઉપર અત્યંત શોક કરવાની મનાઈ કરે છે. ભરતને આ નિયમ કરવાનું કારણ એ હશે કે તેની પૂર્વના નાટકોમાં આનો અનુચિત વિસ્તાર ખુબ થતો હશે. ભાસમાં આના ઉદાહરણ મળી શકે છે; જો કે મર્યાદામાં રહીને કામ કરવું એ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રતિમાનાટકના બીજા અંકમાં ભરતા દશરથનો શોક એ જાતનો છે. (૮) રંગભૂમિ ઉપર મૃત્યુ ન બતાવવું જોઈએ એવો. ના. શા. નો નિયમ છે. પ્રતિમામાં દશરથ રંગભૂમિ ઉપર મૃત્યુ પામે છે. તે જ પ્રમાણે અભિષેકમાં વાલી અને ઉરભંગમાં દુર્ધૈન. આ ઉદાહરણોથી ભાસને ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનું અગ્રાન હતું એ જણાઈ આવે છે. તે આ સિવાયના બીજા કોઈ નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતો હશે. અર્થઘાતનિકા પ્રમાણે ભાસે પોતે પણ નાટ્યશાસ્ત્રનો કોઈ ગ્રંથ લખ્યો હતો એમ જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ તે ભરતની પૂર્વે હશે એમ માનવું જોઈએ. ભરતનો સમય એનજી ત્રિગ્ગ સૈકાના મધ્યમાં મુકે છે. તેથી ભાસ ત્રિગ્ગ સૈકાના મધ્ય પછીનો ન હોઈ શકે.

વૃત્તો અને ભાસ. મહાભારત-રામાયણ, પુરાણો, શાસ્ત્રો વગેરેમાં સામાન્ય રીતે અનુષ્ટુપનો ઉપયોગ થાય છે. દાલિદાસ અને તેની પછીના લેખકો એનો ઉપયોગ પ્રમાણમાં બહુ જ થોડો કરે છે. પણ ભાસના ૧૦૯૨ પદોમાંથી ૪૩૬ એટલે કે લગભગ ચાલીશ ટકા જેટલા અનુષ્ટુપ છે. સુવદના છંદનો ઉપયોગ પછીના કાવ્યોમાં નહિ જોવા જ છે. અશ્વધોપના ખણિક નાટકોમાં તે વપરાયેલો દેખાય છે; ભાસના નાટકોમાં તેનો ઉપયોગ છે.

અલંકારશાસ્ત્ર અને ભાસ. ભામહ કાવ્યાલંકારમાં પ્રતિજ્ઞાનાટકનો ઉલ્લેખ કરે છે એમ એનજી માને છે.

પ્રાચીન અવશેષો અને ભાસ. મરી ગયેલા રાજાની મૂર્તિઓ કરવામાં આવતી એ રીવાજ ઉપર પ્રતિમાનાટક રચાયેલું છે. દૂતવાક્યમાં ચિત્રપટનો ઉલ્લેખ આવે છે. હવે ચિત્રનો જુનામાં જુનો દાખલો જોગીભારતી ગુફામાંનો છે. (ઈસ્વી સન પૂર્વે ત્રિજે સૈકા.) મૂર્તિઓનો જુનામાં જુનો દાખલો દનિષ્કની મૂર્તિનો છે-(ઇ. પ. બીજે સૈકા.) ઇસ્વી સનના પહેલા બીજા સૈકામાં દેવ સિવાય બીજાની મૂર્તિઓ કરવાનો રિવાજ પ્રસિદ્ધ હતો એવો જો કુશરનો મત સ્વીકારીએ તો ભાસ પ્રતિમાનાટકમાં એનો પ્રચલિત રીવાજ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે બરાબર સમજાય.

આ રીતે આ બધા સાધનોની મદદથી ઓ. એનજી ભાસને ઇસ્વી સનના બીજા-ત્રિગ્ગ સૈકાના ગાળામાં મુકે છે. ૪૦

હવે આ બંને વિદ્વાનોના પ્રમાણોની હંકામાં પરીક્ષા કરીએ. ભાસની અર્વાચીન સીમા માટે મહાભારત સાથે નાટકોની કેટલીક હકીકતના વિસ્તાર ઉપરથી આવરયક રીતે કાંઈ સંશ્લિષ્ટ થતું નથી; કારણકે નાટકકારો કેટલીક વાર જાણી જોઈને ફેરફાર કરે છે અને કેટલીક વાર સ્મૃતિદોષથી એવી ભુલો કરે છે. 'મહાબ્રાહ્મણ' શબ્દનો સારા અર્થમાં ઉપયોગ, 'આર્યપુત્ર'નો અશોકના શિલાલેખોની મારફત ગજપુત્રના અર્થમાં ઉપયોગ અને એ જાનના બીજા પુરાવાઓ વધારે પ્રામાણિક લાગે છે. તે ઉપરથી આ નાટકોમાં ઇસ્વી સન પૂર્વેનું બીજા-ત્રિગ્ગ સૈકાનું પ્રાચીન વાતાવરણ છે એવી કલ્પના કરી શકાય. બાકી અર્વાચીન સીમા તરીકે તો દાલિદાસને રાખવો એ જ ગોચર છે.

પ્રાચીન સીમા નક્કી કરવા માટે જે પુરાવાઓ આપ્યા છે તેમાં નાટકકારનો ખોદ સંપ્રદાયનો પરિચય, તેની અવગણના, વૈદિક સમાજ ઉપર તેની અસર વગેરે ઉપરથી તે અ-શોકની પછીના અને વૈદિક સંસ્કૃતિના પુનરુજ્જવનના પ્રારંભ કાળમાં મુકાય છે તેમાં કાંઈ અસુકત નથી. પણ ઉગ્રેન્-નારાયણ અને તે પ્રધાન દાણવાયન નારાયણ છે એ બધી કેવળ કલ્પના છે. તે ઉપરથી કોઈ પણ જાતની સંભાવના ન કરી શકાય. માનવધર્મશાસ્ત્રના ઉદ્દેશ વિષે પણ એક સદેહ રહે છે. આ ઉદ્દેશથી આપણે હાલની મનુસ્મૃતિ સમજવાની છે કે બીજા ધર્મસૂત્રોના જેવા માનવધર્મસૂત્રોનો તેમાં ઉદ્દેશ સમજવાનો છે ? તેની સાથે જે બીજા ઉદ્દેશો છે-જાદૃશ્પત્ય અર્થશાસ્ત્ર, ગેદાતિથિનું ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરે-તે ઉપરથી બીજી કોટિ વધારે સંભવિત લાગે છે. હુંકામાં એટલું જ કહી શકાય કે શ્રી. જયસ્વાલે આ નાટકોમાંથી તારવી કારેલા પુરાવાઓ, આ નાટકો ઇસ્વી સનના પહેલા સૈકામાં કે તેની પૂર્વેના બે સૈકાઓમાં રચાયા હોય એવી સંભાવના ઉત્પન્ન કરી શકે છે; એનાથી વધારે કાંઈ નિષ્પત્ત થતું નથી.

શ્રી. જેનર્જના પુરાવાઓ હવે તપાસીએ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ઉદ્દેશની બાબતમાં ઉપર કહેલું લાણ પડે છે. તેમણે માનેલો મનુસ્મૃતિનો સમય પણ સર્વસંમત નથી. પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી એટલું જ કહી શકાય કે તે અશોકની પછી રચાયાં હશે. અશ્વધૌપની પછી રચાયાં એમ માનવાને પ્રાકૃત ભાષામાં કાંઈ ખાસ કારણ નથી. (જુઓ પા. ૧૮૯) વાસ્તવાયન અને ભરનની પૂર્વે ભાસ છે એમ તો તેઓ પાને જ માને છે.^{૪૧} જૂનો અને શિષ્ટના પુરાવા પણ ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી. ઈ. સ. ૨૦૦ નો ગણો કાયમ રાખે છે. હુંકામાં શ્રી જેનર્જના પુરાવાથી એવી સંભાવના કરી શકાય છે કે આ નાટકો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને અશ્વધૌપના સમયની વચમાં રચાયાં હશે.

નિન્ને મત શ્રી કેશવલાલ કુવેનો છે. તેઓ ભાસને ઇસ્વી સન પૂર્વે બીજા સૈકામાં મુકે છે. નાટકનો આન્તર પુરવો તેમના મતનો અનવકાશ કરતો નથી એ ઉપરથી ચર્ચા ઉપરથી સમજી શકાશે. આ સમયને વધારે ચોક્કસ કરવામાં તેઓ નાટકોના આદિ અને અન્ત મં-ગલોનો તથા તે સમયમાં શાક્ય શ્રમણની નીતિમા બગાડ થવાની દલીલતો ઉપયોગ કરે છે. મંગલોને અસુક જૈતિહાસિક સ્થિતિના સૂચક માની તેમાંથી ભાસના સમકાલીન રાજા વિષે તેઓ નીચેના મુદ્દાઓ તારવે છે. (૧) એ રાજા બેથી વધારે વાર શત્રુઓ સાથે લય કર વિગ્રહમાં મંડાવાયો હતો, જેમાં એનો છવ પણ જોખમમાં આવી પડ્યો હતો, (૨) એક વખત એ રાજવંશમાં પણ જોઈ બેઠો હતો; (૩) અભ્યુદયમાં હિમાલયથી વિધ્યાવળ સુધી અને પૂર્વસમુદ્રથી એવં રાત્ર્ય પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી પસર્યું હતું; અને (૪) એના સમયમાં શાક્યશ્રમણની નીતિમાં બગાડ થવા માંડ્યો હતો. આ રાજા કોણ એના જવાબમાં તેઓ જણાવે છે કે “ ભાસ જે દિરિટધારી યજ્ઞમાનને માટે શાંતિપાઠ જપે છે, તે શુંગવંશનો આદિ નરેશ પુષ્યમિત્ર છે. ”

શ્રી. કેશવલાલના મત અને પુરાવાની પરીક્ષા શ્રી. આનંદશંકર કુવે સાચારવાનની સમા-લોચનામાં (વસન્ત વર્ષ ૧૭) કરી છે; એટલે તેની અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

૪૨ પ્રો. જેનર્જ જે ઉદ્દેશો ઉપરથી આવો મત બાંધે છે તેને વિષે એટલું જ કહી શકાય કે એવી સંભાવના કરવામાં કાંઈ હરકત નહીં નથી. પણ તે ઉપરથી ભાસનું પૂર્વવર્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ નથી. જે વિદ્વાનો ભાસને ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં મુકે છે તેમના મત માટે અનવકાશ સિદ્ધ થતો નથી.

એટલું જ જણાવીશ કે જયસ્વાલનો નારાયણ કાણવાયન મત જેમ દરપનામૂલક છે તે જ પ્રમાણે શ્રી. કેશવલાલ દુવનો પુખ્યમિત્ર—મત પણ દરપનામૂલક છે. એ ઉપરથી ભાસું અમુક એક રાખના સમયમાં થયો એવો નિર્ણય કે સંભાવના કરવી પણ શક્ય નથી. આમ દલીલે હું એમ જણાવવા નથી માગતો કે આવી દરપનાઓને ઐતિહાસિક કે અન્ય સત્યજ્ઞશોધનમાં અવકાશ નથી. જ્યારે નિશ્ચિત પ્રમાણોનો અભાવ હોય ત્યારે સંશોધનમાં આગળ વધવાનો માર્ગ આ જાતની દરપના ઉપર આધાર રાખે છે. એટલું જ કહેવાનું છે કે તેને પ્રમાણસિદ્ધ નિર્ણય ગણવાની ભુલ ન કરવી, અને તેના ઉપરથી ખીજા અનુમાનો કરતાં ખૂબ સાવધાન રહેવું નોંધવું. બાકી શ્રી. કેશવલાલે એમની વ્યવસ્થાકુશલ બુદ્ધિ અને શોધક પ્રતિભાથી જે દરપના કરી છે તે વિચારવા લાયક તો છે જ; જોકે શ્રી. જયસ્વાલ અને શ્રી. કેશવલાલ જાનની દરપનામાંથી કોની વધારે સાચી પડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ બન્ને જે સમય મુકે છે તેમાં કાળનું ખૂબ અંતર નથી. હવે પ્રમાણે પુખ્યમિત્રના સમયમાં—છ. પૃ. ૧૮૮—છ. પૃ. ૧૫૨, જયસ્વાલ પ્રમાણે નારાયણ કાણવાયના સમયમાં—છ. પૃ. ૫૩—૪૧.

ઉપર આપેલા બિન બિન વિદ્વાનોના પુરાવાઓ ઉપરથી મને લાગે છે કે આપણે આટલો નિષ્કર્ષ કઢાવી શકાયો: આ નાટકો મહાભાષ્યકાર પતંજલિ અને પુખ્યમિત્રના સમયથી તે અશ્વમેધના સમય સુધીના ગાળામાં રચાયા હશે: એટલે કે અત્યારે આપણે તેમના સંભવિત કર્તા ભાસને ઇસ્વી સન પૂર્વે ખીજા સૈકાથી તે ઇસ્વી સનના ખીજા સૈકા સુધીની કાલમર્યાદામાં મુકવો જોઈએ. આથી કંઈ વધારે કહેવું શક્ય નથી.

હવે આપણે કર્તૃત્વની અને કાલ નિર્ણયની શુદ્ધ ચર્ચામાંથી નીકળી આ નાટકચક્રની નાટ્યકલાના નિરૂપણ તરફ વળીશું.

શુદ્ધિ. પા. ૧૭૩ પં. ૫ ‘અયોમાં, ઉલ્લેખ’ ને બદલે ‘અયોમાં ઉલ્લેખ, ’ વાંચો; પં. ૨૫ ‘શુદ્ધિ’ ને બદલે ‘શુદ્ધિ’ વાંચો. પા. ૧૭૬ પં. ૬ ‘દેખાય છે’ પછી પૂર્ણ વિરામ; પં. ૧૦ ‘નાચ્છને’ બદલે ‘નાટ્ય’ વાંચો; ટિપ્પણ. ૯ ‘સ્વપ્ની’ ને બદલે ‘સ્વપ્ન.’ પા. ૧૭૭ પં. ૨૯ ‘જાણેક વિના’ ને બદલે ‘જાણે કવિતા’ વાંચો. પા. ૧૭૮ પં. ૧૧ ‘નાટકોનાં’ ને બદલે ‘નાટકો તો’ વાંચો; પં. ૧૫ ‘ચારદત્તા’ ને બદલે ‘ચારદત્ત’ વાંચો. પા. ૧૮૧ પં. ૧૧ ‘અનો’ ને બદલે ‘અને જે.’ પા. ૧૮૧ પં. ૧૧ ‘પત્તન. ને બદલે ‘તપન’ વાંચો. પં. ૨૨ ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ પૂર્વે ‘માનવ’ વાંચો.

લેખમાં વાપરેલા સંક્ષેપો.

ઇ. એ. ઈન્ડીઅન એન્ડીક્વરી. જ. એ. સો. એ. જર્નલ ઓફ ધી એશીઆટીક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ જ. બી. એ. રી. સો. જર્નલ ઓફ ધી બીહાર એન્ડ એરીસા રીસર્ચ સોસાયટી. ટિ. ટિપ્પણ. ૫ પ્ર. પ્ર. પરાક્રમની પ્રસાદીની પ્રસ્તાવના. પ્ર. યૌ. દિ. આ. પ્રતિષ્ઠાપૌગન્ધરાયણ દ્વિતીય આદિત્તિ. મો. રી. મૉર્ન રીન્સુ. બ. ના. શા. અ. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર. અધ્યાય. બે. સં. સી. બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ. વિ. આ. ભા. વિશેષાવરયકબાપ્ત. વિ. ના. વિ. વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર. સા. દ. પરિ. સાહિત્યદર્પણ, પરિચ્છેદ. રવ. વા. પ્ર. આ. સ્વાત્સવદતા. પ્રથમ આદિત્તિ, રવ. વા. દિ. આ. સ્વપ્નવાસવદતા, દ્વિતીય આદિત્તિ.

Z. D. M. G. પૂર્વદેશની વિધાનું જર્મનપત્ર.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો.

થેવેનો^૧ (ઇ. સ. ૧૬૩૩ થી ૧૬૬૭)

[સુનીલાલ પુ. ખારોટ]

અમદાવાદ મુસ્તલી ૮૬ ગાઉને અંતરે આવેલું છે. ગુજરાતનું આ પાટનગર એરિયને કહેલું અમદાવિસિસ હોય એ અસંભવિત નથી, જો કે આધુનિક અમદાવાદ તે લેખકો એમ કહે છે કે અહમદ બાદશાહે એ શહેર ફરીથી બંધાવ્યું. ગુજરાતનું એ ઉપરથી એનું નામ અમદાવાદ પડ્યું; બાકી એ શહેર તથા પ્રાંત પાટનગર બન્ને અહમદશાહની પહેલાં ગુજરાતના નામથી ઓળખાતાં હતાં. શાહજહાન બાદશાહે એને ગર્દાબાદ, ધૂળનું ઘર, કહ્યું છે, કારણ, હમેશાં ત્યાં બેશુમાર ધૂળ હોય છે. પ્રાંતના સુબાનો મુકામ આ શહેરમાં હોય છે; સામાન્ય રીતે એ સુબો મોગલ શહેનશાહનો કુંવર હોય છે. હમણાં ગર્દાબાદ મહોબતખાન નામનો એક મોટા ઉમરાવ સુબાગીરી પર છે. આ શહેર અકબર બાદશાહના કબજામાં ગયું ત્યાર પહેલાં ગુજરાતના રાજાઓની રાજધાની પણ અહીં જ હતી.

અમદાવાદ ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૩ અને ૮ મીનીટ પર આવેલું છે. આબુબાશુ મનોહર સપાટ પ્રદેશ છે. ત્યાં થઈને સાબરમતી નામની નાની નદી વહે છે. અમદાવાદ સાબર-મતી નદી પર આવેલું છે નદી બહુ ઊંડી નથી પણ ચોમાસામાં એના પૂરથી પુષ્કળ પ્રદેશ પર પાણી ફરી વળે છે. અમદાવાદમાં ઘણા મોટા મોટા બાગ છે. એમને ફરતા ઇટરી કોટ હોય છે અને દરેકના દાખલ થવાના દરવાજા આગળ એક જાતનો છત્રમંડપ હોય છે. આ બધું જોયા પછી હું એક મંદિરમાં બાગવાળું વિશાળ સરોવર જોવા ગયો. એમાં વચ્ચેવચ્ચે એક એ'શી ચોરસ ફીટ જેટલો વિશાળ મનોહર બગીચો છે અને બગીચાને છેડે નાનકડાં સોમવાળાં મકાનો છે.

પછી, અહીં તહીં અનેક છાપરાં અને એકસરખા સુંદર હજારોએ જોવામાં આવે છે. જાણે એક મોટું ગામ વચ્ચું ન હોય ! આ શહેર બહારનાં પરાં કહેવાય કારણ કે ત્યાંથી એક પાછલી બારીમાં થઈને બન્ને બાજુ મકાનોના ઓળવાળા એક રસ્તામાં જવાય છે કે જે એ બાજુપરનાં બરાં પરાંમાં થઈને સીધા શહેરમાં જાય છે.

શહેરને ફરતા ઇટપત્થરનો કોટ છે અને એ કોટને અમુક અમુક અંતરે ફરતા બધે મોટા મોટા, ગોળ, કાંગરાવાળા છુરજો છે. એને બાર દરવાજા છે. અમદાવાદનો કોટ અને પરાંને એમાં ગણીએ તો એની વધારેમાં વધારે લ'બાઇ ત્રણ ગાઉ (દોઢ લીગ) થાય. એ ગુજરાતમાંનું એક એવું મથક છે કે જેની કિલ્લેબંધીની તથા લશ્કરના થાણાની બન્ને બાબતમાં અત્યંત સંબાળપૂર્વક વ્યવસ્થા થાય છે; કારણ પરદેશી રાજાના હુમલા અટકાવવા માટે એ સૌથી

વધારે અનુકૂળ જગા પર આવેલું છે. બાદગરના (Badgar) રાજના આક્રમણનો ત્યાં ખાસ લય રહે છે કારણ એ રાજનાં ગામ અને કિલ્લાઓ પહાડી પ્રદેશમાં આવેલા હોવાથી તેમ જ ત્યાં જવાના માર્ગો સાંકડા હોવાથી તે પોતાનો બચાવ ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે છે. અકબર બાદશાહે આ રાજને પાયમાલ કરવા સાત સાત વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યા. પણ એ નિષ્ફળ ગયા. અને એને એ રાજ સાથે સલાહ દરવી પડી. એમ છતાં એ રાજ્યના લોકો જ્યારે ત્યારે આક્રમણ કરે છે અને રાજ એ પોતાની પ્રજા હોવાનો ધનિકાર કરી છૂટી પડે છે. એનો મુકામ સામાન્ય રીતે કાનડિશ (Candich) ના પ્રાંતમાં છે.

અમદાવાદ પહોંચનાં વાર હું એક સરાઈમાં ઉતરવા ગયો ત્યાં ગુજરાતના રાજની રાણીનો હજારો મારા જોવામાં આવ્યો. ત્યાં થોડો વિસામો ખાધો પછી હું હવે વેપારીઓને મળવા ગયો. કારણ મુરતના એમના ઉપરીએ મારી સાથે એમના પર કેટલાક પત્રો મોકલ્યા હતા. હું ત્યાં ગયો એટલે એ મને પછી ત્યાંથી બીજે શેના જવા દે? મેં ઘણાંયે બહાનાં કાઢ્યાં પરંતુ એમણે કહ્યું 'એ બે કશું નહિ ચાલે. તમારે અમારી સાથે જ મુકામ કરવો પડશે.' અરે! એ એટલા માયાળુ હતા કે અમદાવાદમાં જ્યાં જ્યાં મને જોવા જવાનું મન થયું ત્યાં ત્યાં વારાફરતી એઓ મારી સાથે આવ્યા. એમનો વાસ શહેરના મુંદરમાં મુંદર અને લાંબામાં લાંબા રસ્તા પર આવેલો છે. અમદાવાદના બધા રસ્તા પહોળા છે. પણ આ જોખામાં જોખો ત્રીસ રીટથી વધારે પહોળો છે અને એના પશ્ચિમ છેડે એની આખી પહોળાઈ રેણી દેતી ત્રણ મોટી કમાનો છે.

એમના મુકામ પરથી આ ઉંચી કમાનો વડીને બહાર આવ્યા કે અમદાવાદનું મેદાન મેદાને-શાહ આવે છે. એનો આકાર લાંબો અને ચોખ્ખો છે. એની પહોળાઈ ચારસો રીટની અને લંબાઈ સાતસો રીટની છે. એની ચારે બાજુએ ઝાડ રોપેલાં છે. કોટનો દરવાજો ઉપરુકત ત્રણ મહેરાઓની સામે પશ્ચિમ તરફ છે અને સરાઈનો દરવાજો દક્ષિણનો છે. એ જ બાજુ પર છ સાત તોપો ગોઠવેલી છે અને બીજી બાજુ પર કેટલાક વધારે દરવાજા છે. તેમાંથી નાનકડા મુંદર રસ્તાઓ પર ઉતરી પડાય છે. આ મેદાનમાં ત્રણ ત્રણ વામની ઉંચાઈની કેટલીય નાની ચોરસ ધમારતો છે. એ કોટવાલની અદાલતો છે. કોટવાલ ફેજવાદારી કાજ છે. એ ચોગાનના મધ્યભાગમાં એક મોટું જગી ઝાડ છે. એ તાકતાં શીખનારાઓને અમદાવાદનો કિલ્લો તાકવાનો અભ્યાસ કરવા માટે ત્યાં હેતુપૂર્વક રોપાયેલું છે. એની ટાય પર એક ગોળો (દડો) ગોઠવ્યો છે. શિખાકે

*આ ખાનદેશના બહાદુર નામના રાજાનો ઉલ્લેખ હોય એમ લાગે છે. તે ૧૫૯૭ માં ગાદીએ આવ્યો. તેણે મેગલો સામે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. દક્ષિણમાં જતી વખતે અકબર ત્યારે માગવા આવ્યો ત્યારે તે અસીરગદમાં બરાઈ બેઠો. અને ચેરાની સામે થવા તૈયારી કરી. અકબરના સૈન્યે નીચેનો કિલ્લો સર કર્યો. (૧૫૯૯) એટલે બહાદુર અને તેનું સૈન્ય શરણે થયું. ઇસ્ખાનીઅલ ગેઝેટીઅર. ભા. ૨. પૃ. ૩૯૨. વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ વિન્સેન્ટ રિમથનું અકબર ઇસ્ટ મેગાસ. આર. ૨. ૭. ૨૭૫-૨૮૬. સં.

તાંકેડીઆઓ તીર વતી એને તાકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મૈદાન જોયા પછી એક ઘણા ઊંચા દરવાજામાં ચઢીને અમે દિલ્લામાં પેહા. એ દરવાજાને આઠ વામ ઊંચા બે મોટા ગોળ છુરને વચ્ચે આવેલો છે. ગટની દિવાલો જે કે સારા ચુનેરી પત્થરની બનેલી છે અને દિલ્લો એક નાના ગામ જેટલો વિશાળ છે છતાં એમાંના ખંડોનો લગભગ કાંઈ

અર્થ નથી. એજાનમાંની સરાઈ એ જગ્યાની શોભામાં ઘણો વધારો કરે મૈદાનમાંની મુંદર છે. સરાઈનો મોખરો થાંભલા પર ટેકાવેલા કમરા અને જરૂખાંઓ વડે સરાઈ વિભૂષિત કરેલો છે. આ બધા જરૂખા પત્થરના બનાવેલા હોય છે,

અને અંદર પ્રકાશ પડી શકે એટલા માટે એના પર નાજુક કાતરણીથી બાકેરાં પાટેલાં છે. દાખલ થવાને દરવાજા આઠ કમાનોવાળો એક મોટો ચોખંડી રંગમંડપ છે. તેને માથે એ કમાનો ધુમ્મટના આકારમાં બેગી કરી લેવામાં આવી છે. એને ચાર દરવાજા છે અને એના પર કેટલાક ગોખ કાઢવામાં આવ્યા છે. આ દરવાજામાં પેહા કે મુખ્ય ઇમારત આવે છે. એ બે માળ ઊંચી આરસના પટવાળા ચુનેરી પત્થરની ઇમારત છે. એમાં દરેક બાજુ પર મુસાફરોના મુકામ માટે કમરા કાઢ્યા છે.

મૈદાનની નજીકમાં રાજનો એક મહેલ છે. એના દરવાજા પર મોટો ઝરૂખો કાઢ્યો છે. ત્યાં શરણાઈઓ, નિશાન અને ચોઘડીયાં લઈ ઉસ્તાદો આવે છે અને અમદાવાદનો સવારે, બપોરે, સાંજે અને મધરાતે ચોઘડીયાં વગાડે છે. એના ખંડ-રાજમહેલ માંના કુલવેલોના અનેક શણગારમાં સોતું છૂટથી વપરાયું છે. અંગ્રેજી કેહી શહેરના મધ્ય ભાગમાં છે. એમને રહેવા કરવાની સારી સગવડ છે; તથા વાડાની છૂટ પણ સારી છે. એમની વખાણે સામાન્ય રીતે લાહોર અને દિલ્હીનાં દાખથી ભરેલી હોય છે. લાહોર અને દિલ્હી સાથે એમનો જખરો વેપાર ચાલે છે.

અમદાવાદમાં નાની મોટી ઘણી મસ્જિદો છે. પણ જેમાં આખા શહેરના બાવિક મુસ-લમાનોની શુક્રવારને દિવસે નિમાજ પઢવા કડ બરાબ છે અને જે જુમામસ્જિદ એ જ દારણથી જુમામસ્જિદ કહેવાય છે એનું સૌંદર્ય સર્વને ટપી જાય છે. હવે વેપારીઓની કેહી છે એ જ રસ્તાપર એનો દાખલ થવાનો દરવાજો પડે છે. એનાં પગથીઆં અનેક અને લાંબાં છે. એમાં પેસતાં વાર આશરે ૧૪૦ શીટની લંબાઈનો અને ૧૨૦ ની પહોળાઈનો ચોખંડો પ્રાર્થના મંડપ નજરે પડે છે. એની છત ચોનરીસ ચોરસ થાંભલા પર ટપી રહી છે. એના ઘેરાવાને બાર ધુમ્મટથી વિભૂષિત કરેલો છે. મસ્જિદના આગલા ભાગની મધ્યમાં ત્રણ મોટી કમાનો છે અને બાજુપર એમાં પેસવાના બે મોટા ચોખંડા દરવાજા છે. દરેક દરવાજાને ચોરસ થાંભલાઓથી પરંતુ સ્થાપત્યના કંઈ મેળ વગર શણગારાયેલો છે. દરેક દરવાજાની બહારની બાજુપર એક એક ઘણો ઊંચો મિનારો છે. મિનારે મિનારે ચાર ચાર મનોહર ઝરૂખા છે જેમાં રહીને મુઅજ્જીન લોકોને નિમાજ માટે બાંગ પુકારે છે. એનો મુખ્ય ધુમ્મટ નાજુક અને ખુશનુમાં છે અને એની સાથે સાથે અનેક નાના નાના ધુમ્મટો તથા બે મિનારાઓ આવેલા હોઈ એ આખી રચના ઘણી જ આનંદજનક દેખાય છે; એ આખી ઇમારત બખ્ખે બખ્ખે કરીને ૪૮ થાંભલાથી ટેકવવામાં આવી છે અને તેની ધરસખંધી આરસની છે. મસ્જિ-

કુટ ઉંચા ૪૨ થાંભલા પર રચાયેલો એક મેડો છે. એ મસીદમાં જનારી ઝોરતોના એકાદ્ય માટે જ માત્ર બંધાયો હોયો. નેહએ કારણ એ મેડો છતે અડીને આવેલો છે અને એને કાણું કાણું વાળી પ્લાસ્ટરની એક જાતની તક્તિઓ છે. મેં ત્યાં આશરે બસે પ્રકારેને મોતાના માથા પાછળ આડા હાથ મુકીને જરા પણ હાથા ચાથા વિના બેઠેલા જોયા.

અમદાવાદમાં મૂર્તિપૂજકો પણ મોટી સંખ્યામાં વસતા હોવાથી ત્યાં દેવસ્થાનો પણ છે. શાંતિદાસનું ગણાતું મંદિર, ઔરંગઝેબે એને મસજિદમાં ફેરવી શાંતિદાસનું મંદિર નાખ્યું તે પહેલાં, એમાંનું મુખ્ય હતું. જ્યારે ઔરંગઝેબે એ ફિયા કરી ત્યારે એમાં એણે એક ગાયનો વધ કરાવ્યો, કારણ, એ બરાબર જાણતો હતો કે આવા કર્મ પછી મૂર્તિપૂજકો પોતાના શાસ્ત્રપ્રમાણે ત્યાં કદી દેવપૂજા કરી શકે નહિ. મંદિરની ફરતે બધે એક અડાળી છે. એમાં મનોહર ઝોરડીઓ કાઢેલી છે અને એ ઝોરડીઓને પૌર્વાત્ય રીતને અનુસરી સ્ત્રીઓની આરસની ઉપસેલી નમ્ર આકૃતિ-ઓવડે સુશોભિત બનાવવામાં આવી છે. એ મસજિદના છાપરાનો અંદરનો ભાગ પણ મનોહર છે અને દિવાલો મનુષ્ય તથા જનનવરોની આકૃતિઓથી ભરપૂર છે. પણ હમેશાં ચુસ્ત મુસલમાનીનો ઢાંગ કરનાર અને એમ કરીને જ છેવટે તખ્તે પહોંચવા સમર્થ થનાર ઔરંગઝેબે આ આકૃતિઓ, જે મસીદની શોભામાં ધણો વધારો કરતી હતી, તેનાં સર્વનાં નાક ઉડાવી નંખાવ્યાં.

અમદાવાદમાં શાહાલમનો રોજો અઘાપિ પર્વત જેવામાં આવે છે. એ એક લખલૂટ પૈસાદાર માણસની કબર છે. હિંદુઓ એને જાદુગર માને છે જ્યારે શાહાલમનો રોજો મુસલમાનો એને એક મોટો સંત માને છે. આથી કરીને ત્યાં દર્શનાર્થે આવનારાઓની હરરોજ બીડ રહે છે. એ ઇમારતની આકૃતિ ચોખ્ખી છે. એની દરેક બાજુએ સાત નાના નાના ધુમ્મટો છે. અને વચ્ચે એક મોટો ધુમ્મટ છે. ઇમારતમાં કમાનોવાળા સાત દરવાજામાં થઈને પેસી શકાય છે. એ દરવાજાઓથી એનો આગલો આખો ભાગ રોકાય જાય છે. આ ઇમારતમાં ને ઇમારતમાં એક ખીજ મસીદ છે. એનો આધાર પણ ચોખ્ખો છે. પહેલી ફરસબંધીવાળી ઇમારતમાં પેડા પછી અંદરની ઇમારતની ચારે બાજુએ પ્રવી શકાય છે. અંદરના મકાનને મોતી તથા સ્ફટિકના કડકાઓથી વિભૂષિત કરેલાં બે આરસ પહાણનાં બારણાં છે. એની બારીઓ વિવિધ આકૃતિઓના રૂપમાં કાપેલી તાંબાની જાળીઓ વડે જરી દેવાયેલી છે. એ સંતની કબર એ મસજિદની મધ્યમાં આવેલી છે. એના પરનું આચ્છાદન સોનેરી કપડાનું (સાચેસાચા સોનાના કપડાનું) છે. એના થાંભલા પર પણ એ જ મોતીની લહેરોના શણગાર છે. ત્યાં આખો દહારો લોક આરત જતા માલમ પડે છે; અને નિમાજ પડવા આવતી વખતે શ્રદ્ધાળુ મુસલમાનોએ આણેલાં ઘોળાં કુલેથી એ નિરંતર બેઠેલી રહે છે. શાહમુગનાં ઈંડાંની તથા હાંડી કુમરની મોટી સંખ્યા પણ ત્યાં હરદમેશ ટાંગેલી જેવામાં આવે છે. આ મસીદના કમ્પાઉન્ડની ખીજ બાજુએ એના જેવી એક ખીજ ઇમારત છે. એમાં ખીજ કેટલાક પીરોને દાટવામાં આવ્યા છે. ત્યાંથી યોગ જ પગલાં આગળ ચાલ્યા કે થાંભલાઓ પર રચેલી એક મોટી મહેરાબવાળી એક ખીજ મસજિદ આવે છે, એમાં અનેક કબરા તથા ગરીબોને રહેવાના ખીજ વાસ કાઢવામાં આવેલા છે. આ બધાને સંપૂર્ણતા આપનાર મસજિદ પાછળ એક વિશાળ બગીચો છે.

અમદાવાદમાં બાગ બગીચા ઘણા છે; અને એ ઝાડોથી એટલા બધા ભરેલા છે કે એકાદી ઉંચી જગાએથી કેઈ અમદાવાદ પર નજર કરે તો એ લીલાં ઘસોનું વન ભાસ્યા વિના ન રહે; કારણ ઘસોનાં ઝુડોમાં શહેરનાં ઘણાં ખરાં મકાનો સાવ ઢંકાઈ જાય છે. શહેરમાં નદીની બાજુ પર શાહીબાગ આવી રહ્યા છે. એમાં હિંદુસ્તાનમાં ઊગતાં દરેક પ્રકારનાં ઘસો છે. એમાં બન્ને બાજુ પર ઝાડવાળા સીધા લાંબા રસ્તા કરેલા છે જે પેરીસના કુર્સિલા રેઈના જેવા દેખાય છે. એ ઘણા પહોળા છે; ખડું પૂછો તો એ અનેક બગીચાઓ નાટક-શાળાની જેમ ચઢતા ઉતરતા ગોઠવાયેલા છે. એના છેક ઉપરનો રસ્તો જાણે અગાધીપરનો રસ્તો છે. એના પરથી ફરતાં અનેક ગાંડી સુધીનાં ગામડા જોઈ શકાય છે. આ બગીચાનું ક્ષેત્રફળ ઘણું વિસ્તારવાળું હોવાથી એના લાંબા રસ્તાઓ પરથી ઘણું સરસ જોવાનું મળે છે. એની મધ્યમાં ધુલ્લજાડના ક્યારાના ક્યારા વાવેલા છે જે બાગને એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચે છે. ચાર રસ્તા મળે છે ત્યાં મધ્યમાં એક લતામંડપ છે. ત્યાં શહેરના બધા જુવાન માથુસો તેમાં આવેલા વિવિધ રંગી માછલાંથી બરપૂર કુડપર હવા ખાવા જાય છે.

ત્યાંથી ચાલ્યો હું ગુજરાતના એક પાદશાહની દરગાહ જોવા. એ ઘેરનો આકાર અમદાવાદમાંની ચોખડો છે અને હીંદીઓના મન પ્રમાણે ત્યાં જાદુગરો તથા ભુવાઓ ગુજરાતના પાદશાહની ભુતાવળ રમાડે છે. એની ઉપર એક મોટો ધુમ્મટ છે અને એની દરેક બાજુએ પાંચ નાના ધુમ્મટો છે. આ ધુમ્મટો ટેકા આપવાના હેતુથી ધમારતની દરેક બાજુએ થાંભલાઓ ગોઠવ્યા છે.

ત્યાંથી કેટલાક રસ્તાઓ વટી આગળ જતાં એક કબર આવે છે. એ કબરમાં પાંચ ગાયની કબર. થાંભલાના એક ધુમ્મટ તળે એક ગાયને દાટવામાં આવી છે.

ત્યાંથી મારા હવે સાથીઓ મને સરખેજ લાઇ ગયા. શહેરથી પાંચ સાડા પાંચ માઇલને અંતરે આવેલું એ એક નાનું ગામ છે. ત્યાં પાદશાહો તથા શાહજાન-સરખેજ હાઓની જે અનેકાનેક દરગાઓ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી હિંદીઓ કહે છે કે પહેલાંના જમાનામાં ગુજરાતની રાજધાની ત્યાં હતી. પરંતુ અનેકગણું વધારે સંભવિત તો એ છે કે એ જગા તો શક્ત એમના દફન માટે નિર્માયણી હતી, અને પાટનગર તો હરહમેશ અમદાવાદ જ હતું. સરખેજમાં મેં શાહઆલમના રોજાને ઘણી ખરી મળતી આકૃતિની એક ધમારત જોઈ; એને એના એ એ જ શણગારે છે અને એ પણ ઝોલીયાની દરગાહ ગણાય છે. ફરક માત્ર એ છે કે આને દરેક પડખે તરતેર ધુમ્મટો છે, અને જેમાં એ ઝોલીયાની કબર છે એ મુખ્ય ખંડ અંદરથી ચીતરેલો અને વરકવાળો છે. આ ધમારતની સામે એના જેવી એક બીજી ધમારત છે. અને એમાં પણ એક ઝોલીયાની દરગાહ છે.

આ રોજાઓની પાસે મેં અમદાવાદમાં જોઈ હતી એવી એક મસજિદ જોઈ, ફરક માત્ર એ છે કે આ જરા નાની છે. એને અરીને એક મોટું તળાવ ગુજરાતના પાદશાહો છે જેની બાજુપરની દરગાહોમાં ઉતરવા અનેક પગથીયાં છે. એ અને શાહજાનહાઓની બધી કબરોનું બાંધકામ સંગીન અને સાઈ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પાદશાહો અને શાહજાનહાઓ માટે બંધાવેલી છે. પરંતુ સર્વેની રચનાની ધાદી એક જ છે. સામાન્ય રીતે એ ધમારત મોટા ચોખડા

આદારની હોય છે. એની દરેક બાબતુએ ત્રણ મોટી મહારાખો હોય છે. અને એના ઉપર બાબતુમાં અનેક નાની નાની કમાતો કાઢેલી હોય છે. ખૂણેખૂણે એક મિનારો હોય છે અને દિવાલના કદમાં રચેલા દાદરે થકતે એમના ઉપરની અગાડી પર જવાય છે. આ રચાનકો હિંદુ મુસલમાન બન્નેની ભક્તિનાં ચિન્હોથી ભરેલાં છે. અમુક અમુક દિવસે એમનાં ટોણે ટોળાં ત્યાં જાય છે. આવા આવા બાદશાહો ચાલ્યા ગયા એમ કહી એઓ ખિત્ત થાય છે.

એ ભાગમાં હિંદુઓના મંદિરોની પણ મોટી સંખ્યા છે. અમદાવાદમાં સરખેજની ગળી તમામ ગળી સરખેજથી આવે છે.

અમદાવાદ શહેરની ભાગોળમાં એક રળીઆમણી વાવ છે. એની આકૃતિ લંબચોરસ છે, એના પર સુતેરી પથ્થરની સાત કમાતો છે, એ કમાતોથી વાવની એક અસાધારણ શોભા ઘણી વધે છે. પ્રદશ આવવા દેવા માટે કમાતોમાં વચ્ચે છ વાવ બાકોરાં છે જે વાવનાં મુખ કહેવાય છે. વાવ ચાર વામ પહોળી અને ચોવીસ વામ લાંબી છે. એને દરેક છેડે વાવમાં ઉતરવા માટે બે ટુટ પહોળા દાદરા છે. અને એ દાદરા એક પછી એક એમ આઠ ટુટ ઊંચા થાંભલા પર રચેલા છ માળ સુધી જાય છે. દરેક માળમાં ચાર વામના વિસ્તારનો ઝરખો છે. આ ઝરખા અને થાંભલા સુતેરી પથ્થરના છે. દરેક ઝરખાને સોળ થાંભલા છે અને વાવનાં મુખ પણ લગભગ જરખાના જેટલી જ લંબાઇ પહોળાઇનાં છે. ત્રીજા સુખની આકૃતિ બાકીનાં કરતાં જુદી છે, કારણ, એની આકૃતિ આઠ ખુણીઆ છે. ઉપર્યુક્ત દાદરાઓપર થકતે ઠેઠ વાવમાં ઉતરાય છે. વાવનું પાણી એક કુવારામાંથી આવે છે. હું વાવમાં ઉતર્યો ત્યારે પાણી ચોથા માળની મધ્ય મુધી હતું. અનેક નાના નાના છોકરાઓ એ વખતે થાંભલાની આગુબાગમાં વાવ સોંસરા તરતા હતા. હિંદુઓ કહે છે કે આ વાવ ગુજરાતના રાગની એક આયાના કહેવાથી રચવામાં આવી હતી અને એ બાંધતાં ત્રણ કરોડનું ખર્ચ થયું હતું. પણ આટલું મોટું ખર્ચ થાય એવું કંઈ કામ આ વાવમાં મને જણાયું નહિ.

આ શહેરમાં એક પાંજરાપોળ છે. ત્યાં હિંદુઓ એમને હાથ આવે તે દરેક માંદા પક્ષીને રાખે છે, અને જીવે ત્યાં સુધી એમને ખવરાવે છે. ચોપમાં પાંજરાપોળ જનવરો પણ એમાં રખાય છે. મેં એમાં અનેક બળદ, ઊંટ, ઘોડા તથા બીજાં જખમી પશુઓ જોયાં. એમની સારવાર દીક થતી હતી તથા ખોરાક પણ એમને સારી રીતે મળતો હતો. આ પશુઓને મૃતિપૂજકો ખ્રિસ્તીઓ તથા મુસલમાનો પાસેથી ખરીદી લે છે કારણ, એઓ એમ માને છે કે એમ કરવાથી એ એમને નાસ્તિકોની કૃતામાંથી ઉગારી લે છે. જે પશુઓનો રોગ અસાધ્ય હોય છે તે ત્યાં જ પડી રહે છે પરંતુ એમાંનાં જે સાગ્ન થાય છે એમને હિંદુઓ સિવાય બીજા કોઈને વેચવામાં આવતાં નથી.

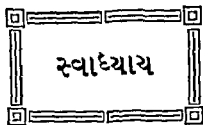
અમદાવાદની આગુબાગુ ઘણાં જગલો છે. ત્યાંથી ચિત્તાઓ પકડવામાં આવે છે અને એમને કેળવણી આપી શિકાર માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. શિકાર માટે પ્રાંતો દાકેમ એવા કેળવાયલા ચિત્તાઓ પાદશાહને બેટ તરીકે મોકલે છે. અને પોતાના સિવાય બીજા કોઈને ચિત્તાઓ ખરીદવા દેતો નથી. જે લોકો ચિત્તાઓ પાળતા તેઓ એમને મેદાનમાં

રાખતા અને ત્યાં એમને વારંવાર ચાખડીને તથા અનેક રીતે માણસ સાથે ઉળવી દેતા જેવી એમને માણસ સાથે લડાઈમાં ઉતારી શકાય.

હવે લોકોએ એ દેશમાં મોંઘા મૂકતું ગણાતું પોતાની પાસેનું એક વિચિત્ર પ્રાણી બતાવ્યું. એનું માથું કોનીના (Conie) જેવું હતું, એની આંખો એક અપૂર્વ પ્રાણી અને દાંત સસલાનાં જેવાં હતાં. મોંઘું ગોળ અને માંસના રંગનું તથા પૂંછડી ખીસકોલીના જેવી પરંતુ ખીસકોલી કરતાં દોઢ કુટ લાંબી હતી. આગલા પગમાં એને ચાર આંગળીઓ હતી અને પાંચમી આંગળીની જગ્યાએ એક નોહોર હતો. એના પગનાં તળીઆં વાંદરાના જેવાં ચપટાં અને માંસના રંગનાં હતાં. એના વાળ લાંબા, કઠરા અને કાળાથી પડતા લાલ રંગના હતા, સિવાય કે એના પેટ પરના અને આગલા ભાગ પરના વાળ ભૂખરા રંગના હતા. એ માંસ વગર ગમે તે ચીજ ખાતું અને કુણામાં કુણુ ફળને સહેલાઈથી તોડી શકતું. એ પ્રાણી જંગલી કે નુકે-સાનકારક પણ નહોતું. ખીસકોલી સાથે એ રમતું અને ખીસકોલીના જેવા ચાળા કરતું. ખીસકોલી કે એમ એ પોતાનું મોંઘું પોતાના પગ અને પુંછડીવડે ધસતું અને ચીસ પણ એના જેવી પાડતું. ફરક માત્ર એ કે એની ચીસ વધારે લાંબી ચાલતી. હવે લોકોએ એને કોઈ એખીસીનીઆના રહેવાસી પાસેથી ખરીદ્યું હતું, જે એને મદ્રાથી લાવ્યો હતો. કોઈ એ પ્રાણીનું નામ કહી શકતું નહોતું તેમજ એ કંઈ જાતનું જાનવર છે એ પણ કોઈ કહી શકતું નહિ. મારા પુરતી મને ચંદ્ર નથી કે એ એક જાતની ખીસકોલી હતી; પછી ભલે યૂરોપમાં આપણે જોઈએ છીએ, એના કરતાં એ ત્રણ ગણી મોટી હોય.

અમદાવાદમાં સાદીન, મલમલ, ટ્વેડા અને સોનેરી છુટ્ટાવાળા ભરત ભરેલા પટ્ટા (tapestrios) નો વેપાર વધારે ચાલે છે. સુતરાઈ કાપડ અમદાવાદનો ખાસ પણ ત્યાં વેચાય છે પરંતુ એ લાહોર અને દિલ્હીથી આવે છે. ગળા, આદુ, સૂંઠ, ખાંડ, છરું, લાખ, મોરેબોલ્ડન્સ, આંબલી, અરીણ, સુરો-ખાર અને મધ ત્યાંથી પરદેશ જાય છે. હવે લોકોનો મુખ્ય વેપાર અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીનો (schilts) છે. એ એક જાતનું ચિત્રામણવાળું કાપડ છે. પરંતુ એ મજલીપદ્મ તથા સેંટ થોમસના જેવું જરાએ ત્રીણું સુંદર કાપડ નથી.

પાદસહમહર્ષણવો (પ્રાકૃતશબ્દમહાર્ણવઃ) પ્રથમ खंड-
कर्ता पंडित हरगोविंददास त्रिकमचंद शेट.

વ્યાકરણ અને કોશ વિના કોઇ ભાષાને અભ્યાસ સરળ રીતે થઇ શકતો નથી-સં-
સ્કૃત જેની કઠણ ભાષા પણ તેનાં અનેક પ્રકારનાં નવી પદ્ધતિનાં વ્યાકરણો અને કોશો
થવાથી ભણવામાં સરળ પડે છે ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા-ને સરળ અને મૃદુ ઉચ્ચારવાળી છતાં-
તેનાં નવીન રીતનાં વ્યાકરણો^૧ અને કોશો^૨ ન થવાથી સંસ્કૃત કરતાં પણ દુર્ગમ જણાય
છે. પ્રાકૃતભાષાની એ દુર્ગમતાને ઓછી કરવા માટે પંડિત હરગોવિંદદાસે સાંકળેલા આ
'પ્રાકૃત-શબ્દ મહાર્ણવ'ની પહેાંચ લેતાં અમને અત્યંત હર્ષ થાય છે. પ્રાયઃ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર
હિંદી ભાષામાં આવેા પહેલો જ કોશ અમારી સામે આવે છે. પંડિતજીના કહેવા મુજબ આ
કોશમાં લગભગ પોણા લાખ શબ્દો આવનારા છે, તેમાં આ પ્રથમ ભાગ માત્ર સ્વરાદિ શબ્દોનો
છે-પ્રાકૃતમાં 'ઋ, ૠ, ષે કે ઔ' નો તો પ્રયોગ નથી અર્થાત્ આ કોશમાં આ ચાર સ્વર
સિવાય બીજા સ્વરથી શરૂ થનારા શબ્દો આવેલા છે-આના બીજા ભાગો પણ પંડિતજી તરફથી
શીઘ્ર પ્રકટ થનારા છે. કોશમાં પંડિતજીએ પ્રાકૃત શબ્દ, સંસ્કૃત પ્રતિરૂપ, હિંદી અર્થ અને
એ શબ્દનાં સ્થળ લખેલાં છે-એમનો આ ક્રમ પ્રાકૃતના અભ્યાસ કરનારાઓને માટે વિશેષ ઉપયોગી
છે-સાથે સાથે શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ અને દેશશબ્દોને પણ પંડિતજીએ ઓળખાવેલા
છે. જે કે એમણે દેશશબ્દોનાં સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો મૂક્યા છે પણ પરંતુ આ પ્રમાણે તેમણે બની
શકે ત્યાં સુધી એ દરેક શબ્દ માટે કર્યું હોત તો વિશેષ હીક થાત અને ભાષાશાસ્ત્રને ટેકો
મળત. 'અદ્વિરજુવદ્' 'ઓહુર' 'ઈહુર' 'અંગવઙ્ઞેણ' 'અઢમપિસાય' 'પક્ષા-
દિલ્લે' 'પક્ષવરિલ્લે' અને 'ઑસા' વગેરે શબ્દોનાં આ- 'અચિરયુષતિ'
'અથધુર' 'દત્તવર' 'અર્જ્જવર્ધન' 'અબ્રપિશાચ', 'પક્ષાશ્લીય' 'પક્ષગૃહીય'
અને અવશ્યાય-સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો તદ્દન શક્ય છે અને એ સંસ્કૃત પ્રતિરૂપોમાં
અર્થદ્રષ્ટિ પણ અભાધિત રહે છે. હવે પછીના બીજા ભાગોમાં આ માટે અમે
પંડિતજીનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. પંડિતજીએ મુખાસનાહચરિયંની છાયા

૧ દશેક વર્ષ પહેલાં પંડિતજીના સહાધ્યાયી-ભાઈ બેચરદાસે સાધારણ વ્યાકરણની ગરજ
સારે તેવી એક 'પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા' લખી હતી પણ તે, તે વખતે હીક હતી હવે તો એમાં
વિશેષ સુધારો કરવાની અમે જરૂર જોઈએ છીએ. હાલમાં અમારૂં મંદિર યોડા મહિના પછી
એક 'પ્રાકૃતવ્યાકરણ' પ્રકટ કરનાર છે-સંખાં

૨ ધનપાળકવિકૃત 'પાદઅલસઙ્કી'- નામભાળા નામનો એક પ્રાકૃત કોશ પં.
બેચરદાસે પ્રકટ કરેલો છે પણ તે નાનો છે અને હવે મળતો પણ નથી- સં.

કરી છે તેમાં તો ગુંદલ જોવા દેય શબ્દોનાં? પણ સંસ્કૃત પ્રાતરપો મૂક્યાં છે તો આ કોશમાં તેમણે એમ કેમ નહિ કર્યું હોય? પ્રાકૃતમાં 'શ' નો પ્રયોગ જ નથી તો કોશમાં મૂકેલો-અવશ (અવશ) ઘડવાનલ (સે ૧, ૧)-થું 'અવસ' ને બદલે 'અવશ' મૂકયો છે કે એ એવો જ શબ્દ છે? આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બનાવવા માટે, કૌંસમાં 'અવશ' પાસે 'અપ્+અશ' પણ મૂકવું જરૂરનું લાગે છે. પંડિતશ્રીએ કોશમાં 'ઉજ્જ' ધાતુનું સંસ્કૃત (સિચ) મૂક્યું છે અને ત્યાં સુપાસનાહચરિય' માં આ 'ઉજ્જ' નો પ્રયોગ છે ત્યાં 'યુજ્' કદીને કામ ચલાવ્યું છે તો અમને આ શબ્દ માટે કાંઈ નિશ્ચિત સમાધાન જરૂર નથી. 'સુરસુંદરી' ચરિયનું પ્રમાણ આપીને પંડિતશ્રી 'અહિણવેમાણ' શબ્દને 'અમિ+નો' માંથી ઉપન્યવતા લાગે છે પણ જો 'અમિ+ની' ઉપરથી એ શબ્દને ઉપન્યવતા હોય તો 'અહિણવમાણ' શબ્દ બરાબર લાગે છે—કારણ કે 'નો' ધાતુનો ગુણ ચલા પછી તેના 'ય' નો 'વ' થતો હોય એ અમારા ખ્યાલમાં નથી. જો કે 'સુરસુંદરી'ના મૂળમાં 'અહિણવેમાણ' શબ્દ છે અને છાયા પણ પંડિતશ્રીએ 'અમિ-નયન' કરેલી છે પણ કદાચ ત્યાં છાપણીની ભુલને લીધે—જવમાણ ને બદલે—જવેમાણ' કાં ન જાયું હોય? ખરી વાત તો એ છે કે, પોતાની જ છાયાનો ઉપયોગ પોતાના કોશમાં કરવો એ જોખમ ભરેલું ગણાય. પંડિતશ્રીએ અગ્રે સૂચવી દીધું છે છીએ કે, તેઓએ ભુલેચુક્યે પણ પોતાના કોશમાં શબ્દોનાં સ્થળો માટે તો 'અભિધાનરાજે'દ્ર' નો ઉપયોગ ન જ કરવો. તેમાં ભુલો વિશેષ રહેલી છે અને શબ્દોનાં સ્થળો માટે તો એમાં આપેલા ઉલ્લેખો સર્વથા વિશ્વસનીય નથી એ અમારા અનુભવ છે. પંડિતશ્રીએ આપેલો 'અમોક્તલિ' શબ્દ 'ઓધનિયુક્તિ' (સમિતિવાળી) ની ગાથા ૨૬૫માં છે (૫૦ ૧૦૮) ત્યારે પંડિતશ્રીના કોશમાં અને 'અભિધાનરાજે'દ્ર'માં એ શબ્દને '૨૫' મી ગાથામાં આવેલો જણાવેલો છે. કદાચ આ ભુલ છાપણીની હોય, પણ આવા કામમાં આવી એક પણ ભુલ આવે તો આવા કોશને ટાળે નહિ. નીચે જણાવેલી છાપણીની ભુલને કદાચ પાંચતાર સુધારી પણ શકે, પણ '૨૬૫' ના '૨૫' જેવી ભુલને તો કેઈ પણ શી રીતે સુધારે? આ તો અગ્રે ઉપર ઉપરથી પંડિતશ્રીને મિત્રભાવે સૂચવીએ છીએ, કોશની ગુણદોષાત્મક સમાલોચના તો એ આખો કોશ અમારી પાસે આવ્યા પછી આપી શકીએ.

મૂળ.

છાયા.

૧ હરિચ—ગુંદલચટયાણ—હરિક—ગુન્દલચટકાનામ્ ॥૮ પૃ૦ ૪૮૫
હરિસગુંદલે કાર્ડ—હર્યગુંદલં કૃત્વા ॥૨૮-પૃ૦ ૧૩૭
આર્ણવગુંદલેણ— આનન્દગુંદલેન ॥૭-પૃ૦ ૧૩૬

૨ ડંજિસ્તદ્ સયં સરેડણ—યોક્ષ્યતિ સ્વયં સ્મૃત્વા ॥૧૨-પૃ૦ ૧૩૬.
સો ડંજિઓ સદ્ધિ— સ યોજિતસ્તથાપિ ॥ ૪૪-પૃ૦ ૧૩૯

૩ સુરસુંદરી-ત્રીજો પરિચેદ, શ્લોક ૧૫૦. પ્રસ્તુત કોશમાં પણ પંડિતશ્રીએ 'અમિણી' ધાતુનાં 'અમિણઅંત' (મૈ. ૭૨) અને 'અમિણજ્ઞાંત'—આમ જો વર્તમાન ફૂંતો જણાવ્યાં છે પણ 'ત્રી' ધાતુના 'વ' વાળું ૩૫ જણાવ્યું નથી.

૪ અદ્ધ પુન (અય) અહીં 'અય' ને બદલે 'અર્થ' જોધ્યો.

જે કામ જન સમાજ પોતાના પ્રવચનની પ્રગતિને માટે પચીસ પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને કરાવેલું જોઇતું હતું અને જે કામમાં ખુદ જૈન આગમના અભ્યાસી સાધુઓએ પંડુ જોઇતું હતું તે કામ ન્યારે પંડિતજીએ એકસે હાથે શરૂ કર્યું છે ત્યારે દરેક જૈન સાધુ અને ગૃહસ્થની ફરજ છે કે તેઓ આવી પ્રવૃત્તિને સક્રિય પ્રોત્સાહન આપી પોતાની જ્ઞાનમકિતને માત્ર ઉપકરણપૂર્ણમાં જ સંકુચિત ન રાખતાં ખરા પ્રદેશતરફ વાળે. આ કોશ મોત્ર જૈનેતે ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ હિંદની દરેક પ્રાંતિક ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનાર માટે પણ અસાધારણ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. માટે બીજી બીજી રાષ્ટ્રભાષાને ઉત્તેજન આપનારી દરેક સંસ્થાઓએ પણ પંડિતજીના આ પ્રયત્નની જરૂર કદર કરવી ધટે છે. સાથે પંડિતજીને પણ ભલામણ કરીએ છીએ કે, આ કામ હાલ તેઓ જેટલી સાવધાનીથી કરે છે તેથી બેવડી સાવધાની રાખી આ કોશના હવે પછીના ભાગો પ્રકટ કરશે. કોશના કામકાજમાં બીજી બધી દૃષ્ટિઓ કરતાં અર્થ મૂકવામાં 'તુલનાત્મક' પદ્ધતિ'નો ઉપયોગ કરવાનો દૃષ્ટિ વિશેષ મહત્વની છે એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે. કોશની છપાઇ તથા કાગળ પણ સારા છે. સર્વ રીતે આ કામ વિશેષ પ્રશંસનીય છે અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એમાં કોઇના બે મત હોઇ શકે નહિ. કોશના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂલ્ય જણાવ્યું નથી પણ ગૃહસ્થખંડમાં પૂરા કોશની કિંમત રૂપિયા ૨૫ જણાવેલા છે. પ્રાપ્તિસ્થાન-

દલીચંદ માણેકચંદ શેઠ

નં. ૪૬ ઇબેર સ્ટ્રીટ.

કલકત્તા.

બે.

શિલ્પરત્નમ્ (પૂર્વભાગઃ) શ્રીકુમારપ્રણીતમ્. સં. મહામહોપાધ્યાય તં ગણપતિ શાસ્ત્રી. ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃતસીરીઝ ગ્રંથાંક ૭૫.

આ ગ્રંથ ૪૦ સં સોળમા સૈકાના ઉત્તર ભાગમાં કેરલ દેશના શિલ્પવિદ્યાવિશારદ કુમાર નામના વિદ્વાને રચેલો છે, આ ગ્રંથના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં ૪૬ અને બીજામાં ૩૫ અધ્યાયો છે. તેમાં જે શિલ્પનું વર્ણન છે, તે અનેક પ્રકારનું હોઇ શિલ્પના ખાસ અભ્યાસી અને જિજ્ઞાસુઓને વધારે ઉપયોગી છે. આ સ્થળે તે પહેલા ભાગની બહુજ ચોટામાં માહિતી નીચે આપીએ છીએ.

અધ્યાય ૧ લો : આના ચાર ભાગ પાઠી શકાય. પહેલામાં મંગળ, બીજામાં સમગ્ર ગ્રંથના વિષયોની યાદી, ત્રીજામાં આચાર્ય અને ચોથામાં શિલ્પીનાં લક્ષણો. મંગળ વિષયને અનુરૂપ હોઇ ખ્યાન બેચે છે. તેમાં ખજુરચડા સૂર્યને વાંસલાથી છોલી સુંવાળો બનાવનાર આદિ શિલ્પી વિષ્ણુમોને યાદ કરેલ છે. ત્રિપુર દાનવના ત્રણ નગરને આકાશમાં રચનાર 'અપ' નું શિલ્પી રૂપે સ્તવન કર્યું છે.

૧ 'અદિ (ય) ગરણી' શબ્દનો અર્થ 'લોહારકા एक उपकरण' મૂકવા-કરતાં 'પેરન' મૂક્યો હોય તો કેટલું અને કેટલું શબ્દસામ્ય જણાઇ આવે.

મંગળ બાદ જે વિષયાનુક્રમણિકા આપેલી છે, તે સમગ્ર ગ્રંથની હોવાથી તે નીચે માપીએ છીએ જેથી ચોડામાં ગ્રંથની માહિતી મળી શકે.

૧ આચાર્ય લક્ષણ-આમાં શિષ્યીનાં લક્ષણો આવી ગય છે.	૨૪ જાળાઆનાં લક્ષણો.
૨ માનસાધન.	૨૫ ટૂટ અને કોણ વગેરેનું વિધાન.
૩ જમીનનાં લક્ષણો.	૨૬ પંજરનું વિધાન.
૪ જમીનનું પ્રદણ.	૨૭ ટ્રસ્ટકુટિતક.
૫ ગામ, પુર, નગર, રાજધાની વગેરેનાં લક્ષણો.	૨૮ કુંભલતાવિધાન.
૬ પદવિન્યાસ.	૨૯ ઉત્તરલક્ષણ.
૭ વાસ્તુપૂજા.	૩૦ પ્રસ્તરવિધાન.
૮ ગામ, નગર વગેરેનાં દ્વારોનું વિધાન.	૩૧ ગદ્યલક્ષણ.
૯ દેવમંદિરના સ્થાનોના નિયમો.	૩૨ શિખરલક્ષણ.
૧૦ ખાતવિધિ.	૩૩ લુપાલક્ષણ.
૧૧ દિશાઓની માપણી.	૩૪ મૂર્ત્યેષ્ટકાવિન્યાસવિચાર.
૧૨ ગર્ભસ્થાન.	૩૫ નાસિકાલક્ષણ.
૧૩ વાસ્તુના મર્મોનું નિરૂપણ.	૩૬ સ્તુપિકાલક્ષણ.
૧૪ પથર, ઈંટ, ચુનો, માટી, વગેરેનું સ્વરૂપ.	૩૭ શાંતિક વગેરે પાંચ પ્રકારનાં સદનોના નિયમો.
૧૫ આય વગેરેનાં લક્ષણો.	૩૮ વર્તુલ અને પટ્ટકોણ વગેરે પ્રાસાદનાં લક્ષણો.
૧૬ પ્રાસાદલક્ષણ અને તેના ભેદો.	૩૯ મંડપવિધાન.
૧૭ પાદધિષ્ઠાન વગેરેની ઉચ્ચાઈના નિયમો.	૪૦ પાંચ પ્રકારોનાં લક્ષણો.
૧૮ ઉપપીઠનું લક્ષણ.	૪૧ ગોપુરોનું વિધાન.
૧૯ અધિષ્ઠાનનાં લક્ષણો.	૪૨ પરિવારવિધાન.
૨૦ નાળલક્ષણ.	૪૩ બલિપીઠલક્ષણ.
૨૧ ભીંતનાં લક્ષણો.	૪૪ ધ્વજલક્ષણ.
૨૨ બારણાનાં લક્ષણો.	૪૫ સંધિલક્ષણ.
૨૩ તોરણનાં લક્ષણો.	૪૬ ચિત્રલક્ષણ.

પહેલા ભાગની અધ્યાયવાર આ અનુક્રમણિકા આપ્યા પછી સાચે જ બીજા ભાગનાં વિષયોની પણ અધ્યાયવાર અનુક્રમણિકા આપેલી છે. તે આ પ્રમાણે:- (૧) બિંબલિંગાદિ સાધન સ્વીકૃતિનો ક્રમ. (૨) લિંગનું લક્ષણ (૩) લિંગના લક્ષણનું લક્ષણ (૪) બિંબાયામ વિધિ (૫) ઉત્તમ દશતાલક (૬) મધ્યમ દશતાલક (૭) અધમ દશતાલક (૮) ઉત્તમ નવતાલ (૯) મધ્યમ નવતાલ (૧૦) અધમ નવતાલ (૧૧) અષ્ટતાલ (૧૨) સપ્તતાલ (૧૩) પૃષ્ઠતાલ (૧૪) પંચતાલ (૧૫) ચતુષ્તાલ (૧૬) બ્રૂપાયુધવિધિ (૧૭) ચક્રસંસ્થાપન (૧૮) રત્નનુ બંધક્રમ (૧૯) મૂર્ત્યેપન (૨૦) દેવીલક્ષણ (૨૧) વાદ્યલક્ષણ (૨૨) શૈવપ્રકરણ

(૨૩) વૈષ્ણવપ્રકરણ (૨૪) શક્તિમાર્ગ (૨૫) ધ્યાન (૨૬) બિંબદોષ (૨૭) પીઠલક્ષણ (૨૮) પ્રતિષ્ઠાનો ક્રમ (૨૯) છર્ણોદ્ધાર (૩૦) લિંગપ્રાસાદકરણ (૩૧) માનુષાલયલક્ષણ (૩૨) કૃપપ્રશ્ન (૩૩) આસનાદિ પરિચ્છેદ (૩૪) કારીગરોના પગારની ગોઠવણનો ક્રમ (૩૫) સ્તુરિકાલક્ષણ.

આ તો માત્ર સંપૂર્ણ ગ્રંથની વિષયાનુક્રમણિકા થઈ. તેમાં પ્રથમ સૂચવેલ ૪૬ વિષયોના ૪૬ અધ્યાયો એ જ આ પ્રથમ ભાગમાં છે. દરેક અધ્યાયના દરેક વિષયને લંગતી નાનીમોટી બધી બાબતો ગ્રંથકારે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોનું દોહન કરી થોડામાં વર્ણવી છે. આ ગ્રંથની ખરી વિશેષતા તો શિલ્પશાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસી જ નાણી શકે છતાં એટલું તો કહી શકાય છે કે લુપ્તપ્રાય શિલ્પસાહિત્યની આ એક ગ્રંથમાં ઝાંખી થઈ શકે છે. ભાષા કાંઈ કઠણ નથી. શિલ્પને લગતા પારિભાષિક શબ્દો આમાં ઘણા છે. આ શબ્દો સુઢી તેની ગુજરાતીમાં માહિતી આપી ચાલુ લોકભાષામાં મળતા કેટલાક શબ્દો સાથે સરખાવી તેનું મૂળ બતાવવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિમાં શિલ્પને લગતી ખોટ પૂરી પડે.

વસ્તુસ્વભાવનું વર્ણન ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ અને રોચક કર્યું છે. તેના થોડાક દાખલાઓ નીચે લખ્યો.

(ક) શિલ્પીનું વર્ણન આપતાં તે કહે છે કે, જેને અંગો ઓછાં કે અદકાં ન હોય, જે ધાર્મિક યાને દ્વાણુ હોય, મત્સર અને ધુર્બી વગરનો હોય, વ્યવસ્થાકુશળ અને ખાનદાન કુળનો હોય, ગણિત, પુરાણનો જાણુકાર હોય, ખુશમિલ્લજી અને સંતોષી હોય, ચિત્ર અને સંપૂર્ણ દેશનો જ્ઞાતા હોય, સાચા ખોલો, જિતેન્દ્રિય, નિરોગી, અપ્રમાદી તથા સાતે વ્યસનથી મુક્ત હોય, જેનું નામ સુંદર અને અધુર્વર્ગ મજાણુત હોય, વાસ્તુવિદ્યાનો પારગામી હોય, સ્થપતિની આજ્ઞાને માનનારો અને દરેક કામમાં કુશળ તેમ જ સૂત્ર, દંડનું પ્રમાણુ ને માન ઉન્માનનો જાણુનાર હોય તે ખરો શિલ્પી.

આ દરેક વિશેષણ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન ભારતનો શિલ્પીનો આદર્શ કેટલો ઉંચો હતો. શિલ્પીને માટે ઉચ્ચ ચારિત્રની આવશ્યકતા માનવામાં કેટલું ઔચિત્ય છે તે આપણે જાણીએ છીએ.

(ઘ) માનનું સ્વરૂપ જણાવતાં ગ્રંથકારે એટલી ઝીણી છતાં ચોક્કસ દષ્ટિ રાખી છે કે તે ઉપરથી પ્રાચીન શિલ્પવિદ્યાની પ્રગતિ અને ચોક્કસાદનો ખ્યાલ આવે છે. પરમાણુથી શરૂઆત કરે છે પછી ત્રસરણુ (કોઠી વિગેરે ચાલતાં તેના પગથી ઉડતી રજ), વાલાચ (વાળની આણી), લીખ, ચૂકા (જૂ), યવ એમ ઉત્તરોત્તર માપ વધારતાં વધારતાં ચોળન સુધીનું માપ વર્ણવ્યું છે; જેને લગભગ મળતું વર્ણન જૈન આગમોમાંના અનુચોગદ્વારમાં છે. તે સિવાય ઘર, ગામ, પુર, નગર, દેવાલય, બિંબ વિગેરેના નિર્માણમાં ક્યા ક્યા માનનો ઉપયોગ કરવો એ વર્ણવ્યું છે.

(ગ) મહેલ બનાવવામાં જોઈતાં શિલા, ઈંટ, સુનો, માટી, દેશાં, લાકડાં, લોહું વગેરે દ્રવ્યો કેવી જાતનાં પસંદ કરવાં અને કેવી જાતનાં પસંદ ન કરવાં તેનું ખ્યાન ખરે જ પ્રાચીન શિલ્પજ્ઞની અનુભવશીલતા સૂચવે છે. તેમાં નદી પસંદ કરવાની અનેક જાતની શિલાઓ બતાવતાં કહ્યું છે કે:-જેના ઉપર ખૂણા નીકળ્યા હોય, જેમાં રેખાઓ પડી હોય, જે રંગમાં શીક્રી હોય, જે રક્ષ હોય, વગેરે શિલાઓ ત્યાજ્ય છે.

ઈંદ્ર બનાવવાની વિધિ અને તેનું પ્રમાણ આપતાં કહે છે કે, ખાડામાં અમુક દિવસ મુધી ભેગ વિનાની મુંવાળી માટી ભરી પાણી નાખી રાખી મૂકવી. બાદ ખૂબ હાથ અને પગથી ચુંદી, મસળી બાર બાર આગળ લાંબી અને છ છ આંગળ પહોળા ઇંદો બનાવવી. એવી રીતે લાકડાં વગેરે બધાં દ્રવ્યોના સંબંધમાં ગણવા જેવી માહિતી આપી છે.

(ઘ) ચિત્રોનું ચર્ચન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, દરેક જાતની છમારતો અને તેના દરવાજાઓને વિવિધ ચિત્રોથી આકર્ષક બનાવવાં જોઈએ. ચિત્ર એટલે જંગમ કે સ્થાયર વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વભાવનું નિર્માણ. ચિત્રના, ચિત્ર, ચિત્રાર્થ ને ચિત્રાભાસ એવા ત્રણ ભાગો કરી તેનાં લક્ષણો આપતાં કહ્યું છે કે, દરેક અંગને દેખવાલાયક બનાવવું તે ચિત્ર; ભીંત વગેરે ઉપર લાગવાને લીધે જેમાં અર્થ ભાગ દેખાય છે તે ચિત્રાર્થ અને જે વિદેખનથી કાઢેલું હોય તે ચિત્રાભાસ. આવા ચિત્રમેદો વર્ણવ્યા બાદ તેના દ્રવ્યોના, ઉપકરણોના, રંગો વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ સ્થળે પ્રસ્તુત ગ્રંથના એક પણ વિષયનો વિસ્તૃત પરિચય ન આપી શકાય તેથી જિજ્ઞાસુઓને ખાસ કરીને દલાકારોને ને ગ્રંથ જોવા વિનંતી છે.

મુ.

ખિહાર અને ઓરિસ્સા રીક્ષર્ચ સોસાયટીના જર્નલમાં (વા. ૬-ભા. ૧) શિલ્પરત્નના ચિત્રને લગતા પ્રકરણની રચના કે. પી. જયરાલે કરી છે. તેના સાર નીચે મુજબ છે.

અત્યાર મુઘી ચિત્રની કલા અને શાસ્ત્ર ઉપર કોઇ પણ હિન્દુ ગ્રંથ મળી આવ્યો નહતો. કામસૂત્ર ઉપરની ટીકામાં ચિત્રલક્ષણ ઉપર એક છૂટું અવતરણ છે તે સિવાય કશું મળી આવ્યું નથી. સંસ્કૃતમાં આ વિષય ઉપર બહોળું સાહિત્ય હતું તેની કાંઇક ઝાંખી દેવાવા આ ગોંધ લીધી છે.

મદામહોપાધ્યાય ગણપતિશાસ્ત્રી જેઓ ત્રિવેન્દ્ર સંસ્કૃત સંસ્થાના સંપાદક છે તેમણે ૧૯૨૨ માં શ્રીકુમારના શિલ્પરત્નનો પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય મહાન બાંધવાનું શાસ્ત્ર (civil engineering) છે પણ તેમાં ચિત્ર ઉપર પણ એક સુંદર પ્રકરણ છે. આખો ગ્રંથ અન્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોને આધારે લખાયો છે. કતાં પોતે કહે છે કે—

+ + + અતિવિપુલતરેભ્યોઽથ પૂર્વાંગમેભ્યઃ ।

સંક્ષિપ્તં શિલ્પરત્નં પ્રલિખિતુમધુના પ્રક્રમે તત્ક્રમેણ ॥૭॥

અતિવિપુલ પૂર્વાંગમેમાંથી (શાસ્ત્રોમાંથી) સંક્ષિપ્ત કરેલું શિલ્પરત્ન હવે કમથી લખવાનું શરૂ કરું છું.

૪૬મા પ્રકરણમાં ચિત્રલક્ષણની ચર્ચા કરી છે. ગ્રંથકર્તા પ્રથમ ચિત્ર શબ્દ મૂર્તિ અને ચિત્ર બન્ને અર્થમાં વાપરે છે. અને પછી માત્ર ચિત્રવિષય ચર્ચા કરે છે. ચિત્રની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

જંગમા વા સ્થાયરા વા વૈ સન્તિ ભુવનવ્રયે ।

તત્તત્સ્વભાવતસ્તેષાં કરણં ચિત્રમુચ્યતે ॥ ૨ ॥

તત્ત્વિચરં તુ ત્રિધા જ્ઞેયં તસ્ય મેદોઽયુનોચ્યતે ।

સર્વાગદૃશ્યકરણં ત્રિપ્રમિત્યભિધીયતે ॥ ૩ ॥

મિત્યાદૌ લગ્નભાવેનાપ્યર્ધં યત્ર પ્રદશ્યતે ।

તદર્ધચિત્રમિત્યુક્તં યત્તત્તેષાં વિલેખનમ્ ॥ ૯ ॥

ચિત્રાભાસમિતિ ક્ષ્યાતં પૂર્વેઃ શિલ્પવિશારદઃ ।

જુવનત્રયમાં જે જે જંગમ અથવા સ્થાયી હોય તેમને સ્વભાવ પ્રમાણે કરી બનાવવાં તે ચિત્ર; એવું ચિત્ર ત્રણ પ્રકારનું છે. જેના હવે બેઠો કહેવાય છે-સર્વ અંગેને દસ્ય કરી બનાવવાં તે ચિત્ર કહેવાય છે. બીજા વજેરમાં લગાડીને અર્ધુ પ્રદર્શિત કરાય તે અર્ધચિત્ર કહેવાય છે; અને તેમનું જે વિલેખન તેને પૂર્વે થઈ ગયેલા શિલ્પવિશારદોએ ચિત્રાભાસ કહેલું છે.

તે બનાવવાની વસ્તુઓ વિશે કહ્યું છે કે,

ચિત્રં વાપ્યથ ચિત્રાર્ધં મૃદા વા સુઘ્રયાડપિ વા ॥ ૫ ॥

દારુણા શિલ્પા વાડથ લોહરિપકયાપિ વા ।

તત્તદ્દેવ્યઃ પ્રકુર્વાત ચયાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ॥ ૬ ॥

યથાયુક્તિ યથાશોભં નાનાવર્ણૈશ્ચ ભૂષયેત્ ।

ચિત્ર અને અર્ધચિત્ર માટીથી, સુનાથી, લાકડાથી, પથ્થરથી, લોહાથી કે ઇંટથી થઈ શકે. જોયા પ્રમાણે અને ઠુત પ્રમાણે તે તે દ્રવ્યો વાપરવાં અને યુક્તિ પ્રમાણે અને જેમ શોભે તેમ વિવિધ વર્ણોથી તેને શોભિત કરવું.

ચિત્રાભાસની સામગ્રી સંબંધી લખ્યું છે કે તે, યુક્તવર્ણુ ઔદ્યે યોગ્ય રંગો વડે સુનાથી લીસી કરેલી (સુધામિઃ સ્નિગ્ધમિત્યાદૌ) દિવાલ ઉપર કરવું. અને કદાચ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

પથં ધવલિતે મિત્તૌ દર્પણોદરસંનિભે ।

ફલકાદૌ પદાદૌ વા ચિત્રલેખનમારભેત્ ॥

એવી રીતે ધોળાને દર્પણ જેવી કરેલી બીજા ઉપર કે ફલક ઉપર કે પટ ઉપર ચિત્ર લેખન શરૂ કરવું.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દિંદુ લેખકોમાં નિત્તિચિત્ર (Fresco-painting) બહુ જ મશહૂર હતું. તેના દાખલાઓ અઝાન્ટા, બાથ, સીમી, વજેરમાં અને વર્ણુને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પુષ્કળ છે. ફલક ઉપરનાં ચિત્રો જોગૃહ નથી પણ દિંદુ નાટકોમાં તેમનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પટ ઉપરના ચિત્રના દાખલાઓ તિમેટના વાવટાઓ છે. ભાસ કહે છે તેમ તે ટીપણીની માફક વાળી રખાતા અને પૂર્વતમ દેશોમાં લઈ પણ એ રિવાજ છે.

પ્રિયદ, મૃધુ, દુઃખ, દેવદાનવની વાર્તાઓ, નગ્ન આકૃતિઓ અને તપસ્વીઓનાં કૃત્યો ચીતરવાનો નિષેધ કરેલો છે. આવા જ નિષેધો દિંદુનાટકશાસ્ત્રના છે, અને બાન્નેના હેતુ સ્સ અને વિવેકદષ્ટિ છે.

યોગ્ય વિષયો સંબંધી લખ્યું છે કે—

મિત્યાદૌ તપ્ર લેખ્યં સ્યાચિત્રં ચિત્રતરાકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

સ્થાગમાચિલ્લવેદાદિ-પુરાણોક્તકથાન્વિતમ્ ।

માનાવર્ણાન્વિતં રમ્યં ન ન્યૂનં નાધિકં શ્વચિત્ ॥ ૧૧ ॥

તત્ર તત્રોચિતાકારરસભાવક્રિયાન્વિતમ ।

ચિત્રં ચિચિત્રફલદં ભર્તુઃ કર્તુમ્થર્ચદા ॥ ૧૨ ॥

ભીત વગેરેમાં કાઢવાનું ચિત્ર ચમત્કારક આકૃતિવાળું, આગમ, અખિલવેદ, પુરાણોની કથામાંથી લીધેલું જોઈએ. તે વિધવિધ વર્ણો વડે રચ્ય જોઈએ, નૂન કે અધિક ન હોવું જોઈએ. તે તે જગ્યાએ ઉચિત આકાર, રસ, ભાવ અને ક્રિયાવાળું જોઈએ.. એવું ચિત્ર ભર્તા અને કર્તા બન્નેને વિચિત્ર ફલ આપે છે.

આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે હિંદુ ચિત્રકાર મુશિક્ષિત હોતો. વાસ્ત્યાનન કામસૂત્રમાં લખે છે કે 'નાગરિકે ચિત્રતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને ચિત્રફલક તેના દિવાનખાનામાં રાખવું જોઈએ. "

૧૪મા શ્લોકથી તે છેલ્લા જોઈએ ૧૪૭ માં શ્લોક સુધી ચિત્રવિધાનને લગતી સૂચનાઓ છે.

ભિત્તિચિત્ર કરવાને માટે દિવાલ પર લગાડવાને ચૂનો છીપની રાખ, મગનો કોટ, ગોળનું પાણી અને રેતી ઉકાળીને બનાવાતો. આવી રીતે લાઈ જેવા બનના પદાર્થમાં કેળાના ગરબનું પથુ મિશ્રણ થતું. એ ક્રિયાને તથુ મહિના લાગના.

દિવાલ ઉપર પ્રથમ નાળાયેરના ઢૂંચાથી હાથ દેવાનો. તે કાથી ફૂટીને બનાવતા. તેના ઉપર ધણી દિવસ સુધી ગોળનું પાણી (ગુહતોચ) લગાડી રાખતા. પછી લોઢાની કે લાકડાની લીસી દર્વી જોઈએ લેતી વડે ધીમે હાથે ચૂનો લગાડાનો. અને કાથીના ઢૂંચા વતી પાણી છંટાતું. લેપ સુકાઈને તૈયાર થાય જોઈએ રંગવાનું શરૂ થતું. ફલક ઉપર લેપની જરૂર નથી.

મુખ્ય રંગો પાંચ ગણાના. સિત-સફેદ, પીત-પંજો. રક્ત-રોતો, ક્લબલ-કાળો, શ્યામ બૂરો (?). લેપ વાળી ભીંત ઉપર પ્રથમ સફેદ રંગ લગાડાતો. તે રંગ શંખ અને સફેદ માટી-માંથી બનાવના. અને ચિત્રની ભેંમાં બનાવવા માટે લીમડાના ગૂંદર લગાડતા તે ઘણે ભાગે ઉઘેછ અને ફૂંચો નુકસાન ન કરે માટે હશે.

પીંછી વાટના જેવી જોઈ ઇંચથી ચાર ઇંચ જેવડી બનાવના અને જૂતી માટી અને ઊંચથી તેને શુદ્ધ કરના.

દેવ, મનુષ્ય, હાથી, પક્ષી, વેલા, જાટ, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે જે જે કાનથી, આંખથી, કે મનથી નિશ્ચિત ક્ષર્ણ હોય તેવા વિષયો ચીતરી શકાય. ચિત્ર કરવાપહેલાં વિષયનું મનન વારં-વાર આવરણક છે. લીટી ખોટી જન્ય તો કોરા લુગડાના કદગથી તેને લુટી નાખવી. ,

કિટ્કેખા જોઈએ બાહરેખા પીળા રંગથી પહેલાં પોચે હાથે દોરતા અને -છેવટે લાલરંગથી દોરવી એવી સૂચના છે.

૪૧ થી પર શ્લોકોમાં વનરપતિના રંગ કેમ બનાવવા તેની લાંબી ક્રિયા આપેલી છે. રંગ હાથે જ બનાવતા. ખનિજ રંગોને માટે જૂદું લખેલું છે. પીંછી અથવા કલમે તથુ પ્રકારની છે-ઝીંગી મધ્યમ અને જાડી. ખીતકોવીના પૂંછડીના વાળની અશીદાર ઝીણી

કળાએ આ દેશની કળા ઉપર જળસી અસર કરી છે એ માન્યતાના છે. આ માન્યતાના બળથી અનુક્ર પ્રાચીન અવશેષોના આજ સુધી મનાયેલા સમયમાં એમણે કેટલોક દેશદાર કર્યો છે. આ એ ખામીઓ ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રકરણ વાંચવાથી આ વિષયની સરસ માહિતી મળે છે.

મૌર્યસમય પહેલાંના કાળમાં આ દેશમાં કળાની કેવી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનું કાંઈ સાધન જળવાઈ રહ્યું નથી. જૂના કાળમાં લાકડાંનાં મકાનો બનાવવાનો જ રિવાજ સામાન્ય હોવાથી કાંઈ ટકી રહ્યું નથી.

જૂનામાં જૂની નિશાનીઓમાં શિલાયુગનાં પાણાનાં હાથીઆરો મળ્યાં છે (જુઓ Plate IX). આ યુગ વિષે અથવા એની નિશાનીઓ વિષે આ ઇતિહાસમાં વિશેષ વિવેચન નથી. શિલાયુગ પછી યુરોપમાં કાંચયુગ બેઠો હતો અને આ દેશમાં તામ્રયુગ બેઠો હતો. ત્રાંબાની નાની મોટી અનેક જૂની ચીજો મળી આવે છે, જેમાં વિચિત્ર આકારના હાથાવાળી અને અતિબારે તરવારો તો ખાસ જોવા જેવી છે (જુઓ Plate X). તામ્રયુગ પૂરો થઈને લોહયુગ—એટલે કે વર્તમાન યુગ આ દેશમાં ક્યારે બેઠો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વેદનાં વચનો ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વે એક હજાર પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં લોહયુગ બેઠો એમ ગણ્યું છે (આ પુસ્તકમાં અગ્વેદનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી માન્યો છે.) ઇરાકમાં પણ લગભગ આ સમયે લોહ વપરાવા લાગ્યું છે અને ઇરાક અને હિન્દુસ્થાન વચ્ચે એ કાળમાં ગાદ સમંધ હતો એવી ખીજ નિશાનીઓ પણ મળે છે એ ઉપરથી લોહ અને તામ્ર બન્નેનું જ્ઞાન ઇરાકમાંથી હિન્દુસ્થાનને મળ્યું હોય એમ માર્શલ સાહેબને લાગે છે.

દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં તો શિલાયુગ પછી લોહયુગ જ આવે છે. વચ્ચે તામ્રયુગ જ નથી. વળી શિલાયુગ બહુ લંબાયો છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ની આસપાસમાં દક્ષિણને લોહાની ઓળખાણ થઈ એમ આ પ્રકરણમાં અનુમાન કર્યું છે. એ યથાર્થ હોય તો ઉત્તરના સ્પર્શે પાસેથી જ દક્ષિણાત્મે લોહાનો ઉપયોગ શીખ્યા હોવા જોઈએ. દક્ષિણમાં લોહાની ઓળખાણ ઇજીપ્તમાંથી આવી એ કલ્પનાને તો સર માર્શલ હસી કાઢે છે.

વૈદિકયુગ—મંત્રોની અપૂર્વ શબ્દ શક્તિથી એ વખતના આર્યોની સામાજિક, ધાર્મિક, માનસિક, રાજકીય, આર્થિક વગેરે સ્થિતિ ઉપર બળવાન પ્રકાશ નાખતો વૈદિક યુગ અનેક સૈંકળો સુધી લંબાયો છે અને વિશાળ દેશ ઉપર ફેલાઈ ગયો છે છતાં એ સમયની ચૂંચ નિશાની ખીજકૂચ મળતી નથી. સદન ડૉ. બ્લૉકે લૅન્ડીય નન્દરગદ આગળ વૈદિક સ્મશાનની જે નિશાનીઓ શોધી કાઢી હતી તે વૈદિક સમયની હોવા વિષે વિદ્વાનોને શંકા છે.

મૌર્ય સમય પહેલાંની જ ખરેખર ગણાય એવી બાંધકામની કોઈ નિશાની હિન્દુસ્થાનમાં અસારે દેખાતી હોય તો તે જૂનાં રાજગૃહ નગરનાં પર્યટની દિવાલોનાં તથા પર્યટનાં ઘરોનાં ખંડેરો છે. પણ આમાં ખાસ કળા જેવું કંઈ નથી. બાકી તો એ વખતે હિન્દુસ્થાનમાં કાંઈ ગામડાંમાં ગરીબ માણસોનાં ઘાસ છે તેવાં માટીનાં ઘરો થતાં. માટીની કાચી છંટા પણ વપરાતી. છાપડે કવચિત્ માટીનું જ હોય તો કવચિત્ વાંસનું હોય. માથે તાડપત્રો નાખવાનો દક્ષિણનો રિવાજ કદાચ ધેંગો જૂનો લગે. ધીમે ધીમે અજોડના વખત સુધીમાં છંટા

પકવવાનો રિવાજ દાખલ થયો અને વાંસને 'કેકાણે લાકડું' વપરાવા લાગ્યું. બાંધકામમાં લાકડાના વપરાશની સાથે કોનરકામની પણ શરૂઆત થઈ. અને કાળક્રમે આ દેશની કળા-પ્રતિભાએ આ કોનરકામ ઉપર અસાધારણ પ્રભુત્વ મેળવ્યું; અને વધારે ખૂબી તો એ છે કે બાંધકામમાં વપરાતી આ વસ્તુઓએ કારીગરો ઉપર એવું પ્રભુત્વ જત્તાવ્યું કે એની અસર પાછળના હેંદ આજ દિવસ સુધીના સ્થાપત્ય ઉપર થઈ છે. સ્થાપત્યનાં જુદાં જુદાં અંગોની આકૃતિ વગેરે માટે કયાંય જહાર ન જતાં મૂળ લાકડાંની અને તે પહેલાં વાંસની અથવા માટી અને ઇંટની એ નકલ છે એમ જોવાથી ઘણાખરો ખુલાસો થઈ જાય છે. પાછળથી પથ્થર ઘણો વપરાવા માંડ્યા પછી પણ ઉભા તથા આડા પથરાને લાકડાં પેટે જોડવાના તથા લાકડાંની રીતે પથ્થર ઉપર કોનરકામ કર્યાના દાખલા છે; તેમજ માટી અને ઇંટના અતિશય જડા થાંભલાઓના અનુકરણમાં પથ્થરના પણ ઉપરનું વજન ઉપાડવા જોઈએ તેથી ઘણાં વધારે જડા થાંભલા ઉભા કરવામાં આવ્યાનાં જૂનાં દાખલા છે.

ગૌર્યોના સમયમાં આવનાં અધકારનો પડેલો ઉપડી જાય છે. ખરું યથાર્થના દેખાવા માટે છે, આપણી પ્રાચીન કળાનો સળંગ ઇતિહાસ એ વખતથી જ શરૂ થાય છે. આ વખત પછીના કળાના પ્રત્યેક રૂપાન્તરના નમૂનાઓ મળે છે. એટલે પ્રત્યેક કળારસિક એ નમૂનાઓ જાતે જોઈને પોતાનો મન બાંધી શકે એમ છે. જ્યાં આપણી કળાનો આત્મા ઓળખાયો ન હોય તો કેવું ગોથું ખાઈ જવાય એનો મોટામાં મોટો દાખલો રૂઝુસતનો છે. આ દેશના સ્થાપત્યના ઇતિહાસના મહત્ત્વવ્યાપી તથા લેખક અને હજી જેનું પુસ્તક આ દેશની 'આર્ટ્સ-સ્કૂલો'માં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલે છે તે રૂઝુસતને સ્પષ્ટ કહી દીધેલું કે દિન-દુસ્થાનની કળાનો ઇતિહાસ એ સામાન્ય રીતે એની અનુક્રમે થતી ગયેલી અધોગતિનો ઇતિહાસ છે. કળાના શ્રેષ્ઠ અને સુન્દરતમ નમૂનાઓ અશોકના વખતના છે. પછીના નમૂનાઓમાં કળા કાળાનુક્રમે ઊતરતી ગઈ છે. રૂઝુસત જેવા તત્ત્વના અભિપ્રાયને વેદનાક્ય માનીને પછીના ઘણાખરો પાશ્ચાત્ય લેખકોએ પણ એ જ અભિપ્રાય આપ્યો કર્યો હતો. પણ છેલ્લાં પચરેક વર્ષથી હાલેજ અને કુમાર સ્વામીન પ્રયાસોએ આ ઘોર અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો છે. અને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સર માર્શલ જેવા સ્પષ્ટ કહે છે (જે કે તેઓ સાહેબ હાલેજ કે કુમાર સ્વામીનો ઉલ્લેખ કરતા નથી) કે કળાના પરદેશી સંપ્રદાયોને તારવી નાખ્યા પછી આ દેશની કળા પોતાના સ્વરૂપમાં અનુક્રમે વિકાસ પામતી ગઈ છે. અને સર્વ દેશકાળમાં કળા વિષયક પ્રશ્નોના જો સ્વાભાવિક પરિણામ આવે તે જ પરિણામ અહીં આવ્યું છે.

ખરેખર મૌર્ય સમયના જ દહેવાય એવા અવશેષો ઘોડા છે. મહાન અશોકે જાતે જુદે જુદે સ્થળે ઉભા કરેલા સ્તંભો, ખુદગયાની ચંદ્રનું સિંહાસન, પથ્થાનાં જોદકામમાંથી મળી આવેલા થાંભલાઓવાળા સભાગૃહના અવશેષો, બિદારમાં બારાબારની શુદ્ધાઓ, સાંચી અને સારનાથમાં સ્તૂપની છત્રીઓનાં કટકો, ત્રણેક મૂર્તિઓ (જેમાંની બે કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમાં અને એક મથુરાના મ્યુઝીઅમમાં છે) એટલા લગભગ મૌર્ય સમયના અવશેષો ગણાય. પણ અશોકના સમયના અવશેષોનાં બે મુખ્ય લક્ષણો છે, જે બધા નમૂનાઓમાં અતિશય સ્પષ્ટ દેખાય છે. (૧) એક તો દરેક મીનનો અતિશય સંભાળથી કાપેલ છે અને (૨) દરેક મીનની ઉપડી સપાટીને ઘણો સરસ ઓપ આપેલ છે.

અશોકના સ્તંભો અથવા લાટા, એક જ પથ્થરના બહુ સફાઈથી કાપેલ તથા ચક્રાક્રિત આપેલા ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉંચા મથાળે સિંહ કે બીજું પણ ખેસારેલા ભવ્ય સ્તંભો છે. (જુઓ Plate X I. 24) આ સ્તંભોની મધ્ય સાદાઈ મૌર્ય સમયના સ્થાપત્યના બધા અવશેષોમાં તરી આવે છે. સારનાથના કંઈકાં ઉપર તથા ખુદ્ધગયાના સિંહાસન ઉપર, જોકે કાંઈ શણગાર નથી પણ એ વસ્તુઓ એ એક જ પથરામાંથી અત્યંત ચોક્કસાઈથી કાપી કાઢેલ છે. ખિદારમાં આજીવકમાટે ખોદાવેલી ગુફાઓ પણ એવી જ ગંભીર સાદાઈ વાળી છે.

મૌર્ય સમયના ઉપર કહેલા નમૂનાઓની સુન્દરતા સાથે સરખાવતાં એ વખતની મૂર્તિકળા-ધણી ઉતરતી લાગે છે. દાખલા તરીકે મથુરાના મ્યુઝીઅમ વાળી પરાખમ મૂર્તિ તદ્દન પ્રાથમિક કળાનો નમૂનો છે. એક જ સમયના બે નમૂનાઓમાંથી એકની (અશોકના સ્તંભો અને તે ઉપરની સિંહ કે બીજી મૂર્તિની) કળા કિત્તમ અને બીજીની અધમ હોવાનો ખુલાસો થું ? સર માર્શલે તો ખુલાસો કરે છે કે અશોકના સ્તંભો ધરાન (પસાપોલીસ) ના સ્તંભોનું અનુકરણ છે અને આ સ્તંભો ઉપરની કળા ધરાનમાંથી જ નહિ પણ ધરાન અને ગ્રીસના સંગમસ્થાનરૂપ બેક્ટ્રીઆમાંથી ઉતરી આવી છે. એ વખતે મધ્ય એશીયા સાથે લાંબા વર્ષોને એવા સંબંધ હતો કે એ પ્રદેશના ધરાનની અને ગ્રીસની કળાના અભ્યાસી અનેક કારીગરો આ દેશમાં મહારાજા અશોકના બોલાવ્યા આવ્યા હશે અને અશોકના અપૂર્વ સ્તંભોએ પરદેશીઓએ કોરેલા છે. બીજી તરફથી મથુરાની મૂર્તિ આ દેશના કારીગરે સ્વપ્રેરૂર્તિથી કોરેલી છે. હિન્દુસ્તાનની જાતકળા અહીંથી શરૂ થઈ અને ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી ગઈ અને અશોકના સ્તંભો વાળી પરદેશી પણ ભવ્યકળા ધીમે ધીમે જેમ સ્વદેશી કળા જોરમાં આવતી ગઈ તેમ તેમ ક્ષીણવીર્ય થતી ગઈ અને અંતે નાશ પાળી. આ નિર્ણય અક્ષરશઃ યથાર્થ હો કે ન હો (હજી વધારે શોધખોળથી વધારે નવો પ્રકાશ પડવાનો ધણો મંભવ છે) પણ અશોકના સ્તંભો જેવી ભવ્યવસ્તુઓ પરદેશી કારીગરોએ અથવા પરદેશી અને દેશી કારી-ગરોએ મળીને કોરેલી કરે તેથી આપણી પ્રમુદ્રાઈ અસ્મિતાને હીનપદ લાગતું નથી. જેના પાણીમાં અનેક વસ્તુઓ, બીજાં જરૂરોમાં પણ ભેગવ્યા કરે અને બંધવાર પાણી કોવી જવ. આપણા દેશમાંયે જ્યારે બધી પ્રગતિઓ ઊપન્ત હતી ત્યારે એમાં નવાં નવાં તરવો બધી દિશાઓમાંથી ભગતાં જતાં હતાં.

સર માર્શલે ઉપર કહેલ સિદ્ધાન્તના દાખલાઓના વર્ણનરૂપે બાકીનું આખું પ્રકરણ લખ્યું છે. એ કહે છે કે બીજી ન્હાની કળાઓને પણ આ વ્યાપ્તિ લાગુ પડે છે. દાખલા તરીકે એ વખતના (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકના) સ્વદેશી પંચચિન્ન સિક્કાઓની બનાવટ તદ્દન પ્રાથમિક તથા બીલકુલ કળા વગરની છે. અને એથી ઉલટું પંચજમાં ઇ-સ-પૂર્વે ચોથા શતકમાં રાજ્ય કરનાર સૌમીતિના સુંદર સિક્કાઓ સેલ્યુક્સ નીકેટોરના સીકાઓનું અનુકરણ હોય એવા ગુદ્ધ થીક પ્રકારના છે.

સર માર્શલના મનપ્રમાણે મૌર્યસમયમાં એક નકશી કામ કરનાર સોનીઓ તથા જડીઆઓની કળાનો સારો વિકાસ થયો હતો અને આ કળા આ દેશમાં આજ નુકી ઉદ્ભૂત રૂપમાં ઊપતી રહી છે. ઇ-સ-પૂર્વે બીજા શતકમાં શુંગરાજ્યકાળમાં આ દેશની કળાએ એકદમ પ્રગતિ કરવા માંડી. મધ્ય એશીઆમાંથી નીકળેલા પરદેશી વિચારોનો પ્રવાહ જેરથી ગંગાને કાંઠે વહેતો ચાલ્યો, અને આ દેશનો એ વખતનો પ્રાચુર્ય કાસીયર એ

પ્રવાહમાંથીયે નવી, નવી ભાવનાઓ અને નવું બળ મેળવવા લાગ્યો. આ વખતમાં જ ધીમે ધીમે બાંધકામમાં લાકડાને બદલે પથ્થર વધારે વધારે વપરાવા લાગ્યો. અને પથ્થરમાં કરેલું કામ વધારે ચિરંજીવ થઈ શકે એ ભાનથી કારીગર વર્ગને શક્તિ અને સમયનો વધારે વધારે ભોગ આપીને પોતાનાં કામને સુંદર અને સુંદરતર કરવાનો ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો. વળી પથ્થર ઝીણુ કોતરકામને વધારે યોગ્ય છે એ હકીકતે પણ ટેટલીક અસર કરી હશે.

આ સમયનો શ્રેષ્ઠ અવશેષ મધ્ય હિંદમાં ભરદતનો સ્તૂપ છે. ખ. સ. ૧૮૭૩ માં સર. કર્નોગદામે એને શોધી કાઢ્યો તે પહેલાં એના મોટા ભાગનો પડોશના ગામડીઆઓએ નાશ કર્યો હતો. પણ પૂર્વ દિશાના તોરણના કેટલાક ભાગો તથા કંઠરાના કેટલાક ભાગો દટાઈ ગયેલા પડ્યા હતા તે હવે કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમાં રાખ્યા છે. સ્તૂપ પોતે તો સાંચીને મળતો તથા કેવળ ઇંટોનો બાંધેલો હતો. ફરતો કંઠરા અને ચારે દિશામાં તોરણો હશે. પૂર્વતું તોરણ બાવીશ શીટ ઉંચું છે. (જુઓ Plate XV, 41) તોરણ અને કંઠરા ઉપર જાતકોની વાર્તાઓ અને બુદ્ધના જીવનચરિત્રના પ્રસંગો કોતરેલા છે. (જુઓ Plate XVI, 42, 43, 44, 45,) આ સિવાય છૂટી મૂર્તિઓ પણ છે. બધું કોતર કામ એક સરખું નથી. આ સ્તૂપને ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકનો ગણ્યો છે. અને માર્શલ સાહેબ કહે છે કે ભરદતના કોતર કામના કેટલાક દાખલાઓમાં એ પહેલાંના શતકની કળા કરતાં કાંઈ પ્રગતિ દેખાતી નથી. બ્યારે બીજા કેટલાક દાખલાઓમાં કોતર કામ વધારે પરિપક્વ છે. છૂટી વ્યક્તિઓની આકૃતિ વધારે કુદરતી થવા લાગી છે. હંકામાં આ દેશના કારીગરોનો હાથ પરદેશીઓની મદદથી તથા એક સૈકાની પથ્થર ઉપર કામ કરવાની ટેવથી ફીક કુશળ થઈ ગયો છે. માર્શલ સાહેબનો તો એવો મત છે કે આ સ્તૂપની કારીગરીમાં જે સરસ મૂર્તિ વિધાનના નમૂના છે તે વાયવ્ય પ્રાન્તમાંથી આવેલા પરદેશી કારીગરોના હાથના છે અને કળામાં કાંઈક ઉત્તરું ઉડું નહિ. પણ છીછું કોતરેલું જે કામ છે તે ત્યાંના મધ્ય હિંદના સ્થાનિક કારીગરોનું કામ છે. વિદિશા (જેશનગર) ના ગરુડધ્વજનો એ દાખલો આપે છે. પાંજખમાં વસતા પરદેશીઓ સાથેના આપણા ધાર્મિક વિનિમયનો એ અચૂક પુરાવો છે એમાં ના નહિ. જે વખતે ધાર્મિક વિનિમય થયો એ વખતે કળાનો વિનિમય કેમ ન થયો હોય ?

બુદ્ધગયાના મંદિરની આસપાસનો કંઠરા અને ચંકમણ માર્ગના ચાંબલાઓ, આ દેશની કળાના વિકાસનું ત્રીજું પગથીયું છે. આના ઉપર પણ પુષ્કળ કોતરણી છે (જુઓ Plate XIX 49 50) અહીંનું કોતર કામ ઘણું અંશે ભરદતને મળતું છે પણ પરદેશી કળાની અસરથી તથા મહાવરાથી એમાં ઘણો સુધારો થયો છે. ભરદતના કોતરકામ સાથે આને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, એ વખતે મધ્ય એશીઆની જે સંકુલ કળામાં ગ્રીસની, સીથીઆની, ઇરાનની તથા ઇરાકની કળાઓનો સંગમ થયો હતો તે કળાનાં ઘણું તત્ત્વો આ દેશના કારીગરો ગ્રહણ કરતા હતા. કાંઈક આ પરદેશી અસરની તો કાંઈક પોતાની અંતઃપ્રેરણાથી આ દેશના કારીગરોએ ભરદતના કાળ કરતાં બુદ્ધગયાના સમયમાં ફીક પ્રગતિ કરી હતી. અને સાંચીનાં તોરણો કરતાં બુદ્ધગયાનું કોતર કામ ઘણું ઉતરતું છે માટે માર્શલ સાહેબ સાંચીનાં તોરણોને ઇ. પૂર્વે પહેલા શતકના પાછલા અર્ધભાગમાં અને બુદ્ધગયાનાં તોરણને એ જ શતકના પહેલા અર્ધ ભાગમાં મૂકે છે. આજ દિવસ સુધી સાંચીનાં તોરણો

પણ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકનાં ગણતાં પણ આ દેશની પ્રાચીન, ઇ. સ. પૂર્વેની, કળાના ઇતિહાસની પોતાની કલ્પના બરાબર બંધ બેસે એ માટે સાંચીના તોરણનો સમય જરા નીચે ઉતાર્યો છે; એ માટે, ઇન્દ્રમિત્ર અને બ્રહ્મમિત્રનાં નામો એક થાંભલા ઉપર લખેલાં હોવાનો પુરાવો આપ્યો છે. પણ એમાં કાંઈ માલ નથી. આ રાજ્યઓ કોણ અને ક્યારે થયા? એ વિષે કશું જાણવામાં નથી. ખરી વાત એટલી છે કે આ દેશની પ્રાચીન કળા વિષે સરંભાર્થે જે આખી કલ્પના કરી છે તે આ રીતે સમય ગોઠવવાથી જ બંધ બેસે છે. આજ કારણથી ભાગ્ય કાલી વગેરે ગુણોનો આજ દિવસ સુધી જે સમય મનાતો હતો તે ફેરવીને એક શતક જેટલો વધારે આધુનિક કરાવ્યો છે.

સાંચીનાં તોરણો વિષે તો શું કહેવું? પ્રાચીનતર કળાના બધા અવશેષોમાં સાંચીનાં પ્રખ્યાત તોરણો સૌથી વધારે સંપૂર્ણ અને સુંદરતમ છે. આવાં પાંચ તોરણો છે. સાંચી વિષે યુગધર્મમાં લાંબું વર્ણન હમણાં જ છપાઈ ગયું છે અને અહીં વધારે અવકાશ નથી. પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપેલા નિર્ણયો જોઈએ. દરેક તોરણ ઉપરનાં કોતરકામની રીત તથા કળા ઉપરથી કાલાનુક્રમમાં પહેલાં દક્ષિણ તરફનું, પછી ઉત્તરનું પછી પૂર્વનું અને છેવટ પશ્ચિમનું તોરણ ઉપર થયું હશે. ચારે તોરણો એક પ્રકારનાં છે, અને કદીઆ કરતાં સુતારની દારીગરી જેવાં વધારે લાગે છે. પથ્થર ઉપર કામ કરવાને અયોગ્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલાં આ તોરણો બે હજાર વર્ષ સુધી આવી સારી હાલતમાં જીવ્યાં એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે. આ તોરણો સુંદર અને જાણે જીવતાં હોય એવાં કોતર કામથી ભરચક ભરેલા છે. સ્તૂપની જાત્રાએ આવના જાત્રાળુઓને આ તોરણોમાં પેસતાં અને સ્તૂપની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરતાં જુદા ધર્મનો આખો ઇતિહાસ-મૂર્તિમાન ધમ્મ જ પથ્થર ઉપરથી જીવતો થઈને નજર આગળ તરતો હશે.

જુદા ગયા કરતાં આ તોરણો ઉપરનાં કોતર કામની કળા ઘણી ચડીઆતી છે. અલખત બહુ કામ એક સરખું નથી. ઉત્તમ નમૂનાઓ દક્ષિણના તોરણ ઉપર દેખાય છે. સૌથી ઉત્તરના ઉત્તરના તોરણ ઉપર છે. પણ કોતરકામની હસ્તકુશળતાના વિષયમાં તો દક્ષિણના અને પશ્ચિમના તોરણ વચ્ચે સૌથી વધારે વિરોધ દેખાય છે. ભરહતના કોતરકામ સાથે આને સરખાવવાથી લગભગ એક સૈકા કે તેથી વધારે વખતમાં કળાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ભરહત અને સાંચી એક જ સમયનાં આજ સુધી કેમ મનાયાં એવું જ સરંભાર્થે આશ્ચર્ય થાય છે.

આવા સ્તૂપો સાથે ચૈત્યો અને વિહારો બાંધવાનો પણ એ વખતે રિવાજ હતો. ધણાંનાં ખડેરો મળ્યાં છે. પણ એ વખતની સ્થાપત્યકળાના ભવ્ય નમૂનાઓ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં જ્યાં કાશ્યું ત્યાં કુંગરાઓમાં ચૈત્યો અને વિહારો તરીકે કોનરી કાઢેલી ગુફાઓ છે. ગુફા કોતરી કાઢવાનો રિવાજ ઇજીપ્તમાં ઘણા જૂના કાળથી હતો. પૂર્વે છૂટા શતકમાં એ રિવાજ ધરાનમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ભારતવર્ષમાં આવ્યો. મૌર્ય સમયની પ્રાચીનતમ ગુફાઓ ધણી સાદી છે. ધીમે ધીમે આ દેશના દારીગરોનો લોભ વધવા લાગ્યો અને તેઓએ ગુફાઓને પણ બધી રીતે બાંધવાં ચૈત્યો અને વિહારોને મળતી કરવા માંડી. તેઓનાં ઉદ્દેશ અને ખર્ચનો ધન્ય છે. પથ્થરના સ્થાપત્યમાં લાકડાના

સ્થાપત્યનું અનુકરણ-અર્થ અનુકરણ કરવામાં જે મહેનત-નકામી મહેનત-પડી હશે તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે. પ્રાચીન ગુફાઓમાં ભાગ, કોન્દાને, પીતલખોરા, અજન્તા, - બેડસા નાશિક અને કાલી છે. આ બધી ગુફાઓની સામાન્ય યોજના અને રચના સરખી છે. સર્વ ગુફાઓમાં શ્રેષ્ઠ કાલીની ગુફા મોટામાં મોટી, સૌથી વધારે જળવાય રહેલી, અને એ પ્રકારમાં ખીજ સર્વ કરતાં સંપૂર્ણ છે. આ ગુફાનું વર્ણન કરવા જેટલો અહીં અવકાશ નથી, વળી એકાદને જોયા વગર આ ગુફાઓની લગ્યતોના ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે. આ ગુફાઓનાં સ્થાપત્ય કામની ઝીણી વિગતોમાં થતા ગયેલા ફેરફાર ઉપરથી માર્શલ સાહેબ નીચે પ્રમાણે કાલાનુક્રમ ગોઠવે છે. જૂનામાં જૂની ભાગ, કોન્દાને, પીતલખોરા અને અજન્તાની દશમી ગુફા છે, પછી બેડસાનું સભાગૃહ, પછી અજન્તાની નવમી ગુફા, પછી નાશિકનું ચૈત્યગૃહ અને છેવટ કાલી ગુફા. નાશિકની ચૈત્ય ગુફા પાસેના ન્દાની વિહારગુફાની અંદરના આન્દ્ર રાજ કૃષ્ણના લેખ ઉપરથી આજ દિવસ સુધી એમ મનાતું કે પહેલી ચાર ગુફા ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતકના અન્તમાં, બેડસાની ગુફા ઇ. સ. પૂર્વે બીજી શતકના પહેલા કે બીજી દશકામાં, નાશિકની ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ની આસપાસ અને કાલીની ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦ની આસપાસ કોરથેલી હોવાની જોઇએ. આપણી કળાના ઇતિહાસ વિષેની પોતાની કલ્પનામાં બરાબર બંધ બેસે માટે આ બધી ગુફાઓના સમયને લગભગ એ વર્ષ જેટલો માર્શલ સાહેબે નીચે ખેંચી લીધો છે. એમણે કારણો આપ્યાં છે પણ એ ખાતરી કારક નથી.

પૂર્વમાં ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિની જૈન ગુફાઓ વિષે પણ આ પ્રકરણમાં તોંધ છે પણ એમાં કોઇ વિશેષતા નથી; અને સર માર્શલ કહે છે તે ખરૂં જ લાગે છે કે મધ્ય અને પશ્ચિમ દિશ્વ જોતું પૂર્વદિશ્વની કળામાં આત્મચળ ન હતું અને ધીમે ધીમે બહારનું ઉત્તેજન બંધ થતાં એ કળા ક્ષીણ થઇ ગઇ.

ચિત્રકળા આટલા જૂના સમયમાં જે ઉદય પામી હશે. મૈત્રેયો અને વિહારના અંદરના ભાગો ઇ. સ. પૂર્વે પણ જૂન ચિત્રેલા હોવા જોઇએ. પણ રામગઢ ટેકરી ઉપરની જોગીમારા ગુફા સિવાય બીજા ક્યાંય એ સમયની ચિત્ર કામની કોઈ નિશાની જીવતી રહી નથી.

છેવટ ઉપસંહાર કરતાં સર માર્શલ કહે છે કે ભારત વર્ષની સ્વદેશી કળાના ઇતિહાસનાં એક પછી એક પગથીયાં જોઇએ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બાહ્ય અસર ઘણી થઇ છે પણ આ કળાને એના પરિપક્વ રૂપમાં હાજર તરીકે સાંચીનાં તોરણોમાં અવલોકીએ તો દીવા જેવું દેખાય છે કે કોઇ પણ કળાગિનને કળાવીન કેવળ અનુકરણ રૂપ દેખાય એવું દર્શું એમાં નથી. ઘણે સ્થળે ધરાની આકૃતિઓ પસંદ કરી છે પણ એના કોતરકામમાં ક્યાંય ધરાની કળાનાં ખાસ લક્ષણો દેખાતાં નથી. ભારતવર્ષની કળા ઉપર એ સીરીઆનું પણ ઋણ છે પણ કોઇ સ્થળે એસીરીઆની વિશિષ્ટતાનું અંધ અનુકરણ નથી. સૌથી વધારે જોડે કે યવનો (ગ્રીકો) ના એ વખતના દિગ્દુ કાગીમરો ઋણ છે પણ યવન પ્રતિભા પાસેથી આ દેશે જે સેવાનો ફરીફાર કર્યો તે સેવાએ આ દેશની કળાની જીવન શક્તિને વિકસિત અને ઉત્તેજિત કરી છે; નજીક પાડી કે લોકો દીધી નથી. બધા મોટા કળાના ઉપાસકો ખેડે આ દેશના કારીગરો જે મુંદર તરત જ્યાંથી શીખી શકાય ત્યાંથી શીખીને એનો લાભ લેવા ઉત્સુક હતા. જે હાલના સેંટપોલના બાંધ કામને ઇટાલીનું ન રહી શકાય તો આ દેશની એ વખતની કળાશક્તિને માવની કે ધરાની શી રીતે કહી શકાય ? ખરી રીતે એ વખતની આ દેશની કળા બહુ

તીય પ્રગટીય કળા જ છે. એનું મૂળ અહીંની પ્રજાનાં હૃદયમાં અને એની શ્રદ્ધામાં હતું, અને એ કારીગરોએ પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાઓને તથા પ્રજાના પ્રકૃતિ સાથેના સહજ સમબાવને પથરાઓમાં તાદેશ વ્યક્ત કર્યો છે. આ પ્રાચીનતર કારીગરોએ આધ્યાત્મિક ભાવોને મૂર્તરૂપ આપવાનો નહિં પણ પથરાઓ ઉપર લોકના ચિત્તમાં સોંસરી ઉતરી જાય એવી રીતે ધાર્મિક વાતો આગેહુજ ચિત્રીને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ભૂત કાળમાં પાશ્ચાત્ય વિવેચકોમાંના ધણીઓએ અહીંની કળાનો આખો વણાટ પરદેશી જ માન્યો છે; જ્યારે બીજાઓએ પરદેશીની બીલકુલ અસર નથી એમ કહ્યું છે. સર માર્શલે બે મતની મધ્યમાં રહીને નિર્ણય કર્યો છે કે યુક્ત પ્રાન્તમાં તથા મધ્ય હિન્દમાં કારીગરોને પોતાની ક્રિયામાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના રસ્તા બતાવીને તથા નવા વિચારો સૂઝાડીને અહીંની કળાના જાતે થતા જતા વિકાસમાં પરદેશીઓએ મદદ કરી છે. જ્યારે વાયવ્ય પ્રાન્તમાં તથા એની સરહદની પેઢી પાર ધણા વખત સુધી પરદેશી કળાનું સામ્રાજ્ય રહ્યું હતું; જેમાંથી છેવટ ગાન્ધાર કળા વિકાસ પામી. સર માર્શલ ખરૂં જ કહે છે કે થોડા વખત સુધી ખૂબ પ્રસારી છતાં યવન કળાએ આ દેશમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી નથી. કારણ કે બે પ્રજાના સ્વભાવમાં જખરૂં અન્તર છે. ગ્રીકના મનને માણસ, માણસનું સૌન્દર્ય, તેની બુદ્ધિ એ જ સર્વસ્વ હતું. આ સૌન્દર્યની પૂજા એ જ યાવની કળાનો આત્મા છેવટ સુધી રહ્યો છે. આથી ઉલટું ભારતીય મનુષ્યની ભાવના દષ્ટિ આગળ મર્ત્ય મનુષ્ય નહિં પણ અનંત અને અમર આત્મા જ હમેશાં રમ્યા કરે છે. એ હૃદય અન્નવાનને નહિં પણ અનંતને શોધે છે. ગ્રીકના વિચારો નૈનિક છે જ્યારે ભારતીય જનના વિચારો આધ્યાત્મિક છે. એક બુદ્ધિવાદને વળગે છે ત્યારે બીજો શ્રદ્ધામય છે.

આ દેશના સાહિત્ય પેઢે કળાએ પણ એ અમર, અનંત તત્વનો કળાદાર સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ સાક્ષાત્કાર કરાવવો અમર અનંત તત્વનું મૂર્તરૂપ દેખાડવું એ જ અહીંની કળાના ઉપાસકોનું લક્ષ રહ્યું છે. પણ આ પ્રકરણ કે કેમથીજ હીસ્ટરીના આ ભાગનો એ વિષય નથી. આ દેશની કળા પોતાની ભાવનાના એ અન્તિમ શિખર ઉપર તો શુભ સમયમાં જ ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૭૦૦-૮૦૦ સુધીમાં ચડી શકે છે.

છેવટ કહેવાનું કે સર માર્શલે પોતાના મનનું સમર્થન કરવા આજ સુધી સ્વીકારાયેલી માન્યતાઓને ખાસ વાળી છે; પણ એમણે આપણી કળાનો સર્ગમ વિકાસ બતાવવા યત્ન કર્યો છે. એમની સમય માટેની આ ખેંચનાણુમાં ભૂલ હશે તો એ વધારે શોધખોળથી મળેલાં ચોક્કસ પ્રમાણોથી જ દૂર થઈ શકશે. એટલું ખરૂં કે તેઓ મધ્ય એશીયાની અસરને સંભવિત કરવા મધ્ય એશીયા સાથેના આ દેશના સંબંધના ઇતિહાસ સાથે કળાના કળાનુક્રમને ખેંચનાણુ ગોઠવે છે. પણ જે તારતમ્ય તેઓ કાળજન્ય માને છે તે ધણા દાખલામાં દેશજન્ય તથા વ્યક્તિગત શક્તિનેદનું પરિણામ કેમ ન હોય ?

પણ આ દેશની કળાના પ્રાચીન અવશેષોનો આપણે જાતે બારિક અને વિગતવાર અભ્યાસ ન કરીએ ત્યાં સુધી આ વિષયમાં કંઈક અંધારૂં રહેશે જ.

દુર્ગાશમ કે. શાસ્ત્રી.

નિઘ્નભારતીના ઓકટાબર અંકમાં ડૉ. વિન્ટરનિસ 'કૌટિલ્ય અને પ્રાચીન હિન્દી રાજનીતિ' એ મથાળા નીચે માત્ર બે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે. એ બે મુદ્દાઓની ચર્ચા મૂળ માત્ર જર્મન અને ફ્રેન્ચમાં થયેલી છે.

‘સૌથી’ મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર તે ચન્દ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણક્યે જ લખેલું અર્થાત્ ઇ. પૂ. ના ચોથા સૈકાનું જ છે કે કેમ? ચન્દ્રગુપ્તના દરબારમાં ગ્રીક એલમ્બી મેગાસ્થિનીસ રહેતો હતો અને તેણે તે સમયના હિન્દુનું વર્ણન આપેલું છે. આ વર્ણન અને અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચેનું સામ્ય કેટલાએક વિદ્વાનોએ બતાવેલું છે. ડૉ. ઓટો સ્ટ્રીન “મેગાસ્થિનીસ અને કૌટિલ્ય” ના લેખમાં આ મુદ્દાની પરીક્ષા કરે છે. તેઓ કહે છે કે કૌટિલ્ય અને મેગાસ્થિનીસ મળતા આવે છે એ બાબતો એવી છે કે સમય જતાં તે બદલાય નહિ, જેમકે નહેરથી પાણી પાવું, કિલ્લા માટેની જગાની પસંદગી, હાથીને પાળવાની રીત, બહુપત્ની કરવાનો રિવાજ, ચારને રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે. પણ વધારે મુદ્દાની બાબતોમાં બન્નેમાં ઘણો તફાવત છે. મેગાસ્થિનીસ કાષ્ટના કિલ્લાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પાટલી-પુત્રની જગામાં ખોદાણુ કરતાં મૌર્યકાલનાં લક્ષ્મ કામો હાથ આવ્યાં છે પણ ખરાં. પણ કૌટિલ્ય કહે છે કે કિલ્લાઓ પથરના કરવા, કારણ કે લાકડામાં આગ લાગવાનો ભય છે. મેગાસ્થિનીસ કહે છે કે હિન્દમાં ગુલામશ્રેણી નથી ત્યારે કૌટિલ્ય એવી સંસ્થા જણાવે છે. મેગાસ્થિનીસ જણાવે છે કે વસ્તીમાં મોટો ભાગ ખેડુતોનો હતો તેઓ કદી લડાઈમાં જોડાતા નહિ, અને લડાઈમાં પણ તેમનાં ખેતરોને નુકસાન થતું નહિ. પણ કૌટિલ્ય બાહ્ય ક્ષત્રિય પેરય શુદ્રોનાં લશ્કરોની વાત કરે છે; પરદેશના લશ્કરને ખેડુતોનો મોટો ભય ગણે છે, અને ઘેરો ધાલતાં આસપાસના પાકનો નાશ કરવાની સુક્તિ બતાવે છે, સૌથી મહત્વનો ફરક રાજકરોબારનાં વર્ણનોમાં છે. ડૉ સ્ટ્રીન જણાવે છે કે નહેર જમાખર્ચના ખાતામાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થામાં બન્નેનાં કથનોમાં મોટો ફરક છે. કેટલીએક જગાએ મેગાસ્થિનીસ પોતાનાં વસ્ત્રોથી દોરાઈ ગયો હોય પણ બીજી બાબતોમાં તો તે જે સામાજિક રાજકીય સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે તે નિઃસંશય અર્થશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત સ્થિતિથી ભિન્ન છે. ધાતુ ખનિજ વગેરે બાબતોનું ‘મેગાસ્થિનીસનું’ વર્ણન ઘણી અસહી અવસ્થા બતાવે છે. તે પછી રસાયનવિદ્યામાં ઘણી પ્રગતિ થઈ ગયા પછીનું ‘અર્થશાસ્ત્રનું’ વર્ણન છે. જૂઠું જૂઠું પ્રકારનાં મુવર્ણોમાં કૌટિલ્ય પારાનું સોનું બનાવવાની રીત આપે છે. હવે પાસનો ઉપયોગ વૈધવિદ્યામાં અને કીમીયાગિરીમાં હિન્દમાં જણીતો છે પણ તે પછીના સાહિત્યમાં જ. ચરક સંહિતામાં તેનો એક વાર અને સુશ્રુતમાં બે વાર, અને ૪ થા સૈદાની બોવર પ્રતમાં એક વાર તેનો ઉલ્લેખ છે અને તે ખડેલાંના સાહિત્યમાં ખિલકુલ નથી. આ કીમીયાગિરીના ઉલ્લેખના પ્રમાણથી, હું પ્રો. બૅલિ સાથે એકમત થાઉં છું કે અર્થશાસ્ત્ર પાછળનું હશે. વધારે વિગતમાં ઉતરી શકતો નથી પણ આ ચર્ચા પછી કૌટિલ્ય અને મેગાસ્થિનીસ એકકાલીન છે એમ હવે નિઘ્નપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

ખીન્ને આવો જ લેખ ડૉ. કાલિદાસ નાગનો “પ્રાચીન હિન્દી રાજનીતિના મતો અને અર્થશાસ્ત્ર” એ છે. તેના છેલ્લા પ્રકરણમાં તેઓ વિશેષ કારણો આપીને બતાવે છે કે અર્થશાસ્ત્ર મૌર્ય ચન્દ્રગુપ્તના કાલનું ન હોઈ શકે. અર્થશાસ્ત્રમાં ચન્દ્રગુપ્તના જેવા કોઈ મુદ્દા

રાજ્યની ચર્ચા નથી પણ અંદર અંદર લડતાં નાનાં નાનાં રાજ્યોની ચર્ચા છે. તેઓ ડૉ. ગોંડિયા મનને મળતા થાય છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં કાયદાની જે વિદ્યસિત દ્વારા બનાવે છે તે મૌર્યકાલની ન હોઈ શકે. વળી કહે છે કે ઇ. પૂ. ૪ થા સૈકામાં કાંગોળ, સુર જૂમિ, ચીન, નેપાલ વગેરે દેશોનાં નામો ન હોઈ શકે.

ડૉ. કાલીદાસ નાગની ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય કૌટિલ્ય નથી પણ વેદકાલથી રાજનીતિ મતો કેવા વિકસતા આવ્યા તે બતાવવાનો છે. ઋગ્વેદ સંહિતા અને બ્રાહ્મણોમાંથી તે જે ઉતારા આપે છે તે મહત્વના છે, પ્રાચીન હિંદની સામાજિક રાજકીય સ્થિતિ કે તેથી ઘણો પ્રકાશ પડે છે પણ તેથી રાજનીતિના મતો સાખીત થઈ શકતા નથી. ઋગ્વેદ કાલમાં પણ વિગ્રહો થયા છે, રાજ્યોએ મૈત્રીઓ બાંધી છે, તેમાં અગમચેતી અને હેંશિષ્ણુ પણ વાપરી છે પણ તેથી, અર્થશાસ્ત્રમાં રાજનીતિને વિચારના એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે સ્થાન મળ્યું છે તેવું સ્થાન તેને તે વખત મળેલું છે એમ કહી શકાય નહિ.

ડૉ. નાગ બતાવે છે કે ચરકસંહિતા અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની વચ્ચે પદ્ધતિ કે શૈલિનું ઘણું જ સામ્ય છે. અને બન્ને પ્રતો એક જ કાલની હોય એ બનવા લેગે છે. આ શાસ્ત્રના સમયમાં જ્ઞાનની અનેક શાખાઓના અભ્યાસ થતા એવો ચોક્કસ જ છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મનો ઉપદેશ છે અને ધર્મનો મૂળ આધાર શ્રુતિ મનાય છે અને તેનું અનુષ્ઠાન આતુર્યથી પ્રમાણ કરવાનું હોય છે ત્યારે અર્થશાસ્ત્ર ભૌતિક ઉત્પત્તિ (અર્થ) ના સાધનનો ઉપદેશ આપે પછી તે સાધનો ધર્મ પ્રમાણે છે કે નહિ તેનો તે વિચાર કરવું નથી. નીતિનું ધર્મ માથે શિશુપાલવધ ૨,૩૦માં કીકે આપ્યું છે કે “આત્મોદય અને પરદાનિ એટલે નીતિ.”

આ દૃષ્ટિએ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર તે અર્થશાસ્ત્ર જ છે અને અદ્વિતીય છે કારણ પછીનાં અર્થશાસ્ત્રો, કામન્દકી નીતિસાર, સોમદેવસૂત્રિનું નીતિવાક્યામૃત વગેરે રાજનીતિના ધર્મને ભેળવી દે છે.

ડૉક્ટર કાલિદાસ નાગ કૌટિલ્યને રાજનીતિનો ધર્મોપદેશક કહે છે તેમાં કૌટિલ્યને અન્ય કહે છે એમ હું માનું છું. તેઓ કૌટિલ્યની મશિઆવેલી સાથેની સરખામણીનો નિર્ણય છે પણ મને તો કૌટિલ્યનું “હિન્દનો મશિઆવેલી” એ ઉપનામ બહુ જ સાર્થક લાગે. કારણ કે બન્ને ધર્મથી અલગ સ્તરી રાજનીતિનો ઉપદેશ કરે છે. વળી બન્ને વચ્ચે એ બીજાનું સામ્ય એ પણ છે કે કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને લોકો ધર્મભાવનાનો ખરાબમાં ખરાબ ઉપયોગ કરતાં લેવા પણ આંચકા ખાતો નથી અને એ રીતે મશિઆવેલી પણ ચર્ચસંપ્રદાયનો હોવા છતાં હલકામાં હલકા સાધનોનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. માત્ર બન્ને વચ્ચે એક શરક છે. મશિઆવેલી પોતાનાં સાધનો ઇતિહાસના બનાવો માંથી સિદ્ધ કરે છે અને અર્થશાસ્ત્રના લેખકને એ દૃષ્ટિ છે જ નહિ.

વળી કૌટિલ્યે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના મૂળતત્ત્વોની ચર્ચા કરી છે એમ પણ ડૉ. નાગ કહે છે. પણ એવું કાંઈ કૌટિલ્યમાં મને દેખાતું નથી. તે સુલેદ અને રાજ્યોની મૈત્રીની વાત કરે છે ખરો પણ એવી જ રીતે તદનામાં બાંગવાની અને બદનાનાં માણસો છૂટાં કરવાં નાખવાની પણ વાત કરે છે. તે જે સુલેહોની ચર્ચા કરે છે તે વિગ્રહને અંગે જ, કારણ કે ત્યાં સુધી નિમક ન કરી શકાય ત્યાં સુધી કાંઈક સલાહ કરવી જ પડે.

ડૉ. નાગ તે તેને શાન્તિવાદી પણ કહે છે કારણ કે એક જગ્યાએ તે કહે છે કે 'ન્યારે મુદ્ધ અને વિપ્રદના કાપદા સરખા હોય ત્યારે રાજ્યએ સુલેહ કરવી કારણ કે વિપ્રદમાં રક્ષા અને નેખમ છે. પણ આ વાક્ય તે પ્રકરણની પ્રસ્તાવનાનું છે અને એ બાબતમાં તે ગયા પ્રકરણમાં તેણે કહેલું કે જે પરથી નખજો હોય તેણે સુલેહ કરવી અને જે સખજો હોય તેણે વિપ્રદ કરવો.

હવે એ ખરું છે કે રાજકુમારના વિનય (કિંગવણી) ના અને રાજાના ધર્મના પ્રકરણમાં તે કન્દિયવિનયનો ઉલ્લેખ કરે છે, રાજ્યએ પ્રગ્નને ધર્મનો દાખલો બેસાડવો જોઈએ એમ કહે છે અને વણીશ્રમ ધર્મનો આપદ બતાવે છે પણ આનો અર્થ એટલો જ છે કે તે ધર્મને પણ એક વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે. પણ એમ નહિ કે તે રાજનીતિને ધર્મથીન કરવા માગે છે. ખાલ્ય કરેલા દેશમાં શું કરવું તે વિશેના સુંદર પ્રકરણમાં તે શત્રુના હુર્મણિને ખોતાના સદ્ગુણોથી ઠાંકી દેવાનું અને ધર્મદા સંસ્થાઓ ચાલુ રાખવાનું વગેરે કહે છે ત્યાં પણ, તે ધર્મ છે માટે નહિ, પણ પ્રગ્નને શાન્ત કરવાનો એ ઉત્તમ ઉપાય છે એટલા માટે. આથી કૌટિલ્ય ધર્મોપદેશક નથી થઈ જતો પણ શાણો રાજનીતિજ્ઞ જ રહે છે.

કૌટિલ્યની રાજનીતિના મતોમાં અને હાલની રાજનીતિમાં ભાગ્યે જ કંઈ ફરક છે. કૌટિલ્ય હમેશાં સ્વીકારી લે છે કે વિનિગીધ રાજ જ ધાર્મિક છે અને હાલ પણ વિનય મેળવનારો પક્ષ ખોતાને ધાર્મિક જ સમજે છે. અને કૌટિલ્ય જેમ પ્રસંગોપાત્ત ધર્મનું અવલંબન કરે છે એ જ રીતે હાલના રાજકીય નેતાઓના ઢંઢેરામાં પણ હલકામાં હલકું કૃત્ય હમેશાં ન્યાય માનવત્વ અને સંસ્કૃતિને નામે કરાય છે.

એક ખીજા મતમાં પણ ડૉ. નાગથી હું જૂદો પડું છું. તેઓ, બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે તેમ રાજ્ય પુરોહિતને અધીન રહેતો એમ માને છે અને એ અધીનત્વથી પ્રગ્નના લાજમાં બ્રાહ્મણની અસર થતી એમ માને છે. વળી તેઓ કહે છે કે 'સમાજના નવા સત્તાધારીઓના વ્યવહારશાસ્ત્ર'નો જે અમાનુષ્ય ઉપદેશ મહાભારતમાં કશિકનીતિમાં થયો છે તેવું વર્તાવરણ પડીગી સુધર્મું છે. કશિક બ્રાહ્મણ છે છતાં ડૉ. નાગ તેના ઉપદેશને ક્ષત્રિયોની માન્યતા મણે છે.

ઇતિહાસમાં ક્યાંઈ એવો બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ક્ષત્રિય અધમ નજરે પડતો હોય એમ હું ત્યાં માનતો. કોઈ દાલે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સર્વોત્તમ સત્તા માટે સ્પર્ધા થઈ હશે અને તેનો અંત એવો આવ્યો કે બ્રાહ્મણ રાજનો મંત્રી થયો અને એ રીતે સત્તાનો ભાગીદાર થયો, પણ મધ્યકાલના ક્રિશ્તન યુરોપમાં જેમ રાજ્ય અને ચર્ચની પરસ્પર સહાય લોકોના બહાને માટે નહોતી પણ તેમની પોતાની સત્તા સ્થિર કરવાને હતી તેમ, ગ્રામીન કિન્દમાં પણ રાજ્ય રાજ્યનો મુખ્ય ચલાથી રાજ્ય અને બ્રાહ્મણને શાલો થયો હશે, લોકોને નહિ.

ઉપરના મુદ્દાઓનો મેં નિર્દેશ કર્યો છે તે ડૉ. નાગના લેખની અવગણના કરવા નહિ પણ તેમાં કેવી અમૂલ્ય સૂચનાઓ છે તે બતાવવા. તેમની ચર્ચા અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસને બહુ અગત્યની છે અને હું આશા રાખું છું કે તેઓ એ શોધ આગળ ચલાવશે.

'વિદ્યેભારતી' ના પહેલા વર્ષના ત્રીજા અંકમાં પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુખોપાધ્યાય બતકો પરથી એ દાખની ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલિકા તારવી કાઢી એક લેખ લખ્યો છે. એનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

‘જાતક નં. ૨૫૨ માં નીચે પ્રમાણે વાત છે. કાશીમાં બ્રહ્મદત્ત નામનો એક હતો અને એને બ્રહ્મદત્ત નામનો એક કુંવર હતો. હવે પહેલાંના વખતના રાજાઓ, પોતા શહેરમાં કોઈ સુવિખ્યાત ગુરુ હોય તો પણ, શિક્ષણની સમાપ્તિ માટે ધણી વાર પોતાના કુંવર દૂર પરદેશોમાં મોકલતા-એવા હેતુથી કે પરદેશોમાં ફરવાથી કુંવરોનો ગર્વ ગળી જાય તો ટાઢ તડકો વેઠતાં થીપે તથા દુનિયાદારીમાં માહેર થાય. આ રાજાએ પણ એમ જ પોતાનો કુંવર સોળ વરસનો થયો ત્યારે એણે એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એક ને એકવડા તળાવોની પાવડીની, એક પાદડાંની છત્રી અને ૧૦૦૦ સિક્કા આપી કહ્યું:—“કુંવર બેટા, તું તક્ષશિલા જા અને ત્યાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કર.”

પુત્રે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, માળાપને નમસ્કાર કર્યા અને ચાલી નીકળ્યો. થોડા સમય થતાં એ તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાં એણે ગુરુ ક્યાં રહે છે એ તપાસ કરી અને તે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ગુરુ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરી ઘરના બારણા આગળ આમતેમ આંટા મારતો હતા. ગુરુને જોતાં જ કુંવરે પોતાની પાવડીઓ છોડી નાંખી, છત્રી બંધ કરી દીધી, અને સર્વિ નય નમસ્કાર કરીને જ્યાંનો ત્યાં ઉભો રહ્યો. ગુરુએ જોયું કે એ યાત્રી ગયો હતો. ગુરુએ આ નવા અભ્યાગતને આવકાર આપ્યો. કુંવરે ખાખપીને થોડો વિશ્રામ લીધો. પછી તે પાછો ગુરુ પાસે ગયો અને અભ્યવગાળી એમની પાસે ઉભો રહ્યો.

‘ક્યાંથી આવો છો?’ ગુરુએ પૂછ્યું.

‘કાશીથી.’

‘તમે કોના દીકરા થાઓ?’

‘હું કાશીના રાજાનો દીકરો છું.’

‘અહીં કેમ આવવું થયું?’

‘વિદ્યાભ્યાસ માટે.’ યુવાને જવાબ આપ્યો.

‘હીં, ગુરુદક્ષિણા લાવ્યા તંકા કે ગુરુસેવા કરી વિદ્યાધ્યયન કરવા કહ્યો છો?’

‘હું દક્ષિણ લેતો આવ્યો છું;’ એમ કહીને એણે ગુરુનાં ચરણો સમીપ પોતાની ૧૦૦૦ સિક્કાની કોથળી રજી કરી દીધી.

સ્થાનકવાસી વિદ્યાર્થીઓ દિવસે ગુરુસેવા કરતા અને રાત્રે ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરતા. પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ દક્ષિણ લાવના એ ગુરુના ઘરમાં એમના જ્યેષ્ઠ પુત્રો તરીકે રહી અધ્યયન કરતા. આ ગુરુ પણ બીજાઓની પેઠે શુભ દિવસે શુભ મૂરતમાં આ કુંવરને ભણાવતા. આમ આપણા કુંવરનું ભણતર શરૂ થયું.

આ વાત પરથી એ કાળની શિક્ષણપદ્ધતિની સર્વ સુખ્ય રૂપરેખાઓ આપણને વહેવાર પૂરતી જણાઈ જાય છે. હવે અમે એની સમજ પાડીશું અને બીજા જાતકોમાંથી જે વિશેષ માહિતી મળે એ ટાંકીશું.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સૌથી વધારે સુપ્રસિદ્ધ મથક હતું. ભારતના બુદ્ધાગુદ્ધ અને દુરદ્ધરના ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં ભણવા આવતા. દૂર આવેલા કાશીથી (૧) રાજગ્રહથી (૨) મિથિ-

(૧) [૧. ૨૭૨, ૨૮૫, ૪૦૯; ૨. ૮૫, ૮૭; ૩. ૫૦, ૨૨૪; ૬. ૨૬૩, ૧૨૬ વિગેરે]

(૨) [૩. ૨૩૮, ૬. ૧૭૭, ૨૪૭]

મિથિલાથી (૨) ઉત્તરેન્દ્રથી (૪) મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા કૌસલથી (૫) અને ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલા શિવિ અને કુરુ રાજ્યોમાંથી (૬) વિદ્યાર્થીઓનાં ટાળેટાળાં ત્યાં કેવી રીતે આવતાં એ વિષેના જાતકોમાં સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો છે.

તત્કાલિની વિદ્યાના મથક તરીકેની ખ્યાતિ, અલબત્ત, ત્યાંના અધ્યાપકોની ખ્યાતિને લીધે હતી. એઓ પોતાપોતાના વિષયમાં આધારરૂપ સમર્થ વિદ્વાનો હોવાથી હમેશાં એમને 'જગવિખ્યાત' કહેવામાં આવે છે. ભરતખંડના ભિન્ન ભિન્ન દૂર દૂરના બાળોમાંથી સારા સારા વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે તત્કાલિના જતા અને તત્કાલિના એ જમાનામાં હિંદુસ્તાનનું ઔદિક પાટનગર બનેલું તે નિશંક વિદ્વાતા અને બદોળા ખ્યાતિ પામેલા આવા વિદ્વાનોને લીધે જ. આમ દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગો જાણે તત્કાલિના આ કેળવણીના કેન્દ્રસ્થાનની મુખ્ય વિદ્યાપીઠે માન્ય કરેલાં મંદિરો હોય તત્કાલિના હિંદુસ્તાનના વિરતૂત સાક્ષરસમાજ પર એક પ્રકારના શહેનશાહત ચલાવતું.

વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં પોતાની કેળવણીની પૂર્ણાંતિ માટે જ તત્કાલિના જતા વર્ણવાય છે, શરૂ કરવા માટે નહિ. સોળ વર્ષની ઉંમરે વા 'વયમાં આવતાં' જ એમને ત્યાં મોકલાવાતા (૮) એ બતાવે છે કે તત્કાલિના પ્રાથમિક નહિ પણ ઉચ્ચ કેળવણીનું મથક હતું. ત્યાં મહાવિદ્યાલયો હતાં વા વિદ્યાપીઠો હતી. જાણવા જેવું છે કે ઉમ્મરની આ હદ આધુનિક કાળની વિદ્યાપીઠોએ નક્કી કરેલી છે એટલી જ છે, અને એ પણ ખરું કે પાછી વયના વિદ્યાર્થીઓને જ વિદ્યાભ્યાસ માટે પરથી આટલે દૂર મોકલી શકાય.

સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થતી વખતે અધ્યાપકને પૂરેપૂરી દક્ષિણા કિંવા શી આગળથી જ આપવી પડતી. એમ જણાય છે કે અધ્યાપનની શી તત્કાલિનામાં ૧૦૦૦ સિક્કાની નક્કી થયેલી હતી. (૯) કોઈ રોકડી શી ન ભરી દેવાની સ્થિતિમાં હોય તો શીને બદલે એ અધ્યાપકની સેવા કરે તો ચાલતું (૧૦). વિદ્યાર્થીઓને મોટા ભાગ દહાડે ગુરુસેવા કરીને જ રાતે વિદ્યા કેળવતા. એક ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીની નિશાળ સંબંધી એવું વાંચવામાં આવે છે કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને ગુરુ માટે એકસ બેગાં કરી લાવવાની સેવા ઉઠાવવાની હતી (૧૧). કેટલીક વાર કોઈ વિદ્યાર્થી આવી સેવાઓમાં વા મજૂરીઆ કામમાં જરા પણ વખત ન કાઢનાં પોતાનો બધો સમય અધ્યયન પાછળ ગાળવાનું ઇચ્છે અને સાથે સાથે

(૩) [ઇ. ૩૧૬, દ. ૩૪૭]

(૪) [ઇ. ૩૯૨]

(૫) [રૂ. ૧૧૫]

(૬) [૬. ૨૧૦, ૬. ૪૫૭, રૂ. ૩૯૯; ૧. ૩૫૬]

(૭) આવા એક ગુરુ વિષે આપણે એમ વાંચીએ છીએ કે "બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીય વર્ણના સુવાનો સમસ્ત ભારતમાંથી એની પાસે વિદ્યા સેવા આવતા [રૂ. ૧૫૮]".

(૮) [ઉદા. ૬-૧૬૨, ૨૧૦]

(૯) [૧. ૨૭૨, ૨૮૫; ઇ. ૫૦, ૨૨૪ વગેરે]

(૧૦) [મી. ૫-૬૬ ૬. ૧૧]

(૧૧) [૧. ૩૧૭-૩૧૮]

આગળથી શી રાટ્ટી ન આપી શકે એટલે ગરીબ હોય એવું પ્રશ્ન યનતું. આવી વખતે એ વિદ્યાર્થી પાછળથી શી ભરી દેશે એવો એના પર વિશ્વાસ રેખાતો. આવા એક કાશીના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે એવો ઉલ્લેખ છે કે તક્ષશિલામાં પોતાનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી ગંગા પારના દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ભિક્ષાપર્જન કરીને એણે એના ગુરુની દક્ષિણા પૂરી કરી.

દક્ષિણા 'સાત નીક' વા સોનાના થોડાક ઔસતની વર્ણવાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ કાળમાં ગુરુદક્ષિણા સોનાનાણામાં અપાતી (૧૨). આ સંપ્રદાયમાં એક બીજી વાત યાદ આવે છે. બ્રાહ્મણશિક્ષણપ્રણાલિકા પ્રમાણે બ્રહ્મચારી બહુધા સ્નાતક થયા પછી કિંવા અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી ગુરુદક્ષિણા આપતો.

વિદ્યાર્થી ઘણો ગરીબ હોય અને ઉપર્યુકત કોઇ પ્રશ્ન રીતે એ દક્ષિણા ન ભરી શકે ત્યારે ઘણી વાર કેટલાક ઉદાર માણસો અને ધર્મોદા કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરી આપવા નીકળતા. કાશીના એક 'જગવિખ્યાત' ગુરુ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એના હાથ તળે ૫૦૦ બ્રાહ્મણ (કિંવા ગરીબ) વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા. આવી નિશાળ ચલાવવાની મુશ્કેલી કાશીના લોકોએ આ વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય સહારા ખર્ચમાંથી જમણુ આપીને ટાળી અને વિદ્યાર્થીઓને મરત કેળવણી અપાવી. ઉદાર ગૃહસ્થો ગુરુશિષ્યોને પ્રસંગોપાત જમવાનું આમંત્રણ આપતા. તેથી પણ એમનું ભણતરનું ખર્ચ કેટલેક દરજ્જે કમી થતું. એક ઠેકાણે એવું વાંચવામાં આવે છે કે એક ગામડાના કુટુંબે તક્ષશિલામાં ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની એક આખી નિશાળને જમણુ આપ્યું હતું. એક આખા ગામડાએ પણ એવું જમણુ આપ્યું હતું (૧૩). ઘણી વખત આ નોંતરનો કમ એવી રીતે ગોઠવાતો કે આખી નિશાળને રોજ કંઈકને કંઈક જમણુ હોય જ. વિદ્યાર્થીઓનો એક બીજો પ્રકાર એવો હતો કે જેમને પોતાના રાજ્ય તરફથી વિદ્યાર્થિ (સ્કોલરશિપ) મળતી હતી. સામાન્ય રીતે આવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશના રાજકુવરોના સોળતી તરીકે ત્યાં અધ્યયન માટે આવતા. કાશીના અને રાજગૃહના દરબારના પુરોહિતોના દીકરાઓ પોતાપોતાના રાજકુવરો સાથે વિદ્યા માટે તક્ષશિલા આવેલા એવું આપણા વાંચવામાં આવે છે. છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઊંચી કેળવણી મેળવવા માટે રાજ્ય પોતાના ખર્ચે મોકલ્યાં એવા દાખલાની કાંઈ ખોટ નથી. કાશીના એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીને ત્યાંના રાજાએ રાજ્યને ખર્ચે ધનુવિધાનો ખાસ અભ્યાસ કરવા માટે તક્ષશિલા મોકલ્યો હતો એમ આપણે વાંચીએ છીએ (૧૪).

ભણતરનું ખર્ચ અહીં નિયત કરેલી ગુરુદક્ષિણામાંથી ભાગ્યે જ નીકળી શકે એમ હતું એ નોંધવાનું છે. ગુરુ એ સમામાં શાળા નામની એક ચેપારી સંસ્થાનો માલિક ન હોવાથી ઘણું કરીને ૧૦૦૦ સિક્કાઓમાંથી કથા પર એનો પોતાના મહેનતાણા તરીકે લાગો નહોતો. જે વિદ્યાર્થી શી ભરતા અને ગુરુ સાથે એક જ આશ્રમમાં નિવાસ કરતા તેમના ખાવાપીવાનું અને રહેવાકરવા ઇત્યાદિનું ખર્ચ કાઢવા માટે શી જરૂરી હતી.

(૧૨) [૪. ૨૪૪]

(૧૩) [૧. ૨૩૬; ૧. ૩૧૭; ૩. ૧૭૧]

(૧૪) [૫. ૨૬૩; ૩. ૨૩૮ અને ૫. ૨૪૭; ૫. ૧૨૭]

પરંતુ ગુરુની સાથે જ રહેવાનું શરૂઆત ન હતું. દિવસે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પણ શિક્ષણ અપાતું. કાશીના રાજકુમાર ગુરુદેવિયે આપણે એમ વાંચીએ છીએ કે એ સ્વતંત્ર ધર રાખીને રહેતો અને ત્યાંથી તદ્દશિક્ષાની પાઠશાળામાં ભણવા જતો (૧૫);

દિવસે ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવતા એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગૃહસ્થી હવેન ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં આવતા. એક 'ગામડાના બ્રાહ્મણ' વિષે આપણે એમ વાંચીએ છીએ કે એ કાશીના કોઈ પંડિતના હાથ તળે ત્રણે વેદો અને અઢારે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી તે પોતાની જમીનજમણા સંભાળવા માટે ત્યાં રહ્યો. ત્યાં એ પરણ્યો અને ધર માંડીને રહ્યો; અને છતાં, એને અઢારથી ભણતા વિદ્યાર્થી તરીકે અભ્યાસ ચાલુ રાખવા દેવામાં આવ્યો. એ માત્ર બેત્રણ વખત આવી શક્યો. કારણ, એની ખંદી વધુ રોજ જ્યારે એ પાઠશાળામાં જવાનો વિચાર કરતો ત્યારે માંદગીનો ટોંગ ફરતો. એક પરદેશી ગુવાન બ્રાહ્મણની પણ એવી જ વાત છે. એ એક સુવિખ્યાત ગુરુના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક હતો. "એ એક સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને તેની સાથે પરણ્યો. ત્યાર પછી એણે કાશીમાં રહેવાનું કાયમ રાખ્યું. છતાં બેત્રણ વાર એ ગુરુ પાસે જઈ શક્યો નહિ." એની બહેન ગમેલી સ્ત્રી અને કેટલીક વાર એટલો પંજવતી કે એણે ગુરુ પાસે જવાનું તદ્દન માંડી વાળ્યું. "સાત આઠ દલાડા પછી એ પાછો ગુરુ પાસે જવા લાગ્યો. પછી ગુરુએ એને જરૂરી શિખામણ આપી. અને ત્યાર પછીથી "એ એના વહુના તરંગો પર ધ્યાન આપતો નહિ" અને ત્યારથી એ સ્ત્રી પણ તોફાન કરતી બંધ પડી. સ્ત્રીની બદ્દેલીથી એક બીજા વિદ્યાર્થીના અભ્યાસમાં પણ આમ વિક્ષેપ પડ્યો હતો એવી વાત છે (૧૬). અંતમાં અમે કાશીના એક ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુનો દાખલો પણ આપીશું. ગુરુએ અમુક પ્રકારની ખાસ પરીક્ષા કરીને પોતાના એક વિદ્યાર્થીને પોતાની વયમાં આવેલી દીકરી માટે પસંદ કર્યો. કેટલાક ગુરુઓએ તો એવો ચાલ પાડ્યો હતો જે પોતાને પરણાવવા લાયક દીકરી હોય તો તે પોતાના મોઢામાં મોટી ઉમરના શિષ્યને આપવી (૧૭).

એક ગુરુ માટે વિદ્યાર્થીઓની મોઢામાં મોટી સંખ્યાનું ધોરણ ૫૦૦નું હતું (૧૮). આઠલી સંખ્યાથી શાળામાં ઘણી મોટી વિવિધતા આવી શકે. વિદ્યાર્થીઓ પણ ગુદા ગુદા પ્રકારના હતા, કોઈ આ ન્યાતનો તો કોઈ વળી ખીજનો. કોઈ ફલાણા દરજ્જાનો તો કોઈ ફલાણાનો. અલ-ખત્ત, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગના ગુવાનીઓએની એમાં મોટી સંખ્યા હતી. (૩.૪૩૮) દૂર દૂરના રાજ્યના રાજકુમારો (૧૯). તથા અમીરઉમરાવોના કુંવરો (૨૦) પણ ત્યાં હતા. વળી

(૧૫) [એક રાત્રે પાઠ પૂરો કરી એણે શરૂઆત ગૃહમાંથી નીકળી અંધારામાં પોતાના ધર ભણી પ્રમાણ કર્યું. ૪. ૯૬]

(૧૬) [૧.૪૬૩; ૨.૩૦૦; ૩૦૧, ૩૦૨]

(૧૭) [૩.૧૮, ૬.૭૪૭]

(૧૮) [૧.૨૩૯, ૩૧૭, ૪૦૨; ૩.૧૮, ૨૩૫, ૧૪૩, ૬૭૧ વગેરે]

(૧૯) [૧.૨૭૨. ૨.૮૭; ૩.૨૩૮; ૫.૧૬૨; ૫.૧૭૭, ૨૧૦, ૨૪૭, ૨૬૨, ૧૨૬, ૫૫૭; ૬.૯૬, ૩૧૬; ૩.૧૧૫, ૪૧૫]

(૨૦) [૨.૯૬; ૫.૨૨૭; ૬.૨૩૭ વગેરે]

વેપારીના, દરજ્જાના, શું માછીના દોકરાઓ પણ ત્યાં હતા. કારણ, એકે ગુરુ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એનો સિદ્ધાંત એવો હતો કે વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારનું ન્યાતબત્તનું કે ઉચ્ચનીચનું બંધન ન લેઈએ. “એ જે મળે તેને, માછીને ને શુદ્રોને પણ નીતિ નિયમનો બોધ કરતો પછી તાંબળનારની કમ્ખા હોય કે ન હોય (૨૧) પરંતુ ચાંડાલોને વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરવામાં આવતા નહિ. ઉચ્ચેનના જે ચાંડાલ છોકરાઓ વિષે આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે એમણે પોતાના જન્મની કમનસીબી લેખને વિચાર. ક્યોં કે “આપણે ચાંડાલનાં કર્મો કદિ કરી ચકવાના નથી. ચાલો આપણે આપણા જન્મ છુપાવીએ અને યુવાન બ્રાહ્મણોનો વેશ લઇ ત્યાં અધ્યયન કરીએ.” આ વેશે દાખલ થઇ એ છોકરાઓએ એક દૂર દૂર સુધી પચ્ચાતિ પામેલા ગુરુના હાથ નીચે રહી રમ્મિતો અભ્યાસ કર્યો. એમાંના એક વિદ્યાર્થીએ તો અભ્યાસમાં સફળતા પણ મેળવી. પરંતુ એક ગામડીઆએ એક વર્ષત પાઠશાળાને જમવા તેડી હતી ત્યારે કોઇ અસાવધાનીની પળમાં એમણે ચાંડાલની બેલીનેનો પ્રયોગ કરી દીધો એ પરથી એમને વેશ પકડાઇ ગયો અને એમને એકદમ કાઠી મુકવામાં આવ્યા (નં. ૪૯૮).

ચાંડાલ સિવાયની દરેક ન્યાતના વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો. પરંતુ આ વિદ્યાર્થીઓ બધા હમેશાં પોતાના બાપદાદાના વારાના વિષયોનો જ અભ્યાસ કરતા એવું નહોતું. એક તકશિક્ષાના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે આપણા વાંચવામાં આવે છે કે તે પોતાના ગુરુ પાસેથી ન્યોતિપનો અભ્યાસ કરીને પાછળથી કાશીની આસપાસના જંગલોમાં પારથી તરીકે જીવન ગાળવા લાગ્યો. બીજે એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી જેનો બાપ મોટો હોદ્દેદાર હતો તે બીજા બધા વિષયો છોડીને જાદુવિદ્યા શીખ્યો. બીજા એક વિષે એવું કહેવાય છે કે એણે ઉદાર વિદ્યાઓને (Liberal arts) અભ્યાસ કર્યો હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં પારંગત થયો હતો. વળી ‘ ઇન્દ્રિયગમ્ય સર્વ વસ્તુઓ પર જે જાદુથી અધિકાર સ્થપાય ’ એ જાદુનું અધ્યયન કરનાર એક બ્રાહ્મણના છોકરાએ વિજ્ઞાનનો (Science) અભ્યાસ પસંદ કર્યો હતો. અને એક બીજે ત્રણ વેદ અને અઢાર વિદ્યાઓને પોતાની કરવાનો અભ્યાસ કરતો હતો એવો ઉલ્લેખ છે (૨૨).

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક પ્રકારના અને દરેક રિચતિના જીવનો અહીં બહુતરના પ્રજાસમાજ રાજ્યની છાયામાં પોતાની ન્યાતબત્તના અને ઉચ્ચનીચના ભેદ ભૂલી જતા. રાજકુમારો, ઉમરાવો, વેપારીઓ, દરજ્જાઓ, તેમ જ ધર્મોદ્ધારી જેમનો નિભાવ થતો કિંવા જે શ્રી સરખી આખી રાકે નહિ તે બધા ય અહીં એક જ શાળાના અને એક જ ગુરુના વિદ્યાર્થી બની એક બીજા સાથે ભળી જતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શાળા માટે હલકા પ્રકારની મજુરીઆ અને સતત મહેનત કરવી પડતી; પરંતુ, કોઇ પણ પ્રામાણિક મહેનતમાં નાનમ નથી એ ધોરણ અહીં સ્વીકારાયેલું હોવાથી તેઓ સાંતા ઉમરાવ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સમાનતા ભોગવતા. પાઠશાળામાં સર્વ ભેદભાવ ભૂલાવનાર એક વિશેષ વસ્તુ હતી. ત્યાં રહેતા બધાને સાદા અને નિયમપાલનના અમુક ધોરણને સરખી રીતે અનુસરવું પડતું.

આપણે જોઇ ગયા એમ કાશીના રાજકુમારને એના પિતાએ એકલનગીની પાવડીની ભેડ, એક પાંદડાંની છત્રી અને ૧૦૦૦ સિક્કા જેવી સામાન્ય તૈયારી સહિત તક્ષાશલામાં

અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો. ૧૦૦૦ સિક્કા તો એના ગુરુને દક્ષિણ તરીકે આપવામાં ગયા; કિંવા એની માસે પાંચ સરખી ખાનગી શિલક રહેવા દેવામાં આવી ન હતી. આમ પાઠશાળામાં રાજકુમાર પણ ગરીબ થઈ પ્રવેશ કરે છે. કાશીના ગુન્હ કુમારની વાર્તા પણ એ જ અર્થની છે. એ રાજકુમાર રાતના અંધારામાં એક બ્રાહ્મણ સાથે અથડાયો એથી બ્રાહ્મણનું બીક્ષા માગવાનું કમંડળ ભાગી ગયું. બ્રાહ્મણે એક ટંકના ભોજનની રાજકુમાર પાસે કિંમત માગી. પણ, કુમાર પાસે હોય શું તે આપે ? એણે કહ્યું કે “ મહારાજ અત્યારે હું તમને એક વેળાના ભોજનની કિંમત આપી શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. હું કાશીના રાજનો કુંવર ગુન્હ છું. જ્યારે મારા રાજ્યમાં પાછો જઈ ત્યારે આવજો; હું તમને પૈસાં આપીશ (૬-૬૬). આ બતાવે છે કે રાજકુંવરોનાં પણ ખિસ્સાં ખાલી રહેતાં. રાજ કુંવરો ગુન્હા કરે તો સામાન્ય રીતે તે ગુન્હાઓ માટે ચત્તી શિક્ષામાંથી તે બચી શકતા નહિ. એક વખત એક રાજકુમારે કોઈ એક મિહાઈવાળાની ટોપડીમાંથી કિંમત આપ્યા વિના મિહાઈ ઉઠાવી હતી. એ વિષેની ગુરુ પાસે શરિયાઈ જતાં ગુરુએ બે છોકરાઓ પાસે એના બન્ને હાથ પકડાવ્યા અને કુંવરના વાંસા પર એક વાંસની લાકડીથી ત્રણ ઝપાટા લગાવ્યા; અને કહ્યું કે “ ખબરદાર ! જો આવો ગુન્હો ફરી કર્યો તો ” (નં. ૨૫૨).

વિદ્યાર્થીઓને લેવા દેવામાં આવતો ખોરાક સાદા પ્રકારનો હતો. ગુરુના ધરની દાસી સવારના નાસ્તા માટે ચોખ્ખાની કાંછ બનાવતી એવું વર્ણન છે (૧. ૩૧૮). નોંતરૂ જમવા બધ ત્યારે એમને શેરડી, ગોળ, દહિં અને દુધ આપવામાં આવતું (૧. ૪૪૮). બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીજીવન કડકાઇભર્યું હતું. એમને હંમેશાં જંગલમાંથી એધરાં વીણી લાવવાં પડતાં, એમની વર્તણુક પર એટલો બધો અંકુશ હતો કે ગુરુના સંગાથ વગર એમને નહીંએ નહાવા પણ જવા દેવાતા નહિ.

પોતાના રાજકુમારો માટે તાલીમના અને કેળવણીના તથા રાજગ્રન્થ વચ્ચેના એક ભાગવાના પ્રબળ ધ્વાજ તરીકે કિંવા તેમને પોતાનો ગર્વ અને જોડુકમી શાંત કરતાં શીખવવાના ઉપાય તરીકે વિચારપૂર્વક એક રાજનીતિની રૂએ આવો માર્ગ નિયત કરવામાં આ પુરાતની-રાજ્યોએ ધણું ઇલાપણ વાપર્યું લાગે છે.

આ અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓવાળી વા સર્વ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળાઓની સાથે સાથે કેવળ અમુક વર્ણની પાઠશાળાઓના ઉલ્લેખો પણ મળે છે. ૫૦૦ ગુહ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુઓના અનેક વાર ઉલ્લેખ આવે છે. કેટલીક વાર એવા ગુરુઓ હોય છે કે જે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય શિષ્યોને જ દાખલ કરે છે. એવું વાંચવામાં આવે છે કે તદ્દશિલામાં એક ગુરુ એવો હતો કે એની શાળામાં માત્ર રાજકુમારો-એ વખતે ભારતવર્ષમાં હતા એટલા બધા રાજકુમારો કે ૧૦૧, બણતા.(૨૩)

૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શાળાની વ્યવસ્થા કરવી અને એમની કેળવણીના ભાર માથે લેવો એ એક એકલા પડિત માટે કંઈ સહેલું કામ ન હોતું. પરંતુ મદદનીશ શિક્ષકોનું કિંવા પિટૃયાચાર્યોનું એક મંડળ એને મદદ કરતું. આ પિટૃયાચાર્યો એના સૌથી આગળ વધેલા

વિદ્યાર્થીઓ વા ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાંથી નીમવામાં આવતા. ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના ક્રમ તરીકે 'પથ' ગુરુને શિક્ષણના કાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. એક ગુરુએ પોતાના પૃથ્વીશ્યને પોતાની જગાએ કામ કરવા નીચે હોતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એક બીજા તક્ષશિલાના ગુરુએ પોતાને કંઈ કામસર કાશી જવાનું હોવાથી પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન પોતાના પૃથ્વીશ્યને પાઠશાળા સંભાળી લેવાની આજ્ઞા કરી અને 'કથુ' કે "દીકરક, હું પરગામ જઈ છું. મારી ગેરહાજરીમાં તારે મારા (૫૦૦)-શિષ્યોને ભણાવવાના છે." આમ વડા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણકાર્યમાં ભેળવાયલા હોવાથી હુંક સમયમાં જાતે અધ્યાપક થવાને લાયક બનતા. કુરુદેશના રાજકુમાર, સુતસોમ વિષે એવું 'વાંચવામાં' આવે છે કે જાતે વડે વિદ્યાર્થી હોવાથી શિક્ષણમાં એણે સત્વર કુશળતા મેળવી અને પોતાના સહાધ્યાયીઓનો ખ્યાનથી શિક્ષક બનીને એણે પોતાની કેળવણી એકે સપાટે સમાપ્ત કરી; ન્યારે, અન્ય વિદ્યાર્થીઓ ક્રમે ક્રમે જ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શક્યા(૨૪)

પાઠશાળાની બેઠક દરરોજ અનેક વાર થતી. શિક્ષણ, વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ પડે તે સમયે આપવામાં આવતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ, જેમને શિક્ષણના ખર્ચામાં અનેક ધરકામ કરવાં પડતાં તેમને રાતે જ વખત મળતો એટલે ગુરુ એમને એ વખતે શિક્ષણ આપતા (૨,૨૭૮). દિવસના વિદ્યાર્થીઓને રાત્રિવર્ગોમાં હાજર થવાનું કદાચ અનુકૂળ પડતું. રાજકુમાર જુનુદ વિષે એવો ઉલ્લેખ છે કે "એક રાતે પોતાના ગુરુની શિક્ષા પર સંભાળપૂર્વક ધ્યાન આપ્યા બાદ એ અધારામાં ઘેર જવા નીકળ્યો" ૪. ૯૭. કાશીનો એક બીજો વિદ્યાર્થી જે અમુક કેળવણી મેળવવાના હેતુથી તક્ષશિલા ગયો હતો એણે ગુરુને આમ વિનંતી કરી:—"મને માત્ર આજની રાત શીખવો. એક પાઠ આપ્યા પછી હું બહુ મારી જાતે શીખી લઉંશ." (૧,૪૭) જે વિદ્યાર્થીઓ શી ભરીને ભણતા એમની સાથે પોતાના પાઠવી દીકરાઓની જેમ વર્તન રખાતું. એમને "ન્યારે અનુકૂળ પડે ત્યારે શિક્ષણ અપાતું"

એમ જણાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ પ્રભાતમાં કુઠડો બોલતો ત્યારથી અધ્યયન કરવા માંડતા. ૫૦૦ બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓની કાશીમાં આવેલી એક પાઠશાળા વિષે આપણે વાંચીએ છીએ કે 'એમની પાસે એક કુઠડો હતો. તે એમને રોજ પ્રભાતે અધ્યયન કરવા જગાડતો.' સંભવ છે કે દરેક શાળામાં ધડીઆળની ગરજ સારવા માટે એક મરઘો પાળવામાં આવતો. એક વખતે એક કેળવણી કુઠડો મરી ગયો ત્યારે એની જગાએ નવો કુઠડો લાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ મસાણામાં મોટો થયો હોવાથી એને વખત કે ઋતુનું કંઈ ખ્યાન નહોતું. એટલે મધરાતે તેમ જ પરાડીએ, શવે ત્યારે, એ બોલી ઉઠતો. એના કુદરેકૃષ્ટી જાગીને ત્યાંના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ એક દિવસે મધરાતે પાઠ ભણવા મંડી પડ્યા, અને સવાર થતામાં તે એ એવા થાકી ગયા અને એટલા ઉઘે ભરાયા કે પોતાના પાઠમાં ધ્યાન રાખી શક્યા નહિ; (મહિતતત્ત્વનખિ) ન્યારે ઘોળે દહાડે કુઠડો બોલવા માંડતો ત્યારે એમને પોતાના પાઠ જાખવાની શાન્તિ પથ મળી શકતી નહિ. આથી ચીડાઇને રાતે ગમે એ વખતે બોલી ઉઠીને એમના અભ્યાસને નામે મીઠું વળાવનાર આ પદ્ધતિ પકડી એમણે એની ડોક મરડી નાંખી". (૧, ૪૩૬).

આ ઉતારા પરથી માલમ પડશે કે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી અભ્યાસ માટે વખત મળતો. એ સમયમાં એ નવા પાઠ ગોખતા અને જીતનાવું પુનરવલોકન કરતા.

આ ઉતારામાં વળી 'ઉઘને લીધે આગળ ભણી લીધેલા પાઠ સમજી (અક્ષરશઃ 'જ્ઞેષ્ઠ' પરસ્મિન્તિ 'ચક્તા નહિ,' એ ઉલ્લેખ પરથી એમ ધારી શકાય કે એ કાળમાં અધ્યયન માટે મર્યાદા ઉપયોગ થતો હતો. જાતકોમાં 'સિખમ વચ્ચેસિ' કિંવા 'શાસ્ત્રો વચ્ચાવીને' એ શબ્દપ્રયોગ વારંવાર આવે છે. લખાવડા પુસ્તકો વિષેનો નીચેનો ઉલ્લેખ વધારે ચોક્કસાઈ કરી આપે એવો છે. "જોધિસત્તે એક ન્યાયનિકાલનો મંથ લખાવડાઓ અને કહ્યું: 'આ પુસ્તક વાંચીને તમે હાવાઓના ફેંસલા કરજો' " (૩. ૨૯૨). લેખનકળાના શા શા વિવિધ અને વિશાળ ઉપયોગો થતા એ વિષે જાતકોમાં આપણને ઉલ્લેખો મળે છે; પરખીટીમાં લખવામાં, કાગળને મ્હોર મારવામાં, વિહારો પર ચિત્રાલેખ ટાંકી કાઢવામાં, સોનાના ગળચવા પર અક્ષર પાડવામાં, પોપાક પર અને લશ્કરી સાજ પર લેખ કરવામાં, તીર પર સંદેશો મેતરવામાં, પાંદડા પર લખવા વગેરેમાં એનો ઉપયોગ થતો (૨૫). અંતમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં લેખનકળા પદ્ધતિપૂર્વક શી રીતે શીખવાતી એનો એક ફકરો મળે છે. (૧, ૪૫૧) એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ન્યારે કોઇ પૈરાદારના ફીકરાને લખવા શીખવાતું ત્યારે એનો નાનો શુભામ પોતાના શેકની પાટી લઇને શેકની સાથે જતો અને એમ જતો પણ લખતા શીખી જતો. ૨૫૪ છે કે આ શાળાઓમાં લેખનવાંચન શીખવવામાં આવતાં. આ સમયમાં કૌટિલ્યમાંના જે ફકરામાં (૧. ૫.) ચૂડાકરણવિધિ પછી છોકરાને 'લિપિ' અને 'સંખ્યાનમ' કિંવા ગણિત કેવી રીતે શીખવવું જોઈએ એ જણાવ્યું છે એ યાદ આવશે.

હવે આપણે તક્ષશિલાની પાઠશાળામાં અભ્યાસક્રમ શો હતો તે વિચારીશું. જાતકોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે કે ત્રણ વેદ અને અક્ષર સિંખીઓ કિંવા વિદ્યાઓનો પોતાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા જતા. કેટલીક વાર માત્ર વેદોનો અથવા તો કેવળ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ પસંદ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે (૨૧). આપણે સગવડપૂર્વક એમ બેદ પાડી શકીએ કે વેદોનું અધ્યન એ સાહિત્યવિષયક અભ્યાસ અને વિદ્યાવિષયક અભ્યાસ એ વૈજ્ઞાનિક તથા ઔદ્યોગિક કેળવણી. ત્રણ વેદોનો ઉલ્લેખ જે એક સરખી રીતે આવે છે એ ખતાવે છે કે જાતકકાળમાં સામાન્ય કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાં અથર્વવેદના અધ્યયનનો સમાવેશ કરવામાં આવતો નહ. અલગજ વેદો રહેડે કરવાના હતા. તક્ષશિલાના એક અધ્યાપક માટે આપણને કહેવામાં આવે છે કે એના જિહ્વાપ્રથી ૫૦૦ આલ્પ વિદ્યાર્થીઓ વેદ ભણ્યા (૧, ૪૦૨). જોધિસત્તે વિષે વારંવાર એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે એમને એ ત્રણ વેદો જિહ્વાએ હતા (૧, ૨૫૯). ત્રણ વેદને

(૨૫) [૨.૯૫, ૧૭૪; ૬.૩૭૦, ૩૮૫, ૪૦૩; ૧, ૪૫૧. ૪. ૧૨૪, ૧. ૩૬, ૩૭૨, ૩૭૬; ૪. ૭, ૨૫૭, ૩૩૫, ૪૮૮; ૬. ૫૯, ૬૭, ૧૨૫; ૬. ૨૯ ૬; ૫૨૦, ૪, ૪૮૯; ૬. ૩૯૦; ૬. ૪૦૮; ૨. ૯૦; ૨. ૧૭૪; ૪. ૫૫; ૬. ૩૬૯; ૬. ૪૦૦]

(૨૬) [૧. ૨૫૯, ૩૫૬, ૪૦૨. ૪૬૪; ૨. ૮૭, ૩. ૧૧૫, ૧૨૨ વગેરે, ૧. ૪૦૨, ૩. ૨૩૫, ૪. ૨૯૩ વગેરે; ૩. ૧૮, ૨૩૮; ૫. ૧૨૭, ૧૬૨, ૧૭૭, ૨૪૭. ૪૨૬; ૪. ૪૫૬; ૩. ૧૪૩; ૨. ૧૯, વગેરે]

બદલે કેટલીક વાર આપણે ‘ધર્મશાસ્ત્રો’ (૩. ૨૩૫), ‘પવિત્ર યથો’ (૪, ૨૯૩) વા ‘સ્મૃતિ’ (૪, ૩૯૨) નું નામ વાંચીએ છીએ. આમાંનાં કેટલાંક નામો બૌદ્ધ ધર્મસાહિત્ય સૂત્રવર્તા હશે. એક વિનયના વિદ્યાર્થીની અને એક સૂત્રના વિદ્યાર્થીની સીધો ઉલ્લેખ પણ આપણને મળે છે (૩. ૪૮૬)

વિજ્ઞાનકલાશિષ્યક કલાઓનો પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ વારંવાર એની સંખ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ સંબંધમાં આપણે અગાઉ ટાંકેલા મિલિન્ડ પન્હોમાંનો ‘ઉતારો’ નોઈ જવો જોઈએ. એમાં એ સમયની પ્રચલિત ઓગણીસે વિદ્યાઓનાં નામ છૂટાં છૂટાં આપ્યાં છે. તક્ષશિલાની કેટલીક પાઠશાળાઓમાં નીચેની વિદ્યાઓ શીખવાડાતી એવો ઉલ્લેખ આપણને મળે છે: (૧) હસ્તિવિજ્ઞાન (હત્થિસુત) (૨) જાદુ (૩) મૃતસંજ્ઞવનીવિદ્યા (૪) મૃગયા (૫) પશુપ્રાણીઓની બોલી સમજવાની વિદ્યા (૬) ધનુર્વિદ્યા (ઇસ્ત્રપ્રસિષ્પ) (૭) ન્યોતિષવિદ્યા (૮) વશીકરણવિદ્યા (૯) સામુદ્રિકવિદ્યા (૧૦) વધક [૨૭]. એ નોંધવાનું છે કે વિદ્યાર્થીઓ આમાંનો એક જ વિષય અભ્યાસ માટે પસંદ કરી લેતા અને એમાં પારંગત થતા એમ વર્ણવાયલું છે.

આ કલાવિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમમાં સિદ્ધાંત તથા પ્રયોગ બન્નેનું સ્થાન હતું એમ જણાય છે. અમુક વિષયના વાડમયનું જ્ઞાન થયા પછી એનો વહેવારમાં કેમ પ્રયોગ થાય એ શીખવાડાતું. દાખલા તરીકે વૈદ જોવા કેટલાક વિષયોના સંબંધમાં ગુરુની દેખરેખ તળે રહીને પ્રાયોગિક શિક્ષણક્રમ એ વિષયના અભ્યાસને પૂરો કરવો પડતો. જીવનના શિક્ષણના અહેવાલમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તક્ષશિલાના વૈદના પ્રાયોગિક અભ્યાસક્રમમાં રોપાઓના પ્રત્યક્ષ અભ્યાસને સમાવેશ થતો. બીજા વિષયોમાં, પ્રાયોગિક અભ્યાસ, પાઠશાળામાં બણી રહ્યા બાદ વિદ્યાર્થીને જાતે કરી લેવાનો હતો. આપણે ઉત્તરપ્રદેશના એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વિષે એમ વાંચીએ છીએ કે તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં પારંગતતા પ્રાપ્ત કરીને એનો વહેવારમાં પ્રયોગ કરવા ખાતર એ આંધ્રદેશ સુધી ગયો હતો (૨. ૩૫૬).

મગધના રાજકુવર વિષે પણ ઉલ્લેખ છે કે તક્ષશિલામાં તમામ વિદ્યાઓ બણીને વહેવારનું જ્ઞાન મેળવવા માટે તથા ગ્રામ્ય રીતરિવાજો સમજવા માટે એ શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે દેશમાં સર્વ ટેકણે રખડ્યો (૨. ૨૩૮). તક્ષશિલાના સેતકેતુ નામના એક બીજા વિદ્યાર્થી વિષે આપણને એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે ‘એ પણ સર્વ વ્યાવહારિક વિદ્યાઓ શીખી લેવા ખાતર એમ જ ભટક્યો.’ (૩. ૨૩૫). મગધના બીજા રાજકુમાર વિષે એવું કહેલું છે કે તક્ષશિલામાં સર્વ વિદ્યાઓ પાઠે કરીને એ ‘વહેવારનું જ્ઞાન મેળવવા તથા સ્થાનિક રીતરિવાજો જાણી લેવા’ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. પાંડુઅર્જુનો વિષે પણ આપણને એક એવો જ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેઓ તક્ષશિલામાં વિદ્યાઓ બણીને સ્થાનિક ચાલ જાણી લેવા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યા (૫. ૪૨૬). વળી એક દરજ્જોના છોકરો તથા બે વેપારીના છોકરાઓ (તક્ષશિલામાં અભ્યાસ પૂરો કરી) ગામડાના લોકોના રીતરિવાજોનો અભ્યાસ કરવા દેશાટન માટે નીકળ્યા એ પણ

(૨૭) [૨. ૪૭; ૨. ૧૦૦; ૧. ૫૧૦; ૨. ૨૦૦; ૩. ૪૧૫; ૩. ૨૧૯; ૧. ૩૫૬; ૫. ૧૨૭; ૨. ૮૭; ૩. ૧૨૨; ૪. ૪૬૫; ૨. ૨૦૦; ૪. ૧૭૧]

વાંચવામાં આવે છે (૯. ૩૮). તત્ત્વશિક્ષામાં અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી કાશીના એક વિદ્યાર્થી પણ મુસાદરીએ નીકળ્યા પડ્યો એવો ઉલ્લેખ છે. દેસલ્કનો એક રાજકુમાર પણ ત્રણ વેદ તથા અઢાર વિદ્યાનો અભ્યાસ તત્ત્વશિક્ષા ખાતે પૂરો કરીને શીખેલી વિદ્યાનો વ્યાવહારિક પ્રયોગ કરી નેવા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો (૩. ૧૧૫).

અંતમાં એક દાખલો એવો છે કે જેમાં એક વિદ્યાર્થીને તત્ત્વશિક્ષામાં પોતાનો વિદ્યા-અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા બાદ કાશીમાં પોતાને ઘેર પોતાના માળખ આગળ પોતે એ વિદ્યાઓથી શું ભણ્યો એનો પ્રયોગ કરી બતાવવો પડ્યો હતો. આ સંબંધમાં જવડે તત્ત્વશિક્ષામાં પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા પછી તરત જ વેદક વાદકાપનું જે કામ સંજ્ઞતાપૂર્વક કર્યું હતું એ આપણે સંભારવું ઘટે છે. કારણ, એ બતાવે છે કે એને અગાઉ પ્રાયોગિક જ્ઞાન ન મળ્યું હોય તો આવું મુશ્કેલ નક્કર એ પાર ઉતારી શકે નહિ.

વસ્તુતઃ તમામ શિક્ષણ સપ્તમેશ અને વહેવારમાં ઉપયોગી થાય એમ બાપવું એ એક શિક્ષણના સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયું હતું. વૈદના શિક્ષણના દરજ્જાના વિભાગ તરીકે છોડવાના જીવનનું જાતે અવલોકન કરવાનું હતું એ વિષે આપણે ક્યારના ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. વળી એક જનક (નં. ૧૨૩)માં આપણને બતાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે ધૌદિક કેળવણી માટે અનિવાર્ય મદદરૂપ એવું આરોગ્ય કુતૂહલ, અવલોકનશક્તિ તથા અવેષણશક્તિ જાગૃત કરવાના ઉત્તમ સાધન તરીકે કુદરતનું અવલોકન કરવા પર ભાર મુકતો હતો. કાશીના એક 'જગવિખ્યાન' પંડિત પાસે ૫૦૦ શાસ્ત્રીય વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા; એમાંનો એક હમેશાં મૂર્ખ તર્ક કરતો અને ખોટો જ જવાબ આપતો. એ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે શાસ્ત્રો ભણવા મંડ્યો હતો પરંતુ એની મૂર્ખાઈને લીધે એ પોતાનું અધ્યયન પાર પાડી શકતો નહિ. આ 'દુ'ને કમ રીતે શીખવીએ તો એના ધ્યાનમાં ઉતરે એનો શુરુને મન ખેટો વિચાર થઈ પડ્યો. એક દિવસ શુરુને વિચાર આવ્યો કે એ જગતમાંથી લાક્ષણિકતાં વીણી આધિ એટલે એને પૂછવું કે તે આજ શું નેવું અને જે જાણું તે શેના જેવું હતું ? કારણ, આથી એ સરખામણી કરનાં અને કારણો આપનાં શીખશે અને એમ સરખામણી અને કારણો આપવાના અભ્યાસ પછી એને શિક્ષણ આપી શકાશે.

આ સંબંધમાં એ સમયના વિદ્યાર્થીઓ સ્નાતક થયા બાદ પોતે લીધેલા શિક્ષણને વહેવારમાં ઉતારવા માટે અને દેશદેશના ભિન્નભિન્ન રીતરિવાજો જાણીને માનવવ્યવહારની ઉંડી ખુંચ મેળવવા તથા દુઃખો વેડી ખડતલ થવા માટે ખરચાણ પડેલી સફરો પર શી રીતે જતા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

તત્ત્વશિક્ષા ત્યાંની કેટલીક વિશિષ્ટ પાઠશાળાઓ માટે પણ પ્રસિદ્ધ હતું. ત્યાંની વેદક પાઠશાળા ઘણી પ્રસિદ્ધ હતી અને જીવકની વાત માનીએ તો બારનમાં એ એક ઉત્તમ પાઠશાળા હતી. ત્યાંની સ્મૃતિની પાઠશાળા પણ પ્રસિદ્ધ હતી. દૂર દૂર ઉત્તરનાથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં જતા. ત્યાંની સરકરી પાઠશાળાઓ પણ ઓછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. આવી એક શાળા એ વખતના સારા હિંદુસ્તાનમાંના કુલ ૧૦૩ રાજકુમારોને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ગણાવવાનું અભિમાન ધરાવતી હતી. ત્યાંની ધનુર્વિદ્યાપાઠશાળામાં અપના શિક્ષણ માટે દેશમાં કેટલી નીચ અને ખોટાની માગણી હતી એ આપણે ક્યારના નેહ જ ગયા છીએ.

આમ તક્ષશિલાના પંડિતો શાંતિની તેમ જ યુદ્ધની વિદ્યાઓ માટે સરખા મુપ્રસિદ્ધ હતા. આ સંબંધમાં જોતિપાલ નામના એક દાક્ષીના બ્રાહ્મણ છોકરાની વાતનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. પોતાની કેળવણી સમાપ્ત કર્યા પછી તે ઘેર પાછો જતો હતો ત્યારે એને એના ગુરુએ પોતાની તલવાર, એક ધનુષ્યબાણ, એક ગખ્તર તથા એક હીરો ભેટ આપીને કહ્યું ! 'તું ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓના ગુરુ તરીકેનું માફે સ્થાન લે. હવે, હું પરડો થયો છું અને નિવૃત્ત થવા પ્રિયું છે. (૬. ૧૨૭) એ સમયમાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ પવિત્ર વેદત્રયીના અભ્યાસ પર્વદ કરતા લગભગ તેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ ધનુર્વેદ પણ લેતા. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે સિપ્પીઓની વા હનરવિજ્ઞાનની કેળવણી માટે પણ સામાન્ય કેળવણી વા ધાર્મિક કેળવણીના જેટલા જ વિદ્યાર્થીઓ મળતા.

તક્ષશિલાથી બીજે નંબરે વિદ્યાના મયક તરીકે દાક્ષી હતું. પરંતુ મોટે ભાગે એ તક્ષશિલામાંથી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ ઉભું કરેલું સ્થાનક હતું. જે જે વિષયો તક્ષશિલા સિવાય બીજે ક્યાંય શીખવાતા નહિ એ વિષયો પણ ધીરે ધીરે દાક્ષીની પાઠશાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. તક્ષશિલામાં તૈયાર થઈ આવેલાઓએ ત્યાં મંત્રવિદ્યા અને બાહ્ય વિદ્યાની પાઠશાળાઓ કાઢી હતી એમ આપણને માહિતી મળે છે. સાધારણ વિષયો શીખવવા માટે અલગત ત્યાં ક્યારની ય ઘણી શાળાઓ હતી (૨૮).

દાક્ષીમાં દાક્ષીના પોતાના પણ સમર્થ વિદ્વાનો હતા. ત્યાંના પાંચસો વિદ્યાર્થીઓના 'જગવિખ્યાન' ગુરુઓ વિષે કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે. એક ૮૦ કરોડના આસામી બ્રાહ્મણનો દીકરો દાક્ષીમાં ભણતો હતો. કેટલાક વિષયોમાં દાક્ષીએ વિશિષ્ટ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ પણ જણાય છે. દાખલા તરીકે, ત્યાં સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જેનો જોશ નહોતો એવા એક સમર્થ સંગીતાચાર્યના હાથ નીચે એક સંગીતપાઠશાળા ચાલતી હતી (૨૯). આ બધું છતાં તક્ષશિલા કરતાં તો દાક્ષી ઉતરતું જ હતું એમ જણાય છે; કારણ, જતકોમાં મુકાબલે એના ઘણા ઓછા ઉલ્લેખો મળે છે.

હવે ત્યાં કેવા વિદ્યાર્થીઓ પાકતા એ જોઈએ. એ કાળની શિક્ષણપ્રણાલિદા સત્યની શોધમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જનારા, તેમ જ વહેવારકુશળ સંસારી, બન્ને પ્રકારના આદમીઓ તૈયાર કરતી. અલગત તક્ષશિલાના તથા દાક્ષીના, બન્ને સ્થળના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સંન્યાસ પર્વદ કરતા. સંસારથી અગમ્ય એવા જંગલનાં એકાંત સ્થળોમાંનાં આશ્રમો ઉચ્ચતર તત્ત્વવિચાર અને આધ્યાત્મિક કેળવણીની પાઠશાળાઓની ગરજ સારનાં આધ્યાત્મિક કેળવણીની આ ખાસ પાઠશાળાઓના ઉલ્લેખોમાં પણ તપસ્વીની પ્રભાવશાળી વ્યક્તિની આગુબાળુ ધોરણ મુજબ પાંચસે પાંચસે તપસ્વીઓનાં ઝુંડ એકઠાં થયેલાં જણાય છે (૧. ૧૪૧ વગેરે) આ કરતાં મોટા કદની પાઠશાળાઓ વિષે પણ ઉલ્લેખો મળે છે. આવી એક પાઠશાળામાં તો એટલી બીડ થઈ હતી કે ગુરુને પોતાના સાન વડા વિદ્યાર્થીઓના નેનૂત તજે બીજાં સાન આશ્રમો સ્થપાવવાં પડ્યાં હતાં; અને છતાં ય મુખ્ય આશ્રમ પહેલાં પેઠે જ આધ્યાત્મિક જીવનના અભિલાષીઓથી ઉભરાતું ચાલુ રહ્યું.

● (૨૮) [નં. ૧૩૦, ૧૮૫ વગેરે; ૨. ૯૯; ૧. ૪૬૪]

(૨૯) [૧. ૨૩૬, ૩. ૧૮ અને ૨૩૩; ૨. ૨૩૭; નં. ૨૪૩].

આ આશ્રમો ધણું ખર્ચે દિમાલયમાં બાંધવામાં આવતાં; પરંતુ, દેહલીક વાર, તપસ્વીઓના જથ્થાએ વસ્તીનાં કેન્દ્રસ્થાનોની નજીક પણ આશ્રમ બાંધતા; કારણ ત્યાં એલાઓની ભરતી દરવાની અનુકૂળતા વિશેષ હતી. મૂળ, કાશીની એક ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાળાનો એક સેતકેતુ નામનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાઓની પરિસમાપ્તિ માટે તક્ષશિલા જઈ આવી દેશાટન માટે નીકળી પડ્યો હતો. રસ્તામાં એક ગામમાં એને એક ૫૦૦ તપસ્વીઓનો જથ્થો સામો મળ્યો. એ જથ્થાએ એને વિધિપૂર્વક એકો મુંડ્યો અને પોતાની તમામ વિદ્યાઓ, શાસ્ત્રો અને ક્રિયાઓ શીખવાડી (૩૦) *

ચુ.

ચિત્રપરિચય

૫૬ ઉપર આપેલું ચિત્ર કપડવંજના કીર્તિસ્તંભનું છે. ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કુંડની પૂર્વ બાજુ ઉપર આ કીર્તિસ્તંભ આવેલો છે. એ ઇસ્વીસનના બારમા સૈકાની પ્રારંભમાં બાંધાવેલો હતો. જાને જાગુના સ્તંભની ઉંચાઈ તેર ફૂટ દસ ઇંચની છે. પાયા ચાર શીટ ખેંટાળા છે.

(૩૦) [૧. ૪૦૬, ૪૩૧; ૩. ૧૪૩; ૪. ૭૪; ૩. ૧૧૫; ૪. ૧૯૩; ૩. ૨૩૫]

* [મૂળ લખનારુનિવર્સિટીલુથેકીનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો.]

પા. ૧૭૮. ટિપ્પણ ૧૭માં જણાવેલો સ્વાધ્યાય સ્થળસંકેતને લીધે આવતા અર્કમાં આપવામાં આવશે. સં.

શ્રીમદ્દરાજચંદ્ર જ્ઞાનલંકારમાં આવતાં ગ્રોપાનીઆમાંના પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઑફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (એટ્રિબ્યુટ). ઑક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. અગ્નિપુરાણ અને ભોજ લે. મુઝીલકુમાર દે
૨. ડૉ. હેબ્બેર્નલની હસ્તલિખિત પ્રતો. લે. એફ. ઇ. પાર્કર
૩. ગીલ્ગેમીસના મહાકાવ્યનું લિખિત રૂપાંતર. લે. એ. એચ. સેલ્સ
૪. કેસા ખાદેની અલદુક્રીમની મસીદનાં મુખ્ય મોટાં મોટાં લક્ષણો.
લે. કે. એ. સી. કેસવેલ
૫. હિંદુ નાટક વિષે બે ભોલ. લે. જી. ચાર્પેન્ડીઅર
૬. તામિલ સાહિત્યનો કાશર અને અશોકનાં શાસનોનો સતીયપુત્ર લે. એસ. કૃષ્ણ-સ્વામી આયંગર
૭. આદમી સદાની એક અરબી ટેપેસ્ટ્રી ઉપર નોંધ લે. ઈ. ખેલો.
૮. એન્થ્રોપસ ટકકો. લે. આર. ગ્રાન્ટ પાઉન
૯. તામિલ પામ્પુ, સંસ્કૃત પાપ-લે. ઇ. એ. ગ્રીઅરસન
૧૦. “માંગૂઝ” લે. ઇ. એ. ગ્રીઅરસન
૧૧. ખીટલગીઝ નામનું નક્શ. લે. એચ. ખીવરીજ

જર્નલ એન્ડ પ્રોસીડીન્ગ્સ, એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેંગાલ. વૉ. ૧૮. અં. ૭

૧. સાલસીટ, ચોરાયો, દિવાર વગેરે વિષેનું કાગર એ. મોન્સેરેત એસ. જી. નું કથન
૨. કાધર એ. મોન્સેરેત એસ. જી. અને કેપ્ટન એફ. વિલ્ફ્રાઈડ
૩. ગીપ્સી-દરવિશોની એક જુની બોલી. લે. હબ્બુ દવેનોડિ
૪. જામીની નક્શાનાં મૂળ. લે. હબ્બુ. દવેનોડિ
૫. એક હસલામી વંશાવળી લે. “ ”
૬. ઇલાની દિંદના હતિદાસમાં અને નૃવંશવિદ્યામાં સદાયજૂત ઉમેરા. લે. એચ. ઇ. સ્ટોલેટન
૭. પ્રાચીન દિંદમાં પૂર્વજાત લે. નિર્મળચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય
૮. લાગ દેશ-એક નોંધ લે. એચ. સી. કે
૯. નવા જરેલા બોધાના ચિલાલેષ વિષે નોંધ. લે. હરિશંસ મિત્ર

વૉ. ૧૮. અં. ૮

૧. તિબેટની પુસ્તકવિદ્યામાં (Bibliography) સદાયજૂત ઉમેરો લે. મૉન. વેન. મનેન

વૉ. ૧૮. અં. ૯

૧. અવધના મહાવીરના કથનના સિદ્ધાંતો લે. આર. બર્ન
૨. હિન્દુપિત્રી-ટંકશાળાના કાંદેર તરીકે. લે. એચ. નેસન વ્હાલ્ક

- ૩ મોગલ ગાદીના હક્કદાર તરીકેના મહમદ અકબરના સિક્કાઓ. લે. આર. ખી. વ્હાઇટ અને એસ. એસ. હોડિંગ
- ૪ જવાનપુરના શર્દી રાજાઓના સિક્કાઓ. લે. એચ. એમ. વિહટેલ
- ૫ ઔરંગઝેબનો એક નુશરતાબાદી રૂપીઓ. લે. પ્રયાગ દયાલ
- ૬ કુતુબુદ્દીન મુબારક પહેલાના એક રૂપાના સિક્કા વિષે નોંધ. લે. પ્રયાગ દયાલ
- ૭ વિજાપુરના ઇબ્રાહીમ આદિલશાહી સિક્કાઓ ઉપર વાપરેલું વિશેષણ. લે. મહમદ ઇસ્માઈલ

ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

- ૧ બુદ્ધ અને દેવદત્ત. લે. એ. એમ. હોઠાઈ
- ૨ જીવનની ચાર અવસ્થાઓની પુરાતત્વતા લે. ડૉ. નરેન્દ્રનાથ લૌ
- ૩ અન્ધોનાં લેખપત્રો. લે. એચ. સી. રે
- ૪ અહમદનગરના નિઝામશાહી પાદશાહોનો ઇતિહાસ. લે; સર વોલ્સેલી હેઇગ

પ્રતિ

- ૬ ગ્રામીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક કોશ. પા. ૧૩૫થી ૧૫૦

નવેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ સીપાહીઓના બળવાની અગાઉના સૈકામાં. લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- ૨ પર્ગણાતિ શકનો આરંભનિર્ણય લે. એન. કે. ભટ્ટશાહી
- ૩ અહમદનગરના નિઝામશાહી પાદશાહોનો ઇતિહાસ લે. સર વોલ્સેલી હેઇગ
- ૪ અપોલોબંદર, મુંબઈ. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્ઝ

પ્રતિ

- ૫ પૂર્વ દરિયામાંના ચાંચિયાપણા વિષે નોંધો. લે. એસ ચાર્લ્સ હીલ પા. ૪૧-૫૨

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. માંડલેના દરબારી મહેલમાંનું એક રક્ષણદાયક તાર્વીજ. લે. સર આર. સી. ટેમ્પલ
૨. મલખાર વિષે પરચુરણ નોંધો. લે. ટી. કે. જોસર
- ૩ મી. એન. રામસ્વામીના ' હિંદી દુકાળોના અસલી ઇતિહાસ ' પર એક નોંધ. લે. ડોનાલ્ડ જમરન
- ૪ દારા-શીકોહનો એક પત્ર લે. ખાનસાહેબ મોલવી અબ્દુલ વહી
- ૫ કુર્લી કોનોનનાં ખંડેરાં લે. રાવબહાદુર હીરાલાલ
- ૬ ભવબ્રતિ વિષે નવું વિવેચન લે. પંડિત બટુકનાથ શર્મા

જાનેવારી, ૧૯૨૪

- ૧ રામવર્મા યશોભૂષણ તથા વસુમતિ કલ્યાણી લે. રામનાથ આપ્પર
- ૨ વસુમંધુ વા મુખંધુ લે. રંગાસ્વામી સરસ્વતી
- ૩ દખ્ખણની સંસ્કૃતિનો ચિનાર. સર આર. સી. ટેમ્પલ
- ૪ શિવાજીની તલવાર, બવાની. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્ઝ
- ૫ ચોર્મ બર્ડો લે. વિલિયમ ફોસ્ટર
- ૬ શુની ફેફરીના ચોપડામાંથી નોંધો. સર આર. સી. ટેમ્પલ

પૂર્તિ

૭ પૂર્વદરિયામાંના ચાંચિયાપણા વિષે નોંધો લે. એસ. આર્લ્સ હોલ પા. ૫૩-૬૦
ફ્રેઝુવારી, ૧૯૨૪

૧. ડૉ. વિલિયમ કુક લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ
૨. દખ્ખણની સંસ્કૃતિનો અતાર. લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ
૩. અસીરગઢ પરનો સહેનશાહ અક્બરનો ઘેરો અને છત લે. રેવ. એચ. હેન્સ
૪. પૂર્વ તિબેટમાં મૃત લામાઓની વ્યવસ્થા અને મઠોને મુંમઠ કરવાની રીત લે. સર. આર. સી. ટેમ્પલ

૫. વાકાટકી રાણી પ્રભાવતીનું એક દાનપત્ર

એનાલ્સ ઓફ ધી લાન્ડાર્કર ઇન્સ્ટીટ્યુટ. વો. ૪, ભાગ ૨ ની પૂર્તિ

૧. સ્કોટ્લેન્ડ ઇન બાસ. લે. વી. એસ. મુકથંકર

વોલ્યુમ ૫. ભાગ ૧ લે.

૧. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રતિભાવાદ. લે. ગોપીનાથ કવિરાજ
૨. મહાભારતનું વિરાટપર્વ. લે. નારાયણ બાપુજી ઉદ્દગીકર
૩. વાકાટકો અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન. લે. ડૉ. એસ. કે. આયેન્ગર
૪. ઉપનિષદોનું નીતિશાસ્ત્ર. લે. એમ. હિરિયન
૫. મૃગ રામાયણ લે. એસ. એન. તાડપત્રીકર
૬. પૃથ્વી પર નાટ્યનો પ્રવેશ પ્રથમ કોણે કરાવ્યો ? લે. એચ. આર. દિવેકર

ક્વાર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક્ સોસાયટી, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. તલકદના પાશ્ચાલ ગંજો. લે. રાવબહાદુર આર. નરસિંહાચાર્ય
૨. પશ્ચિમ પૌરાણિક વાતોનો અભ્યાસ લે. શરતચંદ્ર મિત્ર
૩. મિત્રદેવ વા મૂલદેવ. લે. રંગાસ્વામી સરસ્વતી
૪. ભાસનું પ્રતિમા-નાટક
૫. પ્રાચીન વર્ણધર્મની જાણી લે. કે. કૃષ્ણમાચાર્ય
૬. શુણ્ણક અને બહત કથા વિષે નિબંધ પા. ૧૪૯-૨૨૮

વિશ્વભારતી. વૉ. ૧ અંક ૩

૧. ઇન્ડો ઇરાનીઅન લોકો. લે. સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર
૨. જાતકો પરથી ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલિકા. લે. પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુખોપાધ્યાય
૩. પ્રાચીન ભારતમાં શૂદ્રોના અધિકાર

મોડર્ન રિવ્યુ, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩

૧. ત્રાયલુકરની ખટકમાંથી કોતરી કાઢેલી શુદ્ધા. લે. એ. એસ. રામનાથ આયર
૨. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિનાશ-ગાટ તથા ગૌડ લોકો. લે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર

નવેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. મરાઠા પ્રગતીય ઇતિહાસનો દરોહરીનો સમય
૨. ભારતીય ક્લામાંનું ધાર્મિક અને વિજ્ઞાણ (Horticulture) તત્ત્વ. લે. સ્ટેલા કેમરીશ
૩. મદન અને બવભૂતિ-એ શું એક જ ? લે. બદુકનાથ શર્મા

બાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. ઔરંગઝેબનો માનીતો પુત્ર. લે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર
૨. મદ્રાસ દર્ણાટકમાં શિવાજી. લે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર

ઇન્ડિયન રિવ્યુ. નવેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. ઇસ્લામ અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન લે. પ્રો એસ. રાધાકૃષ્ણન

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. હિંદુસ્તાનમાંના મુસલમાન રાજ્યનો વારસો. લે. મી. બી. એન. રાવ
૨. ચીનમાંના તથા ભારતમાંના સંપ્રદાયો લે. પ્રબોધચંદ્ર બક્ષી

૩૫મું, જુલાઈ—ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩.

૧. ફરની પૌર્વાત્ય દલા પર ભારતીય અસર. લે. એચ. એફ. ઇ. મીરસર.
૨. મદારાણી મેરીયા ચેરેસાનું ભારતીય ચિત્રકલાવાળું દિવાનખાનું
લે. પ્રો. જોસેફ સ્ત્રીગોલ્ડસ્કી
૩. રજપુત ચિત્રકલા વિષે ડૉ. ગોત્સનું વક્તવ્ય
૪. " " " આનંદ કુમારસ્વામીની નોંધ
૫. ચીનાઈ શિલ્પ કળા વિષે આર્થર સેઝમની વક્તવ્ય
૬. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં ચીનાઈ બોધિસત્વ

નાગરીપ્રત્યારિણી પત્રિકા. ભાગ ૪ અંક ૨

૧. મહાકવિ ભાસ તથા એનું નાટકચક્ર. લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૨. શ્રીમતી અહિરવાળાઈ. લે. મુંશી દેવીપ્રસાદ
૩. જગદુચરિત લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૪. ઉદુનો આઘકવિ લે. બા. વ્રજરત્નદાસ

ભાગ ૪, અંક ૩

૧. મહાકવિ ભાસ તથા એનું નાટકચક્ર. લે. પં. શિવદત્ત શર્મા
૨. ગોસ્વામી તુલસીદાસના દાર્શનિક વિચારો. લે. રામકૃષ્ણજી
૩. રામાવન સંપ્રદાય. લે. રયામહેન્દ્રદાસ
૪. પ્રભાસપાટણના યાદવબીમના સં. ૧૪૪૨ વાળા શિલાલેખની સમીક્ષા
લે. પં. રામકૃષ્ણ

સંસ્કૃતી. ઓગસ્ટ, ૧૯૨૩

૧. પ્રાચીન તથા આધુનિક રાષ્ટ્રનિર્માણ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

૧. ઇન્દ્રનાગ, લે. વનમાળાપ્રસાદ શુક્લ
૨. અરબી સાહિત્યક્ષેત્રમાં હજરત અલીસાહેબ. લે. મહેશપ્રસાદ
૩. કોટિયનું અર્થશાસ્ત્ર લે. કન્નોભલ

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૩.

૧. ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ. લે. દીનદયાળુ શ્રીવાસ્તવ
૨. અશ્વધોપના સંબંધમાં કેટલીક વાતો. લે. મનોહરપ્રસાદ ભટ્ટ
૩. તાજમહેલનું નિર્માણ લે. રામરામ ભાર્ગવ
૪. પ્રાચીન ભારતમાં છુપી પોલીસ. લે. કન્નોમલ

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ મેડેગાસ્કર-દ્વીપના મૂલ નિવાસીઓ
- ૨ ભાપાઓના શ્રેણીભાગ લે. નલિનીમોહન સાન્યાસ

ચિત્રમય જગત. નવેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ કપિલ ઋષિ લે. પૃથ્વીગરિ હરિગીર

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૩

- ૧ વૈદિક કાળની લેખનકળા. લે. દા. સાતવજેકર

ભારતવર્ષ, શામળ, ૧૩૧૩ (બંગાળી સંવત)

- ૧ મહાકવિ કાલિદાસ શું બંગાળી હતા ? લે. સતીશચંદ્રરાયે

ગુજરાત, પોપ, ૧૯૮૦

૧. કાર્તવીર્યની રાજધાની માહિમતી. લે. કનૈયાલાલ મણીલાલ મુન્શી

નવચેતન જાનેવારી ૧૯૨૪

- અજન્તાની શુદ્ધિઓ. લે. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ગુજરાતીના દીવાળીના અંક, ૧૯૭૯

- ૧ ભાગવતધર્મ અને ભગવાન સદ્ગુર્જનદેવ સ્વામીનાં વચનામૃતો
લે. લાલશંકર મથુરભાઈ યાસિક
- ૨ નાગરોનો ઇતિહાસ. લે. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે
- ૩ પેશવા સાથેનો એક કરાર લે. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
- ૪ યજ્ઞોપવીત અને તેનું પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સ્વરૂપ
લે. રા. નારાયણ વિસનજી ઠક્કર
- ૫ પ્રાચીન હિન્દની રાજ્યવ્યવસ્થા લે. જર્નાર્દન પ્રભાસ્કર

—ચુ. પુ. બારોટ (જ્ઞાનભંડારસંરક્ષક)

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગુજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી. અને તેનાં ખરિણુઓ પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગુજરાતી, કાસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગ-લગ પ્રધોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત-સુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયના આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયના આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રબંધસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે	
(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી	
(૪) પંડિત મુખસાલજી	
(૫) અ. દત્તાત્રેય બા. કાસેલકર	
(૬) અધ્યાપક રામનારાયણ પિંધનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૭) રાસકલાલ છોટાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાળગતી એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રશ્નાઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં ગોઠાવવાં.
૫. પોરેજ સાથેના લેખને નાપસંદ થનાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન કરો. લેખ ગેરવલ્લે બળ તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

સત્યં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

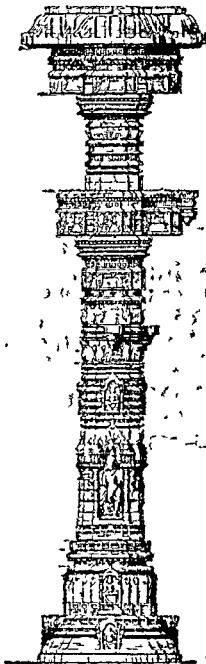
શાખ, પૂર્ણિમા.

(ત્રૈમાસિક)

સંવત ૧૯૮૦.

[૧]

[અંક ૩ નો]

અપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ,

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ

૪ લગાજ ૩ ૫, પોસ્ટલ આડ આના છુટક ન-વતી કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટલ ભુ.

ક પુરાતત્ત્વ ક

પુસ્તક ૨ જી

ચૈત્ર

[અંક ૩ જી]

બુદ્ધચરિત્રલેખમાળા

લેખાંક ૩ જી

બોધિસત્ત્વની તપશ્ચર્યા

[અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી]

બોધિસત્ત્વ ગૃહત્યાગ કરતાં પહેલાં ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા ગયા હતા ત્યારે એક ધરડા માણસનું, એક રોગીનું, એક મડદાનું અને એક બિહુનું એમ ચતુરમે ચાર દરથો તેમણે જોયાં અને તેથી તેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો એવું રસમર્દુ વર્ણન હસિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી વાંચનારને એવો જાસ થાય છે કે ઓગણત્રીસમા વર્ષ પહેલાં ગૌતમને પ્રવર્જિત અથવા બિહુ કેવા પ્રકારનું ગ્રાણી છે એની બિહુલ માહિતી ન હતી. પણ મુતપિટકમાં બિન્નબિન્ન સ્થાને મળતી માહિતી ઉપરના વર્ણનથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

બુદ્ધના સમયમાં જુદા જુદા ત્રેસડ પથો હયાત હતા. ચાતિ ચ તીણિ ચાતિ ચ સદ્ધિ^૧ આ વાક્યમાં સાઠ અને ત્રણ મનો કલા છે તેમાં બૌદ્ધમતનો પણ સમાવેશ થાય છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. પણ તેનો સમાવેશ થાય છે એમ માની લઈએ તો પણ પાતિસાહિત્યમાં અનેક ઠેકાણે મળી આવતો બાસક મતોનો (દ્વાસદ્ધિ દિદ્ધિગત્તાનિ)^૨ હરથેય જરાબર બંધ બેસે છે. એટલે કે બુદ્ધના પંથની બહાર તે સમયે બીજા બાસક શ્રમણ પથો હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. મગધ અને કોશલ દેશમાં આ શ્રમણો જ્યાં જ્યાં જરતા અને લોકોને ઉપદેશ કરતા. મોટા મોટા શહેરોમાં એકત્ર બેગા થઈ વાદવિવાદ કરતા અને પોતાના પંથનું ઉપરીપણું સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા. આવા એક પ્રસંગનું વર્ણન ઉદ્યાનમાં આવેલું છે. શ્રાવસ્તીમાં બિન્નબિન્ન પંથનાં શ્રમણ બ્રાહ્મણો એકઠા થઈ વાદવિવાદમાં પોતપોતાનો મત સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા. બુદ્ધે તેઓને જાત્યધોએ કરેલા હસ્તિવર્ણનની ઉપમા આપી છે.^૩ શાક્યોનો મુલક કોશલ દેશમાં જ હતો. અને ત્યાં સુધી શ્રમણપંથોની માહિતી ન પડે એ જરા પણ સંભવિત નથી.

૧ મુત્તનિપાત, સબિયમુત્ત, ગાથા ૨૯

૨ વિમંગ (પા. ૮. સો. ૫. ૨૦૦ જુઓ.)

૩ બુદ્ધગીતાસારસંગ્રહ બા. ૩ પૃ. ૩૦

આ બાસક પંથોના શ્રમજોના મતો વિગતવાર જતાવવાનો પ્રયત્ન દીધનિદાયાના પહેલા અક્ષરના નામના સ્તંભમાં કર્યો છે. પણ તે કેવળ કૃત્રિમ છે, જે સમયે એ સૂત્ર લખાયું હશે તે સમયે તેના રચનારને બુદ્ધસમયમાં જે શ્રમજીવિઓ હયાતિમાં હતા- તેને વિષે બાસક સંખ્યા-સિવાય બીજી માહિતી બહુ જ યોડી દશે એમ લાગે છે.^૪ તેણે ગમે તેમ કરી બાસક સંખ્યા પૂરી કરી છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી દેખાય છે કે આ બાસક પંથોમાં નામ ગણ્યા જોવા બહુ જ યોડા હતા, અને તેમાં પણ કેટલાક તો એકબીજાના બળા જવા લાગ્યા હતા. આગ્રહાલના બાવા, વેરાગી વગેરે પંથોની સ્પષ્ટ ગણતરી કરીએ તો તે સંકેતોની થાય, પણ તેમાં નામ લેવા જેવા તો કપીર, દાદુ, ઉદાસી વગેરે હાથની આંગળીઓ ઉપર ગણી શકાય એટલા જ બાકી રહે. બુદ્ધતા સમયમાં પણ આ જ સ્થિતિ હતી એ નીચેના વિવેચન ઉપરથી દેખાઈ આવશે.

સૌથી પ્રથમ બાહ્યજી પંથો સંબંધી વિચાર કરીએ. મોટા મોટા યજ્ઞયાગ કરનારા જેવા યાત્રિક બ્રાહ્મણો હતા, તેવા જ અરણ્યમાં જઈ અગ્નિહોત્ર પૂજનારા બ્રાહ્મણો પણ હતા. અસાતમન્ત્રગતક (નં. ૧૧) અને નંદુર્ગ્ગતમ (નં. ૧૪૪) આ બંને ઉપરથી એમ જણાય છે કે હોદ્દારો જન્મતાં વેંત કેટલાક બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં જતાગિન રખાતો હતો. અને ઉમરમાં આવતાં તે હોદ્દારના પાલક તેને કહેતા કે “જે તારે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો હોય તો ત્રણ વેદ શીખ અને જે બ્રહ્મલોકમાં જવું હોય તો આ અગ્નિ લઈ અરણ્યમાં જા અને ત્યાં તેની પૂજા કર. એટલે કે વેદાધ્યયન કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો અથવા જંગલમાં જઈ અગ્નિની પૂજા કરવી એ બંને પરસ્પર વિરોધી માર્ગો બ્રાહ્મણોને પસંદ હતા. દીધ-નિદાયામાં તેવિદુઃસુતમાં વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ વચ્ચે ‘માર્ગ’ ક્યો અને અમાર્ગ’ ક્યો’ એ વિષે વાદ થયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. બ્રહ્મસાયુજ્યતા^૫ એ સર્વ બ્રાહ્મણોનું ધ્યેય હતું. પણ તે પ્રાપ્ત કરવાનો સરલ માર્ગ ક્યો એ વિષે મતભેદ હતો.

આગ્રહાલ દિગ્દુસ્થાનમાં સર્વ પક્ષોને સ્વરાજ લેકેએ છે. સ્વરાજ નથી નોંધતું એમ કહેનારો કોષ્ટ પણ પક્ષ નથી. પરંતુ માર્ગમાર્ગમાં મતભેદ છે. મોડરેટને અંગ્રેજો સાથે સંદકારનો જ માર્ગ ખરો લાગે છે અને બીજા માર્ગ જોટા લાગે છે. અસહકારીઓને અહિંસાનો માર્ગ બરાબર છે એમ લાગે છે. સ્વરાજપક્ષના લોકોને અધ્યજ્ઞો નાખવાનો માર્ગ બરાબર લાગે છે. અને ક્રાન્તિવાદીઓને એમ લાગે છે કે અધિકારી લોકોનું ખૂન કરી સ્વતંત્રતાદેવીને પ્રસન્ન કર્યાં સિવાય કદી પણ સ્વરાજ મળવાનું નથી. આ પ્રમાણે તે સમયે બ્રાહ્મણ લોકોમાં પણ બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવા વિષે અનેક પરસ્પર વિરોધી પંથ ઉપસ્થિત થયા હતા. તો પણ સાધારણ રીતે તેઓના બ્રાહ્મણવર્ગમાં જ સમાવેશ થતો દશે.

શ્રમજોનું ધ્યેય અહિક કુટુંબોમાંથી મોક્ષ મેળવવો એ હતું. પણ તે કંઈ રીતે મેળવવો એ વિષે વિવિધજાત મતભેદ થવાથી ઉપર જણાવેલા બાસક મતભેદો ઉત્પન્ન થયા હતા. પણ

૪ આ સંબંધે વધારે માહિતી માટે પ્રો. ચિંતામણી વેંજનાથ રાજવાડેના ગ્રંથમસુપાનું પરિશિષ્ટ જુઓ.

૫ અહિંમાં જલ રાજા પુલિન્દી છે. બ્રહ્મસાયુજ્યતા એટલે કે બ્રહ્મ દેવના સ્વર્ગમાં જન્મ મળવો.

તેમાંના કેટલાક આગળ જતાં એક બીજામાં મળી ગયા હતા. આમાંથી ૭ પંથો બીજા ત્રમણપંથોને પછવાડે પાડી આગળ ધસ્યા હતા. તે ૭ નીચે પ્રમાણે:-

૧. અઠ્ઠિયાવાદઃ આતો નાયક પૂરણકાર્યપ હતો.
૨. સંસારશુદ્ધિવાદ અથવા નિયતિવાદઃ આતો નાયક મજ્જિમલી ગોસાલ હતો.
૩. ઉચ્છેદવાદઃ આતો નાયક અજિતકેસકમ્બલી હતો.
૪. અન્યોન્યવાદઃ આતો નાયક પદ્મધકાર્યાયન હતો.
૫. ચાતુર્યામસવરવાદઃ આતો નાયક નિગણ્ડનાતપુત્ત હતો.
૬. વિદ્યેપવાદઃ આતો નાયક સંજય બેલદ્વીપુત્ત હતો.

બુદ્ધના સમયમાં આ ૭ આચાર્યોનું બહુ માન હતું. અને કેટલાક લોકો બુદ્ધનો પંથ નવો છે એમ દલીલો તેની અવગણ કરતા હતા. આ ૭ પંથોમાંથી નિગણ્ડ નાતપુત્તનો જ પંથ હાલમાં હયાત છે, બાકીનાનું ફક્ત નામ જ રહ્યું છે. બૌદ્ધ વાદ્યમયમાં મળતી આ પંથોની માહિતી બહુ અધુરી છે, તો પણ નિગણ્ડપંથમાં મળતી થોડી ઘણી માહિતી પરથી એમ જણાય છે કે ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં દેવળ અવગણ કરવાના હેતુથી જ ઉપરના પંથોના મતોના વિષયોસ કથો નથી. દુઃકામાં તે તે આચાર્યના મત સંક્ષેપમાં કહ્યા છે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે દોષ કાઢવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ ગમે તે બાબતોનો આરોપ કોઈ પંથુ પોરકા આચાર્યો પર કર્યો નથી. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી ૯૫૦ વર્ષે લખાયેલી અઠ્ઠકથાઓમાં માત્ર આચાર્યોના પુષ્કળ ઉપહાસ કર્યો છે. પૂરણ એક શ્રીમંતના ઘરનો સંતો દાસ હોવાથી તેનું નામ પૂરણ પડ્યું. મજ્જિમલિ પણ દાસ હતો તે ધીનો ઘડો લાંબને જતો હતો તે સમયે તેના શેઠે કહ્યું કે પડતો મા (મા સ્વલ્લિ) તે ઉપરથી તેનું મજ્જિમલિ એવું નામ પડ્યું. આ જાતની અસંબંધિત વાતો અઠ્ઠકથામાં પુષ્કળ છે. તે બાબત પર રાખી આ ૭ આચાર્યોના મતો દુઃકામાં આપવાનો અહીં આ પ્રયત્ન કરું છું.

૧. અઠ્ઠિયાવાદઃ પૂરણકાર્યપનું એવું કહેવું હતું કે 'કોઈએ કોઈ કયું હોય અથવા કંઠાવું હોય, કાપું હોય અથવા કપાવું હોય, ત્રાસ આપ્યો હોય અથવા અપાવ્યો હોય, શોક કર્યો હોય, ત્રાસ થયો હોય અથવા આપ્યો હોય, પોતે બી-ચો હોય અથવા બીજાને પહીવરાવ્યો હોય, પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય, ચોરી કરી હોય, ઘર કાઢ્યું હોય, ઘાડ પાડી હોય, એકાદા ધરમાંથી કાંઈ ચોર્યું હોય અથવા વાટમાં લૂટ કરી હોય, વ્યભિચાર કર્યો હોય કે જીહ્વા જોસ્યો હોય તો પણ તેને પાપ લાગતું નથી. તીક્ષ્ણ ધારવાળા ચક્રથી જો કોઈ પૃથ્વી ઉપર માંસની એક હાર અથવા ઢગલો કરે તો તેમાં મુદ્દલ પાપ નથી. ગંગા નદીના દક્ષિણ તીર ઉપર જઈ કોઈ ગારામારી કરે, કાપે અથવા કપાવે, ત્રાસ આપે અથવા અપાવે તો પણ તેમાં મુદ્દલ પાપ લાગતું નથી; ગંગા નદીના ઉત્તર તીર ઉપર જઈ કોઈ દાન દે અથવા દેવકાવે, યજ્ઞ કરે અથવા કરાવે તો તેથી જરા પણ પુણ્ય થતું નથી. દાન, ધર્મ, સંયમ, સાયબાપણ - આ બધાથી પુણ્ય થતું નથી. એમાં જરા પણ પુણ્ય નથી.'

૨. સંસારશુદ્ધિવાદઃ મજ્જિમલિ ગોસાલનું એવું કહેવું હતું કે 'પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. કારણ સિવાય પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. હેતુ સિવાય,

કારણ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. પ્રાણીઓની શુદ્ધતામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી, કાંઈ પણ કારણ નથી. હેતુ સિવાય, કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના સામર્થ્યથી કાંઈ પણ થતું નથી, બીજાના સામર્થ્યથી કાંઈ થતું નથી. પુરુષના સામર્થ્યથી કાંઈ થતું નથી. બલ નથી, વીર્ય નથી, પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમાં પણ કાંઈ નથી. સર્વ સત્ત્વો, સર્વ પ્રાણી, સર્વ જીવ અવશ, દુર્બલ અને નિર્વીર્ય છે. તે નસીબ, જાતિ વૈશિષ્ટ્ય અને સ્વભાવથી બદલાય છે અને છ માંથી કોઈપણ જાતિમાં રહી સર્વ દુઃખનો ઉપભોગ લે છે... ૮૪ લાખ મહાદેવના ફેરામાં ગયા પછી હાલા અને ગાંડા બન્નેના દુઃખનો નાશ થાય છે. 'આ શીલ, મત, તપ અથવા બ્રહ્મચર્યથી અપરિપકવ કર્યોને પકવ કરીશ અથવા પરિપકવ થયેલા કર્યોનાં ફેરા ભોગવી તે નહિ જેવાં કરી નાખીશ' એવું જો કોઈ દેહે તો તે થવાનું નથી. આ સંસારમાં સુખદુઃખો પરિમિત, પાલીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલાં છે. અને તે કમીનરતી અથવા વત્તાં ઓછાં કરાવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે સુતરનો દેડો ફેંદતા તે ઉકલી રહે ત્યાં સુધી જ જાય તે પ્રમાણે હાલા અને મૂર્ખના દુઃખનો (સંસારના) ફેરામાં ગયા પછી જ નાશ થશે.'

૨. ઉચ્છેદવાદઃ અજિતકેસરખલી પાકે નારિતક હતો. તે દેહે છે કે 'દાન, યજ્ઞ, હોમ એ કાંઈ પણ નથી. સારા ખોટા કર્મનું ફળ અથવા પરિણામ પણ નથી. આલોક પરલોક, માતૃપિતા, અથવા ઔપપાતિક પ્રાણીઉ પણ નથી. આ લોક અને પરલોકને જાણી અને બરાબર ઝોળખી બીજાને શીખવનારા, બધું જાણનારા, સર્વજ્ઞ અને યોગ્ય માર્ગથી જનારા શ્રમણો કે બ્રાહ્મણો આ જગતમાં છે નહિ. મનુષ્ય ચાર ભૂતોના બનેલો છે. ત્યારે તે મરે છે ત્યારે તેનામાંથી પૃથ્વીધાતુ પૃથ્વીમાં, આપોધાતુ પાણીમાં, લેજ્ઞધાતુ તેજમાં અને વાયુધાતુ વાયુમાં જઈ મળે છે અને ઇન્દ્રિયો આકાશમાં જાય છે. મરેલા માણસને ચાર પુરુષો હાડકાં નાખી રસ્તામાં તેના શુષ્ક ગાના ગાતા સ્મશાનમાં લઈ જાય છે ત્યાં તેનાં હાડકાં ઘોળાં થાય છે અને આકૃતિ ભસ્મરૂપ થાય છે. દાનની આ ભેવકુરી મૂર્ખ માણસોએ શોધી દાદી છે. જે કોઈ આસ્તિકવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તેનું દેહેનું તલન ખોડું અને નકામી બડબડ છે. હાલા અને મૂર્ખ બન્નેનો શરીર જૂડું પડ્યા પછી ઉચ્છેદ અને વિનાશ થાય છે. મરણ પછી તેમનું કાંઈ પણ બચતું નથી.

૪. અન્યોન્યવાદઃ આ જગત સાત પદાર્થોનું બનેલું છે અને તે પદાર્થોના કોઈપણ કારણથી નાશ થતો નથી એવું પદ્મકાત્યાયનનું માનવું છે. તે દેહે છે કે 'સાત પદાર્થો કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા, નિર્માણ કરેલા કે કરાવેલા નથી; અને વંધ્ય, કૃટસ્થ અને સ્તંભ પ્રમાણે અચલ છે. તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી એક બીજાને ત્રાસદાયક થતા નથી. એકબીજાનું સુખ, દુઃખ અથવા બન્ને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. -તે કયા ? તે પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ અને જીવ છે. આનો મારનાર, મરાવનાર, સાંભળનાર, દેખનાર, જાણનાર અથવા વર્ણન કરનાર કોઈ પણ નથી. જે તીક્ષ્ણ ચક્ષુ વડે કોઈનું ડોકું કાપે છે તે કોઈનું પણ જીવિત હરણ કરતો નથી; આ સાત પદાર્થોની વચલી જગ્યામાં ચક્ષુએ પ્રવેશ કર્યો છે એટલું જ સમજવું જોઈએ.'

વૈશેષિકોના સાત પદાર્થ અને પદુધના સાત પદાર્થ એમાં સંખ્યા સિવાય બીજું કંઈ સામ્ય નથી, પણ આ ઉપરથી કદાચ એમ કહી શકાય કે તે પરમાણુવાદનો સ્થાપક હોય અને તેના વાદમાંથી અર્વાચીન વૈશેષિકવાદ નીકળ્યો હોય.

૫ ચાતુર્યામ સંવરવાદ: આ મહાવીરસ્વામીનો વાદ હતો એવું સામગ્રીલક્ષણમાં લખ્યું છે. પરંતુ જૈન મંથો ઉપરથી એવું જણાય છે કે આ વાદ મહાવીરસ્વામીનો ન હતો, પણ તેમની પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર પાર્શ્વતીર્થંકરે સ્થાપન કર્યો હતો. પ્રાણુવાતમાંથી નિવૃત્તિ, શુદ્ધ જોલંવામાંથી નિવૃત્તિ, અદત્તાદાનમાંથી (ચોરીમાંથી) નિવૃત્તિ, અને પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્તિ આ ચાર યામનો પાર્શ્વ ઉપદેશ કરતા હતા. પરંતુ અપરિગ્રહનો અર્થ કેવળ કોઈપણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહિ એવો થવા લાગ્યો. અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સ્ત્રી સંગ કરવાને હરકત નથી એવું કેટલાક દંભી પરિગ્રાજ્ઞો પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. તેથી મહાવીરસ્વામીએ મૈથુનવિરિતિ એ પાંચમો યામ પાર્શ્વના ચાર યામો સાથે જોડ્યો. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચાતુજ્ઞામો અજો ધમ્મો ।

જો દ્વમો પંચસ્તિષ્ઠિલ્લમો ॥

દેસિમો ચલ્લમાણેજ્ઞ ।

પાસેજ્ઞ ય મહામુણી ॥

અર્થ—પાર્શ્વ મહામુનિએ જે ચાતુર્યામ ધર્મ કહ્યો છે તે જ વર્ધમાન સ્વામીએ પંચશીક્ષારૂપે ઉપદેશ્યો છે.

સામગ્રીલક્ષણ સુત્રકારને પાર્શ્વતીર્થંકરના ચાર યામની જ માહિતી હતી એવું જણાય છે. તે પણ જૈન મતનો તેમણે વિષયોસ કયો નથી. આ ઉપરથી બીજા આચાર્યોના મતો પણ અને તેટલા બરાબર કહેવાનો આ સૂત્રકારે પ્રયત્ન કર્યો હશે એમ કહેવામાં હરકત નથી. નિર્ગ્રંથના મતની પુષ્કળ માહિતી સુત્રપિટકમાં મળે છે. તે પુનર્જન્મ માનતા હતા, અને ગયા જન્મમાં કરેલાં પાપ આ જન્મની તપશ્ચર્યાથી ધોઈ શકાય છે એવું સમજતા હતા. મનિઝમનિકામના ચૂળદુકખકખન્ધસુતમાં બુદ્ધનો અને નિર્ગ્રંથોનો સંવાદ આપ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

રાજગૃહમાં કેટલાક નિર્ગ્રંથ ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. બુદ્ધ તેમની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા: “ આ રીતે તમે તમારા શરીરને કષ્ટ શા માટે આપો છો? ”

તેઓ કહેવા લાગ્યા: “ નિર્ગ્રંથના તપુઃ સર્વજ્ઞ છે. ચાલતાં, ઉભા રહેતાં, ઉઘાટાં અથવા જાગતાં પોતાની યાનદષ્ટિ કાયમ રહે છે એમ એ કહે છે. તે અમને ઉપદેશ કરે છે: હે નિર્ગ્રંથો! તમે પૂર્વ જન્મમાં પાપો કરેલાં છે, તે આ પ્રકારના દેહદંડથી છૂટી કરો. (નિજ્જરેથ); અને આ જન્મમાં કાયાવાચા અને મન વડે કોઈ પણ પાપ કરો નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વજન્મના પાપોનો તપ વડે નાશ કરવાથી અને નવાં પાપો ન કરવાથી આવતા જન્મમાં કર્મક્ષય અને તેને લીધે સર્વ દુઃખનો નાશ થશે. ” એવું તેમનું કહેવું અમને પસંદ છે. ”

બુદ્ધે પૂછ્યું: “ હે નિર્ગ્રંથો! તમે પૂર્વજન્મમાં હતા કે નહિ એની તમને ખબર છે? ”

જવાબ: “ અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ હીક, પૂર્વ જન્મમાં તમે પાપ કર્યા છે કે નહિ એની તમને ખબર છે ? ”

જવાબ : “ તેની અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ અને તે અમુક અમુક તરેહનાં પાપ હતાં એની ખબર પણ તમને છે ? ”

જવાબ : “ એની પણ અમને ખબર નથી. ”

સવાલ : “ આટલાં દુઃખનો નાશ થયો અને આટલાં બાકી છે એની પણ તમને ખબર છે ? ”

જવાબ : “ એની પણ અમને ખબર નથી. ”

બુદ્ધે કહ્યું : “ આ વાતની જો તમને ખબર નથી તો પછી આ જ લોકમાં કરેલાં પાપકર્મો ધોવા માટે તમે તપશ્ચર્યા કરો છો એમ નહિ વાફ ? એટલે કે તમે પારધિ જેવાં દૂર કર્મ કરનારા હતા એવો એનો અર્થ નહિ થવાનો ? ”

જવાબ : “ આયુષ્માન્ ગૌતમ ! સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. દુઃખથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો જિજિસાર રાગને આયુષ્માન્ ગૌતમ કરતાં અધિક સુખ મળવાનો સંભવ છે. ”

સવાલ : “ હે નિર્ઘ્રેયો ! આ તમે વિચાર કર્યા વિના બોલો છો. અહીંયાં હું તમને એટલું જ પૂછું છું કે જિજિસાર રાગ સાત દિવસ પર્યંત સરલ રીતે બેસી મોંઢામાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના એકાંતસુખ અનુભવી શકશે શું ? સાત દિવસ રહેવા દો. એક આખો દિવસ પણ આ તરેહનું સુખ અનુભવી શકશે શું ? ”

‘ આયુષ્માન્ તેને એ શક્ય નથી’-એવો તે નિર્ઘ્રેયોએ ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું. “ હું એક જ દિવસ નહિ પણ સાત દિવસ સુધી એ રીતે એ જાતનું એકાંતસુખ અનુભવી શકું છું. હવે તમને પૂછું છું કે જિજિસાર રાગ (પોતાના વૈભવથી) અધિક સુખ મેળવી શકે કે હું અધિક સુખ મેળવી શકું ? ”

“ જો એમ હોય તો આયુષ્માન્ ગૌતમ જ જિજિસાર રાગ કરતાં અધિક સુખી છે એમ કહેવું જાઇએ. ”

બુદ્ધમતની વિશેષતા જતાવવા માટે આ સંવાદ રચાયો હતો. તો પણ નિર્ઘ્રેયના મંત્રનો તેમાં વિપર્યાસ થયો નથી. તપસ્યા વડે પૂર્વજન્મના કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે એવું તેમનું કહેવું હતું, અને આ પરંપરા આજે પણ કાયમ છે. નિર્ઘ્રેયની તપસ્યાની આદિતી બોધિસત્ત્વની તપસ્યામાં આવવાની હોવાથી અહીંયાં આપતા નથી.

૧. વિશ્લેષણ : સંજયભેલદ્રિપુતનો વિશ્લેષણ દાલના જેનેના સ્પાદાદ જેવો કંઈક હતો. તે કહેતો કે “ શું પરલોક છે ? ” એમ જો મને પૂછવામાં આવે તો અને પરલોક છે એમ મને લાગે તો પરલોક છે એમ હું કહીશ. પરંતુ મને એમ લાગતું નથી, અને તેમ પણ લાગતું નથી. આ જાનેથી બિન્ન એવું પણ કાંઈ લાગતું નથી. નથી એમ પણ કાંઈ લાગતું નથી, અને નથી એમ નથી એમ પણ મને લાગતું નથી. -પરલોક નથી-પરલોક છે અને નથી-પરલોક છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી. ઔપપાતિક પ્રાણી છે-ઔપપાતિક પ્રાણી નથી-ઔપપાતિક પ્રાણી છે અને નથી પણ-ઔપપાતિક છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી-સારાં અને ખોરાં કર્મનું ફળ છે-નથી-છે અને નથી-છે એમ પણ નથી

અને નથી એમ પણ નથી-તથાગત, ગરજ પછી રહે છે, રહેતો નથી, રહે છે અને રહેતો નથી-રહે છે એમ પણ નથી અને રહેતો નથી એમ પણ નથી."

આ હજી આચાર્યોના વાદ દીધનિકાયના સામગ્ર-ગ્રન્થસુત્રમાં મળે છે અને તેના જ આધારે તે અર્હાંત આપેલા છે.^૮ હવે આ મતો કેવી કેવી રીતે એક ખીજમાં મળ્યા જવા લાગ્યા એનો ટુંકામાં વિચાર કરીએ.

જૈન-ગ્રંથો ઉપરથી એવું જણાઈ આવે છે કે મહાવીર સ્વામી અને મહાપ્રલિંગોસાલ એ બંને છ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા હતા. ^૯ તે બંનેએ એકત્ર તપશ્ચર્યા કરી હતી. આ સમયમાં તેઓએ આજીવક અને નિર્ગથ એ બંને પંથોને ભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે. દેહદંડના માર્ગમાં તેઓ એકમત હતા. પણ મહાવીરસ્વામીના ચાતુર્યમસંવરવાદ અને ગોસાલના સંસારશુદ્ધિવાદનો મેળ ન ખાવાથી આ બંને આચાર્યો જુદા પડી પોત-પોતાના મતનો ફેલાવો કરવા લાગ્યા.^{૧૦}

કેટલાક સમય સુધી પૂરણકાર્યપ અને મહાપ્રલિંગોસાલના પંથો એક આજીવક પંથમાં ભેગા થઇ જવાનો દાખલો અંશુતરનિકાયના છક્રનિપાતમાં (સુત્ર ૫૭) મળે છે, એમાં આનંદ-ભગવાનને પૂછે છે 'બદંત, પૂરણકાર્યપે કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિ અને શુક્લ અને પરમ શુક્લ એવી છ જાતિઓ કહી છે. ખાટકી, પારધિ વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે. બિહુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનારા નિર્મળોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચ્છેલક ધાવકોનો (આજીવક શ્રાવકોનો) હરિ જાતિમાં, અને નંદવચ્છ, કિસ, સંકિચ્ચ અને મહાપ્રલિંગોસાલનો પરમ શુક્લ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે."

આ ઉપરથી પૂરણકાર્યપના શિષ્યોએ આજીવક પંથમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. નંદવચ્છ વગેરે ત્રણ આજીવક પરંપરાના મુખ્ય આચાર્યો હતા, તેમના નિયતિ-વાદમાં અને પૂરણકાર્યપના અક્રિય વાદમાં બહુ ફરક ન હોવાથી આ બંને પંથોનો યોગ થયો સહેલો થયો હશે. મહાપ્રલિંગોસાલના દેહદંડનો માર્ગ પૂરણને પસંદ હતો એ પણ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

સંજ્ઞાએલટિપુત્તના વિશેષવાદનો સમાવેશ જૈનોના સ્માદાદમાં થયાનું જણાઈ આવે છે. આમ હશે આમ નહિ હોય (સ્માદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ) ઇત્યાદિ સ્માદાદ અને ઉપર વર્ણવેલા વિશેષવાદ એ બંનેમાં બહુ ફરક નથી. અને તે બંનેનો યોગ થયો હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જોવું નથી.

- ૮. વિરોપ માહિતી માટે મો. ચિ. યે. રાજવારેના દીધનિકાયનું મરાઠી ભાષાંતર. ભાગ ૧લો. પૃ. ૫૬-૬૪ અને સામગ્ર-ગ્રન્થ સુત્રનું પરિશિષ્ટ જુઓ.

- ૯. ઉપર જણાવેલું પુસ્તક પૃ. ૯૭ જુઓ.

- ૧૦. જૈન ગ્રંથોમાં મહાપ્રલિંગોસાલ સંબંધી ઘણી જ અસહિષ્ણુતા બતાવવામાં આવી છે. વધારે માહિતી માટે જુઓ રોકેડ શુક્લ એક ધી હસ્ટ વૉ ૪૫. જૈન સૂત્રો ભા. ૨. પ્રસ્તાવના પા. ૨૯.

પદ્મકાત્યાયનનો

ય યનં યેતિ દન્તારં યશ્ચેનં મન્યતે હતમ્ ।

ઝમોં તોં ન યિજાનીતો નાયં દન્તિ ન દન્યતે ॥૧૧

આ જાતનો વાદ હતો અને તેનો સમાવેશ પરમાણુવાદી વગેરે બ્રાહ્મણપંથોને અનુસરનારા દાર્શનિક મતમાં થયો હશે.

અજિત કેસકમ્બલી પૂરો નાસ્તિક હતો, એ તેના ઉચ્છેદવાદ પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તો પણ તેના મતનો પૂરેપૂરો ધાસ થયો હતો એમ સમજવું બરાબર નથી આ લોક જ સ્વર્ગ છે અને આ લોકમાં ભોગના પદાર્થ મેળવવા માટે ગમે તે માર્ગ સ્વીકારવામાં હરકત નથી એ તેના મતનો વિકાસ કૌટિલ્ય અને તેની પૂર્વના લોકાયતને અનુસરનારા અર્થશાસ્ત્રકારોએ કર્યો છે.

અહીંનાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે કેસકમ્બલી જેવા લોકો શ્રમણપંથમાં દાખલ કેવી રીતે થતા અને તેને ખીજા લોકો માન કેવી રીતે દેતા ? એનો ઉત્તર એ છે કે એક તો સામાન્ય શ્રમણપંથોના આદર હુકમ હતો અને ખીજું એ કે કેસકમ્બલી આ લોકમાં જ માણસોને કેવી રીતે મુખ્ય મળે એ કહેતો હતો; અને તેના મતને અનુસરવાવાળા લોકો પણ પુષ્ટજ હતા.

શ્રામયનું પ્રત્યક્ષ ફળ શું છે એવો અંજતશત્રુ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો તેના જવાબમાં બગવાને તેને કહ્યું “ મહારાજ ! માનો કે આપને ત્યાં એક દાસ છે તે આપનું કામ કરે છે, આપનાથી વહેસો ઉઠે છે અને આપની પછી ઉઘે છે. આપ બોલાવતાં ‘હા’ કહીને જવાબ આપે છે. આપની મરજી પ્રમાણે કામ કરે છે. આપને મનપસંદ ખોસે છે અને આપને હમેશાં આનંદ આપે છે. હવે માનો કે તેના મનમાં આવેા વિચાર ઉત્પન્ન થાય ‘ રાજા અંજતશત્રુ મનુષ્ય જ છે અને હું પણ મનુષ્ય જ છું. પરંતુ રાજાને સર્વસુખ છે અને મને તે નથી. હું દક્ત એક દાસ જ છું. તેથી પ્રવ્રત્ત્યા લેવી એ ઠીક ’ આવેા વિચાર કરી તે પ્રવ્રત્ત્યા લઈ સમાધાનવૃત્તિથી રહેવા લાગ્યો અને એ સમાચાર તમને મળે તે પછી તમે તેને પાછો દાસપણું કરવાને લગાડશો શું ? ” રાજાએ કહ્યું : “ બદંત ! નહિ, ઉલટું અમે તેને વંદીએ, તેનું સ્વાગત કરીએ, આસન આપીએ અને તેને અન્ન વસ્ત્રની ખોટ પડવા ન દેતાં તેનું યોગ્ય રીતે રક્ષણ કરીએ. ” ૧૨

અંજતશત્રુ તરફથી પણ શ્રમણપંથમાં દાખલ થયેલા માણસોનું કેવી રીતે રક્ષણ થતું એનું આ એક ઉદાહરણ છે. તો પછી જિંખિસાર - રાજાના સમયમાં શ્રમણોનો કેટલો આદર હોવો જોઈએ એ કહેવાની જરૂર નથી. તેથી કેસકમ્બલી જેવો નાસ્તિક મતવાદી કેવળ ઐહિકસુખ મેળવવાના હેતુથી શ્રમણપંથમાં દાખલ થાય તો જરાયે આશ્ચર્ય નથી. ધરબારનો બોલો સંભાળી ત્રાસમાં પડવા કરતાં આ સુખનો માર્ગ હતો. કોઈના માથા ઉપર જવાબદારી નહિ અને વિવયભોગ કરવાની વખતે વખતે છૂટ એ રિયતિ હોવાથી પુષ્ટજ લોકોને આ પંથ પસંદ પડ્યો હશે. આ પંથના પરિવારજન ઓના કે કુમારીકાનો

૧૧. આત્મા એ જ મારનાર છે એમ જે માને છે અથવા તો એ મશય છે એમ જે માને છે તે બન્નેને ખરું જ્ઞાન નથી. કારણ, આ આત્મા મારતો નથી અને મરાતો પણ નથી. ભ. - ગી. ૨. ૧૯

૧૨. તારા છે. પૂર્ણ બાપાંતર માટે જુઓ રાજવાડકૃત રીપનિકાય ૫. ૧૪-૧૫

સ્વીકાર કરતા હતા. પરંતુ વિવાહિત ગૃહસ્થ પ્રમાણે ધરખાર કરી બેસતા ન હતા. આવા બાવાવૈરાગી હજી પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. સંપત્તિ કેવી રીતે મળે તેના તે ઉપદેશ કરતા હોવાથી તેમના ઉપાસકો તેમને મદદ કરતા હતા અને તેઓને બાવાપીવાની અડચણ પુકતી નહિ.

ધર છોડી બોધિસત્ત્વ રાજગૃહ ગયા, ત્યાં તેમનો અને બિંબિસાર રાજની મેળાપ થયો, અને તે પછી તે આજારકાલામ પાસે ગયા એ અર્થનું વર્ણન ભત્રકચર્યાકથા પ્રંયમાં^{૧૩} મળે છે. પણ અહીંમાં એ પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે કે જો તે સૌથી પ્રથમ રાજગૃહ જ ગયા તો પછી ઉપર જણાવેલા પ્રસિદ્ધ છમાંથી કોઈ પણ પ્રંયમાં ન જતાં અપ્રસિદ્ધ આજારકાલામ પાસે કેમ ગયા?—તેની અને બોધિસત્ત્વની પહેલાંની ઝોળખાણ ન હતી તો પછી તેની જ પાસે જવાનું શું કારણ હશે? મને હમણા મળેલા પુરાવા ઉપરથી મારો એવો મત થયો છે કે બોધિસત્ત્વ ધર છોડીને તરત જ પ્રથમ કાલામ પાસે ગયા, પછી ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયા અને પછી રાજગૃહમાં ગયા. આ પુરાવો અંગુત્તર-નિકાયના તિક્કનીપાતમાં (સુત ૧૨૪) મળે છે. તે સુતનો સારાંશ અહીંમાં આપું છું:—

એક સમયે ભગવાન પ્રવાસ કરતા કરતા કપિલવસ્તુમાં આવ્યા. તેમના આવ્યાની ખબર સાંભળી મહાનામ શાક્ય તેમને મળવા ગયા. ત્યાં મહાનામને તેમણે પોતાને એક રાત રહેવા માટે જગ્યા શોધવાનું કહ્યું. મહાનામે કપિલવસ્તુમાં દરેક જગ્યાએ શોધ કરી પણ એક સ્થાન સિવાય ભગવાનને માટે બીજી જગ્યા તેને ક્યાંય પણ મળી નહિ. તેણે પાછો આવી ભગવાનને કહ્યું “ ભગવાનને માટે યોગ્ય જગ્યા મને જડતી નથી. આપનો પહેલાંનો સંપ્રદાયચારી ભરપ્પ કાલામ^{૧૪} અહીંમાં છે, તેના આશ્રમમાં આપ એક રાત રહો.” ભગવાને મહાનામને ત્યાં આસન તૈયાર કરવાનું કહ્યું અને તે તે રાતે આશ્રમમાં રહ્યો. બીજો દિવસે સવારે મહાનામ તેમને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે (બુદ્ધ) કહ્યું “ હે મહાનામ! આ કોઈકમાં ત્રણ પ્રકારના ધર્મગુરુ છે. પહેલો કામોપભોગનો સમતિક્કમ (ત્યાગ) બતાવે છે, પણ રૂપ અને વેદનાનો સમતિક્કમ બતાવતો નથી. બીજો કામોપભોગનો અને રૂપનો સમતિક્કમ બતાવે છે પણ વેદનાનો સમતિક્કમ બતાવતો નથી. ત્રીજો આ ત્રણોનો સમતિક્કમ બતાવે છે. આ ધર્મગુરુઓનું ધ્યેય એક છે કે બિન્ન છે? ”

ભરપ્પ કાલામે કહ્યું “ હે મહાનામ! આ સર્વનું ધ્યેય એક જ છે એમ બોલ.

ભગવાને કહ્યું “ મહાનામ એમનાં ધ્યેય બિન્ન બિન્ન છે એમ બોલ. ”

બીજી વાર અને ત્રીજી વાર ભરપ્પએ એક જ ધ્યેય માનવાનું કહ્યું અને ભગવાને તેમના ધ્યેયો બિન્ન છે એમ બોલવાનું કહ્યું. મહાનામ જ્યો પ્રભાવશાળી શાક્ય સમક્ષ શ્રમણ ગૌતમે પોતાનું અપમાન કર્યું એમ લાગવાથી ભરપ્પ, કાલામ કપિલવસ્તુથી આલ્થો-મથો અને કદી પણ પાછો આવ્યો નહિ.

૧૩ અશ્વધૈયે રચેલા બુદ્ધચરિત્ર કાવ્યમાં ભત્રકચર્યાકથાનો જ કમ સ્વીકારેલો છે. પરંતુ લલિતવિસ્તારમાં ‘ બોધિસત્ત્વ પ્રથમ વૈશાલિમાં આવ્યા, અને ત્યાં આજારકાલામના શિષ્ય થયા. પછી તે રાજગૃહ ગયા, અને ત્યાં બિંબિસાર રાજની સાથે મેળાપ થયો, અને તે પછી તે ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયા ’ એ અર્થનું સવિસ્તાર વર્ણન છે.

૧૪ ભરપ્પ તેવું નામ હવું. તે કાલામનો શિષ્ય હોવાથી કાલામ કહેવાતો.

અહીં આ ભરપૂરો ભગવાનનો પહેલાનો સત્સહચારી (પુરાણસત્સહચારી) કહે છે એટલે કે તે અને બોધિસત્ત્વ આજારકાલામના શિષ્ય હતા એ નક્કી જ છે. ખીજી વાત એ કે આ સમયે કપિલવસ્તુમાં નિગ્રોધારામ^{૧૫} ન હતો, અને ખીજા કોઇ પણ શ્રમણ બ્રાહ્મણનો આશ્રમ મહાનામને જડ્યો નહિ. એક યક્ત ભરપૂરો આશ્રમ ભગવાનને રહેવા યોગ્ય લાગ્યો. એટલે કે આ આશ્રમ છ બાર મહીનામાં હયાતિમાં આવેલો ન હતો. બોધિસત્ત્વના ગૃહત્યાગ પહેલાં તે ત્યાં હતો એ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે. શાક્ય લોકોમાં આજારકાલામના ધણી ભક્તો હોવા સિવાય તેનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં હોવો શક્ય ન હતો. તેથી બોધિસત્ત્વનું આપું કુટુંબ એ કે ત્યાં જતું નહિ હોય તો પણ તે પોતે કાલામના આશ્રમમાં વારંવાર જતા હોવા બોધે, અને તેને લખતે તેમનું લક્ષ્ય ધ્યાન સમાધિ તરફ યોગ્યું હશે અને તેથી પ્રથમથી જ કાલામના પંથમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો.

શાક્ય જેવા કોશલ દેશના શહેવાસી હતા તેમ જ કાલામ પણ હતો. કેસપુત્ર નામના તેમના શહેરનો ઉલ્લેખ અંશુતરનિકાયના તિરનિપાતમાં (સુત ૬૫) આવ્યો છે.^{૧૬} કુસીનારાના મંદિરોમાંથી પુકકુસ મદ્યપુત્ર આજારકાલામનો શ્રાવક હતો એવું મહાપરિનિબ્ધાનસુત્તમાં કહ્યું છે. પણ મગધ દેશમાં આજારકાલામનો કોણ સિધ્ધ હતો એ જણાતું નથી. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે આજારકાલામ ઉપર વર્ણવેલા છ આચાર્યો જેવો પ્રસિદ્ધ ન હતો, તો પણ કોશલ દેશમાં-ખાસ કરીને કપિલવસ્તુમાં-અને મંદિરોના દેશમાં તેનું વજન સારી રીતે પડતું. અને ગુરુના નાતાથી પુષ્કળ લોક તેમને માન આપતા. બોધિસત્ત્વ કપિલવસ્તુમાં જ તેમના પંથમાં દાખલ થઇ પરિવ્રાજક થયા અથવા શાક્ય દેશની બહાર જઇ પરિવ્રાજક થયા એ નક્કી કહી શકાતું નથી. તો પણ તે રાજગૃહમાં ગયા પહેલાં કાલામના શિષ્ય થયા એટલું તો ખરું જ.

અરિયપરિચેસનસુત્તમાંથી જે ઉતારો ગયા લેખમાં આવ્યો છે તેની આગળની છટ્ટી-કત ઉપરથી પણ આ મતનું સમર્થન થાય છે.

‘ સો ઇવં પઠ્ઠવજ્ઞિતો સમાનો ફિક્કુસલગમેસી અનુત્તરં સન્તિપરપદં પરિચેસમાનો યેન આઝારો કાલામો તેનુપસદ્ધમિ. ’ તે હું આ પ્રમાણે પ્રવચ્ચા લઇ કુસલ થું છે એ જાણવાના હેતુથી અલૌકિક શાન્તિનું શ્રેષ્ઠચાન શોધતો શોધતો જ્યાં આજારકાલામ હતા ત્યાં આવ્યો. ’

આજારકાલામો બોધિસત્ત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાન અને તે પછી આકાશાનન્ત્યાયતન, ચિદ્ધાનાનન્ત્યાયતન, અને આકિચ્ચન્યાયતન એમ સમાધિની સાત પાયરીઓ શીખતો.^{૧૭} પરંતુ તેથી તેમનું સમાધાન થયું નહિ. યોગમાર્ગથી ચિત્તચતિતો નિરોધ કરવામાં આવે તો યોગાદ સમય સુધી એક જ વ્યક્તિનું દિત થાય પણ આ સાર્વાત્રિક માનનો માર્ગ થવાનો

^{૧૫} આ વિહાર ભગવાન અને તેમના બિહુસંઘ માટે તેમની જાતિ દેલાયા પછી શાક્યોએ બાંધ્યો હતો.

^{૧૬} એક સમયે મગધા કોસલેસુ ચારિકં ચરમાનો મદ્દતા મિયલુમહચેન સદ્ધિ યેન કેસપુત્તં નામ કાલામાનં નિગમો તદ્દયસરિ.

^{૧૭} બુદ્ધધર્મ અને સંઘ પૃષ્ઠ. ૮ નુબ્ધો. (ગુજરાતી અનુવાદ.)

નદિ (નાર્ય ધમ્મો સંવોધાય), એમ લાગવાથી બોધિસત્ત્વ ત્યાંથી નીકળ્યા અને ઉદ્ધક રામ-પુત્ર પાસે ગયા. આ દાસાગમના જ પંથનો હતો અને તેના કરતાં એક પાપરી આગળ વધેલા હતો તેણે બોધિસત્ત્વને આક્રિયન્યાયતનની આગલી પાપરી (નૈવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન) શીખરી. પણ આમાં એ બોધિસત્ત્વને કાંઈ વિશેષ લાગ્યું નહિ દારણુ આ બે કે આગળની પાપરી હતી તો પણ માર્ગ તેનો તે હતો. તેથી બોધિસત્ત્વે રાજગૃહમાં જઈ પ્રસિદ્ધ શ્રમણ પંથોનું જ્ઞાન મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે. આજકાલ જેમ કોઈ જુવાન વિદ્યાર્થી જીજ્ઞાસી હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ પૂરો કરી મોટા શહેરની એકાદી પ્રસિદ્ધ કોલેજમાં જાય અથવા હિંદુસ્તાનમાં પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન સંપાદન કરી યુરોપ કે અમેરિકાની એકાદ નામાંકિત મુનિવર્સિટીમાં જાય તેમ આપણે બોધિસત્ત્વ શ્રમણોની જાણે વિદ્યાપીઠ બનેલા રાજગૃહ નગરમાં આવ્યો. આનું વર્ણન એક અસાત ૧૮૬૬વિએ સુતનિપાતના પચ્ચગ્ગસુતમાં કર્યું છે તેનું ભાષાંતર અહીં આપું છું.

૧ હું પ્રવ્રજ્યાનું વર્ણન કરું છું. ચશુભ્ભાને (બુદ્ધ) કેવી પ્રવ્રજ્યા લીધી અને કયા વિચારથી એમને પ્રવ્રજ્યા ગમી એ કહું છું.

૨ ગૃહસ્થાશ્રમ સંક્રામણવાળી અને કચરાની જગ્યા છે અને પ્રવ્રજ્યા એટલે ખુશી હવાની જગ્યા એમ જાણી તેમણે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

૩ પ્રવ્રજ્યા લઇને કાયા પર તેમણે પાપકર્મ છોડી દીધાં. વાણીનું દુર્વર્તન છોડી દીધું, અને પોતાની આજીવિકા શુદ્ધ માર્ગથી ચલાવી.

૪ બુદ્ધ મગધના ગિરિવ્રજમાં-રાજગૃહમાં-આવ્યા. જેના આખા શરીર ઉપર ઉત્તમ લક્ષણો ફેલાયેલાં છે એવા તેમણે રાજગૃહમાં પિણ્ડ માટે પ્રવેશ કર્યો.

૫ તેમને પ્રાસાદ ઉપરથી બિંબિસારે જોયા. અને તેમની લક્ષણસંપત્તિ જોઇ તે કહેવ લાગ્યો:—

૬ “ અરે મને સાંભળો, આ સુદગ, ઉચ્ચ, શુદ્ધ આચરણથી યુક્ત, કોઈ કેવળ પુત્ર પાસે દષ્ટિ રાખી ચાલે છે. (યુગમસ્ત્ત્વ ચ ચેક્કવત્તિ).

૭ “ આ નીચે નગર રાખી ચાલનારો જગૃત ભિક્ષુ નીચા કુલનો જણાતો નથી. રાજગૃહનો દોડતા જવા દો અને તે ક્યાં જાય છે તે જોવા દો.

૮ તે મોકલેલા રાજગૃહનો આ ભિક્ષુ ક્યાં જાય છે અને ક્યાં રહે છે એ જોવા માટે તેની પૂઠે પૂઠે ચાલ્યા.

૯ અનુક્રમે નાના મોટા ઘરોમાં ભિક્ષા માગી ધનિયોનું રક્ષણ કરનારા સંબંધશાલી ત્રિવેદી અને જગૃત બુદ્ધ પોતાનું પાત્ર એકદમ ભરાવ્યું.

૧૦ પિણ્ડચર્ચા પૂરી કરી તે મુનિ નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને ‘ અહીંયાં વાસ કરીશ ’ એવા ઉદ્દેશથી પાણ્ડવ પર્વતની પાસે આવ્યા.

૧૧ તેમને રહેઠાણ કરી રહેલા જોઇ તે જ્ઞાતો ત્યાં બેઠા અને તેમાંથી એક જ્ઞાતે આવી રાગને ખખર આપી:—

૧૮ આ મુનિ આનંદે રહેલું છે એવું અહીંયાંકારું કહેલું છે. તેણે તે રમ્યું ન હોય તો પણ તે પથું જ પ્રાચીન છે એમાં શંકા નથી.

નિર્ગ્રંથ વગેરે શ્રમણ લોકો તપશ્વર્ષા કરતા હતા. પરંતુ બોધિસત્ત્વનું મન ત્યાં રમ્યું નહિ. અને તે દાક્ષિના બુદ્ધગયાના રમણીય પ્રદેશમાં આવ્યા. આ ઉપરથી તેમની સંતિસૌંદ્યપ્રિયતા વ્યક્ત થાય છે.

તે સમયે તપશ્વર્ષાના ક્રમા કયા પ્રકાર અસ્તિત્વમાં હતા એનો ઉલ્લેખ મહાસીહનાદ સુતમાં મળે છે. તેની વિગતની સારાંશ અહીંઆં આપું છું:—

બગવાન સારિપુત્તને કહે છે “ હે સારિપુત્ત ! ચાર પ્રકારનું તપ કરેલું મને યાદ છે. હું તપસ્વી થયો, હું રક્ષ થયો, જુગુપ્સી થયો, અને પ્રવિવિક્ત થયો :

“હે સારિપુત્ત ! મારી તપશ્વર્ષા કેવી હતી એ કહું છું. (અ) હું નાગો રહેતો હતો. લૌકિક આચાર પાળતો નહોતો.^{૧૯} હાથમાં બિક્ષા લઇ ખાતો હતો; ‘બદન્ત ! અહીંઆં આવો એમ કાંઈ કહે તો તે સાંભળતો ન હતો. એકો હોઈ ત્યાં આણેલા અન્નનો, મને ઉદ્દેશી કરેલા અન્નનો અને નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરતો ન હતો. જેમાં અન્ન રાંધ્યું હોય તે વાસણમાં અન્ન લાવીને આપે તો તે હું લેતો ન હતો. ખલમાંથી લાવેલો ખાવાનો પદાર્થ આપે તો તે લેતો ન હતો. બે જણા જન્મતા હોય તેમાંથી એકે હડી આપેલી બિક્ષા લેતો ન હતો. ગર્ભિણી, બાળકને ધવરાવતી, અથવા પુરુષની સાથે એકાંતમાં હોય એવી સ્ત્રી પાસેથી બિક્ષા લેતો ન હતો. મેળામાં અથવા જાત્રામાં તૈયાર કરેલા અન્નની બિક્ષા લેતો ન હતો; જ્યાં કુતરા ઉભેલા હોય અથવા જ્યાં માખો બહુ હોય અને બણબણતી હોય ત્યાંથી બિક્ષા લેતો ન હતો. મત્સ્ય, માંસ, દારૂ, મેરય વગેરે પદાર્થો લેતો ન હતો. એક જ જણના ઘરમાંથી બિક્ષા લઇ એક કોળીયા ઉપર જ હું રહેતો હતો, અથવા બે ઘરમાંથી બિક્ષા લઇ બે કોળીયા ઉપર, (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત ઘરમાંથી બિક્ષા લઇ સાત કોળીયા ઉપર રહેતો હતો. પળાબર જ અન્ન લેતો હતો, બે પળાબર જ અન્ન લેતો હતો. (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત પળા અન્ન લઇ તે ઉપર જ નિર્વાહ કરતો હતો. એક દિવસને આંતરે જન્મતો હતો, બે દિવસને આંતરે જન્મતો હતો. (આ પ્રમાણે વધતાં જતાં) સાત દિવસને આંતરે જન્મતો હતો, અથવા પખવાડીયામાં એક જ દિવસ જન્મતો હતો.

(આ) શાક, સ્યામાક, નિવાર, ચમારે ફેંકી દીધેલા ચામડાના ટુકડા, શેવાળ, જુહું, શેકેલું અનાજ, પિપ્પાક, ધાસ, અથવા ગાયનું ડાણ ખાતો હતો. અથવા અરણ્યની અંદર સહજ મળેલા ફળમૂળો ઉપર નિર્વાહ કરતો હતો. હું શયનના વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો, મિત્ર વસ્ત્ર ધારણ કરતો હતો, મડદાં ઉપર નાંખેલાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો. રસ્તામાં તો ચીંથરાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો હતો, વશકો ધારણ કરતો હતો, અગ્નિન મૃગચર્મ ધારણ કરતો હતો, કુશનું બનાવેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો, રેસાનું ચીવર ધારણ કરતો હતો. લાકડાના ટુકડાનું કરેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો, મનુષ્યના કેશની કામળ, ઘોડાના કેશની કામળ અથવા ઘુવડના પીંજાનું બનાવેલું ચીવર ધારણ કરતો હતો. (અ) દાઢી, મૂંઝો અને કેશ ખેંચી કાઢતો હતો. ઉભો રહી તપસ્યા કરતો હતો, ચપટ બેસીને તપસ્યા કરતો હતો. (આ) કાંટાની પથારીપર હું જાંઘતો હતો. દિવસમાં ત્રણ વાર હું સ્નાન કરતો હતો. આ રીતે અનેક પ્રકારે હું દેહદંડ કરતો હતો. આનું મારું તપ હતું.

^{૧૯} મોડું ઘોડું, હાથપગ ધોવા વગેરે આચાર પાળતો ન હતો.

હે સારિપુત ! મારી રક્ષના કેવી હતી તે હું કહું છું. (અ) અનેક વર્ષોની ધૂળ શરીર ઉપર ચોંટી હતી. તેનો મારા અંગ ઉપર થર બાઝ્યો હતો. જેમ એકાદ તિલ્લુકના ઝાડનું થડ અનેક વર્ષોની ધૂળ ચોંટવાથી થાય છે એવો મારો દેહ થયો હતો. પણ મને એમ થતું ન હતું કે આ ધૂળનો પોપડો હું મારા પોતાના કે બીજાના હાથથી મારો કરું. એવી મારી રક્ષના થઈ હતી.

હવે મારી જીગૃહ્સા કેવી થઈ હતી તે કહું છું. (અ) હું બહુ જ કાળજીપૂર્વક જોતો આવતો હતો. પાણીના ટીપા ઉપર પણ મારી તીવ્ર દષા હતી. આની પરિસ્થિતિમાં પડેલા સૂક્ષ્મ પ્રાણીનો મારે હાથે ઘાત ન થાય તે માટે હું અત્યંત કાળજી રાખતો હતો. એવી મારી જીગૃહ્સા થઈ હતી.

હે સારિપુત ! હવે મારી પ્રવિવિકૃતતા કેવી હતી તે કહું છું. (આ) હું એકાદ અરણ્યમાં પ્રવેશ કરી રહેતો હતો અને જેવો એકાદ ગોવાળીઆને, ધાસ કાપનારને, લાકડાં વીણનારને અથવા જંગલની દેખરેખ રાખનાર મનુષ્યને જોતો ત્યારે ઘાડા જંગલમાંથી, વાંધામાંથી કે સપાટ પ્રદેશમાંથી સીધોસઠ દોડી છૂટતો; એટલા માટે કે તે મને જીએ નહિ અને હું તેમને જોઈ નહિ. જેવી રીતે કોઈ અરણ્ય મૃગ મનુષ્યોને જોઈ સીધો દોડી છૂટે તેમ હું દોડી છૂટતો હતો. આવી મારી પ્રવિવિકૃતતા હતી.

(આ) જ્યાં ગાય બાંધવાની જગ્યા હોય અથવા જ્યાં શક્ત ગાય ચરવા જ ગઈ હોય ત્યાં હાથ પગ ઉપર ચાલતો જઈ નાનાં વાહરડાનું છાણું હું ખાતો હતો. જ્યાં મુંઘી માઈ મલમૂત્ર કાયમ હતું ત્યાં મુંઘી હું તેના ઉપર જ નિર્વાહ કરતો હતો એવું માઈ અતિ વિકટ બોજન^{૨૦} હતું.

૨૦ પોતાનું મલમૂત્ર ખાવાના રિવાજ હજી પણ અધારી જેવા પંથોમાં કાયમ હોવાનું જણાય આવે છે. કાશીમાં તેલંગરવામી કરી એક સંન્યાસી હતા. તે નાગા રહેતા હતા. આ રીતે પર્વનારા બ્રીહ્મ પણ પુષ્કળ પરમદંસ કાશીમાં હતા. તે સમયે ગોડવીન નામના (આને કાશીના લોકો ગાંધિંદ સાહેબ કહેતા હતા !) અત્યંત લોકપ્રિય દલેકટર આ-ચ્યા. હિંદુ લોકોના રીતરિવાજની તેણે સદાનુમતિપૂર્વક માહિતી બેઠી કરી હતી. આ નાગા ફરનારા બાવા મઠે તેણે એવી યુક્તિ કરી કે તેમના એક એકને પોતાના ઘેર બોલાવી મંગાવી તે પોતાનું અન્ન ખવાતું કહેતો અને તે ના કહેતાં 'તમે પરમદંસ નથી ફોગટ નાગા ફરો છો' એમ કહી એમને લગાડી પહેરવાની ફરજ પાડતો.

આવો જ પ્રસંગ એક તેલંગસ્વામી પર આવ્યો. ગોડવીન સાહેબના જંગલમાં રવામીને લઈ ગયા છે એવી ખબર મળતાં વેંત તેમના શિષ્ય અને તેમને ચાહનારા મોટા પંડિતો અને બ્રીહ્મ મજનદાર લોકો સાહેબને જંગલે ગયા. સાહેબે બધાંને બેસાડી તેલંગ રવામીને પૂછ્યું કે તમે પરમદંસ છો શું ? હાંના ઉત્તર મળ્યા બરાબર માંદે ઘેર પકવેલું અનાજ ખાઓ કે ? એવો પોતાનો દંભરાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે ઉપરથી સ્વામીએ કહ્યું કે તમે માંદે અનાજ ખાઓ કે ? ગોડવીન સાહેબે કહ્યું : હું મને કે પરમદંસ નથી તો પણ કોઈનું પણ અન્ન ખાઈ છું. સ્વામીએ ત્યાં ત્યાં પોતાના હાથમાં રોચ્ય કર્યો અને તે હાથ આગળ ધરી ગોડવીન સાહેબને કહ્યું આ માંદે અન્ન; હો, આ તમે ખાઈ બતાવો. સાહેબ ત્રીણયા અંન ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, "આ શું માનુસને ખાવા યોગ્ય અન્ન છે ?" ત્યારે સ્વામીએ તે ખાઈ હાથ ચડી સાફ કર્યો. સાહેબે સ્વામીને ઊંચી દીધા એટલું જ નહિ પણ તેમની કદી તપાસ પણ કરી નહિ !

આ વાત કાશીના પંડિતો બહુ મોટા આદરથી કહે છે, અને તેની જ રીતે આદરબુદ્ધિથી તે વાત કાશીયાત્રા નામના મરાઠી પુસ્તકમાં સંમેલી મારા વાંચકામાં આવી છે.

“(જ) હું કોઇ એક બધંકર અરણ્યમાં રહેતો હતો. જો કોઇ અંગીતરાગ તે અરણ્યમાં પ્રવેશ કરે તો તેનાં શરીરનાં ફૂંટાં ઉમાં થઇ જાય એટલું તે બધંકર હતું. શિયાળામાં હિમ પડતાં હું મેદાનમાં રહેતો હતો અને દિવસે હું જંગલમાં દાખલ થતો...સ્મશાનમાં માણસનાં હાડકાં^{૨૧} જોશીકે મૂકી જાઇતો હતો. ગામડીઆ લોકો આવી મારા પર ધૂંકતા હતા, મૂતરતા હતા, ધૂળ ફેંકતા હતા, અથવા મારા કાનમાં સળીઓ ધાલતા હતા. પરંતુ તેમને વિશે મને કદી પણ પાપબુદ્ધિ થઇ ન હતી. એવી મારી ઉપેક્ષા હતી.

“(ઝા) કેટલાએક શ્રમણ બ્રાહ્મણોની એવી દૃષ્ટિ છે કે આહાર વડે આત્મશુદ્ધિ થાય છે. તે કેવળ ખોર ખાઇને રહે છે. ખોરનું ચૂર્ણ ખાય છે, ખોરનો કંકાળો પીએ છે, અથવા ખોરનો જ પીજો કોઇ પદાર્થ બનાવી ખાય છે. હું એક જ ખોર ખાઇ રહેતો એવું મને યાદ છે. હે સારિપુત્ર ! તું એમ સમજીશ નહિ કે તે સમયે ખોર બહુ મોટાં હતાં. હાલ જેવાં ખોર છે તેવાં જ તે સમયે પણ હતાં. આ પ્રમાણે એક જ ખોર ખાઇ રહેવાથી મારું શરીર અત્યંત કૃશ થતું ચાલ્યું. જેવા આસીતક વેલના અથવા કાલવેલના ગાંઠા સ્પષ્ટ દેખાય છે તેવા મહારા અવયવના સાંધા સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. મારી કેડ ઉંટના પગ જેવી દેખાતી હતી. ઘટમાળ જેવી દેખાય છે તેવી મારી કરોડ દેખાતી હતી. ભાગી ગયેલા ધરના વાંસ જેમ અડાઅવળા થઇ ગયેલા હોય છે તેવો મારો બરોડો દેખાતો હતો. મોટા કૂવામાં પડેલા નક્ષત્રના પડછાયાની જેમ મારી આંખો ઉડી ગયેલી દેખાતી હતી. કડવા છુંબડાને કાચું કાપી તડકામાં નાખતાં જેવી રીતે તે કરમાઇ જાય તેમ મારા માથાની આમડી સીમળાઇ ગઇ હતી. હું જ્યારે પેટ ઉપર હાથ ફેરવવા જતો ત્યારે પૂંકની કરોડ મારે હાથે અડકતી, તેના ઉપર હાથ ફેરવવા જતાં પેટની ચામડી હાથને અડકતી. આ રીતે મારી પૂંકની કરોડ ને પેટની ચામડી એક થઇ ગઇ હતી. શૌચ માટે કે લઘુશંકા માટે બેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું ત્યાં જ પડતો. અંગ ઉપર હાથ ફેરવતા દુર્બલ થયેલા વાળ આપોઆપ હેઠા પડતા હતા. આવા ઉપોપણને લીધે મારી આવી સ્થિતિ થઇ હતી.”

કેટલાએક શ્રમણબ્રાહ્મણો મગ ખાઇને રહે છે, તલ ખાઇને રહે છે, કિંવા ભાત ખાઇને રહે છે; આ જ પદાર્થની આત્મશુદ્ધિ થાય છે એવું તેમનું માનવું છે. હે સારિપુત્ર ! હું એક જ મગ, એક જ તલ, કે એક જ ચોખાનો દાણો ખાઇને રહેતો હતો. તે સમયે આ પદાર્થ બહુ મોટા પદાર્થ હતા એમ સમજીશ નહિ. આજ કાલના જેવા જ તે સમયે પણ તે પદાર્થો હતા; અને તેવા ઉપોપણથી મારી સ્થિતિ (ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે) તેવી જ થઇ હતી.”

અંદુકયાકારનું એવું કહેવું છે કે ભગવાને તે તપશ્વર્થી પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરી અને ‘તે સમયે ખોર વગેરે પદાર્થ હાલના જેવા હતા’ એ વાક્ય ઉપરથી આમ કહેવું બરાબર છે એમ જણાય છે. આ સુતના કર્તાએ બુદ્ધના સમયની બિન્ન બિન્ન પ્રકારના દેહદંડની નિરર્થકતા સ્થાપિત કરવા માટે ઉપરની હકીકત ભગવાનના મોંઢામાં મૂકી છે એ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

૨૧ હાડકાંનું ઉશીકું ક્યાં સિવાયની આ કલમમાં લખીએલી જાણીની સઘળી તપશ્વર્થી મહાનૌરવોમાંએ ક્યાંના દાખલો આચારંગસૂત્રમાં મળે છે.

હાડકાંતું ઉશીકું કરી સૂવાના શિવાજી સિવાય બાકી સર્વ (અ) કલમમાં આપેલી તપશ્ચર્યા નિર્ઘય (જૈન સાધુ) કરતા હતા અને આજે પણ વાળ તોડવાની, ઉપવાસ વગેરે કરવાની પદ્ધતિ તેમનામાં ચાલુ છે. (અ) કલમમાં વર્ણવેલી તપશ્ચર્યા આશ્ચર્ય અને બીજા પંચના શ્રમણો કરતા હતા અને તેમાંની ઘણી રીતો બાવાવૈરાગી લોકોમાં ચાલુ છે. પોતાની વિદ્યા ખાવાનું તેલંગસ્વામીનું ઉદાહરણ ઉપર દીધામાં આપેલું છે. એ જ તેલંગ-સ્વામી બર શિયાળાના દિવસોમાં કેવળ માથું બહાર-રાખી ગંગામાં બેસતા હતા અને બર ઉન્હાળાના દિવસોમાં જ્યાં થઇને ચાલતાં પગે ડામ પડે એવા ઠેકાણે ગંગાના રેતપટમાં બેસતા. કાંઠાની પથારી પર સૂતારા, પંચાગ્નિ સાધન કરનારા અને બીજા અનેક પ્રકારના દેહદંડ કરનારા બાવા વૈરાગી વાચકના જોવામાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવ્યા હશે. તેથી એમ કહેવું જોઇએ કે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી નહિ પણ તપશ્ચર્યાની દૃષ્ટિથી આશ્ચર્ય અને તે જાતેનું બીજા પંથોની ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વની પરંપરા આજે પણ કાયમ છે.

અરિયપરિચેસન અને મહાસમ્યકસુત ઉપરથી એવું જણાય છે કે આ સર્વ પ્રકારની તપશ્ચર્યામાં બોધિસત્ત્વે ઉપવાસ ઉપર અધિક ભાર દીધો હતો. અને તે મગનો કે કુલિત્તનો ઉકાળો પીને જ રહેતા હતા. ૨૨ અને તેથી તેમની સ્થિતિ ઉપર વર્ણુવ્યા પ્રમાણે ચર્મ હતી. આ દેહદંડના માર્ગથી બોધિસત્ત્વને સુકિતનો માર્ગ મળ્યો નહિ એમાં આશ્ચર્ય શું ? કારણ તે માર્ગમાં આર્યપ્રસાદ ૨૩ ન હતી. આ સ્થિતિમાં પિતાના બેતરમાં જતાં જન્મુડાના ઝાડ નીચે બેસી જે ધ્યાન સુખનો પોતે અનુભવ લીધો હતો તેવું તેમને સ્મરણ થયું.

ભગવાન અગ્ગિવેસ્સનને કહે છે કે, “ અમિજાનામિ સો પનાહં પિતુ સક્કસ્સ કમ્મમ્તે સીતાય જમ્બુચ્છાયાય નિસિન્નો...પટમં જ્ઞાનં ઉપસમ્પજ્જ ચિહરિતાં, સિયા નુ સો પસો મગ્ગો યોધાયાતિ । તસ્સ મહ્થં અગ્ગિવેસ્સન સંતાનુસારિ ચિચ્ચાણં અહોસિ । પસો ય મગ્ગો યોધાયાતિ । ”

અર્થ—મારા પિતા શાકયના બેતરમાં કામ ચાલતું હતું તે સમયે જન્મુડાના ઝાડ નીચે શીતલ છાયામાં બેસી પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધાની મને સ્મૃતિ છે. હે અગ્ગિ-વેસ્સન ! તે સ્મૃતિને અનુસરી મને વિચાર થયો કે આજ બોધનો માર્ગ હોવો જોઇએ.

દેહદંડથી અટકવાની બોધિસત્ત્વની આ ક્ષણને પરિવર્તનક્ષણ (turning point) કહેવી જાઇએ.

આજારકાલામે બોધિસત્ત્વને ચાર ધ્યાન અને તેની ઉપરની ત્રણ પાયરીઓ શીખવી; તેથી પિતાના બેતરમાં તેને પ્રાપ્ત થયેલું ધ્યાન આજારકાલામે શીખવેલા ધ્યાન કરતાં બિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઇએ. એમ જો ન હોય તો તેને આ નાનપણના ધ્યાનની સ્મૃતિ શી રીતે ચર્મ ? તાત્પર્ય કે ગયા લેખમાં વર્ણુવ્યા પ્રમાણે જન્મુટક નીચે બોધિસત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલું ધ્યાન મૈત્રીમય હોવું જોઇએ અને આજારકાલામે શીખવેલું કેવળ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી આપનારું હોવું જોઇએ. એકાગ્રતાની દૃષ્ટિથી જોતાં બન્ને ધ્યાનો સરખાં જ હતાં. પણ લોક-દષ્ટાણીની દૃષ્ટિએ જોતાં પહેલું મહત્ત્વનું હતું. અને તેના સ્મરણથી બોધિસત્ત્વના મન ઉપર

૨૨ બુદ્ધ ધર્મ અને સંપ પૃ. ૧૦.

૨૩ તેં ફિસ્સ દેતુ । ઇમિસ્સા યેય અરિયાય પઞ્ચાય અનધિગમા । (મજ્ઞિ-મનિકાય—મહાસીહનાદસુત)

સ્પષ્ટ પ્રકાશ પડ્યો. આ જ બોધનો માર્ગ એવી તેમની ખાત્રી થઈ. પરંતુ દેહદંડનો રૂઢ માર્ગ છોડી આ નવા માર્ગની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં લોકો શું કહેશે એવી પણ શંકા તેમને થઈ હશે. તેનું સમાધાન તેમણે ઉપરના ઉતારાના આગળના વાક્યમાં જ કરેલું જણાઈ આવે છે.

ભગવાન કહે છે. “અગ્નિવેસ્સન ! મને એમ લાગ્યું કે મોજમજાના પદાર્થોના ભોગ વિના, અને અકુસલ વિચારો વિના જે સુખ મળે છે તે સુખથી હું શામાટે ખ્હીઉં ? ફરીથી મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે તે સુખથી હું ખ્હીનાર નથી. પરંતુ તે સુખ અત્યંત દુર્બલ થયેલા દેહને મળવાનું નથી માટે થોડા થોડા આહાર ખાવાનો મેં વિચાર કર્યો અને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. તે સમયે પાંચ બિશુઓ મારી સેવા કરતાં હતા. ‘ગોતમને જે ધર્મનો બોધ થશે તે અમને પણ કહેશે,’ એમ તેઓને લાગતું હતું. પરંતુ જ્યારે મેં અન્ન ખાવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે ‘આ ગોતમ તપશ્ચર્યાથી ભ્રષ્ટ થઈ ખાવાપીવા તરફ વળ્યો છે’ એમ સાગવાથી તે પાંચ બિશુઓ મારાથી કંટાળી ચાલ્યા ગયા.”

‘લોકો હું તપશ્ચર્યામાંથી અ્યુત થયો છું’ એમ કહેશે એવી જે બોધિસત્ત્વને શંકા આવી તે ખરાબર હતી. આહાર લેવો શરૂ કર્યો કે તરત જ તેના સાથીઓ તેને છોડી ગયા. પરંતુ નિષ્કામ સુખના માર્ગથી જ તત્ત્વબોધ કરી લેવો જોઈએ એ બોધિસત્ત્વનો નિશ્ચય રહ્યો નહિ. સ્ત્રીપુત્ર ઉપર મમત્વથી પ્રેમ કરવો અને તેમને માટે પૈસા કમાવવા અને ખીજી બાંજગડમાં પડવું એ કામસુખ કહેવાય. પરંતુ આખી મનુષ્યજાત ઉપર નિર્લોભપણે પ્રેમ કરવો અને પ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિ માટે કાયા, વાચા, અને મનથી પ્રયત્ન કરવો એ નિષ્કામ સુખ છે. ખરો તત્ત્વબોધ આ જ માર્ગે થવો જોઈએ. તેની બોધિસત્ત્વને ખાત્રી થઈ અને પાંચ સાથીઓ પોતાને છોડી ગયા તો પણ ન રૂગતાં તેમણે ધર્મમાર્ગની શોધ આગળ ચલાવી.

કુટ્ટકનું મૂળ.*

[શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ]

૧. મૂળ.

કુટ્ટક વિષે પુષ્ટળ લખાયું છે, પણ કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઇ એ વિષે માત્ર એક જ જગ્યાએ લખેલું મારા જાણવામાં છે (જી. આર. કાયે, જર્નલ ઓફ ધિ એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેન્ગાલ, માર્ચ, ૧૯૦૮). આ લેખકે કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ ખ્રિસ્તી વ્રતોના કાલ નિર્ણયના અધકામાંથી કેવી રીતે થઇ, કુટ્ટકનું ગણિત યુક્તિલક્ષમાંથી કેવી રીતે નીકળ્યું, તથા આ જ્ઞાન યુરોપીયો પાસેથી ભારતીયોએ કેવી રીતે લીધું તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આનો રદિયો પ્રો. સુબ્રમણ્યમ ' ધિ ઇન્ડિયન સોસાયટી, કલકત્તા, બુલેટિન, ૧૯૧૫ ' માં આપ્યો છે, જે વિષે પ્રો. મિત્રે ' મોર્ડર્ન રિવ્યુ, નવેમ્બર, ૧૯૧૫ ' માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરથી કુટ્ટકનું મૂળ યુક્તિલક્ષમાં નથી એ તો સાબીત થાય છે જ, પણ કુટ્ટકની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ એ વિષે તેમણે અથવા બીજા કોઇ લેખકે બતાવ્યું નથી. આ વિષય પર મારું અનુમાન અને તેનાં પ્રમાણો હું નીચે આપું છું.

કુટ્ટકનો પ્રથમ ઉલ્લેખ પ્રથમ આર્યભટ્ટમાં જ મળે છે, તે પહેલાં આ વિષયનો કોઇ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. આર્યભટ્ટ પણ આખો વિષય એ જ શ્લોકમાં પતાવી દે છે. તેની ભાષા એટલી અસ્પષ્ટ છે કે તેના જૂદા જૂદા અર્થ જૂદા જૂદા લોકોએ કર્યા છે. આર્યભટ્ટીય પર એક જ દીકા ઉપલબ્ધ છે—પરમાદીશ્વરભટ્ટની. આ દીકાકાર આર્યભટ્ટ કરતાં જોહામાં જોહા ૭ સૈદા મોડો થયો હોવો જોઇએ, કારણ કે કુટ્ટકના શ્લોકો પર તેની જે દીકા છે, તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ' તત્સર્વ મહાભાસ્કરીયમાખ્યસ્ય વ્યાખ્યાયાં સિદ્ધાન્તદોષીકાલ્યાયાં ચિસ્તરેણ પ્રદર્શિતમ્ । તસ્માદિદ્ અસ્માભિરનાદતમ્ । ' આ ઉપરથી તેણે ભાસ્કરાચાર્યની લીલાવતી અથવા બીજાગણિત ઉપર દીકા લખી દશે

* આ લેખ સમજવા માટે નીચેના વાચનની આવશ્યકતા છે:—

(૧) આર્યભટ્ટીય, ગણિતપાદ, શ્લોકો. ૩૨, ૩૩.

(૨) બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત (બ્રહ્મગુપ્તનો) કુટ્ટકાધ્યાય.

(૩) મહાસિદ્ધાન્ત (બીજા આર્યભટ્ટનો), કુટ્ટકાધ્યાય.

(૪) ચીજગણિત (ભાસ્કરાચાર્યનું) અથવા લીલાવતીમાંથી કુટ્ટકાધ્યાય.

(૫) કોઇ પણ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથ (જેવો કે ભાસ્કરાચાર્યનો ગણિતપાદ) માંથી મધ્યમાધિકારનો અધ્યાય.

(૬) કોઇ પણ આધુનિક ઉચ્ચ બીજાગણિતના પુસ્તકમાંથી પરમ્પરિત અપૂર્ણાંક (Continued fractions [આદ્ય (Recurring) પ. અ. નદિ વાંચ્યું હોય તો ચાલશે], તથા એકલાત અનિશ્ચય સમીકરણ (Indeterminate equations of the first degree).

એમ અનુમાન થાય છે. તેથી તે જરૂર આર્યભટ્ટથી ઓછામાં ઓછા ૭ સૈકા પછી થયો હશે. આ દીકાકાર આટલો મોડો થયો હોવાથી તેના પર બે દોષ આવવાનો સંભવ છે. એક તો એ કે તે આર્યભટ્ટ પછી આટલો લાંબે કાળે થયો હોવાથી આર્યભટ્ટના અર્થની પરંપરામાં તેને હાથે ભૂલ થવા સંભવ છે, બીજો એ કે તેની અગાઉ આર્યભટ્ટ ઉપરાંત બીજા મહાન ગણિતીઓ, અલ્લગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે, થઈ ગયા હોવાથી તેણે કરેલાં અર્થમાં આ ગણિતીઓની કૃતિઓની છાયા પડી હોય. આથી જ જોઓ કુટુંબ મૂળ યુક્તિલક્ષ છે એમ માને છે તેઓ આ દીકાકારને આર્યભટ્ટના અર્થ વિષે પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. જો કે આપણે બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરીશું કે દીકાકારનો અર્થ એ જ મૂળ અર્થ છે, તો પણ ન્યાં સુધી આપણે એ સિદ્ધ કર્યું નથી, ત્યાં સુધી આપણે દીકાની મદદ અર્થ ઉકેલવામાં નહિ લઈએ. દીકાનો ઉપયોગ આપણે એટલું જ પંતાવવામાં કરીશું કે બીજાં સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી દોરેલાં અનુમાનોને દીકાથી પણ પુષ્ટિ મળે છે.

કુટુંબની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઈ એ શોધવું સહેલું નથી. આર્યભટ્ટ એ વિષે કંઈ કહેતા નથી, તેમ જ આ વિષયના પૂર્વવિકાસના કોઈ શેષો ઉપલબ્ધ નથી. આર્યભટ્ટ તો આ પ્રકરણનાં કોઈ ઉદાહરણ પણ આપતો નથી. આર્યભટ્ટ પછીના ઘણાખરા ગણિતીઓ, જેવા કે અલ્લગુપ્ત, બીજો આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે કુટુંબનાં ઉદાહરણો આપે છે, પણ તે 'નિરય' કુટુંબનાં. આર્યભટ્ટ તો 'નિરય' તેમ જ 'સાય' બંને જાતનાં કુટુંબ આપે છે. આ બધાં નિરય કુટુંબનાં ઉદાહરણો પ્રહગણિતનાં છે. બગણશેષમાંથી ગતબગણ અને અહર્ગણ શોધી કાઢવા એ ઉદાહરણોનો હેતુ છે. સાય કુટુંબને લગતાં આવાં ઉદાહરણો મળી શકતાં નથી તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તે ઉદાહરણો પણ પ્રહગણિતનાં હોવાં જોઈએ. એટલે કુટુંબની ઉત્પત્તિ પ્રહગણિતમાંથી થઈ હોવી જોઈએ. આ તદ્દન વાસ્તવિક લાગે છે, કેમ કે સર્વ ભારતીય ગણિતની શોધ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર માટે જ થઈ છે. એવો ગણિતનો એક પણ વિષય નથી કે જેનો જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં ઉપયોગ ન હોય. એટલું જ નહિ; જ્યોતિષ શાસ્ત્રને માટે આવશ્યક એવું જેટલું ગણિત છે તે, ગમે તેટલું વિકટ હોય તો પણ, જોળી કાઢવાને ભારતીય ગણિતીઓએ ન્યાં સુધી તેઓનાથી બની ત્યાં સુધી મહેનત કરી છે. આ બધું જોતાં પ્રહ ગણિતને આવશ્યક એવો કુટુંબ એમણે પ્રહગણિત માટે જ જોળી કાઢ્યો હોય એમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. હવે આ 'શોધ' કેવી રીતે થઈ હશે તે જોઈએ.

પ્રહગણિત જરા અટપટું છે, અને તેથી તેમાં કોઈ કોઈ વખત ભૂલ રહી જવાનો સંભવ છે. આ ભૂલ પકડવાનો સૌથી સરસ માર્ગ એ છે કે એક વખત જે રીતે આપણે ગણિતે કર્યું હોય તે ગણિતનો ખિલકૂલ આશ્રય લીધા વિના તે રીતથી સ્વતંત્ર કોઈ બીજું જ રીતે ગણિત કરવું અને જો આ બીજી રીતે પણ પહેલી રીત પ્રમાણે જ જવાબ આવે તો આપણું ગણિત ખરું સમજવું. આવી તાજા મેળવવાની રીત ઉપરથી જ કુટુંબની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ધારો કે આજનું મધ્યમ પ્રહગણિત ખરું છે કે નહિ તેની આપણે ખાતરી કરવી છે. કોઈ પણ બે મધ્યમ પ્રહ લો. ધારો કે એ બે પ્રહોનો કોઈ પણ મધ્યમ યોગ થ

દિવસ (સાવન) પહેલાં થયો હતો* અને ધારો કે એક ભગણુ માટે અનુક્રમે $\frac{ક}{ख}$ અને $\frac{का}{खा}$ દિવસ (સાવન) લાગે છે. તેથી ચ દિવસ દરમ્યાન પહેલાં થઈના ભગણુ

$= ચ ÷ \frac{क}{ख} = \frac{खय}{क} = र + \frac{ग}{क}$ (ધારો). તેમજ ચ દિવસ દરમ્યાન બીજા થઈના ભગણુ

$ચ ÷ \frac{का}{खा} = \frac{खाय}{का} = र + \frac{गा}{का}$ (ધારો).

આ ઉપરથી નીચલાં બે સમીકરણો ઉત્પન્ન થાય છે:—

खय=कर+ग.....(૧)

અને खाय=कारा+गा...(૨)

આ બંને સમીકરણોમાં ક, ख, का, खा શાત છે કેમ કે $\frac{क}{ख}$ અને $\frac{का}{खा}$ એ અનુક્રમે થઈના એક ભગણુના દિવસો છે. તેમજ ગ અને गा પણ શાત છે, કેમ કે $\frac{ग}{क}$ અને $\frac{गा}{का}$ એ આજની ગ્રહસ્થિતિ ભગણુ ભાગમાં દર્શાવે છે. ચ, છેલ્લા મધ્યમ યોગથી આજ સુધીના દિવસો અને ર, રા આ વખત દરમ્યાન પૂર્ણ ભગણુ અગ્રાત છે.

ધારો કે અનુમાનથી અથવા કુદૃઢવિધિથી પહેલાં સમીકરણમાં ચ નું એક મૂલ્ય જ મળે છે, તેથી

$य = कट + च.....(૩)$

એ ચ નું વ્યાપક મૂલ્ય છે અને તે ટ ને કાઢી પણ પૂર્ણાંક મૂલ્ય આપવાથી મળે છે. તેમજ બીજા સમીકરણમાંથી

$य = काटा + चा.....(૪)$

છેલાં બે સમીકરણોની બાદબાકીથી

$कट - काटा = चा - च.....(૫)$

અહિં ક, का, च, चा શાત છે અને જો ટ, ટા ને અગ્રાત ગણી કુદૃઢવિધિ કરીએ તો ટ, ટા નાં વિવિધ મૂલ્યો માલમ પડશે. તે (૩) અથવા (૪) માં મૂકવાથી ચ નાં વિવિધ મૂલ્યો આવશે.

છેલ્લા મધ્યમ યોગની તિથિ માલુમ હોય તો પણ અધિક તિથિ, ક્ષય તિથિ, અધિક માસ, ક્ષય માસને લીધે મધ્યમયોગથી આજસુધીના બરાબર દિવસો કાઢવા એ જરા અટપડું છે. તો પણ આ દિવસોનો અડસટો તો કાઢી શકાય. અને આ અડસટો ચ નાં આવેલાં મૂલ્યો સાથે સરખાવતાં ચ નું કયું મૂલ્ય અહિં લાગુ પડશે તે જણાઈ આવશે. બીજા રસ્તો એ છે કે બીજા કોષ બે ગ્રહ ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે જ ચ નાં મૂલ્યો કાઢવાં. આ બે મૂલ્યમાલાઓમાં જે મૂલ્ય બંનેમાં એક જ હોય તે ચ નું ખરું મૂલ્ય જણવું. બીજા

* અગાઉ જેટલા વાગ્યે મધ્યમ યોગ થયો હતો તેટલા જ વાગ્યાનું આજનું મધ્યમ ગણિત કરવું, જેથી ચ પૂર્ણાંક રહે.

કોષ એ ગ્રહપરથી પણ ચ તું મૂલ્ય તેજ આવી શકેલું હોય અથવા ચ ના તે મૂલ્યથી ગણિત કરતાં જો બીજાં મધ્યમ ગ્રહગણિતો મળી રહેતાં હોય, તો આપણે તાળો મળી રહ્યો એમ સમજવું.

અહિં એક એ ઠેકાણે કુટુંબવિધિ કરવાનો કલો છે તે કેવી રીતે કરવો એ હવે જોઈએ. આપણે છેલ્લું સમીકરણ લઈએ.

$$\text{કટ} - \text{કાટા} = \text{ચા} - \text{ચ}$$

$$\therefore \text{ટ} = \frac{\text{કાટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

$$\text{ધારો કે કા} = \text{કપ} + \text{ફ}$$

$$\therefore \text{ટ} = \text{પટા} + \frac{\text{ફટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$$

ટ પૂર્ણાંક હોવાથી $\frac{\text{ફટા} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ક}}$ પણ પૂર્ણાંક હોવું જોઈએ.

ધારો કે તે લ ની બરાબર છે.

$$\therefore \text{ટા} = \frac{\text{કલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ફ}}$$

ધારો કે ક = વફ + મ

$$\therefore \text{ટા} = \frac{\text{વલ} + \text{મલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ફ}}$$

$$\text{ધારો કે } \frac{\text{મલ} - (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{ફ}} = \text{વ}$$

$$\therefore \text{લ} = \frac{\text{ફવ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}}$$

ધારો કે ફ = મમ + મા

$$\therefore \text{લ} = \text{મવ} + \frac{\text{માવ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}}$$

હવે ધારો કે આપણે વ ની એવી કિંમત શોધી શકીએ કે જ્યાં

$$\frac{\text{માવ} + (\text{ચા} - \text{ચ})}{\text{મ}} = \text{કોષ પૂર્ણાંક} = \text{શ (ધારો) થાય.}$$

$$\therefore \text{લ} = \text{મવ} + \text{શ}$$

$$\text{ટા} = \text{વલ} + \text{વ}$$

$$\text{ટ} = \text{પટા} + \text{લ}$$

ઉપરની ગણના પ્રમાણે ફ અને કા નો દરબાજકની રીતે બાગાકાર કરીએ તો નીચે પ્રમાણે થાય:—

ક) કા (પ
-કપ
ફ) ક (વ
-વપ
મ) ક (મ
-મપ
મા
મ) માય + (ચા-ચ) (શ
માય + (ચા-ચ)
- -

હવે આપણે આર્યભટ શું કહે છે તે જોઈએ:—

અધિકાગ્રભાગહારં છિન્ધ્યાદૂનાગ્રભાગહારેણ ।

શેષપરસ્પરમક્તં મતિગુણમગ્રાન્તરે ક્ષિપ્તમ્ ॥

અધરપરિગુણિતમન્ત્યયુગૂનાગ્રચ્છેદમાજિતે શેષમ્ ।

અધિકાગ્રચ્છેદગુણં દ્વિચ્છેદાગ્રમધિકાગ્રયુતમ્ ॥

આર્યભટીય, ગણિતપાદ, શ્લો. ૩૨-૩૩.

અહિં સ્વયં = કર + ગ અને સ્વાયં = કારા + ગા એવાં બે સમીકરણો છે. પહેલાનું અગ્ર ચ છે અને બીજાનું ચા છે. આ બેને અગ્રો કહેવાનું કારણ એ કે આગળ જે બે સમીકરણો (ય = કટ + ચ અને ય = કાટા + ચા) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આ પ્રમાણે લખી શકાય.

ક) ય (ટ
-કટ
ચ અને
કા) ય (ટ
-કાટા
ચા

એટલે ય ને અનુએ ક, કા એ ભાગીએ તો ટ, ટા ભાગમાં આવે છે અને ચ, ચા અગ્ર એટલે શેષ વધે છે તેથી જ રીતે ઉપરનાં બે સમીકરણોને વિષે આમ બોલી શકાય:—ય ને સ્વ એ ગુણી ક એ ભાગીએ તો ર ભાગમાં આવે અને ગ શેષ વધે, તથા ય ને સ્વા એ ગુણી કા એ ભાગીએ તો રા ભાગમાં આવે અને ગા શેષ વધે (આ ઉપરથી જોને સામ્ય કુદક કહે છે તે આલું હોય છે:—અમુક રકમને કોઈ આપેલી સંખ્યાએ ગુણી કોઈ આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં કોઈ આપેલો શેષ વધે છે, અને તે જ સંખ્યાને કોઈ બીજી આપેલી સંખ્યાએ ગુણી કોઈ બીજી આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં કોઈ બીજી આપેલો શેષ વધે છે, તો તે સંખ્યા કઈ? હવે જો ચા એ ચ કરતાં મોટો હોય તો કા એ અધિકાગ્ર કુદકનો ભાગદાર (ભાગક) છે. તેમ જ કા એ બિનાગ્ર કુદકનો ભાગદાર છે. હવે શ્લોક કહે છે કે, અધિકાગ્રભાગહારં છિન્ધ્યાદૂનાગ્રભાગહારેણ, એટલે અધિકાગ્ર ભાગદાર કા ને બિનાગ્ર ભાગદાર ક થી ભાગો. પછી શેષપરસ્પરમક્તમ્ એટલે શેષને પરસ્પર ભાગો. આવી રીતે ભાગતાં આપણે જોયું કે અમુક વખત પછી મા શેષ આવે છે. આને મતિ-ગુણમ્ એટલે કોઈ કદ સંખ્યા ય થી ગુણીને અગ્રાન્તરે એટલે અગ્રોના અંતર ચા-ચ

માં ક્ષિત્ત્વ એટલે ઉમેરીને તે જ ભાગક મ એ ભાગતાં શ થી નિઃશેષ ભાગ નવ છે. પછી લબ્ધિઓ, મતિ અને નિઃશેષ લબ્ધિની વધી આ પ્રમાણે થયું:—

પ	પ	પ	ટ
વ	વ	ટા	
મ	લ	લ	
ઘ	વ		
જ			

પછી અઘરુપરિગુણિત્વ એટલે મવ તે અન્ત્યયુક્ત એટલે મવ + શ આવ્યું, પણ મવ + શ = લ એ આગળ આવ્યું છે, માટે લ ને મના સ્થાનમાં લખી શ ને કાઢી નાખતાં બીજી વધી આવી. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરતાં વલ + ઘ આવ્યું, પણ તે ટા ની બરોબર છે એમ આવી ગયું છે માટે બીજીની પેઠે જ ત્રીજી વધી થઈ અને એ જ પ્રમાણે ચોથી વધી થઈ આ પ્રમાણે ટ અને ટા નું એક એક મૂલ્ય મળ્યું.

ધારો કે આ બે મૂલ્યો અતુકમે ત અને તા છે, વળી ધારો કે ત = કાદ + ન અને તા = કદ + ના, તો

$$ક (કાદ + ન) - કા (કદ + ના) = ચા - ચ$$

$$* કન - કાના = ચા - ચ.....(૧)$$

આ ઉપરથી ન અને ના પણ ટ અને ટા નાં મૂલ્યો થયાં. તા ને ઝનાચ્છેદ્ માંજિતે એટલે ક થી ભાગતાં શેષ ના વધે છે, તેને અધિકાચ્છેદગુણસ્ એટલે કા થી ગુણતાં કાના આવ્યું, તે અધિકાચ્છેદગુણસ્ એટલે ચા માં ઉમેરતાં કાના + ચા આવે છે તે ચ નું મૂલ્ય છે એમ (૪) જોતાં માલુમ પડશે.

આ ય ને સ્થોકમાં દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ કહ્યું છે, કારણ કે તેને બે છેદ અને બે અગ્ર છે:—ક છેદથી ભાગતાં ચ અગ્ર, કા છેદથી ભાગતાં ચા અગ્ર.

આ રીતે આપણા મન્તવ્યથી સ્થોકોનો અર્થ અક્ષરે અક્ષર બેસી નવ્ય છે. દીકામાં જોશો તો પણ એ જ અર્થ જણાશે.*

* આ દીકાની જે પ્રતો મેં જોઈ છે તે બધીમાં એક ભુલ રહી ગઈ છે, તે ઉપર અહિં જ ધ્યાન બેંચી લઉં. ડૉ. કર્નની પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ પણ આ ભુલથી સુક્ત નથી. દીકામાં આપેલા પહેલા ઉદાહરણમાં વધી ૩ આમ આપી છે, તે ૩ આમ જોઈએ એટલે

૧	૧
૧	૧
૬	૧
૧	૬
	૧

વચમાં બે એકડાને બદલે ત્રણ એકડા જોઈએ, તેમ જ ફલવધી ૩. આમ આપી છે,

૧

૧

તે પણ ૩ આમ જોઈએ. દીકામાં સમજાવ્યા પ્રમાણે આંકડા આમ જ જોઈએ, નહિ તો

૧ દીકામાં બતાવેલાં ૭૩ અને ૨૦ મૂલ્યો આવે નહિ. આમ છતાં આ ભુલ

૧ ઉપર હજી કોઈનું ધ્યાન નથી ગયું એ નવાઈ છે.

૧

અહિં આપણે 'સાથ' અને 'નિરથ' કુટુંબ વિષે જરા વધારે ખુલાસો કરી લઈએ. અમુક રકમને જ એ ગુણી કાએ ભાગતાં જ શેષ વધે છે અને તે જ રકમને જ એ ગુણી કાએ ભાગતાં જા શેષ વધે છે, તો તે રકમ કય? આવો દાખલો સાથ કુટુંબનો છે, કેમકે જો તે રકમને ય ધારીએ અને લખ્ખિએ અતુકમે ર અને રા ધારીએ તો

સ્વય = કર + ગ

અને સ્વાય = કારા + ગા

આવાં સમીકરણો ઉત્પન્ન થાય. આ સમીકરણોનો ધિચાર આપણે કર્યો છે, અને તેમાં ચ અને ચા એવાં બે અગ્રોની મદદ લીધી છે. મારે આવા કુટુંબને 'સાથ' કહે છે.

કોઈ સંખ્યાને કાએ ગુણી કાએ ભાગતાં જ શેષ વધે છે તો તે સંખ્યા કય? આવો દાખલો 'નિરથ' કુટુંબનો છે. ધારો કે તે સંખ્યા ૮ છે અને લખ્ખિ ૮ છે, તો કટ=કારા+ટાનદ. આવું જ સમીકરણ કટ=કાટાન(ચા-ચ) આગળ આવી ગયું છે. આમાં આપણે ઉપરના દાખલા પ્રમાણે અથ સેતા નથી, પણ સીધો જ કુટુંબ કરીએ છીએ મારે આને 'નિરથ' કુટુંબ કહે છે.

૨. સામે પક્ષ અને સમાધાન

હવે શ્રી. કાયે વાળો પક્ષ શું કહે છે તે જોઈએ. કુટુંબની ઉત્પત્તિ વિષે તે જ કહે છે, તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:-

“જૂના વખતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના અધિકારીઓમાંથી હિંદુ ગણિતનો વિકાસ થયો. અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના ખ્રિસ્તીઓ ધાર્મિક પંચાંગ વિષે ખૂબ લડતા. ઇસવી ખ્રીજ સૈકામાં ઇસ્ટરના દાલ નિર્ણય મારે મોટા અધિકારી થયા હતા. નાઇસની સભા (ઇ. સ. ૩૨૫)માં આનો નિર્ણય થયો હતો, પણ વરસો વરસ તારીખ નક્કી કરવાનું કામ અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના વિદ્વાનોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. ડાયોફેન્ટસ લગભગ ઇ. સ. ૩૯૦-૩૫૦માં હતો અને તેના દીકરા દાઇપેર્યસને આ અધિકાર અલેક્ઝાન્ડ્રિયન ખ્રિસ્તીઓએ ઇ. સ. ૪૧૫માં મારી નાખ્યો હતો. આર્થેબટનો જન્મ ઇ. સ. ૪૭૬ માં થયો હતો.

પંચાંગની બાબતમાં જ કુટુંબનો સૌથી વિશેષ ઉપયોગ છે. આર્થેબટનો કુટુંબ વિધિ પહેલાં તો ન સમજાય તેવો લાગે છે, પણ તે નીચેના દાખલાથી સ્પષ્ટ થશે:-

ખ્રિસ્તીઓનું ૧જું વર્ષ તે 'સૌર' ચક્રનું ૧૦ મું અને 'મેટાનિક' ચક્રનું ૨ જું વર્ષ છે. તો તે 'ડાયોનિસ્યન' ચક્રનું કેટલામું વર્ષ હશે ?

*સાથ અને નિરથ ચક્રોનો પ્રયોગ આ સિવાય એક ખ્રીજ અર્થમાં પણ આ લેખમાં આગળ કરવામાં આવશે. અધવચમાંથી જ 'મતિ' લઈને કુટુંબ કરવાની આર્થેબટ અને અલ્ફ ગુમતી પદ્ધતિને 'સાથ' અને ૧ શેષ મુઠ્ઠી બાગાદાર લઈ જવાની ખ્રીજ આર્થેબટ અને બારુરાચાર્યની પદ્ધતિને 'નિરથ' કહીશું. આ બે અર્થો વચ્ચે એક તો છે જ પણ તે સંદર્ભ પરથી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવો છે. લખાણ વાળી ભાષા વારે વારે વાપરવાની અગત્યને લઈને ઉપલો અર્થસંકેત કરવો પડ્યો છે.

‘સૌર’ ચક્ર ૨૮ વર્ષનું, ‘મેટાનિક’ ચક્ર ૧૯ વર્ષનું અને ‘ડાયોનિસન’ ચક્ર ૨૮×૧૯ વર્ષનું છે.”

આ પ્રમાણે શ્રી કાયેનું મન્તવ્ય છે. આ માત્ર કલ્પના જ છે, કેમ કે અલેક્ઝાંડ્રિયાનું આ ગણિત હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાની કોઇ સાબિતી તેમણે આપી નથી, એટલું જ નહિ, પણ ખુદ ડાયોનિસમાંથી કે કોઇ બીજા અલેક્ઝાંડ્રિયન ગણિતીઓના ગ્રંથમાંથી આવી પદ્ધતિ તેમણે ખતાવી નથી. ત્રણ ચક્રો ચાલતાં હતાં એ ખરું છે, પણ ખિરતીઓનું ૧૬૦ વર્ષ તે ‘સૌર’ ચક્રનું ૧૦ મું, ‘મેટાનિક’ ચક્રનું ૨૦મું, અને ‘ડાયોનિસન’ ચક્રનું ૪૫૮મું વર્ષ છે એમ જાણ્યા પછી કુટુંબવિધિની જરૂર રહેતી નથી, અને આટલું તો સામાન્ય ગણતરીથી પણ જણાય છે. આર્યભટ્ટ પહેલાંના કોઇ દેશી કે પરદેશી ગણિતમાં આર્યભટ્ટના જેવી પદ્ધતિ આપવામાં આવી નથી. આર્યભટ્ટના કાળમાં ભારતીયોનું ગણિત-જ્ઞાન, તાર્કિક ભૂમિતિ બાદ કરતાં, અન્યદેશીઓના કરતાં વધારે ઉંડું હતું, તથા તેમનું મધ્યમ ગ્રહગણિત તેમજ સ્પષ્ટ ગ્રહગણિત પણ એકંદરે બીજાઓના કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ હતું એ તો હવે જગતના જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસની એક સિદ્ધ વાત છે. નિરય કુટુંબ એ સાથે કુટુંબમયી જ નીકળ્યું છે એમ આપણે આગળ ખતાવીશું, તથા નિરય કુટુંબમાં વિશિષ્ટ ભારતીય ગ્રહગણિતનાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આટલાં પ્રમાણે છતાં, અને વિરુદ્ધ પક્ષમાં એક પણ પ્રમાણ ન હોવા છતાં, માત્ર આર્યભટ્ટ આ ખિરતી ગ્રંથકાઓની પછી જન્મ્યા એ એના એક જ દોષની ખાતર, કુટુંબ પદ્ધતિ અલેક્ઝાંડ્રિયામાંથી આવી એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી.

કુટુંબ પદ્ધતિ તૈયાર બહારથી ન આવી હોય તો પણ તે યુક્તિલક્ષમાં આપી જ છે, યુક્તિલક્ષના એક એ સિદ્ધાન્તોના ઉપસિદ્ધાન્ત જેવીજ તે છે તેથી ભારતીયોએ કંઈ નવું બોળી કાઢ્યું નથી એમ ‘કાયે’ પક્ષનું કહેવું છે. કુટુંબ પદ્ધતિ વિષે યુરોપે ૧૯ મા સૈકામાં જાણ્યું. પરંપરિત અપૂર્ણાંકથી અનિશ્ચય સમીકરણ છોડવાની રીત, જે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કુટુંબ જ છે, તે જ્યારે ૧૭ મા સૈકામાં ઍઇલરે (Euler) બોળી કાઢી ત્યારે તે નવી શોધ મનાઈ. અને જ્યારે યુરોપે કુટુંબ વિષે જાણ્યું, ત્યારે ત્યાંના ગણિતીઓને લાગ્યું કે આ વાત અગાઉ જણાઇ હત, તો ઍઇલર વગેરેની ટેટલીએ મહેનત બચી જાત. જો કુટુંબ પદ્ધતિ એ યુક્તિલક્ષના જ ઉપસિદ્ધાન્ત જેવી છે, તો ઍઇલરની શોધ તે નવી શોધ કેમ મનાઈ? અને કુટુંબ યુરોપીઓના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે ઍઇલર વગેરેએ નકામી મહેનત લીધેલી તેનો શોક શા માટે થયો?

હવે યુક્તિલક્ષની પદ્ધતિ શી છે તે જોઇએ. શ્રી. કાયેના જ શબ્દોમાં:—

“ક અને જ નો દ્વિભાજક કાઢતાં ધારો કે નીચે મુજબ ભાગાકાર આવે છે:—

$$\text{ચ) ક (અ}_1$$

$$\text{—અ}_1\text{જ}$$

$$\text{ર}_1\text{) જ (અ}_2$$

$$\text{—અ}_2\text{ર}_1$$

$$\text{ર}_2\text{) ર}_1\text{ (અ}_3$$

$$\text{—અ}_3\text{ર}_2$$

$$\text{ર}_3\text{) ર}_2\text{ (અ}_4$$

$$\text{—અ}_4\text{ર}_3$$

$$\text{વગેરે } \frac{\text{ર}_4}{\text{ર}_4}$$

૬વે યુક્તિ, સ્કંધ ૭, સિદ્ધાન્ત ૧ અને ૨, તથા સ્કંધ ૧૦, સિદ્ધાન્ત ૨ અને ૩ પ્રમાણે:—

$$ર_૧ = ક - અ_૧$$

$$ર_૨ = ક (-અ_૨) + ર (૧ - અ_૧ અ_૨)$$

$$ર_૩ = ક (૧ + અ_૨ અ_૩) + ર (-અ_૨ - અ_૩ - અ_૧ અ_૨ અ_૩)$$

$$ર_૪ = ક (-અ_૨ - અ_૪ - અ_૨ અ_૩ અ_૪) + ર (૧$$

$$+ અ_૧ અ_૨ + અ_૧ અ_૪ + અ_૩ અ_૪ + અ_૧ અ_૨ અ_૩ અ_૪)$$

રન = $(-૧)ન + ૧(કલ-લમ)ન$ યાં લ અને મ એ અ_૧, અ_૨ વગેરેથી બનેલી સંખ્યા છે.

હવે જો રન = ૧ હોય તો ક અને ર પરસ્પર અવિભાજ્ય હોવા નોંધવું, કારણ કે જો તેમ ન હોય તો ધારે કે તેમનો કોઈ સાધારણ અવયવ ક છે, અને ધારે કે ક = કાફ અને ર = રાફ તો કાફલ-રાફમ = ૧. ∴ ક(કાલ-લામ) = ૧ અર્થે જો પૂર્ણાંક સંખ્યાનો ગુણાકાર ૧ ની બરાબર થાય છે તે અશક્ય છે.

જો કલ-લામ = ગ અને જો કલ-લમ = ૧, તો કલગ-લમગ = ગ

$$∴ ક (લ-લગ) - ર (લા-મગ) = ૦$$

$$∴ \frac{લ-લગ}{લા-મગ} = \frac{ર}{ક}$$

વળી ક અને ર પરસ્પર અવિભાજ્ય હોવાથી લ-લગ = રત અને લા-મગ = કત (યુક્તિ, સ્કંધ ૭, સિદ્ધાન્ત ૩૩), યાં ત કોઈ પણ પૂર્ણાંક છે.

કલ-લામ = ગ માં જો ર૩ = ૧ હોય તો

$$ક = અ_૧ + અ_૪ + અ_૨ અ_૩ અ_૪$$

$$ર = ૧ + અ_૧ અ_૨ + અ_૧ અ_૪ + અ_૩ અ_૪ + અ_૧ અ_૨ અ_૩ અ_૪$$

$$∴ લ = રત + લગ$$

$$= ત (૧ + અ_૧ અ_૨ + અ_૧ અ_૪ + અ_૩ અ_૪ + અ_૧ અ_૨ અ_૩ અ_૪) - ગ (અ_૧ + અ_૩ + અ_૧ અ_૨ અ_૩)$$

અને લા = કત + મગ

$$= ત (અ_૨ + અ_૪ + અ_૨ અ_૩ અ_૪) + ગ (૧ + અ_૨ અ_૩)$$

હવે આંશભટ્ટના નિયમ પ્રમાણે વધી રચતાં અ_૧ આ પ્રમાણે આવે છે તેના ઉપર અ_૨ તેણે દેલી ક્રિયા કરતાં છેવટું અ_૩ પરિણામ નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

ત અ_૪-ગ

$$ત (૧ + અ_૧ અ_૨ + અ_૧ અ_૪ + અ_૩ અ_૪ + અ_૧ અ_૨ અ_૩ અ_૪)$$

$$- ગ (અ_૧ + અ_૩ + અ_૧ અ_૨ અ_૩)$$

પણ આ રત + લગ ની બરાબર છે અને તે લ ની બરાબર છે. "

આ પ્રમાણે થી, કારણે કુદરતે મૂળ યુક્તિમાં દર્શાવે છે. પણ આ ઉપપત્તિ જો સામગ્રી હોય તો નિરૂપ કુદરતે જ સામે, સામ કુદરતે તો ન જ સામે. પણ આપણે જોઈએ

આર્થભટ તો સાચ કુટુંબની વાત કરે છે. આ દલીલમાંથી બચવા શ્રી. કાયે અગ્રનો અર્થ આપણે કરીએ છીએ તેવો ન કરતાં મૂળનો, આરંભનો (original) એવો કરે છે અને તેમ કરીને દક્ત બે શ્લોકોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

“ મોટા મૂળ ભાગદારને નાના મૂળ ભાગદારથી ભાગો, અને શેષને પરસ્પર ભાગો. મૂળ અંતર સહિત કોઇ ઇષ્ટ સંખ્યા ઉમેરો. નીચેનાને ઉપરનાથી ગુણો અને છેલ્લું ઉમેરો. નાના મૂળ ભાગદાર ભાગો અને શેષને મોટા મૂળ ભાગદારથી ગુણો અને મૂળ મોટા શેષ ઉમેરો, જેથી છેવટનું પરિણામ આવે. ”

મૂળ શ્લોકો દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ અને અધિકાગ્રયુતમ્ એ શબ્દો જ બતાવે છે કે અહિં અગ્ર શબ્દ વિશેષણ નહિ પણ નામ છે. વળી ‘ મૂળ મોટા શેષ ’ એમ કહેવાનું કારણ શું ? નિઘ્ન કુટુંબમાં તો એક જ શેષ હોય છે. વળી દ્વિચ્છેદાગ્રમ્ એનો અર્થ ‘ જેથી છેવટનું પરિણામ આવે ’ એવો કયો છે. જરૂર એ છેવટનું પરિણામ તો છે જ, પણ નિઘ્ન મન્તવ્યથી તેનો અક્ષરગર્થ બેસતો નથી. વળી નિઘ્ન કુટુંબમાં ‘ શેષને મોટા મૂળ ’ થી તે છેવટ સુધી બતાવેલી ક્રિયા કરવાની કંઈ જરૂર જ નથી, કરવાથી કંઈ ઉપયોગી પરિણામ આવતું નથી. શ્રી. કાયે કહે છે કે આ ક્રિયા તો ‘ કલ્પોનિશ્ચયન ’ ચક્ર માટે છે. પણ આમ માનવાથી તો કુટુંબ સાચ સિદ્ધ થાય છે અને સાચ કુટુંબ તો યુક્તિસમાંથી નીકળતું નથી.

અગ્ર શબ્દ અહિં નામ છે અને વિશેષણ નથી તેનો પુરાવો બ્રહ્મગુપ્તમાંથી પણ મળે છે. જોને આર્થભટ અગ્રાન્તરે ક્ષિત્તમ્ કહે છે તેને જ બ્રહ્મગુપ્ત અગ્રયોરન્તરેણ સંયુક્તમ્ કહે છે અને છેવટે મઘત્યગ્રમ્ એમ પણ કહે છે (ગુણો દ્વાદશસ્કુદ સિદ્ધાન્ત, કુટુંબાધ્યાય, શ્લોક ૩, ૪, ૫ આગળ આપ્યા છે તે).

આ ઉપરથી અગ્ર શબ્દ નામ છે એ સિદ્ધ થાય છે, અને તે શ્રી. કાયેના અર્થમાં વપરાયેલ નથી. શ્રી. કાયે મતિગુણમ્ નો અર્થ ‘ કોઇ ઇષ્ટ સંખ્યા ’ એવો કરે છે. આ ઉપરથી કરેલું ગણિત તો ખોટું આવે છે. આવો અર્થ કરવામાં શ્રી. કાયેને કોઇ લાભ નથી, ઉલટી હાનિ છે, કેમકે આ રીતે કરેલું ગણિત તો ભગતું નથી, છતાં તેમણે આવો અર્થ કયો છે, તે ઉપરથી માત્ર એક જ વાત સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે તેમને આ શબ્દોનો અર્થ સમજાયો નથી.

પણ કુટુંબ યુક્તિસપરથી નીકળ્યો નથી એનો મોટો પુરાવો તો એ છે કે આ બે પદ્ધતિઓ તદ્દન જૂદી છે. યુક્તિસની રીતે તો $રન = ૧$ ન થાય ત્યારપછી જ અગ્રાતેભો મૂલ્યો કાઢી શકાય છે. પણ આપણે તો જોયું કે કુટુંબમાં આવી કાંઈ જરૂર નથી. એ પહેલાં પણ જો કોઇ પણ શેષને કોઇ સગવડ પડતી સંખ્યાએ ગુણી અગ્રાંતર ઉમેરી ચાલુ ભાગદાર નિઃશેષ બગાય-આવી કોઇ સગવડ પડતી સંખ્યા જો ગમે ત્યારે પણ અનુમાની શકાય-તો તે જ વખતે ભાગાદાર પડતો મૂલ્યમાં હરકત નથી. એટલું જ નહિ; શ્રી. મુકુંદદાસે અતીત વ્યા પ્રમાણે કુટુંબને $રન = ૧$ થી આગળ $રન+૧ = ૦$ સુધી પણ લઇ શકાય છે. એટલે યુક્તિસપદ્ધતિ કુટુંબનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. યુક્તિસપદ્ધતિનો સમાવેશ કુટુંબમાં થાય છે, કુટુંબનો સમાવેશ યુક્તિસપદ્ધતિમાં થતો નથી. વળી જોને પદ્ધતિઓનાં પદો સરખાવવાથી માલુમ પડશે કે પદો પરસ્પર ભગતાં જ નથી. એક પદ્ધતિ એક છેડેથી તો બીજી બીજી

છેડેથી ચાલે છે. માત્ર છેવટનાં પરિણામો સરખાં આવે છે. યુક્તિસંપદ્ધતિનાં રૃ, રૃ વગેરેનાં મૂલ્યો તથા કુટ્ટ પદ્ધતિનાં લ, ટા, ટ વગેરેનાં મૂલ્યો જોવાથી આની ખાતરી થશે.

વળી યુક્તિસંપદ્ધતિ રીતે તો પહેલાં ૧ શેપનું જ ગણિત કરવું પડે છે, ત્યાર પછી જ આપેલા શેપનું ગણિત થઈ શકે છે. જેમકે ઉપર જતાનું તે મુલ્ય કલ-સ્વમ = ૧ ઉપરથી કલગ-સ્વમગ = ગ નીકળે છે. વળી 'મતિ' પણ પાછળથી જ લખ શકાય છે. જેમ કે ઉપર ટ = લગ + સ્વત અને ટા = મગ + કત પાછળથી જ આવે છે. પણ કુટ્ટપદ્ધતિમાં તો 'મતિ' અને શેપ વગર વધી પુરી જ થતી નથી, અને છેવટનું ગણિત પણ ત્યાં સુધી થઈ શકતું નથી.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચાર કરતાં યુક્તિસંપદ્ધતિ કુટ્ટનો જન્મ અસંભવિત સિદ્ધ થાય છે.

૩ વિકાસ.

હવે આર્યભટ્ટથી ભાસ્કરાચાર્ય સુધીમાં કુટ્ટનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે તપાસીએ અને આ વિકાસનાં પગથિયાં કુટ્ટના મૂળ વિશે શો પ્રકાશ પાડે છે તે જોઈએ.

આપણે જોયું કે આર્યભટ્ટમાં સાત્ર કુટ્ટ જ મુખ્ય છે. જો કે સાત્ર કુટ્ટના એક ગૌણ ભાગ તરીકે નિરમ કુટ્ટ આવી જાય છે, પણ મુખ્ય વિષય તો સાત્ર કુટ્ટ જ છે.

બ્રહ્મગુપ્તમાં પણ આમ જ છે:—

અધિકાગ્રભાગદ્વારાદુનાગ્રચ્છેદભાજિતાચ્છેપમ્ ।

યત્તત્પરસ્પરહતં લઘ્વમધોધઃ પૃથક્સ્વાપ્યમ્ ॥

શેપં તથેષ્ટગુણિતં યથાગ્રયોરન્તરેણ સંયુક્તમ્ ।

શુલ્ચંતિ ગુણકઃ સ્વાપ્યો લઘ્વે ચાન્ત્યાદુપાન્ત્યગુણઃ ॥

સ્વોધર્થોઽન્ત્યયુતોઽગ્રાન્તો હીનાગ્રચ્છેદભાજિતે શેપમ્ ।

અધિકાગ્રચ્છેદહતમધિકાગ્રયુતં મયત્યગ્રમ્ ॥

બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત, કુટ્ટકાધ્યાય, શ્લોક ૩, ૯, ૫.

ચાન્તરચના બરાબર આર્યભટ્ટના જેવી જ છે અને તેથી તેનો અર્થ હવે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. અહિં પણ આર્યભટ્ટની પેઠે સમગ્ર કુટ્ટ મુખ્ય અને નિરમ કુટ્ટ ગૌણ રૂપે આવે છે. વિશેષમાં એટલું જ કે બ્રહ્મગુપ્તે અદર્શણ અને ભગણશેષ વગેરેના દાખલા આપ્યા છે, પણ તે બધા નિરમ કુટ્ટથી થઈ શકે છે.

પણ બ્રહ્મગુપ્ત પછી સાત્ર કુટ્ટે ગોનાનું સ્થાન ગુમાવ્યું અને તે સ્થાન નિરમ કુટ્ટે લીધું. આનું કારણ એમ સમજી શકાય કે મધ્યમ મદગણિતમાં હવે ભગણભાગ પરથી તાળો મેળવવા, કરતાં ભગણશેષ પરથી તાળો મેળવવાનું વધારે સીધારાયું હોયું જોઈએ. અને આમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. જેમ જેમ મધ્યમ મદગણિતના વધારે સૂક્ષ્મ થતું ગયું, તેમ તેમ એક ભગણના સમય પરથી મેળવેલા તાળાની રચીતતા જણાતી ગઈ, અને તેથી કષ્ટકુદિનના લાખોના દિસાગ કરવાની ફરજ પડી. વળી સાત્ર ગણિત નિરમ પરથી પણ થઈ શકે છે.

બીજા આર્યભટ્ટ નાંચે પ્રમાણે લખે છે:—

માઙ્યક્ષેપાચ્છેદા યયોદિતાઃ ક-વિધિરેપઃ ।

તેષ્વ કરણા મક્તા દ્વદામિધાના સવં ચ-વિધિઃ ॥

ભાજ્યક્ષેપૌ ગ-વિધિઃ ક્ષેપચ્છેદૌ યદા તદા ઘ-વિધિઃ ।

ભાજ્યક્ષેપૌ ક્ષેપચ્છેદૌ હ-વિધિ વિમીલકરણીભ્યામ્ ॥

મહાસિદ્ધાન્ત, કુટુંબાધ્યાય, શ્લો. ૧-૨.

ભાજ્ય, ભાજક અને શેપના વિવિધ અપવર્તનથી જેવા ભાસ્કરાચાર્ય ચાર વિધિઓ આપે છે તેવા જ આ પાંચ વિધિઓ છે. અહર્ગણુ અને ભગણુશેપના દાખલાઓ પણ આપ્યા છે.

હવે આપણે ભાસ્કરાચાર્ય પર આવીએ. તેની પદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે ઉપર વિવેચનની જરૂર નથી. વિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસ્કરમાં એક વિકાસ જરૂર માણ્ય પડે છે. તે 'સ્થિર' કુટુંક છે. એટલે આપેલા દાખલામાં ગમે તે શેપ હોય તો પણ તેમાં ૧ શેપ ધારીને કુટુંક કરવો અને તે ઉપરથી આવેલા જવાબોને આપેલા શેપથી ગુણવા. નિરગ્ર કુટુંકને પ્રધાન પદ મળતાં જ 'મતિ' છેવટે લઈ જવાની સગવડ થઈ અને 'સ્થિર' કુટુંક હાય લાગતાં કુટુંક વિધિ ગણિત દૃષ્ટિએ પૂર્ણતાએ પહોંચે. આજે પણ પરંપરિત અપૂર્ણાંકની મદદથી છોડાતું અનિચ્છે સમીકરણ અને સ્થિર કુટુંકથી છોડાતું તે જ સમીકરણ એક જ પદોમાં થઈને પસાર થાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો ભાસ્કરાચાર્યના કુટુંક અભ્યાસની પદ્ધતિથી જરા પણ એછો વતો નથી. આમ છતાં પણ આધુનિક પદ્ધતિ એ એક નવો શોધ મનાય અને તે પૂર્વે ૫૦૦ વરસની પદ્ધતિ એ માત્ર યુક્તિલક્ષી ઉપસિદ્ધાન્ત મનાય તેના કરતાં મોટી વિચિત્રતા કંઈ હોઈ શકે ?

ભાસ્કરાચાર્ય નિરગ્ર કુટુંક માટે અહર્ગણુ અને ભગણુશેપના દાખલા આપે છે એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

કુટુંકનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તે આપણે કુંકમાં જોયું. હવે આ વિકાસ કુટુંકના મૂળ ઉપર શો પ્રકાશ પાડે છે તે જોઈએ. આપણે જોયું કે સાથે કુટુંકમાંથી જ નિરગ્ર કુટુંકની ઉત્પત્તિ થઈ. આ એક મહત્વનો મુદ્દો છે. કેમ કે આપણે ખંતાન્યુ તેવા મહાગણિતમાંથી કુટુંકની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોત અને ગણિતશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક વિકાસના પરિણામે કુટુંક જન્મ્યો હોત તો સ્થિતિ તદ્દન ઉલટી હોત, કેમ કે સ્વાભાવિક ગાણિતિક વિકાસમાં તો પહેલો નિરગ્ર અને પછી સાગ્ર આવે. અમુક રકમને આપેલી સંખ્યાએ ગુણી; આપેલી સંખ્યાએ ભાગતાં આપેલો શેપ વધે છે, તો તે રકમ કંઈ ? આ નિરગ્ર કુટુંક. અને અમુક રકમને આપેલી બે સંખ્યાએ અનુક્રમે ગુણીને આપેલી બે સંખ્યાએ અનુક્રમે ભાગતાં આપેલા બે શેપ અનુક્રમે વધે છે, તો તે રકમ કંઈ ? આ સાગ્ર કુટુંક. આ ઉપરથી ગણિતશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તો નિરગ્ર પછી જ સાગ્રની શોધ યાય. યુરોપમાં પણ નિરગ્રની જ શોધ પહેલી થઈ. આધુનિક અથવા યુક્તિલક્ષી, ગમે તે, પદ્ધતિએ નિરગ્ર પરથી સાગ્ર કુટુંક સામાન્ય ગણિતથી થઈ શકે છે. આ ઉપરથી કુટુંકનું મૂળ મહાગણિતમાં છે એ વિશેષ દૃઢતાથી સાબીત થાય છે.

આર્યભટ્ટની પદ્ધતિમાંથી ભાસ્કરની પદ્ધતિનો વિકાસ સમજી શકાય તેવો છે. આર્યભટ્ટના ભાગાકારને ૧ ભાજક સુધી લઈ જઈએ તો મતિ કલ્પવાની જરૂર નથી રહેતી કેમ કે ૧ થી અથવા પૂર્ણાંકોને નિરોપ ભાગી શકાય છે. અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો ગમે

તે મતિ દૃષ્ટવાથી કામ ચાલે છે. કારણ કે માછળ યુક્તિલંબાજો-ભાગાકાર લેતાં જો $r_3=1$ હોય તો $r_4=0$ અને ગમે તે મતિથી ગુણતાં ૦ આવશે, તેમાં શેષ ઉમેરી ૧ એ ભાગતાં પરિણામ શેષ ૧ આવશે. તેથી આર્ચબટ પ્રમાણે વક્ષી આ પ્રમાણે થઈ.

અ _૧	અહિં	મ ગમે તે પૂર્ણાંક છે અને ગ શેષ છે. મ = ૦ રૂકતાં વક્ષી
અ _૨	આમ	થશે:-
અ _૩	અ _૧	પછી નિર્દિષ્ટ ક્રિયા કરતાં વક્ષી આમ આવશે, અને આ વક્ષી
અ _૪	અ _૨	અ _૧ ભાસ્કરની છે.
મ	અ _૩	અ _૨
ગ	અ _૪	અ _૩
	૦	મ
	ગ	૦

હવે વ્યાપક કુટુંબ પરથી સ્થિર કુટુંબ કેમ નીકળ્યો તે સમજવું સહેલું છે. કેમ કે જો અક-આકા=૧ હોય તો અપક-આપકા=૫ થાય. તેથી જો ક અને કા પહેલા સમીકરણનાં બીજ હોય તો પક અને પકા બીજા સમીકરણનાં બીજ હોય. આ બીજા સમીકરણનાં બીજને પહેલાના કરતાં ૫ ગણાં છે. વળી જો સમીકરણોમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે પહેલામાં શેષ ૧ અને બીજામાં ૫ છે. આ ઉપરથી સ્થિર કુટુંબનાં બીજને ને વ્યાપક કુટુંબના શેષ વડે ગુણવાથી વ્યાપક કુટુંબનાં બીજને મળે છે એ સમજવું હશે, તથા ઉપરની વક્ષીમાં ગ ને બદલે ૧ મુકવાથી ગણિત વધારે સરળ થાય છે. તે ઉપરથી સ્થિર કુટુંબને સ્થાનમળ્યું હશે. આમ છતાં ભાસ્કરાચાર્યના કુટુંબાધ્યાય તરફ જોતાં વ્યાપક કુટુંબને પ્રધાન સ્થાન અને સ્થિર કુટુંબને બહુ જ ગૌણ સ્થાન અપાયેલું જોવામાં આવશે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સ્થિર કુટુંબ થોડા જ વખતથી જાણવામાં આવેલ હશે અને જેમ સાથે કુટુંબ સ્થાન નિરૂપે લીધું તેમ વ્યાપક સ્થાન સ્થિરે હળુ લીધું નહોતું. પણ થોડા વખત ગયા પછી આમ પણ બન્યું હોય. ભાસ્કરાચાર્ય પછી કોઈ ગણિતીએ કુટુંબ ઉપર લખેલું મળતું નથી. જો કોઈએ લખ્યું હોત તો તેમાં સ્થિર કુટુંબ મુખ્ય સ્થાને હોત એમ માનવામાં સળગ કારણ છે. સાથે નિરૂપે કુટુંબના દતિહાસ આ બાબતમાં પ્રમાણ છે.

૪. ઉપપત્તિ

આ વિષય પર કોઈ પણ આચાર્ય કે ટીકાકારની ઉપપત્તિ ઉપલબ્ધ હોત તો જરૂર તે ઉપરથી કુટુંબના મૂળ ઉપર પ્રકાશ પડત, પણ દુર્ભાગ્યે આવી કોઈ ઉપપત્તિ ઉપલબ્ધ નથી. જેમ ગણિતના બીજા વિષયોમાં તેમ આમાં પણ આનું એ જ કારણ છે કે મંથો મૂળ રૂપે ગિયોરો આપતા અને ઉપપત્તિ ચુરુપરમ્પરાએ મૌખિક ચાલી આવતી. અહિં તો આપણે કલકી જ આવત છે. એટલે ઉપપત્તિથી જવાબનાં મૂળ પર પ્રકાશ ન પડવાથી વિષયનું મૂળ, જે સ્વતંત્ર રીતે જ ગણી શક્યું છે, તે પરથી ઉપપત્તિ નહીં કરવાની રહી.

કુટુંબની ઉપપત્તિ ઘણી રીતે અપાય છે, પણ એ બધી નીચેની ત્રણ મુખ્ય રીતોમાં સમાઈ જાય છે:-

(૧) પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ પરમ્પરિત અપૂર્ણાંક દ્વારા ઉપાનત્ય પરિહિત (Population convergent) ની મદદથી. આ પદ્ધતિમાં શ્રી. કેરોપંત બે વગેરે દત્તા અને ફેટલાક હળુ છે. આ પદ્ધતિમાં ભાગાકાર ૧ શેષ સુધી લઈ જઈ તે પરથી સ્થિર કુટુંબ

અને તે પરથી, ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે શેષથી ગુણીને, વ્યાપક કુટુંબ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આવેલાં બીજામાંથી, 'મતિ'ની સાહાય્ય દ્વારા, કુટુંબ વ્યાપક બીજ કાઢવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિને તપાસતાં માલુમ પડશે કે આ ઉપપત્તિ માત્ર સ્થિર કુટુંબને જ લાગુ પડે એવી નહીં. કારણ કે સ્થિર કુટુંબ સિવાય બીજાં બધાં કુટુંબોમાં શેષ માંડ્યા સિવાય વધતી જ પૂરી થતી નથી અને આર્થબટમાં તે 'મતિ' અને શેષ વગર વધતી અધુરી જ રહે છે. આપણે તો એવી ઉપપત્તિ બોલ્યો છે કે જે આર્થબટથી માંડીને બાકર સુધી થયેલા કુટુંબના વિકાસનાં બધાં પગથિયાંને લાગુ પડી શકે. તે જ તે પરંપરામાન્ય હોય શકે અને તો જ તે મૂળ ઉપપત્તિ હોવાનો દાવો કરી શકે.

(૨) બીજા પ્રકારની ઉપપત્તિના પદ્ધતિમાં શ્રી. સુધાકર દિવેદી વગેરે હંતા અને કેટલાક હજી છે. એ ઉપપત્તિ આ પ્રમાણે છે:—

ધારો કે $खट-कटा=ग$ એ સમીકરણ છે અને ધારો કે મુકિલડવાળા ભાગાકારમાં $र_४=१$ છે.

$$\therefore र_२-अ_४र_३=र_४=१$$

$$\therefore गर_२-ग अ_४ र_३=ग$$

$$अडिं गअ_४=य भूझ, तो$$

$$गर_२-थर_३=ग$$

$$पणु र_३=र_१-अ_३ र_२$$

$$\therefore गर_२-थ (र_१-अ_३ र_२)=ग$$

$$\therefore ग+अ_३ थ) र_२-थर_१=ग$$

$$अडिं ग+अ_३थ=त भूझ, तो$$

$$तर_२-थर_१=ग$$

$$पणु र_२=ख-अ_२र_१$$

$$\therefore त (ख-अ_२र_१)-थर_१=ग$$

$$\therefore तख-(तअ_२+थ)र_१=ग$$

$$अडिं तअ_२+थ=द भूझ, तो$$

$$तख-दर_१=ग$$

$$पणु र_१=क-अ_१ख$$

$$\therefore तख-द (क-अ_१ख)=ग$$

$$\therefore (त+अ_१द)ख-दक=ग$$

$$अडिं त+अ_१द=ध भूझ, तो$$

$$धख-दक=ग$$

$$\therefore ध અને દ એ खट-कटा=ग ના બીજા છે.$$

$$હવે બાકરની વધતી લાઇએ તો$$

$$अ_१ અને अ_१ આ બે પહેલી અને બીજી વધીઓ છે. પણ अ_४ ग = य છે$$

$$अ_२ अ_२ માટે બીજી વધતી આ પ્રમાણે લખી શકાશે:—अ_१$$

$$अ_३ अ_३ તે જ પ્રમાણે બીજી વધતીમાં अ_३थ + ग ने$$

$$अ_४ अ_४ ग બદલે ત મૂકવાથી તે આમ લખાશે:—अ_४$$

$$ग ग य$$

$$ग$$

અ_૧ તેજ પ્રમાણે ચોથી વધીમાં અ_૨ ત + ઘ ને બદલે દ મૂકવાથી તે આમ

અ_૨ | લખાશે:—અ_૧

ત | દ

ચ | ત

તેજ પ્રમાણે પહેલી વધીમાં અ_૧ દ + ત = ઘ મૂકવાથી તે આમ લખાશે:—

તેથી ઘ અને દ એ ભાસ્કરાચાર્યના નિયમ પ્રમાણે લઘ-ઘટા=ગ | ઘ
ના બીજો થશે. | દ

આ બીજોની ઉપર ભાસ્કરાચાર્યે બતાવ્યા પ્રમાણે 'મતિ'ની ક્રિયા કરવાથી કુંટકનું વ્યાપક-બીજ આવશે.

આ ઉપપત્તિમાં શેષને વધી ઉકેલતાં પહેલાં મૂકવાની સગવડ હોવાથી તે સ્થિર તેમજ વ્યાપક બંને કુંટકને લાગુ પડી શકશે. એટલે ભાસ્કરાચાર્ય માટે આ ઉપપત્તિ પુરતી છે. પણ આર્યભટ માટે તે પુરતી નથી, કેમકે આ ઉપપત્તિમાં 'મતિ' છેવટેજ લઘુ સદાય છે, જ્યારે આર્યભટમાં તે ગમે ત્યારે લઘુ સદાય છે.

(૩) ત્રીજી ઉપપત્તિ આર્યભટના કુંટક માટે આપણે આપી હતી તેજ છે. આ ઉપપત્તિ આર્યભટ ઉપરંત ભાસ્કરને પણ લાગુ પડે છે. કારણ કે આર્યભટવાળા બાગાદારમાં જો મ = ૧ હોય તો મ = ફ અને મા = ૦ થશે.

તેથી લ = ફવ + (ચા-ચ)

ટા = વલ + ઘ

અને ટ = પટા + લ થશે.

પણ લ, ટા, ટનાં આ મૂલ્યો ભાસ્કરની વધી સાથે મળી રહે છે. આ ઉપપત્તિ શ્રી. સ્વામીનારાયણે 'આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા'માં તેમના લેખમાં વિસ્તારથી સમજાવી છે, તેથી તે વિષે અહિં વિશેષ લખીશું નહિ.

આ ઉપરથી સમજાવું હશે કે આ ૩ જ પ્રકારની ઉપપત્તિ એ જ પરંપરાગત મૂળ ઉપપત્તિ હોવી જોઈએ.

૫. સાર.

આખા લેખનો સાર થોડા શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે:— ભારતીય મધ્યમ શદગણિતનો તાજો મેળવવામાંથી કુંટકની ઉપપત્તિ યષ્ઠ. યુક્લિડમાંથી કુંટકની ઉપપત્તિ અસંભવિત છે, કેમ કે યુક્લિડનો બાગાદાર ૧ શેષ સુધી કરવો પડે છે, પણ કુંટક માટે તેવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. સાધ્યમાંથી નિરમ વ્યાપક અને તેમાંથી સ્થિર કુંટક, આ વિદ્યાર્થીનાં પગથિયાં છે. યુક્લિડમાં તો સ્થિરમાંથી વ્યાપક નિરમ કુંટક થાય છે, અને સામ્ય કુંટક વ્યાપક નિરમમાંથી

* એ કહેવાની જરૂર નથી કે આ વિધાન માત્ર 'વાદ' (Hypothesis) રૂપે કરવામાં આવ્યું છે. આ વાદ સ્વીકાર્યોથી કુંટકની ઉપપત્તિ, વિદ્યાર્થી અને ઉપપત્તિની સંતોષકારક સમજાવતી આપી શકાય છે, અને તેટલી સંતોષકારક સમજાવતી બીજા કોઈ વાદથી આપી શકાતી નહીં એ જ આ વાદના માતૃત્વ માટે પ્રમાણ છે; બધા માતૃ વાદોની માન્યતામાં આમ જ હોય છે.

નીકળી શકે છે. નવા દલીલ પણ મુકિલમાં કુટુંબ મંત્ર હોવાની વિરુદ્ધ નથી છે. તથા પ્રકારની ઉપપત્તિઓમાં શ્રી. હવેનાળી માત્ર સ્થિર કુટુંબને લાગુ પડે છે. શ્રી. મુધાકર દ્વિવેદીવાળી માત્ર સ્થિર અને વ્યાપક નિયમ કુટુંબને લાગુ પડે છે અને શ્રી. સ્વામીનારાયણ વાળી સ્થિર વ્યાપક નિયમ અને સાથ ત્રણે કુટુંબને લાગુ પડતી હોવાથી, આ ત્રીજી જ પરંપરાપત અને મંત્ર ઉપપત્તિ હોવાનો સંભવ છે.

૬. નવા મુદ્દાઓ.

આ લેખમાંથી નવા મુદ્દાઓ બે નીકળે છે:-

(૧) એક તો એ કે આત્યાર સુધી કુટુંબ એ સ્વાભાવિક ગાણિતિક વિકાસને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલું શુદ્ધ ગાણિતિક પ્રકરણ મનાતું. હવે આપણે જોયું કે મધ્યમ ગ્રહગણિતનો તાજો મેળવવાની જરૂરિયાત ઉપરથી તે ઉત્પન્ન થયું છે, તથા આ તાજો ટપા પ્રકારનો છે તે પણ આપણે જાણ્યું.

(૨) બીજો મુદ્દો એ કે જો કે પાશ્ચિમાત્ય સંશોધકોના ઘણા મોટા ભાગ* કુટુંબ માત્ર ભારતીયોને જ આપે છે, તો પણ તે માટેની એક જ દલીલ આત્યાર સુધી હતી અને તે એ કે કુટુંબનો પ્રથમ ઉદ્ભવ ભારતીયોમાં જ મળે છે. પણ હવે તો નિસ્તર દલીલ એ પણ મળી કે ભારતીય ગ્રહગણિતમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી તે બીજો કોષ ટેકાણેથી આહ* આવ્યો હોવાનો ગિલકુલ સંભવ નથી.

કેનેરી:- ગણિતશાસ્ત્રના આ અત્યંત અટપટા વિષયની વ્યાપક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાની કીર્તિ ભારતીયોને જ ધટે છે (ગણિતશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ.)

વિરુદ્ધ પક્ષમાં માત્ર બે જ લેખકો જાણીવામાં આવ્યા છે એક શ્રી. જી. આર. ટાયે જેનો વિસ્તૃત રદિયો ઉપર આપ્યો છે, અને બીજો લેખક સર ટોમસ હીધ. આ બીજો લેખક પહેલાના કરતાં વધારે વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તેની અસર પહેલાના કરતાં વધારે થવાનો સંભવ છે. પણ પહેલા લેખકની અસરથી જ બીજાનો મત આ પ્રમાણે બદલાયો છે. બીજાની દલીલ પહેલામાં સમાધ નથી છે, તેથી તેનો જૂદો વિચાર કરવાની જરૂર જણાય નથી.

* જેવાકે કોલ્બ્રુક, હોવેપેક, ચેન્ડ્રસ, રૅડિટ, કેનેરી, બૅલ, વગેરે. દાખલા તરીકે કોલ્બ્રુક:- સાદાં અને વર્ગ અનિયમ સમીકરણો છોડવાની વ્યાપક પદ્ધતિ આપવામાં ભારતીયો ટાયોડેન્ડસ કરતાં પણ આગળ ગયા હતા અને આધુનિક બીજા ગણિતીઓની શોધ તેમણે અગાઉથી કરી રાખી હતી. સાદાં અનિયમ સમીકરણ છોડવાની વ્યાપક પદ્ધતિ આધુનિકોમાં પહેલ વહેલી બાકે ડિ મઝિનીએ ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં આપી હતી. (અલ્ગોરિથમ અને ભાસ્કરનું ગણિત, નિબંધ, પુસ્તક બીજું, લંડન, ૧૮૭૩).

નાવનીતક

[હુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી]

ષ. સ. ૧૮૯૦ ના નવેમ્બરની ૫ મી તારીખે મળેલી બંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીની સામાન્ય સભામાં કર્નલ વૉટરહાઉસે કાશગરમાં લેફ્ટેનન્ટ બોવરને મળેલા યોગ્ય સિક્કાઓ તથા એક ભૂજીત્વક ઉપર લખેલું હસ્તલિખિત પુસ્તક રજુ કર્યા હતાં. આ હસ્તલિખિત પુસ્તક કેવી રીતે અને ક્યાથી મળ્યું એ દર્શાવનાર લેફ્ટેનન્ટ બોવરની નીચેની પત્રિકા પણ સાથે રાખી હતી:-

“ હું જ્યારે કુચરમાં હતો ત્યારે એક માણસે મારી પાસે આવીને મને જમીન નીચે રહેલું એક શહેર દેખાડવાની પોતાની ઈચ્છા દર્શાવી. પણ મારે મધરાતે એ શહેર જોવા તેની સાથે જવું એવી તેણે શરત કરી હતી. કાગળ કે જે યુરોપીઅનને તેડી જવાની ખજાર પડે તો ચીના સોડા એને હેરાન કરે એવી એને ખીક લાગતી હતી. હું તરત જ કબુલ થયો અને અમે મધરાતે નીકળ્યા. આ જ માણસ બોજીત્વકની. છાલ ઉપર લખેલાં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની પોથી મારે માટે લઈ આવ્યો હતો. કુચર જીલ્લામાં ઘણાં વિચિત્ર જૂનાં ખંડીઓ છે. એવા એક ખંડીઓના પાયામાંથી ઉપલી પોથી મળી આવી હતી. કાશગર આગળની નદીના ઉત્તરકાંડા ઉપર આવું એક ખંડીઓ છે. જે ખંડીઓમાંથી આ પોથી મળી હતી. તે જમીન નીચેના શહેરની બહાર એની બાજુમાં જ છે.

આ ખંડીઓ ૫૦ થી ૬૦ ફીટ ઉંચાં અને એના પ્રમાણમાં વિશાળ છે. આ વિચિત્ર મકાનો શા માટે ઉભાં કર્યા હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. (આ સ્તંભો વિષે દેવવાપ છે કે) સુરજના તટકામાં સૂકવેલી ઈંટોથી આ મકાનો બાંધેલાં છે. તુર્કિસ્તાનમાં વરસાદ અને બરફ યોગ્ય પડે છે છતાં આ મકાનો ખવાઈ ગયાં છે એ જોતાં તે ઘણાં જૂનાં હશે એમ લાગે છે. અહીંના દેશીઓ એને રાજ અધરાસીઆખના વખતનાં માને છે. આ રાજ રસ્તમના વખતમાં હાલના ચીનાઈ તુર્કિસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

મારો બેગીઓ મને જમીન નીચેના જે શહેરમાં લઈ જવાનો હતો તે મીંગાઈનાં ખંડીઓ કુચરથી ૧૬ મૈલ દૂર શલાર નદીના કાંડા ઉપર છે. અને તે અધરાસીઆખની રાજધાની મનાય છે. મૂળ શહેર ઘણું મોટું હશે પણ નદીના વગથી ઘણું ધોવાઈ ગયું છે.

‘આવાં જમીન નીચેનાં ખીલ’ કેટલાંક શહેરો એ જીલ્લામાં છે એમ મને દેવવામાં આવ્યું હતું. યાકુબ બેગના વખતમાં આ શહેરોમાંથી ઘણું સોનું ખોદી જવામાં આવ્યું છે. અને ખંડીઓ અને પુસ્તકો ખોદ લાગે છે.”

સભામાં હાજર રહેલા ગૃહસ્થોમાંથી બાબુ ચરતસન્દ્ર દાસે કહ્યું કે હસ્તલિખિત પુસ્તક ઘણું જૂનું અને આશ્ચર્ય છે. પોતે એને ઉઠેલી જોવાનો પ્રયાસ કરવાનું માથે લીધું.

પાછળથી બાબુ ચરતસન્દ્ર દાસે સોસાયટીને લખી મોકલ્યું કે પોતે તથા હામા કુન્દસદોગ એ હસ્તલિખિત પુસ્તક ઉઠેલી ચકા નથી.

આ પછી એ ૪ વર્ષમાં ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામથી જોળખાતી ઉપલી પોથી નોંધ. ડા. હર્નલે જૂના ગુપ્ત અક્ષરોથી પરિચિત હોવાથી આ પોથી ઉટેલી સંક્યા અને એમણે ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના એપ્રિલ મહીનામાં બંગાળની એશીઆટિક સોસાયટી આગળ એ પોથીની પહેલી તપાસનો હેવાલ રજૂ કર્યો.

ડા. હર્નલેના હાથમાં આ પોથી આવી ત્યારે એમાં ૫૬ પાનાં હતાં પણ બધાં આડાંઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. પણ ઘણાં પાનાં ઉપર પાનાંનો અંક લખેલો હોવાથી ડા. હર્નલે પાનાંની વચ્ચે બાંધેલી દોરી કાપી નાખી પાનાં સાચા અનુક્રમમાં ગોઠવ્યાં.

ડા. હર્નલે આ જૂર્જાતક ઉપર બંને બાજુ લખેલા ૫૬ પાનાની પોથી ઉપર ઘણી મહેનત લીધી અને આ પોથી આ દેશમાં હાલ મળી આવતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં જૂનામાં જૂની છે એમ સમજાવીને બંગાળની અને વડી સરકારની સહાનુભૂતિ મેળવીને ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ નામથી આ પોથીનું પ્રત્યેક પાનું, એનાં નાગરી અક્ષરાન્તર, ઇંગ્લેશ લાપાંતર, નોટસ અને અનુક્રમણિકાઓ સાથે સરકારી આર્કાઇવોલોજીકલ સર્વેમાં ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં છપાવી છે. ભોજપુરની હાલનાં પાનાં હવે ખવાતાં જાય છે માટે પ્રત્યેક પાનાંનો ફોટો પ્લેક લાપી દીધો છે.

ડા. હર્નલે આ જૂનાં ૫૬ પાનાં ઉપર કેટલી મહેનત લીધી છે એ જોવા જેવું છે. આ પોથીમાંનો મુખ્ય ગ્રન્થ વેદકનો છે એ જોઈને એણે એને છપાવતી વખતે નથા પછી આપણા સમગ્ર આયુર્વેદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. આયુર્વેદના ઇતિહાસ ઉપર અજવાળું નાખે એવા અનેક લેખો જુદાં જુદાં પુરાતત્ત્વવિષયક અંગ્રેજી માસિક ત્રૈમાસિકોમાં લખ્યા, અનેક આયુર્વેદિક ગ્રન્થકારો તથા ટીકાકારોના સમય ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો અને સૌથી સરસ કામ તો એ કર્યું કે આયુર્વેદોક્ત આસ્થગણના ઉપર એક ઉત્તમ ગ્રન્થ લખ્યો. (Studies in the Medicine of Ancient India).

ઇ. સ. ૧૮૯૦ ની આખરમાં ડા. હર્નલે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ જોયું અને ૧૯૧૪ ના ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરિમાં એનો છેવટનો ઉપોદ્ધાત છપાવ્યો. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ ઉપર આ સમર્થ પુરાતત્ત્વજ્ઞે કેટલો શ્રમ લીધો છે એ ખતાવવા માટે આ તારીખો જ બસ છે. ૧૯૧૪ માં લખેલા ઉપોદ્ધાતમાં ડા. હર્નલે પોતાના પહેલાંના કેટલાક વિચારોમાં સુધારો કર્યો છે. ૧૮૯૧ માં ઇ. સ. પાંચમા શતકના મધ્યમાં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયું હોતું જોઈએ એમ લખ્યું હતું. પણ ૧૯૧૪ માં પાછળથી મળેલાં વધારે ચોક્કસ પ્રમાણોને અનુસરી ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ વચ્ચે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયું છે એમ નિર્ણય કર્યો છે. (Introduction p- 56).

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટને ડા. હર્નલે સાત ભાગ પાડીને છપાવ્યું છે. પહેલા ત્રણ ભાગ વેદાના છે. પહેલો ભાગ કોઈ વેદાના ગ્રન્થનો કટકો છે. પણ વેદાના ગ્રન્થનું નામ શું છે કે એનો વિષય શું છે તે સમજાતું નથી. કાશીરાજ સુશ્રુતને કહે છે એ રીતે શરૂઆત છે. વચ્ચે પણ સુશ્રુતને સંબોધન મળે છે. આરંભમાં લશુન કંપનું વર્ણન છે. પછી અશ્વજુ

૧ કૃષ્ટન બોઅરે આ પોથી ગોધી હોવાથી એ બોઅર પોથી (Botter Manuscript) નામથી જોળખાય છે.

અને તેના ઉપચારનું થોડું વર્ણન, પછી થોડા રસાયન વાજકરણ પ્રયોગો, પછી મુખ્યત્વે, અંજનો અને કેશરંજન પ્રયોગો ત્રેરે. પહેલા ભાગમાં પાંચ પાનાં છે. બીજા ભાગમાં નાવતી-તક નામના વૈદાના ગ્રંથનાં ૩૩ પાનાં છે. ત્રીજા ભાગમાં કોષ્ટ-મોટા વૈદાના ગ્રંથનાં ૩૬ પાનાં છે. અને નાવતીતકના પહેલા ત્રણ અધ્યાયને મળતા પ્રયોગોનો સંગ્રહ છે. ભાગ ૪ અને ૫ નાં મળાને ૧૧ પાનામાં પાસકેવલી અથવા રમળના બે ન્હાના ગ્રંથો છે. છઠ્ઠા અને સાતમા ભાગનાં છ પાનામાં મહામાયૂરી વિદ્યારાત્રી નામના સર્પવિપહર બૌદ્ધ સ્ત્ર ગ્રંથના બે જુદા જુદા દટકા છે.

બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના સમય—બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના સમયનો હર્નલે એના અક્ષરો ઉપરથી નિર્ણય કર્યો છે. ગુપ્ત સમયમાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં નાગરી અક્ષરોના ખરી રીતે (૧) ઉત્તર હિંદમાં અને (૨) દક્ષિણ હિંદમાં એ પ્રમાણે બે જ પ્રકારો પ્રચલિત હતા એમ લિપિય ક્ષીટિ સિદ્ધ રીતે દર્શાવ્યું છે (જુઓ Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. 111 PP. . 3-4). મ અક્ષરના વળાક ઉપરથી જ અમુક લખાણ ઉત્તર હિંદનું છે કે દક્ષિણ હિંદનું એ નક્કી થઈ શકે છે. આ પરીક્ષાથી તપાસતાં બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ ઉત્તર હિંદમાં લખાયેલું છે એમ સાબીત થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બે ભાગ પડે છે (૧) પૂર્વીય અને (૨) પશ્ચિમીય. જા અક્ષરના વળાક ઉપરથી અમુક લખાણ પૂર્વીય છે કે પશ્ચિમીય એ નક્કી થઈ શકે છે. પણ એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ધીમે ધીમે પૂર્વીય અક્ષરોનો વપરાશ નીકળી જઈને ઉત્તર હિંદમાં કેવળ પશ્ચિમીય અક્ષરોનો વપરાશ ઘણા જૂના કાળમાં વ્યાપક થઈ જાય છે. ડા. હર્નલ દે છે કે ઇ. સ. ૫૦૦ પછી લખાયેલા કોષ્ટ પણ જૂના લેખમાં કેવળ પૂર્વીય પ્રકારના અક્ષરોનો ઉપયોગ થયો જણવામાં નથી. માત્ર નેપાળમાં પૂર્વીય અક્ષરોનો ઉપયોગ ત્રણસો વર્ષ વધારે ચાલુ રહ્યો હતો. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટનાં બધાં પાનાં પશ્ચિમીય પ્રકારના ઉત્તર હિંદના અક્ષરોમાં લખાયેલાં છે. અહીં એ વાત ખાસ કહી દેવાની જરૂર છે કે આર્યવર્તના પશ્ચિમીય પ્રકારના મૂળાક્ષરોના જે જુદા જુદા પ્રકારો હાલમાં પ્રચલિત છે તેમાં એક પ્રકાર એવો છે કે જેણે પોતાનું પ્રાચીન રૂપ જાળવી રાખ્યું છે. આ પ્રકાર તે ચારદાલિપિ. દારમીરમાં તથા હિમાલયની ચરખા તથા કાંગરાની ખીણોમાં વપરાતી આ ચારદાલિપિ ૧૪૦૦ વર્ષ પહેલાંના ગુપ્ત અક્ષરોને ઘણી મળતી આવે છે. પણ, જ અક્ષરના વળાકમાં ચારદાલિપિ એના મૂળ રૂપ ગુપ્તલિપિથી ખાસ જુદી છે. ચારદાલિપિમાં જ અક્ષર હાલમાં દેવનાગરીલિપિમાં જેવો લખાય છે તેવો જ લખાય છે; જ્યારે આર્યવર્તની પશ્ચિમીય ગુપ્ત લિપિમાં જ અક્ષર જુદી જ રીતે લખાતો હતો. ચારદાલિપિમાં લખાયેલાં આજ સુધીમાં મળેલા જૂનામાં જૂના ઇ. સ. ૭૬૧ સત્તરના મધ્યમાં લખાયેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં જ ની આદૃતિ દેવનાગરીને મળતી છે. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ માં જ સગમગ બધી જગ્યાએ જૂની ગુપ્ત આદૃતિમાં લખાયેલાં મળે છે. અર્થાત્ બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટ ચારદાલિપિમાં નહિ પણ ગુપ્તલિપિમાં લખાયેલું છે. બોઅર મેન્સુસ્ક્રિપ્ટના અક્ષરો સાધારણ રીતે ચારદાલિપિને મળતા આવે છે એ ઉપરથી એ ગ્રંથ હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય ઉંડા ઉપર લખાયો છે એમ લાગે છે પણ આખા ગ્રંથમાં કોષ્ટ પણ સ્થાને જ નો વળાક ચારદાલિપિનો નથી એ જોતાં આ પોથી ચારદાલિપિ ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત થઈ

તે પેલેલાં તે લખાઈ છે. ઇ. સ. ૧૦૦ પછીના કોઈ જૂના લેખમાં જૂની ગુપ્ત રીતે લખાયેલો ચ મળતો નથી. ડા. હર્નલે ગુપ્ત સમયના જૂના લેખોની તથા આજ સુધીમાં મળેલાં જૂનામાં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ચ ની આકૃતિને બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટની ચ અક્ષરની આકૃતિ સાથે સરખાવીને નિઃશ્વ ક્યો છે કે શરદાલિપિમાં લખાયેલાં કોઈ પણ પુસ્તક કે લેખ ઇ. સ. ૫૦૦ પછીનાં હોવાં જોઈએ અને બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ જૂના ગુપ્ત અક્ષરોમાં લખાયેલું હોયને ઈ. સ. ૩૫૦થી ૫૦૦ વચ્ચે લખાયેલું છે.

ડા. હર્નલે ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના દીર્ઘ અભ્યાસને પરિણામે એના સમય વિષે વધારે ચોક્કસ અનુમાન કર્યું છે. પેલું તો જો કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળ્યું છે પણ એ વાયવ્ય હિન્દુસ્તાનમાં લખાયેલો અન્ય છે. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ બૂર્જલ્લ ઉપર લખાયેલું છે. બૂર્જલ્લ ઉપર અન્યો લખવાનો રિવાજ હિન્દુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં જ પ્રચલિત હોવાનો પુરાવો મળે છે. પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં તો લખવા શોભ્ય હાલ મળે એવાં બોગ્રવ્હો ઉગતાં જ નથી. ઘણા થોડા અપવાદ સવાય પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં જૂનાં ખરોડોમાંથી મળેલા અન્યો જુદી જુદી જાતના કાગળ ઉપર લખેલા છે. જે ચાર પાંચ બૂર્જલ્લ ઉપર લખેલા અન્યો પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળ્યા છે તે બધા વાયવ્ય હિન્દુસ્તાનમાંથી એ તરફ ગયેલા બૌદ્ધ યાત્રાળુઓએ લખેલા હોવા જોઈએ. ઘણાખરા અન્યો આ બૌદ્ધોએ પોતાના મૂળસ્થાન કાશ્મીર કે કુધાનમાં લખેલા અને ત્યાંથી પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં પોતાની સાથે લઈ ગયેલા. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ વિષે તો ડા. હર્નલેનો એવો તર્ક છે કે પોતાના મૂળ સ્થાનમાંથી સાથે આણેલી બૂર્જલ્લ ઉપર આ અન્ય પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાં સ્થિર થયા પછી બૌદ્ધોએ લખેલો છે. અને આ લઘીઆઓ વાયવ્ય હિન્દના મૂળ વતની હતા એમ ચ અક્ષરની આકૃતિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ચ અક્ષરની આકૃતિમાં છેક અશોકના લેખોથી આરંભી છેવટના નાગરી અક્ષરોની આકૃતિ પ્રચારમાં આવી ત્યાં સુધીમાં થયેલા ફેરફારોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને ડા. હર્નલે છેવટ દર્શાવ્યું છે કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ની વચ્ચે લખાયું છે. આ પ્રમાણે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખવાનો સમય ચોક્કસ સ્થાપિત કરતાં ડા. હર્નલે જે વિગતો આપી છે તે વિસ્તારભર્યા અહીં દર્શાવી નથી.^૨ વળી જૂના ગુપ્ત લેખોનો બ્હોજો પરિચય જેને ન હોય તેને એ દલીલો સમજાવી પણ મુરકેલ છે. પરંતુ બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના સમય માટે ડા. હર્નલે કરેલા નિર્ણયમાં સંદેહ રાખવા જેવું નથી.

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં મુખ્ય ત્રણ વિષયો છે. (૧) વૈદું (૨) રમળ અને (૩) મન્નવિદ્યા. વૈદાના ત્રણ અન્યો છે: એ મોટા અને ત્રોજો નાનો. રમળનો ભાગ વૈદાના અન્ય, પછી લખાયેલો છે. પાસકકેવલીમાં પાસાથી ભવિષ્ય જોવાની રીત લખી છે એટલે રમળનો અન્ય ભાગ છે. પાસા માટે પાસકક શબ્દ વાપર્યો છે. રમળના ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આ અન્ય જોવા જેવો છે કારણ કે રમળનો આ ધણો જૂનો અન્ય છે. પણ ખરેખરો ઉપયોગી અન્ય તો વૈદાનો અન્ય જ છે.

બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાવાનો સમય ચોક્કસ જણાતો હોવાથી એમાંનો વૈદાનો અન્ય આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં ધણો ઉપયોગી છે. આ વૈદાના અન્યનું નામ નાવનીતક

૨. વધારે વિગત માટે જુઓ ધી બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ (આ. સ. ઈ.) ની પ્રસ્તાવના.

(વૈદાનું નવનીત, માખણ) ને. નાવનીતકના કર્તાનું નામ, કે. એ કોણ હતો : વગેરે કશું જણાતું નથી. છેવટની પુષ્પિકામાં કદાચ નામ હશે પણ નાવનીતકનો છેલ્લો અધ્યાય જ બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં મળ્યો નથી. ગ્રન્થકર્તા બૌદ્ધ છે એટલું ‘નમસ્તયાગતેભ્યઃ’ એ નમસ્કારવચન ઉપરથી સમજાય છે. બીજું નાવનીતકના કર્તાએ જ લખેલી, પ્રત બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં નથી મળી. વળી લહીઆની ભૂલો, લહીઆએ પોતાની પાસેની મૂળ પ્રતમાં શબ્દો વૂટતા હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે મુકેલાં ટપકાં, કોષ્ટ અક્ષર પરિચિત નામની વ્યાખ્યા, હાંશીઆમાંથી મૂળમાં લઇ લેવાની લહીઆની ભૂલ વગેરે નિશાનીઓ ઉપરથી મોક્ષસ લાગે છે કે બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટવાળી નાવનીતકની પ્રત લખાયા પહેલાં એ ગ્રન્થની અનેક પ્રતો લખાઇ ગઇ હતી. આ રીતે હસ્તલિખિત પ્રતોનો પ્રચાર થવા માટે કાંઇક સમય જોઇએ એ જોતાં બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લખાયા પહેલાં ઓછામાં ઓછાં ૫૦-૭૫ વર્ષે ગ્રન્થકર્તા થયા હોય એમ માનીએ તો ઇ. સ. ૩૯૦ ની આસપાસમાં નાવનીતક ગ્રન્થ રચાયો હોવો જોઇએ. એથી વહેલો રચાયો હોય તો ભલે પણ મોડો તો ન જ રચાયો હોય.

નાવનીતક—એ ખરી રીતે જૂનામાં જૂનો યોગસંગ્રહ (દ્વાઓના મિશ્રણોનો સંગ્રહ) ગ્રન્થ છે. નાવનીતકમાં ચરક, સુશ્રુત અને ભેડ જેવી આજે ઉપલબ્ધ પ્રાચીન આયુર્વેદિક સહિતાઓમાંથી તથા આજે ન મળતા પણ જૂના વખતમાં વિદ્યમાન બીજા આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાંથી યોગોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થકર્તાએ આરંભમાં જ કહ્યું છે કે:—

પ્રાકપ્રણીતૈર્મહર્ષીણાં યોગમુલ્યૈઃ સમન્વિતમ્ ।
 વક્ષ્યેદં સિદ્ધસંકલ્પં નામ્ના વૈ નાવનીતકમ્ ॥
 નાનાવ્યાધિપરીતાર્તા નૃણાં સ્ત્રીણાં ચ ચત્વિહતમ્ ।
 કુમારાણાં હિતં ચચ્ચ તત્સર્વમિદં વક્ષ્યતે ॥
 સમાસરતયુદ્ધીનાં મિપજાં પ્રીતિવર્ધનમ્ ।
 યોગવાહુલ્યતથાપિ વિસ્તરહં મનોનુગમ્ ॥

નાવનીતક મૂળ સોળ અધ્યાયનો ગ્રન્થ છે અને ગદ્યનિબંધ તથા શાર્દૂલધર પેઢે પ્રત્યેક અધ્યાયમાં એક એક જાતની બનાવટનો સંગ્રહ કર્યો છે. નાવનીતકના ૧૬ અધ્યાયોની વિગત એના પોતાના જ શબ્દોમાં નીચે કહી છે:—

અધ્યાયં ચૂર્ણયોગાનાં પ્રથમં ચાપ્ર વક્ષ્યતે ।
 દ્વિતીયં ઘૃતપાનાનાં તૃતીયં તૈલસંશ્લિષ્ટમ્ ॥
 ચતુર્થં મિશ્રકં નામ નાનાવ્યાધિચિકિત્સિતમ્ ।
 પચમં યસ્તિયોગાનાં રસાયનવિધાનતઃ ॥
 સપ્તમં ચ યથાગૂનાં ધૃત્યમદમમુચ્યતે ।
 નેત્રાંજનાનાં નયમં દશમં કેશરક્ષનમ્ ॥
 અમયાકલ્પનામાખ્યમપ્રકાદશમુચ્યતે ॥
 દ્વાદશં સ્યાચ્છલજ્જતોધિપ્રકસ્ય ત્રયોદશમ્ ।
 કુમારભૂત્યમપ્યપ્ર સ્વાચ્ચતુર્થં દંદા)મિપ્યતે ॥
 વપ્ત્યાચિકિત્સિતાર્થં ક્ષયં પચદશં યુગ્મઃ ।

સુભગાચિકિત્સાતાલ્યં ચ તથા પોદશકં મતમ્ ॥

इत्येते पौदशाध्याया विज्ञेया नावनीतकम् ॥

પ્રેક્ષો ચૂર્ણયોગનો અધ્યાય, ખીજો ધૂતપાનનો અધ્યાય, ત્રીજો તૈલાધ્યાય, ચોથો મિશ્રક અધ્યાય, પાંચમો ખસ્તિયોગનો અધ્યાય, છઠ્ઠો રસાયન અધ્યાય, સાતમો યવગૂ અધ્યાય, આઠમો વૃધ્ધયોગનો અધ્યાય, નવમો મેત્રાંજનોનો અધ્યાય, દશમો કેશરંજનોનો અધ્યાય, અગીયારમો અભયાકલ્પ (હરકેનો કલ્પ) અધ્યાય, બારમો શિલાજીતનો અધ્યાય, તેરમો ચિત્રકનો અધ્યાય, ચૌદમો કુમારભૂત્યં, ૧૫ મો વધ્યાચિકિત્સિત અને ૧૬ મો સુભગાચિકિત્સિત એ રીતે ૧૬ અધ્યાયો નાવનીતકમાં છે. પણ જે પ્રત બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં મળી છે તેનાં ૩૩ પાનામાં કુમારભૂત્યના ૧૪મા અધ્યાયથી આગળ નથી. એટલે છેલ્લા બે અધ્યાયોનાં કેટલાં પાનાં હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કુમારભૂત્યના અધ્યાયમાં इति होवाच जीवकः એ રીતે શ્વકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે (જુઓ પાનું ૩૩). વળી ૩૦ મું પાનું નથી મળતું એમાં ૧૩મા અધ્યાયના બાકીના અને ૧૪ મા અધ્યાયની શરૂઆતના લગભગ ૩૫ શ્લોકો હોવા જોઈએ. પાનાં ૨૦-૨૧ નથી જ, પાનાં ૧૬ અને ૧૭ તદ્દન તુટિત, માત્ર કેટકાઓ જ મળ્યાં છે. ૩૩ મું પણ તુટિત છે.

નાવનીતક ગ્રંથ લખાયો ત્યારે કેટલું આયુર્વેદિક સાહિત્ય વિદ્યમાન હશે એ જાણી શકાય તો આયુર્વેદનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં ઘણી સરળતા થઈ જાય. બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના પ્રેક્ષા ભાગની શરૂઆતમાં નીચેના પ્રાચીન આયુર્વેદાયર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:-

तस्मिन्गिरावयनिमण्डलमण्डभूते

सर्वातिथाविव जगद्भिभवप्रदानैः ।

सर्वर्तुपुष्पफलवद्द्रुमरम्यसाना-

येते विधूततमसो मुनयो वसन्ति ॥

आश्रेयहारितपराशरभेलगर्ग-

शांख्यसुશ્રતવસિष्ठકરાલકાવ્યાः ॥

सर्वोपधीरसगणाकृतिवीर्यनाम ।

जिज्ञासवः समुदिताः शतशः प्रचेदः ॥

हृदया पत्रैर्हरितहरितैरिन्द्रनीलप्रकाशैः

कन्दैः कुन्दस्फटिककुमुदेन्द्रशुशुखाभ्रशुभ्रैः ।

उत्पन्नास्यो मुनिमुपगतं सुधृतः काशिराजं

किञ्चित्त स्यादथ स भगवानाह-तस्मै यथायત

અહીં કહેલાં ઔષધીનાં રસ, આકૃતિ, વીર્ય, નામ, વગેરેના જિજ્ઞાસુ ઋષિઓનાં નામ પૈકી આશ્રેય, હારિત, પરાશર, ભેલ, ગર્ગ, સુશ્રુત, વસિષ્ઠ અને કરાલ તો પ્રાચીન આયુ-

૩ ખસ્તિ એટલે ઝાડો સાથે લાવવા માટે પીયઝારીનો ઉપયોગ કરવા માટેનું પ્રકરણ

૪ શ્વક વિષે વધારે માહિતી માટે જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૨. પા. ૬.

વૈદિક સાહિત્યને પરિચિત છે પણ શાંખ્ય અને કાપ્ય બે નવાં નામ છે, એ બે યે પણ આયુર્વેદનાં કોષ્ટ અંગની રચના કરી હોય અને બોચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટનો આ ભાગ લખાયા પછી લુપ્ત થઈ ગઈ હોય તો સંભવિત છે. વાઙ્મદ વગેરે કોષ્ટ પાછળના આયુર્વેદચાર્યના નામનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

હવે નાવનીતકમાં કયા કયા ગ્રન્થોમાંથી નામ વગર કે નામ સાથે ઉતારા કર્યા છે તે જોઈએ, નાવનીતકના કર્તાએ ચરક, બેલ અને સુશ્રુતમાંથી ઉતારા કરતાં તે તે ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અર્થાત્ એ વખતમાં યે આ બે સંહિતાંઓ એટલી પ્રસિદ્ધ હતી કે એમાંથી કૌંસેલા ઉતારાને કોષ્ટ મોટા ઋષિના નામના ટેકાની જરૂર ન હતી. પણ ધીજ્ઞ અનેક યોગીના આરંભમાં કે અન્તમાં નાવનીતકના કર્તાએ આત્રેય, અધિદેવ, સ્વયંભૂ વગેરે નામના ઉલ્લેખવાળા યોગી મોટે ભાગે એ વખતના પૈદોમાં વપરાતા અને દર્શિત કોષ્ટ અપ્રસિદ્ધ કે બહુમાન્ય નહિ એવાં તંત્રોમાં સંગ્રહાયેલા યોગી હોવાનો સંભવ છે. યોગના આદિ અંતની થોડી રચના નાવનીતકના કર્તાની પોતાની પણ હોવાનો સંભવ છે. હવે ડા. હર્નલે ચરક સુશ્રુતાદિ ગ્રન્થો સાથે નાવનીતકને સરખાવીને જે તારણ દાખ્યું છે તે જાણીએ.

બેલ સંહિતામાંથી નાવનીતકમાં નીચેના પ્રયોગો લીધેલા છે.

- (૧) અચોરહૃય રસાયન. નાવનીતકશ્લોક ૪૪ થી ૫૫ અને મેલ. સં. પા. ૧૮૬-૧૮૭
- (૨) રસાયનિક ધૃત. ના. શ્લો. ૧૬૫ થી ૧૬૯ મેલ. સં. પા. ૧૨૯
- (૩) દશાંગધૃત ના. શ્લો. ૨૦૧ થી ૨૦૪ મેલ. સં. પા. ૧૩૬
- (૪) સદયરતૈલ ના. શ્લો. ૩૨૯ થી ૩૩૬ મેલ. સં. પા. ૨૦૭ (તુટિત)
- (૫) મધુપાષ્ઠતૈલ ના. શ્લો. ૩૩૭ થી ૩૪૩ મેલ. સં. ચિ. અ. ૪ માં તુટિત હોવાનું ડા. હર્નલ દહે છે. પણ કલકત્તાની હાપેલ પ્રતમાં એ પાકે નથી.
- (૬ થી ૮) ત્રણ આમાતિસારના યોગી ના. શ્લો. ૪૦૭ થી ૪૧૨ મેલ. સં. પા. ૧૫૪-૧૫૫
- (૯) શસયોગ ના. શ્લો. ૪૭૪ થી ૪૭૯ મેલ. સં. પા. ૧૮૪-૧૮૫.
- (૧૦) કર્ણશલયોગ ના. શ્લો. ૫૩૪ થી ૫૩૭ મેલ. સં. પા. ૨૦૦
- (૧૧) તૈલાદ્ય બરિત ના. શ્લો. ૬૪૨ થી ૬૪૫ મેલ. સં. સિદ્ધિચ્યાનના નવમા અધ્યાયમાં છે એમ ડા. હર્નલ દહે છે પણ હાપેલી પ્રતમાં એ બાબત નથી મળતો.
- (૧૨) બેલી યવાગૂ ના. શ્લો. ૮૦૨ થી ૮૦૪ મેલ. સં. સુતરચાનના ૭ મા અધ્યાયમાં છે. એમ ડા. હર્નલ દહે છે. પણ હાપેલી પ્રતમાં પત્તો લાગતો નથી.
- આ ઉપરાંત બંસાપૂત ના. શ્લો. ૨૮૦ થી ૨૮૬. મંડમાલયોગ ના. શ્લો. ૩૬૦ થી ૪૦૧ અને લાસાલિર્ષિ ના. શ્લો. ૧૦૫૯ થી ૧૦૬૦. આ ત્રણ યોગી મળેલી બેલ સંહિતાની પ્રતમાં જો કે દેખાતા નથી પણ ચન્દના યોગરત્નસમુચ્ચયમાં એ યોગીને બેલોકન કતા છે.

૫. જો કે ડા. હર્નલે બ્રહ્મથી સદયરતૈલ લખ્યું છે.

ચરકસંહિતામાંથી નાવનીતકમાં નીચેના પાડો લેવામાં આવ્યા છે:-

(૧) તાલીસક ચૂર્ણ-ના. શ્લો. ૧૧ થી ૧૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૪૧ થી ૧૪૩

(૨) પાડવચૂર્ણ-ના. શ્લો. ૧૪ થી ૧૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૩૭થી ૧૪૦
(ચરકમાં યમાનીપાડવ નામ છે. પાઠ શબ્દશઃ એક જ છે)

(૩) અર્ધા શ્લેષ-ના. શ્લો. ૨૪નો પૂર્વાર્ધ; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૮૮

ઉત્તરાર્ધ

(૪) વર્ધમાનક ચૂર્ણ ના. શ્લો. ૨૫; ૨૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૮, શ્લો. ૧૦૧, ૧૦૨

(૫) માતૃબુગ ગુડિકા ના. શ્લો. ૨૯થી ૩૪ ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૭૫ થી ૮૦
(ચ. સં. માં હિંગ્વાદિચૂર્ણ અને ગુડિકા નામ છે.)

(૬) તિક્તકધૂત ના. શ્લો. ૧૩૩થી ૧૩૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૭, શ્લો. ૧૩૭ થી ૧૪૦
(ચ. સં. માં તિક્તક પદ્મલ નામ છે.)

(૭) મહાતિક્તકધૂત ના. શ્લો. ૧૩૭ થી ૧૪૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૭, શ્લો. ૧૪૧ થી ૧૪૭

(૮) પદ્મલધૂત ના. શ્લો. ૧૫૦, ૧૫૧; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૧૪૩, ૧૪૪
(ચ. સં. માં પંચકોલધૂત નામ ઇપાયું છે.)

(૯) ગ્ર્યપલુધત ના. શ્લો. ૧૫૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૬૨

(૧૦) વાસાધૂત ના. શ્લો. ૧૫૩, ૧૬૪; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૨૨, ૧૨૪

(૧૧) ચાંગેરીધૂત ના. શ્લો.-૧૫૫ થી ૧૫૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૧૦ થી ૧૧૨

(૧૨) શરમૂલીયધૂત ના. શ્લો. ૧૬૯ ડ. થી ૧૭૬; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૨૩ થી ૩૧
(ચ. સં. માં બૃહણીગુડિકા નામ ઇપાયું છે.)

(૧૩) અ્યવન પ્રાશધૂત ના. શ્લો.-૧૮૮ થી ૨૦૦; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૫૬ થી ૭૧
(પ્રસિદ્ધ અ્યવનપ્રાશ અ્યલેહ ઇવનને ના. માં ધૂત કહેલું છે.)

(૧૪) ઈવરહર અ્યનુવાસન તૈલ ના. શ્લો. ૩૮૩, ૩૮૪; ચ. સં. ચિ. અ. ૩, શ્લો. ૨૪૫, ૨૪૬

(૧૫) અ્યનુવાસન તૈલ ના. શ્લો. ૩૮૬ થી ૩૮૯; ચ. સં. ચિ. અ. ૯, શ્લો. ૧૩૧ થી ૧૩૪

(૧૬) દ્રાક્ષાધૂત ના. શ્લો. ૪૬૦ થી ૪૬૨; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો. ૧૧૯ થી ૧૨૧
(ના. માં કાંઈ નામ નથી ચ. સં. માં ઇપાયું નામ છે.)

(૧૭) પ્રસ્થવિરેક ના. શ્લો. ૪૮૪ થી ૪૯૦; ચ. સં. ચિ. અ. ૫, શ્લો.-૧૫૦ થી ૧૫૬
(ખેલા એ શ્લોકોમાં પાકાંતર છે. વળી ચ. સં. માં દન્તી હરીતકી નામ ઇપાયું છે પણ મૂળમાં

સુખં ધિરિચ્યતે સ્નિગ્ધો દોષપ્રસ્થમનામયઃ

એ શબ્દો ઉપરથી નાવનીતકનું પ્રસ્થવિરેક નામ યથાર્થ લાગે છે.)

(૧૮) મપ્વાસવયોગ ના. શ્લો. ૪૯૧ થી ૪૯૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૬, શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

(૧૯) ઈવર ઉપર નામ વગરનો ઇપાય ના. શ્લો. ૪૯૪, ૪૯૫ પૂ. ચ. સં. ચિ. અ. ૩, શ્લો. ૨૦-૨૧ ડ.

(૨૧) પ્રોહધમનયોગ ના. શ્લો. ૬૦૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૬, શ્લો. ૨૪

- (૨૨) પિન્નાબસ્તિ ના. શ્લો. ૬૪૫ થી ૬૪૮; ચ. ચિ. અ. ૧૦, શ્લો. ૭૦ થી ૭૩ પૂ.
 (૨૩) મેધરસાયનો ના. શ્લો. ૭૪૨, ૭૪૩; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૨૮, ૧૨૯
 (૨૪) પિપ્પલીપ્રયોગ ના. શ્લો. ૭૪૫ થી ૭૪૮; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૦ થી ૧૩૩
 (૨૫) પ્રિપ્પલીપ્રયોગ દ્વિતીય ના. શ્લો. ૭૪૯ થી ૭૫૨; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૪ થી ૧૩૮

(ચ. સં. પિપ્પલી વર્ધમાન રસાયન એ રીતેનામ છે.)

- (૨૬) વૃષ્યવૃત ના. શ્લો. ૮૧૯; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૯૭

(ચ. સં. માં કે નાવનીતકમાં નામ નથી)

- (૨૭, ૨૮) વૃષ્ય યોગો બે ના. શ્લો. ૮૪૪ ડ. ૮૪૬ પૂ; ચ. સં. ચિ. અ. ૨, શ્લો. ૪૪, ૪૫
 ૭ યોગો સુચિત સંહિતામાંથી નાવનીતકમાં લીધા છે.

- (૨૯) શિલાજતુકથ ના. શ્લો. ૯૫૦ થી ૯૬૭; ચ. સં. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૪૬ થી ૧૬૨.

- (૧ થી ૩) આમાતિસારના ત્રણ યોગો ના. શ્લો. ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦ અને ૪૧૧-૧૨;
 સુ-ડ-અ-૪૦ શ્લો. ૩૭ ડ, ૩૮ પૂ; ૩૬ ડ, તથા ૪૭ (પાઠાંતર છે.)

- (૪ થી ૬) ત્રણ વાણક્યથુ યોગો ના-૮૨૯-૩૦ પૂ, ૮૩૩ ડ, ૮૩૪ પૂ, અને ૮૩૪ ડ અને ૩૫ પ; સુ. સં. ચિ. અ ૨૬, શ્લો. ૨૯ ડ, ૨૩ પૂ, ૨૪ પૂ.
 (પાઠાંતર છે.)

સુચિત સંહિતાના ઉત્તર સ્થાનમાંથી પણ ઉતારો છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે પણ ખરી રીતે સુચિતમાંથી ભેલે ઉતારો કર્યો છે અને નાવનીતક ભેલના પાઠને અનુસરે છે. ખરી રીતે ભેદ એ તો નાવનીતક આત્રેયસંપ્રદાયના બે ગ્રન્થો ચરકસંહિતાના અને ભેલ સંહિતામાંથી વધારે ઉતારા કરે છે એ ઉપરથી આ ગ્રન્થ આત્રેયસંપ્રદાયનો હશે એમ જણાય છે અને ચરકને નાવનીતક ને રીતે અનુસરે છે તે ભેતાં બાણીના ને યોગોનું મળ ચરકભેલમાં નથી મળતું તે દશાય આત્રેયના બીજા શિષ્યો, જતુકથુ, કારપાણિ, વગેરેનાં તત્ત્વોમાંથી લીધા હશે. પણ નીચેના ઋષિઓના નામથી નીચેના યોગો નાવનીતકમાં મળે છે:-

- (૧) પૈત્તિકોનો વિરચન યોગ ના-શ્લો. ૯૩૫ કાંકાયનનો દહેલો દેલો છે.
 (૨) નેત્રરોગ ઉપર એક ચૂર્ણનિમિત્તું દહેલું કથું છે. ના. શ્લો. ૮૮૩-૮૪
 (૩) રાજર્ષિ સુપ્રભતો હવુપાબસ્તિયોગ ના. શ્લો. ૬૩૩ થી ૬૩૭.
 (૪) એક વૃષ્યયોગ ના. શ્લો. ૮૪૬-૪૭ માં હશનાનો દહેલો (ઓશનસ ઇન્દ્રપ્રિય) દેલો છે.

- (૫) વાતરોગ ઉપર મૂલકતેલ ના. શ્લો. ૩૧૯ થી ૩૨૪ વાણિનું દહેલું કથું છે.

- (૬) ગૃધ્રકરણ ના. ૭૮૪ (ગઢ) ને બાર્દસ્પત્ય કથું છે.

- (૭-૮) ના. શ્લો. ૫૮૮, ૮૯ તથા શ્લો. ૯૦૫-૦૯ માં દહેલા બે યોગો અમરતના દહેલા છે.

- (૯-૧૦) ના. શ્લો. ૨૩૨-૪૦ અને ૯૬૮-૭૬ ના બે યોગો ધન્વન્તરિના દહેલા છે.

- (૧૧-૧૨) ના. શ્લો. ૧૦૮૧, તથા ૧૦૯૭ થી ૧૦૯૯ ના બે યોગો જીવકના દહેલા છે.

- (૧૩) ના. શ્લો. ૧૦૧૧ થી ૧૦૪૦ ના પાંદો માટે કાશ્યપનો હવાલો (કાશ્યપસ્ય વત્સો યથા) આપ્યો છે.

ઉપરનામાંથી એક સિવાય બીજા કોઇ પણ યોગો ડા. હર્નલને આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળ્યા નથી. જીવક અને કાર્યપ સિવાય બાકીના ઋષિઓનાં નામો ઐતિહાસિક નથી. સુપ્રભનું નામ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય દેખાતું નથી. વાડ્યુલિનું નામ કેવળ કદ્યાણુ-કારિકા નામના આ તરફ અપ્રસિદ્ધ પણ દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ આલુક્ય, રાજા, ત્રિપ્લુવર્ધનના દરબારના કોઇ વૈદ્યના 'રચેલા' ગ્રન્થમાં જ મળે છે. ધન્વન્તરિ અને જીવક તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે. જીવકનો કહેલો એક યોગ ના. શ્લો. ૧૦૮૧ વાળો યોગ પાઠાતર સાથે જીવકના નામ વગર બંગસેનમાં મળે છે. કાર્યપ પણ જીવક પેઠે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે અને એની પેઠે જ બાલરાગચિકિત્સક (કૌમારભૂત્ય) મનાય છે. ઉશનસ્ અને બૃહસ્પતિ અર્થશાસ્ત્રના સંપ્રદાયમાં જાણીતા છે. આયુર્વેદમાં ઉશનસ્ અગદતંત્રકાર તરીકે પણ જાણીતા છે. (બુએ સુદ્યુતની દીક્ષા પા. ૪૬૦)

આત્રેયના તથા અશ્વિદેવોના નામથી પણ નાવનીતકમાં કેટલાક પ્રયોગો ઉતાર્યા છે.

આત્રેયના પ્રયોગો:—

- (૧) લયુડયૂર્ણ ના. શ્લો. ૩૫ થી ૩૭
- (૨) શાર્દૂલયૂર્ણ ના. શ્લો. ૭૧ થી ૭૫
- (૩) અમૃતપ્રાશઘૃત ના. શ્લો. ૧૦૮ થી ૧૧૯
- (૪) મહાકડ્યાણુકધૃત ના. શ્લો. ૧૨૬ થી ૧૩૨
- (૫) બલાતૈલ ના. શ્લો. ૨૬૧ થી ૨૭૬
- (૬) એક તુટિતયોગ (ગદ્ય) ના. ૭૧૫

ચરકમાંથી ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ પુષ્કળ યોગો નામ વગર ઉતાર્યા હોવા છતાં અહીં ચરકના મૂળ વક્તા આત્રેયના નામથી ઉપરના છ યોગો ઉતાર્યા છે તે જોતાં એ યોગો નાવનીતક રચાયું તે વખતની ચરકસંહિતામાં ન હોવા જોઈએ. એ જ કારણથી આત્રેયના જમ્બુર્ણ, પરાશર વગેરે જે બીજા શિષ્યોનાં તંત્રો તે વખતે વિવિધાન હશે તેમાં પણ આ યોગો ન હોવા જોઈએ. પણ એ વખતના વૈદ્યોમાં આત્રેયોક્ત તરીકે જાણીતા હોય અને નાવનીતકમાં આવી વૈદ્યપરંપરામાંથી સંગ્રહા હોય એમ ડા. હર્નલનું સંભવિત અનુમાન છે.

ઉપરના છમાંથી પહેલો યોગ બીજા કોઇ વૈદક ગ્રન્થમાં મળતો નથી, બીજો યોગ (શાર્દૂલયૂર્ણ) અગ્નિમુખયૂર્ણ નામથી વૃન્દના સિદ્ધયોગમાં મળે છે. એમાંથી ચક્ર સંગ્રહમાં તથા બંગસેનમાં પણ આવ્યો છે. આત્રેયનું નામ કોઇએ આપ્યું નથી. નાવનીતક નો તથા વૃન્દનો પાઠ પહેલા શ્લોકમાં એક જ છે. પછી શ્લોક રચના જુદી છે. ત્રીજો, ચોથો, અને પાંચમો યોગ ક્ષતક્ષીણ, ઉન્માદ, અને વાતવ્યાધિ નામના ચરક સંહિતાના અધ્યાયોમાં મળે છે. અમૃતપ્રાશઘૃતના ચરકોક્ત (ચ. સં. ચિ. ક્ષતક્ષીણ ચિ. શ્લો. ૩૨ થી ૪૦) પાઠની શ્લોકરચના તથા શબ્દરચના નાવનીતકથી તદ્દન જુદી છે. તેમ ચરકના પાઠમાં આત્રેયનું નામ નથી. નાવનીતક તો અમૃતપ્રાશઘૃત તે આત્રેય નિર્મિત કહે છે. એ જ રીતે મહાકડ્યાણુકધૃતના પાઠની ચરકની (ચ. સં. ચિ. ઉન્માદ. ચિ. શ્લો. ૫૩ થી ૫૫) રચના તદ્દન જુદી છે. નાવનીતકમાં પાઠને અન્તે:—

સિદ્ધમાત્રેયનિર્દિષ્ટ અગરુચાય મહાત્મને

એ રીતે આત્રેયનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ચરક સંહિતામાં નથી. પાંચમા બલાતૈલના પાઠની રચના બીજા ગ્રન્થોમાં તદ્દન ગુદી છે. નાવનીતકમાં આરંભમાં ન:—

बलातैलं वक्ष्यामि घातरोगनिबर्हणम्
आग्नेयानुमतं सिद्धं बन्ध्यानां गर्भदं शुभम्

ના. શ્લો. ૨૬૧

એ રીતે આત્રેયનો નિર્દેશ કર્યો છે. અને ચરકમાં બે કે ઠા. હર્નાલ ના પાડે છે પણ નીચેના શબ્દોમાં કૃષ્ણાત્રેયનો નિર્દેશ મળે છે ખરો:—

बलातैलमिदं श्रेष्ठं घातव्याधिविनाशनम् ।
अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णाग्नेयेण भाषितम् ॥

ચ. સં. ચિ. અ. ૨૮, શ્લો. ૧૫૨

છેલ્લા ત્રુટિયોગમાં ક્રિત્યાહ મગધાનાત્રેય: એ રીતે શબ્દો છે. પણ પાઠ ત્રુટિ હોવાથી બીજે શોધવાતું શક્ય નથી.

આ યોગોના સંબંધમાં નાવનીતકનો પાઠ સ્પષ્ટ રીતે ચરક (દૃઢબલ) ના પાઠથી પ્રાચીનતર જણાય છે. અને બીજા અનેક યોગો ચરકના યોગો શિવાયના પ્લેલાથી દશમા સુધીના બધા અધ્યાયોમાંથી નાવનીતકમાં શબ્દશઃ ઉતારેલા મળે છે એ જોતાં ચરકના ક્ષતક્ષીણ ઉન્માદ તથા વાતવ્યાધિ નામના અધ્યાયો દૃઢબલના હરે છે. અને દૃઢબલે યોગો જણી લીધા પછી પોતાના શબ્દોમાં શ્લોકરચના કરી છે એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય લાગે છે.

નાવનીતકમાં અશ્વિદેવોના નામથી નીચેના ૧૭ યોગો મળે છે:—

- (૧) આશ્વિનીમાતૃતુલ્યગુટિકા ના. શ્લો. ૭૫-૭૭
- (૨) બીજી " " ના. શ્લો. ૮૦-૮૪
- (૩) આશ્વિન શુભચૂર્ણ ના. શ્લો. ૮૫-૮૬
- (૪) આશ્વિન હરિદ્રાચૂર્ણ ના. શ્લો. ૯૬-૧૦૧
- (૫) આશ્વિન લશુનધૂત ના. શ્લો ૨૧૬-૨૨
- (૬) આશ્વિન નવરહરધૂત ના. શ્લો. ૨૨૩-૨૫
- (૭) આશ્વિન વિપઘ્ન ના. શ્લો. ૨૪૧-૨૪૪
- (૮) આશ્વિન જિન્દુધૂત ના. શ્લો. ૨૫૧-૨૫૫
- (૯) અમૃતનૈષ ના. શ્લો. ૨૮૭-૩૧૨
- (૧૦) આશ્વિન રક્તાપિત્તયોગ ના. શ્લો. ૪૧૮-૨૫
- (૧૧) ક્ષીરયોગ ના. શ્લો. ૫૭૫
- (૧૨) અપારિશ્લ્યયોગ ના. શ્લો. ૫૭૯
- (૧૩) આશ્વિનોઅશ્વિનધાનસિત ના. શ્લો. ૬૧૮-૨૫
- (૧૪) પિષ્પલી વર્ધમાન રસાયન ના. શ્લો. ૭૧૬-૫૭
- (૧૫) આશ્વિન રસાયન ના. શ્લો. ૧૧૭૩-૮૧
- (૧૬) આશ્વિનીય યોગત્રય ના. શ્લો. ૮૧૦-૧૩
- (૧૭) આશ્વિન હારનક્રીક્રમ ના. શ્લો. ૯૧૭-૪૯

આમાંથી ૧૫મો અશ્વિનરસાયનપ્રયોગ અશ્વિનોએ તપ તપતાં વિશ્વામિત્રને કહ્યો અને વિશ્વામિત્રે ઋષિઓને કહ્યો છે.

વિશ્વામિત્રેણ ચામાદં ઋષિભિશ્ચામિષૂજિતમ્ ॥ ના. શ્લો. ૭૮૧

નં. ૧૦ વળી અશ્વિન રક્તપિત્તયોગ અશ્વિનોએ ઇન્દ્રને કહ્યો છે અને અશ્વિનોને શ્રદ્ધાએ કહેશે (જુઓ ના. શ્લો. ૪૧૮). બંગસેનમાં આ પ્રયોગ ચન્દનાધૃત નામથી આપ્યો છે, જેમાં નાવનીતકનો ૪૧૮ મો શ્લોક નથી પણ ચન્દનં ન લદ્દં વગેરેથી શરૂઆત છે. ના. નો ૪૨૫ મો શ્લોક જેમાં આ પ્રયોગને—

અશ્વિભિરનુમતો યોગો રક્તપિત્તનિર્વહનઃ ।

એ રીતે અશ્વિનપ્રોક્ત કહ્યો છે તે તો બંગસેનમાં પણ છે.

નં. ૧૧ થી ક્ષીરયોગ અને નં. ૧૨ અયોરજ્ય યોગ સિદ્ધયોગમાં તથા બંગસેનમાં છે પણ અશ્વિનોને ઉરક્ષેષ નથી. નં. ૮ નો બિન્દુધૃતના પ્રયોગનો પાક બંગસેનમાં એ શ્લોકમાં છે; જ્યારે નાવનીતકમાં ૫ શ્લોકમાં છે. બંગસેનમાં અશ્વિનોને ઉરક્ષેષ નથી. પણ ચન્દ્રના યોગરત્નસમુચ્ચયમાં બિન્દુધૃતનો પાક છે; જ્યાં એને કૃષ્ણાત્રિયનો પ્રયોગ કહ્યો છે.

૧૪ માં પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગની કથા જરા જેવા જેવી છે. નાવનીતકમાં ૨૨૩ શ્લોકોમાં (૭૧૬ થી ૭૩૭ પૃ.) આ પ્રયોગ કહ્યો છે. જેમાં ધીમે ધીમે પીપર પેલાં વધારતા જવાની અને પછી ઘટાડતા જવાની છે. કુલ ૨૨૦ દિવસનો આ પ્રયોગ છે. અને કુલ દશ હજાર પીપર ખાવી પડે છે. આ લાંબો અને અધરો પ્રયોગ ઘણાથી ન બને માટે નાવનીતકમાં એક બીજો પ્રયોગ આવ્યો છે, જે ફક્ત વીસ દિવસનો જ પ્રયોગ છે અને જેમાં કુલ ૩૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦ કે ૧૦૦૦ પીપર ખાવી પડે છે. વધારેમાં વધારે એક હજાર પીપર ખાવાની હોવાથી આ બીજા પ્રયોગનું નામ પિપ્પલીસહસ્ર રાખ્યું છે. (જુઓ ના. શ્લો. ૭૫૦). નાવનીતકમાં પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગને અશ્વિપ્રોક્ત કહ્યો છે પણ પિપ્પલીસહસ્રપ્રયોગનો યોજકનું નામ આપ્યું નથી. પરંતુ, ચરકમાં (ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૪ થી ૧૩૮) આ પ્રયોગ છે. એટલે આત્રેયને જ એનો યોજક માનવો જોઈએ. જોકે ચરકસંહિતાના સંશોધકે એનું નામ પિપ્પલી વર્ધમાન આપ્યું છે પણ મૂળમાં નામ પિપ્પલીસહસ્ર છે:—

પિપ્પલીનાં સહસ્રસ્ય પ્રયોગોયં રસાયનમ્ ।

ચ. ચિ. અ. ૧, શ્લો. ૧૩૬

આ પ્રયોગ વીસ દિવસનો જ છે અને દશ દશ, છ, છ, અને ત્રણ પીપર દશ દિવસ સુધી વધારવી અને પછી દશ દિવસ સુધી ઘટાડવી એ રીતે ત્રણ વિકલ્પો ચરકમાં આપ્યા છે. ચરકમાં દશ હજાર પીપરવાળો પ્રયોગ જ નથી અને હજાર પીપરવાળા પ્રયોગને પણ ત્રણ તથા બળવાન મનુષ્યને યોગ માન્યો છે. એ જોતાં દશહજારવાળો મોટો પ્રયોગ આપેલથી પણ જૂનો (માટે જ નાવનીતક કહે છે તેમ અશ્વિપ્રોક્ત) હોવા છતાં પણ અન્યવહાર્ય હોવાથી પિપ્પલીસહસ્રવાળો પ્રયોગ જ વ્યવહારમાં રહ્યો અને તે જ પિપ્પલી વર્ધમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો. સુશ્રુતે પણ માત્ર પિપ્પલી વર્ધમાન નામ આપ્યું છે (જુઓ સુ. ચિ.

અ. ૫.). ખરી રીતે નાવનીતકનો પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગ એટલે દશ હજાર પીપરનો પ્રયોગ નાવનીતક સિવાય વૈદાના કોઈ ગ્રન્થમાં નથી એમ ડા. હર્નિલ કહે છે. માત્ર વાગ્બટના અષ્ટાંગલક્ષ્યનો નીચેનો શ્લોક વિચારવા જેવો છે:—

સહસ્રં પિપ્પલીનાં વા સ્તુક્ક્ષીરેણ સુભાવિતમ્ ।

પિપ્પલીં વર્ધમાનાં વા ક્ષીરાક્ષી વા શિલાજતુ ॥

વા. ચિ. અ. ૧૫, શ્લો. ૪૦-૪૧

૪૬ વાગ્બટમાં આ જ મતલબના ગદ્ય કટકાઓ છે:—

પિપ્પલીસહસ્રં વા સ્તુદ્ધીક્ષીરભાવિતં સેવેત

પિપ્પલીવર્ધમાનં વા સેવેત શિલાજતુ વા ક્ષીરાક્ષી ।

આ વચનોમાંથી ડા. હર્નિલ ધારે છે તેમ વાગ્બટને નાવનીતકના મોટા પિપ્પલી વર્ધમાન પ્રયોગની ખચર હતી એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે સંગ્રહ કે લક્ષ્યમાં કોઈ વિગત આવી નથી એટલે એના ધોરણ પ્રમાણે ચરકમાંથી પિપ્પલી-સહસ્ર અને સુશ્રુતમાંથી પિપ્પલી વર્ધમાન નામો લીધાં છે એમ માનવું એ જ ચોગ્ય છે. એક જ પ્રયોગનાં બે જુદાં જુદાં નામ હોવા છતાં આ રીતે બે પ્રયોગો હોય તેમ વાગ્બટે કેમ લખ્યું એ પ્રશ્ન ચિદ્ર છે. વાગ્બટમાંથી આવી જુદો ઘણી નીકળે છે.

નાવનીતકમાં હરીતકીકૃષ્ણ, યવાગૂઢકૃષ્ણ, ચિત્રકકૃષ્ણ અને શિલાજતુકૃષ્ણ એ રીતે ચાર કૃષ્ણો દર્શા છે. હરીતકીકૃષ્ણ અધિનોતો કહેલો છે, બેલીયવાગૂ નામથી યવાગૂકૃષ્ણ બેસનો કહેલો હોય એમ લાગે છે. એ જો કે મળેલી ભેલ સંહિતામાંએ નથી. શિલાજતુકૃષ્ણ ચરક સંહિતામાંથી લીધો છે અને ચિત્રકકૃષ્ણને 'ધન્વન્તરિપ્રોક્ત' કહ્યો જણાય છે જો કે છેલ્લા શ્લોકો છૂટે છે.

આ ઉપરાંત બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટનાં પહેલા ભાગમાં એક લઘુનકૃષ્ણ છે. લઘુનકૃષ્ણ ચરક સુશ્રુતમાં નથી. પણ વાગ્બટે રસાયન તરીકે લઘુનનાં ઘણાં વખાણ કર્યો છે. (જુઓ વૃ. વા. ડ. અ. ૪૯)

બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના લઘુનકૃષ્ણ અને વાગ્બટના લઘુનપ્રયોગની વાતો ઘણી મળતી છે. અલગત બે ય પાઠ એક નથી પણ બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટનો પાઠ પ્રાચીનતર જેવો લાગે છે. લઘુનના રસાયન તરીકેના ઉપયોગનો ઇતિહાસ જરા ઝીણવટથી જેવા જેવો છે. લઘુન અને પલાંડુનો રસાયન તરીકે બ્હેગો ઉપયોગ ચરક સુશ્રુતે નથી કર્યો અને વાગ્બટે કર્યો છે. બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટમાં લઘુનકૃષ્ણની સ્થિતિ જેતાં એમ લાગે છે કે ચરક સુશ્રુત પછી અને વાગ્બટ પહેલાં લઘુનનો રસાયન તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો હશે. બોચ્ચર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટના પ્રથમ ભાગના ક્ષતાંએ આવા એક પ્રચલિત લઘુનકૃષ્ણની ગોંધ રાખી છે. ૪૬ વાગ્બટે પોતાના વખત મુંધીમાં લઘુન અને પલાંડુનો જે ઉપયોગ થતો તે મોંખે છે. લઘુનપલાંડુનો આવો ઉપયોગ આ દેશમાં ક્યારે થવા લાગ્યો? મનુ પણ સંપૂર્ણ તથા પલાંડુને અબક્કય ગણે છે. મનુનો વર્તમાન મન્ય પણ ઇ. સ. ૨૦૦થી અર્વાચીન નથી એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોના જુદા મતે મનાય છે.

આ વિષયમાં વૃદ્ધ વાઝમટ સાહેબ અજવાળું પાડે છે. લશુનપ્રયોગ પછી પલાંડું વર્ણન શરૂ કરતાં વૃદ્ધ વાઝમટમાં લખ્યું છે કે:-

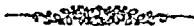
લશુનનંતરં ઘાયોઃ પલાંડુઃ પરમૌપધમ્ ।
સાક્ષાદિથ સ્થિત યત્ર શકાધિપતિજીવિતમ્ ॥
યસ્યોપયોગેન શકાંગનાનામ્
લાવણ્યસારાદિચ નિર્મિતાનામ્ ।
કપોલકાંત્યા વિજિતઃ શશાંકો
રસાતલં ગચ્છતિ નિર્વિદેય ॥

પલાંડું-ડુંગળી-ઉપર શકોના રાગનું છવિત ટપી રહ્યું છે અને શકચીઓના સૌન્દર્યનું કારણ ડુંગળી છે એ શબ્દો ઓછા સૂચક નથી. લસણ માટે આરલાં સ્પષ્ટ વચનો નથી પણ તેની ઉત્પત્તિ અતાવતા બોઅર મેન્સુરિક્ષ્ટ તથા વૃદ્ધ વાઝમટ મેં એક જ દંતકથા આપે છે કે “અમૃત મંથન કરતી વખત રાહુએ અમૃત પી લીધું અને વિપ્લુએ ચક્રથી એનું માથું કાપી નાખ્યું, આ માથું કપાતાં રાહુના ગળામાંથી જે અમૃતબિન્દુઓ પડ્યાં તેમાંથી લસણ થયું, આ રીતે દૈત્યોના દેહમાંથી લસણની ઉત્પત્તિ હોવાને લીધે બ્રાહ્મણો લસણ નથી ખાતા, લસણની ઉગ્ર ગંધ પણ એ જ કારણથી છે. પણ સાક્ષાત્ અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે માટે લસણ રસાયન છે.”

આ દંતકથા જોતાં અને પલાંડું વિષે ઉપરનું વચન તે સાથે મેળવતાં એમ લાગે છે કે લસણ અને ડુંગળી એ જ ચીજો શકો સાથે આ દેશમાં આવી હોવી જોઈએ, શકોને અતિ પ્રિય હશે અને આ દેશના વૈદો શક લોકો પાસેથી જ આ ચીજોને ઉપયોગ શીખ્યા હશે. હાલમાં જે જે પરદેશી ચીજો આ દેશમાં આવે છે તે તે નીચલી વર્ણોમાં તરત વપરાવા લાગે છે પણ બ્રાહ્મણોમાં તે ચીજોને પ્રવેશ થતાં વખત લાગે છે. તેમ બ્રાહ્મણો પરદેશી ચીજોથી સંસ્પૃશ્યતામાં વટલાય છે જો કે ધીમે ધીમે ઘણી પેલાં બ્રહ્મણોની ચીજોને તેઓ પાછળથી વાપરવા માંડે છે. તેમ જ આજર્થ્ય એ હજાર વર્ષ ઉપર શક લોકો સાથે આવેલી આ એ ચીજો સરહદ ઉપરના તથા બંને ભાગની હલકા વર્ણોએ પણ તરત વાપરવા માંડી હશે પણ બ્રાહ્મણોએ તે પરદેશી ચીજોને અમલદાય ગણી હશે. અને સ્મૃતિકારોએ પણ એ ચીજો પરદેશી હોવાના કારણથી જ અમલદાય ગણી હશે. મધુપર્કમાં માંસ ખાવાની છુટ આપનાર મન્વાદિ સ્મૃતિઓ લસણ ડુંગળીને અમલદાય ગણે છે એનું ઉપર કહ્યું તે શિવાય બીજું કારણ શું હોઈ શકે? શક લોક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસમાં આ દેશની સરહદ ઉપર આવ્યા છે. એટલે લસણનો ઉપયોગ એ અરસામાં શરૂ થયો હોય. ચરકસંહિતાને પણ લસણ અજળ્યું નથી. એ જોતાં દૃઢબલની અનુપૂર્તિ વગરની ચરકસંહિતા ઇ. સ. પૂર્વે પેલા શતકમાં કે બહુ તો બીજા શતકમાં રચાઈ હોય, નાવનીતક તે પછી. ડા. હર્નલના સપ્રમાણ મતાનુસાર ઇ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસ અને વાઝમટ તે પછી એવો કાલાનુક્રમ દેખાય છે. વાઝમટે તથા નાવનીતકે જેમાંથી લશુનકથ્થ લીધી છે તે ગ્રન્થો ચરકસંહિતા પછી અને નાવનીતક પેલાં રચાયેલ હશે. કદાચ આપનાં કથોના ન્હાના સંપ્રદાય જ આ ગ્રન્થો હોય.

નાવનીતકની બાધા, છન્દ રચના વગેરે પણ એનો સમય આટલો જૂનો હોવાના મતને પુષ્ટિ આપે છે. ડા. હર્નલે ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના પરિશિષ્ટ રૂપે છપાવેલા નાવનીતકના ઉપોદ્યાતમાં આ બાબતોનું પણ ઉડું પૃથક્કરણ કર્યું છે; પણ નાવનીતકના સંબંધમાં મુખ્ય વાત એક જ લક્ષમાં રાખવાની છે કે અબાધ્ય પ્રમાણથી ડા. હર્નલે સાબીત કર્યું છે કે વૈદોના આ ન્હાના ગ્રન્થની બોઅર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટવાળી પ્રત ઇ. સ. ૩૫૦-૩૭૫ વચ્ચે લખાઈ છે. અને મૂળ ગ્રન્થ તે પહેલાં રચાયો છે. ક્યારે ? તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ ઇ. સ. ૩૦૦થી અર્વાચીન કાળમાં તો નથી જ રચાયો; ધણું દરી ઇ. સ. બીજા શતકમાં રચાયો હોવો જોઈએ. નાવનીતકના કંતો પાસે આપુર્વેદના જે ગ્રન્થો હશે તેમાંથી અત્યારે ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા, અને ત્રુટિત બેલસંહિતા મળે છે. અને નાવનીતક સાથે સરખાવતાં બેલસંહિતા કરતાં સુશ્રુત પ્રાચીન અને ચરક એથી થોડા પ્રાચીનતર એવો ક્રમ દેખાય છે. મૂળ સૌશ્રુતતંત્ર, અગ્નિવેદતંત્ર તથા બીજાં તંત્રો તો આ સંહિતાઓ પહેલાં ધણું વખતે રચાયાં હોવાં જોઈએ, ચરકસંહિતામાં પણ દૃઢબલની અનુપૂર્તિ નાવનીતકના કંતોના જાણવામાં નહોતી; કોરણ કે ચરકમાંથી આટલા બધા કંતારા ક્યાં હોવા છતાં દૃઢબલની અનુપૂર્તિમાંથી નાવનીતકમાં એક પણ ઉતારો મળતો નથી. નાવનીતકમાં મસ્તિનો અધ્યાય હોવા છતાં ચરકના સિદ્ધિસ્થાનમાંથી ઉતારો ક્યાં નથી એ ઓછું સૂચક નથી.

અર્થાત્ દૃઢબલ પણ નાવનીતક પછી થઈ ગયા છે એ નિઃસંદેહ. કુંડામાં આપુર્વેદના ઇતિહાસમાં નાવનીતક અતિ ઉપયોગી મર્યાદા બાંધી આપે છે.

હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

[મહુમ પડિત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્ર]

(સંપાદક:-ત્રાં. હરિલાલ મા. ભટ્ટ)

(સૌરાષ્ટ્રવર્ણ. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૩)

પ્રદાવંદ નવામ સાહેબ બહાદુર મહોબતખાનજીની હજુરમાં.

સાહેબ,

આ વર્ષના છેલ્લા ત્રણ માસ એટલે ડિસેમ્બર, જાનેવારી ને ફેબ્રુવારી એ મહીનાઓમાં પ્રાચીન વસ્તુઓના તપાસ માટે જે જે જગાઓમાં હું ગયો હતો તેનો હુંકો મોંઘં આપની હજુરમાં મોકલું છું.

કાલસી.

કાલસી નામનો નાહાનો કસબો હિમાલયની તરાઇ તલેહીમાં ડેહેરાડુન નામના પ્રાંતમાં ઉત્તર-તરફ પહાડી ખીણમાં ટોંસ અને જમના નદીના સંગમથી આશરે બે માઇલ દૂર છે. એ કાલસીની પાસે અમલાયા નામની સુંદર નદી વહે છે. એ નદી કાલસીથી આશરે ૧૧ માઇલ નીચે મળે છે. પટોશમાં મોટા ચાનીટ પથ્થર ઉપર માહારાજ અશોકની ધર્માનાનો મોહોટો લેખ કોતરેલો છે. એ લેખ જુનાગઢ પાસેના ખડક ઉપર જે બાબુએ મોટો લેખ છે તેને જુન શબ્દો સિવાય અક્ષરે અક્ષર મળતો છે. પરંતુ વધારે ખુશીની વાંત એ છે કે જુનાગઢના લેખમાંનો અગત્યનો ભાગ આગલા વખતમાં કાઇ દ્રવ્યલોભીએ એ લેખ નીચેથી ખખડેલો કાઢવાના લોભથી સુરંગ મારીને ઉડાડી દીધેલો છે. તે ભાગ આ લેખમાં ઘણો સાફ અને અક્ષરે અક્ષર ઘણી સારી રીતે વાંચી શકાય તેવો છે. એવી રીતે આશરે ૨૧૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે વખતથી કાળની સાથે ટકર લઇને બચેલા આ લેખથી અશોકના લેખનું ખરું અને પૂર્ણ બાપાન્તર કરવાને મોહોટી મદદ મળી છે, એટલું જ નહીં પણ તેથી માહારાજ અશોકના ઇતિહાસમાં પણ થોડો નવો વધારો થયો છે.

આ અગત્યના લેખની ઘણી જ સંખ્યાથી વસ્ત્ર ઉપર હાથથી નક્કલ કરી લીધી, અને મૂળ લેખ ઉપરથી વાંચીને જ તેનું અક્ષરાન્તર પણ કરી લીધું. તે સિવાય મારી હાથથી દીધેલી નક્કલના સઘળા રીતે ખરાપણના પુરાવા માટે કાગળ ઉપર દાખીને આખા લેખની નક્કલ ઉતારી લીધી. એ કામ પુરું થયા પછી એ લેખના પથ્થરની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બંને બાજુનો ફોટોગ્રાફ ઉતારી લીધો. તેમાં આ લેખનો અગત્યનો ભાગ જેમાં ચાર યુનાની રાજ્યોનાં નામ છે એ ભાગ ઘણો જ સાફ અને વાંચી શકાય તેવો આવેલો છે.

હું આ લેખની નક્કલ કરતો હતો તેટલામાં એક પહાડી માણસથી ખબર મળ્યાં કે કાલસીથી આશરે ૪૨ માઇલ દૂર પહાડમાં લાખા મંદીર નામના દેવળમાં એક પ્રાચીન લેખ છે. પરંતુ આ દિવસ રસ્તામાં એટલો બધો ખરફ પડેલો છે કે જવાને મુશ્કેલ છે. એથી મેં તે માણસને કાલસીના અશોકના લેખ ઉપર છાપતાં શીખવીને તેજ રીતની એ

લેખની નકલ કરી આપવાને મોકલ્યાં. ત્યાંહાંના લેખ ધણી-સાફ અને લીસા પર્યર ઉપર હતો, તેથી તે પાઠાડી માણસે છાપીને આણેલી એ લેખની ત્રણ નકલ ઉપરથી આખો લેખ સંદેહ વગર વાંચી શકાય છે.

આ લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં આર્ષાદિત્તમાં લખેલો છે. તેમાં પ્રાદ્ય વંશનર ૩૧ રાજાઓનાં નામ ને તેના વંશાનુક્રમ લખેલો છે. એ સમ્રાજાંનામોને અતે વર્મ શબ્દ લગાડેલો છે. આખા લેખમાં કોઇ જગે સંવત્ લખેલો નથી. તથાપિ તેના અક્ષરોના પ્રજાકથી અને કારીગરીથી માણસ પડે છે કે તે આજથી આશરે ૧૧૦૦) વર્ષ કરતાં થોડા પ્રધારે જુનો હશે.

કાલસીના લેખો બાબત લખી. સાંના પાઠાડી લોકો બાબત પણ થોડું જણાવતો જેવું જણી, હુંકે જણાવતો લખું છું.

કાલસીની પાસેના પઢાડમાં ટોંસ અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં પાઠાડી લોકોની ત્રણ જાત છે. ૧. પ્રાક્ષણ ૨. રજપુત ૩. કોળી. તેમાં પ્રાક્ષણો ઉંચા જણાય છે. એ પ્રાક્ષણોને સંસ્કાર અથવા ઉપનીત કંઈજ હોતું નથી. તેઓનું આચરણ પણ ત્યાંહાંની જ જાતના આચરણ કરતાં થોડીજ વાતમાં જુદું છે. તેઓ મોટાની જાત સારસ્વત જાતને છે. તેઓ અંગે મજબુત, દેખાવમાં ગામ અને સુંદર છે. ખીજી જાત રજપુત; એ પણ દેખાવમાં સુંદર, અને પ્રાક્ષણ જેવાજ છે. તેઓમાં થોડાણું સોલંકી કત્યાદિ રજપુતની જાત માંહેની જાતો પણ છે. ત્રીજી જાત કોળી. એ રૂપમાં ઉપર લખેલી જાતને જાતોથી થોડી જૂદી પડે છે. પ્રાક્ષણ અને રજપુતોનાં તાક અણીયુદ્ધ ને સુંદર છે. પણ કોળી સોલંકી પઢાળાં ને ચંદ્રે અને ગાલ કુલેલાં જેવાં દેખાય છે. આંખ પણ નાકાની હોય છે. એથી એ લોકો આગલી જે જાતથી તરત જ મોખા ઝાંઝામ આપે છે.

એ ત્રણ જાતના લોકોની ભાષા પણું કરીને એકજ છે. તેમાં ધણા આર્ષ અને આશરે કે અનાર્ષ શબ્દો મળેલા છે. એ ત્રણ જાતના લોકો સાંસ આપતે, અને મલ પીએ છે. પરંતુ ઉપલી એ જાતના લોકો મોટાં પશુનું માંસ ખાતા નથી, કોળી લોકોની સાથે ખાતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓને રસોઈને અડકવા પણ દિતા નથી.

એ ત્રણ જાતના પઢાડી લોકોમાં એક અજાયબ જેવી ચલા છે. તે એ કે ત્રણ ચાર કે પાંચ જેટલા બાઈઓ હોય તે વચ્ચે તેઓ એકજ સ્ત્રી પરણે છે. તે પસંદ કરવી એ મોટા બાઈના અપતિચારમાં છે. અને તેનો મુખ્ય ધણી પણ મોઢોટો બાઈ કહેવાય. નાકાના બાઈઓ મોટા બાઈની રૂપમાં એ સ્ત્રીની ધણીજ અદ્ય રાખે છે. પરંતુ તે બહારગામ અથવા કોઇ તરેહની મેરહાજરીમાં હોય તો તેટલી મુદતમાં એ સ્ત્રી તેથી નાના બાઈની કહેવાય. નાકાના બાઈથી ખીજી કોઇ સ્ત્રી સાથે લગન થાય નહીં. અને સોમી તેને દેવ પણ નહીં; કદાચ કોઇએ ખીજી સ્ત્રી સાથે લગન કર્યાં તો મોઢોટો બાઈ તેને ધરમાંથી કાઢી મૂકે, અગર તે સ્ત્રી તેણે મોટા બાઈને હવાલે કરવી જોઈએ. દીકરીનાં માખાપો પણ તેની શાદી કરતી વખતે મુખ્ય કરીને તપાસે છે કે તેઓ જેટલા બાઈઓ છે. અને એટલે હોય તો તેને દીકરી રવાને કોઇ પસંદ કરતું નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ જાતને એ કે તેને રાંધતું પડશે.

સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સારા સ્વભાવનાં હોય છે. તેઓમાં વ્યભિચાર હોતો નથી. સ્ત્રીઓને ઘણું કરી પુરુષ સંતતિ વધારે થાય છે અને પુત્રીઓ યોગી થાય છે. મ્હારી સાથેના પાહાડી લોકોને મેં પૂછ્યું, તો તેઓ ચારથી ઓછા ભાઈ કેઈ પણ નથી હતા અને એકને બે બહેનો હતા. બાકીના એકને બહેન જ ન હતી; ને ત્રણ જણને એક એક બહેન હતા. ચાર કે પાંચ ભાઈ હોય તેમાંથી જે ઓછા હોય તે સંઘળી મોટા ભાઈની કહેવાય. તેઓમાંના કોઈને પુછીએ કે તારા બાપનું નામ શું? તો તેના બાપો મોહિલા મોટા ભાઈનું નામ લે. પણ બોલાવવામાં સંઘળાને બાપ કહે છે. અને બધાને બાપની પ્રમાણે માન આપે છે.

કાલસીથી પાછો દીલ્હી.

તા. ૨૫ મી ડિસેમ્બરને રોજ કાલસીથી પાછો દીલ્હી: જવા નીકળ્યો. તા. ૧૬ મી ના રોજ ડેહરા ઘરને સાહારાનપુર આવ્યો. સાહારાનપુરની બજારમાંથી અને હુડધાયા પાસેથી ૨૬ પુરાતની શિકાઓ મળ્યા; તેમાંનાં ૨૧ યુનાની બાદશાહેના છે, ને બાકીના હિંદુ રાજાઓના છે. આ સંઘળા શિકાઓ ઘણા જુના છે પરંતુ તેમાં આજસુધી જે શોધ થઈ છે તેથી નવો એકે નથી.

શિકાઓની તપાસ કરવા માટે સાહારાનપુરમાં બે દિવસ સુધી રહ્યો. તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરના રોજ રાત્રે રેલવેમાં બેસી તા. ૧ લી જાનવારીના રોજ દીલ્હી આવ્યો.

દિલ્હીથી પ્રાચીન વિરાટ નગર જેવા જવાની મારી મરજી હતી. એ વિરાટ દિલ્હીથી આશરે ૭૦ કોશ દક્ષિણ પૂર્વ દિશા તરફ જેપુરના રાજ્યમાં છે. માટે મારે દીલ્હીમાં રજપુતાણાના એજન્ટ સાહેબ પાસેથી પરવાનો મેળવવાનો હતો. તે આવી પહોંચવા સાર ૪ દિવસ દિલ્હીમાં રોકાણો. તે પરવાનો આવી પહેાંચે વિરાટ જવાને નીકળ્યો. વિરાટ જવાનો રસ્તો દીલ્હીથી રેવારી સાહનજાનપુર થકને છે. આખો રસ્તો રેતાળ અને પાણી ખાર છે. એ રસ્તે થઈ તા. ૧૩ મી જાનવારીને રોજ સાંહાંજે વિરાટ પહોંચ્યો.

વિરાટ.

વિરાટ એ નાનો ક્ષેત્ર છે. તે જેપોરથી ૪૦ માઇલ ઇશાન કોણ તરફ અને અલવરથી આશરે ૩૦ માઇલ નૈઋત્ય કોણ તરફ એક થોડી ઉંચાઇવાળા ટીબા ઉપર વસે છે. તેને ફરતા ફરફુર દિવાની પેઠે ડુંગરોની હારો છે. તેની વચ્ચેના મેદાનની પૂર્વપશ્ચિમ લંબાઇ આશરે ૪ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઇ આશરે ૬ માઇલની છે બહારથી એ મેદાનમાં આવવાને માત્ર ગાડી ચાલે તેવા ૩ રસ્તા છે અને ૭૩ પગદંડી છે. આ મોટા મેદાનની જમીન ખેતીવાડીને લાયકની છે. માટે ફરતા ડુંગરો થકમાં નાહાનાં નાહાનાં ૧૩ ગામડાઓ વસે છે, લોકો તેમાં ખેતી કરે છે.

હાલ વિરાટમાં આશરે ૩૫૦૦ ત્રાણસુની વસતી છે. તેમાં ઘણો ભાગ અંગરવાહ વાણીયા અને ગૌડ બ્રાહ્મણોના છે: ગામમાં ઘણાં ઘરો ઉજડ થતાં જાય છે. આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલાં સારા ધનિક લોકોનાં ઘણાં ઘરો હતાં, તે હાલ ઉજડ પડેલાં છે.

વિરાટના લોકોમાં એવી કહેવત ચાલે છે કે હાલનું વિરાટ એ મ'દોદરના કાકાર વેણુરાવના કુવર હુણકર્ણ એ આમેરના કઠવા રજપુત રાજાના ભાયાલ હતા તેણે આજને

વિક્રમ સંવતની ૧૪ મી સદીમાં વસાવ્યું છે અને પ્રાચીન વિરાટ હાલના વિરાટથી પૂર્વ બાજુએ હુંગરની યડમાં વસતું હતું.

હાલ એ જગ્યાએ અણુધડ પથ્થરના પાયા એક મોટું ગામડું વસે એટલી જગ્યામાં ફેલાયેલા છે. લોકો તે જગ્યાને ખેરાડા કહી કહે છે. ત્યાંહાં એક કુવા પાસે પ્રાચીન દેવળનો નકશીદાર પથ્થર પડેલો હતો તે કોઇ મોટા દેવળના દરવાજાની સાખનો હશે; તેની નકશી ગુપ્તના વખતની નકશીને મળતી હતી.

ખીજ એક નકશીદાર ચોરસ શિલા હતી તેની પણ નકશી એજ વખતના જેવી હતી, એ સિવાય ત્યાં કોઇ પણ પ્રાચીન નીશાની જેવું જોવામાં આવ્યું નથી.

વિરાટની અંદર પ્રાચીન વસ્તુઓમાં હાલના વિરાટથી દક્ષિણ બાજુએ એક નહાની ટેકરીની ઉપર પ્રાચીન બૌદ્ધ ઇમારતનાં ખંડેરની પાસે મહારાજા અશોકની વખતના લેખનો કારેકો પથ્થર ઉભો કરેલો હતો. તે હાલ કલકત્તામાં રા. એ. સોસાયટીના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલો છે. ખીજે એક લેખ હાલ મુને નવો મળ્યો. એ હાલના વિરાટથી ઉત્તર બાજુએ ભીમપ્રપહાડી નામની ટેકરીના યડમાં ગ્રાનીટ પથ્થરની એક મોઢોટી શિલા ઉપર કાતરેલો છે. એ લેખ તૂટી ગયો છે. તે પણ તેનો ઘણો ભાગ વાંચી શકાય તેવી હાલતમાં છે.

એ લેખની મેં બે રીતે નેકલ છાપી છે. એક તેવડી અને તેરીજ હાથવડે વચ્ચે ઉપર અને ખીજ છાપીને કાગળ ઉપર; તે શિવાય એ પથ્થરના દેખાવનો તે પહાડીનો ફોટો-ગ્રાફ લીધો છે.

એ કામ પૂરું કરી તા ૨૧ મી જાનેવારીના રોજ સવારમાં મથુરા જવા નીકળ્યો, તે તા. ૨૫ મી જાનેવારીને રોજ શ્રીગોવર્ધન પાસે આવ્યો.

શ્રીગોવર્ધન અથવા ગિરિરાજ

આ પવિત્ર હુંગર શ્રીમથુરાથી ૭ કોસ પશ્ચિમ બાજુએ છે, તેની યડમાં મોટું ગામ વસે છે. તેને એ પવિત્ર હુંગરના નામથી ગોવર્ધન ગામ કહે છે.

આશરે ગ્રામમાં ગોવર્ધનના યડમાંજ એક મુંદર બાંધેલું તલાવું તર્કસંગત છે, અને મંઘ ખીજે છે. પરંતુ હાલ એના વડાએ માંહેના માનસિંહ રાજાના નામથી કોળી સોઝાની સાથે ખાતા નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓને રક્ષાદિન એટલા પણ દેતા નથી.

એ ત્રણે જાતના પહાડી-લોકોમાં એક અભ્યુષ જેવી ચાલ છે. તે એ કે ત્રણ ચાર કે પાંચ જેટલા બાઈઓ હોય તે વચ્ચે તેઓ એક જ સ્ત્રી પરણે છે. તે પસંદ કરવી એ મોટા બાઈના અપતિવારમાં છે. અને તેનો સુખ્ય ધણી પણ મોઢોટો બાઈ કહેવાય. નાદાના બાઈઓ મોટા બાઈની રૂબરૂમાં એ સ્ત્રીની ધણી જ અદ્ય રાખે છે. પરંતુ તે બહારગામ અથવા કોઇ તરેહની ચેરહાન્દરીમાં હોય તો તેટલી મુદતમાં એ સ્ત્રી તેથી નાના બાઈની કહેવાય. નાદાના બાઈથી ખીજ કોઇ સ્ત્રી સાથે લગન ચાલ નહીં. અને લોકો તેને દેવ પણ નહીં; કદાચ કોઇએ ખીજ સ્ત્રી સાથે લગન છાપી તો એહોટો બાઈ તેને પરમાંથી કાઢી બેઠે, અગર તે સ્ત્રી તેણે મોટા બાઈને લવાશે કરવી જોઈએ. ટીકરીનાં આગાંધા પણ તેની સાદી કરતી વખતે સુખ્ય કરીને તપાસે છે કે તેઓ કેટલા બાઈઓ છે. અને એકલો હોય તો તેને ટીકરી કેવાને કોઇ પસંદ કરતું નથી. તેનાં સુખ્ય કારણ એ જતાવે છે કે તેને ગોંડતું પડશે.

ઉંચાઈ સધળે ઠેકાણે સરખી નથી. ગોવર્ધન ગામની ખાસે ત્યાંહાંની સપાટીથી આશરે ૨૦ ફુટ કરતાં કમ ઉંચાઈ છે પરંતુ વધારેમાં વધારે તેની ઉંચાઈ જાતીપુરા અને આનોડ નામના ગામની ખાસે છે. ત્યાંહાં તેની ઉંચાઈ આશરે ૭૦ થી ૮૯ ફુટ સુધી હશે. એ જગ્યાએ ગોવર્ધન ઉપર એક નાહાતું દેવળ છે. એ દેવળમાં પ્રથમ શ્રીનાથજી હતા.

ગોવર્ધનમાં પ્રાચીન વસ્તુની ધણી તપાસ કરતાં આનોડ ખાસે એક બુદ્ધ વિહારની જગા મળી; લોકો તેની ઇંટો ખોદી ગયા છે તો પણ તેના પાયાની થોડી નિશાની દેખાય છે. તેની અંદરની મૂર્તિ લોકોએ તેની પડોસમાંજ એક ચોતરા ઉપર ખેસાડેલી છે. તેને “લોહાકોસાડુ” એવું મસ્કરીતું નામ આપેલું છે.

એ મૂર્તિની નીચેની બેઠકમાં બે પંક્તિથી લખેલો પ્રાચીન લેખ છે. તેથી માલુમ પડે છે કે હરપક વિહાર નામનો વિહાર એ જગ્યાએ હતો. તેમાં એ ખેસાડવામાં આવેલી હતી. એ લેખમાં સંવત કે તારીખ નથી તો પણ તેના અક્ષરો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આજથી આશરે ૧૭૦૦ વર્ષ ઉપર બનાવેલી એ મૂર્તિ હશે.

એ મૂર્તિનો એ ફેટાગ્રાફ લીધેલો છે. અને તેની નીચેના લેખની બે રીતે નકલ કરી લીધી છે.

ગોવર્ધન ગામમાં ૨ દીવસ રહ્યો. તા. ૨૭ મી જાનેવારીના રોજ ત્યાંહાંથી ચાલ્યો, તે સાંજના ૪ વાગે મથુરાં આવ્યો.

(સૌરાષ્ટ્ર દર્શણ જાનેવારી ૧૮૭૪)

મથુરા.

આખા હિંદુસ્તાનમાં સારી પેઠે જાણીતું પવિત્ર મથુરાં શહેર યમુનાને જમણે કિનારે વસે છે. યમુના તેના યદ્યમાં ચમત્તે વહે છે. તેને કાંઠે ઘાટો બાંધેલા છે. તે ઉપર અર્વાચીન કાળમાં બાંધેલાં ઘણાં દેવળો છે. મથુરાં શહેર મુસલમાની બાદશાહતના વખતમાં વારંવાર લુટવામાં આવ્યું હતું, અને ત્યાંનાં દેવળો અને મૂર્તિઓ તોડી નાંખવામાં આવી હતી. તેથી હાલ જટલાં દેવળો અને ધમારતો મથુરામાં છે તે ઘણું કરી દોઢ અથવા બે સેંકડા વર્ષોની અંદરનાં બંધાએલાં છે. તેમાં પણ ઘણાં તો આશરે ૫૦ વર્ષની આ તરફનાં બાંધેલાં છે.

પ્રાચીનકાળની મથુરાંની વસ્તી હાલની મથુરાં કરતાં ઘણા બોહોળા ભાગમાં પસરેલી હતી; તેની નિશાની હાલના મથુરાંને ચોતરફ ફેલાએલી દેખાય છે. મથુરાંની જમીન પોત્તી ને મટાડીતી છે. તેથી ચોખાસામાં ચાલતાં નાળાંને વહેળાઓથી પ્રાચીન ખંડીઓરે ખોદાંધને જમીન નીચી થઈ જાય છે. તો પણ તેથી બચી રહેલા ભાગો, ઉંચા ડીંબા જેવાં મથુરાંની આસપાસ ઘણા છે. તેઓને ત્યાંહાંના લોકો ડીંબા કહે છે. તે ઉપર ચોખાંઓના કુસ્તી કરવાના અખાડા અને અર્વાચીનકાળમાં બાંધેલાં દહેરાં છે. આ સર્વ ડીંબાઓ ઘણું કરી પ્રાચીન વિદ્યાના શોધકોને તપાસવાલાયક છે, કારણ કે તેમાંનાં કેટલાંએક ડીંબાઓ પ્રાચીન ધમારતોનાં ખંડીઓરે છે. તેમાં જાણવાલાયક ઐતિહાસિક વસ્તુઓ દર્શાવી રહેલી છે. કેટલાંએક ઉપર વારંવાર ફેરફાર થયો છે તેથી કેટલાંએકનો ડોળ બદલાઈ ગયો છે, અને કેટલાંએક સાવ મટાડીના છે, અને તેમાં ડોઢ પણ પ્રાચીન વસ્તુ રહેલી નથી. તો પણ તે ઉપર બાંધેલાં દેવળો અને ચોખાંઓના અખાડામાં આજુબાજુથી ઉપાડી લાવી રાખેલી પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને નકશાંતર પરચરેને મારે લેવાલાયક છે.

આવી રીતના મથુરાની આસપાસના કેટલાએક ટીલાનો મેં નોંધ લીધો છે. અને તે કિશોરની કેટલીક અગત્યની મૂર્તિઓ અને નકશીદાર પથ્થરોના ફોટોગ્રાફ લીધા છે. મથુરામાંથી જે મૂર્તિઓને નકશીઃ કામ મળેલું છે, તેની બરાબરી કરે તેવું નકશીકામ પેશાવર તરફથી મળેલા ગ્રીક કારીગરોના નમુના શિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી. મથુરાનું નકશીઃ કામ જોવાથી સહજ વિચાર આવે છે કે ત્યાંના ગ્રીક કારીગરો હતા. અથવા તેઓના હાથાતમે શીખેલા કારીગરો હતા. એ વર્ષ પહેલાં હું જ્યારે મથુરા ગયો હતો તે વખતે મને એક બીની મૂર્તિ આવી. સ્વાભાવિક રૂઢ જોઈ મળી હતી. એ મૂર્તિ દિલ્લી મંગાવી લેવાને દીક્ષીના ડેપુટી કમીશનર મેક્ઝાનસાહેબને મેં બહામણ કરી હતી તેથી હાલ તે દિલ્લીના મ્યુઝીઅમમાં છે. તેની કારીગરી જોતાં તુરતજ માણમ યશે કે તે હિંદુ કારીગરોના હાથની બનેલી નથી.

મથુરામાં ઘણા અને ઉત્તમ શિલ્પકામના જે નમુના જોવામાં આવ્યા તે સમજા બૌદ્ધોની ઇમારતોના અને મૂર્તિઓના ટુકડા છે અને તેની એટલી મોટી સંખ્યા છે કે ઇસ્વીસનની ૬ હી સદીમાં મથુરામાં આવેલ એક ચીના બૌદ્ધ સાધુ જ્ઞાનસંગે લખ્યું છે કે મથુરામાં બૌદ્ધ ઇમારતોની મોટી સંખ્યા છે અને બ્રાહ્મણોના ધર્મનાં માત્ર ૫ દેવાલયો છે, તે ખરેખર દેખાય છે.

મથુરામાં હું ૧૫ દિવસ રહ્યો; તેટલી સુદૃઢતાં નોખી નોખી જગેથી ૩૬ ફોટો ફોટોગ્રાફની લીધી, ૯ પ્રાચીન લેખોની નકલ છપાવી. તેમાંના બે અગત્યના લેખ મુંબઈ લઈ આવ્યો હતું, જેમાંના ૧ પ્રાચીન નાગરી અક્ષરોમાં લખી ચાર પંક્તિથી લખેલો છે ને બીજો બાદશાહી અક્ષરોથી કરેલો છે. એ સિવાય મથુરાના ખડેરામાંથી પ્રાચીન ચિત્રાઓ ચોમાસાના દિવસમાં મળે છે. તે ગામમાં સરકો પાસે વેચાઈ જાય છે. તેવા શિક્ષકાઓ ૩૩ રૂપિયાના ખરીદ્યા.

એ સમજું કામ પૂરું કરી તા ૧૩ થી ફેબ્રુઆરીને રોજ ત્યાંથી આવ્યો તે તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરીએ આગ્રે આવ્યો. આગ્રા એ અકબરશાહના વખતમાં વસાવેલું મોટું શહેર છે, તેથી તેમાં પ્રાચીન શોધને લાયક વસ્તુ ઠાંધ નથી પરંતુ અકબરશાહના પૌત્ર શાહ જહાંનને તેની બેગમનો સુંદર મુકર્રો, જે તાજમહાલના નામથી જોળખાય છે અને જેની બરાબરી કરે તેવી આખી દુનિયામાં યોડીજ ઇમારતો હશે, તે જોવા લાયક છે. અને તે શિવાય આગ્રાનો દિલ્લો અને તેની અંદરના મેદેલો તથા મોટી જુમામસજીદ એ પણ જોવાલાયક છે.

આગ્રામાં સમ્રાટસ્થાન છે તેમાં મથુરાની પ્રાચીન મૂર્તિઓને અને ઇમારતોના નકશીદાર પથ્થરો લાવીને રાખેલા છે. એ ઉપર લેખો છે. તે ઘણા નવાના છે. તોપણ અગત્યના હોવાને લીધે, ઘણી સંજાળથી નકલ કરી લીધી. ત્યાર બાદ તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરીને રોજ આલીઅર પહોંચ્યો.

આલીઅર

આલીઅરનું પ્રાચીન નામ ગોવગિરિ હતું એમ ત્યાંના ઇ. સ. ૯ મી સદીના લેખો ઉપરથી જણાય છે. વખતે એ નામ ગોવલીપર રજવામાં ગોવાળ રજવાનો ગો સરજીત પર્ણાય

કરી બેઠી કાઢેલું હોય. તે મધ્યકાળમાં (એટલે આશરે ઇ.સ.ની ૯ મી સદીની લગભગમાં) કચ્છના રજપુતોની રાજધાની હતું. હાલ મરાઠા સિંધીયા સરકારની રાજધાની છે.

હાલના વખતમાં જ્વાલીઅરના ત્રણ વિભાગો છે, તે નીચે પ્રમાણે: ૧ હું ગોવાલીઅર અથવા પુરાણી વસ્તી. એ જ્વાલીઅરનાં પ્રાચીન કિલ્લાના ડુંગરની થડમાં પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં વસે છે;

બીજું, લશ્કર-એ મરાઠાઓએ ક્ષેત્ર મળ્યા પછી ત્યાંહાં લશ્કર રાખેલું હતું; આસ્તે આસ્તે ત્યાં મોટી વસ્તી થઈ ને હાલ પણ તેજ નામથી ઓળખાય છે. રાજ અને રાજ-પ્રીય અમલદારો સંઘળાં ત્યાંહાં રહે છે. એ જ્વાલીઅરના કિલ્લાવાળા ડુંગરથી સરાસરી દક્ષિણ પશ્ચિમ દીશા તરફ ૩૫ માઈલ દુર છે.

ત્રીજું, ઊવણી-એ જ્વાલીઅરના કિલ્લાવાળા ડુંગરથી પૂર્વ દિશા તરફ આશરે ૧૫ માઈલ દુર છે. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોલીટિકલ એજન્ટ અને બીજા અમલદારો ત્યાં રહે છે.

ગોવાલીઅરમાં પ્રાચીન વસ્તુઓની તપાસ કરવાની જગા ત્યાંહાંનાં પ્રાચીન કિલ્લો છે. એ આશરે ૩૦૦ ફુટ કરતાં વધારે ઉચાઈવાળા ડુંગરની ઉપર બાંધેલો છે. એ ડુંગર સરાસરી ઉત્તર દક્ષિણ એક માઈલથી કાંઈક કમ લાંબો છે, અને પહોળાઈમાં સઘળી જગોમાં સરખો નથી તો પણ લંબાઈથી આશરે ૩ કરતાં વધારે પહોળો કોઈ જગોએ નથી. ઉપર સપાટ છે ને તેની કોરે કોરે કિલ્લો બાંધેલો છે. તેમાં જવાને પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને તરફથી રસ્તો હતો. હાલ પશ્ચિમ તરફનો રસ્તો બંધ કરી, માત્ર પૂર્વ તરફનો રસ્તો ખુલ્લો છે. આ રસ્તેથી કિલ્લામાં જવાને સૌથી નીચે પ્રથમ એક દરવાજામાં પેસવું પડે છે. તે પછી દક્ષિણ તરફ ચડવા માંડવું પડે છે, ચડતાં જમણી બાજુ તરફ ડુંગર અને ડાબીબાજુ તરફ કોટ બાંધી લીધેલો છે. એવી રીતે થોડે ઉપર ચડ્યા પછી બીજો દરવાજો આવે છે, તેમાં દાખલ થઈ થોડું આગળ વધીએ છીએ ત્યાંહાં ડુંગરના ખડક માંહેથી ખોદી કાઢેલો એક ઝોરડો છે. ત્યાંથી થોડે ઉપર ચડ્યા પછી ત્રીજા દરવાજાની અંદર જવાને ઉત્તર તરફ ચડવું પડે છે. એ ખૂણાની પાસે ડુંગરમાંથી અખંડ ખોદી કાઢેલું એક વિધ્યુનું દેવળ છે. એ દેવળની અંદર સુંદર અક્ષરોથી કોતરેલો મોહોટો લેખ છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે— સંવત ૯૩૩ માં ગોપગિરિ (ગોવાલીઅર)ના રાજા ભોજદેવના કોટવાલ અલ્લ નામના કોઈ પુરો એ દેવળ કરાવેલું છે. તેણે એ દેવળને અને તેણેજ કરાવેલાં બીજાં ૨૬ રૂદ્રાણીના દેવળને કૃત્તીએજ જમીન અને ગામમાં લાગો કરી આપ્યો હતો. તે સવિસ્તર આ લેખમાં લખેલું છે. એ દેવળની થોડે આગળ ખડકમાં ખોદી કાઢેલ મોટી તાંડવ તૃત્ય કરતી શિવની મુર્તિ છે. આ દરવાજામાં પેઠા પછી પાણું દક્ષિણ તરફ ચડવા મંડાય છે. ત્યાંહાં જમણા હાથ તરફ ડુંગરના ખડકમાં શેવ વૈષ્ણવો અને જૈનધર્મની નાહાની અને મોટી મુર્તિઓ કોતરેલી છે; એ જોતાં ઠીક ઉપર જવાય છે; ત્યાંહાં ચોથા દરવાજામાં દાખલ થઈ કિલ્લામાં જવાય છે. હાલ કિલ્લામાં સોલજરોનું લશ્કર રહે છે. તેઓને રહેવા માટે મોટી બરાકો બાંધેલી છે. બાકીની પ્રથમની ધમારતો સઘળી પાટી નાંખેલી છે. પરંતુ જોવા લાયક નકશીદાર હિન્દુઓનાં દેવળ ઘણી સારી સંભાળથી મરામત કરી બચાવી રાખેલાં છે. આ કિલ્લામાં જે દેવળો છે, તેમાંથી એક સૌથી મોટું ને સરસ છે. તે બહાર અને અંદર

આખું નકશીદાર છે તેમાં વિષ્ણુના ચારવ્યૂહ માંહેલાં અનિરુદ્ધની મૂર્તિ સ્થાપેલી હતી. એ બાબત મોટો લેખ એ દેવાલયના આગલા મંડપમાં લગાડેલો છે; તેથી માલુમ પડે છે કે એ દેવળ સંવત ૧૧૫૯ માં બાંધેલું છે. આ લેખોમાં કચ્છવા વંશની લાંબી વંશાવળી આપેલી છે. આ દિશાની અંદર આવવાના પશ્ચિમ દરવાજાના રસ્તામાં ઘણી મોટી મોટી દિગંબર જૈન મતના તીર્થંકરોની મૂર્તિ છે. એ સઘળી મૂર્તિઓ પાસે તેના બનાવનારના નામના લેખો છે. એ સઘળી મૂર્તિઓ આશરે ૫૦૦ વર્ષની આ તરફની બાંધેલી છે. આમાંની કેટલીક મૂર્તિઓ ઉંચાઈમાં ઘણીજ લાંબી છે.

ગોવાલીઅરમાં ચાર લેખોની નકલ કરી. ૨૦૦ તાંબાના પ્રાચીન શિક્કાઓ લીધા અને ગુવાલિઅરની પ્રાચીન વસ્તુઓનો હુંદી નોંધ હિતારી લીધી. એ દામ પુરું કરી તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીને રોજ મુંબઈ આવવાને નીકળ્યો તે તા. ૪ થી માર્ચ ૧૮૭૨ ના રોજ મુંબઈ આવ્યો છું.

તા. ૮ મી માર્ચ ૧૮૭૨
મુંબઈ

આપનો આત્મંજિત નમ્ર રેપત-
ભગવાનલાલ દંડિય

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો

(૨)

ટેવર્નીઅર (ઇ. સ. ૧૬૭૦ ની આગુબાગીમાં)

[સુનીલાલ પુ. ખારેટ]

અમદાવાદ હિંદુસ્તાનનું એક મોટામાં મોટું શહેર છે. ત્યાં રેશમી માલનો, સોનેરી, રૂપેરી તેમજ કસબવાળા રેશમી પટ્ટાઓનો, સુરોખાર, ખાંડ, આદ, સુકં, આમલી, હરડાં, ખરડાં, આમળાં તથા ગળીનો જળરો વેપાર ચાલે છે. ગળીની ચક્તીઓ (cakes) ત્યાંથી નવ માણલને છેટે સરખેજની ગળી આવેલા સરખેજ નામના મોટા ગામમાં બનાવવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં એક મંદિરની મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી દીધી છે. એમાં પેસતાં આરસપહાણથી જડેલા અને ઝરખાવાળા ત્રણ સભામંડપો આવે છે. એ ઝાળંગીને અંદર જતાં મસીદમાં જવાય છે. મસીદનો બહારનો ભાગ રંગબેરંગી ચોરસાં (Mosaics) થી સુશોભિત કરેલો છે. આ ચોરસાં મોટે ભાગે ત્યાંથી બે દિવસના રસ્તા પર આવેલા ખંભાતના ડુંગરાઓમાંથી [?] નીકળતા વિવિધરંગી અષ્ટાકનાં બનાવેલાં છે. અમદાવાદમાં અસલી મૂર્તિપૂજક રાજાઓની ઘણી કબરો જોવામાં આવે છે—જાણે આરસના ચાંબલાઓ પર રચેલા ધુમ્મટધેર ચોરસાંવાળાં નાનાં નાનાં દેવળો જ દેવળો !^૨ વાયવ્ય દિશામાં અમદાવાદ આગળ થઇને એક નદી વહે છે. ચોમાસુ જે હિંદમાં ત્રણથી ચાર મહીના સુધી પહોંચે છે તેમાં એનું વહેણ ધણું વેગવાન થાય છે અને પટ વિશાળ બને છે. દર વરસે એથી ધણું તુકસાન થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં બધી નદીઓનું આમ જ હોય છે. અમદાવાદ આગળ પૂલ નહિ હોવાથી ચોમાસુ ઉતરી રહ્યા પછી ટોડ, બે મહીને નદી ઉતરી ચકાય એવી બને છે. નદી સાબરમતી ને તેને પર બે ત્રણ હોડીઓ રહે છે પણ તે પાણીની ગતિ મંદ થયા ઝાળંગવાના પછી જ કામમાં આવે છે. અને તેમાં ય હોડીને સામે પાર જતાં સાધનો ધણો જ વખત લાગે છે. ગામડીઆઓને નદી ઝાળંગવી હોય છે ત્યારે તેઓ પવનથી ભરેલી મસક છાતીએ બાંધી લાગલા નદીમાં ઝપલાવે છે અને તરતા તરતા સામે પાર જાય છે. ગરીબ લોકોનાં, ભાયડા બેરોં બધાં ય આ રીતે તરીને સામે પાર જાય છે. છોકરાં છેયાં પેલે પાર લાઇ જવાનાં હોય ત્યારે તેઓ

૧ ખંભાતમાં કે ખંભાતની આગુબાગીમાં ડુંગરા નથી. ખંભાત અષ્ટાકના માલ માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ ટેવર્નીઅરે અષ્ટાકના પદ્યર ક્યાંથી નીકળે છે એ વિષે કરેલી કલ્પના ખોટી છે. રાજપીપલા રાજ્યમાં રતનપુરની પાસે અષ્ટાકની ખાણો છે અને ત્યાંથી અષ્ટાક ખંભાત જાય છે. જુઓ ઇન્ડિયાન રેવિન્યુ ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૯. પા. ૨૯૭.—ચુ. પુ. બા.

૨ આ વર્ણન સમાધિસ્થાન પર ઉભી કરેલી છતરીઓનું લાગે છે.—ચુ. પુ. બા.

તેમને ચાર આંગળના ગાળાની ગોળીમાં મુકે છે અને પછી ગોળીને પોતાની આંગળ ધકેલતા ધકેલતા અને તરતા તરતા સામે તીર પહોંચે છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં જ્યારે હું અમદાવાદમાં હતો ત્યારે બનેલો એક જાણવાળો પ્રસંગ મને યાદ આવે છે.

એક ગામડીઓ હું હમણાં વર્ણવી ગયો એવી રીતે એના ઘેરા સાથે નદી આળંગતો હતો. એમને એક બે વરસનું બાળક હતું. તેને આવી એક ગોળીમાં ઉભું રાખ્યું હતું. માત્ર તેનું માથું બહાર દેખાતું હતું. નદીની મધ્યમાં પહોંચતાં રેતીનો એક અસાધારણ એક નાનો બેટ આવ્યો. ત્યાં એક મોટું ઝાડ પાણીમાં ધસડાતું ધસડાતું અકરમાત આવી પાણીમાં અટક્યું હતું. જરા થાક ખાવાના ઇરાદાથી બાપે પેલી બાળકવાળી ગોળી આ જગા પર ધકેલી. જેનો એ ઝાડ પાસે પહોંચ્યો.

તરત એના મૂળીઆંમાંથી એક સાપ કુદીને બાળકવાળી ગોળીમાં પડ્યો. માબાપ ગભરાઈ ગયાં અને એમના દોશકોશ ઉડી જવાથી ગોળી છોડી દીધી. માબાપ કેટલોક વખત ત્યાં અધમુઆં જેવાં પડી રહ્યાં. ત્યાંથી હાથે માથલને અંતરે એક વાણીઓ અને ઘેરી એક નાના છોકરા સાથે જમવા બેસતાં પહેલાં નદીએ ન્હાવા આવ્યાં હતાં. એમણે દૂરથી પાણીમાં તણાતી પેલી ગોળી અને એના મોઢા બહાર દેખાતું છોકરાનું અડધું માથું જોયું. એ જોતાં વાર તરત જ એ છોકરાને બચાવવા વાણીઆંએ નદીમાં પડતું નાખ્યું અને ગોળીને કિનારે ધકેલી લાવ્યો. વાણીઆણ પુઠે છોકરું લઇને પેલા ગોળીમાંના બાળકને બહાર દાઢવા આવી અને એ જ પળે પેલો સાપ જેણે ગોળીમાંના બાળકને કસી ઇંજ નહોતી કરી એ ગોળીમાંથી કુદી પડ્યો, વાણીઆના છોકરાને વીંટાઇ વળ્યો અને દરડ્યો. સાપ દરડતાં વાંત તરત જ છોકરા મરણ પામ્યો. આ અસાધારણ બનાવથી આ બિચારાં લોક ઘણું દુઃખ ન પામ્યાં. દારણ, એમણે માન્યું કે એક છોકરું લઇ, બીજું આપવાની ઇચ્છાની કાંઈ ગુપ્ત આત્માને અનુસરીને એમ થવા પામ્યું હશે. ગોળીવાળું છોકરું લઇ એમણે આધાસન માન્યું. કેટલાક સમય પછી આ સાહસખર્ચા બનાવની વાત પેલા ગામડીઆને કાને પહોંચી; એટલે એ વાણીઆ પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે 'ભાઈ, આમની વાત આમ બની છે ને તમે રાખ્યું છે એ છોકરું ખરી રીતે માઈ છે માટે મને સોંપી દો. આથી એમની વચ્ચે મોટા ટોટા થયો. પેલો ગામડીઓ કહે કે એ 'છોકરું માઈ છે' અને વાણીઓ કહે કે નહિ, 'એ માઈ છે.' માઈ છોકરું જે મરી ગયું એના બદલામાં મધરે આ છોકરું મને આપ્યું છે.' હુંકમાં વાન વધી અને અઢોડો રાત્રી પાસે ગયો. રાત્રીએ હુંકમ ક્યો કે એ બાળક એના બાપને પાછું સોંપવું. (અને એ વાત પુરી થઈ.)

લગભગ એ જ સમયે એના એ અમદાવાદ શહેરમાં જ એક ગમતભરેલો બનાવ બન્યો. શંતિદાસ નામનો એક પૈસાદાર વેપારી જે વાણીઓ હતો એની સ્ત્રીને કંઈ સંતાન નહોતું માટે એ પણે રાંધેં માંડતી અને સૌ કાંઈ એની ઇચ્છા જાણતું. એ ઉપરથી

૩ ચાર આંગળના ગાળાની ગોળીમાં છોકરું જન્મ શો નહિ. કદાચ મુસાદરે તરવાની ગોળી જન્મ દશે અને છોકરાં ગોળીમાં બેસારી લેવાય છે એ પણ વેગને રહે રહે જોયું હશે; પરંતુ જે ગોળીઓમાં છોકરાં બેસાડનાં હશે એ ગોળીઓ નહિ જોવા દોષ અને એથી કરીને એણે આમ લખી દીધું હશે.—સુ. પુ. આ.

ધરનો એક નોકર એક દિવસ શેઠાણીને ખાનગીમાં મળ્યો. અને કહ્યું કે જે હું આપું તે
 જે તમે ખાવા રાજ હો તો હું તમને ખાતી આપું છું કે તમને
 અમદાવાદનું ગપ સંતાન થાય. શેઠાણીએ પૂછ્યું કે ‘શું ખાવાનું કહે છે ?’
 ગેઝેટ. શાંતિદાસ નોકરે કહ્યું: ‘કંઈ નહિ, ઘોડી મચ્છી. ... માત્ર ત્રણ કે ચાર ખાવી
 શેઠ પુત્રવાન શી પડશે.’ આગળ કોઈ જગાએ હું કહી ગયો છું એમ વાણીઆના ધર્મમાં.
 રીતે થયા ? પ્રાણીમાત્રની હિંસા કરવાની મના હોવાથી હવે શેઠાણી જરા ગુસ્સાવાળાં
 અને કહ્યું કે ‘એવું તે થાય ?’ પરંતુ નોકરે જ્યારે એમ કહ્યું કે ‘મને
 માછલી એવી સારી રીતે છુપાવતાં આવડે છે કે તમને ખબર પણ નહિ પડે કે તમે જે
 ખાઓ છો તે માછલી છે’ ત્યારે છેવટે એણે નિશ્ચય કર્યો કે ઇલાજ અજમાવી જોવો.
 ત્યાર પછીની રાત નોકરે આપેલી સૂચના પ્રમાણે એણે પોતાના ઘણી સાથે ગાળી, કેટલાક
 વખત પછી એ જીતે જ્યારે લાગ્યું કે પોતાને ઢહાડા છે ત્યારે એનો વર મરણ પામ્યો અને
 મરનારનાં સગાંસગલાં એની મિલકતનો કબજો લેવા ઉભાં થયાં. વિધવા બાપએ વાંધો ઉઠાવ્યો
 અને એમને કહ્યું કે ‘રખો, હું સગાં છું. છુટાછેડા થતાં સુધી રાહ જુઓ, પછી તમારે કરવું
 હોય તે કરજો.’ સગાંવહાલાંના માનવામાં આ વાત આવી નહિ, કારણ કે તે બાપએ એના ઘણી
 સાથે આજકાલ દરતાં પંદર વરસ ગાળ્યાં હતાં છતાં કશું સાંપડ્યું નહોતું. એમણે એને ઘણી
 સત્તાની તેથી આખરે તે સુખ પાસે ગઇ. સુખાએ સગાંવહાલાંને કહ્યું: ‘જરા થોભી જાઓ.
 જુઓ, બાપને શું આવે છે ?’ વખત જતાં બાપને પુત્રનો પ્રસવ થયો ત્યારે સગાંવહાલાંની
 ધીરજ ખુદી પડી અને એમણે આ છોકરો એના મૂળ ઘણીને હોવાનો ઇન્કાર કર્યો.
 સુખાએ તપાસ માટે વૈદકીનો ભેગા કર્યા. એમણે નક્કી કર્યું કે બાળકને ન્હાવાના વાસણમાં
 બેસાડવું અને ન્હવડાવવું. જે મા કહે છે એ ઉપાયથી એને ગર્ભ રહ્યો હશે તો બાળક
 માછલી જેવું સોડશે. એમણે એ પ્રમાણે કર્યું અને પરિણામે બાળક માછલી જેવું સોડ્યું.
 આ પ્રયોગ પછી સુખાએ ફરમાવ્યું કે સદર મરનારની મિલકતનો વારસ આ બાળકે હરે છે.
 કારણ, આ પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે કે મરનાર જ આ બાળકનો બાપ થાય. પરંતુ આવડો
 મોટો કોળાએ મળેલાંથી જતો રહેવા દેવો સગાંવહાલાંને કેમ ગમે ? એટલે એમણે આશ્ર
 ખાતે ખુદ હજુર આગળ જઈ સુખાના ફરમાન વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી. એમના કહેવા પરથી
 પાદશાહે સુખા પર ફરમાન મોકલાવ્યું કે એનો એ પ્રયોગ ખુદ હજુરના દેખતાં કરી જોવા
 માટે એ બાળકને તથા એની માને પાંચતખતમાં હાજર કરવાં. હજુરમાં પણ એવું એ-જ
 પરિણામ આવવાથી સગાંવહાલાંના હાથ હેઠા પડ્યા અને એથી કરીને મિલકત એ બાળક
 માટે તથા એની મા માટે કાયમ રાખવામાં આવી.

વળી એક બીજો રમુજ બનાવ મને અહીં પાદ આવે છે. એની વાત મને અમદા-
 વાદમાં જ્યાં દિલીથી પાછા ફરતાં મારી મુસાફરી દરમિયાન હું દશ
 ‘કદિ જુકું’ નહિ બાર વખત જઈ આવ્યો છું ત્યાં કહેવામાં આવી હતી. એક વેપારી
 બોલનાર’ જેની સાથે મેં ઘણી વાર કામ પાડી જેવું છે અને જેના પર એ
 શેઠીઆની વાર્તા પ્રાંતના સુખા અને પાદશાહના કાકા શાહિસ્તખાનની ઘણી પ્રીતિ
 હતી એ અઘાપિ પચીસ કદિ જુકું બોલ્યો નથી એવી કીર્તિવાજો
 હોતો. મહાન મોગલ શહેનશાહના રિવાજ પ્રમાણે શાહિસ્તખાનનાં સુખાગીરીનાં ત્રણ વરસો

પુરાં થવાથી અને એની જગાએ 'શાહજહાનનો પુત્ર, ઔરંગઝેબ-હોદ્દા પર' આવવાથી એ એ વખતના પાયતખ્ત આગ્રામાં પાછો ગયો. એક દિવસ પાદશાહ સાથે વાતચીત કરતાં એણે કહ્યું કે 'જહાંપનાહ, આપની કૃપાથી મળેલી દેશદેશની હકુમત ભોગવતાં મેં ઘણી અસાધારણ ચીજો જોઈ છે. પરંતુ, મને આશ્ચર્ય તો એક ચીજથી જ થયું. મને એક પૈસાદાર સીતેર વર્ષનો ધરડો શેરીઓ એવો જડી આવ્યો કે એની આખી ઉમરમાં એ કદિ જુહું બોલ્યો નથી. આવી અસાધારણ હકીકત સાંભળી પાદશાહ પણ ચકિત થઈ ગયા હોવાથી તેમણે શાહિસ્તખાનને કહ્યું: "તમે કહ્યું એ માણસને જોવાનું મને મન થાય છે. એને અહીં આગ્રે બોલાવવા શરમાવો." એ પ્રમાણે શરમાન થયું. આથી એ ધરડો માણસ ઘણો હેરાન થયો. કારણ, મુસાફરી લાંબી પચીસત્રીસ દિવસની. અને વળી આવા પાદશાહની હજુરમાં જવાનું હોય ત્યારે કાંઈ ખાલી હાથે જવાય? નજરાણા માટે એક આળાસ હનર રૂપીઆની કિંમતની હીરામાણેકથી જોડેલી સોનાની પાનદાની સાથે લઈને યુગ્મયુગ્મય એ આગ્રા પહોંચ્યો અને બેઠ નજર કરી પાદશાહને મુજરો કરી રહ્યો કે તરત પાદશાહે એને માત્ર એટલું પૂછ્યું: 'તમારું નામ શું?' શેઠે જવાબ આપ્યો: 'મેં મારું નામ કદિ જુહું નહિ બોલનારો પાડ્યું છે. પાદશાહે વિશેષમાં પૂછ્યું: 'તમારા બાપનું નામ શું?' શેઠે કહ્યું: 'જહાંપનાહ, તેની મને ખબર નથી.' આ જવાબથી જહાંપનાહને સંતોષ થવાથી અને વધારે જણવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી વધુ સવાલ ન પૂછતાં હુકમ થયો કે જાઓ, શેઠને એક હાથી આપો અને મુસાફરીના દરહજર રૂપીઆ આપો! પાદશાહ કોઈને હાથી આપે એ મોટું માન છે.

વાણીઆઓને વાંદરાંઓ વિશે ઘણી પૂજ્યતુલિ હોય છે. કેટલાંક મંદિરોમાં જ્યાં એ લોકો દેવદર્શન માટે જાય છે ત્યાં એઓ એમને ખવરાવે છે સુદાં.

પાંજરાપોષ અમદાવાદમાં એ ત્રણ એવાં ઘર છે કે જે ગાય, બળદ, વાંદરાં અને પીંજાં માંદાં અને અશક્ત થયેલાં પ્રાણીઓને માટે ખાસ દલાયદાં રખાયેલાં છે. એમાં જેટલાં જડી રહે એટલાં આવા પ્રાણીઓને એઓ પાળેપેપે છે. દરેક મંગળવારે અને શુક્રવારે અમદાવાદની આરોગ્યપાડોશનાં બધાં વાંદરાં પોતાની ભેળે શહેરમાં બેગાં ચાલે છે અને ઘર પર ચડી જાય છે. દરેક ઘરને એક અમદાવાદની એક નાની અગાશી હોય છે જેમાં ઉનાળાની ઋતુમાં ધરનાં માણસો અગાશીઓ અને મુખ જાય છે. ઉપર કહેલા દરેક વારે પોતપોતાની અગાશીઓ પર વાંદરાંનો ત્રાસ ચોખ્ખા, બાજરી, એની ઋતુ હોય તો શેરડી, અને અંબી ખીજ વગરનો મુકવા લોકો સુકતા નથી. કારણ, અદરમાત વાંદરાંનાં જોવામાં આ વસ્તુઓ ન આવી તો ધરના બાજીના બાગ પર ઊભેલાં નળાઓ બાગીને એ મોટું નુકસાન કરે છે. એટલું જ નહીં તેવું બેઠાં એ કે બગાવર મુખ્યા વિના વાંદરાં દરો ચીજ ખાતું નથી અને કોળીઓ ગમે ઉતારતા પહેલાં ભવિષ્યમાં ભુખ લાગે તો ખપ લાગે એટલા માટે એ પોતાના બંને મહદારામાં ખોરાક બરી લે છે.

મેં કહ્યું છે કે વાંદરાંઓ વિશે વાણીઆઓને ઘણી પૂજ્યતુલિ રહે છે. એ વિશે પ્રશ્ન દાખલા દું આપી શકું. એમાંના એક આ છે:—વધવાની પેદીમાં

વાંદરાંઓ વિષેની અમદાવાદમાં એક દિવસ મેં પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યારે એક જુવાનીઓ વાણીઆઓની વલદો જે માત્ર થોડા દિવસ થયાં જ ઓશીસમાં કામ કરવા પૂત્યપુદિ આવ્યો હતો અને જોને એ 'દેશના રીતરિવાજોનું' કંઈ જાન નહોતું તેણે વાડામાં જાડ પર એક મોટા વાંદરાં એડેલો જોયો. અને થયું કે લાવ, મારી કાબેલીયતની બદકે મારી જુવાનીની સાક્ષી તરીકે બંદુકના એક બારથી વાંદરાંને ફેડો પાડું. હું એ વખતે વલદોઓના સેનાપતિ (કમાંડર) સાથે જામવા બેઠો હતો. એમ બંદુકનો બાર તો સાંભળ્યો ય નહિ ને એટલામાં તો એ કંપનીમાં નોકરી કરતા વાણીઆઓએ શોરખજોર કરી મુક્યો અને વાંદરાંને મારનાર વિગે કડવી ફરિયાદ કરવા આવ્યાં. એમણે બધાએ કહ્યું: 'અમારૂં રાજીનામું લઇ લો. જ્યાં વાંદરાં મરાય ત્યાં અમારે નોકરી નથી કરેલી.' કંપનીએ કેટલા કાલાવાલા કર્યા, કેટલો ખેદ દર્શાવ્યો અને કેટલી માથાકુટ કરી ત્યારે એ નોકરી છોડી જતા અટક્યા.

અમદાવાદની પાડોશમાં વાંદરાંની ઘણી મોટી સંખ્યા છે. એમ કહેવાય કે જ્યાં આ પ્રાણીઓ વધારે હોય છે ત્યાં કાગડા થોડા હોય છે. કારણ, વાંદરાંની છત અને જ્યારે કાગડા માણે બાંધી પોતાનાં ઇંડાં મુકે છે ત્યારે વાંદરાં જાડ કાગડાની અછત, પર ચડીને એમનાં ઇંડાં નીચે જમીન પર નાંખી દે છે. એક દિવસ આશ્રયી પાછા ફરતાં કોઇ કામ પ્રસંગે આવેલો અંગ્રેજોનો મુખ્યાધિકારી જે પાછો સુરત જતો હતો તેની સાથે મેં અમદાવાદ છોડ્યું ત્યારે અમદાવાદથી બાર પંદર માઇલ પર આવેલા આંખાની ઘટાવાળા રસ્તે યઇને અમે પસાર થતા હતા. એટલામાં ઉંચે જાડ પર કેટલાંય વાંદરાં અમારા જોવામાં આવ્યાં. કેટલીક વાંદરીઓની છાતીએ તો બંચ્યાં વળગેલાં હતાં. અમારે બંનેને જુદી જુદી ગાડી હતી. અંગ્રેજ મુખ્યાધિકારીએ પોતાની ગાડી લબી રાખી અને મને કહ્યું: 'દમ્મણના ગવર્નરે ભેટ કરેલી એક સરસ વિલક્ષણ બંદુક મારી પાસે છે. તમે જુદુ સારા તાકેડીઆ છો ત્યારે આમાંના એક વાંદરા પર, હોય, આ મારી બંદુક અજમાવી દેખાડો જોય.' મારે એક હજુરીઓ જે એ દેશનો વતની હતો એણે મને સંજ્ઞાથી જણાવ્યું કે 'જો ! જો ! એવું સાહસ કરતા !' એ ઉપરથી મેં એ અધિકારી પાસે એનો વિચાર પડતો મુકાવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ એ અશક્ય હતું. એણે પોતાની બંધુક ઉડાવી અને એક વાંદરી મારી પાડી. વાંદરી બે ડાળીઓ વચ્ચે લાંબી યઇને ભરાઈ રહી ને એનું બચ્ચું ધબ ધબને જમીન પર પડ્યું. મને સંજ્ઞા કરનાર મારા હજુરીઆએ જે ધાર્યું હતું તે તરત જ થયું. એ જાડ પર સાઠ કરતાં વધારે વાંદરાં હતાં. એ બધાંય તરત જ વિશ્વ્યાં અને હુપાહુપ કરતાં ઉતરીને મુખ્યાધિકારીની ગાડી પર કુદી પડ્યાં. અંતે જોતજોતામાં વાંદરાંએ અધિકારી સાહેબને પૂરા કરી દીધા હોંતે પણ કોઇ હજુરીઆએ સમય-સૂચકતા વાપરી ગાડીની બારીઓ બંધ કરી દીધી અને હજુરીઆનો જે અંગ્રેજ મુખ્યાધિકારી સંધ હાજર હતો એમણે વાંદરાં હાંપી કાઢ્યાં. જો કે, એઓ મારી ગાડી ને અધિકારી સાહેબની ગાડીથી થોડાં પગલાંને અંતરે ચાલતી હતી તેના પર ન આવ્યાં; પરંતુ, આ વાંદરાંઓનાં વજરાટથી મારે દિલ ઝ્રકડતું હતું. કારણ, એ મોટા બદકે બદકે હતા; અને એ એટલા બધા વિશ્વ્યાં હતા કે લગભગ ત્રણ માઇલ સુધી એમણે અધિકારી સાહેબની ગાડીને ફેડો ન મુક્યો.

ચૂડાસમા રાજ્યોના શિલાલેખો અને તેઓની

વંશાવળિ

(દ્વાત્રિય પ્રાજ્ઞપત્ય ઇસકળકર એમ. એ. ક્યૂરેટર, વૉટસન મ્યુઝિઅમ, રાજકોટ)

જુનાગઢમાં ઘણા લાંબા કાળ સુધી ત્રિ. સં. ૯૦૦ થી ૧૫૧૮ સુધી ઓછામાં ઓછા ૭૨ વરસ સુધી ચૂડાસમા નામનો એક રાજવંશ રાજ્ય કરતો હતો. જુનાગઢ ઉપર રાજ્ય કરનારો તે જ હેલ્લો હિન્દુ રાજવંશ હતા. તે વંશનો ઇતિહાસ લખવાના હેતુથી હું જ્યારે તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને માત્રુમ પડ્યું કે તે કામ માટે ઐતિહાસિક સાધનો બહુ જ ઓછાં અને અસ્પષ્ટસ્વનાં છે. તે વંશમાં કયા રાજ્યે ક્યારે રાજ્ય કર્યું એ તો શું પણ તેમાં કેટલાક રાજ્યો કયા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેઠા હતા એ પણ જાણવું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ વંશના રાજ્યો વિષે બારોડા, ચારણ વગેરેના ચોપડાઓમાંથી જે હકીકત મળે છે તે વિસંગત અને અસ્પષ્ટસ્વનીય છે. આ વંશની કાંઈકે માહિતી આપનારો 'મંડલીકકાવ્ય' નામનો એક મુદ્રિત કાવ્યગ્રંથ છે.† પરંતુ તે પણ ઇતિહાસને માટે બહુ ઉપયોગી નથી. જે કોઇ શિલાલેખોમાં તેઓની વંશાવળિ આપી છે તેમાં ઘણી વખત એકવાક્યતા નથી. આવા એકાધિક કારણોથી આ રાજવંશની સમાધાનકારક માહિતી તારવી દાઢવાનું કામ અત્યંત મુશ્કેલ થયું છે. ફોર્બ્સ, બર્નેસ, પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા વગેરે વિદ્વાનોએ તેઓની વંશાવળિ બેસાડવા માટે ઘણી મહેનત લીધી પરંતુ તેઓ કદ સફળ ન થયા. મેં મનમાં ધાર્યું કે જ્યાં સુધી આ વંશના તત્કાલીન સંવતવાળા શિલાલેખો મળના નથી ત્યાં સુધી આ બધો ગોટાળો દૂર થવાની આશા બહુ ઓછી છે. તે દિશામાં કાર્ય કરવાથી સુભાગ્યે આ રાજવંશના નીચે બતાવેલા કુલ એકત્રીસ શિલાલેખો* મળ્યા. એમાંના ઘણા ખરા અત્યાર સુધી અપ્રકટ છે. આ લેખોની સહાયથી ચૂડાસમા રાજ્યોની વંશાવળિનો ઉત્તરાર્ધ ખામ સારી રીતે સંપૂર્ણ થઈ શકે છે. તથાપિ બેસાડેલા શિલાલેખો જે મંડલીક નામના રાજ્યથી વંશાવળિ આપવાનું શરૂ કરે છે તે પહેલાંના કેટલાક રાજ્યો સંબંધી અત્યારે પણ કાંઈ વિશ્વસનીય માહિતી મળતી નથી. આવી રીતે સંશોધન કર્યા કરવાથી બવિષ્યમાં તે કામમાં કાંઈકે સફળતા મળે!

મહીપાળ-૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૩૭૫ ચૌધ સુદ ૧૫

આમાં મહીપાળદેવના રાજ્યકાળમાં સોદસે એક વાવ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ હાથસળીના લેખ સં. ૧૩૮૬

+ આ કાવ્યની માહિતી આપનારો તેમ જ ચૂડાસમા રાજ્યોના ઇતિહાસ સંબંધી ચર્ચા કરનારો એક સારો લેખ, લાહોરના પંડિત જયચંદ વિશ્વાલંકારજીએ દિબ્દી ત્રૈમાસિક 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' ભાગ ૩, અંક ૩ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

એ બતાવેલા 'દામિયાવાડના સંપ્રીર્ણ લેખો' નામના ગ્રંથમાં તે બધા યોગ્ય કાળમાં ઉપાવવામાં આવશે.

(આ લેખ ઇડિયન એન્ટીક્વેરી સન ૧૮૮૬ પા. ૩૬માં પ્રસિદ્ધ થયો છે.)
આમાં ડેપુટી-જેના નામથી સં. ૧૩૮૬માં એક વાવ બનાવવામાં આવી હતી તેને 'મહીશ' રાજ્યએ તાલધ્વજ (તળાજ) નો અધિકારી નિમ્માનો ઉલ્લેખ છે.
આ મહીશ રાજ્ય મહીપાળ જ હોવો જોઈએ તેનું ખીજું કારણ એ છે કે ડેપુટીના પિતામહ નાગાજીન મહીપાળના પિતામહ મંડલીકનો સહાયક હતો એમ લેખમાં લખ્યું છે.

ખેંગાર--૧ માંગરોળનો લેખ; સં. ૧૪૦૨

આમાં લખ્યું છે કે ખેંગારના રાજ્યકાળમાં અને તેના અધિકારી ઝાઝાના વખતમાં સાદા પદ્મોએ ચતુર્વિંશતિપટ્ટની રથાપના કરી.

[આ રાજ્યનો દિ. સં. ૭૫૦ (વિ. સં. ૧૪૦૬) કારસી તવારિખો ઉપરથી માલુમ પડે છે]

મહીપાળ-૧ ઝોસાનો લેખ; સં. ૧૪૩૫, પૌપ સુદિ ૨ ચુરુવાર

આ લેખ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે સં. ૧૪૩૫માં મહારાજાશ્રી જયસિંહ સુત રાઉલ મહીપાળદેવના વખતમાં ઉસાગામમાં કાઠી થોકો સાથે ગાયોનું સંરક્ષણ કરવા માટે લડતાં કાઠાનો દીકરો વજુલ કામ આવ્યો.

૨ સૂદાવાવનો લેખ; સં. ૧૪૩૭

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મહીપાળના વખતમાં સૂદા નામની મંત્રીની સ્ત્રીએ એક વાવ બનાવી.

મોઢલસિંહ-૧ મેરાવાણનો લેખ; સં. ૧૪૪૪, માગશર કૃષ્ણ અમાવાસ્યા.

મોઢલસિંહના રાજ્યકાળમાં મેસૂઆણુ ગામમાં આવડા ધાંગના મરજીની નોંધ આ લેખમાં કરી છે.

૨ ધંધુસરનો લેખ; સં. ૧૪૪૫

(આ લેખ 'એન્ટીક્વેરીયન રિવિન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી' નામના પુસ્તકમાં પા. ૨૪૫ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આમાં પ્રથમ ખેંગારનું નામ આપ્યું છે. પછી તેના પુત્ર જયસિંહનું, અને ત્યાર પછી તેના પુત્રનું નામ આપ્યું છે. ત્યાર પછી મહીપતના બાપ મોઢલસિંહનું નામ આપ્યું છે અને કહ્યું છે કે તેણે ધુમસી ઉપર શત્રુનો પરાજય કર્યો.

૩ બગસરાનો લેખ; સં. ૧૪૪૮, કાગણ સુદિ ૧ શુક્ર દિને

મોઢલસિંહના રાજ્યકાળમાં નાયકિ નામની એક સ્ત્રીના સહગમનની નોંધ પ્રસ્તુત લેખમાં કરી છે.

૪ ગોરેજનો લેખ; સં. ૧૪૫૦, (શક ૧૩૧૬) બાદપદ કૃષ્ણ દ્વિતીયા સોમે

મોઢલસિંહના રાજ્યકાળમાં ગોરિજ ગામમાં ભીમાક ગાયોનું સંરક્ષણ કરતાં કામ આવ્યો એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

મેલિગદેવ-૧ થી ૫ વંશજીના લેખો; સં. ૧૪૬૯, જ્યેષ્ઠ સુદિ ૭ રવિ

એક જ વખતના આ પાંચ લેખોમાં વામનપુરમાં (વંશજીમાં) મહારાણા શ્રીમોઢલસિંહસુત મેલિગદેવના વખતમાં તુરુક થોકો સાથે લડાઈમાં ખપી ગયેલા

કેટલાક ચૌહાઓના મૃત્યુની નોંધ કરેલી છે.

૧ મેસવાણુનો લેખ; સં. ૧૪૭૦, આપાદ વહિ ૭ સોમે

મહારાજ મેલિગના વખતમાં મેસુઆણા ગામમાં ધણીઆ આહીર વીતા લડાઈમાં ખપી ગયો એમ આ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

૭ અને ૮ વાઘેલાણાના લેખો; સં. ૧૪૭૧, ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૫ શનિદિને

વાઘેલાણા ગામમાં મહારાણા મેલિગના રાજ્યકાળમાં ધામલિઆ સાંડાનો દીકરો મરણ પામ્યો અને તેની સ્ત્રીએ સહગમન કર્યું તે વિષેના આ બે લેખો છે.

૯ વંથળીનો લેખ; સં. ૧૪૭૨

આ લેખ ધણો ખરાખડિત છે પરંતુ તેમાં રાજાનું નામ અને સંવત્ સુરક્ષિત છે.

જ્યસિંહ-૧ જીનાગઢ (રેવતીકુંડ) નો લેખો; સં. ૧૪૭૩, જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ ગુરુવાર

(આ લેખ એન્ડીકવેરિયન રિમેન્સ ઇન ધિ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનામના ગ્રંથમાંથી પા. ૨૪૩ ઉપર છપાવ્યો છે.)

આમાં એમ દર્શુ છે કે યદુવંશમાં મંડલીક રાજા થયો. તેણે મુસલમાનોનો પરાભવ કર્યો હતો. તેનો પુત્ર નવધણુ અને નવધણુનો પુત્ર ખેંગાર થયો. ખેંગારનો પુત્ર જ્યસિંહ અને તેનો પુત્ર મુક્તસિંહ થયો. મુક્તસિંહને મંડલીક નામનો પુત્ર થયો. આ જ્યસિંહના સેનાપતિ દામોદરે ક્રિઝરેકાટ (જંઝેર) ની લડાઈમાં મુસલમાનોનો પરાભવ કર્યો હતો. તેણે સં. ૧૪૭૩ માં લોકો-પયોગાર્થે એક મઠ બનાવ્યો.

મહીપાળ-૧ મેસવાણુનો લેખ; સં. ૧૪૮૮, માગચર સુદિ ૫ બુધ

આ લેખમાં ધણાણીઆ આહીર પેવાતું મહારાજ મહીપાળદેવના વખતમાં ગાયોતું સંરક્ષણ કરતાં થયેલા મરણની નોંધ છે.

૨ મેસવાણુનો લેખ; સં. ૧૪૯૫, માધ શુક્લ ૪ રવિ

આમાં ગાયોતું સંરક્ષણ કરવામાં ધણાણીઆ પૂંજીતું મૃત્યુ થયું તેની નોંધ કરી છે.

મંડલીક-૧ જીનાગઢ (ઉપરકોટ) નો લેખ; સં. ૧૫૦૭

આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મંડલીક રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેક સમયે અમુક દિવસે પ્રાણીઓની હિંસા બંધ કરી હતી.

૨ જીનાગઢ (ગિરનારમાં નેમિનાથ મંદિર) નો લેખ; સંવત્ નથ થયો છે.

(આ લેખ એન્ડીકિવરીજ આફ કાશિવાવાડ નામના પુસ્તકમાં પા. ૧૫૮ છપાયો છે.)

આ લેખમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી પ્રત્યેક રાજાના વર્જન સાથે નીચે પ્રમાણે આપેલી છે. યદુવંશમાં મંડલીક નામનો રાજા થયો. તેણે નેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તેનો પુત્ર નવધણુ થયો. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર (?) મહીપાળ થયો. તેણે પ્રમાત્તમાં સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું તેના પછી તેનો પુત્ર ખેંગાર

ઉપર બતાવેલા જે જે શિલાલેખોમાં આ વંશની જ્યાં જ્યાં ચોડી ઘણી વંશાવળિ આપવામાં આવી છે ત્યાં તેની પ્રસ્તુત વંશાવળિ સાથે તુલના કરવાથી એમ દેખાય છે કે જુનાગઢનો રેવતીકુંડનો લેખ, ગિરનારનો નેમિનાથના મંદિરનો લેખ, તથા ઉપર એક ટૂંકણે નિર્દિષ્ટ કરેલું મંડલિકકાવ્યનું આ ત્રણેમાં ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળિ ફક્ત પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી આપેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘણા લેખોમાં આવી રીતે જ વંશાવળિ આપેલી જોવામાં આવે છે. રેવતીકુંડના લેખના પૂરાર્ધમાં પુત્રપૌત્રાદિની વંશાવળિ જ આપી છે પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં ફક્ત મોગલસિંહ પછી જ્યેષ્ઠપુત્ર મંડલીકનું નામ આપી ત્યાર પછી મંડલીકના નાનાભાઈ મેગિલનું નામ આપ્યું છે, અને આવી રીતે ઉત્તરાધિકારીનો અનુક્રમ રાખ્યો છે. નેમિનાથના મંદિરના લેખમાં પ્રથમ મંડલીક પછી જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી નવઘણનું નામ આપ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં તે લેખમાં જે પુત્રપૌત્રાદિ અનુક્રમથી વંશાવળિ આપી છે તેની સાથે આ વાત વિસંગત થાય છે. ખરી રીતે મંડલીક પછી તરત જ મહીપાળનું નામ આવવું જોઈએ. પરંતુ અહિંયાં આપણે એમ સમજી શકીએ કે આ લેખના લેખકને એટલું માલમ હતું કે મંડલીક પછી નવઘણ રાજા થયો અને નવઘણ પછી મહીપાળ થયો. પરંતુ મહીપાળ નવઘણનો નાનો ભાઈ હતો; પુત્ર ન હતો. એ ઘણા જુના વખતની વાતની તેને ખબર ન હતી. ધંધુસરના હાનીવાવના લેખમાં વંશાવળિ ઉત્તરાધિકારીઓના અનુક્રમથી આપવામાં આવી છે. બાકીના લેખોમાં મોટી વંશાવળિ આપેલી જ નથી.

નેમિનાથ મંદિરનો લેખ, જોમાંનો સંવત નષ્ટ થયો છે તે છેલ્લા મંડલીકનો છે. તેના વખતનો સં. ૧૫૦૭ નો જુનાગઢનો લેખ અને મંડલીકકાવ્ય છે એ દહેવાની જરૂર નથી. છેલ્લા મંડલીકને મેલિગ નામનો એક પુત્ર હતો એ મંડલીકકાવ્ય ઉપરથી માલુમ પડે છે.

ઉપર આપેલી વંશાવળિના પ્રથમ મંડલીકથી છેલ્લા મંડલીક સુધી ચૂડાસમા રાજાઓ દ્વારા અનુક્રમથી ગાદી ઉપર બેસા તથા તેઓએ ક્યાંથી ક્યાં સુધી રાજ્ય કર્યું તે સાથે જોડેલા પત્રકમાં બતાવ્યું છે. બારેઈ અને ચારણ 'લોકોના' ચોંપડાઓ વગેરેના આધારથી રાસનાગા અને કાઠિયાવાડ ગેંગેટીઆરમાં પ્રત્યેક રાજાનો જે રાજ્યકાળ આપ્યો છે તેમાં આપણા શિલાલેખોની સહાયથી ચોગ્ય સુધારા કરી પ્રત્યેક રાજાના સંવતો મેં તેમાં આપેલા છે. દિવાણુ અમરદાસે તવારિખે સોરઠમાં આપેલા આ વંશના બધા સંવતો બુદ્ધભરેલા છે એ અહિંયાં દેવું જોઈએ. લાહોરના પોરત જયચંદ્ર વિવાલંકારદાસે નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકામાં પૂર્વના ચંડિતાએ બનાવેલી જે વંશાવળિઓ આપી છે તે પણ હું તુલના કરી મોટે પત્રકમાં દાખલ કરું છું હું માનું છું કે હવે ટૂંકસાથે વાદ્યરત પ્રતો સંબંધીનો વાદ સમાપ્ત થશે.

પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ

[પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક.]

પ્રાચીન ગ્રીસની સંસ્કૃતિ દ્વારા અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આગળ વધી હતી. એ દેશની અસ્મિતા બહુ ખીલી નહોતી ત્યાં મુંઢી ઉત્તરોત્તર દ્વારા વધારે ને વધારે ખીલતી ગઈ. પણ ન્યારે જરા પડતીનો સમય આવ્યો, એટલે દલાનું સ્થાન ફિલસૂફીએ લીધું. ગ્રીક ફિલસૂફીમાં સોક્રેટિસનું નામ સૌને બાજીતું છે. એ પછી એનો શિષ્ય પ્લેટો અને એનો શિષ્ય એરિસ્ટોટલ એમ ત્રણ મોટા ફિલસૂફે થઈ ગયા. પ્લેટો (ઇ. સ. પૂ. ૪૨૭-૩૪૭) પહેલાં એશિયામાધનરમાં કેટલાક તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા હતા, પણ તેમની ફિલસૂફી સદિના બાહ્યનિરીક્ષણમાં જ અટકી હતી. એ બાહ્યદષ્ટિમાંથી આંતરદષ્ટિ કેળવનાર સોક્રેટિસે પોતાનાં જીવનમાં એટલું સાબિત કર્યું કે આત્મજ્ઞાન-પોતાના વિષેનું જ્ઞાન તથા જ્ઞાન-એ સૌથી ઉત્તમ ચીજ છે. પ્લેટોએ સોક્રેટિસના સિદ્ધાન્તોને પહેલાં તે સંગત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમ કરવા જતાં એણે પોતાની ફિલસૂફી રચી. એણે સંવાદો જ લખ્યા છે. એ સંવાદોમાં રિપબ્લીક-પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ-એ મુખ્ય ગણાય છે.

વ્યક્તિનો ધર્મ શું છે, અને ન્યાયનું સ્વરૂપ શું છે એ પ્રશ્નો આ ગ્રંથમાં ચર્ચા છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું બંધારણ સમાન છે એ માન્યતા બહુ જુની છે. સામાન્ય માણસ એક વ્યક્તિ છે, અને સમાજ એ સમષ્ટિ છે, અને એ બંનેના બંધારણ સમાન છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ગુસ્તકની આખી ફીલીલ રચનામાં આવી છે. જે વ્યક્તિમાં હોય તે સમાજમાં હોય જ, અને જે સમાજમાં મળી આવે તે વ્યક્તિમાં સૂક્ષ્મ રીતે પણ રહેલું હોય. આ પ્રમાણે જોતાં પ્લેટોના મત પ્રમાણે વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ અંગ અને અંગીના જેવો નથી. પરંતુ વ્યક્તિ-સમષ્ટિના જેવો છે. આધુનિક સમયમાં વ્યક્તિ એ સમાજનું

૧. Republic લેટિન Republic માંથી આવેલો શબ્દ છે. અસલ શબ્દ 'Politeia' છે, અને એનો અર્થ શહેર એવો થાય છે. અને ગ્રીસમાં એક શહેર એક રાજ્ય ગણાતું, અને સામાજિક રીતે બધી રીતે પૂર્ણ રહેતું, એ ઉપરથી પ્લેટોએ જે આદર્શ સમાજ રચ્યો એનું નામ એણે Politeia આપ્યું.

૨. સોક્રેટિસ જેવું જ કંઈક દેવ ફિલસૂફ દેકાર્ટનું અર્વાચીન ફિલસૂફીમાં સ્થાન છે.

૩. મૂળ શબ્દ 'Dekiosure' એનો અર્થ સત્ય, સાચું, ન્યાયી, સમાન, સમ, વગેરે થાય છે. અંગ્રેજીમાં Justice થી એનો તરજુમો કર્યો છે. પણ પ્લેટોની વ્યાખ્યા પરથી આપણે એનો અર્થ ધર્મ શબ્દથી જ ધરાવી શકીએ તેમ જોઈએ. ધર્મમાં proper function નો અર્થ આવી જાય છે, તોપણ અહિં કોઈ જગ્યાએ ન્યાય-શબ્દ પણ વાપર્યો છે.

૪. પુ. ૧. ૩૨૮. પુ. ૮ તથા ૯.

૫. વ્યક્તિ-સમષ્ટિના સિદ્ધાન્ત ઉપર જર્મન ફિલસૂફ લાયબનીઝે પોતાની આખી ફિલસૂફી રચી છે.

અંગ નથી, પરંતુ સમાજ એ સુખ્યત્વે વ્યક્તિનો ધર્મ છે એ સિદ્ધાન્ત અને પ્લેટોના સિદ્ધાન્તમાં થોડું સામ્ય છે. પરંતુ આખા સમાજનું બંધારણ વ્યક્તિચિત્તના સ્વભાવનાં તત્ત્વો ઉપર રચવાથી સામાજિક રચના કૃત્રિમ થઇ જવાનો ભય છે, અને એ દોષમાંથી પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ મુક્ત નથી.^૭

એ આદર્શ સમાજ કેવો છે, એનું નિરૂપણ કરવા જતાં પહેલાં આપણે પ્લેટોની શિલસુરીના કેટલાક સિદ્ધાન્તો જાણવાની જરૂર છે.

પ્લેટોની ફિલસૂફી

પ્લેટો આમ શરૂ કરે છે. કોઇ પણ એ વસ્તુઓ એક જ જાતની હોય, તો પણ તદ્દન એકસરખી હોતી નથી.^૮ એ વસ્તુઓ ભિન્ન હોય છે, છતાં જે એક જ જાતની મનાય છે, એનું કારણ એ છે, કે એમાં એક જ તત્ત્વ રહેલું હોય છે. એક ખાટકો તે બીજાથી નાનો કે રંગ ગુદો હોય છે, કાંતો લાકડું જુદું વાપર્યું હોય, અથવા તો એમાં પદાર્થ કે પાટી ભરી હોય, પણ એ બન્નેમાં ખાટલા હોવાનું તત્ત્વ એક જ છે.^૯ આમ દરેક જાતનાં તત્ત્વો જુદાં જુદાં હોય છે. વાતવાતમાં પ્લેટો એમ કહે છે, કે આ તત્ત્વો ધ્વિરે સર્જ્યા છે,^{૧૦} અને દરેક જાત માટે એણે એક જ તત્ત્વ સર્જ્યું. કારણ ધ્વિરે પણ જો એ તત્ત્વો બનાવે તો એની પાછળ પાછું એક ત્રીજું તત્ત્વ હોવું જોઈએ,^{૧૧} આ રીતે અનવરૂપ દોષથી બચવા માટે ધ્વિરને પણ એક જ તત્ત્વ સર્જવું પડ્યું.^{૧૨}

આ તત્ત્વો સાચ છે. એ સિવાય બીજું અસત્ય છે, અસત્ છે. આપણી આખી ધ્વનિયગોચર સૃષ્ટિ અર્ધસત્ય છે, કારણ એમાંની બધી વસ્તુઓમાં પોતપોતાની જાતનું તત્ત્વ થોડે અંશે જ રહેલું છે. એક બાજુ પૂર્ણ અભાવરૂપ અસત્ બીજી બાજુ સંપૂર્ણ સત્યરૂપ સત્ અને આ બે વચ્ચે સત-અસત રૂપ આપણી ધ્વનિયગોચર સૃષ્ટિ આવેલી છે. ^{૧૩}

૧. Individual not a part of Society, but Society as a function of the Individual.

૭. વ્યક્તિના ચિત્તના જેટલા ભાગલા એટલા જ ભાગલા સમાજના પણ પાડવામાં આવે છે. જૂઓ-Laws.

૮. વસ્તુઓ તદ્દન સરખી હોય, તો પણ પિથાગોરાસની માફક પ્લેટો એમ કહે કે એક એક છે, અને બીજી બીજી છે, માટે ભિન્ન છે. સંખ્યાનો સિદ્ધાન્ત (!) લગાડીને.

૯. પ્લેટો પદાર્થોના દાખલો લે છે. પુ. ૧૦. મૂળમાં તત્ત્વ માટે 'Idia' શબ્દ વાપર્યો છે. એ શબ્દ પદેલવહેલો પ્લેટોના યુચિદાન નામના સંવાદમાં આવે છે. તત્ત્વ શબ્દ એ માટે સારો લાઝો છે.

૧૦. પુ. ૧૦. અને સંવાદ ટીમીઅસ નામનો જૂઓ,

૧૧. જે કેઈડનું 'તૃતીય તત્ત્વ'-Tertium quid of J. Caird.

૧૨. Of Necessity-પ્રમાણગત આવશ્યકતાને કારણે એમ શબ્દો છે. પુ. ૧૦.

૧૩. Degrees of Truth. પુ. ૬. ૫-૬ ટી.

હવે આપણે આથી જરા આગળ જઇએ. જ્ઞાન સત્યરૂપ સતતનું જ હોઇ શકે. અસતરૂપ અસત્યનું તો અજ્ઞાન જ હોય, અને એ એ વચ્ચે કોણાં ખાતી આપણી સૃષ્ટિનું આપણને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ખરું જ્ઞાન નહિ પણ માત્ર અર્ધ જ્ઞાન એટલે કે અભિપ્રાય^{૧૪} કે મત હોઇ શકે.

પ્લેટોનું ચિત્તશાસ્ત્ર

ઉપર આપણે જોયું કે અજ્ઞાન, અભિપ્રાય, અને જ્ઞાન એ ત્રણેના જેમ વિષયો જુદા છે, તેમ તેમાં વપરાતી આત્માની શક્તિઓ પણ જુદી જુદી છે. ^{૧૫} ઇન્દ્રિય અર્થની ઉપલબ્ધિ પછી અદ્વા અને પછી બુદ્ધિ^{૧૬} એમ ઉત્તરોત્તર સત્ય તરફ વળતી શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શોધી કાઢવામાં આવી છે, પણ ખીણ દૃષ્ટિએ (કાર્યની) પ્લેટો આત્માના ત્રણ ભાગ કરે છે, અને એ પણ લગલગ પહેલાંના જેવા જ છે. કારણ આ વિભાગો પ્રમાણે પણ બુદ્ધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. પછી વીર્ય કે અહંભાવ આવે છે, અને પછી કામના કે વાસના આવે છે. (Reason, Spirit અને Desire) બુદ્ધિ છે તે સારાનરસાનો ભેદ કરે છે, અને પરિણામની તુલના કરી શકે છે અહંભાવ કે વીર્યનું તત્ત્વ અર્ધ છે. જે એને કેળવણી મળી હોય, તો એ તત્ત્વ બુદ્ધિનું મિત્ર બની રહે છે, અને ચિત્તની બંધોર વૃત્તિઓ અને કામનાઓને વશ રાખી શકે છે. પણ જે તેને સારી કેળવણી ન મળી હોય, તો તે બુદ્ધિને ઉગેડી નાંખી, કામનાને વશ થઇ આખા આત્માના શાસનને ઉંધુ વાળી અનવરથા કરી મૂકે છે. ^{૧૭} આ અહંભાવ કે વીર્યનું તત્ત્વ છે એનું સ્વરૂપ ઘોડાનું કંધનું છે. ^{૧૮} જે બુદ્ધિ એના પર પોતાનો દોર ચલાવી શકે, તો આત્માનો

પ્લેટો કાંઈ વાર આ તત્ત્વ પોતાની જાતની વસ્તુઓમાં વહેંચાએલું માને છે. કાંઈ વાર એમ માને છે, કે આ તત્ત્વો સાથે વસ્તુઓને કંઈ અગાયર-જેખી સંબંધ છે. અને કાંઈ એમ કહે છે, કે દરેક વસ્તુ પોતાના તત્ત્વની નકલ માત્ર છે. 'methexis'-view તથા 'Paradeigma'-view જૂઓ. Stewart-Plato's Doctrine of Ideas. જૂઓ પુ. ૫. તથા ૬ તથા ૧૦.

૧૪. Opinion. 'doxa' પ્લેટો Perception અને Opinion-ઇન્દ્રિયગમ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિ અને અભિપ્રાય એ બેની વચ્ચે ગોટાળો કરે છે, એમ જોવેટ સાહેબ માને છે. પણ પ્લેટો એમ જવાબ આપત કે ઇન્દ્રિયગમ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિમાં આપણે માત્ર અભિપ્રાય બાંધી શકીએ-કે "Aistheta" give themselves up to "doxa"

૧૫. અજ્ઞાન, અભિપ્રાય, અને જ્ઞાન જે માત્ર આપણી બુદ્ધિની રિયલિટી છે, એને બાહ્યસૃષ્ટિમાં આગેપીને (project) કરીને, પ્લેટો એના જુદા જુદા પ્રદેશો કહે છે, એ એની જૂલ છે.

૧૬. પુ. ૬. ૫૧૧. પુ. ૭. ૫૩૩ ડી-થી ૫૩૪. આ ચર્ચામાં 'Nous' અને 'Dianoia' Reason અને Understanding ને સમાન ગણ્યાં છે.

૧૭. પુ. ૩. તથા પુ. ૪. ૪૩૫ થી ૪૪૨.

૧૮. જુઓ શીક્સ. એમાં મનુષ્યના સમસ્ત બંધારણને રચતી ઉપમા આપી છે, અને બુદ્ધિને ઘોડાઓની લગામ આપી છે. સરખાવો કાઠકોપનિષદ.

રથ સીધો જાય, પણ જો એ કામનાઓને વશ થઈ જાય તો ગમે તે અનર્થ કરી બેસે. કામનામાં તો નિયમનનું કાંઈ તત્ત્વ હોતું જ નથી. એ સ્વભાવથી જ બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ આવે. રથ દરે છે, પણ જો અહંભાવ (Spirit) વાસનાઓને દાખી રાખી બુદ્ધિ દોરે તેમ દોરાય, તો આત્માનું શાસન ખરાબર ચાલે.

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ

પ્લેટોની શિલ્પસૂત્રીના તથા ચિત્તશાસ્ત્રના આટલા સિદ્ધાન્તો જાણ્યા બાદ એના આદર્શ સમાજનું બંધારણ કેવું છે એ જાણવું આપણે માટે સહેલું થઈ પડશે. પુરસ્કૃતની સરખાતે એક સામાન્ય ચર્ચાપરથી ચાલે છે. ધર્મ-કે ન્યાયનું સ્વરૂપ શું છે એ એ ચર્ચાનો વિષય છે. ન્યાયની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ પહેલાં તો આપવામાં આવે છે, અને અંતે માત્ર એટલું જ સાબિત થાય છે, કે, સામાન્ય સદસ્યોના ન્યાય, ધર્મ વગેરે વિષે લોકો ને બહુ બોલે છે, એના ખરા સ્વરૂપ વિષે જ આપણે અજ્ઞાન હોઈએ છીએ. અંગ્રેજ તત્ત્વવિચારક લોકે દર્શું છે કે ‘ એક સાધારણ વાત કરતાં કરતાં અમે બહુ હંડા પાણીમાં હતરી ગયા, તે અમને સમજાવું કે અમે તદ્દન અજ્ઞાન છીએ.’ પછી એણે મનુષ્યની બુદ્ધિનું બંધારણ અને સ્વરૂપ કેવાં છે એ વિષે નિરૂપણ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનો એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો, જેની જ રીતે ધર્મ અને ન્યાયની ચર્ચા કરતાં પ્લેટોને પોતાનો આદર્શ સમાજ રચવો પડે છે.

ન્યાયની વ્યાખ્યા આપતાં પહેલી વ્યાખ્યા^{૨૦} એ આવે છે, કે ન્યાય એટલે સાચું બોલવું અને દેવું કે અનામત રૂઝ પાછી આપવી તે. પણ ધારો કે કોઈ મિત્રે આપણને એક તરવાર આપી હોય અને કેટલા મદમાં એ (પોતાની હત્યા કરવા) પાછી માગે તો શું આપણે આપવી ? ના, આ એક જ દાખલા પરથી, ન્યાયની વ્યાખ્યા તૂટી ગઈ એમ માનવામાં આવે છે. આ પછી બીજી વ્યાખ્યા એ આપવામાં આવે છે, કે ન્યાય એટલે જે જેને યોગ્ય હોય એ આપવું તે. આનો અર્થ એ લેવામાં આવે છે, કે મિત્રને એને યોગ્ય એટલે કે શપથો કરી આપવો, અને દુરમનને હાનિ પહોંચાડવી,^{૨૧} અને આ મિત્ર સાથે સંધિ કરીને (?) અને દુરમન સાથે વિમ્મદ બેડીને ચમકે ખરો મિત્ર કોણ, અને ખરો શત્રુ કોણ, જે દેખાય એ જ માત્ર, કે જે ખરેખરો હોય એ વિષે ચર્ચા કર્યા બાદ, એવું સાબિત કરવામાં આવે છે કે ન્યાય કોઈને હાનિ કરી શકે જ નહિ. દારણું હાનિ કરી એનો અર્થ ખરાબ કરવું, અને ન્યાય કોઈ દિવસ કોઈને ખરાબ કરે નહિ.

આટલા વિવેચન પછી વળી પહેલી વ્યાખ્યાને પાછી તપાસવામાં આવે છે. શાંતિના સમયમાં આપણી પાસે કોઈએ રૂપિયા મૂક્યા હોય એ પાછા આપીએ-તેનું નામ ધર્મ કે ન્યાય. દરે રૂપિયા અનામત થયારે મૂકવામાં આવે ? ન્યારે એનું દંઈ કામ ન હોય ત્યારે. એટલે વળી એમ સાબિત થયેલું માની લેવામાં આવે છે, કે રૂપિયાનો ઉપયોગ થતો હોય ત્યારે ન્યાય કે ધર્મની જરૂર નથી. અને રૂપિયા બિનઉપયોગી હોય ત્યારે જ માત્ર ન્યાય કે ધર્મ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ૨૨

૧૯. An Enquiry into Human Understanding.

૨૦. પુ. ૧. ૩૩૧. બી.

૨૧. ૩૩૨ બી.

૨૨. ૩૩૩. આખી કક્ષમ.

દલીલ આટલે જળ-છે, ત્યાં ટ્રેસિમેક્સ નામનો એક ખાતગી તિશ્ત્ર (Sophist) ૨૩ આવે-છે. એ ન્યાયની નવી જ વ્યાખ્યા આગળ ધરે છે. એનું માનવું એવું છે, કે જેનું જોર એનો દોર. જળવાન લોકો પોતાનું હિત સાધવા માટે નજાણા લોકો માટે જે નિયમો ઘડી દાટે છે, એ ન્યાય અને ધર્મ. ૨૪ ન્યાયથી જળવાનનું હિત સધાય છે. જળવાન અન્યાયથી પોતાનું હિત સાધે છે, અને ન્યાયથી ખીજા પાસે સધાવે છે. ૨૫

આનો જવાબ આપતાં પહેલાં સોફ્રિસ્ટિસ જળવાનનો અર્થ શું એ નક્કી કરે છે. શું શરીરે જેરાવર તે જળવાન કહેવાય ? ના, જળવાન એટલે જેના હાથમાં સત્તા હોય તે, એટલે કે રાજ્યકર્તાઓ. આ રાજ્યકર્તાઓ પોતાના હિતને અનુલક્ષીને પ્રજાજન માટે ધર્મ અને ન્યાયના ધોરણો ઘડે છે. પણ આ ધોરણ ઘડવામાં જે તેઓ ભુલ કરે, અને પ્રજાજનો જે એમનો જ આદેશ પાળે, તો એમનું હિત થવાને બદલે અહિત થાય. આવે વખતે રાજ્યકર્તાનું હિત સાધનારી કર્તવ્યદિશા એમના આદેશથી વિરુદ્ધ જાય; અને પ્રજાજનોને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ઘડેલો નિયમ રાજ્યકર્તાનું હિત સાધવા રૂપ ધર્મ સાસવવા માટે ક્રુર તરીકે તોડવો પડે. પણ આતો અસંભવિત કહેવાય.

પણ રાજ્યકર્તા-સાચો રાજ્યકર્તા સૂઝ કરે જ નહિ. એ પોતાનું હિત સાધવામાં બહુ કુશળ હોય છે; અને એનો રાજ્યકર્તા જે ધારાધોરણ ઘડે એ પ્રમાણે ન્યાય અન્યાય થાય છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા એક કળા છે. આપણે ખીજ કોઈ કળાનો રાખલો લઈએ. કોઈ પણ કળાનું હિત ૨૬ પોતાના વિષયમાં પૂર્ણત્વ પામવાનું છે; કોઈ પણ કળાનું હિત એના વિષયના હિતથી બંધાર નથી કે બુદ્ધિ પણ નથી. કારણ જે કોઈ કળાનું હિત પોતાના જ વિષયમાં ન હોય તો તેનું હિત કોઈ ખીજ કળામાં હોય, અને ખીજનું ત્રીજામાં એમ અનવરુદ્ધ હોય પ્રાપ્ત થાય. એ રીતે દરેક કલાનું હિત એના પોતાના વિષયમાં જ છે; આયુર્વેદની કળા મનુષ્ય શરીર જે એનો વિષય છે, તેમાં હંમેશા પૂર્ણ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખલાસીની કલા નૌકાનું હિત સાધે છે. આવી જ રીતે રાજ્યવ્યવસ્થા, જે એક કળા છે એ પણ પોતાના વિષયનું-પ્રજાનું-હિત સાધે છે; પોતાના વિષયથી-પ્રજાથી બાહ્ય કે પર એવું એ કળાનું હિત હોય શકે જ નહિ. એટલે કે રાજ્યકર્તાઓ-સાચા રાજ્યકર્તાઓ (સાચા વૈધની માફક) પોતાના પ્રજાજનનું જ હિત સાધે છે, અને પોતાના સ્વાર્થી હિતને લક્ષ્યમાં રાખીને ન્યાય કે ધર્મનાં ધોરણ ઘડતા નથી.

આટલું સાંભળે છે, ત્યાં ટ્રેસિમેક્સનાં શરીર પરથી પરસેવાનાં ટીપાં પડે છે. એના મનનું

૨૩. સોફ્રિસ્ટિસના વખતમાં એને એની પહેલાં સોફિસ્ટોં એવે-સમાં ઘણું હતા. એમના કેટલાક અરેખરા ગંભીર તત્ત્વચિંતકો હતા, પણ ઘણાખરા તો માત્ર વિતંડાવાદી પોતાના યુવાન શિષ્યોને શીખવતા. ટ્રેટોગોરિસ તથા ગોર્જીઅસનામના મોટા સોફિસ્ટો યંત્રગ્યા પહેલાં સાપેક્ષવાદી-Relativist, અને ખીજે શંન્યવાદી-Nihilist હતા. સમાન્ય રીતે તેઓ સાધારણ નીતિનાં ધોરણોને હંધાં વાળતા, અને આથી જ સોફિસ્ટ પણ એવે ગણાયો.

૨૪. ૩૮૮ સી. ૨

૨૫. ૩૪૪. સી.

૨૬. હિત-Inforest.

સમાધાન થતું નથી એથી દલીલ કરવી પડતી મૂઝી એ બાપણુ કરવા માટે છે. દહે છે કે રાજ્યકર્તા રાજ્ય કરે છે એવું દારણુ એ છે, કે એમને રાજ્ય કરવું ગમે છે. અને એમને રાજ્ય કરવું ગમે છે દારણુ એમને એથી પૈસા અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આનો ઉત્તર આપનાં સોફિસ્ટિક વળી કળાનું દૃષ્ટાંત લે છે. દરેક કળાનું હિત એના વિષયના હિતમાં જ છે એ ઉપર સાબિત થયું; પછી જો કોઈ કલાકારને પોતાનું દામ કરવા પૈસા મળે, તો એ એક માત્ર અકરમાત રૂપ માનવું જોઈએ; એના પોતાના કળાવિધાનના પરિણામરૂપ ન માનવું જોઈએ. દારણુ પૈસા આપવાની કે લેવાની એક જુદી જ કળા છે.^{૨૭} દાખલા તરીકે જો કોઈ પૈદાને દવા દર્પા બદલ પૈસા મળે તો એથી એણે એમ નથી માનવાનું, કે આયુર્વેદની કળા એ પૈસા કમાવાની કળા છે; દારણુ જો બલાસીની તખીયત દરિયાની સુસાકરી દર્પાથી સુધરતી હોય, તો આપણે એમ નહિં કહીએ કે નૌકા ચલાવવાની કળા એ આયુર્વેદની કળા છે.

આટલેથી ટ્રેસીમેક્સના મનનું સમાધાન થતું નથી, અને આવેશમાં આવી જઈ એ એવું પ્રતિપાદન કરે છે, કે અન્યાય એ જ લાભકારક છે, અને એ જ સદ્ગુણ છે. ન્યાય અને ધર્મને એ કુચુંષુ તો ન કહે પણ ભોળપણુ કહે. (sublime simplicity). આના જવાબમાં પણ સોફિસ્ટિક કળાનું દૃષ્ટાંત લે છે.-આપણે એક સંગીતશાસ્ત્રી હો. એ કોઈ પણ વાદ્યજના તાર બીજા કોઈ સંગીતશાસ્ત્રી જેવો એટલા જ જેવો ન્યારે, જેને સંગીતનું બાન નથી એ સંગીતશાસ્ત્રી કરતાં, તેમજ જેને સંગીત નથી આવડતું એ બંનેના કરતાં, તારને ઝોઝા કે વતા જેવો. સંગીતશાસ્ત્રીને જ્ઞાન છે, પોતાના વિષયનું બાન છે. માત્રાની ખજર છે; પણ જેને સંગીત આવડતું નથી એને જ્ઞાન નથી, અને માત્રા શું એની ખજર નથી. જ્ઞાન તથા પોતાના વિષયનું બાન હોવું તે સાઈ છે, એ ગુણ છે, ન્યારે અજ્ઞાન એ ખરાબ છે. હવે ન્યાયી અને ધર્મી ને, અન્યાયી અને અધર્મી બંનેને સંગીતશાસ્ત્રી તથા સંગીત નહિં જાણનાર સાથે સરખાવો. ન્યાયી બીજા ન્યાયી જેમ કરશે, એટલું જ કરશે, અને એના ઉપર ખોટો લાભ લેવા ઇચ્છશે નહિં. પણ અન્યાયી કરતાં જ એ ઓછું કે વધું કરશે. પરંતુ અન્યાયી તો ન્યાયી કે બીજા અન્યાયી બંનેના કરતાં ઓછું કે વધું કરશે, ઇચ્છશે, અને ખોટો લાભ લેવાનો પણ પ્રયત્ન કરશે. પરંતુ પોતાના જેવા જેટલું કરે એટલું જ જ કરે તેને જ્ઞાન છે, પોતાના વિષયનું બાન છે, અને માત્રાની ખજર છે. ન્યાયી તે આવે છે, એટલે કે એને જ્ઞાન છે, અને માત્રાની ખજર છે. અને જ્ઞાન સાઈ છે મારે ન્યાયી સારો છે. અને અન્યાયી અજ્ઞાની અને ખોટો છે.^{૨૮}

૨૭. ખેટો અદિ પૈસા આપવાની કળાને એક જુદીજ કળા માને છે. Art of Payment.

૨૮. ખેટો નીતિ, ન્યાય, અને યારિત્રને કલાની સાથે સરખાવે છે એ વિચાર આપણે મારે જરા નવાઈ જેવો લાગે છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં હજી મુંદર અને સાઈ એ એવું પ્રયત્નરૂપ થયું નહોતું. મુંદર અને સાશ મારે ગ્રીક બાપામાં એક જ શબ્દ વપરાતો 'Tō Kallōn' અને આ રીતે નીતિ તથા કલાની સરખામણી થતી. વળી એક બીજી પણ બાબત છે. આપણે કલાને અનંત માનીએ છીએ, પરંતુ પિથાગોરાએ ન્યાયી મંજૂરનો તિલાંતર રવાણો, અને આખા વિશ્વનું તરવ સંખ્યા છે એમ કહ્યું ત્યારથી, સંખ્યા પમિનિ

આ રીતે ટ્રેસીમેકસની દલીલમાંના એક મુદ્દાનો જવાબ આપ્યા બાદ, સોક્રેટિસ એમાંના બીજા મુદ્દા લે છે. એ મુદ્દા એ છે કે અધર્મ એ ખરૂં બલ છે, અને ધર્માચરણ નબળાઈની નીચાની છે. ૨૯ હવે એક રાજ્યનો આપણે દાખલો લઈએ. એક રાજ્ય પર રાજ્યને છતવા કે ગુલામ બનાવવા ઇચ્છા રાખતું હોય, તો ધર્મ અને ન્યાયદ્વારા જ પોતાની શક્તિ વાપરી શકશે, નહિ કે અંદર અંદર અન્યાય કરીને. ચાંચીઆઓની એક ટોળા હોય તે પણ અંદર અંદર ન્યાયથી વર્તે છે. આથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે ન્યાય અને ધર્મથી સંઘબળ વધે છે, અને અન્યાયથી ઘટે છે. ન્યાય ને ધર્મ ઐક્યનાં તરણ છે, એ ઐક્ય સાથે છે, જ્યારે અન્યાય અને અધર્મ આંતરિક વિરોધ રેપે છે. અને ઐક્ય બળ છે, અને આંતરિક વિરોધમાં નબળાઈ છે. ૩૦ હવે જેવી રીતે અન્યાયી સમાજમાં આંતરિક વિરોધ અને નબળાઈ છે, તેવી જ રીતે અધર્મી માણસમાં વિરોધ અને નબળાઈ છે, કારણ અધર્મના સ્વભાવથી જ એના આત્માનું બંધારણ તુટક થઈ જાય છે, જ્યારે ન્યાયીમાં જ ખરૂં બળ રહેલું છે.

ન્યાય અને ધર્મની જે જે વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈ એમાંની કેટલીક હાલ પણ સર્વ સાધારણ છે. આ વ્યાખ્યાઓમાંનું સત્યાસત્ય બતાવતા સોક્રેટિસ પુસ્તક પ્લેટોને આતે અતિમ લક્ષ્યોની દૃષ્ટિથી નીતિનું જે નિરૂપણ કરે છે તે જરા જોઈને આપણે આગળ ચાલીશું.

દરેક વસ્તુને કંઈકને કંઈક ધર્મ હોય છે. ૩૧ પોતાના ધર્મથી જ પરતું અર્થવાળા બને છે. ૩૨ જે કોઈ વસ્તુનો ધર્મ સમજે છે, એ એનો અર્થ પણ સમજે છે. હાથનો ધર્મ હોવાને લઈને, જે પરિમિત છે, એ સાઈ અને અનંત, અત વગરનું તે ખરાબ. આથી અનવસ્થા દોષને એ ખરાબ માનતા, કલાને સાન્ત અને સારી માનતા. આપણે પણ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાએ કે સૌંદર્ય પોતામાં જ પરિણમે છે, એથી સાન્ત અને સાઈ છે. આ જ રીતે સદગુણોને પણ એ લોકો સાન્ત માનતા, જ્યારે બનીત તથા દુર્ગુણના અવિર્ભાવ અનંત છે, એ આપણે પણ કબુલીએ છીએ. કલામાં સપ્રામણ્યતા હોય છે એથી નીતિને પણ પ્રમાણ-માત્રાનું રૂપ આપ્યું. એરિસ્ટોટલમાં આ વિચારે સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ પકડ્યું. સદગુણ તથા નીતિ એક મધ્યમ માર્ગ ('Mesotes' Mean) થયો. પ્લેટોની આવી દલીલ પછી એરિસ્ટોટલે કંઈ નવું શોધ્યું હોય એમ લાગતું નથી. નીતિને એક મધ્યમમાર્ગ ગણવાથી, પ્લેટો પણ એક મૂલ્ય સદગુણ ગણતો હોય તો તે મિતહારીનું કે મિતત્વનો છે. અને એના ધર્મ કે ન્યાયથી એને બાએ જ જુડું પાડી શકાય છે. મધ્યમમાર્ગી બૌદ્ધધર્મમાં પણ મિતત્વના શુણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જૂઓ નેટલશિપ પૃ. ૩૮-૩૯. પ્લેટો-પોલિટિક્સનો સંવાદ- 'Metron' = Measure = માત્રા. -દ્રાહલીયસનો સંવાદ 'To Peras' - Limit - as first Philosophical virtue.

૨૯. ૩૫૦.

૩૦ Evil as the principle of disintegration in states and men.

૩૧ ધર્મ = function પુ. ૧. ૩૫૨-૫૩-૫૪.

૩૨ પુ. ૯. ૬૦૧.

પુ. ૧૦

પકડવાનો છે; લગામનો ઘોડાને કબજે રાખી ચક્રવાનો. જે વસ્તુ જેટલે અંશે પોતાનો ધર્મ ખૂબજે છે કે નથી બળવતી એટલે અંશે એનામાં ઉત્કૃષ્ટતા ૩૭ કે અધમના છે. મનુષ્ય આત્માના ધર્મ, જુદા જુદા સહજુઓમાં વ્યાપક છે, અને જેટલે અંશે આત્મા પોતાનો ધર્મ બળવે, મુશ્કેલી થાય, તેટલે અંશે તે ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. અને એનામાં 'અર્થ' આવીને વસે છે. પણ અધર્મી આત્મા 'અર્થ વિરીત' છે. આ રીતે પણ ફરીથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મ-ન્યાય-સહજુ એ ખીલવવામાં જ મનુષ્યની ખરી ઉત્તિ છે.

ઉપરની આખી ચર્ચામાં આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ, કે સોફિસ્ટિકનો પ્રતિપક્ષ બાલ વ્યવહાર કે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર પોતાનું સ્થાન લઈ બધી દલીલ કરે છે, ન્યારે સોફિસ્ટિક પોતે પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને હડસેલા મારી મારીને ચારિત્ર્યમીમાંસા^{૩૪} અને ચિત્-શાસ્ત્રની આંતરિક બૃમિદા ઉપર લઈ જઈને એમને જુદા પાડે છે, અને એમના મનનું સમાધાન કર્યો વગર, પોતાનો મુદ્દો સિદ્ધ કરે છે.^{૩૫} મુખ્યચર્ચા કરનારાઓ-જ્ઞાઉકન તથા એરિષ્ટમેન્ટસનું પણ આ જ દહેવું છે, કે-આટલું સિદ્ધ થયું છતાં અન્યાયી માણસ સુખી હોય છે, ન્યાયી થવામાં માલ નથી પણ ન્યાયી દેખાવામાં જ માલ છે, કારણ ન્યાયનો દેખાવ માત્ર રાખી અન્યાયી માણસ ગમે તે અર્થ સાધી શકે છે.

ન્યાયની ઉત્પત્તિ વિષેના મતો

ન્યાયની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે.^{૩૬}

દરેક માણસ સ્વભાવથી સમજે છે, કે અન્યાય કરવો એ લાભદાયક છે અને અન્યાય સદન કરવો એ હાનિકારક છે. પણ ન્યારે લોકોએ અદર અંદર બહુ અન્યાય કર્યો, અને બહુ અન્યાય સલાહ, ત્યારે એમણે બેગા મળી વિચાર કર્યો કે હવેથી એમ ન કરવું. આથી ન્યાયનાં ધારણાં પડ્યાં. પણ અન્યાય કરવો અને અન્યાય સહીવો એ જાતના લાભ અને હાનિ વચ્ચેનું ન્યાય એક સમાધાન માત્ર છે.^{૩૭} મનુષ્ય પોતાની 'નૈસર્ગિક' સ્થિતિ છોડી દઈને 'સ્વાભાવિક' રીતે અનુભવથી ન્યાય અન્યાયનાં ધારણાં પડે છે. ૩૮ તે પણ મનમાં તો

૩૩ Argument from Excellence and Ends.

૩૪ Ethics મારે એ શબ્દ સારો લાગ્યો છે. મીક શબ્દ "ethos" એટલે નીતિ નહિ, પણ બહોળા અર્થમાં ચારિત્ર્ય થાય.

૩૫ His arguments admit of no reply and produce no conviction - એના જેવું સોફિસ્ટિકના પ્રતિપક્ષીઓને પણ થતું દશે.

૩૬ ૩૫૮-૩૫૯.

૩૭ સરખાવો હોમર અને ફોસો. અંગ્રેજ હોમરે આ સિદ્ધાન્તની મદદથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે રાજા ગમે તેમ કરી શકે, કારણ એ સામાજિક ન્યાયનાં ધારણાંથી પર છે; ન્યાય અન્યાયનાં ધારણાં એને લાગુ પડી શકે નહિ. ફોસોએ આથી ઉલટું એમ સિદ્ધ કર્યું કે રાજા દરપટી લોકોને જ વશ છે, અને લોકો ગમે ત્યારે પોતાનો કરાર Social Contract રદ કરી એને હાડી મૂકી શકે.

૩૮. આપણી બાયામાં નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક એવા બે જુદા જુદા શબ્દો છે. નૈસર્ગિક એટલે કારણની સ્થિતિ વિશેનું, અને સ્વાભાવિક એટલે મનુષ્ય સ્વભાવ વિશેનું-

એ એટલું સમજ છે, કે અન્યાયથી પોતાનું હિત, અને ન્યાયાચરણથી પારકાનું હિત સધાય છે. ૩૯

આદર્શ સમાજનું ચલુતર

આટલી ચર્ચા આપણને પુરતકના મુખ્ય મુદ્દાઓ આગળ લાવે છે, એ મુદ્દાઓ એ છે. (૧) ધર્મ અધર્મનું સ્વરૂપ (૨) એમનાથી થતા લાભાલાભ. ધર્મના સ્વરૂપ વિષેની સાધારણ વ્યાખ્યા તો ઉડી ગઇ. હવે સોક્રેટિસને પોતાને જવાબ આપવાનો વારો આવે છે. અને વ્યક્તિગત ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તથા એના લાભાલાભ શા છે તે નિશ્ચિત કરવા સોક્રેટિસ પહેલવહેલાં સમાજમાંથી ધર્મનું તત્ત્વ શોધી કાઢવા કહે છે. કારણ સમાજમાં ધર્મ મોટા રૂપે હોય, અને જરૂરી નગરે ચડે. પણ કોઇ રૂઢિચઢ સમાજને ન લેતાં જો આપણે કોઇ નવા ઉગતા સમાજને લઇએ, તો તેમાં ધર્મ પણ એવી જ સ્થિતિમાં (એટલે કે ઘડાવાની) હશે. ૪૦ આ ઉપરથી પ્લેટો પોતાનો આદર્શ સમાજ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ૪૧ રચે છે.

મનુષ્યને જરૂરીઆતો છે, માટે સમાજનું બ'ધારણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. એ જરૂરીઆતો મુખ્ય ત્રણ છે. ૧. ખોરાક. ૨. લુગડાં. ૩. રહેવાને માટે ઘર. આ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે પહેલાં તો સમાજમાં ત્રણ કે ચાર માણસો જ હશે. પણ આની પાછળ સુતાર અને લુહાર આવે, ભરવાડ અને ગોવાળ. આ ઉપરાંત બીજાં રાજ્યો સાથે વ્યવહાર કરવા, ચલણી નાણું તથા પરચૂરણ વેપારીઓ પણ આ સમાજમાં જોડાશે. નળા લોકો કે સ્ત્રીઓ પરચૂરણ વેપાર કરે, ૪૨ જે લોકોમાં બુદ્ધિ ઓછી પણ શારીરિક બળ વધારે હોય તે લોકો મજૂરી કરશે. આવી રીતે રહેતા લોકોનું જીવન-મુખમાં જશે. તેઓ મીજ-ખાનીઓ કરશે, પણ ભવિષ્ય પર ('ગરીબાઇ' આવે કે લડાઇ જાય એ ઉપર) નગર રાખીને તેઓ કરકસર પણ કરશે.

• મનુષ્યની સ્વાભાવિક જરૂરીઆતો ઉપર રચાએલો સમાજ આવડો હોય, પણ માણસો ધણી વાર કુદરતી જરૂરીઆતો પૂરી પાડવામાં જ સંતોષ માનતા નથી. અને કૃત્રિમ, અસ્વાભાવિક જરૂરીઆતો ઉભી કરે છે. આ જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા જતાં સમાજને પણ સ્વાભાવિક હદ ઓળંગીને કૃત્રિમ રીતે વધવું પડે છે. ૪૩ એથી નવી નવી જાતનાં એમ વાપરી શકાશે. અંગ્રેજીમાં આ ભેદ દર્શાવવા બે શબ્દો નથી, પણ એક જ શબ્દ છે, natural, Nature=કુદરત, nature=સ્વભાવ. આથી હોબ્સમાં ધણી વાર વિરોધ આવે છે. મીકમાં પણ આ જ અસ્પષ્ટતા છે.

૩૯. ૩:૦.

૪૦. Added Determinants and Concomitant variation. See Infra. 437-438.

૪૧. In Idea શબ્દ છે. એ શબ્દ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પહેલવહેલો અર્થ આવે છે.

૪૨. લોક. ૯૧૮-૧૯. ત્યાં પરચૂરણ વેપારમાંથી થતાં અનિષ્ટાનું વર્ણન આપ્યું છે. તથા સ્ત્રીઓને એ ધંધો સોંપ્યો છે. (૧)

૪૩. જરૂરીઆતો બે જાતની (૧) સ્વાભાવિક અને (૨) કૃત્રિમ. એ જ રીતે મુખ્ય પણ બે પ્રકારનાં છે (૧) સ્વાભાવિક અને (૨) કૃત્રિમ. જૂઓ પુ. ૮. ત્યાં

માણસો સમાજમાં પેદા થાય છે. અને એમના સ્વભાવો પણ વિચિત્ર અને નવીન હોય છે. આવા લોકોમાં પ્લેટો દરિયો, ખાનગી શિક્ષકો,^{૪૪} આવાઓ, કદોષઓ, નટો, કોન્ટ્રા-કટરો, હજીમો (!) ચિત્રકરો વગેરેની ગણના કરે છે. આવા સમાજમાં લોકોની તંદુરસ્તી ખરાબ હોય એથી વૈદ્યોની પણ વધારે જરૂર પડશે.

વિમદ્ધ કે લડાઈની ઉત્પત્તિ

આ રીતે જ્યારે સ્વાભાવિક યોગ્યોગ્યતાના ધોરણને વળીને આપણો સમાજ મોટો થાય, ત્યારે અસ્વાભાવિક લોભવૃત્તિને વધ થઈ આપણો સમાજ ખીળ સમાજ પાસેથી એની જમીન કે ધન છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કરશે. કૃત્રિમ જરૂરીઆતોના સેવનથી જ વિમદ્ધની વૃત્તિ ખીળ રોપાય છે. ^{૪૫} જે વૃત્તિ વિમદ્ધ રોપે છે, એ જ અંગત કે સામાજિક આંતરિક અનિષ્ટો પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ ધનલોભને લીધે ખીળના પર આક્રમણના રૂપે લડાઈ ન કરતાં પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ પોતાના રક્ષણાર્થે જ લડાઈ કરવા જશે. આદર્શ સમાજમાંના ક્ષત્રિયો^{૪૬} અજવાન હશે પણ ધનવાન નહિ હોય. આથી ખીળું કોઈ રાજ્ય એમની સાથે લડવા નહિ આવે- 'ખીળું કોઈ રાજ્ય' એમ કહેવું એ જ ભૂલભરેલું છે. કારણ ખીળું કોઈ રાજ્યમાં આપણા જેટલું ઐક્ય નહિ હોય, અને એથી ખીળું રાજ્યોને આપણે રાજ્ય નહિ પણ રાજ્યો કહેવાં જોઈએ. ^{૪૭} આપણા આદર્શ સમાજમાં ૧૦૦૦ થી વધારે ક્ષત્રિયો નહિ હોય, અને આપણા સમાજની સમસ્ત વસ્તી આ સંખ્યા સાથે ઐક્ય જળવાઈ રહે એટલી દશે.

પ્લેટો પોતાનો આદર્શ સમાજ રચે છે, પરંતુ એ પોતે ઘીંટ છે એ ખાખર. કોઈ વખત બુલનો નથી, એ બંધન ઓળંગી શકતો નથી. ઘીંટ અને ઘીંટ, સેક્સનીઝ અને હેસેનીઝની વચ્ચે જે લડાઈ થાય તેને માત્ર આંતરિક અણગમતાવ કે અંતઃપ્રક્રોધ કહે છે. આવા અંતઃપ્રક્રોધ વખતે જળવવાના નિયમો પ્લેટોએ નક્કી કર્યા છે,^{૪૮} અને એ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ઘીંટ ખીળ ઘીંટને ગુલામ બનાવો એકે નહિ, અથવા ગુલામ કરવામાં મદદ કરે નહિ.

ગુલામી રાજ્ય તથા માણસનું વર્ણન કરતાં ગુણના (Pleasures) પ્લેટો ઉપર પ્રભાવે બાગ પાડે છે.

^{૪૪} ખાનગી શિક્ષકો પણ-Sophists. સોફિસ્ટિસને સોફીસ્ટ ગણી એથેન્સે એર ૯૬ મારી નાંખ્યો, એથી એમના તરફ પ્લેટોની આવી લાગણી હતી.

^{૪૫} સરખાવો ફોટો-૧૬. જ્યાં લોભને વિમદ્ધનું મૂળ માન્યું છે.

^{૪૬} મજ અર્થમાં સમાન ગાયતે જતિ-Guardians.

^{૪૭} ૪૨૨-૪૨૩.

^{૪૮} અંતઃપ્રક્રોધ Disscord, (Civil war) નિયમો માટે જુઓ પુ. ૫.

(૨) લડાઈના મેદાનમાં મૃત્યુ પામેલાઓનાં શબ્દો અપમાન ન કરવું. એટલે કે શબને હાલુ નહિ, અને એનાં અંગોને ખરાબ કરવાં નહિ. ૪૯.

(૩) લડાઈમાં જે શત્રુ હાથમાં આવે એ દેવો પાસેં મંદિરોમાં ધરાવવાં નહિ.

(૪) ગ્રીક પ્રદેશ હાલુ નહિ, ધર બાળવાં નહિ.

(૫) ગ્રીક લોકો એક જ લોકોના છે, અને સગાઓ છે, એથી અંતઃપ્રકાપને વખતે પણ એમની સાથે કુટુંબીઓના જેવું વર્તન રાખવું—કારણ સ્વભાવથી કે જન્મથી દુશ્મન હોય એવા તો જંગલી લોકો જ છે. ૫૦

(૬) વિજેતા પણ પરાજિતનો પાક લઈ શકે, પણ એમના મનમાં અંતે તો સુલેહ કરવાનું જ હશે.

(૭) લડાઈ દરમીયાન જનસામાન્યને ત્રાસ આપવો નહિ. કારણ લડાઈ કરવામાં થોડાં લોકોનો જ હાથ હોય છે, અને બીજાં સ્ત્રી, પુરુષો, અને બાળકો તો એમનાં મિત્રો છે. ૫૧

આ નિયમો રાખવાનું કારણ એ છે, કે ગ્રીક લોકો સુધરેલા છે, અને આપણો આદર્શ સમાજ જંગલી નથી—એટલે કે ગ્રીક છે.

આદર્શ સમાજમાં કેળવણી

લડાઈની આ જરૂરીઆત પૂરી પાડવા માટે આપણા સમાજમાં ક્ષત્રિય વર્ગની ખાસ જરૂર પડશે. ક્ષત્રિયમાં વીર્ય, શૌર્ય, અને શારીરિક બળ હશે, પણ તે સાથે વિવેકની પણ શક્તિ હશે.

આદર્શ સમાજના શાસનકર્તામાં નમ્રતા અને શૌર્ય, વિવેક અને વીર્ય એવા દેખીતા વિરોધી ગુણોનો વિકાસ હોવો જોઈશે, અને એટલા માટે એમને ખાસ કેળવણી આપવી જોઈશે.

પ્લેટો કેળવણીના બે મુખ્ય ભાગ પાડે છે. એક તે કલાની ઉપાસના અને બીજી તે શારીરિક કેળવણી—ગ્યામન. ૫૨.

આ નિયમને પ્લેટો ઠેક સુધી છોડતો નથી. એક વાર કેળવણી વિષેની સાદી ચર્ચા કર્યા પછી આ પુસ્તકમાં બે ત્રણ વાર ફરી ફરીને એના એ વિષય ઉપર પ્લેટો પાછો આવે છે. શરૂઆતમાં કલાની ઉપાસનામાં એ માત્ર સાહિત્યનો સમાવેશ કરે છે, અને એના—ખરૂં અને

૪૯. કારણ ‘સાચો દુશ્મન’ તો એમાંથી જ તો રહ્યો છે.’—To spoil the dead એમ લખેલું છે.

૫૦. Barbarians એરિસ્ટોટલ પણ ગ્રીક હોવાનું જન્મન જોળંગી શક્યો નહોતો. એલેક્ઝાન્ડર ન્યારે દુનિયા છતવા નીકળ્યો ત્યારે એણે એમ શીખામણ આપેલી કે—ગ્રીક અને જંગલી લોકોને જુદા જ રાખજે. Draw hard and fast the line between the Greeks and the barbarians વગેરે.

૫૧. Distinction between Civil and Military Population.

૫૨. Music—‘Mousike’ ગ્રીક લોકો કલાની. સાત દેવીઓ છે એમ યાનના. ગ્યામન—‘Gymnastike.’

ખોટું-એવા એ ભાગ પાડે છે. આમાં ખોટું સાહિત્ય પણ એ જાતનું છે-ખરાબ ખોટું અને સાફ ખોટું. ૫૩ દાખલા તરીકે, પ્લેટો પોતે જો કે દેવોમાં માનતો નથી, પણ એ એટલું જાણવે છે કે જો દેવો વિષેની વાતો ખોટી છે, પણ એ વાતોમાંની કેટલીક સારી છે અને કેટલીક ખરાબ છે. દેવો જુદું બોલે વગેરે ખરાબ ખોટી વાતોને આદર્શ સમાજમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી. લોકોમાં કેવી વાર્તાઓ પ્રચલિત થયા દેવી એ વિષય અર્થમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ પણ પ્લેટો નક્કી કરી લે છે.

ઇશ્વરના સ્વરૂપ વિષેના સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઇશ્વર સારો છે, માટે ખોટા અને ખરાબનો એ પિતા હોય શકે નહિ. એટલે કે દુનિયામાં જે દંધ ખરાબ છે, એને માટે ઇશ્વરને જવાબદાર ન ગણતાં આપણે એના અસ્તિત્વ માટે ગમે તે કારણ શોધી લેવું. ૫૪ જે સાફ છે એટલુંજ ઇશ્વરે સર્જ્યું છે.

(૨) ઇશ્વર જાદુગર નથી, અને જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરતો નથી. કારણ તે પૂર્ણ છે, અને જે પૂર્ણ છે એ બદલાઈ શકે નહિ-કારણ જે દંધ બદલાય છે, તે કાંતો પોતાની અંદરથી જ બદલાય, નહિ તો બહારથી બદલાય. પણ ઇશ્વર પૂર્ણ છે તેથી એને પોતાની મેળે બદલાવાની જરૂર નથી, અને એને બહારથી કોઈ બદલી શકે નહિ.

(૩) ઇશ્વર જુદું બોલતો નથી, કે જાદુ રમતો નથી. ૫૫ આપણે કાંતો દુરમન સામે જુદું બોલીએ, અગર તો કોઈ ગાંડા મિત્ર આગળ. પણ કોઈ ગાંડા ઇશ્વરનો મિત્ર નથી. અને ઇશ્વરને કોઈ ચતુ નથી. આથી ઇશ્વરને જુદું બોલવાનો પ્રસંગજ ઉભો થતો નથી.

આ સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ દલાકારોએ અને કવિઓએ જે જે ખોટી ખરાબ વાતો ઉપજાવી કાઢી છે એ સમાજમાં પ્રચલિત થયા ન દેવી. કવિઓ સામેનો આ એક મુદ્દો છે.

સમાજના ક્ષત્રિય રક્ષકોમાંથી મૃત્યુનો ભય કાઢી નાખવાનો છે. સૌર્યની સાથે ધૈર્યના ગુણ પણ એમણે કેળવવાનો છે. કોઈના મૃત્યુ પાછળ તેઓ રડશે નહિ, અને મોટેથી બહુ દસરી પણ નહિ. કારણ રડવા અને દસવાથી માણસનો નિશ્ચય શિથિલ બને છે. ૫૬

ત્રીજો ગુણ તે મિતત્વનો છે. મિતત્વ એટલે બાલ આચાર્ય અનુપાલન અને આંતરિક મિનાદારીપણું. કવિઓ ઘણી વાર દાર્થી ચક્રચૂર થયેલા ચોદાઓનું વર્ણન કરે છે, એ બાબત પણ કવિઓની વિરુદ્ધ જાય છે.

૫૨. Good lies અને Evil lies જુઓ ૩૭૭. ડી. સરખાવો જર્મન ફિલસૂફ નિચા. પ્લેટો એમ માને છે કે કેટલીક વાતો ખોટી હોય તોપણ જીવનને હલામય અને મંદ બનાવે છે. એ કહે છે. that which is useful is Good જર્મન ફિલસૂફ નિચ એમ કહેતા કે That which is life-giving is Good જે દંધ જીવન બહે છે એજ સાફ છે, જુકાણાના આવા ઉપયોગ વિશે મતભેદ થવાનો સંભવ છે. જે દંધ જીવન બહે એ સાફ છે જ, જતું એ જીવનની વ્યાખ્યામાં જ બહુ મતભેદ આવી જાય છે.

૫૪. સરખાવો Pragmatists ની theory of Finite God.

૫૫. પ્લેટો, જાંતરમંતરની વિરુદ્ધ-લૌ. પુ. ૧૧.

૫૬. પ્લેટો, કારણની વિરુદ્ધ-લૌ. પુ. ૫. ૭૩૨.

આદર્શ સમાજમાં કવિઓનું સ્થાન

ઉપર જણાવ્યા તેવા ધણા નાના નાના મુદ્દાઓ કવિઓ વિરુદ્ધ જાય છે. પ્લેટો પોતે કવિ હતો છતાં પોતાના આદર્શ સમાજમાંથી એવા કવિઓને હાંકી કાઢ્યા છે. કવિઓ ખોટું શીખવે છે, એટલું જ નહિ પણ ખરાબ શીખવે છે. આ મુદ્દા ઉપરાંત પ્લેટો પોતાની ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ, કવિઓ સામે એક બીજા પણ દલીલ લાવે છે.

આપણે શરૂઆતમાં જોયું કે કેઈ સૂચન પલંગ પલંગ-તરવનું અનુકરણ માત્ર કરે છે. આપણો પલંગ તરવની દૃષ્ટિએ સત્ નથી, પણ અસતથી જોનાએલો છે હવે ચિત્રકાર કે કલાધર એવા પલંગના અસંખ્ય દેખાવોમાંના એકનું જ અનુકરણ કરે છે. આથી ચિત્રપટ પર ચિત્રરેલો પલંગ મૂળ તત્ત્વના અનુકરણનું પણ અનુકરણ છે, પ્રતિબિંબનો પણ પડધો માત્ર છે. એટલે કે ચિત્રકાર એવડો ખોટો છે. આ રીતે કવિ પણ માત્ર વર્ણન જ કરે છે. એને તત્ત્વની ખરી ઓળખ નથી, એનું જ્ઞાન ક્ષીણ છે. મોચી કે પોદ્દો ખરેખર કેવો હોય એનું એને જ્ઞાન હોતું નથી. એનો અભ્યાસ જુદા જુદા દેખાવોમાં શરૂ થાય છે, અને એમાં જ પરિણમે છે. જેને કંઈ થતાં ન આવડે (મોચી કે કુંભાર કે લુહાર) એ કવિતા લખવા બેસે છે. આ કારણથી પ્લેટો કવિઓને દેશનિકાલ કરે છે, અને જેને રહેવું હોય તેમણે સમાજના રક્ષકોની આજ્ઞાનુસાર પોતાની કૃતિઓ રચવી. ૫૭

કેળવણી (ચાલુ)

આટલું વિષયાન્તર થયા બાદ વળી આપણે આદર્શ સમાજના રક્ષકોની કેળવણીના પ્રશ્ન પાસે આવીએ છીએ. કેાઈ પણ સદ્ગુણને પૂરેપૂરી રીતે જાણવા માટે આપણા સમાજના રક્ષકોએ તેનું તાત્ત્વિક રૂપ જાણવું પડશે. ૫૮ મિતન્ય, શૌર્ય, વીર્ય, ધૈર્ય ૫૯ વગેરે ગુણોનું તત્ત્વ જાણવું આવશ્યક છે, અને આ બધા જ્ઞાનને લઈને સૌંદર્ય તરફ એમની અભિરુચિ વધશે, અને સુંદર આત્મા શરીરને પણ સુંદર કરશે. ૬૦ કલાની ઉપાસનાનું અંતિમ લક્ષ્ય પણ આ જ છે.

૫૭. પ્લેટો કરુણ રસથી ભરપૂર નાટકની વિરુદ્ધ છે. કારણ નાટક એક માણસને બીજાના પાઠ ભજવવાનું કહે છે એ અક્ષમ્ય છે. આદર્શ સમાજમાં એક માણસ તે એક જ રહેશે, બીજો નહિ થાય. કવિ પોતે સાદું વર્ણન કરતો હોય એવી કવિતા પ્લેટો ચાલવા દે. આવી જ રીતે સંગીતમાંથી પણ બહુ અટપટા રાગોને પ્લેટો તિલાંજલી આપે છે, અને એવાં વાદ્યોને પણ શૌર્યરસથી ભરપૂર એવા રાગ, તથા વાદ્યમાં માત્ર લાયર અને હાર્પ અને ભરવાડો માટે પાવો આટલું આદર્શ સમાજ માટે બસ છે. આ માટે જુઓ પુ. ૩ તથા ૧૦.

૫૮. 'eidos' = form = તાત્ત્વિક સ્વરૂપ.

૫૯. શૌર્ય = Active Courage. ધૈર્ય = Passive Courage. (એરિસ્ટોટલ)

૬૦. ૪૦૩. સી. ડી.

દેહાની માફક વ્યાયામના અભ્યાસમાં પણ આપણે સાદાર્થ રાખવાની છે. માત્ર શરીરને જ દસરતી દરવું એમ નહિ, પણ વ્યાયામે મનુષ્ય સ્વભાવના સૌંદર્યના ભાગને વિદેશાવે લેઈએ. પણ શરીરે લેશવર લોકો અહિંને વખને ભાંગી પડે છે. આમ ન થાય માટે મિતા-દારીપણું જરૂર છે. દેહાની ઉપાસના તથા વ્યાયામ બંનેનું અંતિમ લક્ષ્ય, તો આત્મા તથા શરીરને સંગીતમય બનાવવાનું છે. વ્યાયામથી શરીર તંદુરસ્ત (સંગીતમય) બને છે; અને દેહાથી આત્મામાં પ્રમિતત્વ કે સંગીત વસે છે; છેવટે તો બંને આત્માને જ સુંદર બનાવે છે.

વૈદ્યો અને વદીલો

દેહાની ઉપાસના તથા વ્યાયામ એ બંને જાતની કેળવણીના સમતોલપણમાં જ સૌંદર્ય છે. જો કોઈ દેહાની ઉપાસના છોડી દે, તો એથી એનો આત્મા રોગિષ્ઠ બને છે. અને એવો માણસ કોઈ જાણે નહિ. કોઈમાં ન્યાય માગવા ખાતર જવું નહિ, પણ કોઈ જવાની ખાતર જ જવું એ દુર્ગુણ છે. આવી જ રીતે શારીરિક વ્યાયામ વગર શરીર દેહ રોગનું ઘર બને છે. સારી કેળવણીના અભાવે સમાજમાં વદીલો તથા વૈદ્યો વધે છે, અને એ બંને રોગનાં ચિહ્નો છે. એટલા દહે છે “ આપણી આધુનિક આયુર્વેદ પદ્ધતિ માત્ર રોગોને જ કેળવે છે, પણ જૂના કાળમાં એસ્ત્રેપીઅસ સાડું ઔષધ આપતો.” આદર્શ સમાજના લોકોને માંદા પડવાની નવશ નહિ મળે. જે માણસની આખી જીંદગી પોતાના શરીરની સંભાળમાં જાય છે, તે દેહી સદૃશી થઈ શકતો નથી.

આદર્શ સમાજના રક્ષકોની કેળવણીનો આ પહેલો અરસો છે. જેમાં થું થું ન શીખવાનું એના તરફ એટલું લક્ષ વધારે જાય છે. આ બેવડી કેળવણીથી તેઓ ન્યાયી થશે. અને પોતાનો નિઘ્રય કે અભિપ્રાય બીજીની કે અનિશ્ચય આનંદને લઈને બદલશે નહિ.

૧૧. પુ. ૭ માં પોટો બીજો અરસો તૈયાર કરે છે. ક્રીસ્ટીનીના અભ્યાસ માટે પરિપક્વ વય અને કસ્ટ જુદી લેઈએ, એમ એટલું પહેલાં માનવું હતું, તે બદલીને પુ. ૭. ૫૩૭ એ. માં એ એમ કહે છે, કે કોઈ પણ સખત અભ્યાસ મુલાવરણમાં જ થઈ શકે છે. દેહાની ઝોળખાણ તો છાત્રોને નાનપણથી દરવચમાં આવે છે, અને એમાં જે દેહ નિઘ્રયી લાગે એમને પસંદ કરવા. ૧૭ થી ૨૦ વર્ષ સુધી વ્યાયામ ચાલે છે. પછી ૨૦ થી ૩૦ વર્ષ સુધીના વખતમાં જે જે વિજ્ઞાનોના સિદ્ધાન્તો સમજે એમણે માત્ર ઝોળખાણ કરી દેાય, તે વિજ્ઞાનોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાનું આવે છે. આમાં પહેલું ગણિત, બીજું ભૂમિતિ, ત્રીજું ધનદ્વિમિતિ, ચોથું ખગોળવિદ્યા, પાંચમું સંગીત (Acoustics-Harmonics સ્વરગાન), અને છેવટે આટલા અભ્યાસ પછી આ જ્યાં યાત્રોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોને બેરો-બર મનમાં ઉતારી એનો સમન્વય ૩૦ થી ૩૫ વર્ષ સુધી કરવાનો છે. આ અભ્યાસનું નામ જ તત્ત્વચિંતન “ dialectic ” ૩૫ કે ૩૬ વર્ષ ક્રિસ્ટીનીના અભ્યાસ થઈ ગયા બાદ જે આ પરીક્ષામાંથી પાર પડે એને ૧૫ વર્ષ સુધી દુનિયાના વ્યવહારમાં જાગ લેવાનો છે. એ ૧૫ વર્ષ સુધી દંદક લશ્કરી સેવા એણે કરવી, અને ૧૦ વર્ષની હામર પછી એ સમાજનો ખરો યાત્રાનર્તક થઈ શકે. (પુ. ૭. ૫૩૭ થી ૫૪૧.

મોટાઓ નાનાઓને કેળવણી આપશે, અને જે સારામાં સારા હશે, તે સમાજ ઉપર રાજ્ય કરશે. (૪૧૨. સી.) રાજ્યકર્તાઓમાં લોકો તો હશે જ નહિ, કારણ ખર્ચ સત્ત્વ કે સોનું એમના પોતામાં જ છે એમ તેઓ સમજશે. વસ્તુઓને અપરિચિત કરશે. એમને ખાનગી ઘર હશે નહિ. તેઓ સામાન્ય રસોડે જમશે, અને પોદાઓની માફક રહેશે. એમને પ્રજાજનો તરફથી આપ્યા વર્ષના નિભાવ માટે માત્ર અમુક જ રકમ મળશે. આવી રીતે આપણો સમસ્ત સમાજ સુખી થશે.

કોઈ એમ કહે કે આમાં રાજ્યકર્તાઓ તો સુખી નથી, તો તેના જવાબમાં આપણે એમ જણાવીશું કે રાજ્યના કોઈ એક જ વર્ગનું બાહ્ય સુખ કે એશઆરામનાં સાધનો વધે તેથી આખું રાજ્ય સુખી થતું નથી. જે રાજ્યકર્તાઓ એશઆરામ માગે છે, તેઓ પોતાનું સુખ લક્ષ્યમાં રાખી, આપણા સમાજને શોધેલ બનાવે છે. આદર્શ-સમાજમાં કોઈ પણ અતિશય ધનવાન કે અતિશય ગરીબ નહિ હોય. ધનથી માણસ આજસુ બને છે; અને દારિદ્ર્યથી સહ્યુણ કેળવાતો નથી, અને માણસ ઉલટો હુલ થાય છે. એ બન્ને અસંતોષનાં મૂળ છે; અને આદર્શ સમાજમાં અસંતોષ, આજસ કે હુલ તો નહિ હોય.

આદર્શ સમાજના શાસનકર્તાઓને સારી કેળવણી મળી હશે એટલે સર્માજીવ્યવસ્થા વિશેના નાના નિયમો તેઓ પોતાની મેળે ધડી લેશે, જેવા કે-છોકરાઓએ માથાપેને કેટલું માન આપવું, કેવા જોડા પહેરવા, કેમ વાજ ઓળવા વગેરે વગેરે. આપણે આવી વિગતમાં હિતરવાની જરૂર નથી, કારણ આપણે માત્ર નિયમો જ ધડીએ, એથી કંઈ લોકો સુધરી જવાનાં નથી. સમાજ જ પોતે ખરાબ હોય, તો એવાં ધારાધારણીથી કંઈ શયદા નથી. અને સમાજ સારો હોય, તો એ પોતાની મેળે એવા નિયમો ધડી લેશે.

ધર્મની શોધ

આવી રીતે સમાજ રચીને, પ્લેટો હાથમાં 'દીવો આપીને' સોફેટિસને ધર્મ અને ન્યાયની શોધમાં મોકલે છે. પ્લેટોની ચારિત્ર્યમીમાંસા મુજબ મુખ્ય સહયુક્તો ચાર છે. વિવેકશુદ્ધિ, શૌર્ય, પ્રમિતત્વ અને ધર્મ. આપણે જો પહેલા ત્રણને શોધી ચક્રીએ, તો પાછળથી ધર્મ એની મેળે જડી આવશે, અને આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્લેટો આગળ ચાલે છે. ૧૩

આપણા સમાજમાં વિવેકશુદ્ધિ હશે જ. વિવેકશુદ્ધિ એટલે જેની મદદથી માણસ સલાહ આપે છે તે. એ સલાહ તે કંઈ સુતારી કે લુહારી કામતી નથી. કોઈ પણ અમુક ધંધાને લગતી સલાહને આપણે હઠાપણુ નહિ કહીએ. કોઈ અમુક વિભાગ માટે નહિ, પણ સમસ્ત સમાજ વિષે સલાહ આપી શકે, એવા રાજ્યકર્તાઓને લાભને આપણા સમા-

૧૨. ૪૨૫. સી.

૧૩. Method of Residues-“ સખ સખ હી લે લેઓ, હમ હમેરી ફાદ-તાહું ” ત્યાં પણ આ જ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે. જૂઓ. પુ. ૪. ૪૨૮.

જતાં વિવેક છે, એમ આપણે કહીશું. રાજ્યકર્તાઓ સમાજમાં પ્રમાણમાં યોગ્ય હશે તેથી હદાપણું તત્ત્વ નાનામાં નાનું હશે.

ખીએ ગુણ સીધોનો છે. એ આપણા ચોદાઓમાં હશે. ખીએ ગુરૂનીર હોય કે ન હોય, તેથી કંઈ આપણા સમાજ ગુરૂનીર કે નમાસો નહિ કહેવાય. સાચી ન ખીનું એ વિશે ચોદાઓમાં ખરો મત ૧૪ હશે.

ખીએ ગુણ તે પ્રમિતત્વનો છે. બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને નોકરમાં ૧૫ વાસના તથા કન્ધાનું પ્રાપ્ત્ય વધારે હોય છે. આથી વાસનાનું તત્ત્વ આપણા સમાજમાં સીધી મોટું હશે. રાજ્યકર્તાઓ અને ચોદાઓ સંખ્યામાં યોગ્ય હશે. આ ત્રણે વર્ગની વચ્ચે સદકાર રહે એટલા માટે ચોદાઓએ તથા ખીએ પ્રજાજનોએ રાજ્યકર્તાનું એટલે કે શુદ્ધિતત્ત્વનું શાસન કળા રાખવું જોઈએ. આમ થાય તો જ આપણા સમાજમાં સપ્રમાણતા આવી શકે. એ સપ્રમાણતા એટલે જ પ્રમિતત્વ. આથી સમજશે કે પ્રમિતત્વ એ કોઈ પણ એક જ વર્ગના ખાસ ગુણ નથી, પણ એ બધા વર્ગોના આંતરિક સંબંધની સપ્રમાણતામાં રહેલો છે.

આથી આંતરિક સપ્રમાણતા કેવી રીતે જળવાય એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. એનું નિરાકરણ કરવા જતાં પહેલાં મિતત્વનો એટલો વિશાળ અર્થ લેવો પડે છે, કે તેને ધર્મથી બાંધે જ બુદ્ધિ પાડી શકાય.

અને ધર્મ ૧૬ એટલે ખીનું કંઈ જ નહિ, પણ સૌ પોતપોતાની ધર્મ બળવે તે. ધર્મની શોધમાં, આખો સમાજ ગૂંચા બાદ, આ વ્યાખ્યા જોઈને આપણને કદાચ નિરાશા ઉપજે. પણ જો રીતે દાઢનો ધર્મ પકડવાનો છે, તે જ રીતે સમાજમાં વ્યક્તિનો ધર્મ પોતાનું કામ કરવામાં રહેલો છે. જો સૌ પોતપોતાનું કામ કરે તો વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના મંત્રાધ સારી રીતે જળવાય, અને સમાજમાં સપ્રમાણતા આવે, પ્રમિતત્વ પરિણમે અને નૈક્ય સંધાય. આ રીતે જોતાં ધર્મના કરતાં પ્રમિતત્વના ગુણને મોટું રચાન મળે છે, એમ કહેવું હોય તો કહેવાય. કારણ ધર્મ એ સાધન થાય છે, અને પ્રમિતત્વ, સપ્રમાણતા એ એનું ધર્ય થાય છે, ૧૭

વ્યક્તિના બંધારણમાં ધર્મનો અર્થ

સમાજમાં ધર્મનું સ્વરૂપ નિયિન કરીને વ્યક્તિના બંધારણમાં ધર્મનો શો અર્થ છે એ વિષય પહેલાં લે છે. ઉપર આપણે પહેલાંનું મિતવાચ જોઈ ગયા, એથી સમજી શકીશું કે વ્યક્તિના બંધારણમાં વિવેકની સ્થિતિ શુદ્ધિમાં રહેલી છે, સીધું અર્થબાવમાં રહેલું છે,

૧૪. મન જ કારણ શુદ્ધિને જ અર્થ જાન થાય છે. વીર્ધનું તત્ત્વ ખરો યોગ્ય મન જ બોલી શકે.

૧૫. શુદ્ધિ ૪૩૦. સી.

૧૬. ધર્મfunction જેમાંથી નૈતિક ધર્મ માનવનાં તત્ત્વ દર્શી આવે છે.

૧૭. ડૉક્ટર વાલ્ડર દરિએ જોતાં નમામ મહાગુણ એક જ છે. આપણે કહી ચકીએ કે virtuous is an attribute, અને સત્ગુણ એક છે એ પહેલાં પોતે કહે છે. શુદ્ધિ ૪૩૩. સી. અને ૪૪૫. સી.

અને જુદી જુદી વાસનાઓ બુદ્ધિનું શાસન સ્વીકારે એમાં પ્રમિતત્વ રહેલું છે. મનુષ્ય-બંધારણમાં બુદ્ધિતત્ત્વ સૌથી ઝીણું છે, અને વાસનાનું તત્ત્વ બહુ મોટું છે; તો પણ વ્યક્તિનાં આ તત્ત્વો પોતપોતાનો ધર્મ બજાવે, અને વ્યક્તિમાં એકઠા સંધાય, અને સપ્રમાણતા વસે એમાં સુખ છે.

પ્લેટોની વર્ણવ્યવસ્થા

ઉપરની ચર્ચા પરથી આપણે જોઈ શકીશું કે પ્લેટો વ્યક્તિગત ચિત્તશાસ્ત્રને ૧૦ સમાજશાસ્ત્રનો પાયો માને છે. સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્વરૂપ ઘણે અંશે જુદું થઈ જાય છે, અને સામાજિક બંધારણને લક્ષમાં રાખીને લખાએલ ચિત્તશાસ્ત્ર ૧૦ વ્યક્તિગત ચિત્તશાસ્ત્રથી જુદું છે, એ સત્ય હજી એ દાખામાં સ્પષ્ટ થયું નહોતું. આથી વ્યક્તિના ચિત્તના જે જુદા જુદા ભાગલા પાડવામાં આવે છે, ૭૦ એ ભાગલાને સમાજના ચિત્રપટ ઉપર આરોપવામાં આવે છે, કે મોટા કરી દેખાડવામાં આવે છે; ૭૧ આદર્શ સમાજ રચવાની પ્લેટો પાસે આથી વધારે સારી પદ્ધતિ નથી. જ્ઞાતિબંધારણ આથી જે અસ્તિત્વમાં આવે છે. વ્યક્તિના ચિત્તના ત્રણ મુખ્ય ભાગો છે. તેથી સમાજમાં પણ ત્રણ મુખ્ય નાતો હોવી જોઈએ. વ્યક્તિગત ચિત્તના ભાગલાઓની સાથે શ્રમવિભાગ (Division of Labour) ને સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ આપીને જોડવામાં આવે છે. એટલે કે સમાજમાં બુદ્ધિપ્રધાન નાતનો ધંધો રાજ્ય ચલાવવાનો, વીર્યપ્રધાન નાતનો લડવાનો, અને ત્રીજું તે વાસનાપ્રધાન નાત. દરેકમાં વ્યક્તિચિત્તનો એક ભાગ પ્રધાનપણે હોય, અને તે સાથે દરેક માણસે પોતાનો ધંધો જ માત્ર કરવો, બીજામાં માથું મારવું નહિ, એ શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત સાથે જોડીએ એટલે જ્ઞાતિબંધારણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ શ્રમવિભાગનો સિદ્ધાન્ત એ જ ધર્મ. આવી રીતે જોતાં જ્ઞાતિબંધારણ પણ એક “ધાર્મિક” સંસ્થા થઈ જાય એ શક્ય છે. કોઈમાં અસાધારણ શક્તિ હોય, તો નીચલી નાતમાંથી ઉપરની નાતમાં જઈ શકે એ પ્લેટો જો કે કહે છે, પણ કોઈ માણસમાં શક્તિ છે કે નહિ, એ કોણ મક્કો કરે, અને કયા ધોરણથી નક્કી કરે એ વિષે જુજ જ ચર્ચા થઈ છે. આથી અંતે પ્લેટોએ રચેલ જ્ઞાતિબંધારણ જડ થઈ જાય એ સંભવિત છે. ૭૨

વળી મનુષ્યસ્વભાવના ત્રણ મુખ્ય ભાગોમાંથી પ્લેટો ચાર મુખ્ય જ્ઞાનિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે, એ બરાબર સમજાતું નથી. આ બાબત ચર્ચાતાં પ્લેટો પોતે કથાનો

૬૮. Individual (normal) Psychology.

૬૯. Social Psychology.

૭૦. Faculty અથવા Compartmental Psychologyના જેવા આ ભાગલા છે.

૭૧. Individual faculties are projected on the Social canvas એમ અંગ્રેજીમાં કહેવાય.

૭૨. ૪૨૮. ડી. માં નાત ખદેલી શકાય એમ પ્લેટોએ કહ્યું છે. પણ કલમ ૪૧૫ બી. માં લોકોની શુદ્ધતા બાબતે રાખેલી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પછી એ કેમ બને ?

આશય છે; અને દરે છે-એક નાત “સોનાની,” બીજી ‘રૂપાની,’ ત્રીજી ‘પિત્તળની,’ અને છેલ્લી ‘લોહાની,’ ૭૩ દરેક નાતવાળાને એમ સમજાવવું કે દેવોએ જ એમને એવા ઘડ્યા છે. આથી કોઈ બે નાતના માણસો વચ્ચે ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન નહિ થાય એમ પ્ષેટો માને છે. આવી વાતો જુલો છે એ પ્ષેટો કમુલ દરે છે, પણ રાજ્યકર્તાઓને સમાજના દિલની ખાતર જીદું બોલવાની છુટ એટલું જ નહિ પણ હક છે. ૭૪ વળી આપણે દિનદર જોઈએ, અને હાનિકારક જોઈએ એ ભાગલાઓ પાસે આવીએ છીએ. પણ જોઈએ કોઈ વખત દિલ દરે કે નહિ, અને જો દિલ દરે તો ખરું દિલ દરે કે જોઈએ દિલ દરે એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. અને વળી આપણે આપણો જ મનુષ્યસ્વભાવ કે સામાજિક બંધારણ એટલે આવી જાણના નથી કે આપણે આવા પ્રશ્નો ઉઠેલ દરી સપીએ.

આદર્શ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

આપણને એ નવાઈ લાગશે, કે કુતરાં અને સાધારણ પ્રાણીઓનો દાખલો લખતે ૭૫ પ્ષેટો એમ સાબિત કરે છે, કે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે કોઈ તફાવત છે જ નહિ. દારણુ શિકારને વખતે વાપ અને વાપણ પોતાનો જવાબ શું સરખી રીતે નથી કરતાં? આવી રીતે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. એ બન્નેને કલાની વિપાસના તથા વ્યાયામની એક જ જાતની કેળવણી આપવી જોઈએ. ૭૬, જે સ્ત્રીઓમાં સૌમ્ય તત્ત્વ હશે તે સૈન્યમાં જોડાશે, અને જેઓની જીદિ વધારે પડેલ હશે, તેઓ રાજ્ય દારમારમાં જોડાશે.

પરંતુ આ ઉપરાંત લગભગ પ્રશ્ન રહે છે. માનવિકત્વના વિષય સંબંધી જેમ બધાની સામાન્ય માલીકી હોવી જોઈએ, તેમ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ ઉપર પણ સમાજની સામાન્ય માલીકી હોવી જોઈએ એમ પ્ષેટો કહે છે. કુટુંબની સંસ્થાથી મનુષ્ય અત્યંત સ્વાર્થી તથા લીજો થાય છે, એવા પરિણામથી જ્યારા મારે, અથવા વિવાહમાંથી ‘મારું’ ‘તારું’ કોટી નાંખીને પ્ષેટો આ નિશય ઉપર આવે છે. ગાંધિબંધારણ અને સ્ત્રીઓની સામાન્ય માલીકી એ બે સંસ્થાઓ વચ્ચે શો સંબંધ છે, અને એ કેવી રીતે મેળ ખાય, એ બંનેબંધ સુદ વસું નથી. જુદિયાળી સ્ત્રીઓ જુદિયાળી પુરુષો સાથે અને તલપી વર્ણ દલપી વર્ણ જોડે ૭૭એ એમ પ્ષેટોનું માનવું હતો. (જુએ. ૪૫૯-ડી-૪.) વળી આ સામાન્ય માલીકી તે

૭૩. ૪૧૪-૪૧૫.

૭૪. ૨૮૯-સી. Right to lie.

૭૫. Argument from Analogy. માત્ર દર્શન લઈ પ્ષેટો કવીધ કહે છે. પ્રનાજ-ચાસ્ત્રની રીતે આવરણ તથા અનાવરણ ધર્મની ચર્ચા કરે છે, પણ સ્ત્રીના ચારીરિક ધર્મો જુલો છે એ એક અમત્યનો તથાવન નથી એમ એ કહે છે; ત્યાં જ મત્યો સ્વાતો સંભવ છે. કોઈ વર વળી પ્ષેટો એમ કહે છે, કે જો હામ સ્ત્રીઓનું ગજાવ છે (જેમ કે સંધવાનું) તેવાં હામ પુરુષો એમનાથી સારાં કરે છે. એટલે કે સંધવાનું રીતે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વિતરનું પ્રાણી છે. જુએ. ૪૫૫.

૭૬. જુએ ૪૫૨.

રાજ્યકર્તાઓમાં જ હોય, કે આખા સમાજમાં તે પણ બરાબર સમજાતું નથી. ૭૭ સ્ત્રી પુરુષને લગ્નની ગાંઠમાં યોડા વખત માટે કેવી રીતે જોડવાં તે વિષે પણ પ્લેટોએ કંઈ નિશ્ચિત નિયમો ધડ્યા નથી. શરૂની લોકોને એકથી વધારે કન્યા મળી શકે એમ કરવું, અને સામાન્ય રીતે લગ્નની ઋતુમાં પરણવા લાયક ઉમરનાં સ્ત્રી પુરુષો માટે રાજ્યકર્તાઓ ચીટ્ટીઓ કાઢે એટલે એણે કહ્યું છે. ૭૮ સ્ત્રીઓ માટે લગ્ન કરવાની યોગ્ય ઉમર ૨૦ થી ૪૦ છે, અને પુરુષો માટે ૨૫ થી ૫૫.

જે આ નિયમ વિરુદ્ધ થઈ, કોઈ નક્કી કરેલ ઉમરથી નાનાં કે મોટાં લગ્નગાંઠમાં જોડાય, તો તેમનાં છોકરાંને સમાજમાં કંઈ સ્થાન ન મળે, અને લાયક ઉમરવાળા પણ રાજ્યની પરવાનગી વગર પરણે, તો તેમનાં છોકરાંને પણ એ જ કાયદો લાગુ પડે. ૭૯ લગ્નના થઈ ગયા બાદ નવમે કે દસમે માસે જોડલાં છોકરાંઓનો જન્મ થાય, તે બધાં તેમની માતાઓ પાસેથી લઈને એક સામાન્ય વાડામાં રાખવામાં આવે, અને વખતસર બધી સ્ત્રીઓ એ વાડામાં જઈ છોકરાંને ધવરાવે-પણ આવે વખતે કોણ કોનું છોકરું છે એ કોઈને ખબર ન પડે એવી ગોઠવણ રાજ્ય-કર્તાઓ કરશે! ૮૦ જેમ માને તેમ બાપને પણ ખબર પડવા દેવાની નથી. આથી દરેક માણસ દરેક છોકરાંને પોતાનું છોકરું ગણશે, અને માઈ તાઈ મટી જઈ, આખો સમાજ એક કુટુંબ જેવો થઈ રહેશે. ૮૧

પણ આ બંને કેમ એ સવાલના જવાબમાં પ્લેટો ગંભીર થઈ ઉત્તર આપે છે, કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તાઓ ફિલસુફો ન થાય, કે ફિલસુફો રાજ્યકર્તાઓ ન થાય ત્યાં સુધી આ આદર્શ સ્વપ્નવત્ રહેવાનો. ફિલસુફો એટલે શું? એ ક્યારે શીખવાડી? કોણ શીખવી શકે? વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલ આવે છે, અને તેનાં કેળવણીના પ્રશ્ન શરીરથી ઉપરિચિત થાય છે. પ્લેટો, લંબાણથી એનો જવાબ આપે છે, અને કેળવણીનો બીજો ખરડો તૈયાર કરે છે. ૮૨ આવી રીતે પ્લેટોના પુસ્તકમાંની દલીલનું ચક્ર પૂરું થાય છે. *

૭૭. જૂઓ ૪૫૭-ડી અને ૪૬૪. પહેલામાં માત્ર રક્ષકોમા સામાન્ય માલીફો એમ કહ્યું છે, અને બીજામાં-આદર્શ સમાજના વતનીઓમાં એમ કહ્યું છે.

૭૮. જૂઓ ૪૬૦. બી.

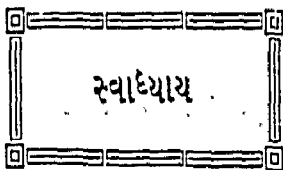
૭૯. જૂઓ ૪૬૧.

૮૦. જૂઓ ૪૬૦.

૮૧. પ્લેટોના મત મુજબ લગ્નનો હેતુ માત્ર સામાજિક જ છે; એમાં વ્યક્તિગત લાગણીને કશો અવકાશ નથી.

૮૨. જૂઓ કુટનોટ નંબર ૬૧.

* પ્લેટોના આદર્શ સમાજ એ ગ્રંથના ૧૦ પુસ્તકમાં ભાગ કરવામાં આવ્યા છે: અસલ ગ્રંથમાં આવા કંઈ ભાગલા ન હતા, પણ માત્ર કલમો જ હતી; દરેક કલમના એ. બી. સી. ડી. ઇ. એવા પાંચ ભાગ પાડેલા છે. આથી કુટનોટમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુસ્તક અને કલમ એમ બંને, અને કોઈ જગ્યાએ માત્ર કલમ જ આપી છે. પ્લેટોએ કુલ મુખ્યે ૨૬ સંવાદો લખ્યા એમ મનાય છે, તેમાંના કેટલાક જ અહીં નોંધ્યા છે.

બોધિચર્યાવતાર

પ્રસ્તાવના

બોધિ એટલે જગત્ ઉદ્ધારક તત્ત્વજ્ઞાન. તે માટે જે પ્રાણી પ્રયત્ન કરે છે તે બોધિ-સત્ત્વ. તેની ચર્યા એટલે આચરણને બોધિચર્યા કહે છે. તેની ચર્યામાં અવતાર એટલે પ્રવેશ તે બોધિચર્યાવતાર. અહીંઆ તેનો અર્થ બોધિસત્ત્વના આચરણમાં પ્રવેશ કરી આપનારો મંથ એવો થાય છે.

પાલી મંથોમાં બોધિસત્ત્વે પ્રાપ્ત કરવાની દસ પારમિતાઓ દેહી છે. તે આ પ્રમાણે- શીલ, નૈષ્કર્મ્ય, પ્રજ્ઞા, વીર્ય, શાન્તિ, સત્ય, અધિધાન, મૈત્રી, અને ઉપેક્ષા. પણ મહાયાન મંથમાં ૭ પારમિતાઓ મળી આવે છે:- દાન, શીલ, શાન્તિ, વીર્ય, ધ્યાન, અને પ્રજ્ઞા. સત્યનો શીલમાં, નૈષ્કર્મ્ય મૈત્રી અને ઉપેક્ષાનો ધ્યાનમાં, અને અધિધાનનો વીર્ય પારમિતામાં સમાવેશ થતો હોવાથી ઉપરની દસ પારમિ-તાઓનો આ ૭માં સમાવેશ થઈ શકે છે.

બોધિચર્યા એટલે આ ૭ પારમિતાઓનું જ વર્ણન હોવું જોઈએ. પરંતુ શાન્તિદેવા-ચાર્યે બિમ્બુઓ માટે આ મંથ લખેલો હોવાથી એમાં દાન પારમિતાને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. શીલ એટલે બિમ્બુઓએ પાળવાના નિયમ. તે સર્વ બિમ્બુઓ જાણના જ હોવા એટલે કે તેનો વિસ્તાર ન કરતાં શીલપાલનને માટે અતિ આવશ્યક સ્મૃતિ ઉપર જ આચાર્યે વિશેષ ધ્યાન દીધો છે. મંથનો અર્થ એવો છે કે આ સ્મૃતિ ઉપર જ છે. અને અહીંથી જ બોધિસત્ત્વની ચર્યાનો ખરો આરંભ થાય છે એમ સમજાવું જોઈએ. આથી સ્પષ્ટ થાય પારમિતાઓનું

(પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૧ મુગતાન્સમુતાન્સધર્મકાયાન્પ્રણિપત્યાદરતોઽસિલિંશ્ચ વન્ધ્યાન્ ।
મુગતાત્મજસંવરાવતારં કથયિષ્યામિ યથાગમં સમાસાત્ ॥ ૧ ॥
- ૨ નંદિ કિંચિદ્પૂર્વમગ્ર વાચ્યં ન ચ સંગ્રંથનકૌશલં મમાસ્તિ ।
અત એવ ન મે પરાર્થચિન્તા સ્વમનો ભાવયિતું કૃતં મયેદમ્ ॥ ૨ ॥
- ૩ મમ તાવદ્નેન યાતિ વૃદ્ધિ કુશલં ભાવયિતું પ્રસાદભેગઃ ।
અથ મત્સમઘાતુરેવ પદ્યેદપરોઽપ્યેનમતોઽપિ સાર્થકોઽયમ્ ॥ ૩ ॥
- ૪ રાત્રૌ યથા મેઘઘનાન્ધકારે દિદ્યુત્ક્ષણં દર્શયતિ પ્રકાશમ્ ।
બુદ્ધાનુભાવેન તથા કદાચિલ્લોકસ્ય પુણ્યેષુ મતિઃ ક્ષણં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥
- ૫ તદ્બોધિચિત્તં દ્વિવિધં વિજ્ઞાતવ્યં સમાસતઃ ।
બોધિપ્રણિધિચિત્તં ચ બોધિપ્રસ્થાનમેવ ચ ॥ ૧૫ ॥
- ૬ ગન્તુકામસ્ય ગન્તુશ્ચ યથા ભેદઃ પ્રતીયતે ।
તથાભેદોઽનયોર્જ્ઞેયો યાયાસંસ્થેઽન્ન પઞ્ચિતૈઃ ॥ ૧૬ ॥

બોધિચર્યાવતાર

(પ્રથમ પરિચ્છેદ)

૧ બુદ્ધેતિ, તેમના પુત્રોને (બોધસત્ત્વેને), અને તેમના ધર્મકાયને આદરથી નમસ્કાર કરી અને સર્વ પૂજ્યેતિ આદરથી નમી હું શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે દુકામાં સંગતના પુત્રના સંવરનો (ચર્ચાનો) અવતાર કહીશ. ૧

૨ આમાં મારે કાંઈ નવીન કહેવાનું નથી, મારામાં કાંઈ રચનાકૌશલ્ય નથી; આથી જ મને (આમાં) પરોપકારનો વિચાર નથી. મારાં પોતાના મનને જ સુસંસ્કારી કરવા માટે હું આ રચું છું. ૨

૩ આનાથી મારે તો પ્રસાદભેગ કુશલની ભાવના કરવા માટે વૃદ્ધિ પામે છે. જે કાંઈ મારે સમાન ધર્મી આને બુદ્ધે તો તેટલાથી પણ આ (પ્રયત્ન) સાર્થક થશે. ૩

૪ જેવી રીતે વાદળોથી અંધારાઈ ગયેલી રાતે બીજાની ક્ષણભર પ્રકાશ દર્શાવે છે તેમ બુદ્ધના પ્રતાપથી કદાચ લોકમાં પુણ્ય વિશે ક્ષણભર મતિ થાય. ૪

૫ સંક્ષેપમાં તે બોધિચિત્ત બે પ્રકારનું બાબુનું બોધિપ્રણિધિચિત્ત અને બોધિપ્રસ્થાનચિત્ત. ૫

૬ જવાની ઇચ્છાવાળો અને જનારનો જેવો તફાવત જણાય છે તેવો ક્રમે આ ખતોનો ભેદ પડીતોએ માન્યો છે. ૬

૭ બોધિપ્રણિધિનિત્તસ્ય સંસારેઽપિ ફલં મહત્ ।

નત્વવિચ્છિન્નપુણ્યત્વં યથા મસ્થાનચેતસઃ ॥ ૧૭ ॥

(બોધિચિત્તાનુશંસઃ પ્રથમઃ પરિચ્છેદઃ)

(દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

૮ બુદ્ધં ગચ્છામિ શરણં યાવદ્બોધિમણ્ડતઃ ।

ધર્મં ગચ્છામિ શરણં બોધિસત્ત્વગણં તથા ॥ ૨૬ ॥

૯ વિજ્ઞાપયામિ સંબુદ્ધાન્ સર્વદેહુ ન્યવસ્થિતાન્ ।

મહાકારુણિકાંશ્ચાપિ બોધિસત્ત્વાન્કૃતાંજલિઃ ॥ ૨૭ ॥

૧૦ અનાદિમતિ સંસારે જન્મન્યત્રેવ વા ધુનઃ ।

યન્મયા પશુના પાપં કૃતં કારિતમેવ વા ॥ ૨૮ ॥

૧૧ યથાનુમોદિતં કિંચિદાત્મઘાતાય મોહતઃ ।

તદત્યયં દેશયામિ પદ્માત્તાપેન તાપિતઃ ॥ ૨૯ ॥

૧૨ રત્નત્રયેષ્વપકારો યો માતાપિતૃષુ વા મયા ।

ગુરુત્વન્યેષુ વા ક્ષેપાત્કાયવાન્બુદ્ધિભિઃ કૃતઃ ॥ ૩૦ ॥

૧૩ અનેકદ્રોપદુષ્ટેન મયા પાપેન નાયકાઃ ।

યત્કૃતં દારુણં પાપં તત્સર્વં દેશયામ્યહમ્ ॥ ૩૧ ॥

૭ બોધિપ્રણિધિ ચિત્તાનુ સંસારમાં તેા મોહું શું છે; પણ પ્રસંગાનુચિતની જેની અવધાનિ પુણ્યપાપા નથી. ૧૭

(બોધિચિત્તની પ્રશંસા નામનો પ્રથમ પરિચ્છેદ)

(બીજો પરિચ્છેદ)

૮ જ્યાં સુધી હું સમ્યક્ સંબોધિને પામું ત્યાં સુધી હું જુદને શરણ નહીં લઉં, ધર્મને શરણ નહીં લઉં તેમ જ બોધિસત્ત્વના સપને શરણ નહીં લઉં. ૨૬

૯ સર્વ દિશાઓમાં જેવા સંબુદ્ધોને મહાકારુણિકો અને બોધિસત્ત્વોને હું દાણ જેવી વિજ્ઞાપના કરું છું. ૨૭

૧૦-૧૧ અનાદિ સંસારમાં અથવા આ જન્મમાં મોહને લીધે આત્મપાત્ર મારે જે પશુએ જે કંઈ પાપ કર્યું તેવો અથવા કરાવ્યું તેવો અને આત્મપાત્રને મારે જે કંઈ અનુમોહનું તેવો તે અપરાધને પદ્માત્તાપથી તપેલા હું પ્રકટ કરું છું. ૨૮-૨૯

૧૨-૧૩ સંસારનાં લક્ષણો દરીર, વાળી અને જુદી વસ્તુ રતો વિશે અથવા આત્મપિતા વિશે જે અપરાધ કર્યું તેવો, બીજા મુખે વિશે અથવા બીજાએ વિશે જે

- ૧૪ પ્રિયાપ્રિયનિમિત્તેન પાપં કૃતમનેકધા ।
 સર્વમુત્સૃજ્ય ગન્તવ્યમિતિ ન જ્ઞાતમીદશમ્ ॥ ૩૬ ॥
- ૧૫ હૈવ તિષ્ઠતસ્તાવદ્ગતૈર્નિકે પ્રિયાપ્રિયાઃ ।
 તન્નિમિત્તં તુ યત્પાપં તત્સ્થિતં ધોરમગ્રતઃ ॥ ૩૮ ॥
- ૧૬ રૂઢ શય્યાગતેનાપિ વંધુમધ્યેઽપિ તિષ્ઠતા ।
 મયૈવૈકેન સોદગ્યા મર્મચ્છેદાદિવેદના ॥ ૪૧ ॥
- ૧૭ મયા બાલેન મૂઢેન ચલ્કિચિત્પાપમાચિતમ્ ।
 પ્રકૃત્યા યચ્ચ સાવચં પ્રજ્ઞપ્ત્યાવદ્યમેવ ચ ॥ ૬૪ ॥
- ૧૮ તત્સર્વં દેશ્યામ્યેપ નાથાનામગ્રતઃ સ્થિતઃ ।
 કૃતાંજલિર્દુઃસ્વભીતઃ પ્રણિપત્ય પુનઃ પુનઃ ॥ ૬૬ ॥
 (પાપદેશના દ્વિતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

(તૃતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૧૯ અપાયદુઃસ્વવિશ્રામ સર્વસત્ત્વૈઃ કૃતં શુભમ્ ॥
 અનુમોદે પ્રમોદેન સુખં તિષ્ઠન્તુ દુઃખિતાઃ ॥ ૧ ॥

અપકૃત્ય કયું હોય, હે નાથકા ! અનેક દોષથી દુષ્ટ એવા મેં પાપીએ ને કાંઈ દારણુ પાપ
 કયું હોય, તે બધું હું પ્રકટ કરું છું. ૩૦-૩૧

-- ૧૪-પ્રિય અને અપ્રિયના કારણથી અનેક રીતે પાપ કરાયું છે. (પશુ) એ
 બંધુ છોડીને જવાનું છે એમ મેં ભણ્યું નહિ. ૩૫

૧૫ હું અહીંઆં ઉભો છું તેટલામાં જ અનેક પ્રિય અને આપ્રય ચાલ્યાં જાય છે;
 પણ તેને મારે કરેલું ધોર પાપ આગળ ઉભું રહે છે. ૩૮

૧૬ અહીંઆં પથારીમાં પડેલો અને સગાંબહાણાંની વચમાં હોવા છતાં પણ મર્મ-
 છેદાદિ દુઃખ મારે એકલાને જ સહન કરવાનું છે. ૪૧

૧૭-૧૮ મેં બાળકે મૂઢે ને કાંઈ પાપ એકદું કયું હોય-પ્રકૃતિનું ને કાંઈ પાપ કયું
 હોય અને વિસમિતું ને કાંઈ પાપ કયું હોય-તે બધું નાથની આગળ ઉભો રહી
 હું દુઃખથી પહીનેલો હોય જોડી ફરી ફરી નમસ્કાર કરી પ્રકટ કરું છું. [ટીપ-પ્રકૃતિનું
 પાપ એટલે પ્રાણહિંસા વગેરે દશ અકુશલ; વિનાશિનું પાપ એટલે બુદ્ધે શ્રમભૂતિને જંથુવેલા
 ગોઝન વગેરેના નિયમોનો ભંગ.] ૬૪-૬૫

(પાપદેશના નામનો બીજો પરિચ્છેદ)

(ત્રીજો પરિચ્છેદ)

૧૯ નરક વગેરે ગતિઓમાં અનુભવેલા દુઃખના વિશ્રામરૂપ, સર્વસત્ત્વોએ કરેલા પુણ્યને
 દું; આનંદથી અનુભવું છું; દુઃખી માણસો સુખી, રહો. ૧

- ૨૦ સર્વાસુ દિસુ સંવુદ્ધાન્પ્રાર્થયામિ કૃતાંજલિઃ ।
ધર્મપ્રદીપં કુર્વન્તુ મોહાદ્દુઃસ્તપ્રપાતિનામ્ ॥ ૪ ॥
- ૨૧ નિર્વાતુકામાંસ્તુ જિનાન્યાચયામિ કૃતાંજલિઃ ।
વરુપાનનન્તાંસ્તિષ્ઠન્તુ મા મૃદન્ધમિદં જગત્ ॥ ૫ ॥
- ૨૨ પૂર્વં સર્વમિદં કૃત્વા યન્મયા સાદિતં શુભમ્ ।
તેન સ્યાં સર્વસન્વાનાં સર્વદુઃસ્તપ્રશાન્તિકૃત ॥ ૬ ॥
- ૨૩ ધૃષ્ટિવ્યાદીનિ મૂતાનિ નિઃશેષાકાશવાસિનામ્ ।
સત્ત્વાનામપ્રમેયાણાં યથા ભોગ્યાન્યનેકથા ॥ ૨૦ ॥
- ૨૪ પૃથ્વમાકાશનિષ્ઠસ્ય સત્ત્વપાતોરનેકથા ।
મવેયમુપજીવ્યોઽહં યાવત્સર્વે ન નિર્વૃતાઃ ॥ ૨૧ ॥

(બોધિચિત્તપરિમહસ્તુતીયઃ પરિચ્છેદઃ)

(ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ)

- ૨૫ કદા તપાગતોત્પાદં શ્રદ્ધાં માનુષ્યમેવ ચ ।
કુશલામ્યાસયોગ્યત્વમેવં લપ્સ્યેડતિદુર્લભમ્ ॥ ૧૫ ॥

૨૦ ૨૨૬ દિશામાં રહેલા સંબુદ્ધોને હાથ જોડી દુ પ્રાર્થના કરી પુનઃ- મોહને 'સમને દુઃખમાં પડનારાઓને મારે ધર્મપ્રદીપ કરે.

૨૧ નિર્વાણ પામવાની કઠિણતાવાળા જિનાને દુ હાથ જોડી યાચું છું. તેઓ અનંત કલ્પો-અનંત યુગો સુધી-રહે. આ જગત અંધ ન થાય!

૨૨ આમ આ બધું કરીને જે દુઃખ દુઃખાણ મેં પ્રાપ્ત કર્યું તેમ તે પડે દુ સર્વ સત્ત્વોના સર્વ દુઃખનો યમન કરનારો થાઉં.

૨૩-૨૪ સમગ્ર આશાકામાં રહેલા અસંખ્યા સત્ત્વોના ન્યેમ પૃથિવીવગેરે બદાવતો અતેકારીતે ઉપભોક્તા-સાધન બને છે, તેમ સમગ્ર આશાકામાં રહેલા સત્ત્વભાવનો, (સર્વસત્ત્વોનો), યથા નિર્વાણ ન પામી જાય, એટલામાં દુ અતેકારીતે ઉપભોગ્ય થાઉં. ૨૦-૨૧

(બોધિચિત્તપરિમહ નામનો ત્રીજો પરિચ્છેદ.)

(ચોથો પરિચ્છેદઃ)

૨૫ આ પ્રમાણે તપામનનો જન્મ, મદા, માણસનો અવતાર અને પુરુષના અવધામની યોગ્યતા-આ અગ્નિ દુર્લભ દુ ક્ષણે મેળવીશ!

- ૨૬ નાતઃ પરાં વંચનાસ્તિ ન ચ મોહોઽસ્ત્યતઃ પરઃ
યદીદૃશં ક્ષણં પ્રાપ્ય નામ્યસ્તં કુશલં મયા ॥ ૨૩ ॥
- ૨૭ હસ્તપાદાદિરહિતાસ્તૃષ્ણાદ્વેપાદિશત્રવઃ
ન શૂરા ન ચ તે પ્રાજ્ઞાઃ કથં દાસીકૃતોઽસ્મિ તૈઃ ॥ ૨૮ ॥
- ૨૮ સર્વે હિતાય કલ્પ્યન્તે આનુકુલ્યેન સેવિતઃ ।
સેવ્યમાનાસ્ત્વમી ક્લેશાઃ સુતરાં દુઃસ્વકારંકાઃ ॥ ૨૯ ॥
- ૨૯ ઇતિ સંતતદીર્ઘવૈરિણુ વ્યસનોઽવપ્રસવૈકહેતુષુ ।
હૃદયે નિવસત્સુ નિર્ભયં મમ સંસારરતિઃ કથં ભવેત્ ॥ ૩૦ ॥
- ૩૦ અકારણેનૈવ રિપુક્ષતાનિ માત્રેપ્વલંકારવદુદ્ગ્રહન્તિ ।
મહાર્થસિદ્ધયૈ તુ સમુદયતસ્ય દુઃસ્તાનિ કસ્માન્મમ વાઘકાનિ ॥ ૩૧ ॥
- ૩૧ સ્વજીવિકામાત્નિવદ્વચિત્તાઃ કેવર્તચાષ્ટાલકૃષીવલાઘાઃ ।
શીતાતપાદિવ્યસનં સહન્તે જગદ્ધિતાર્થં ન કથં સહેઽહમ્ ॥ ૩૨ ॥
- ૩૨ ન ક્લેશા વિપયેષુ નેન્દ્રિયગણે નાપ્યન્તરાલે સ્થિતાઃ
નાતોઽન્યત્ર કુહં (તઃ) સ્થિતાઃ પુનરિમે મથન્તિ કૃત્સનં જગત્ ।
માયૈવેયમતો વિમુઞ્ચઃ હૃદયત્રાસં મનસ્વોદયમ્ ।
પ્રજ્ઞાર્થં, કિમકાણંદ એવ નરકેષ્વાત્માનમાવાધસે ॥ ૩૩ ॥

૨૬ આ જાતની ક્ષણુ પ્રાપ્ત કરીને મેં જે કુશલનો અભ્યાસ ન કર્યો તેના જેવી મોટી છેતરામણુ નથી અને એના જેવા મોટો મોહ નથી. ૨૩

૨૭ તૃષ્ણા, દ્વેષ વગેરે શત્રુઓ હાથપગ વગેરેથી રહિત છે, તે શત્રુઓ પશુ નથી અને ડાહ્યા પશુ નથી. તેઓએ મને શી રીતે દાસ કર્યો ? ૨૮

૨૮ અનુકુલતાથી સેવા કરતાં સર્વે હિતકર થાય છે. આ કલેશો તો સેવાતાં અત્યંત દુઃખદાયક થાય છે. ૩૩

૨૯ આ પ્રમાણે દુઃખના સમુદગની ઉત્પત્તિમાં અદિતીય કારણભૂત સતત અને લાંબા કાળના વૈરીઓ હૃદયમાં રહેતા હોય ત્યાં સુધી મને નિર્ભયતાથી સંસારમાં ગ્રેમ કેવી રીતે થાય ? ૩૪

૩૦ (લોકો) કારણ વિના પણ રિપુઓના યા અંગ ઉપર અલંકારની માફક ધારણુ કરે છે. તો મહાર્થની સિદ્ધિ માટે તૈયાર થયેલા દુઃખો મને શા માટે પીડે ? ૩૬

૩૧ મઝ્છીમારો, ચાંડાળો, ખેડૂતો વગેરે પોતાના ગુજરાનની અંદર જ રમી રહેલા દાદા, તડકો વગેરે દુઃખ સદન કરે છે. (તો) જગતના હિતને માટે હું શા માટે સંકલન કરું ? ૪૦

૩૨ કલેશો વિષયોમાં નથી, ઇન્દ્રિયોના સમુદગમાં નથી, વચમાં ક્યાંય નથી, ખીજે

૩૩ एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः ।

વૈદ્યોપદેશાચ્છલિતઃકુતોસિ ભૈષજ્યસાધ્યસ્ય નિરામયત્વમ્ ॥ ૪૮ ॥

(બોધિનિત્તાપ્રમાદશ્ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ)

(પંચમઃ પરિચ્છેદઃ)

૩૪ शिक्षां रक्षितुकामेन नितं रक्ष्यं प्रयत्नतः । . .

ન શિક્ષા રક્ષિતું શક્યા ચલં ચિત્તમરક્ષતા ॥ ૧ ॥

૩૫ अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथाम् ।

કરોતિ યામધીચ્યાદી મુક્તશ્ચિત્તમતંગજઃ ॥ ૨ ॥

૩૬ बध्यश्चेच्चित्तमातङ्गः स्मृतिरज्वा समन्ततः ।

ભયમસ્તંગતં સર્વં કૃત્સ્નં વલ્યાણમાગતમ્ ॥ ૩ ॥

૩૭ व्याघ्राः सिंहा गता ऋक्षाः सर्पाःसर्वे च शत्रवः ।

સર્વં નરકપાલાશ્ચ હાકિન્યો રાક્ષસાસ્તથા ॥ ૪ ॥

૩૮ सर्वे बद्धा भवन्त्येते नित्तस्यैकस्य बंधनात् ।

ચિત્તસ્યૈકસ્ય દમનાત્સર્વે દાન્તા ભવન્તિ ચ ॥ ૫ ॥

કોઈ સ્થાને નથી તો પછી આ ક્યાં ક્યાં રહ્યા રહ્યા આખા જગતને વશોલી નાખે છે ? આ માયા જ છે માટે હૃદયના બંધને છોડી દે અને પ્રભાને માટે હૃદય કર. નિરર્થક તું શા માટે તારી જાતને નરકમાં નાખે છે ?

૩૩ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને યુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાના હેતુથી હું પ્રયત્ન કરું છું. દ્વાપી સુધરનાર રોગી વૈદ્યના ઉપદેશથી ચકિત થાય તો (તે પ્રમાણે ન વર્તે તો) તે શી રીતે નિરોગી થવાનો ?

(બોધિચિત્ત વિષે અપ્રમાદ નામનો ચોથો પરિચ્છેદ)

(પાંચમો પરિચ્છેદ)

૩૪ શિક્ષાને રક્ષવાની ઇચ્છાવાળાએ ચિત્તનું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું બેઠકાએ. અંચલ-ચિત્તનું રક્ષણ ન કરનારથી શિક્ષાનું રક્ષણ, અથવા રક્ષવાનું નથી.

૩૫ મનરૂપી મત્ત છુટો હાથી (પરલોકમાં)-અવીચિ વગેરે નામના નરકમાં જે પીડા કરે છે તે કબજામાં ન રહેતા મત્ત હાથીઓ આ લોકમાં કરતા નથી.

૩૬ સ્મૃતિરૂપી દોરડાથી જે ચિત્તરૂપી હાથી અરાબર બંધાય તો સર્વ બંધનો નાશ થાય અને સફલ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય.

૩૭-૩૮ વાઘ, સિંહ, ગજ, રીંછ, સર્પ અને બધા શત્રુઓ, સર્વ નરકપાલો, હાકિ-ળીઓ, તથા રાક્ષસો-બધાં એક ચિત્તને બાંધવાથી બંધાય છે, એક ચિત્તને કબજે રાખવાથી બધા કબજે થાય છે.

- ૩૯ કિયતો મારયિપ્યામિ દુર્જનાન્ મનનોપમાન્ ।
મારિતે ક્રોધચિત્તે તુ મારિતાઃ સર્વશત્રવઃ ॥ ૧૨ ॥
- ૪૦ જપાસ્તપાંસિ સર્વાણિ દીર્ઘકાલકૃતાન્યપિ ।
અન્યચિત્તેન મન્દેન વૃથૈવેત્યાહ સર્વવિત્ ॥ ૧૬ ॥
- ૪૧ તસ્માત્સ્વધિષ્ઠિતં ચિત્તં મયા કાર્યં સુરસિતં ।
ચિત્તરક્ષા વ્રતં મુક્ત્વા બહુભિઃ કિં મમ વ્રતૈઃ ॥ ૧૮ ॥
- ૪૨ યથા ચપલમવ્યસ્યો રક્ષતિ વ્રણમાદરાત્ ।
एवं दुर्जनमव्यस्यो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ ૧૯ ॥
- ૪૩ વ્રણદુઃખલવાદ્રીતો રક્ષામિ વ્રણમાદરાત્ ।
સંવાતપર્વતાઘાતાદ્રીતશ્ચિત્તવ્રણં ન કિમ્ ॥ ૨૦ ॥
- ૪૪ અનેન હિ વિહારેણ વિહરન્દુર્જનેષ્વપિ ।
પ્રમદાજનમવ્યેડપિ યતિર્ધીરો ન સ્તબ્ધયતે ॥ ૨૧ ॥
- ૪૫ લાભા નશ્યન્તુ મે કામં સત્કારઃ કાયજીવિતમ્ ।
નશ્યત્વન્યચ કુશલં મા તચ્ચિત્તં કદાચન ॥ ૨૨ ॥

૩૯ ગંગા સરખાં ફેટલા દુર્જનોને હું મારીશ ? ક્રોધચિત્તે મારતાં સર્વ શત્રુઓ મરાયા. ૧૨

૪૦ સર્વ શત્રુ છે કે મન્દ-અન્યચિત્તથી કરેલા દીર્ઘકાલનાં જાપાં જપ, તપ, નકામાં છે. ૧૬

૪૧ તેથી મારે સારી રીતે અધિષ્ઠિત થએલા ચિત્તનું બરાબર રક્ષણ કરવું જોઈએ; ચિત્તરક્ષાનું વ્રત છોડીને મારે બીજા બહુ વ્રતોનું શું કામ છે ? ૧૮

૪૨ જેમ અટક્યાળા સાથે બેઠેલા પોતાના ધાનું સંભાળપૂર્વક રક્ષણ કરે છે તેમ દુર્જન મધ્યે રહેલાએ હમેશાં ચિત્તના ધાને રક્ષવો જોઈએ. ૧૯

૪૩ ધાના ઘોડાક પશુ દુઃખથી બીનિસે સંભાળપૂર્વક ધાને રક્ષું છું. સંઘાત પૂર્વતના (સંઘાત નામના નરકમાંથી ઉત્પન્ન થએલા દુઃખરૂપી પૂર્વતના) આઘાતથી બીનિસે હું ચિત્તના ધાને કેમ ન રક્ષું ? ૨૦

૪૪ દુર્જનોમાં પશુ આ વિહારથી વિદરતા ધીર યતિ પ્રમદાઓમાં પશુ અડિત થતો નથી. ૨૧

૪૫ મારા લાભો, સત્કાર, કાયાનું જીવન, અને બીજા કુશળ બધે નાશ પામે; પણ તે ચિત્ત કદી પણ નાશ ન પામે. ૨૨

- ૭૬ ચિરાત્પ્રાપ્તે ક્ષણવરં સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ ।
ધારયામીદૃશં નિત્યમપ્રકમ્પ્યં સુમેલ્યત્ ॥ ૧૮ ॥
- ૭૭ ઇમં ચર્મપુટં તાવત્સ્વબુદ્ધ્યૈવ પૃથક્કુરુ ।
અસ્થિપંજરતો માંસં પ્રજ્ઞાશસ્ત્રેણ મોચય ॥ ૬૨ ॥
- ૭૮ અસ્થીન્યપિ પૃથક્કૃત્વા પશ્ય મજ્જાનમન્તતઃ ।
કિમત્ર સારમસ્તીતિ સ્વયમેવ વિચારય ॥ ૬૩ ॥
- ૭૯ એવમન્વિપ્ય યત્નેન ન દૃષ્ટં સારમત્ર તે ।
અધુના વદ્ કસ્માત્ત્વં કાયમદ્વાપિ રક્ષસિ ॥ ૬૪ ॥
- ૮૦ ન સ્વાદિતવ્યમશ્નુચિ ત્વયા પેયં ન શોણિતમ્ ।
નાન્ત્રાણિ નૂપિતલ્પ્યાનિ કિં કાયેન કરિષ્યસિ ॥ ૬૫ ॥
- ૮૧ યુક્તં ગૃધ્રગૃગાલોદેરાહારાર્થં તુ રક્ષિતમ્ ।
કર્મોપકરણં ત્વેતન્મનુષ્યાણાં શરીરકમ્ ॥ ૬૬ ॥
- ૮૨ ણ્વં તે રક્ષતશ્ચાપિ મૃત્યુરાચ્છિદ્ય નિર્દયઃ ।
કાયં દાસ્યતિ ગૃધ્રેભ્યસ્તદ્વા ત્વં કિં કરિષ્યસિ ॥ ૬૭ ॥
- ૮૩ દત્ત્વાસૈ વેતનં તસ્માત્સ્ત્રાર્થં કુરુ મનોધુના ।
ન હિ વૈતનિકોપાત્તં સર્વં તસૈ પ્રદીયતે ॥ ૬૮ ॥

૭૬ લાંબા વખત પછી પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્તમ ઉત્સવને દરી દરીને યાદ કરીતે-આવા સ્થિતિને સુમેલની પેઠે સ્થિર ધારણ કરું છું. ૫૮

૭૭ પ્રથમ તો બુદ્ધિ વડે આ ચર્મપુટને બૂદ્ધિ સમજાવે. હાડકાના પાંજરામાંથી પ્રજ્ઞાશસ્ત્ર વડે માંસને છૂંટું કરે. ૬૨

૭૮ હાડકાને પણ છૂંટાં દરી અંદરની મજ્જાને જો. આમાં-શું સાર છે તે તું તારી મેળે જ વિચાર. ૬૩

૭૯ આ પ્રમાણે યતનથી શોધીને એમાં તેં સાર જોયો નહિ, તો હવે કહે કે હજી પણ શાથી તું કાયમું રક્ષણ કરે છે?— ૬૪

૮૦ અશ્વિ ખવાવાનું નથી, લોહી ખવાવાનું નથી, આંતરડાઓ ચુસાવાનાં નથી; કાયમું તું શું કરીશ? ૬૫

૮૧ ગીધ અને શિયાળ વગેરેના આહાર માટે તેં રક્ષ્યું છે એ સુક્ત છે! મનુષ્યોનું આ શરીર કર્મનું સાધન છે. ૬૬

૮૨ આ પ્રમાણે તું રક્ષણ કરતાં છતાં નિર્દય મૃત્યુ છીનવી લઇને ગીધડાંઓને કાપ્યા આપશે ત્યારે તું શું કરીશ? ૬૭

૮૩ તેથી આને બાહુ આપીને મનને તું સ્વાર્થ તરફ લગાડ. બાહુથી કરેલું બધું તેને અપાતું નથી. ૬૮

- ૮૪ એવં વશીકૃતઃ સ્વાત્મા નિત્યં સિતમુખો ભવેત્ ।
ત્યજેદ્દુઃકૃતિસંકોચં પૂર્વાભાષી જગત્સુહૃદ્ ॥ ૭૧ ॥
- ૮૫ સશદ્વપાતં સહસા ન પીઠાદીન્વિનિસિપેત્ ।
નાસ્કાલયેત્કપાદં ચ સ્યાન્નિઃશઙ્ગરુચિઃ સદા ॥ ૭૨ ॥
- ૮૬ વકો વિડાલશ્ચૌરશ્ચ નિઃશઙ્ગો નિમ્બતશ્ચરન્ ।
પ્રાપ્નોત્યભિમતં કાર્યમેવં નિત્યં યતિશ્ચરેત્ ॥ ૭૩ ॥
- ૮૭ પરચોદનદક્ષાણાં અનર્ધાદ્યોપકારિણામ્ ।
પ્રતીચ્છેચ્છિરસા વાક્યં સર્વશિષ્યઃ સદા ભવેત્ ॥ ૭૪ ॥
- ૮૮ સુભાષિતેષુ સર્વેષુ સાધુકારમુદીરયેત્ ।
પુણ્યકારિણમાલોક્ય સ્તુતિભિઃ સંપ્રહર્ષયેત્ ॥ ૭૫ ॥
- ૮૯ પરોક્ષં ચ ગુણં વ્રૂયાદનુવ્રૂયાચ્ચ તોષતઃ ।
સ્વર્ણેભાવ્યભાણે ચ ભાવયેત્તદ્ગુણજ્ઞતામ્ ॥ ૭૬ ॥
- ૯૦ સર્વારંભા હિ તુષ્ટ્યર્થાઃ સા વિત્તરપિ દુર્લભા ।
મોક્ષ્યે તુષ્ટિમુલં તસ્માત્પરશ્રમકૃતૈર્ગુણઃ ॥ ૭૭ ॥
- ૯૧ વિશ્વસ્તવિન્યસ્તપદં વિસ્પષ્ટાર્થ મનોરમમ્ ।
શ્રુતિસૌહ્યં કૃપામૂલં મૃદુમંદસ્વરં વદેત્ ॥ ૭૮ ॥

૮૪ આ પ્રમાણે વશ કરેલા સ્વાત્મા હંમેશાં હસતે મોઢે થાય. પહેલો આવકાર આપનાર જગતનો મિત્ર ભવાં ન ચડાવે. ૭૧

૮૫ પાટલા વગેરે ધડાક દબતે નાંખવા નહિ; કમાડ બડાબડ અથડાવવાં નહિ; હંમેશાં શાન્તિપ્રિય થવું. ૭૨

૮૬ જગલો, બિલાડો, ચોર, અવાજ વિના છાનોમાના કરીને પોતાનું ધાર્યું કરે છે એ પ્રમાણે યતિએ આચરવું જોઈએ. ૭૩

૮૭ બીજાએને પ્રેરવામાં કુશળ, ચિનતી ક્યાં વિના હિત કરનારાનું વાક્ય માંધે ચડાવવું. હંમેશાં બધાના શિષ્ય થવું. ૭૪

૮૮ બધાં સારાં વચનોમાં સારું! સારું! એમ કહેવું. પુણ્ય કરનારને જોઈ સ્તુતિ ધરે ખુશ કરે. ૭૫

૮૯ (૫૨) ગુણોનું કથન પરોક્ષ કરવું; સતોપથી (ગુણ કથનનું) અનુમોદન (પ્રત્યક્ષ પણ) કરવું, પોતાના ગુણોની સ્તુતિ થાય ત્યારે (સ્તુતિ કરનારની) ગુણગતીની ભાવના ભાવવી. ૭૬

૯૦ બધા પ્રયત્નો સતોપને માટે છે, તે ધનથી હર્ષભ છે તેથી પરશ્રમ કૃત ગુણોથી સંતોષવું સુખ ભોગવીશ. ૭૭

૯૧ વિશ્વાસવાળું, અરાગર, શબ્દો ગોઠવેલા હોય એવું, સ્પષ્ટ અર્થવાળું, સુંદર, કાનને સ્પર્શકર, કૃપાપૂર્ણ, મૃદુ અને અંદર અંદર ગોઠવેલું. ૭૮

- ૧૦૬ અહમેવાપકાર્યેષાં મમૈતે ચોપકારિણઃ ।
કસ્માદ્વિપયર્થ કૃત્વા સ્તલચેતઃ પ્રકુપ્યસિ ॥ ૪૯ ॥
- ૧૦૭ ન્યક્કારઃ પરપં વાક્યમયશ્ચેત્યયં ગણઃ ।
કાયં ન વાધતે તેન ચેતઃ કસ્માત્પ્રકુપ્યસિ ॥ ૫૨ ॥
- ૧૦૮ વરમદૈવ મે મૃત્યુર્ન મિથ્યા જીવિતં ચિરમ્ ।
યસ્માચિરમપિ સ્થિત્વા મૃત્યુદુઃખં તદેવ મે ॥ ૫૬ ॥
- ૧૦૯ પ્રતિમાસ્તૂપસદ્ધર્મનાશકાક્રોશકેષુ ચ ।
ન યુજ્યતે મમ દ્વેષો બુદ્ધાદીનાં ન હિ વ્યથા ॥ ૬૪ ॥
- ૧૧૦ મોહદેહેપરાધ્યતિ કુપ્યન્ત્યન્યેઽપિ મોહિતાઃ ।
બ્રૂમઃ કમેષુ નિર્દોષં કં વા બ્રૂમોપરાધિનમ્ ॥ ૭૭ ॥
- ૧૧૧ ન કેવલં ત્વમાત્માનં કૃતપાપં ન શોચસિ ।
કૃતપુણ્યૈઃસહ સ્પર્ધામપરઃ કર્તુમિચ્છસિ ॥ ૮૬ ॥
- ૧૧૨ સ્તુતિર્યશોઽથ સત્કારો ન યુખ્યાય ન ચાયુષે ।
ન ચલાર્યં ન ચારોગ્યે ન ચ કાયસુખાય મે ॥ ૯૦ ॥

૧૦૬ હું જ તેમનો અપકારી છું, મારા એ ઉપકારીઓ છે. હે લુપ્ત્યા ચિત્ત, શા માટે વિપર્યય કરીને તું ગુસ્સે થાય છે ? ૪૯

૧૦૭ હલકાં પાટે તે, કઠોર વચન, અપયશ, આ સમૂહ શરીરને પીડી શકે તો નથી; તેથી હે ચિત્ત ! તું શા માટે ગુસ્સે થાય છે ? ૫૨

૧૦૮ આજે જ મારું મૃત્યુ થાય તો સાફ, લાંબા વખત સુધીનું મિથ્યા જીવિત સાફ નથી, કારણ કે લાંબા વખત સુધી રહીને પણ તે જ મૃત્યુનું દુઃખ મને થવાનું છે. ૫૬

૧૦૯ પ્રતિમા, સ્તૂપ અને સદ્ધર્મના વિનાશ કરનાર અને જાણુ બોલનાર વિષે મારો દ્વેષ યુક્ત નથી, કારણ કે બુદ્ધ વગેરેને વ્યથા થતી નથી. ૬૪

૧૧૦ કેટલાએક મોહને લઇને અપરાધ કરે છે, બીજા પણ મોહને લઇને ગુસ્સે થાય છે; તેમાં કેનો દોષ કહીએ અને કેને અપરાધી કહીએ ? ૭૭

૧૧૧ તું કેવળ તારી પાપી બંતને શોચતો નથી એટલું જ નહિ પણ બીજા પુણ્ય-શાળીઓ સાથે સ્પર્ધા કરવાને ઇચ્છે છે. ૮૬

૧૧૨ સ્તુતિ, યશ અને સત્કાર મારા પુણ્યને માટે પણ નથી અને આયુષ્યને માટે પણ નથી; જનને માટે પણ નથી આરોગ્યને માટે પણ નથી અને કાયસુખને માટે પણ નથી. ૯૦

- ૧૧૩ યશોર્ચ હારયન્ત્યર્થમાત્માનં મારયન્ત્યપિ ।
 કિમક્ષરાણિ મધ્યાણિ મૃતે કસ્ય ચ તત્સુક્તમ્ ॥ ૯૨ ॥
- ૧૧૪ યથા પાંશુગૃહે મિત્તે રોદિત્યાર્તરયં શિશુઃ ।
 તથા સ્તુતિયશોદ્ધાનોં સ્વચિત્તં પ્રતિભાતિ મે ॥ ૯૩ ॥
- ૧૧૫ સ્તુત્યાદ્યથ મે ક્ષેમં સંવેગં નાશયન્ત્યમી ।
 ગુણવત્સુ ચ માત્સર્ય સંપત્કોપં ચ કુર્વતે ॥ ૯૪ ॥
- ૧૧૬ તસ્માત્સ્તુત્યાદિઘાતાય મમ યે પ્રત્યુપસ્થિતાઃ ।
 અપાયપાતરક્ષાર્થં પ્રવૃત્તા નનુ તે મમ ॥ ૯૫ ॥
- ૧૧૭ પુણ્યવિઘ્નકૃતોઽનેત્યત્ર કોપો ન યુજ્યતે ।
 ક્ષાન્ત્યા સમં તપો નાસ્તિ નન્વેતત્તદુપસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥
- ૧૧૮ અપાહમાત્મદોષેણ ન કરોમિ ક્ષમામિહ ।
 મયૈવાત્ર કૃતો વિઘ્નઃ પુણ્યહેતાવુપસ્થિતે ॥ ૧૦૩ ॥
- ૧૧૯ અશ્રમોપાર્જિતસ્તસ્માદ્ગૃહે નિધિરિવોત્પિતઃ ।
 વૌધિચર્યાસહાયત્વાત્સૃહ્ણીયો મયા રિપુઃ ॥ ૧૦૭ ॥
- ૧૨૦ અપકારાશયોઽસ્યેતિ શત્રુર્યદિ ન પૂજ્યતે ।
 અન્યથા મે કયં ક્ષાન્તિર્મિપજીવ હિતોઘ્તે ॥ ૧૧૦ ॥

૧૧૩ યશને માટે પૈસા છોડી દે છે, જાતને પણ મારે છે; શું અક્ષરો ખવાવાના છે? મર્મો પણી કોને તેનું સુખ છે? ૯૨

૧૧૪ જેમ ધૂળનું ઘર ભાગી જતાં બાળક આર્ત સ્વરે રૂવે છે તેમ સ્તુતિ અને યશની હાનિમાં માફ ચિત્ત બાંધે છે. ૯૩

૧૧૫ આ સ્તુતિ વગેરે મારાં ક્ષેમ અને વૈરાગ્યનો નાશ કરે છે, અને ગુણવાનોમાં માત્સર્ય અને તેમની સંપત્તિ વિશે ગુસ્સા કરે છે. ૯૪

૧૧૬ તેથી મારી સ્તુતિ વગેરેનો ઘાત કરવાને માટે જે લોકો ઊભા થાય છે તે ખરેખર મને નરકમાં પડતો ખયાવવાને માટે જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૫

૧૧૭ આજે મારા પુણ્યમાં વિઘ્ન કંઈ છે એ પ્રમાણે એમાં કોપ કરવો યોગ્ય નથી; ક્ષાન્તિ સમું તપ નથી. ખરે એ જ અહીંયાં ઉભું છે. ૧૦૨

૧૧૮ હવે જે હું મારા પોતાના જ દોષથી ક્ષમા ન કરું તો પુણ્યનો હેતુ આવ્યા છતાં પણ મેં જ એમાં વિઘ્ન કંઈ. ૧૦૩

૧૧૯ તેથી શ્રમ વિના ક્ષમાએલો આ ખજાનો મારા ધરની અંદર આવી ઉભો છે, બોધિયર્થની મદદથી શત્રુની પણ મારે સૃષ્ટી કરવી જોઈએ. ૧૦૭

૧૨૦ વૈદ્યની જેમ હિત કરવા તૈયાર થયેલો શત્રુ આનો આશય અપકારનો છે એથી જો તે ન પૂજ્ય તો હું બીજી કઈ રીતે ક્ષમા કરીશ? ૧૧૦

૧૨૧ તદુદ્દાશયમેવાતઃ પ્રતીત્યોત્પદ્યેત ક્ષમા ।

સ એવાતઃ ક્ષમાહેતુઃ પૂજ્યઃ સદ્ધર્મવન્મયા ॥ ૧૧૧ ॥

૧૨૨ સત્ત્વક્ષેત્રં જિનક્ષેત્રમિત્યતો મુનિનોદિતમ્ ।

જ્ઞાનાનુસારાય બહુવઃ સંપત્ત્યારં ચતો ગતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

૧૨૩ મૈત્ર્યાશયશ્ચયત્પૂજ્યઃ સત્ત્વમાહાત્મ્યમેવ તત્ ।

બુદ્ધપ્રસાદાદ્યત્પુણ્યં બુદ્ધમાહાત્મ્યમેવ તત્ ॥ ૧૧૩ ॥

૧૨૪ યેષાં સુતે યાંતિ મુદ્દં મુનીન્દ્રા યેષાં વ્યથાયાં પ્રવિશન્તિ મન્યુમ્ ।

તત્તોષણાત્સર્વમુનીન્દ્રતુષ્ટિસ્ત્રિપાપકારેઽપકૃતં મુનીનામ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧૨૫ આદીસુકાયમ્ય યથાસમન્તાદ્સર્વકામૈરપિ સૌમનસ્યમ્ ।

સત્ત્વવ્યથાયામપિ તદ્દેવ ન પ્રીત્યુપાયોઽસ્તિ દયામયાનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

૧૨૬ આત્મીકૃતં સર્વમિદં જગત્તૈઃકૃપાત્મભિર્નૈવ હિ સંશયોઽસ્તિ ।

દૃશ્યન્ત એતે નનુ સત્ત્વરૂપાસ્તેતદ્વા નાથાઃકિમનાદિરોત્ર ॥ ૧૨૬ ॥

૧૨૭ તથાગતારાધનમેતદેવ સ્વાર્થસ્ય સંસાધનમેતદેવ ।

લોકસ્ય દુઃસ્વાપહમેતદેવ તસ્માન્મમાસ્તુવ્રતમેતદેવ ॥ ૧૨૭ ॥

૧૨૧ આથી તેના દુદ્દાશયને લઇને જ ક્ષમા ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે જ ક્ષમાનો હેતુ છે; માટે તે સદ્ધર્મની જેમ પૂજ્યો નોંધાયે. ૧૧૧

૧૨૨ સત્ત્વનું ક્ષેત્ર, એ જિનેશનું ક્ષેત્ર છે, એમ મુનિએ કહ્યું છે. શાથી જે તેઓને આરાધીને ઘણાઓ સંપત્તિની પાર પામ્યા છે. ૧૧૨

૧૨૩ મૈત્રી આરામવાળો જે લોકોમાં પુણ્ય છે તે સત્ત્વનું જ માહાત્મ્ય છે. બુદ્ધના પ્રસાદથી જે પુણ્ય થાય છે તે બુદ્ધનું જ માહાત્મ્ય છે. ૧૧૫

૧૨૪ જેમના મુખમાં મુનીન્દ્રો મુખી થાય છે જેમની ખીડમાં મુનીન્દ્રો ગુરૂં થાય છે તેમને સંતોષવામાં સર્વ મુનિઓનો સંતોષ છે. તેમનો અપકાર કરતાં મુનિઓનો અપકાર થાય છે. ૧૨૨

૧૨૫ જેમ બધેથી સજગતા શરીરવાળાને સર્વ કામનાઓ (પૂરી થવા) થી પણ પ્રસન્નતા થતી નથી તેમ સત્ત્વોને વ્યથા હોય તો દયાવાળાઓને પણ પ્રસન્નતાનો ઉપાય નથી. ૧૨૩

૧૨૬ તે કૃપાળુઓએ આ સર્વ જગતને પોતાનું કહ્યું છે તેમાં સંશય નથી. તે પ્રભુઓ જ અરેખર આ સત્ત્વો રૂપે દેખાય છે એમાં અનાદર શા માટે? ૧૨૬

૧૨૭ તથાગતનું આરાધન પણ આ જ છે, સ્વાર્થની સાધના પણ આ જ છે, લોકનાં દુઃખને દૂર કરનાર પણ આ જ છે. તેથી માટે આ જ વ્રત હો. ૧૨૭

૧૨૮ કુપિતઃકિં નૃપઃ કુર્યદ્દેનસ્યાન્નરકત્વથા ।
યત્સત્ત્વદૌર્ભનસ્યેન કૃતેન હાનુભૂયતે ॥ ૧૨૧ ॥

૧૨૯ તુષ્ટઃકિં નૃપતિર્દયાઘહુદ્ધત્વસમંભવેત્ ॥
યત્સત્ત્વસૌમનસ્યેન કૃતેન હાનુભૂયતે ॥ ૧૨૨ ॥

૧૩૦ આસ્તાં ભવિષ્યદ્દુદ્ધત્વં સત્તારાધનસંભવમ્ ।
इहैव सौभाग्यंयशःसंस्थित्यं किं न पश्यसि ॥ ૧૨૩ ॥

૧૩૧ પ્રાસાદિક્ત્વમારોગ્યં પ્રાપ્તૌચં નિર્નજીવિતમ્ ।
चक्रवर्तिमुखं स्फूर्तिं क्षमी प्राप्नोति संसरन् ॥ ૧૨૪ ॥

(ક્ષાન્તિપારમિતા પટ્ટઃ પરિચ્છેદઃ)

(સત્તમ. પરિચ્છેદઃ)

૧૩૨ एवं क्षमी भवेद्द्वितीयं वीर्यंवोधिर्यतःस्थिता ।
न हि वीर्यं विनापुण्यं यथावायुं विना गतिः ॥ ૧ ॥

૧૩૩ किं वीर्यं कुशलोत्साहस्तद्विपक्षकः उच्यते ।
आलस्यं कुत्सितासक्तिर्विपादात्माघमन्यना ॥ ૨ ॥

૧૨૮. સત્ત્વેને દુઃખી કરીને જે નરકવ્યથા અનુભવાય છે તે શું શુભ્ધે થયેલો રાજા કરી શકે છે ? ૧૨૧

૧૨૯ સત્ત્વેને સુખી કરવાથી અનુભવાય એવું, હુદ્ધત્વની બરાબર થાય એવું કશું શું-સંતુષ્ટ થયેલો રાજા આપી શકે ? ૧૨૨

૧૩૦ સત્ત્વેને આરાધવામાંથી કૃત્રિમ થતું ભવિષ્યનું હુદ્ધત્વ બાળ્યએ રહ્યો. અહીંઆં સૌભાગ્ય યથા અને સ્વસ્થતા શું નથી દેખતો ? ૧૨૩

૧૩૧-વિદરનો ક્ષમાવાળો પ્રસન્નતા, આરોગ્ય, પ્રભોદ, દીર્ઘાયુષ, વિસ્તારવાળું, ચક્રવર્તિ-સુખ, સંસારમાં પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૪

(ક્ષાન્તિ પારમિતા નામના છઠ્ઠો પરિચ્છેદ)

(પરિચ્છેદ સાતમો)

૧૩૨ આ પ્રમાણે ક્ષમાવાળા માણસે વીર્યનો, આશ્રય લેવો જેમજે સાથી જે વીર્યમાં બોધિ રહેલી છે. વીર્ય વિના પુણ્ય નથી. જેમ વાયુ વિના ગતિ નથી. ૧

૧૩૩ વીર્ય શું ? તે કે કુંડલકર્મમાં ઉત્પાદિત થતું શું ? તે આગ્રસ, અપલસણમાં આસક્તિ, વિષાદ, અને પોતાની જાત વિશે અવજા. ૨

- ૧૩૪ અધ્યાપારસુતાસ્વાદનિદ્રાપાશ્રયતૃણયા ।
સંસારદુસ્તાનુદ્વેગાદાલસ્યમુપજાયતે ॥ ૩ ॥
- ૧૩૫ નિરુદ્ધમફલાકાંક્ષિન્સુકુમાર વહુલ્યથ ।
મૃત્યુગ્રસ્તોઽમરાકાર હા દુઃખિત વિહન્યસે ॥ ૧૩ ॥
- ૧૩૬ માનુષ્યં નાવમાસાદ્ય તર દુઃસ્વમહાનદીમ્ ।
મૂઢ કાલો ન નિદ્રાયા ઇયં નૌ દુર્લભા પુનઃ ॥ ૧૪ ॥
- ૧૩૭ મુક્ત્વા ધર્મરતિં શ્રેષ્ઠામનન્તરતિસંતતિમ્ ।
રતિરોદ્ધત્યહાર્યાદાં દુઃસ્વહેતૌ કથં તવ ॥ ૧૫ ॥
- ૧૩૮ નૈવાવસાદઃ કર્તવ્યઃ કુતો મે વોધિરિત્તતઃ ।
યસ્માત્તથાગતઃ સત્યં સત્યવાદોદમુક્તવાન્ ॥ ૧૭ ॥
- ૧૩૯ તેઽપ્યાસન્દંશમશકા મશિકાઃ ક્રમયસ્તથા ।
યૈસ્ત્સાહવશાત્પ્રાપ્તા દુરાયાત્રોધિરુત્તમા ॥ ૧૮ ॥
- ૧૪૦ કિમુતાહં નરો જાત્યા શક્તોઽજ્ઞાલુંહિતાહિતમ્ ।
સર્વજ્ઞનીત્યનુત્સર્ગોદ્ધોધિં કિં નાપ્નુયામહમ્ ॥ ૧૯ ॥
- ૧૪૧ અથાપિ હસ્તપાદાદિ દાતવ્યમિતિ મે ભયમ્ ।
ગુરુલાઘવમૂઢત્વં તન્મે સ્યાદવિચારતઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૪ સંસારના દુઃખથી કલેગ ન થવાથી, એદીપણથી, એશઆરામથી, લિંધથી, અદેલવાની ઇચ્છાથી આગસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

૧૩૫ ઉલોગ કર્મ વિના ફળની ઇચ્છા રાખનારા, સુકુમાર છતાં બહુ પીડાવાળા, મૃત્યુથી અરત છતાં અમરની આદૃતિવશા હે દુઃખિત ! હાથ, તું માર્યો જાય છે. ૧૩

૧૩૬ માનવદેહથી નાવ મેળવીને દુઃખની મહાનદીને તરી જા, હે મૂઢ ! નિદ્રાનો વખત નથી. આ નાવ ફરી દુર્લભ છે. ૧૪

૧૩૭ અનંતકાળ સુધી આનંદપરંપરાવાળી આ ધર્મરતિને છોડીને દુઃખના લેણુ ઔદત્ય, હાસ્ય વગેરેમાં તને કેમ મગ્ન આવે છે ? ૧૫

૧૩૮ મને ક્યાંથી બોધિ થાય એમ કરી ખિન્ન થવું નહિ; સાથી જે તથાગતે આ સત્ય કહ્યું છે. ૧૭

૧૩૯ તે ઇંસ, મચ્છર, માખીઓ તથા દીકાઓ પણ હતા કે જેમના વડે ઉત્સાહને લઇને દુર્લભ એવી ઉત્તમ બોધિ પ્રાપ્ત કરાઇ. ૧૮

૧૪૦ તો પછી જન્મથી માણસ, દિત અને અદિત જાણવાને શક્તિવાન એવો હું સર્વજ્ઞના માર્ગનો ત્યાગ નહિ કરવાથી હું બોધિને કેમ નહિ મેળવું ? ૧૯

૧૪૧ અને વળી હાથપગ આપી દેવા પડશે એવો મને ભય છે; હલકા ભારે વિષે મારી મોહ અવિચારને લઇને થાય. ૨૦

- ૧૪૨ इदं तु मे परिमितं दुःखं संबोधिसाधनम् ।
नष्टशल्यव्यथापोहे तदुत्पादनदुःखवत् ॥ २२ ॥
૧૪૩. सर्वेऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगताम् ।
‘तस्माद्बहुनि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमल्पकम् ॥ २३ ॥
- ૧૪૪ क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान् ।
मधुरेणोपचारेण चિકित्सति महાતુરાન્ ॥ ૨૪ ॥
- ૧૪૫ पुण्येन कायः सुखितः पाण्डित्येन मनः सुखि ।
तिष्ठन्परार्थं संसारे कृपालुः केन सिध्यते ॥ ૨૫ ॥
- ૧૪૬ गुणलेशेऽपि नाभ्याસો મમ જાતઃકદાચન ।
વૃથા નીતં મયા જન્મ કયંચિદ્વ્યવમદ્વૃતત્મ ॥ ૨૬ ॥
- ૧૪૭ ન ગ્રાસં મગવત્પૂજામહોત્સવસુખં મયા ।
ન કૃતા શાસને કારા દરિદ્રાશા ન પૂરિતા ॥ ૨૭ ॥
- ૧૪૮ મીતેભ્યો નામયંદત્તમાર્તા ન સુખિનઃકૃતાઃ ।
દુઃસ્તાય કેવલં માતુર્મતોઽસ્મિ ગર્ભશલ્યતામ્ ॥ ૨૮ ॥
- ૧૪૯ કુશલાનાંચ સર્વેષાં હન્દં મૂલં મુનિર્નગૌ ।
તસ્માત્કાર્યઃ શુભચ્છન્દો ભાવયિત્વેવમાદરાત્ ॥ ૪૦, ૪૬ ॥

૧૪૨ સંબોધિના સાધનનું આ જે માફ દુઃખ છે તે પરિમિત છે. ભાગી- ગયેલા કાંટાની વ્યથા દૂર કરતાં તેને ખેંચી કાઢવાના દુઃખના જેવું છે. ૨૨

૧૪૩ બધા વૈદ્યો ક્રિયાના દુઃખથી જ નિરોગિતા કરે છે. તેથી બહુ દુઃખો હણવાને માટે થોડું સહન કરી લેવું. ૨૩

૧૪૪ ઉત્તમ વૈદ્યે આ ઉચિત ક્રિયા પણ કરી નહિ. મધુર ઉપચાર વડે મોટા રોગીઓની ચિકિત્સા કરે છે. ૨૪

૧૪૫ પુણ્યવડે કાયા સુખી થાય છે. પાંડિત્યવડે મન સુખી થાય છે; પરોપકારને માટે સંસારમાં રહેતો કૃપાળુ શેનાથી ખેદ પામે? ૨૫

૧૪૬ લેશ ગુણ-વિશે પણ મને કદી અભ્યાસ થયો નથી. મહા મુશીબતે મેળવેલો આ અહમ્મત જન્મ ફેગટ ગાળ્યો. ૨૬

૧૪૭ મગવાળની પૂજના મહોત્સવનું સુખ મેં મેળવ્યું નહિ, શુદ્ધશાસનની પૂજા કરી નહિ, ગરીબોની આશા પૂરી નહિ. ૨૭

૧૪૮ બધવાળાઓને અભય આપીને દુઃખીઓને સુખી કર્યા નહિ, માને દુઃખ કરવા માટે જ હું ગર્ભશલ્ય થયો. ૨૮

૧૪૯ સર્વ કુશળનું મૂળ મુનિએ જન્મ કલો છે. નથી આ પ્રમાણે આદરથી ભાવના કરી શક્ય જન્મ કરવો. ૪૦-૪૬

૧૧૦ મૃતં હુંદુભમાસાદ્ય કાંકોઽપિગરુણયતે ।

આપદાત્રાધતેઽલ્પાપિ મનો મે યદિ દુર્વલમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧૧૧ યે સત્ત્વા માનવિજિતાં વરાકાસ્તે ન માનિનઃ ।

માનીશત્રુવશં નૈતિ માનશત્રુવશાશ્રતે ॥ ૧૬ ॥

૧૧૨ માનેન દુર્ગતિં નૌતા માનુષ્યેઽપિ હતોત્સવાઃ ।

પરપિન્હાશિનો દાસા મૂર્ત્વા દુર્દર્શિનાઃ કુશાઃ ॥ ૧૭ ॥

૧૧૩ તે માનિનો વિજયિન શ્વત્ત એવ શૂરા યે માનશત્રુવિજયાય વહંતિ માનં ।

યે તં સ્ફુરન્તમપિ માનરિપું નિહત્ય કામં જને જયફલં પ્રતિપાદયન્તિ ॥ ૧૯ ॥

૧૧૪ ક્લેશપ્રહારાન્સંસ્મરન્ ક્લેશાંસ્તુ પ્રહરેદ્દૃઢમ્ ।

સ્વદ્ગયુદ્ધમિવાપન્નઃ શિક્ષિતેનારિણા સહ ॥ ૬૭ ॥

૧૧૫ તત્ર સ્વદ્ગં યથાભ્રષ્ટં ગૃણ્હીયાત્સમયસ્ત્વરમ્ ।

સ્મૃતિસ્વદ્ગંતથાભ્રષ્ટં ગૃણ્હીયાન્નરકાન્સમરન્ ॥ ૬૮ ॥

૧૧૬ વિપં રુધિરમાસાદ્ય પ્રસર્પતિ યથો તર્જા ।

તથૈવચ્છિદ્રમાસાદ્ય દોષશ્ચિત્તે પ્રસર્પતિ ॥ ૬૯ ॥

૧૧૦ મરેલા કે'!! પાસે આવીને દાગડો પછુ ગરુડ થાય છે. માઈ સેન જે દુર્ગળ હોય તો નાની આપદા પછુ મને પીડે. ૫૨

૧૧૧ જે સત્ત્વો ગિયાસાં માનથી છતાંએલાં છે તે માની નથી. માની શત્રુને વશ થતો નથી. માનશત્રુ તેઓને વશ થાય છે. ૫૬

૧૧૨ માનથી દુર્ગતિ પામેલાઓ માનવત્વને વિશે પછુ દિસાદ વિનાના થઈ જાય છે. પારકું ખાનારા દાસ મૂર્ખ ખરાબ દેહારના અને દુઃખજા થાય છે. ૫૭

૧૧૩ તે જ માની પુરુષો છે અને વિજયી છે તે જ શૂરા છે જે માનશત્રુના વિજયને માટે માન ધારણ કરે છે. જે સહેજ હાલતા પછુ તે માનશત્રુને મારીને યથેચ્છ લોકમાં જયપ્રાપ્તિ કરે છે. ૫૮

૧૧૪ ક્લેશના પ્રહારોમાંથી સ્થાયી કરતાં ક્લેશોને દૃઢ પ્રહાર કરવો જોઈએ. કુદળ શત્રુની સાથે જાણે ખડ્ગયુદ્ધ કરતો હોય તેમ. ૬૭

૧૧૫ તેમાં જેમ પડી ગયેલું ખડ્ગ ભયથી અને ત્વરાથી ઉપાડી લે તેમ પડી ગયેલું સ્મૃતિખડ્ગ નરકને યાદ કરી ઉપાડી લે. ૬૮

૧૧૬ જેમ જે લોહીમાં પહોંચીને આખા શરીરમાં પ્રસરે છે, તેમ દોષ છિદ્રમાં ખેસી ચિત્તમાં પ્રસરે છે. ૬૯

૧૫૭ યથૈવ તૂલકંવાયોર્ગમનાગમને વશમ્ ।

તથોત્સાહવશં યાયાદદ્વિશ્ચૈવં સમૃદ્ધ્યતિ ॥ ૭૫ ॥

(વીર્યપારમિતા સપ્તમઃ પરિચ્છેદઃ.)

(અષ્ટમઃ પરિચ્છેદઃ.)

૧૫૮ વર્ધયિત્વૈવમુત્સાહં સમાધૌ સ્થાપયેન્મનઃ ।

વિશિષ્ઠચિત્તસ્તુ નરઃક્લેશદંડ્યાન્તરે સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

૧૫૯ કાયચિત્તવિવેકેન વિશેષસ્ય ન સંભવઃ ।

તસ્માદ્લોકં પરિત્યજ્ય વિતર્કોન્પરિવર્જયેત્ ॥ ૨ ॥

૧૬૦ સ્નેહાન્ન ત્યજ્યતે લોકો લાભાદિષુ ચ તૃષ્ણયા ।

તસ્માદેતત્પરિત્યાગે વિદ્વાનેવં વિચારયેત્ ॥ ૩ ॥

૧૬૧ શમયેન વિપશ્યનાં સુયુક્તઃ કુરુતે ક્લેશવિનાશમિત્યવેત્ય ।

શમયઃ પ્રથમં ગવેષणीયઃ સ ચ લોકે નિરપેક્ષયાભિરત્યા ॥ ૪ ॥

૧૬૨ ન પશ્યતિ યથાભૂતં સંવેગાદવહીયતે ।

દહ્યતે તેન શોકેન પ્રિયસંગમકાંક્ષયા ॥ ૭ ॥

૧૫૭ જેથી રીતે ૩ જ્યાં આવવામાં પવનને વશ હોય છે તેમ ઉત્સાહને વશ થઈ ચાલુ નેહએ. એ પ્રમાણે શ્રદ્ધિ સમૃદ્ધ થાય છે. ૭૫

(વીર્યપારમિતા નામનો સાતમો પ્રચ્છેદ.)

(આઠમો પરિચ્છેદ.)

૧૫૮ આ પ્રમાણે ઉત્સાહ વધારી સમાધિમાં મન સ્થાપવું નેહએ. વિશિષ્ઠ ચિત્તવાળો માણસ ક્લેશની દાદમાં ઉત્તરો છે.

૧૫૯ કાયવિવેકથી અને ચિત્તવિવેકથી વિશેષનો સંભવ નથી. તેથી લોકને તણ દહતે વિતર્કો છોડી દેવાં નેહએ. ૨

૧૬૦ સ્નેહથી લોક તળતો નથી, અને લાભ વગેરેમાં તૃષ્ણા હોવાથી તળતો નથી. તેથી તેના પરિત્યાગમાં વિદ્વાને આ પ્રમાણે વિચાર કરવો. ૩

૧૬૧ સમાધિવડે વિપશ્યનાથી (તત્ત્વનું ચથાર્થ જ્ઞાન કન્યાની પ્રત્યાર્થી) યુક્ત પુરુષ ક્લેશનો વિનાશ કરે છે એમ સમજી સૌથી પ્રથમ સમાધિ શોધવી નેહએ અને તે લોકમાં અભિરતિની અપેક્ષા ન રાખવાથી થાય છે.

૧૬૨ ચથાર્થ નેતો નથી, વૈરાગ્યથી ખરો નાશ છે, પ્રિયસંગમનો ક્ષિપ્તિથી તે શોક તેને જાલે છે.

- ૧૬૩ તચ્ચિતયા મુધા યાતિ હ્રસ્વમાયુર્મુદુર્મુહુઃ ।
અશાશ્વતેન મિત્રેણ ધર્મો ંશ્યતિ શાશ્વતઃ ॥ ૮ ॥
- ૧૬૪ બહવો લાભિનોડ્ભૂવન્વહ્યશ્ચ યશસ્વિનઃ ।
સહલાભયશીભિસ્તે ન જ્ઞાતા ક ગતા ઇતિ ॥ ૨૦ ॥
- ૧૬૫ મામેવાન્યેજુગુપ્સન્તિ કિં પ્રહૃપ્યામ્યહં સ્તુતઃ ।
મામેવાન્યે પ્રશંસન્તિ કિં વિપીદામિ નિન્દિતઃ ॥ ૨૧ ॥
- ૧૬૬ નાનાધિમુક્તિકાઃ સત્ત્વા જિનૈરપિ ન તોપિતાઃ ।
કિં પુનર્માદૃશૈરજ્ઞૈ સ્તસ્માત્કિં લોકનિન્તયા ॥ ૨૨ ॥
- ૧૬૭ શૂન્યદેવકુલે સ્થિત્વા વૃક્ષમૂલે ગુહાસુ વા ।
કદાનપેક્ષો યાસ્યામિ પૃષ્ઠતોડનવલોકયન્ ॥ ૨૩ ॥
- ૧૬૮ અહમેપુ પ્રદેશેષુ વિસ્તીર્ણેષુ સ્વભાવતઃ ।
સ્વચ્છન્દચાર્યનિલયો વિહરિપ્યામ્યહં કદા ॥ ૨૪ ॥
- ૧૬૯ મૃત્પાત્રમાઝાવિભવશ્ચૌરાસંભોગચીવરઃ ।
નિર્ભયો વિહરિપ્યામિ કદા કાયમગોપયન્ ॥ ૨૫ ॥
- ૧૭૦ કાયભૂમિં નિજાં ગત્વા કંકાલૈરપરૈઃ સહ ।
સ્થકાયં તુલયિપ્યામિ કદા શતનર્ધર્મિણમ્ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૩ તેની ચિન્તાથી આશુપ્થ ઘડી ઘડી ત્યાં ક્ષીણ થાય છે, ક્ષણિક મિત્ર વડે સાશ્વત ધર્મ નષ્ટ થાય છે. ૮

૧૬૪ ધણા લાભવાળાઓ યદી ગયા, ધણા આજીવવાળા યદી ગયાં. તેઓ લાભ અને યશ સાથે ક્યાં ચાલ્યા ગયા એની ખબર નથી. ૨૦

૧૬૫ કેટલાક માણસો મારી નિન્દા કરે છે, શું સ્તુતિ પામીને હું ખુશી થઈશ ? ખીજા અને વખાણે છે, નિન્દા પામી શું હું દીલગીર થઈશ ? ૨૧

૧૬૬ વિવિધ ઇચ્છાઓવાળાં સત્ત્વે જિન વડે પણ સંતોષાતાં નથી. તે પછી મારા જેવા અગ્નીનીઓ વડે શું થવાનું છે. તેથી લોકનો વિચાર કર્યો શું વળવાનું છે ? ૨૨

૧૬૭ સુતા દેવળમાં અથવા ઝાડ નીચે અથવા ગુફાઓમાં રહી ખુદે જોયાં વિના અપેક્ષા રહિત-ક્યારે હું વિચરીશ ? ૨૩

૧૬૮ વિપત્તિ અને સ્વભાવથી વિસ્તીર્ણ પ્રદેશોમાં ઘર વિતાનો સ્વચ્છન્દથી ફરતો હું ક્યારે વિચરીશ ? ૨૪

૧૬૯ ક્રૂરા એક વાસણ જેટલો જ વૈભવ ચોરોને પણ કામમાં ન આવે એવા ચીવર સાથે કાળાનું રક્ષણ કર્યા વિના નિર્ભય થઈ હું ક્યારે વિચરીશ ? ૨૫

૧૭૦ હું પોતાની સ્મશાનભૂમિમાં જઈ ખીજાં હાકાંઓ સાથે નાશ પામે એવી મારી કાપાતે હું ક્યારે સરખાવીશ. ૨૬

૧૭૧ અયમેવ હિ કાયો મે एवं પૂતિર્ભવિष्यति ।

શૃમાલા અપિ યદ્વન્ધાન્નોપસર્પેયુરન્તિકમ્ ॥ ૩૧ ॥

૧૭૨ અસ્યૈકસ્યાપિ કાયસ્ય સહજાં અસ્થિલ્પ્લઙ્કાઃ ।

પૃથક્ પૃથગ્મિષ્યન્તિ કિમુતાન્યઃ પ્રિયો જનઃ ॥ ૩૨ ॥

૧૭૩ રણં જીવિતસંદેહં વિશન્તિ કિલ જીવિતુમ્ ।

માનાર્થે દાસતાં યાન્તિ મૂઢાઃકામવિદ્મ્બિતાઃ ॥ ૩૩ ॥

૧૭૪ એવમુદ્વિજ્ય કામેભ્યો વિવેકે જનયેદ્રતિમ્ ।

કલ્હાનાસશૂન્યાસુ શાન્તાસુ વનભૂમિષુ ॥ ૮૧ ॥

૧૭૫ ધન્યૈઃ શશાંકકરચન્દનશીતલેષુ રમ્યેષુ હર્મ્યવિપુલેષુ શિલાતલેષુ ।

નિઃશઙ્ગ સૌમ્યવનમારુતવીજ્યમાનૈશ્ચક્રમ્યતે પરંહિતાય વિચિત્યતે ચ ॥ ૮૨ ॥

૧૭૬ સ્વચ્છન્દચાર્યનિલયઃ પ્રતિવદ્ધો ન કસ્યચિત્ ।

યત્સંતોષપુત્રં ભુન્કે તદિદ્રસ્યાપિ દુર્લભમ્ ॥ ૮૩ ॥

૧૭૭ એવમાદિભિરાકારૈર્વિવેકગુણભાવનાત્ ।

ઉપશાન્તવિતર્કઃસન્નોધિચિત્તં તુ ભાવયેત્ ॥ ૮૪ ॥

૧૭૮ પરાત્મસમતામાદૌ ભાવયેદેવમાદરાત્ ।

સમદુઃખસુખાઃ સર્વે પાલનોયા મયાત્મવત્ ॥ ૮૫ ॥

૧૭૧ આ જ ગાંધારી શરીર એવું ગંધાર્તુ થય જશે કે જે ગંધર્થી શીયાળ પણ પાસે આપશે નહિ. ૩૧

૧૭૨ આ એક કાયાની સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં હાડકાં છુટાં છુટાં થઈ જશે તો પછી બીજા પ્રિયજનનું તો શું કહેવું ! ૩૨

૧૭૩ જેમાં જીવંતી સદેહમાં આવે એવા રણમાં જીવવાને માટે સૌક્ય પ્રવેશ કરે છે. વાસનાઓથી ઘેરાયે મૂઢ માણસો માનને ખાતર દાસ થાય છે. ૩૩

૧૭૪ આ પ્રમાણે વાસનાઓમાંથી ઉદ્ભવ પામી કલહ આપાસથી રહિત શન્ય અને શાંત વનભૂમિમાં વિવેક વિશે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરેલા. ૮૧

૧૭૫ ચંદ્રનાં કિરણ અને ચંદન જેવી શીતલ હવેલીઓ જેવાં મોટાં રમ્ય શિલાતલોમાં શાંત અને મુંદર વનવાસુ ગોચરતા ધન્ય પુરુષો વડે વિચરાય છે અને પરહિતને માટે ચિન્તન કરાય છે. ૮૨

૧૭૬ સ્વેચ્છાએ વિહાર કરતો ઘર વિનાનો તથા કોઈથી પણ નહિ બંધાયેલો પુરુષ જે સંતોષ સુખને અનુભવે છે તે કદાચ પણ દુર્લભ છે. ૮૩

૧૭૭ આ રીતે વિવેકશુભ્રની ભાવનાથી વિતર્ક શાંત થતાં બૌદ્ધિચિત્તની ભાવના કરવી. ૮૪

૧૭૮ પહેલાં પારકાની ને પોતાની વચ્ચે સમતાની ભાવના આદરથી કરવી. મારે સર્વને મારી પોતાની જાતની માફક સરખાં સુખદુઃખવાળાં માની પાળવાં જોઈએ. ૮૫

૧૯૩ દન્તકેશનત્વા નાહં નાસ્થિ નાપ્યાસ્મિ શોણિતમ્ ।

નઃ સિંચાણં ન ચ શ્લેષ્મા ન પૂયં ત્વસિકાઽપિ વા ॥ ૧૮ ॥

૧૯૪ નાહં માંસં ન ચ સ્નાયુર્નોષ્મા વાયુરહં ન ચ ।

નચ છિદ્રાણ્યહં ત્રાવિપદ્ધિનાનિ સર્વથા ॥ ૬૦ ॥

૧૯૫ અતીતાનાગતં ચિત્તં નાહં તદ્વિ ન વિદ્યતે ।

અધોત્પન્નમહં ચિત્તં નષ્ટેઽસ્મિન્નાસ્ત્યહં પુનઃ ॥ ૭૪ ॥

૧૯૬ एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं हृतं भवेत् ।

सत्कृतः परिभूतो वा केनकः संभविष्यति ॥ ૧૫૨ ॥

૧૯૭ सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तुमद्विधाः ।

પ્રકુપ્યન્તિ પ્રહુપ્યન્તિ કલહોત્સવહેતુભિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

૧૯૮ शोकायासैर्विपादंश्च मियच्छेदनभेदनैः ।

યાપયન્તિ સુકુચ્છેદ્ધા પાપૈરાત્મસુતેચ્છવઃ ॥ ૧૫૮ ॥

૧૯૯ अहो वतातिशोच्यत्वमेपां दुःखीववर्तिनाम् ।

ये भक्षन्ते स्वद्वौःस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ ૧૬૪ ॥

૨૦૦ एवं दुःखान्नित्तानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।

પુણ્યમેઘસન્નૈઃ સુત્રોપકરણૈઃ સ્વકૈઃ ॥ ૧૬૭ ॥

૧૯૩ હું દન્ત, કેશ કે નખ નથી, હાડકું નથી, લોહી નથી, લીંટ નથી, કપ નથી, માંસ નથી, યુક પશુ નથી. ૫૮

૧૯૪ હું માંસ નથી, સ્નાયુ નથી, ગરમી નથી, વાયુ નથી, છિદ્ર નથી અને સર્વથા ૬૦
૭ વિરાત નથી.

૧૯૫ હું ભૂત કે ભવિષ્ય ગિત નથી. તે વિદ્યમાન જ નથી. જો હું વર્તમાન ચિત્ત હોઉં તો નાશ થતાં વળી હું નથી. ૭૪

૧૯૬ આ પ્રમાણે પદાર્થો શૂન્ય હોય ત્યાં 'શું' મળ્યું ને શું ગયું? સત્કાર પામેલો અથવા અપમાન પામેલો કેના વડે કોણ સંભવી શકે? ૧૫૨

૧૯૭ આ બધાને આકાશ જેવું (શૂન્ય) ગણો. મારા જેવાઓ કષ્ટઆત્મા અને ઉત્સવના કારણથી શુરસે થાય છે અને ખુશ થાય છે. ૧૫૫

૧૯૮ શોક આયાસ અને વિપદથી અને એક બીજાના પરસ્પર ઉદ્વેગથી, પાપ વડે પોતાના સુખની ધ્વજાવાળાઓ બહુ જ મુશીબતથી સમૂચ ગાળે છે. ૧૫૬

૧૯૯ હુઝના પ્રવાહમાં પડેલા બિચારા અતિથય શોષ્ય છે. જે આ પ્રમાણે અતિ હુઝની હોવા છતાં પણ પોતાની ખરાબ સ્થિતિને જોઈ શકતા નથી. ૧૬૪

૨૦૦ આ પ્રમાણે હુઝના અગ્નિથી દાહલાની પોતાના પુણ્યમેધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખની સાધનો વડે ક્યારે શાન્તિ કરીશ? ૧૬૭

૨૦૧ કદોપલમ્બદ્વિષ્ણો દેશયિષ્યામિ શૂન્યતામ્. ૧૧૮
સંવૃત્યાનુપલમ્બેન પુણ્યસંભારમાદરાત્ ॥ ૧૬૮ ॥

(પ્રજ્ઞાપારમિતા નવમઃ પરિચ્છેદઃ)

(દશમઃ પરિચ્છેદઃ)

૨૦૨ અનેન મમ પુણ્યેન સર્વસત્ત્વા અશેપતઃ. ૧૧૯
વિરમ્ય સર્વપાપેભ્યઃ કુર્વન્તુ કુશલં સદા ॥ ૧૧૯ ॥

૨૦૩ બોધિચિત્તાવિરાહિતા બોધિચર્યાપરાયણાઃ ।
બુદ્ધૈઃ પરિગૃહીતાશ્ચ મારકર્મવિવર્જિતાઃ ॥ ૧૨૦ ॥

૨૦૪ વિવેકલાભિનઃ સન્તુ શિક્ષાકામાશ્ચ મિશ્રવઃ ।
કર્મણ્યચિત્તા ધ્યાયન્તુ સર્વવિશેષવર્જિતાઃ ॥ ૧૨૧ ॥

૨૦૫ પણ્ડિતાઃ સત્કૃતાઃ સન્તુ લાભિનઃ પેષ્ટપાતિકાઃ ।
ભવન્તુ શુદ્ધસંતાનાઃ સર્વદિક્કલ્યાતકીર્તયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

૨૦૬ ચત્કિચિજ્જગતોદુઃખં તત્સર્વં મયિપચ્ચતામ્ ।
બોધિસત્ત્વશુભેઃ સર્વેર્જગત્સુખિતમસ્તુ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

•૨૦૧ ઉપલમ્બ દૃષ્ટિવાળાઓને હું ક્યારે સંવૃતિથી શૂન્યતાનો ઉપદેશ આપીશ ?
અનુપલમ્બથી આદરપૂર્વક પુણ્ય સામગ્રીનો (ક્યારે ઉપદેશ કરીશ ?) ૧૬૮

(પ્રજ્ઞાપારમિતા નામનો નવમો પરિચ્છેદ)

(દશમો પરિચ્છેદ)

૨૦૨ મારા આ પુણ્ય વડે સર્વ સત્ત્વો સંપૂર્ણ રીતે સર્વ પાપમાંથી અટકી હંમેશાં
કુશલ કરે. ૩૧

૨૦૩ બોધિચિત્તથી અવિરહિત, બોધિચર્યાપરાયણ, બુદ્ધાથી પરિગૃહીત, મારના
કર્મોથી રહિત ૩૨

૨૦૪ વિવેકલાભવાળા, શિક્ષાની પ્રત્લાવાળા મિશ્રુઓ યાઓ. સર્વ વિશેષથી રહિત
કર્મથીજ ચિત્તવાળા ધ્યાન કરે. ૪૩

૨૦૫ પણ્ડિતો સત્કાર પામે, પિણ્ડપાતિકા લાભવાળા, શુદ્ધ વિચારવાળા અને સર્વ
દિશાઓમાં ફેલાયેલી કીર્તિવાળા યાઓ. ૪૬

૨૦૬ જગતના બે કાંઈ કુખ છે તે બધું મારામાં પડે. સર્વ શુભ બોધિસત્ત્વો વડે
જગન સુખી યાઓ. ૫૬

૨૦૭ જગદુઃસૈકમૈવજ્યં સર્વસંપત્સુતાકરમ્ ।

લાભસત્કારસહિતં ચિરંતિષ્ઠતુ શાસનમ્ ॥ ૧૭ ॥

(પરિણામ પરિચ્છેદઃ)

૨૦૭ જગતના દુઃખતુ' અદ્વિતીય ઔપધ સર્વ સંપત્તિ અને શુખતી ખાણુ લાભ અને સત્કાર સાથે શાસન લાંબા વખત સુધી રહેા. ૫૭

(પરિણામપરિચ્છેદઃ નામનો દશમો પરિચ્છેદઃ)

ચિત્રપરિચય

પુંઠા ઉપર આપેલો સ્તંભ પાટણની રાણીવાવમાં હતો; હાલ તો વાવને અહલે મોટા ખાડો છે. આ ખડિત સ્તંભ ઉપરથી રાણીવાવની કાંઈક દૃશ્યતા કરી શકાશે. તે વાવ કણદેવની માતા, બીમદેવ પહેલાની (ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૩) રાણી ઉદયમતીએ બંધાવી હતી એમ કહેવાય છે.—સં.

શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રજ્ઞાનભંડારમાં આવતાં

ચોપાનીઆમાંના પુરાતત્ત્વવિષયક

લેખોની યાદી.

જર્નલ આફ ઇન્ડિયન હિસ્ટ્રી વૉ. ૨, ભા. ૧

૧. શાહજહાનનું ગાદીએ આવવું. લે. બેનિપ્રસાદ
૨. કાંચીના પહોવાની ઉત્પત્તિ અને એમનો અસલી ઇતિહાસ. લે. એસ. કે. આયંગર
૩. મોગલ દરબારમાં યુરોપી કલા, એક જવાબ. લે. ઇ. બી. હાવેલ
૪. સનઅના ઇમામોનો ઉદય. લે. ડૉ. એ. એસ. ટ્રીટન

વૉ. ૨, ભા. ૨

૧. વેદની શોધ. લે. પ્રો. ઝચેરીઆહ
૨. હિંદ આવવાના માર્ગ વિષેની અગ્રિજ્ઞેતી મતલબની અભિવૃદ્ધિ. લે. પ્રો. એચ. એચ. હૉસ્કીન્સ
૩. મહારાજા રણજીતસીંગનું લશ્કર. લે. સીતારામ કોહલી
૪. મરાઠાઓ અને અગ્રિજ્ઞે વચ્ચેની કોલકરારોની બાંજવડે લે. એચ. જી. રાફલીસન
૫. ગવર્નર ખૂત (મુંબઈના પહેલા ગવર્નર) લે. વિલીઅમ ફૉર્સ્ટર
૬. ભારતીય ઇતિહાસ માટે વલંદઈ (ડય) આધારસ્થાનો, ૧૫૯૦ થી ૧૬૫૦. લે. ડબ્લ્યુ. એચ. મોરલેન્ડ
૭. અરબી તત્ત્વજ્ઞાન પર ગાલેનની અસર. લે. રેવ. કેનન ડી લેસીઓ લીઅરી

વૉ. ૨, ભા. ૩

૧. પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણવિદ્યા વિષેનું એક પ્રકરણ. લે. રાધાકુમાર મુખોપાધ્યાય
૨. ઔરંગઝેબ આગળની સર વિલીઅમ નોરીસની એલમીગીરી. લે. હરિહરદાસ
૩. જહાહરશાહ પહેલાનું પૂર્વજીવન લે. જહાનપાથ સરકાર
૪. પ્રેસિડેન્ટ કેમલેનલી (સુરતના મુખ્યાધિકારી) રોજનીશી, ૧૬૩૮-૩૯. લે. વિલીઅમ ફૉર્સ્ટર

૫. ગંગોડા ચોલ; રાજેન્દ્ર. લે. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર
૬. એન્ટોનીઓ ડી. આન્ડ્રેડ અને તિબેટની શોધ. લે. ડૉ. એલ. ડી. બારનેટ
૭. દિવાને શુદતરી પર ઐતિહાસિક વિવેચન. લે. પ્રો. ડી. એસ. માર્ગોન્થાઉથ

વો. ૩, ભા. ૧

૧. વિશ્વરૂપ. લે. જુલીઅસ જોર્જી
૨. અબુસેયદના સમયના કેટલાક આરણ કવિઓ લે. ડૉ. આર. એ. નિકોલ્સન
૩. એફ્રેન્ડો ડી આલ્ફુર્ક. લે. એડમન્ડ્સન
૪. મદ્રાસ દિનારાનો ઇતિહાસ, ૧૬૮૦-૯૦. લે. જહુનાય સરકાર
૫. પૂર્વમાંની ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેની હંરિશાઈ
૬. યોરન હેરિન્ગ્સ અને એના પર આરોપ મુકનારાઓ. લે. પી. ઇ. રોમર્ટસ

ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી. માર્ચ, ૧૯૨૪

૧. સીઝર ડી. ફ્રેડ્રિક અને ગાર્સેરો બક્ષી (૧૬ મા સૈકામાં હિંદમાં આવેલો રમી મુસાફર) લે. પ્રો. નીર્લ શાપેન્ડીઅર
૨. મોતી તથા રૂના વેપારીઓની ગુમ બોલી. લે. સર રિચાર્ડ ટેમ્પલ
૩. ઉત્પત્તિવિષયક મત્રો. લે. એ. એમ. હોઝાર્ટ

પૂર્તિ

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનો ભૌગોલિક રાજકોશ. લે. નન્દલાલ દે.
પા. ૧૫૨ થી ૧૫૮

કસ્ટોર્લિજર્નલ ઑફ ધી મીથિક સોસાયટી, જાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. હુત્રિદુગ અને હુલીયુદુગ. લે. રેવ. એફ. મુલવિલ્લ
૨. ઇ. સ. ૮૧૦ તું નવું રાષ્ટ્રકુટ તામ્રપત્ર પરંતુ દાનપત્ર. લે. રાવબહાદુર આર. નરસિંહાચાર્ય
૩. ભગવદ્ગીતામાં આવતું બાવશાસ્ત્રનિરૂપણ લે. પી. કે. ગોડે
૪. પક્ષીગત પૌરાણિક વાતોનો અભ્યાસ લે. શરચન્દ્ર મિત્ર
૫. કાર્તિક સુદ પડવે પાસાખાણ. લે. ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી
૬. ભારતીય ઇતિહાસના કેટલાક કેલેન્ડર
૭. નન્દીવર્મન બીજાના કોતરકુડીવાળા લેખપત્રો. લે. ડી. એન. સુલમશ્લીઅમ
૮. વિજયનગરના દરબારમાં જરુરુઈટાની અસર. લે. રેવ. એચ. હેરસ

વિશ્વભારતી. વો. ૧, અં. ૪

૧. મહાભારત. લે. ડૉ. એમ. વિન્ટરનિલ્ડ.

૨. પ્રગણી પ્રગળી ઉત્પત્તિ વિષે આડિકેટો પ્રકાશ. લે. પંચોરી બેનરજી
મોડર્ન-રિવ્યુ: ફેબ્રુવારી, ૧૯૨૪

૧. મદ્રાસ કલોટકમાં શિવાળ. લે. પ્રો. જહુનાય સરકાર
માર્ચ, ૧૯૨૪

૧. લગભગ ઇ. સ. ૧૭૦૦ નો હિંદુસ્તાનનો રૂનો વેપાર. લે. પી. જી. થોમ

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

૧. જમલગઢીમાંથી શાંધારશિક્ષણવિદ્યાના નમુના
૨. ઇ. સ. ચોથા સૈકાનું ભારત, ચીનાદ્ય દૃષ્ટિએ. એન. સી. મહેતા
૩. બંગાળની શિક્ષણવિદ્યાનો અભ્યાસ. લે. એ. કે. મૈત્ર.

મે, ૧૯૨૪

૧. ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં છપાયેલું શિવાલયનું પ્રથમ જીવનચરિત્ર લે. પ્રો. જહાનાય સરકાર
૨. બુદ્ધકાલીન સામાજિક જીવન. લે. એક્સ

ઈન્ડિયન રિવ્યુ. માર્ચ, ૧૯૨૪

કાલીદાસની ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાની કલ્પના

ફેબ્રુ. જાનેવારી, ૧૯૨૪

૧. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંની સરસ્વતીની એક મૂર્તિ
૨. નગર (ભારતીયઆર્થ) મંદિરોના ચિત્રોની શરૂઆત. લે. રામપ્રસાદ ચંદ
૩. ભારતીય જ્વાલાશીલ (ઇન્ડો જ્વાલાશીલ) કલાની ઉત્પત્તિ વિષે અનુમાનાશ્રય. લે. એક્. ડી. કે. જોશી
૪. હુમાયુનું ચિત્ર
૫. જે જૈન મૂર્તિઓ વિશે નોંધો. લે. હબ્બુ. એસ. હડવે

નોંધો

૧. ભારતીય જ્વાલાશીલ કલા. સ્વેત તારા ગાંધાર જોધિસત્વ. મીરચંદ, એક મહામ
- મોગલ ચિત્રકાર. અહાદુરશાહનું એક ચિત્ર

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા. જા. ૪, અ. ૪

- ૧ પ્રભાસ પાઠ્યના યાદવજીમના સં. ૧૪૪૨વાળા શિક્ષણોપની સમીક્ષા
૨. ભૂપણ અને મતિરામ લે. પં. બગીચપ્રસાદ દોશિ

ચિત્રમય જગત (મરાઠી). જાનેવારી, ૧૯૨૪

જોત્ર પ્રવરતો ઐતિહાસિક વિચાર. લે. કૃષ્ણશાસ્ત્રી બુલે

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪

જોત્ર પ્રવરતો ઐતિહાસિક વિચાર. લે. કૃષ્ણશાસ્ત્રી બુલે

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર. ઑક્ટોબર, ૧૯૨૩

શાહપત્ની સાવત્રીજી. લે. વાસુદેવ વિષ્ણુ જોશી

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૩

નાના શિવાલયનું મંચકારોદય. લે. યશવંત રાગરામ ગુપ્તે

જાનેવારી, ૧૯૨૪

શાહનામની ચિકિત્સા લે. વાસુદેવ વિષ્ણુ જોશી

ફેબ્રુવારી, ૧૯૨૪

ગરાડાસાહીમાં તોડાનેડું રાજકરણ. લે. ગોવિંદ. સદાશીવ સરદેસાઈ
માર્ચ, ૧૯૨૪

યુધિષ્ઠિરવ્રત અને તેનો આરંભ. લે. કેશવ લક્ષ્મણ દરેતરી

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

૧. ભારતીય તત્વજ્ઞાનમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો ફાળો લે. દાણ નાંગેશ આપ્ટે

૨. પેરવાઇમાં શિક્ષણ

૩. શિવાજી મહારાજની સાક્ષરતા લે. આબા આદેરકર

ભારતવર્ષ. ચૈત્ર ૧૩૩૦ (બંગાળી સંવત)

મહાકવિ કલિદાસ શું બંગાળી હતા? લે. સતીશચંદ્ર રાય

ગુજરાત. ચૈત્ર, ૧૯૮૦

પ્રાચીન જુનાગઢ હિંદુ ગિરિનગર. લે. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ

બુદ્ધિપ્રકાશ. એપ્રિલ, ૧૯૨૪

ગિર્વાણ કવિ જયદેવના સત્કર્તા. લે. કેશવલાલ હર્ષદરામ ધ્રુવ

યુગધર્મ. ચૈત્ર, ૧૯૮૦

૧. 'નાસિકપંચવટી' ક્યાં આવી? લે. હનુમન્તરાવ ભીડે

૨. ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા લે. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કનકર

— ચુ. પુ. ખારોટ

('ગાંધીજી')

સાબાર સ્વીકાર

છવનકા સુદધ્યમ	નવછવન પ્રકાશન મંદિર	૮-૧૨-૦
શ્રી. હરિભાઈ હિપાધ્યાય	"	૧-૪-૦
શરતજીજીની તથા વાનાંજી	"	૦-૧૦-૦
શ્રી. મદાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	"	૦-૧-૦
આશ્રમભગવાનવલિ	"	૦-૧-૦
મોટી બહેન	"	૦-૧-૦
શ્રી. ગિજુભાઈ તથા જુગતરામ	"	૦-૧૦-૦
અચલાયતન (રવિન્દ્રનાથ કૃત)	"	૦-૧૦-૦
શ્રી. ગિરધારી કૃપલાની	"	૨-૮-૦
દિંદેવરાજ્ય	"	૩-૦-૦
લે. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	"	૦-૧૧-૦
કાલેલકરના લેખો	"	૦-૧૦-૦
સદગતનંદ સ્વામી	"	૦-૧૦-૦
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા	"	૦-૧૦-૦
વિરાજવલુ	"	૦-૧૦-૦
શરત જીજી	"	૦-૧૦-૦
પાઠસંચય	ગુજરાત-વિદ્યાપીઠ	૦-૧૩-૦
નરહરિ દારકાંદાસ પરીખ	"	૦-૧૦-૦
આલમ ગાંધી (નાની)	"	૧-૮-૦
જુગતરામ તથા ગિજુભાઈ	"	૦-૧૦-૦
સીડિંગ પ્રેસ ઇન્ડિયન પ્રેસ	"	૦-૧૦-૦
બી. છ. કાકર તથા કે. વી. સીપાહીમજાની	"	૦-૮-૦
દિંદે રાષ્ટ્રીય ખર્ચ	"	૦-૧૦-૦
પુરાણ તલકર્મી શાલ	"	૦-૧૦-૦
દિંદે તત્તારીખ-તુર્ક અને પકાલ	"	૦-૪-૦
નાજુકલાલ નંદલાલ ચૌહાની	"	૦-૧૦-૦
ગુજરાતી પદ્ધતી ચોપડી	"	૦-૧૦-૦
છોટાલાલ આ. પુરાણી	"	૦-૧૦-૦
સિદ્ધિ રાજનંદ અને આપણી મહાસભા	"	૦-૧૦-૦
ચંદ્રેનર એડ્યુકેશન મોસાઈક	"	૨-૮-૦
વ્યાપારી બુગોળ બા. ૧	"	૦-૧-૦-૦
અ. ચંદ્રલાલ બ. દલાલ	"	૦-૧-૦-૦
વિચારામૃતસારસંમદ	ગ. વિદ્યાપીઠદ્વારા	૦-૧-૦-૦
નવચંદ્રસુરિ		

તંદુલ વૈજ્ઞાનિક	"	૧-૮-૦
પ્રત્યક્ષધર	"	
કૌશલ્ય અર્થશાસ્ત્ર	"	૧-૪-૦
ગ્રો. પ્રાણનાથ વિદ્યાસંકાર	"	
જૈનદર્શન	"	
આત્મારામજી	"	
આખ્યાનસાહિત્યસંગ્રહ ભાગ ૨, ૩	"	૫-૦-૦
મુનિશ્રી વિનયવિજયજી	"	
જૈન શ્લોકાંબરીય જૈનમંથ આશંક	"	૧-૮-૦
જૈનદર્શન	"	
મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી	"	
સંસ્કૃત શુદ્ધિઝમ	"	
નરીમાન	"	
ફાર્સિ ગુજરાતી સમાનાં હસ્તાલિખિત	"	
પુસ્તકોત્તરી નામાવલિ	"	
કેળવણીના અખતરા	દિદાગુમાર્ગિ વિદ્યાર્થીભવન	
મુંદર ખેટ	"	
બાલવાની ભાગ ૩	"	૦-૧૦-૦
શિશુભાષ	"	
વાળાં કહેનારને	"	
શિશુભાષ	"	
કેટલાએક રતોત્રિ	"	
નૃસિંહપ્રસાદ દા. કમ્પ	"	
દેસાસમાનસદોષદર્શન	"	૦-૧૦-૦
ગિરમગશંકર બધેકા	"	
તથાગત	"	૦-૪-૬
દ. દ. દિવેદી	"	
છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી	"	
ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગમૂલક સંશોધ	"	૩-૦-૦
કૃષ્ણલાલભાં ઝવેરી	"	
ગુદજીવનની સુંદરતા	"	૧-૮-૦
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	"	
નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન	"	૦-૪-૦
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	"	
જૈનદર્શન	મનમુખલાલ સ્વજી મહેતા	૦-૮-૦
પં. ખેચનનામ	"	૨-૦-૦

मिहिर प्रहर	भावशु दामशु शाह	०-५-०
मुपासनाद यरितम् भा. १, २, ३	निनविनयल	
पाठ्य-सद-मदापुष्टो अंड १, २.	दीरालाल अमृतलाल शाह	१-०-०
पुं. दरगोविंददास त्रि. शोध		
मेनो चांड ?	साहित्य प्रकाशक कंपनी	३-०-०
कनैयालाल भा. मुनशी		
पुनः पराजय	"	०-१२-०
कनैयालाल भा. मुनशी		
सुत्ताग्रह (गंधी शिक्षण भाग १)	नगीनदास अमृतलाल	०-५-०
सामाजिक	आगमोदय समिति	
मुनिधर्मविजय		
"	अ. रामचंद्र ल. आथवले	
कलकत्ता ऐडिजमिशन लिस्ट ओफ़	पुरषुयंद नदार	०-४-०
दिरैरिक्ल ऐडिजमिशन		
ऐड पुराणी मुनिनी लमी	पुंनलाल गोरधनदास	
द्वपतसार	गुजरान साहित्यसभा	०-६-०
नरहरि दारकांदास परीअ		
इषयवदागनिशीय मुत्राणि		
वाहटर शुभ्रिग	नैन साहित्य संशोधक समिति	
धर्मगीतांशु	नैन श्वेतांबर आनंदवर्धक मंडल	
न्यायविजयल		
वीसगी सदीनी गुलाबी	नवयुग प्रकाशन मंदिर	०-६-०
लीओ टोस्टोय		
शेक के शयदान	मोदमोदय	०-६-०
गोपाणल ओधवल		
नैनेतर दृष्टि नैन	अमरविजयल	१-०-०
अमरविजयल मदारान		
लाला लणपतराय और नैनधर्म	आत्मानंद नैन टेक्स	०-२-०
दसरान	सोसाइटी	
नैन धर्मका अदिंसा तरव	"	०-७-०
मुनि निनविजय		
रतनचंदल मदाराने करेला अवधानो	नगीनदास तथा भाणिकलाल	
मगनलाल मोतीचंद शाह		
तरंगवती	केशवलाल प्रेमचंद मोदी	०-१२-०
अनु. नरसिंहभाष ध. पटेल		

વિષયાનુક્રમ

૧ છુદ્ધચરિત્ર લેખમાળા		૫.
૩ બોધિસત્તવની તપશ્ચર્યા	અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી	૨૪૧
૨ કુટુંબનું મૂળ	શ્રી. દરિદર પ્રા. બટ્ટ	૨૫૮
૩ નાવનીતક	શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૨૭૪
૪ હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન શોધ	મર્દુમ ડૉ. બગવાનલાલ મેંડલ	૨૮૯
૫ પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો (૨)	શ્રી. ચુનીલાલ પુ. બારોટ	૩૯૭
૬ ચૂડાસમા રાજ્યઓના શિક્ષાલેખો અને તેઓની વંશાવળિ	શ્રી. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ દિસાજીકર	૩૦૨
૭ પ્લેટોનો આદર્શ સમાજ	શ્રી. પ્રાણીચંદ્ર વિશ્વનાથ પાડક	૩૦૭
૮ સ્વાધ્યાય (બોધિચર્યાવતાર)		૩૨૬
૯ પુરાતત્ત્વ વિષયક લેખોની યાદી		૩૫૭
૧૦ સાબર સ્તીકાર		૩૬૧

બ હા ૨ પ હી ચુ કી છે

અમિઘાનપ્પદીપિકા ગ્રં. મુનિ. જિનવિજય કિં. રૂ. ૫-૦-૦ પ્રસિદ્ધ
અમરકોશની હળનો પાલીનો કોશ. પાલીના અભ્યાસને માટે આવશ્યક.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂઝરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના ઉપયોગ માટે એક સાઈ પુસ્તકાલય બનાવવું, જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ મુદ્દીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય એકત્રિત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂઝરાતી, દારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગબગ-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ મંથોધિન-મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂઝરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય મંથંધી સદાયના આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય મંથંધી સત્તાદ અને સદાયના આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રમુખસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે	
(૩) અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી	
(૪) પંડિત મુખલાલજી	
(૫) અ. દત્તાત્રેય 'મા. કાલેલકર	
(૬) અધ્યાપક રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૭) રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લેખો લખી તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ટેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેના લેખને નાપમંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવ્યવસ્થિત થયે તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેના લેખક જવાબદાર રહેશે.

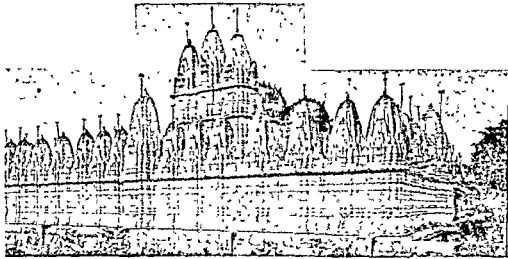
मुद्रितस्थानः आदित्यमुद्रितालय, रायभंडारी-अमदावाद.

मुद्रकः प्रालुचन विमनाय पाठक.

સત્યં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

(ત્રૈમાસિક)

[૧૧ ૨ જી.]

આપાઠ, સંવત ૧૯૮૦

[અંક ૪ થી.]

વિષયાનુક્રમ

ગાંધીપ્રસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા	શ્રી. ડોલરરાય માંકડ	૩૬૫
ત્રિપિંજ્રમણી એક ઉપપત્તિ અને મદાબારતકાળ	શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	૩૯૫
પુદ્ગલચિત્રલેખમાળા, લેખાંક ૪. તત્ત્વબોધનો માર્ગ	અ. ધર્માનંદ કોસંખી	૩૯૮
સ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચોલુક્ય રાજાઓના મંવતો	શ્રી. દત્તાત્રેય બા. ડીરકળકર	૪૧૧
રંદુનાદિ ભાષાના વ્યાકરણાદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની		
એક ટુંટી યાદી	મુનિ જિનવિજય	૪૧૮
દેંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ	ડૉ. ભગવાનલાલ શ્રી	૪૨૯
મહેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદના વર્ણનો. (૩)	શ્રી. સુનીલાલ પુ. બારોટ	૪૩૮
વાંચ્યાય	૪૪૪
કુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી	...	૪૬૯
નાભાર સ્વીકાર	૪૭૩
ચેત્રપતિય	૪૭૫
વિરાસિ	૪૭૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોડાલાલ પરીખ.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

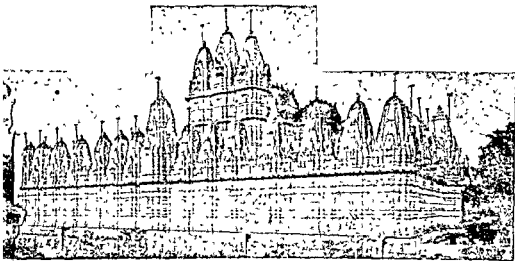
૧૯૮૦ વર્ષના ૩. ૫, પોસ્ટલ આક આના. પુસ્તક નંબરની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦૦ પોસ્ટલ જી. ૬.

સત્યં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૨ લ્હું.]

આપાદ, સંવત ૧૯૮૦

[એક ૪ થો.

વિષયાનુક્રમ

૧ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા	શ્રી. ડોલરરાય માંકડ	૩૬૫
૨ સમર્પિત્રમણની એક ઉપપત્તિ અને મહાભારતકાળ	શ્રી. હરિદર પ્રા. ભટ્ટ	૩૬૫
૩ બુદ્ધચિન્ત્રલેખમાળા. લેખાંક ૪. તત્ત્વભોધનો માર્ગ	અ. ધર્માનંદ કોસંખી	૩૬૮
૪ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચોલુક્ય રાજાઓના સંવતો	શ્રી. દત્તાત્રેય બા. હીરકળકર	૪૧૧
૫ સંસ્કૃતનાદિ ભાષાના વ્યાકરણાદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી	મુનિ જિનવિજય	૪૧૮
૬ હિંદુસ્તાનનો પુરાતની શોધ	ડૉ. ભગવાનલાલ મિશ્ર	૪૨૯
૭ પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો. (૩)	શ્રી. સુનીલાલ પુ. બારોડ	૪૩૮
૮ સ્વાધ્યાય	૪૪૪
૯ પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી	૪૬૯
૧૦ સાબર સ્વીકાર	૪૭૩
૧૧ ચિત્રપરિચય	૪૭૫
૧૨ વિશ્વમિ	૪૭૬

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ.

સૂત્રસાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫, પોસ્ટેજ

છેલ્લું નકલની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ લ્હું.

પુરાતત્વમંદિરની યોજના

૧ ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા દિંદુરતાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને પશ્ચિમી પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) દિંદુરતાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પદો આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને દ્રુતનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકખાનાયવું, જેની ઝાંઝ પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ મુદ્દીમાં પ્રકટ થયેલું સાહિત્ય મંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુની ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓના લખાવટા અલભ્ય-દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ મંજોશીત-મુદ્રિત પ્રકટ કરવા-કરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્ય ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સહાયતા મંજૂરી સદાયતા આપવી.
- (૭) દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય મંજૂરી સદાયતા અને સદાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રમુખસમિતિ—

(૧) મુનિ જિતવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અ. રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે	
(૩) પંડિત મુખલાલજી	
(૪) અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૫) અ. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬) અ. રસિકલાલ હોરાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં મોકલવાં.
૫. પોસ્ટલ સાથેના લેખને નાપમંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગરવલે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

[પુસ્તક ૨ ભુ]

આપાઠ

[અંક ૪ થો]

પાંચાલોપસન્નાખ્યાનાદિ ત્રણ નાટકોનો કર્તા

[લે. શ્રી. ડાહ્યારાય રંગીલદાસ માંડલ]

૧

ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨માં જ્યારે આ નાટકો પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે તેના કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ કવિતું નામ પણ સાથે જ બહાર આવ્યું હતું. છતાં નાટકોની બાપા, શેઠી વગેરે પક્ષરોને પ્રેમાનંદ કરતાં જુદાનાં જ લાગતાં અને સહુ પોતપોતાની રીતે તેના જવાબ આપના. પણ આ બધી વાતો તો જાણે કે ભૂગર્ભમાં થતી.

આ સંબંધી પહેલું વિવેચન બહાર પાડનાર રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાથ હતા. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૦૯માં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં, બધાને પહેલાં તો ચમકાવે એવા 'પ્રેમાનંદનાં નાટક' વિષેનો પોતાનો નિબંધ રજૂ કર્યો. તેમણે કહ્યું હતું કે નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનો સંભવ નથી, અને એની પુષ્ટિ માટે ઘણી મુદ્દમ અને સરસ દલીલો કરી હતી. છતાં તેને જવાબ દેવાને પ્રયત્નો ન થયા એમ તો નહિ. પહેલાં તો તેમને ચોથી 'શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'માં રા. રા. અંબાઈદાસ દાળાદાસ પરેડે જવાબ આપ્યો. પણ બધા જોઈ શકે તેમ છે કે જવાબ ખાસ સંતોષકારક તો નહોતો જ. પછી છટકે 'વસન્ત'માં રા. 'ઈ' એ-પણ રા. નરસિંહરાવને જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમની દલીલો પણ રા. નરસિંહરાવની દલીલોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાને બસ તો નહોતી જ. અને પાછું, આ બન્નેને રા. નરસિંહરાવે 'વસન્ત'માં જ 'પ્રેમાનંદનાં નાટકના પક્ષકારો' નામનો લેખ લખી, જવાબ આપી દીધો હતો. આથી નાટકના કર્તા વિષે જેની સ્થિતિ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ પછી હતી તેવી જ લગભગ રહી અને બધાનો એકમત પણ ન થયો. અને હમણાં તો આ ચર્ચા સાવ ભૂલાઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આ લેખમાં હું આ વિષયને, તેના ઉપર ચડેલી ધૂળ ખખેરીને, હાથમાં લેવા ધારું છું. અને આ વિષયમાં કંઈક નવું જ કહેવા માગું છું. પણ મારે જે કહેવું છે તેમાં પણ મારે રા. નરસિંહરાવની દલીલોનો જવાબ તો આપવો પડે તેમ છે એટલે પહેલાં હું તે કરીશ અને પછી મારી વાત મૂકીશ.

રંગમૂભિના અસ્તિત્વ સિવાય નાટકોનું અસ્તિત્વ ન સંભવે, એમ રા. નરસિંહરાવે તે વખતે કહેલું અને તે માટે પ્રેમાનંદના વખતમાં અભ્યારના જેવી રંગમૂભિ હતી

કે નહિ તે વિષે પણ ચર્ચા કરેલી. પરંતુ રંગભૂમિના અસ્તિત્વ વગર પણ પ્રેમાનન્દના જન્માનામાં નાટકો લખી શકાય. આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની જ શૈલીનાં છે અને તેની સાથે ઘણી રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે. કોઈએ આખું સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય સંભળથી વાંચ્યું હોય તો તે નાટકો ભજવતાં જોયા વગર પણ આવાં નાટક લખી શકે. જન્મથી જ કોઈ માણસને એવી જગ્યાએ રાખવામાં આવે કે તે બહારની દુનિયામાં શું થાય છે તે જરા પણ જાણી ન શકે, પરંતુ તેને જોઈએ તેવી ચોપડીઓ વાંચવા મળતી હોય અને તેણે સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યાં હોય, વળી કંઈક કુશાગ્ર બુદ્ધિનો હોય એટલે પોતે વિચાર પણ કરી શકેતા હોય-એવો માણસ જો એ નાટકોનું અનુકરણ કરી તેવું નાટક પોતાની ભાષામાં લખવા કુચ્છે તો ન જ લખી શકે એમ કાંઈ નથી. વિક્રમ સંવત્ ૧૮૭૫ અઢારમા સૈકામાં નાટકો ભજવતાં નહિ એમ આપણે કહ્યું, કરીએ તોપણ આ નાટકોના કર્તાએ કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેનાં નાટકો વાંચ્યાં હોય એમ જણાય છે,^૧ ત્યારે એ માણસે સંસ્કૃત નાટકો વાંચી, વિચારી, પોતાના ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમને લીધે,^૨ તેમ જ બીજા ભાષાઓને નીચું જોવાવવા, ગુજરાતીમાં નાટકો લખવાં ધારી લખ્યાં હોય તો ન બને એવું તો નથી જ. નાટકની શૈલીથી તેમ જ જુસ્સાથી તો પ્રેમાનન્દના સંમયના પડિતો જાણીતા હતા જ એમ માનવાને કારણ મળે છે.^૩ વળી ખાસ ખાત્રીલાયક સાબીતી નથી છતાં પ્રેમાનન્દ, વલ્લભ, અને દયારામે નાટકો લખ્યાં છે એવું કહેવાય તો છે જ અને જે લોકો એમ કહેતા હોય. તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાને આપણી પાસે પૂરાં કારણો નથી. પણ ખાસ તો સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યને વાંચીને, નાટકો ભજવતાં જોયા સિવાય પણ કોઈ પ્રતિભાશાળી યુવક, એવું અનુકરણ કરીને ધારે તો અઢારમા સૈકામાં પણ નાટકો લખી શકે એમ મને લાગે છે; અને એટલા માટે જ આ ત્રણે નાટકો સંસ્કૃત નાટકોની સાથે કેવાં મળતાં આવે. છે તે બતાવવાનો હું યત્ન કરું છું. વળી જૈન સાહિત્યકારો તો સંસ્કૃતમાં નાટકો ઘણે મોડે સુધી લખતા.

“તપત્યાખ્યાન” માં વાઘની જે વાત છે એ આગળ બતાવી મારે બીજું અનુમાન કરવું છે એટલે એ પ્રસંગ હમણાં મૂકી દઉં છું. બાકીનું આખું નાટક ભાસનાં સ્વપ્નવાસવદત્તમ્, * કાલિદાસનાં માલવિકાગ્નિમિત્રમ્, તથા શ્રી હર્ષની રત્નાવલીના-ટિકા ઉપરથી જ લખાણું હોય એમ લાગે છે. પ્રધાન ઋષુભેજની રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિનું વર્ણન, કાલિદાસના શાકુન્તલમ્માંના તેવા પ્રસંગનું જ અનુકરણ હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. તેમ જ છેલ્લે સુલોચનાના દીકરાની વાત છે તે વાંચીને તો બધાને સર્વદમન યાદ આવે. જ. એટલું ખરું કે દેશ, કાળ અને કર્તાની બુદ્ધિ પ્રમાણે છાંકરા ઉપર જુદા જ

૧. જુઓ સર્લ્સ પૃ. ૧૨.

૨. ‘આતે લલિત’વાળું સંગીત અને ભરતવાક્યો વાંચવાથી જ આંની ખાત્રી થશે.

૩. નાટકોના કર્તાનાં નામ મળે છે એટલા ઉપરથી.

* ભાસનાં નાટકોની પ્રતો અઢારમા સૈકામાં ગુજરાતમાં હયાત હોય એમ જણાવું નથી. સં.

૪. જુઓ આગળ.

સંસ્કારો પહેલા દેખાય છે, અને સર્વદમનની આગળ આ 'કુમાર કોઇ હલકા વર્ણના' છોકરા જેવો લાગે છે.^૫

અને આમ જ્યારે એક માણસ એક નાટક લખી શકે એટલે બીજું નાટક પણ લખી શકે, અને તેમાં પોતાનો ધરતું પણ ધાંધક ઉમેરી શકે. "સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન" ની અંદરનું આંતરનાટક તો : આખેહુજ ઉત્તરરામચરિતમાંના આંતર નાટકનું જ અનુકરણ છે. "પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન" માં બીમ અને હનુમાનના મેળાપના વર્ણનમાં તો શબ્દો પણ મહાભારતમાંથી લીધા છે. અને "સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન" માં ચિત્રપટની વાત છે તે તો સંસ્કૃત નાટકના અભ્યાસીઓને નવી નહિ જ લાગે.

આમ છતાં, કદાચ, સંસ્કૃત નાટકના પ્રારંભકાળ માટે એમ કહી શકાય કે રંગભૂમિની કે અભિનયકળાની આવર્યકતા તેને માટે છે; પણ ગુજરાતી માટે આવી જરૂર લાગતી જ નથી. એક પ્રજામાં નાટ્યસાહિત્ય પહેલીજ વખત જાણુ યવામાં અભિનય વગેરેની જરૂર ખરી; પરંતુ જેમ ગ્રીક અને સંસ્કૃત ભાષાઓ તોખી હતી તેમ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષા માટે નથી. રંગભૂમિ અને અભિનયકળા, એક દેશમાં, એક વખત દાખલ થઈ ગયાં અને તેને અનુસરી નાટકો લખાઈ ગયાં અને એમ નાટ્યસાહિત્ય ચાલુ થઈ ગયું પછી કદાચ તે લલિત કળાઓ દેશમાંથી તદ્દન અદૃશ્ય થઈ જાય તોપણ નાટકો લખાવાનું તો ચાલુ રહે જ. એટલું ખરું કે આમ નાટકો લખાતાં જ હોય તો રંગભૂમિ પણ હોય; પણ અદારમાં સૈકામાં કદાચ કોઇ સ્વતંત્ર પુરોષ ગુજરાતીમાં નાટક લખવાનું યોગ્ય ધારી લખ્યાં હોય અને પછી તેને કોઇ અનુસર્થુ ન હોય તો તે ન ભજવાય એમ પણ અને.

નાટકોમાં રંગભૂમિ કહી છે અને રંગભૂમિ હોય એવી રીતે નાટકો લખાયાં છે એમ પ્રકાશકેને લાગતું હોય તો ભલે; યાદી મને તો "શ્રીદાઓ કનકપ્રાસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરે છે" વગેરે ભજવનાર પાત્રો માટેની સૂચનાઓ પણ, નાટક ભજવતાં જોયા વગર પણ, સંસ્કૃત નાટકોમાંની તેવી સૂચનાઓ ઉપરથી મૂકી શકાય એમ લાગે છે; જો ઉપરનાં વાક્ય ઉપરથી દાલનાં જેવાં ચિત્રપટની જરૂર જણાતી હોય તો નીચેના કક્ષામાં પણ તેવી જ જરૂર જણાશે.

રામઃ—કિ નામ દ્વન્દ્વકેયમ્ (સર્વતોડ્વલોક્ય) હા કથમ્

સ્તિગ્ધદયામા ક્ષયચિદપરતો ભીષણાભોગરૂક્ષાઃ

સ્થાને સ્થાને મુચ્ચરકકુભો ણાંકૃતૈર્નિર્દેશાણામ્ ।

પતે તીર્થાશ્રમગિરિસરિદ્રૈત્કાન્તારમિથાઃ

સંદશ્યન્તે પરિચિતભુવો દ્વન્દ્વકારણ્યભાગાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તરરામચરિતમ્ । ત્રિતીયાંકઃ ।

આમાં (સર્વતોડ્વલોક્ય) એ ભજવનાર પાત્ર માટેની સૂચના (stage direction) છે, અને શ્લોકમાંના સંદશ્યન્તે શબ્દ ઉપરથી તો એમ સ્પષ્ટ છે કે રામે રંગભૂમિ ઉપર જ આ દેખાવો જોયા હતા. ભવભૂતિના વખતમાં રંગભૂમિની આ સ્થિતિ હતી—

૫. યોડાં વખત પહેલાં 'સાહિત્ય' માં આવેલી આ 'પ્રશ્નની ચર્ચા'માં હું ઉતરવા માગતો નથી.

૬. જુઓ શ. નરસિંહરાવનો 'કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો' નો નિબંધ પૃ. ૧૨.

પણ તેનાં અન્વેષણની વાત હું નથી કરતો. એટલે ભવભૂતિનું આખું નાટક વાંચી, વાંચનાર અદારમા સૈકામાં તો શું પણ ગમે તે સૈકામાં તેવું લખી શકે.

‘સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન’ માંના “નાટકી લોકો નાટક કરતા હતા તેને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા.” એ વાક્યથી પણ રંગભૂમિ હતી એવું સિદ્ધ થતું જ નથી. એટલું ખરું કે કર્તા એમ ધારે છે કે આ નાટક ક્યાંક ભજવાય એવું છે. પણ પોતે લંબેણું નાટક ભજવાય એવું છે એમ ધારવામાં કાંઈ રંગભૂમિની જરૂર નથી જ. આમ આ નાટકમાં ક્યાંય એવું નથી લાગતું કે જેથી કર્તાએ ભજવાતાં નાટક, જોયાં હોવાં જોઈએ એવું માનવાની આપણને ઈચ્છા પડે.

નાટકમાંની આહોરી અને રાક્ષસી બેંકીઓ પ્રાકૃતના દરેક નિયમ પળાઈને તો તે નથી ધડાઈ પણ અમુક સંજ્ઞા એવા છે કે લખનારને પ્રાકૃતનું જ્ઞાન હોય એમ તેણે હેમાચાર્યના પ્રાકૃતપ્રકાશની વાત કરી છે તેના ઉપરથી જણાય છે. આ નામનો ગ્રંથ આપણને અત્યારે જડ્યો નથી એ ખરું પણ બસોઠ વર્ષપર તે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ હોય પણ ખરો. આમ ન હોય તોપણ જૈન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી એક વાત તો પ્રકાશમાં આવી છે કે જૈન મુનિઓ ઘણે મોટે મુઘી-એટલે કે વિક્રમના ઓગણીસમા સૈકા સુધી અને કોઈ તો હજી પણ-પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે અમુક રૂપો કરતા અને વાપરતા. નાટકનો કર્તા અદારમા સૈકાનો હોય અને જૈનની સાથે તેને યોડી ઘણો સહવાસ હોય તોપણ તે આમ લખી શકે.

નાટકોમાં^{૧૦} શુદ્ધ છંદો છે તે ક્યાંથી-તેના વિષે વહ્નનું ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’માં વાક્ય આધાર તરીકે મૂકી શકાય તેમ છે.

છંદ ગ્રેમ કેરા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા;

હુલા ને ચોપાઈ ઘણી, સાખખંધ જોઈએ;

આમાં એક વાત છે કે ગ્રેમાનંદે છંદ વાપર્યા હોય એવાં કાવ્યો આપણને મળ્યાં નથી એટલે આ વાત કેમ સંભવે? પણ આપણા કરતાં વહ્નને વધારે ખબર હોય એ એક દલીલ છે.^{૧૧}

૧૨જનવાસી અને બંગવાસી ઉપહાસ કરે છે તેમ જ ગુર્જરદેશ આખ્યાન ભજવવાને યોગ્ય નથી-એ વાક્યોમાં પણ વિચારવા જેવું છે. આ વાક્ય ઉપરથી બંગાળી વગેરે ભાષામાં નાટક હતાં જ એવું અનુમાન નથી નીકળતું. તેઓના ઉપહાસનું કારણ આ પણ હોઈ શકે કે ગુર્જરાતી એવી ખરાબ છે કે તેમાં નાટકો ન ભજવાય. આથી એમ અનુમાન ન થાય કે ખીજી ભાષામાં સારાં નાટકો છે એમ તેઓ કહેતા હોય; પરંતુ એટલું જ અનુમાન થઈ શકે કે

૭. આ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૨૦.

* હેમાચાર્યે ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો હોય એમ જાણવામાં નથી. વરસચિના પ્રાકૃત સૂત્રો ઉપર ભામહી લખેલી વૃત્તિ ‘પ્રાકૃત પ્રકાશ’ કહેવાય છે. સં.

૮. જૈન રાસાઓ જોવાથી આ વાત તરત સમજાશે.

૯. સામળ ઉપર તો જૈન અસર દેખાય છે.

૧૦. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૨૧.

૧૧. વધારે વિવેચન માટે આગળ જુઓ.

૧૨ જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૩૬.

નાટકો હોય તોપણ તેમનો દેશ નાટકો બજવવાને લાયક છે જ્યારે ગુજરાત નથી. પ્રથમ નાટક છે કે નહિ તેનો નથી પણ દેશ નાટક બજવવા યોગ્ય છે કે નહિ તે છે. દેશ રસિક નથી અથવા તો ભાષા જ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા લાયક નથી અથવા તેમાં એટલો જુસ્સો નથી એવો, પણ અર્થ હોય શકે.

‘તપત્યાખ્યાન’ની^{૧૩} અશ્લીલ શૃંગારચેટાઓ માટે તો એક જવાબ એ છે કે, ભવાઈ વગેરેમાં અશ્લીલ દોષો કેવા હોય છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને આની છાપ આમ આકતરી રીતે નાટકો ઉપર પડી હોય. બાકી પ્રેમાનન્દમાં આવી ચેટાઓ બીજી નથી મળતી એમ તો મને પણ લાગે છે.^{૧૪}

હવે રા. નરસિંહરાવે અમુક કહેવતો અંગ્રેજી ઉપરથી જ આવી છે એમ જે કહ્યું છે,^{૧૫} તેને માટે યોગ્ય લખું.

વાટ જોનારને વેળા લાંબી ચાય.

આની સાથે—(ટાઇમ સીમ્સ લૉંગ ટુ ધોઝ ધેટ ઉવેપ્રટ) ‘Time seems long to those that wait’-એ, વાક્ય સરખાવવા જેવું છે ખરું પણ તેનાથી પણ વધારે તો નીચેનું આંગ્રેજી જસો વર્ષે પર લખાયેલું વક્ત્રવના ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’માં^{૧૬} વાક્ય સરખાવવા જેવું છે,
“વાટ જોઇ બેસી રહે તેને લાગે કાળ મોટો.”

યક્ષપ્રશ્નોત્તર-પાત્રું ૧૨૦

આમાં જોવામાં આવશે કે અંગ્રેજી વાક્ય સાથે પહેલા વાક્યનું જેટલું સામ્ય છે તેથી પણ વધારે ખીન્નનું છે. એટલે જો નાટકનો કર્તા પ્રેમાનન્દના સમયનો ન હોય તો યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો પણ ન હોય. પણ આ તો મનાય તેમ નથી જ. આમ આ બે વાક્યો અંગ્રેજીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યાં એમ માન્યું કે પછી ‘એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે’ એ વાક્ય (ટુ કીલ ટુ બર્ડ્ઝ વીથ વન સ્ટોન) ‘To kill two birds with one stone’ એ વાક્યના જ્ઞાન પછી જ ગુજરાતીમાં આવે એવો આગ્રહ નહિ રહે. વળી શિકાર ઉપરથી આપણે ત્યાં પણ કહેવતો ન ઉપજતી એમ તો નથી જ.

કોકિલા ઉપર બાજ.—યક્ષ. પૃ. ૫૮

આ કહેવત શિકાર ઉપરથી જ આવી હશે એમ દરેક સમજશે.

હવે અમુક શબ્દો કે જે પ્રાચીન કવિમાં અસ્થાને ગણાય તેમ જ અર્વાચીન સમયમાં જ ઉપયોગમાં આવતા થયા છે એમ રા. નરસિંહરાવે કહે છે^{૧૫} તે માટે પ્રાચીન કવિમાંથી જે દષ્ટાન્ત મળે છે તે નીચે લખું છું.

(૧) શપથ.

તુષ્ટા બપ તૂટી મારી શપથ છે દેવના—યક્ષ. પૃ. ૨૫૦

શપથ ખાઈ હું આજ બાપુ છું—યક્ષ. પૃ. ૨૧૨.

(૨) તૈયાર.

વાર વધુ કરો નહિ સર્વ ત્યાં તૈયાર છે—મિત્રં ધર્માખ્યાન. પૃ. ૭૦

૧૩. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૪૬.

૧૪. વધુ માટે જુઓ આગળ

૧૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૪૭-૫૨.

(૩) મસ્ત.

એવે દોડી આવ્યા દાસ મસ્ત હાથી થયો મસ્ત—કુન્તી. પૃ. ૯૧.

માતંગને વધુ મસ્ત, કરતા મૂકી હતી. „ પૃ. ૯૨.

હસ્તી એમ મસ્તીવાળો, પકડી શકે ન વસ્તી. „ પૃ. ૯૪.

(૪) મરદ.

મિંદુ મરદ જની બોલ્યો નીલાંબર ઢાળો ક્યાંથી?—મિત્ર. પૃ. ૩૨.

વાદ ને વિવાદ કરે મિંદુ મરદ જની ધણો. „ પૃ. ૧૯.

(૫) શરમ.

આ શબ્દ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’માં પાને ૧૭ મેં તે નહિ પણ મારી પાસેની પ્રતમાં પાને ૧૪ મેં મળે છે. તે આમ છે.

કરમ નામ છે, કંઈ તાહફ,

શરમ શે દ્યુ, ધર્મ માહફ;

પણ અહિં ‘શરમ’નો અર્થ સુખ થાય છે એ વાત રા. નરસિંહરાવના લક્ષ્મી બહાર ગયેલી જણાય છે, અને ‘સર્મ’નો આવો ઉપયોગ વલ્લભમાં મળે પણ છે.

શર્મ મ્હેાં અર્પો સહુને—યુધિષ્ઠિરદ્રોહર સંવાદાખ્યાન પૃ. ૯૨.

આટલું છતાં ‘શરમ’ લક્ષ્મીના અર્થમાં વપરાયેલો પણ નાટકમાં દેખાય છે. અને વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ મળે છે.

શરમાઈ ગયો તેહ પડ્યો નવ દાવ કંઈ—મિત્ર. પૃ. ૨૧.

તોપણ બે આંખ તણી શરમ ધરે છે સહુ-યક્ષ. પૃ. ૧૬૫.

એવું છે તો પછે કેમ શર્મ વૈદ્ય ધર્મ કરી

રાખી રહે સાંખી રહે— યક્ષ. પૃ. ૩૨.

(૬) ક્યાસ.

કાંઈ ક્યાં ક્યાસ રે. યક્ષ. પૃ. ૧૫૦.

(૭) મરકરી.

તે સહુ મરકરીમાંય મિંદુ નમે મારણે. મિત્ર. પૃ. ૯૩.

(૮) જરૂર.

જુએ છે જરૂર પણ રૂડી બેતી રીત છે. યુધિ. પૃ. ૩૦.

(૯) પરવા

બેપર્વાઈ એવી ધરે ગાડી તેની ગત્ય છે. યુધિ. પૃ. ૬૮.

(૧૦) પિતાશ્રી.

મંદિરમાં જઈ પેલાં પિતાશ્રીને નમ્યો પોતે. મિત્ર. પૃ. ૧૦૦.

શાંત કર્યા પિતાશ્રીને બોલતા સહુ રેલા. „ પૃ. ૧૦૨.

પ્રતાપી પિતાશ્રી નમું બલે મને સાધિયો. યુધિ. પૃ. ૧.

પેખી પિતાશ્રીને પાસ નમન નેહ્યા ક્યું. કુન્તી. પૃ. ૧૧૧.

(૧૧) સિધારતું.

સમરે સીધારી કરી. યુધિ. પૃ. ૮૪.

(૧૨) રવાને થવું.

સ્વપક્ષ પધારવાને થાય નવ રવાને. યુધિ. પૃ. ૮૧.

(૧૩) દુગો

અતિ દુઃખી સુખી સમો દખાય ન દુગાધી. યક્ષ. પૃ. ૨૨૧.

‘દુગો’ શબ્દ મળ્યો એટલે દુગાખાજી ખાટે ખાસ કહેવાનું નહિ. રહે એમ ધારે છું.

(૧૪) લાગુ પડવું.

દોડખાનું ઉપનામ લાગુ પડવું હવું નળ. મિત્ર. પૃ. ૫૨.

(૧૫) ખુશી.

આનો વિશેષજી તરીકેનો ખોટો ઉપયોગ પણ મળે છે.

જેમ થનાં ખુશી ખુશી ચાર દંથ કામિની. યક્ષ. પૃ. ૨૩.

અતિ ખુશી થાય છે. મિત્ર. પૃ. ૯૭.

(૧૬) કહી શકાય.

પણ કોઇ પૂછે ત્યારે કહી તો શકાય નળ. યક્ષ. પૃ. ૬૬.

(૧૭) “ઉભયું.”

કર નેડી ઘૂંઘ ઊભો. યક્ષ. પૃ. ૩૭.

પણ ઉભા ધર્મરાજ. ” પૃ. ૪૫.

(૧૮) ધન્યવાદ આપવો.

પાવકને અદ્યવસુ વળી ખીજ સર્વ દેવ

ધન્યવાદ અપીં કહે સત્યનું સ્વરૂપ છે. યક્ષ. પૃ. ૨૬૨.

(૧૯) અક્કલ.

દેવરૂપ દરિયાવ અક્કલ ધણી અનૂપ. વૈતાળ પચ્ચીશી.

શામળ. ખૂ. કા. દો. પૃ. ૬૧૧.

(૨૦) ગરક.

અજીત કામજીતે કવણ માયામાં સફ્ત ગરક. વૈતાળ. પૃ. ૬૦૭.

આટલામાં રા. નરસિંહરાવના અમુક વાંધાઓનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બાકી રહ્યા તેના જવાબો આ નિબંધના ખીજા ભાગમાં આપીશ.

૨

દરેક પુસ્તકમાં-પછી તે ગમે તેવું હોય-તેના કર્તાનું વ્યક્તિત્વ જોઈ વધતા પ્રમાણમાં આવી જ નય છે. તેમ જ તેના પોતાના વિચારો, રહેવાની શૈલી તથા માનસિક સ્વભાવ અને વર્તનની પણ ઊંડી છાપ તેની કૃતિ ઉપર પડે જ છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય (Psychological fact) છે. એટલે જ્યારે આપણે ગમે તે એક વ્યક્તિનું એક-પુસ્તક વાંચીએ ત્યારે તે કર્તાની શૈલી, વિચાર, વ્યક્તિત્વ વગેરે આપણને દેખાય જ; અને જો આમ વાંચવાનો અભ્યાસ હોય તો તે જ કર્તાનાં ખીજાં પુસ્તકો જ્યારે આપણે વાંચીએ ત્યારે જો

તેમાં નામ ન હોય તો પણ કર્તાનાં વ્યક્તિત્વ, વિચાર વગેરેને આપણે પકડી પાડી શકીએ જ. પણ આમ કરવામાં પુસ્તકની આખી વિચારશ્રેણી, રચના, ભાષા, શૈલી અને બીજાં આંતરિક તેમ જ બાહ્ય લક્ષણો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈએ.

પ્રકાશકો અને બીજાં યોગદાતાં જ સિવાય, બીજાં કોઈ એમ નહિ જ માનવું હોય કે પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યોમાં જે વ્યક્તિત્વ, જે વિચાર અને જે શૈલી દેખાય છે, તે જ આ નાટકોમાં પણ દેખાય છે. રા. રા. કેશવલાલભાઈ પણ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં માને છે છતાં ભાષા તો કૃત્રિમ જ દહે છે. આ સ્થિતિ વિચાર ઉપર કરે એવી તો છે જ.

પણ હજી આથી પણ વધારે એક બાબતનો વિચાર કરીને પછી જ આપણે આપણા મુખ્ય વિષય ઉપર આવશું. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની શૈલી શી છે તે આપણે જરાક જોઈએ. કોઈપણ પ્રાચીન કાવ્ય પોતાના કાલમાં આવડું એટલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સુધારા વધારા કરવાનું તો પ્રકાશકોને મન થાય જ, અને બધા કાંઈ રા. કેશવલાલ જેવા હોય પણ નહિ. પણ આમ સુધારા વધારાઓ કરવાથી એક જાણી દાનિ સાહિત્યને થાય છે તે પ્રકાશકો બૂલી જતા હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોને પ્રકાશમાં લાવવાનું માન ખાસ કરીને સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ તથા રા. બા. હરજીવિંદાસભાઈને છે. હવે આ બન્નેએ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે યોગ્ય ધણા પણ સુધારા તો કર્યા જ છે, તે આપણે નજીક જોઈએ; અને સ્વ. દલપતરામભાઈ જેવાએ ‘જે સ્વવાદ’ વાળો શ્લોક ભાષાંતર કરીને ઘુસાડ્યો તે પણ નજીક જોઈએ. એ ખરું કે આમ સુધારીને પ્રસિદ્ધ કરવાથી પ્રગળે દીક પડે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નક્કી કે આમ થાય છે ખરું. વળી સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ જે સુધારા કર્યાં, હશે તે કરતાં રા. બા. હરજીવિંદાસભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કાવ્યોમાં વધારે ચંચા હશે. કારણ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ જે પ્રસિદ્ધ કરતા તે મૂળ પ્રત ઉપરથી, જ્યારે પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં જે કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થતાં તેમાં પહેલાં તો સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રી કાવ્યની પ્રત ક્યાંકથી ઉતારી આવતા, તે વખતે પણ તેઓ સુધારા કરતા હશે. રા. છોટાલાલ નરસેરામ બટ્ટે ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં કહ્યું હતું. “તેમાં નાથાશંકરે પોતે કાંઈ પોતાનું પાંડિત્ય કહ્યું હોય તેથી જો અર્વાચીનતા રૂપ વિસંગતતા દેખાતી હોય તો નાટકના પદાર્થમાંનું સ્ફોટ કરવા તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ હોવાથી તે કાંઈ મારી નગરે આંધું નથી.” એટલે સ્વ. નાથાશંકરને ‘પોતાનું’ પાંડિત્ય’ હોવાની ટેવ હતી એમ તો લાગે છે. અને દરેક વખતે પંદર મળવું હોય અને આ વખતે ગદ્ય મળ્યું હોય એટલે તો તેઓએ એમાં ઘસવું ઉમેરવામાં કાંઈ જ બાકી નહિ રાખ્યું હોય. આમ એક વખત તેઓ પુસ્તક સુધારી રા. બા. હરજીવિંદાસ વગેરે પાસે લાવતા એટલે તેઓ પણ ચોડું ઘણું તેમાં સુધારતાં જ હશે. આમ એક કાવ્ય એ વાર સુધારાયું એટલે તેની મૂળની ભાષા ઘણી જ ફેરવાઈ જાય એમાં તો કોઈ ના નહિ પાડે. એટલા માટે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં નાટકોની ભાષા આપણી પાસે છે તે ઉપરથી નિર્ણય કરવો એ બરોબર નહિ ગણાય. પણ સાચે એટલું પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે આમ ભાષા ફેર ત્યારે પણ મૂળ લખનારનાં ભાવ, ગુસ્સો, શૈલી વગેરે સચવાઈ રહે. એટલે ભાષામાં આધુનિક સ્વરૂપો વખતે ઘુસ્યાં હોય પણ વિચાર તો નહિ જ

બદલાયા હોય. છતાં આવી શંકા આવે એવા શબ્દોમાંના અમુક શ્લોક છે એમ કહેવા જેટલી સ્થિતિ પણ અત્યારે રહી નથી. પણ અત્યાર મુઘીમાં સંસ્કૃત ભાષામાં તેમ જ ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું ય પ્રાચીન પુસ્તકો બહાર આવ્યાં છે અને તે દરેકમાં એક અક્ષર પણ શ્લોક નથી એમ કોઇ કહી શકશે નહિ. ત્યારે જો આ નાટકો કોઇ પ્રાચીન કવિનાં લખેલાં હોય અને તેની નકલ સ્વ. નાથાશંકરે ઉતારી હોય તો તેમાં એક પણ અક્ષર શ્લોક ન હોય એમ શું અત્યારે કોઈ પણ અભ્યાસકની બુદ્ધિ કમુલ કરશે કે ?

આટલું કહ્યા પછી હું મારું કામ શરૂ કરીશ. નાટકો વાંચ્યા પછી-તેના ઉપર વિચાર કર્યા પછી થોડે સમયે મને શંકા આવી કે નાટકોના અને પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભનાં કાવ્યોના કર્તા વખતે એક જ હોય. એટલે એ પ્રમાણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું. તેમાં મને જે મળ્યું તે આ લેખમાં રજુ કરું છું.

પહેલાં ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ લખ્યો. આ નાટકમાં પાંડવની વાત છે. પણ બીમ, પાંચાલી, યુધિષ્ઠિર તથા ધૌમ્યનાં પાત્રો મારી દષ્ટિ વધારે એ એ છે. આમની આવી રેખા બીજા કોઇએ આપી હોય એમ જાણમાં નથી. ખાસ કરીને બીમ-પાંચાલીનો સંયોગ અને ધૌમ્યનું પાત્ર-આ બેનું ‘આયુ’ વર્ણન અથવા ચારિત્ર્ય કોઇએ ઘડ્યું નથી. બીમ-દ્રૌપદી વચ્ચે આને કાંઈક જ મળતા આવા કે આથી ઉતરતા પ્રસંગોનું વર્ણન મહાભારતમાં કોઈ જગ્યાએ મળે છે. તેમ જ બીમનું આને મળતું ચારિત્ર્યાલેખન ભાસના મધ્યમવ્યાયોગ માં કાંઈક અંશે દેખાય છે, પણ આંતો બહુ દૂરના સમયની વાત યદ્ય. બાકી ધૌમ્યનું ‘આયુ’ ચિત્ર તો હજી મુઘી એક જગ્યા સિવાય મને ક્યાંય નથી મળ્યું. મહાભારતમાં દરેક પ્રસંગે અગત્યતા લોમશને જ અપાય છે. બીમ-કમળ લેવા જાય છે ત્યારે ‘કે જટાસુર પાંડવોને લઈ જાય છે ત્યારે, મહાભારતમાં તો ધૌમ્યનું નામ’ પણ નથી મળતું. પણ ધૌમ્યનું આના જેવું જ ચિત્ર વલ્લભના યક્ષપ્રજ્ઞોત્તરમાં મને મળી આવ્યું. દરજી કાંઈ લઈ જાય છે અને સિંધુ યુધિષ્ઠિર પાસે આવે છે તે વખતનું અને દ્રૌપદી પોતાના પતિએને શોધવા જાય છે તે વખતનું ધૌમ્યનું ચિત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મહાભારતમાં આ જગ્યાએ પણ ધૌમ્યનું નામ નિશાન નથી મળતું. આ દરેક પ્રસંગોએ જ જુસ્સાથી તેનું વર્ણન ‘યક્ષપ્રજ્ઞોત્તર’ માં કરાયું છે તે જ જુસ્સાથી ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં કરાયું છે. હવે જ્યારે મહાભારતમાં આ બંને પ્રસંગોમાં ધૌમ્યનું નામ પણ મળતું નથી તેમ જ બીજા પ્રસંગે પણ પાંડવો પ્રતિ ધૌમ્યની આવી જૂતિ ક્યાંય દેખાતી નથી અને આખા સાહિત્યક્ષેત્રમાં આ બે જ પુસ્તકમાં તેનું ‘આયુ’ ચારિત્ર્ય નજરે પડે છે અને તેમાં પણ એકનો કર્તા વલ્લભ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે બીજાનો કર્તા કોણ હોય તે સંદર્ભ સમગ્રાય તેવી વાત છે. એક જ માણસનું એક જ જાતનું ચિત્ર આવા પ્રસંગોએ તો એક જ માણસના મગજમાંથી નીકળે એમ મનાય અને બીજા પ્રમાણો એ કલ્પનાને પુષ્ટિ આપવાને મળતાં હોય તો તો જરૂર એમ મનાય.

૧૬ વલ્લભ ઉપર ભાંસની અસર હોય એમ બીજી રીતે પણ લાગે છે. વલ્લભ જેમ દરેક કાવ્યને અતે જૂદા જૂદા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેમ ભાગે પણ કેટલાક નાટકમાં કર્યું છે. છતાં આ અસર વલ્લભ ઉપર ભાંસની ન પણ હોય. વખતે આ અસર જંગદેવની પણ હોય. ગીતગોવિંદમાં તેનું દશાવતારનું વર્ણન જાણીતું છે.

ખીજ એક વાત તંરક મારે લક્ષ્ય ખેંચવાનું છે. તે એ છે કે બીમ અને ટ્રોપીદીના સહવાસના જે પ્રસંગો મહાભારતમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેમાં જો કે સ્વાભાવિક રીતે જ ટ્રોપીદીને બીમ તરફ પક્ષપાત દેખાય છે; છતાં ‘પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન’માં તો એથી પણ વિશેષ સાધારણ નાયકનાયિકા પ્રમાણે તેઓ ચિતરામાં છે. બીમ અને ટ્રોપીદીના સહવાસનું આવું ચિત્ર વલ્લભના ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’માં મળે છે. તેમાં ન્યારે બીમને ઉરકેરવા ટ્રોપીદી જાય છે ત્યારે જે રીતે તે બીમને રીડવે છે તે જ રીત “પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાન”માં પણ લેવાઈ છે. આ પ્રમાણે આ બનાવોનું સામ્ય પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ખીજ એક વાત ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ વિષે રા. નરસિંહરાવે કહી છે. ૧૭ તેઓએ તેના નામનું ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ સાથેનું સામ્ય સૂચવ્યું હતું; પણ તેઓને તો ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ ઉપરથી જ અનુકરણ કરીને આ નામ અપાયું હોય એમ લાગે છે. પણ ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ એ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું એકવીસમું પુસ્તક છે. ‘કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન’ સત્તાવીસમું છે અને ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ ત્રીસમું પુસ્તક છે. આ બધાં પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં જ-એટલે એક જ વર્ષમાં પસિદ્ધ થયાં હતાં અને ન્યારે ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ પ્રસિદ્ધ થયું હશે ત્યારે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ ઠાં તો છપાતું હશે કે છપાઈ રહ્યું હશે અને ઠાં તો બન્ને સાથે જ પ્રસિદ્ધ થયાં હશે. આવા સંયોગમાં આધુનિક લેખક ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ જાણ્યા વગર જ તેનું અનુકરણ કેમ કરે એ ખરેખર ન સમજાય એવી વાત છે. એ ખરું કે પ્રકાશકો ઉપર આપણે બહુ જ અવિશ્વાસ રાખી શકી કરીએ તો આવું સમાધાન થાય-પણ આ અનુમાન બહુ જ નિર્બળ અને શિથિલ હોવા ઉપરાંત પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતા ઉપર જબ્બરી તરાપ મારે છે. પ્રકાશકોની પ્રમાણિકતાની ખાત્રી તો તેઓની સત્યમામની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ થાય છે. એટલે ઉત્સાહ એક સાવ જુદા માણસમાં હોય જ નહિ. ત્યારે જે બીજા કોઈને ખબર ન હોય તો જે નામ ક્યાંથી આવ્યું? હા, એક જ મગજમાંથી તે જ જાતનાં બે નામ નીકળે ખરા. ૧૮

એક ‘તપત્યાખ્યાન’ બાદ કરતાં બાકીનાં બે નાટકોના બનાવો મહાભારતના સાવ ખૂણામાંથી ગોતી કાઢેલા છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. પ્રસંગ અને વસ્તુ પસંદ કરવામાં પણ કર્તાનાં મનનાં વળણ ઉપર વધારે આધાર રહે છે. જેમ નાટકોમાં તેમજ વલ્લભનાં કાવ્યોમાં વસ્તુ મહાભારતના ખૂણામાંથી જ લીધું છે. ‘વલ્લભને’ આ એવ હતી એમ પ્રકાશકોને પણ લાગ્યું હતું. ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’ના યંત્રવિવેચનમાં લખ્યું છે “બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાંથી કથાભાગ પસંદ કરવાને ઠામે કાંઈક નવીન યોજના જ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો.” આમ વલ્લભ ખૂણામાંથી પ્રસંગો શોધતો અને એવા પ્રસંગોને શણગારી-તેમાં જીવન રેડતો અને એ જ જાતનું સામ્ય નાટકના કર્તાના મનનાં વળણમાં દેખાય છે.

૧૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૭

૧૮. વલ્લભે ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ નામ પ્રેમાનંદનાં બનાવેલા ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ ઉપરથી રાખ્યું હોય એમ કરી એ નાટક પ્રેમાનંદનું હોય એમ દલીલ થાય. ખરી પણ મારાં બધાં પ્રમાણોના પરસ્પર સંબંધ અને ટકાને ખાતર મેં ફરેલી કલ્પના જ મને સાચી લાગે છે.

આના કરતાં પણ વધારે સખળ પ્રમાણુ તો “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” માં કતાએ એક જે ફેર કર્યા છે તે છે. એક તો અર્જુન, બીમ વગેરેને તેઓ કુબેરની તળાવડીમાં હોય છે ત્યાં જ મળે છે તે-પણ મહાભારતમાં જેમ જટાસુરના વધ પછી પણ ઘણું વખતે મળે છે તેમ નહિ; અને બીજું, બીમ જ્યારે હનુમાનને મળે છે ત્યારે તેની પાસે વર માગે છે તે. આ બન્ને વાતમાં નાટકના કતાએ મહાભારતથી જૂદા પડીને ફેર કર્યો છે, અને આવો જ ફેર આ જ જે વાતમાં વસંતભના ‘પદ્મપ્રશ્નોત્તર’માંથી મળે છે. વાત બહુ જ અગત્યની છે એટલે આખો ભાગ જ હતાં છું,

કમળનયનીને કમળ જોઇ રાઠ લાગી
બીમ લેવા ગયો તેહ સેવાયું ન રાયથી
અર્જુનને ઠાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર.
કમળ લેવા તે ગયો કદ સહી કાયથી,
અપાર ત્યાં યુદ્ધ થયું યુધિષ્ઠિર દોડી આવ્યા
પદ્મ અનુચર નાહા ધીટ ધણા ધાવથી.
અગ્નિશત્રુનું ત્યાંહી હરણુ વનમાં થયું
બીમ વ્યાધ ગયો દોડી નાહરને મારિયો.
‘હ’ કાઢીને કર્યું છે વ્યાધે રાખ્યું માટે જાણુ
નીકર હરણુ કેરો બીમ છે વિડારિયો.
એમ થાય અને ભય અકૃત્ય કૃત્ય થાય
કવીશ્વર અર્થ કહો હજુએ ન સારિયો ?
પંચ કેરી આશ પૂરે હકારને અણું પછે
ખરેખર કવીશ્વર કશ્ણથી હારિયો.
સર્વ આશ પૂરી કરી આવી મળ્યો અર્જુન તો
જોઈ ચતાં ખુશી, ખુશી, ચાર કંચ કમલની,
હજી મળી ચાલિયા તે રથ આદિ સર્વ લેઇ
એક પછી એક એમ ચીતી ચાલી જમની.
જોના કહો સર્વ હવે કરણુ થયો ન પૂરો ?
ના કહો તો આખું હવે પદવી હમમંતી.
અબીટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય જ્યાંહી જ્યાંહી બા
કરણુ તો ત્યાંહી ત્યાંહી થાય ન જડામંતી.
બહુ નહિ બહુ નહિ નટવાના વેશ એતો
મૂળ મીઠા ઝાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે ?
વીરને રડાવે એવો પિના પિના હોય કોણું ?
ધિક ધિક આજ કદું કરવા આવ્યાર્થ છે.
અદ્ય રસ પૂણું પ્યારા સગા ભાઇ અમારા
ઝોરમાઈ કરણુ તો અપાર અનાર્થ છે.

પ્રતિતા કરે જે કોઈ સોઈ જોઈ સર્વ કરે

ખોઈ જેસવું ન ગર વલ્લભ તો આર્થ છે.

યક્ષપ્રશ્નોત્તર. પૃ. ૨૪.

આ ઉપરના ઉત્તાર ઉપરથી જે ત્રણ બાબતો મારે બતાવવાની છે. એટલે મારી જે ખાસ વાત છે તેની પહેલાં એક વાત કરી લઉં. જેમણે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ બરાબર વાંચ્યું હશે તેઓને તો ઉપરની લીટીઓમાં તેનો સાર જ દેખાશે. આ ભાગ ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’માં આવે છે. અને કાવ્ય જે બનાવથી શરૂ થવાનું છે ત્યાં સુધીના-આગળના-પાંડવોનો ઇતિહાસ શું છે તે દુઃકમાં આપણને કવિ કહી જાય છે. પાંડુને શાપ હતો અને પછી પુત્રો કેમ ઉત્પન્ન થયા ત્યાંથી માંડી દેઃ અર્જુન ઇંદ્ર પાસેથી પાછો આવીને મળ્યો ત્યાં સુધીના બનાવોની વાત કવિ પહેલાં કહી જાય છે. પછી સ્વર્ગમાં દેવસભા મળે છે તેની વાત શરૂ થાય છે એટલે કે તેને તો કથા સાથે સંબંધ હોય તે તો કથાનો એક ભાગ ગણાય. મેં ઉપર જે લીટીઓ ઉતારી છે તે આ દુઃક સારની છેલ્લી જ લીટીઓ છે. આ પછી પણ થોડીક વાતો રહી જાય છે કે જેના પછી ખરે કથાભાગ શરૂ થાય છે. તે વાત, ‘ઇંદ્રસભાની વાત વચમાં ક્યાં પછી, કવિ કરે છે. એટલે આમ દુઃકસાર આપતાં વચમાં દેવસભાવાળો ભાગ મૂકી તે સારને બે ભાગમાં વહેંચવા જેવું કર્યું હોય એમ લાગે છે. જોકે બીજો ભાગ પ્રમાણમાં સાવ નાનો છે, છતાં બે ભાગ કરવાનો પ્રયત્ન લાગે છે. કાવ્યના કથનના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાંથી કાંઈક ખંચાવું પડે છે, માટે આમ આ અર્જુન પાછો ઈર્ષ્યા ત્યાં સુધીના ભાગને જૂદો પાડવામાં કાંઈક હેતુ હોવો જોઈએ. આ વાતનો નિકાલ બીજી એક વાતથી થાય છે. પાંચાલી-પ્રસન્નાખ્યાનમાં પણ આટલી જ વાત આવે છે. વલ્લભે ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ ખાસ કરણ રસ જમાવવા માટે લખ્યું છે તે તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ કરણ રસ વર્ણવે તો તેને ગમતો નહિ એ વાતને પાયા તરીકે લઈ નીચેની કલ્પના અર્જુન છું. કદાચ વલ્લભે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ નાટક લખ્યું હોય અને તેને જ કરણ રસનાં કાવ્ય તરીકે ચલાવવાની તેની ઈચ્છા હોય, અને એમ ધારી પોતાના પિતાને તે બતાવ્યું હોય. ત્યારે પ્રેમાનંદે તો તેમાં કરણ ન જોઈને કહ્યું હોય કે “બહુ નહિ બહુ નહિ નટવાનો વેશ એ તો” આથી વલ્લભને ન છૂટકે ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની જરૂર પડી હોય. ઉપરનાં ‘બહુ નહિ’ વાળાં વાક્યનો સ્પષ્ટ અર્થ તો નટ લોકો નાચ કરતાં બોલે છે તે વાક્યને અનુલક્ષીને છે, પણ, પ્લેવનિમાં કદાચ ‘નટવાનો વેશ એ તો’ એ શબ્દથી પોતે જે અંથ બાપને બતાવ્યો હતો તે નાટક હતું એમ પણ સૂચિત હોઈ શકે. આ કલ્પના છે એ ખરું; પણ જેમ, વલ્લભને વાત શરૂ કરતાં પહેલાં આગળના બનાવોનો દુઃક સાર આપી જવાની ટેવ હતી તેમ જ તેને સીધી વાતમાં આડકતરી રીતે પોતાની કે પોતાના બાપની વાત કરવાની પણ ટેવ હતી. વળી ‘દુઃશાસનરૂઢિશાનાખ્યાન’માં પણ દુઃક સાર આપવામાં આંખણે આ વાતની આશા રાખી શકીએ પણ ત્યાં તો તે થોડા જ શબ્દોમાં આની વાત કરી તરત વાત શરૂ કરે છે. આથી આમાં આ વાત ખાસ હેતુવર્તક વલ્લભે મૂકી હોય એમ લાગે છે. “બહુ નહિ” વગેરે પર પ્રકાશકોની ટીકા પણ “ત્યારે વલ્લભે અંથ પ્રેમાનંદને બતાવ્યો ત્યારે તેણે તે કમુલ ન કર્યો” એવી કંઈક છે. હવે આ વાત વલ્લભ ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ લખવાની શરૂઆત ક્યાં પહેલાં લખે છે, અને આમ જો કોઈ

। વલ્લભે પ્રેમાનન્દને બતાવ્યો હોય તો તે ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ તો ન જ હોય. કારણ તે તો હવે લખાવાનો હતો. શેક્ષ્મીઅર પોતાની નાન્દી (prologue) પાછળથી લખતો એ સામ્ય આપણે એમ કહીએ કે આખું ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ લખ્યા પછી વલ્લભે આ લીટીઓ ની હશે, પણ આપણે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ કંઈ નાન્દી નથી. આ તો ક્યાની આત્મ માટે, પરસ્પર સંબંધ સમજવાને જરૂરનો ટુંક સાર છે અને તે કોઈ દિવસ પાછળથી જ નહિ. એટલે જો એ ગ્રંથ ‘યક્ષપ્રસ્નોત્તર’ ન હોય તો તે બીજો ક્યો હોય ? મારે ત્યાં તો એ જ છે કે તે ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ જ હોય, અને આથી જ એ નાટકનું તેમાં ન લાગે છે. અને ત્યારે પ્રેમાનન્દે તે નાટકને કરણ રસના ગ્રંથ તરીકે કબુલ કર્યું હોય ત્યારે વલ્લભે ખીનમતિ છેલ્લાં વચનો ‘મૂળ મીઠાં ઝાડ તણાં કાઢવે શું કાર્ય છે’ રે કલાં હોય.

દેખીતી રીતે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં જે પ્રસંગો આવે છે તેમાં કરણ રસને પોણે વું ઝાઝું નથી લાગતું. છતાં વલ્લભે તેને કરણરસનો ગ્રંથ કેમ માન્યો હશે એ એક તાલ જેવું થઈ પડે એ સાચું; પણ વલ્લભનો પોતાનો મત આપણે જોઈ ગયા. તે તો । પ્રસંગોમાં કરણ રસ ખાસ આવ્યો છે એમ ગણે છે. અને આપણે જો તે કબુલ ન કરીએ ! આપણને એ ‘હનુમતી પદ્ધતી’ આપવા તૈયાર થઈ જાય છે. એટલે પોતે એને કરણરસનો ગ્રંથ ગણ્યો હોય અને પિતાએ ના પાડી હોય એટલે ઉપલાં વચનોથી વલ્લભે ‘પોતાના નનો ઉભરો કાઢ્યો’ હોય. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા શબ્દોથી ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ શબ્દે રચ્યું હતું એમ માનવાને બહુ મન થાય છે. તેને ખીન પ્રમાણે પોણે છે.

પણ હજી ખાસ અસંબંધ લાગે એવું વાક્ય છે તે તો બીજું જ છે. ઉપર જે ફકરો આપ્યો છે તેમાં ત્રીજી લીટી

“ અન્તુનને કાજ તેણે વાનર રીઝાવ્યો વીર ”

માં છે. આનો અર્થ મેં પહેલાં વાંચ્યું ત્યારે તો સમજ્યો જ નહિ. મહાભારતમાં વાત મા છે કે ભીમ કમળ લેવા જાય છે ત્યારે હનુમાનને મળે છે; એટલે ‘વાનર’ કાણુ તે । સમજાયું. પણ ‘અન્તુનને કાજ’ તેને ભીમે કેમ રીઝાવ્યો તે સમજાયું નહિ. એટલે । ભાગ આપ્યો મહાભારતમાંથી વાંચ્યો. ભીમને હનુમાને ખુશ થઈને કંઈકે ભાગવાનું કહ્યું શે તેમાં આ બાબત હશે એમ ધાર્યું. પણ ત્યાં તો આમ છે:—

ભીમ:—“ હું તમારી પાસે માણું છું કે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. હે ભીમ ! તમે અમારા સ્વામી છો તેનાથી જ અમે સધળા પાંડવો ધણિયાતા ચલાવીએ મને તમારા જ પ્રતાપથી અમે સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ કરીશું. ”

હનુમાન:—“ તું મારો બંધુ અને મુહૂર્ત થાય છે માટે હું તારું હિત કરું છું. હે મહા-તજવાન ! તું બાણેથી ને શક્તિથી આંકુળ થઈ, શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે સિંહ ઢે ગર્જના કરીશ, ત્યારે હું પણ અન્તુનની પ્વળમાં રહીને તારી ગર્જનાની પાછળ ગર્જના કરીને તારી ગર્જનામાં વધારો કરીશ, અને શત્રુના પ્રાણનાશક વિજયના દારણ નાદો કરીશ ને નાદો સાંભળીને તું સહજમાં શત્રુઓનો નાશ કરીશ. ”

મહાભારતમાં આ વિષે આટલું જ છે. ખાસ “અર્જુનને કાળ” હનુમાનને રીઝાવવાનો પ્રયત્ન બીમે કર્યો હોય તેવું તો આમાં છે જ નહિ. અને “અર્જુનની ધનમાં રહીને” એટલા ઉપરથી એવો ધ્વનિ પણ નથી નીકળતો. આમ જે વાર્તા ક્યાંય નથી એ વાત વક્ષમને ક્યાંથી સુઝી એ મોટો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો. વખતે એમ હોય કે વક્ષમે મહાભારતની જે પ્રત વાંચી હોય તેમાં એવું હોય પણ એમ ધારવાને આપણી પાસે કંવન કલ્પના સિવાય બીજું કંઈ નથી. ત્યારે તો હવે એક જ વાત રહી કે વક્ષમને પોતાને એવો ફેર કરવો હટ લાગ્યો હશે અને કર્યો હશે એમ હોય ખરું; પણ સાથે જ એક બીજી વાત મળી આવે છે. “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન” માં બીમ હનુમાનને મળે છે અને હનુમાન પ્રસન્ન થઇ તેને વર આપે છે ત્યારે બીમ જે વર માંગે છે તે આ છે:—

બીમ: “જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ! જેમ મને વરદાન આપી પ્રસન્ન કર્યો, તેમ જ પાર્થને એક પ્રાર દર્શન દઇ તેને સ્વેચ્છિત વરદાન આપવા કૃપા કરશે; અને દિવ્ય કમલ કિંકર જ પ્રાપ્ત કરી શકે એવા ઉપાયની યોજના કરશે.”

પછી હનુમાન તેને એ વર આપે છે. આમાં પાર્થને દર્શન દઈ તેને સ્વેચ્છિત આપવાનું વરદાન બીમ માંગે છે એટલે એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીએ તો ‘અર્જુનને કાળ’ જીમે હનુમાનને રીઝાવ્યા એમ અર્થ બેસે. એટલે નાટકનો, કર્તા તો એ ફેરથી બાજીતો હશે; અથવા તેણે પોતે જ આ ફેર કર્યો હોય; અને આ ફેરની, જે નાટક, તેણે વાંચ્યું હોય તો વક્ષમને પણ ખચર હોય. પણ એક નાટક વાંચતાં આવો નહવે ફેર વક્ષમના ધ્યાનમાં આવી જાય અને જ્યાં મહાભારતના પ્રસંગોની તારવણી જ કરતો હોય. ત્યાં વચમાં એ ફેર મૂકે એ કંઈ દીક લાગતું નથી. પણ જે વક્ષમે પોતે એ નાટક રચ્યું હોય અને ‘યક્ષપ્રજ્ઞાતર’ નો મેં ઉપર કહ્યું તેમ, તે જગ્યાએ મહાભારતના બનાવોનો ટુંક સાર આપતાં સાથે જ નાટકનું સૂચન કરવા ધાર્યું હોય તો તે એ ફેર ત્યાં કરે. આ વાત મને તો બહુ વજનદાર લાગે છે. જે માણસે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં ‘અર્જુનને કાળ’ બીમને મોઢે હનુમાન પાસે એવો વર મગાવ્યો હોય તેના મનમાં તો એ વાત રમતી હોય અને સ્વાભાવિક રીતે જ તે નાટકનું સૂચન પણ સાથે જ કરવાનો વિચાર હોય એટલે તે ત્યાં મૂકે. એકલા મહાભારતના બનાવોની જ યાદી આપવી હોય અને કંઈ ગર્ભિત આશય ન હોય તો તે ત્યાં આ ફેર ન મૂકે. આનાથી ઉપરની મારી પહેલી નિર્બળ કલ્પનાને મળ્યું ન ટોકા મળે છે.

હવે એ ફેરના વિષે એક બાબત બાકી છે. મહાભારતમાંથી જ ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’નું પરત્વ લીધું છે એમાં તો શંકા નથી. તેમાં આ બનાવ નીચે પ્રમાણે છે. બીમ કમળ લાવે છે, પછી જટામુર યુધિષ્ઠિર વગેરેનું હરણ કરી જાય છે, ને તેઓને બીમ પાછો લાવે છે. પછી પાંડવો અહિં તહિં ભટકે છે; ત્યાર પછી અચુક વખતે અર્જુન સ્વર્ગમાંથી પાછો આવી મળે છે. હવે જો કે ઉપલા ફેરમાં વાત બરાબર આ જ ક્રમમાં કહેવાયલી છે, પણ અર્જુનને પાછો આવ્યો અને મળ્યો તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂકીને બધા બનાવો સાંધવા જેવું કર્યું છે. ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં બીમ વગેરેને અર્જુન તળાવડીમાં જ મળે છે. આણું ક્યાંય મહાભારતમાં નથી. તો આ ફેર કરવાનું કાળેનું કાળ કારણ હોય એ વિચાર સહજ

આવે તેવો છે. પણ તેનો જવાબ ઝટ મળે તેમ નથી. ઘણા વિચાર પછી વક્ષમના 'યક્ષ-પ્રશ્નોત્તર'ના ઉપલા ફકરામાંથી જ એનો જવાબ મળે છે. તે ફકરામાંથી એક વાત આપણને મળે છે કે વક્ષમની એવી માન્યતા હતી કે અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ જ્યાં જ્યાં થાય, ત્યાં ત્યાં દરજી રસ પૂરો જાયો કહેવાય. હવે તે ફકરામાં 'આવી મળ્યો અર્જુન તો' એ વાક્ય ઉપરથી કર્તાએ કેમ જાણે અર્જુનને ખાસ ખીજા પાંડવો સાથે મેળવ્યો હોય. એમ લાગે છે. એટલે આમ જો વક્ષમે પોતે એ નાટક લખ્યું હોય અને તે દરજી રસનો પ્રથમ ગણાશે એમ માન્યું હોય તો જ દેખીતી રીતે આખા નાટકમાં કરજી રસને પોષે એવું ઝાઝું કથું નથી છતાં ઉપરનો ફેર ફરી, અર્જુનનો યોગ કરાવી, કરજી રસ પૂરો જમાવે. વળી ઉપલા ફકરામાં એ વાત એવા જુરસાથી લખાઈ છે તે પણ નાટકનું ગર્ભિત સૂચન કરવું હોય તો જ લખે. આથી પણ ઉપરની કલ્પનાને ટેકો મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઉપરના બંને ફેરફાર આખા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં માત્ર 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં જ દેખાય છે. એટલે ખીજા વાતો ન હોય તોપણ એમ શંકા આવે કે બંનેનો કર્તા એક હશે. કારણ ફેર એવા નહીં હોય છે કે ખીજો માણસ એકમાંથી દાખલો લઈ પોતે ફેર ફેર એમ નથી લાગતું-ખીજા માણસને એવી જરૂર પણ ન લાગે.

આટલું જતાં હજી એક વાત આ જ ફકરામાં છે કે જેનું સમાધાન હું નથી કરી શક્યો. મહાભારતમાં બનાવો જે ક્રમમાં વર્ણવ્યા છે તે જ ક્રમ 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં છે. જ્યારે 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' માં તે જ ક્રમ નથી. તેમાં તો પહેલાં જટામુરવધની વાત અને પછી કમળની વાત છે. આ વાંધો છે ખરો પણ તે નહીં હોય છે. વળી 'યક્ષપ્રશ્નોત્તર' માં તો વક્ષમને મહાભારતના બનાવોનો હુંકાર આપવાનો હતો એટલે ક્રમ મહાભારતનો રાખે તો જ ઠીક પડે. સાથે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે નાટકના કર્તાને તો પાંચાલીને બીજે કેમ પ્રસન્ન કરી એ જ બતાવવાનું હતું અને એટલા માટે તેણે ઉપલી બે વાત પસંદ કરી લીધી હતી. એક તો મંત્રાનંદને પાંચાલીની મરજી પ્રમાણે માન અપાવ્યું અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું તે-અને ખીજું પાંચાલીની કમળની ઇચ્છા પૂરી થાડી તે. આ બે બનાવો સ્વતંત્ર છે. અને એક પહેલાં જો ખીજો પછી એમ ખુશીથી ફેરવીને મૂકી શકાય.

પણ હજી આમાં ય એક વાત છે કે પાંચાલીને પ્રસન્ન કરી એ જ વાત લખવી હતી તો પછી કર્તાએ બે પ્રસંગો શા હેતુથી મૂક્યા હશે? એકથી ચાલત. પણ આ શંકાનું સમાધાન જે નાટક વક્ષમે લખ્યું હતું એમ માનીએ તો તરત ચઢ જાય છે. તેને કરજી રસ જમાવવો હતો. 'મોટે એકના' દરતાં બે ઠીક એમ ગણી બે ય પ્રસંગો મૂક્યા. અને બે ય પ્રસંગમાં કરજી કેમ આવે છે તે તો વક્ષમ પોતે જ ઉપલા ફકરામાં કહે છે. ગમે તેમ હોય પણ ઉપલા ફકરા ઉપરથી મને સૂઝતાં બધાં પ્રમાણો મેં અહિં મૂકી દીધાં છે. વક્ષમના એ ફકરામાં અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'ના વસ્તુમાં, ખીજે ક્યાં ય નથી એવું સામ્ય છે. અને આ વાત જ એકથી શંકા ઉપજાવે એવી છે.

આમ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન'ના બધા બનાવોનું વક્ષમમાં જેવું સામ્ય મળે આવે છે તે આપણે જોઈએ. અને એ એક નાટકને વક્ષમનું માન્યું એટલે ખીજા બંને તો આનવાં જ

જોઈએ. છતાં બીજા નાટકોમાંથી પણ અમુક બનાવો વલ્લભમાં મળ્યા આવે છે તે હવે જોઈએ.

‘તપત્યાખ્યાન’ ને સંસ્કૃત નાટકો સાથે કેવો સંબંધ છે તે આગળ બતાવ્યું છે. આ આખ્યાન પણ મહાભારતમાંથી જ લીધેલું છે. પ્રથમ તો મહાભારતમાં એમ છે કે સંવરણ મૃગયા રમવા ગયો, ત્યાં ભૂલો પડ્યો અને તપતીને દીડી. તપત્યાખ્યાનમાં જરાક ફેર છે. ઋષિઓ વાંધથી રક્ષણ કરવાનું તેને કહેવા આવ્યા. તે ગયો. વાંધ વાંધણુ માયાવી હતો તેને મારવા જતાં તે અક્ષોપ થયાં અને ત્યાં તેણે તપતીને જોઈ. આમ આટલો ફેર છે. આવો ફેર કેમ કર્યો હશે એ વિચારવા જેવું છે. પણ ‘યક્ષપ્રત્નોત્તર’ માં ‘વાત આમ પ્રસંગ લઈ શરૂ કરી છે. ઋષિકુમારનું કાષ્ટ જોવાય છે-તે લઈ આવવા યુધિષ્ઠિરને તે કહે છે. યુધિષ્ઠિર મૃગની પાછળ જાય છે. મૃગ માયાવી છે. અક્ષોપ થાય છે. અને અંતે તેઓ તળાવે પહોંચે છે. આ વાત તો મહાભારતમાં પણ આમ જ છે. પણ આ જ વાતનું અનુકરણ ‘તપત્યાખ્યાન’ માં થયેલું લાગે છે. માયાવી વાંધ કે દરણીની વાત તો ઘણે ક્રેડણે આવે છે પણ આ એ વચ્ચેનું સામ્ય કંઈક દેખાય તેવું છે. તેમ જ અરસપરસ પ્રમાણે મળતાં જાય ત્યારે આપણને એ વાત ઉપર વિચાર પણ આવે. વલ્લભે ‘યક્ષપ્રત્નોત્તર’ લખ્યું ત્યારે એ વાત એને ગમી હોય અને એવો ફેર પોતાના નાટકમાં કર્યો હોય તો ના નહિ, આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આ સાથે આ પણ નોંધવા જેવું છે. ‘તપત્યાખ્યાન’ માં ઋષિકુમારો જ્યારે રાજાની મદદ માગવા જાય છે ત્યારે પૂજા વગેરે સ્વીકારતા નથી તેમ જ શાપ આપવાની બીક બતાવ્યા કરે છે. ‘યક્ષપ્રત્નોત્તર’ માં પણ પેલા ઋષિકુમાર જ્યારે યુધિષ્ઠિર પાસે જાય છે ત્યારે નકુળની પૂજા સ્વીકારતા નથી. અને શાપના બળ ઉપર ઝુમે છે. આ સામ્ય પણ વિચારવા જેવું છે.

બીજી એક બાબત વિચારવા જેવી છે. નાટકોના કર્તાનો હેતુ વેદિયા ટોર જેવા પંડિતોને તથા શક્ત બાવામાં જ મશગુલ થઈ પોતાનાં કર્મો ભુલેલા બ્રાહ્મણોને બરાબર સમજાવવાનો હતો એમ તો બધાને દેખાશે જ. ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં સ્મરવર્ધક, મોહકાન્દ, ભારતીબટ વગેરે મુનિઓ-‘તપત્યાખ્યાન’ માં તો વસંતક તો સંસ્કૃત નાટકોના વિદ્વપદનો જ નમૂનો છે છતાં તેનામાં પણ અધઃપતન પામેલા બ્રાહ્મણોના દાખલ થયેલા ગુણો-અને સલ્લભામાં માં નારદ જેવાને પણ ‘જન, જન, જોગટા’ જેવું વાક્ય કહેવાની સલ્લભામાંની ઘટના-આ બધું કર્તાનો આવા નામના બ્રાહ્મણો તરફ ઘણો જ ધિક્કાર હતો તે બતાવે છે. આવા પ્રયત્નો પ્રેમાનંદમાં પણ મળશે બરા; પણ વલ્લભના મિંદુ મહારાજને જોયા એટલે તો બધાને લાગશે જ કે તેનો ધિક્કાર તો એવા બ્રાહ્મણોના સંહાર કરી નાખે એટલો ઉગ્ર હતો. તે ઉપરાંત પેલા કાષ્ટવાળા ‘યક્ષપ્રત્નોત્તર’ માંના ઋષિકુમાર માટે

બ્રાહ્મણભાઈ બીચારા તેમાં વળી કર્મકાંડી,

હારી છૂટ્યા નાશી છૂટ્યા એક મૃગલા થકી.

કહી વલ્લભે એવા બે બ્રાહ્મણોની મરફટી કરવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ જ વલ્લભનું ગમે તે કાલ્પ વાંચતાં-જ્યાં તેવી દીકાનો અવકાશ હોય ત્યાં-તેનો આવા બ્રાહ્મણ તરફનો ખાસ ધિક્કાર અને તત્કાલીન તેમની અધોગતિ તરફના કટાક્ષો આપણને મળશે.

‘તપત્યાખ્યાન’ અને ‘રોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન’ બન્નેમાં મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત નાટકોની અસર વધારે લાગે છે. જ્યારે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં કાંઈક સ્વતંત્ર તત્ત્વ બધું લાગે છે. એટલે પહેલાં બે નાટકોમાં કર્તાની ખીજી કૃતિ સાથે બહુ સામ્ય ન મળે એ બંને તેવું છે. વળી ખીજી પણ વાત છે કે ‘પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં જે વિષય છે તેવા વિષય ઉપર જ વક્ષબનાં ખીજાં કાવ્યો આપણને મળી આવ્યાં છે પણ ખીજાં બે નાટકોનું સામ્ય શોધવા માટે આપણી પાસે એવું સાધન નથી.

એટલે હવે વસ્તુસામ્યની ચર્ચા થે અહિં જ સમાપ્ત કરીશું.

રા. નરસિંહરાવે એમ કહ્યું છે^{૨૦} કે નાટકમાં છંદો એ પ્રાચીન કવિમાં ન દેખાય- અને તેમાં પણ પ્રેમાનંદમાં તો નહિ જ-એવા છે. તેને માટે એક જવાબ તો એ આગળ આપ્યો છે. ખીજું એ કે વક્ષબનાં કાવ્યોમાં તો છંદો પણ દેખાય છે. ‘યક્ષપ્રજોત્તર’માં ‘લલિત છંદ’ અને ‘કુશાસન રૂઢિરપાનાખ્યાન’માં ‘શિખરિણી છંદ’ અને ‘ભુજંગી છંદ’ લખનાર ખીજા છંદ પણ લખી શકે. રત્નેશ્વરનો ‘માલિની છંદ’ તો સંપૂર્ણ જ ગણાય છે. વળી કાવ્યોમાં પ્રાચીન કવિઓ ‘દેશી’ વગેરે ‘રાગ’ વાપરતા તેનું મૂળ આપણે જ્યદેવની અદ્યપદીમાં કે જૈન કવિના રાસાઓમાં શોધી શકીએ. તેમાં પણ જ્યદેવની અદ્યપદીએ તો નરસિંહ-ભાલયુ-મીરાંનાં પદો પ્રેર્યા છે, અને, સંસ્કૃત કાવ્યોમાં આવા રાગ નથી, એટલે આપણાં કાવ્યોમાં રાગ દાખલ થવાનું મૂળ મને તો જૈન રાસાઓમાં જણાય છે. ગમે તેમ હોય પણ કાવ્યમાં ‘રાગ’ વાપરવા એ કોઈ પ્રેમાનંદના જમાનાના પુરૂષે શોધ્યું નહોતું. હવે જે નાટક પ્રેમાનંદના સમયમાં લખાયાં હોય તો તે નાટકો સંસ્કૃત નાટકો ઉપરથી જ રચાયાં હશે. કોઈ પણ સંસ્કૃત નાટકમાં છંદ સિવાય ખીજો રાગ નથી મળતો. હવે જ્યારે પોતાની પાસે નમૂના હોય તેવાં કોઈ પણ નાટકોમાં રાગ ન હોય છતાં તેનાથી એટલો અંધો જૂદો પડીને પ્રેમાનંદનાં નાટકમાં રાગ દાખલ કરે એ વાત ઝટ મનાય એવી છે? ઉલટું, જે નાટકમાં રાગ હોત તો નાટકો અર્વાચીન છે એમ હું માનત. પ્રેમાનંદના સમયમાં નાટક લખાયું હોય તો તેમાં છંદની જ આશા રખાય. વળી છંદો શુદ્ધ છંદોથી પ્રેમાનંદના જમાનાના માણસો જાણીતા ન હોય તે પણ સંભવિત નથી. જે લોકો સંસ્કૃત નાટકો વાંચતા, તથા બજાતા હોય તેઓ તે નાટકોમાંના છંદોની રચનાથી વાકેફ ન હોય તે વાત કેમ મનાય?

છતાં પ્રેમાનંદને નામે નાટક ચડાવવામાં મને પણ બાધ આવે છે. વક્ષબ પોતે જ કહે છે કે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ ભાવ નહોતો. જુઓ:—

કડવું ન લાગે કાંઈ, કવિતને લીજે સાંધ,
કડવું મીઠું^{૨૧} હું સોંપું, પ્રેમાનંદ બાપને;
દાળ નહિ ઢાળો કોઈ, સવૈથે સવૈયા બેઠ,
પવૈયા પુરૂષ હેઠ, સુણી દેડે તાપને;
વળણમાં વમો નહિ, ભુજંગથી ભમો નહિ,

૨૦ જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ: પૃ. ૨*

૨૧ સંસ્કૃત દ્યારામનું ‘મીઠું.’

શિખરિણી શમે નહિ, ધારી રહો માપને;
 વર્ણ એક વધે નહિ, વધધટ સધે નહિ,
 એવાં વૃત્ત માંહિ નાહિ, ટાળિયે સંતાપને.

દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાન. પૃ. ૧૮૬

ઉપરના રૂઢિરાની છેલ્લી બે લીટી ઉપરથી એક ખીછાં વાત પણ કલિત થાય છે કે આવી રીતે એક પણ વર્ણની વધધટ વગરના વૃત્તો વલ્લભ બનાવી શકતો; એટલે છંદ વલ્લભ વાપરે તેમાં તો નવાબ જ નહિ. વળી, 'છંદ દેખી છળા જાય' એવું વાક્ય પ્રેમાનન્દ માટે વલ્લભ દુઃશાસનનમાં છદ્દે પાને મૂકે છે. એટલે પ્રેમાનંદને છંદ તરફ દૃષ્ટાંતો હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. છતાં વલ્લભનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' માંનું વાક્ય આની આડે આવે છે. વખતે પ્રેમાનંદ છંદ બહુ જ ચોડા લખ્યા હોય પણ તે બધા બરાબર માપસર અને સુંદર હોય.

નાટકમાં એક ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. નાટકને નાટક શા માટે કહેવું નહિ અને આખ્યાન શા માટે કહેવું તે. તેને વિષે 'રા. નરસિંહરાવે' કહ્યું છે ૨૨ કે આ વખતે રાજશેખરનું અનુકરણ હોય. હવે આ બાબતમાં રાજશેખરનું અનુકરણ હોય તો પણ ખાસ વાંધા જેવું નથી. આપણને રાજશેખરની ખબર ન્હોતી એટલે પ્રેમાનંદના વખતમાં પણ ન હોય એમ માનવાને આપણી પાસે કાંઈ દારણ નથી. અને તેના વખતમાં રાજશેખરનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નથી મળતો એવી નિષેધક દલીલ ઉપર કાંઈ વજન ન મૂકાય. રા. નરસિંહરાવના લેખમાં ઘણી ખરી નિષેધક દલીલો જ છે. રંગમંમિની, નાટકો આગળે ક્યાંય સાંભળ્યાં નથી તે-અમુક કહેવતો. આગળ નથી વપરાય માટે આધુનિક હોય તે, આવી દલીલો નિષેધક જ છે. અને આવી દલીલ ઉપર 'રમેલાં' અનુમાનો કાઢ નવી શોધ થાય સારે કેવાં પડી ભાંજે એ વિચારવા જેવી બાબત છે. છતાં આપણે તો રાજશેખરની વાત બાબુએ જ મૂકીને વાત કરીએ.

નામ કાવ્ય રાખી કેવું, આ તો માફ કાવ્ય કાવ્ય,

એ તો રૂપ સાકરનું, લખ કાર્તિ ગાવી છે;

મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,

મુખથી જણાવે મૂઠ, શોભા તો ગુમાવી છે;

નાટકનાં એટકે રો, લાગે ખેટકે શો ચયો,

મલે દેવગિરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે;

x x x x x

નથી નામ રાખ્યાં તણે, ઉપદેશ્યે એણે વેણે,

વલ્લભે આખ્યાન નામ, દાખ્યું શીખ ભાવિ છે.

આમ આપણે વલ્લભમાં જ આખ્યાન નામ રાખવાનો આગ્રહ બોધ્યો છીએ. અને આ બોધું એટલે પછી રાજશેખર સુધી જવાની જરૂર નહિ રહે. આ એક નાટકના કર્તા અને વલ્લભનાં મન વચ્ચે સામ્ય છે.

જેમ આખ્યાન નામ રાખવાની ચર્ચા એ નાટકોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે તેમ જ હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવી એ પણ એક વિશિષ્ટ અને ધ્યાન ખેંચે તેવું

લક્ષ્ય છે. પ્રેમાનંદ નાટકો લખ્યાં હોય તો, આહીરી વગેરે બોલી તેમાં વાપરવા વધારે તો વાપરી શકે કે નહિ તેના માટે ચોક્કસ મેં આના પ્રહેલા ભાગમાં જ, લખ્યું છે. પણ વલ્લભને તો હલકા પાત્ર પાસે હલકી બોલી બોલાવવાની ટેવ જ હતી. મિત્રધર્માખ્યાનમાં, ઇંદુ, મિંદુ ગુરુને ત્યાંથી આવતાં, જ્યારે નદી કિનારેને જમરૂઈ ગામ પાસે આવે છે ત્યારે કાળીના છોકરા તેને પૂછે છે કે

“ અથો, ભાંજ સે ભાંજ સે તમારી માંહે દિયેતે ”

પછી

“ હાકાર વહેસ હલિ, કિમ અલ્યાં પૂસે કેની

ધરોડા હું જાણું નહિ ? ”

મિત્ર. પૃ. ૩૫.

“ ઝોલ્યા માટે માંહે જમ પડી રે’ને પાધરો તું ”

” પૃ. ૩૬.

“ અલ્યા રે’છ ઉભો કે ન દાણો નાંછિયે દણી ”

” પૃ. ૬૦.

“ બાપનો ચિયો તો માવ પુંક બાંધી નાહી જલ

મુચ્ચ મુચ્ચ વે’લો મુચ્ચ ”

” પૃ. ૬૦

“ વધો એમ માલ ઘણો મૂચિએ શીપેર મુઝી

આય લેધ વે’ચી દીજ દીક સે મુખી કહે

મુખી કહે મોઝ બાજે અલ્યા એક વસ્તર ઘો

મસે સે એ ભરામણ દાન આપું સો ગ્રહે. ”

ઉપરનાં ફકરાઓ ઉપરથી સમજાશે કે ગામડિયાંની ભાષા વાપરવાંનો વલ્લભને શોખ હતો, અને તેથી નાટકો જે તેણે જ લખ્યાં હોય તો એક તો સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલીઓ જોઈ હોય અને બીજું, પોતાને આવે શોખ હોય તો તે હલકા પાત્રની બોલી આવી વાપર્યા વગર રહે નહિ. “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનાં”ના અંગતિક, ઝાંપડાં, વગેરેની બોલી તો ઉપરની કાળીની બોલી જેવી જ છે, છતાં ફરેકની બોલી જેટલી જૂદી રીતે બોલાય છે તેટલે અંશે એક બીજાની જૂદી પડે છે. ઉપલા ફકરાઓમાં જટાસુરની કે શ્રીદામાની વહુની બોલી જેવી બોલી નથી આવતી એ કમુલ. છતાં “ હઃશાસનધરપાનાખ્યાન ”માં ‘અમિ’, ‘નિ’ ‘તિ’, વગેરે રૂપો આવે છે. એટલે જૂની ગુજરાતીથી વલ્લભ ચોડાંક પણ જાણીતો હશે એમ આપણે કહી શકીએ. બીજું, વલ્લભે કાલિદાસ, ભવંજીત વગેરેનાં સંસ્કૃત નાટકો વાંચ્યા હોય તો તેની પ્રાકૃત, માગધી વગેરે બોલી જોઈ હોય, અને પછી કંઈક આનું અનુકરણ કરવામાં પ્રાકૃત વગેરેના નિયમો ન જાણતો હોવાથી તે વખતે બોલાતી કાળી વગેરેની બોલીઓનું તત્ત્વ મેળવીને જટાસુર વગેરેની બોલી બનાવી દેાય. એ દરિયે વિચાર કરતાં લાગશે કે એવી બોલી માટે પ્રાકૃતના નિયમો તે ન જાણતો હોય તો જ તે તે લખી શકે એમ વધારે સંભવ છે. સંસ્કૃત નાટકોનાં આ પાત્ર વગેરેની બોલીનું અનુકરણ કરતાં આવી અશુદ્ધ બોલી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે ન જાને તેવું જરાય નથી. વળી પ્રેમાનંદ કરતાં વલ્લભની પ્રાણતમાં જ આ વધારે ચોખ લાગે છે કારણ વલ્લભને આમ નવીનતા કરવાનું જાણું ગંગુ-ગોનાં મનનું વળણ જ એ પ્રકારનું હતું. એટલે નવી પાત્ર શોધવી એ એનું કામ.

નાટકોની એક બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં કહેવતો બહુ વપરાયેલી લાગે છે. આ પણ રા. નરસિંહરાવને રાજશેખરનું અનુકરણ લાગ્યું હતું. ૨૨ આનો જવાબ રા. અંબાઇદાસ પટેલે આપ્યો હતો; તે કેવો હુસો અને અસંગદ હતો તે તો આચાર્યના અભ્યાર્તા જાણતા જ હશે. ‘માઈડીય પુરાણ’ વિષે જ ન્યાં ‘વાંકા હોય’ ત્યાં તેમાં કહેવતો છે એમ દાખલો કેમ અપાય? અને ‘મિત્રધર્માખ્યાન’માં ઘણી કહેવત છે એમ કહેવાથી પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ સાબીત થતું જ નથી. ઉલટું, ‘મિત્રધર્માખ્યાન’નો દાખલો આપવાથી તો મારી કદખાતે પુષ્ટિ મળે છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે તો એ છે કે વક્ષમને પોતાને કહેવત વાપરવાની બહુ ટેવ હતી. તેનાં દરેક પુસ્તકમાં કહેવતો ઘણી દેખાય છે; અને આના કરતાં પણ વધારે ખ્યાન ખેંચે એવી વાત તો એ છે કે નાટકમાં જે કહેવતો વપરાઈ છે તેમાંની ઘણી તો વક્ષમમાં મળુ મળે છે. બન્નેમાં વપરાયેલી થોડીક કહેવતો નીચે આપું છું.

- (૧) માથે પડી વસદેવા એમ તો કેવાય છે. યક્ષ. પૃ. ૫૯.
- (૨) વાળંદના વાંકા દહાડાની પેટે કોથળામાંથી સાપ નીકળ્યો. તપત્યાખ્યાન. પૃ. ૧૧૪
- (૨) વાંકા હોય વાળંદના દિવસ તો ન્યારે ત્યારે
કોથળા મધ્યેથી આવે સર્પ ચાલી રૂખમાં. યક્ષ. પૃ. ૬૧.
- (૩) તાણે છુટી જાય. પાંચાલી. પૃ. ૯૨.
- (૩) તાણને તણાણું છે યક્ષ. પૃ. ૧૧૪
- (૪) વાટ જોનારને વેળા લાંબી થાય. સત્યભામા.
- (૪) વાટ જોઇ બેઠા રહે તેને લાગે કાળ-મેટા યક્ષ. પૃ. ૧૨૦
- (૫) ભાવતુંતું ને વૈઘે કહ્યું. તપત્યા. પૃ. ૧૪૫ પાંચાલી. પૃ. ૧૦૧.
- (૫) ભાવતું હતું અને ન્યાં વૈઘે અભિપ્રાય આપ્યો. યુધિ. પૃ. ૧૬.
- (૬) શતં વિદાય મોકલ્યમ પાંચાલી પૃ. ૨૭.
- (૬) શાસ્ત્રમાંથી કહ્યું એમ શત કાર્ય મૂકી કરી
જોજન કરવા જવું. મિત્ર. પૃ. ૬૨.
- (૭) પચાલીને વાંકે પાડાને ડામવા જેવું છે. પાંચાલી. પૃ. ૩૪.
- (૭) પચાલીને વાંકે ડામે પાડાને તો આડા લોક કુન્તી. પૃ. ૭૭.
- (૮) પ્રાણુઈ કેને સર્પ શી રીતે મરાત્રાય? પાંચાલી. પૃ. ૨૦.
- (૮) મરાવવો પ્રાણુઈથી નાગ જોઈ કામ છે. કુન્તી. પૃ. ૯૪.
- (૯) માળાના મુળમા ગયા. તપત્યાખ્યાન. પૃ. ૧૧૫. ૧૧૭,
- (૯) માળા તોડય મેરથી. યુધિ. પૃ. ૧૧૨.
- (૧૦) જાતિ તો નાકકટ્ટાતણી વાધે તેમ વધારીએ પાંચાલી. પૃ. ૧૦૪.
- (૧૦) નાકકટ્ટાતણી નાત વધારવા ધારે આપ. હઃશાસન. પૃ. ૪.
- (૧૧) એકથી અનેક ભલા. પાંચાલી. પૃ. ૧૦૩.
- (૧૧) ભલા એક થકી બેય. યક્ષ. પૃ. ૧૧૨.
- (૧૨) જગત તો જવેરી છે. સત્ય. પૃ. ૨૭.

- (૧૨) જન્મ છે ઝવેરી. કુન્તી પૃ. ૮.
 (૧૩) એ દૂધ પાણી સાપ ઉછેરવા જેવું છે. સત્ય. ૪૮.
 (૧૩) પણ પપ પાછ સાપ ઉછેરવા સાર એ. મિત્ર. પૃ. ૮૦.
 (૧૪) આપ તેની વાપ, સત્ય. પૃ. ૧૫૦.
 (૧૪) આપ તેની વાપ. યુધિ. પૃ. ૧૩૦, ૧૧૯.

ઉપર જે કહેવતાનું સામ્ય એ દર્શાવ્યું છે તે કક્ત આસ અગત્યની કહેવતાનું જ છે. વજ્રભનાં કાવ્યોમાં કહેવતા તો ઘણી જ છે. ઉપરની કહેવતામાં પણ ૧-૨-૪-૭-૮-૧૦-૧૪ આટલી કહેવતા તો ખાસ લક્ષ્ય એવે એવી છે. વળી વજ્રભનાં કાવ્યોમાં કહેવતા જોઈ નાટકના ગૂઢ કર્તાએ એ કહેવતા વાપરી હશે એમ પણ દલીલ મૂકી શકાશે નહિ. કારણ એ આગળ કહ્યું છે તેમ નાટકો અને વજ્રભનાં કાવ્યો એક જ સાલમાં બહાર પડ્યાં છે, અને જ્યારે વજ્રભનું પ્રદેહું કાવ્ય બહાર પડ્યું હશે ત્યારે ત્રણ નાટકો પ્રકાશકોને મળી જ ગયાં હશે.

પ્રેમાનંદ જેવો કવિ નાટકમાં દેખાય છે તેવી ગ્રામ્યતા અને કોષક જગ્યાએ અશ્લીલતા વળુવે કે કેમ એ સંબંધે પ્રદેહાં કંઈક કહ્યું છે, તે વિષે ખાસ કહેવાનું કે વજ્રભનાં કાવ્યોમાં તો આપણે એવું જોઈ શકીએ છીએ. એક તો તે જુરસાવાળો હતો અને પ્રવાહમાં પડ્યો એટલે તે તેમાં તણાતો જ; પછી પોતાની સૌંદર્યમાં શિથિલતા કે ગ્રામ્યતા આવે છે તે પણ ન જોતો. દાખલા તરીકે,

એક ખત્તા બીજી ખત્તા, માને ત્રીજી ખત્તા માધ.

રખખત્તા બને નિશ્ચે કુન્તી. પૃ. ૫૬.

એ વાક્યમાં કાવ્યમાં ન લેવી જોઈએ તેવી છટ લેવાઈ છે અને આ બાંધતમાં તો નાટકનો કર્તા જે વજ્રભ હોય તો તે તપતીના જેવી શૃંગારચેષ્ટા વળુવે કે કેમ તેમાં તો આટલું જ કહેવું બસ થશે. છતાં કુન્તીપ્રસનાખ્યાનાં જ્યારે બીમ અને અર્જુન ઇંદ્રને ત્યાં એસવત લેવા વત્સ છે ત્યારે ઇંદ્ર (અર્જુનનો બાપ) તેને (હીંદરાને) કેવી રીતે લલચાવે છે તે જરાક અહિં બતાવી આ વિષે મૌન જ પકડીશ.

અસરાઓ આવી નવ સુખ ફેરે સ્વાદ છે

કુવાયન મારા થઈ અધિક હવે તો કાંઈ

સ્વર્ગમાંહિ લલ્લન કરી માનવ પ્રમાદ છે.

આવા નૈતિક વિચાર જે બહાર મૂકી શકતો હોય, જે લલ્લનને માત્ર 'માનવ પ્રમાદ' કહી શકતો હોય તે-વજ્રભ તપતીની એવી શૃંગાર ચેષ્ટા વળુવે એમાં નવાઈ લાગતી નથી.

સાથે જ બીજી એક વાત લખવા જેવી છે. કૃષ્ણથી રીસાતી વખતની સત્યભામાની ગ્રામ્યતા પણ દરેક વાંચનારને દેખાઈ આવે તેવી છે. પ્રેમાનંદ એવું ન કરે એ મનાય. જે કે રા. કેરાવલાલ તો પ્રેમાનંદને પણ 'તલકાલીન બવાઇ'ની છાપમાંથી સુક્ત ન. માની એ વાતને પતાવે છે. અને પ્રેમાનંદમાં પણ 'સુમદ્રાદરણ'માં ટ્રૌપદી જે રીતે ચિત્રાઈ છે તે રીત આપણી આર્થ લાગણીઓ દુઃખાવે એવી છે જ. છતાં વજ્રભમાં પણ એવી ગ્રામ્યતા મળી આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવાં વાક્યો પણ મળી આવે છે કે જેથી આપણને સત્યભામાનો

કહ્યો યાદ આવે જ. 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન'માં કુન્તી બ્યારે ઐરાવત માટે હઠ લે છે ત્યારે તે આવાં વચનો ઉચ્ચારે છે:—

સુત સ્યામા કેરા ચશે, જાણી રહી જીવતી ના

મૂઠ મતિ જીવી હું શે, વ્યર્થ વારી મુજને...કુન્તી-પૃ. ૪૩.

ભલા ભાગ્ય બાધ તારાં મારાં કર્મનો હું દોષ.—કુન્તી-પૃ. ૪૩.

એ આખો પ્રસંગ આ દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવો છે. વળી, યુધિ. માં ૧૧૩ મે પાને 'વાલશેરી' જેવો શબ્દ પણ મળી આવે છે. ગમે તેમ હોય પણ જે આખ્યાની છાપ નાટકના કર્તામાં દેખાય છે તે જ વલ્લભમાં પણ દેખાય છે.

પ્રેમાનંદ વિષે દરેક ઠેકાણે તેને ગુજરાતી માટે બહુ શોખ હતો—ગુજરાતીની તે બહુ સેવા કરતો—એવું કહેવાય છે. તે વિષે રા. નરસિંહરાવે બતાવ્યું હતું^{૨૩} કે વસ્તુસ્થિતિ ગમે તેવી હોય તો પણ પ્રેમાનંદના પોતાનાં કાવ્યમાં તો ક્યાંય એવું દેખાતું નથી. પ્રેમાનંદ જાજરો ભાષાભક્ત હતો એ ખરૂં પણ તેની તેણે એક કાવ્યમાં વાત ન કરી અને નાટકમાં વાત કરી એ જરા નવાઈ તો ભરી. પ્રેમાનંદમાં ભાષાભિમાન જ નહોતું એમ કહેવાની મારી મતલબ જ નથી. પણ તેને પોતાનાં કાવ્યમાં પોતાને વિષે ગુણો ગાવાની અને બરાડા પાડવાની ટેવ નહોતી એટલું જ કહેવાતું છે. પણ વલ્લભને તો આ ટેવ જ હતી. તેનું દરેક કાવ્ય આ બાબતનો પૂરાવો છે છતાં ચોક્કસ ફકરાઓ નીચે આપું છું.

(૧) અમે તમે અડે કડે છકડે ને તિકડે

શું શાં ચકી અડે કેમ જાણી વાત જેની છે.

x x x x x

જાત જાત તણા ગ્રંથ વાંક્ય શબ્દ રચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે. યુધિ. પૃ. ૬.

(૨) કામજતા કમજથી, અધિક દેખાય જેમાં,

મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે;

અમલતા એના જેવી નથી કોઇ ભાષા મધ્ય,

પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેડું મનાય છે

નવરસની નાયકા, સુખદાય છે સિદ્ધ

જાણે નહિ તેહ એના ખોટા ગુણ ગાય છે—વગેરે—યુધિ. પૃ. ૧૧

(૩) રે લાવ્ય તું બતાવ્યું તું, ગુંજરી શા ગ્રંથ ગૂઢ. યુધિ. પૃ. ૧૨.

(૪) પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જે સપુત. પાંચો

તો ગિર્વાણુ ગમરાશે શું હિંદી સ્વરૂપમાં. યુધિ.

(૫) વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જે કૃષ્ણદેવ તારકા

ગુંજરગિરાની પેઠે અમલયાના નવીન છે. યુધિ. પૃ. ૧૬.

આ ઉપરના ફકરાઓમાં વલ્લભનો મૂરનો ગુણસો અને તે પોતે કેવા સ્વભાવનો હતો તે બહુ બરાબર દેખાય છે. ખીજે ફકરા તો 'આ તે લલિત' વગેરે સાથે ખાસ સરખાવવા

જેવો છે. વળી આના ઉપરથી જ એક બીજી વાત મને સુઝે છે. પ્રેમાનંદનો ભાવ માટેનો ભાવ ધણો હતો પણ તેની કામ કરવાની શક્તિ શાન્ત હતી. તે ધાંધલ કરે એ મને તો નવાહ લાગે. પ્રેમાનંદનો એ સ્વભાવ જ નથી. જ્યારે ઉલટું, વલ્લભનું તો એ જ કામ હતું. હિન્દી, તથા ચંદની સાથે તો તેણે બાકરી જ ખાંધી હતી. ઉપરના ફકરાઓમાંથી પહેલા અને ચોથામાંથી વલ્લભની ધારણાની કંઈક અંશે આપણને ખબર પડે છે. તેને જાતજાતના મંથ લખવાની ઈચ્છા હતી; એટલે વખતે નાટકો પણ લખ્યાં હોય, કારણ તે તો ગિર્વાણને પણ ગમરાવવાના વિચારો કરતો. ગુજરાતી ભાષા માટે વલ્લભને પક્ષપાત હતો એટલું જ નહિ પણ તેના માટે તે પોતાનાં કાબોમાં ચર્ચા અને વિવાદ પણ કરતો, એટલું તો ઉપરની વાત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આની સાથે જ એક વાત લખી દઉં છું. ઉપર આપેલા ફકરામાંથી પહેલામાં વલ્લભે, હિન્દી, મારવાડી અને મરાઠી એ ત્રણેથી ગુજરાતી ચડી જાય એમ કહ્યું છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ગુજરાતને મરાઠાઓ સાથે સંબંધ હશે કે કેમ એ જાણી વાત છે. પણ વલ્લભ તો વિ. સં. ૧૭૮૦ માં એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં લખતો હતો. આ વખતે તો મરાઠાઓ ગુજરાતમાં ખૂબ જામ્યા હશે. પણ નિષેધક દલીલો ઉપર બહુ આધાર ન જ રખાય. ૨૪ અહિં જ નાટકના કર્તા ઉપર કાઠિયાવાડની અને ચરોતરની અસર હતી એમ જો 'રા. નરસિંહરાવે' ખતાવ્યું હતું ૨૫ તે વલ્લભની બાબતમાં ધટાવું છું. કાઠિયાવાડી ૨૬ ક્રિયાપદ 'હોમેવું' વલ્લભમાં મળે છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. પ્રેમાનંદ જાત્રા કરવાં ઘણા દેશોમાં ગયો હતો એમ આપણને વલ્લભ જ કહે છે; એટલે દ્વારકાં ગયો જ હશે એમ ધરાય. તે દ્વારા પણ કાઠિયાવાડનાં સંસ્કારો વલ્લભ ઉપર પડ્યા હોય. વળી,

તરવાનો આરો નહિ ધારો પંથ ગિરનો. કુન્તી-પૃ. ૭૧.

આ વાક્યમાં ગિરનાં ધારાં જંગલને ઉદ્દેશીને જ વાત છે. કદાચ એમ કહેવાય કે એ તો બહુ જાણીતી વાત છે; તો 'મીંદી' ૨૭ શબ્દ નાટકમાં જે જગ્યાએ વપરાયો છે ત્યાં કહેવતમાં વપરાયો છે. અને કહેવત તો જાણીતી હોય. હવે વલ્લભ ઉપર દેખાતી ચરોતરની અસર જોઈએ.

ફેર ન પડે રથ યક્ષ. પૃ. ૨૩૨.

મને પાણી પાવા માટ ચાર પડ્યા છતાં પાટ, યક્ષ. પૃ. ૧૪૪.

ખંડે સર્વ સાચા સમ. સુધિ.

મૃગની પૂઠે ધમ્મ. યક્ષ. પૃ. ૬૮

૨૪. અંગ્રેજોની અસર ગુજરાત ઉપર સદૃશી પેહી થઈ હશે એટલું ચોક્કસ છતાં પ્રેમાનંદ કે શામળ ઉપર તેમની અસર હતી એમ ઝટ ન મનાય. પરંતુ શામળની સુદા-બહોતેરીમાં, એવું વચન મળી આવે છે કે જે બધી નિષેધક દલીલને તોડી નાખે છે. જુઓ 'ઉત્તર પંથ અમેરિકા અથ' સુદાબહોતેરી. વાર્તા ૧૩. આના ઉપરથી એકે જાતનું અનુમાન કરવું એ જોખમ ભરેલું તો લાગે જ છે.

૨૫. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ. પૃ. ૬૮.

૨૬. રા. નરસિંહરાવના મત પ્રમાણે.

૨૭. જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૫૮

આમાં 'રણ' ને બદલે 'રધ'; 'ચતા' ને બદલે 'છતા'; 'ખાઉ' ને બદલે 'ખડ' અને 'ધાધ' ને બદલે 'ધધ' છે. અને આ જ શબ્દો રા. નરસિંહરાવે નાટકોમાંથી ચરૈતરી પ્રયોગના નમૂના તરીકે શોધી કાઢ્યા છે. વક્ત્રમ ચરૈતરી હતો કે નહિ એ તો સવાલ નથી પણ ચરૈતરની અસર એના ઉપર હતી એમ તો લાગે છે.

છેલ્લાં ભરતવાક્યો ઉપરથી રા. નરસિંહરાવે નાટકોનો કર્તા કોણ 'હરિ' હોય તો હોય એમ તર્ક બાંધ્યો હતો. મારે આ વિષે કાંઈ ખાસ તો નથી કહેવાનું. પણ ત્યાં જે અર્થમાં 'હરિ' શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં તે વક્ત્રમમાં મળે છે એ બતાવવાનું છે.

મુખી તવ વઘો ત્યાં હી, નૃપાળને નમી અતિ

મહીતીર એક ગામ, જમદધ છે, હરિ!—મિત્ર-પૃ. ૧૧૦

રામને પણ 'હરિ' કહી સંબોધ્યો છે. આવો જ ઉપયોગ 'તપત્યાખ્યાન' માં પાતે ૩૨ ને મળે છે.

તાપરી તર્કડયા, હે હરિ હર્મડયા.

આપ્તેના શબ્દકોષમાં 'હરિ' નો અર્થ આમ પણ છે: 'આહુત્યનું' અને 'માણસ'. આમાંથી એકાદ અર્થ લઈ વસિષ્ઠ કે નારદને સંબોધી રાકાય. વળી જોયે પોતાનું નામ એ નાટકોમાં અંતે સૂચ્યું તે પાંચાકીઠ માં પણ શા માટે ન સૂચવે? જ્યારે કોઈ પણ ગૂઢ કર્તાનું નામ આપણે શોધવું હોય ત્યારે આપણે કાં તો છેલ્લે અને કાં તો પહેલે જોઈએ. અને આ જાણ્યા છતાં જ કર્તાને પોતાનું નામ ગૂઢ રાખવું હોય તે છેલ્લે ન સૂચવે.

અહિં જ આગળ ચર્ચણી ૨૮ એક વાતનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરું છું.

વક્ત્રમ પ્રાણુયદી પણ વક્ત્રમ મુક્તમ પુત્ર પિતા, શું કમાયો?

આપ તને નવ તાપ કરે તન વાપ નિવારણ તેજ વ'વાયો.

આપથી આપ ઝગે જગ ભીતર ધન્ય પિતા સહુ કામ મનાયો.

ત્રીવણ્ણ ભીમ માંવર માંભડ ધન્ય હું ધન્ય હું સુત સવાયો. પાં ૦ અં ૪૦ શ્લોક. ૨. આ શ્લોકની પહેલી લીટી તો વક્ત્રમની જ છે. પ્રેમાનંદ પોતે આમ બોલતો હોય એવો અવનિ અને તો જરાજર કીક નથી લાગતો. તેનું કારણ પ્રેમાનંદને આમ પોતાના વિષે કે પોતાના દીકરા વિષે વચ્ચમાં બોલવાની ટેવ જ નહોતી. પણ વક્ત્રમની તો એ ખાસ ટેવ હતી. એટલા માટે જ આ શ્લોકમાં આકસ્મિક પ્રયોગ નથી પણ વક્ત્રમની ઘણા વખતની ટેવ પ્રમાણે આમાં પણ તેણે આમ લખ્યું છે. કયુલ કરું છું કે, આ કલ્પના, નાટક વક્ત્રમનાં છે એમ માનીએ ત્યારે આવે છે. વળી એક લીટીમાં વક્ત્રમ, દુક્ત્રમ કે મુક્ત્રમનો આમ ઉપયોગ કરવો એ તો વક્ત્રમની જ ખાસ ટેવ છે. જુઓ

વક્ત્રમ વક્ત્રમ ગાય ભાષા તાવ ભાવતો.

દુ:સાસન. પૃ. ૨૦.

વક્ત્રમ વક્ત્રમ વક્ત્રમ જે અતિ

વક્ત્રમ મુગ્ધ મેર.

દુ:સાસન.

વક્ત્રમ અર્થ તણો પથ વક્ત્રમ, વક્ત્રમ સાસરજ રસાલ વખાણું. કુન્તી-છેલ્લો.

૨૮ જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિર્ણય. પૃ. ૭૫.

૨૯ પ્રેમાનંદના વખતમાં સાલ જેવો શબ્દ ન વપરાય એમ નથી એનો આ દાખલો છે. નિષેધક દલીલના જ પ્રતાપે આ તેમ જ આવા બીજા શબ્દો (પહેલા ભાગમાં આપેલા) હું બતાવી શક્યો છું.

આના સિવાય પણ આવા દાખલા ઘણા મળશે. વળી,

સુત હું, શેં થયો ઉત્પત્ત

નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન

જનકે જાણ્યો ના શરૂ

જન કે' મુખાવિષું સૌ ગરૂ.—પાંચાલી. અંક ૫. શ્લોક ૧૦

અને

શે કાળ કરતા જ કાળ સાંધ

માગે દહો જ દિગે ઉપાય ?

જો કાળ તે તણી સાગ્ય થાય

કો' ક્યમ કરી તે કરતા મનાય.

પાંચાલી. અંક ૫. શ્લોક ૧૧

આ બે શ્લોકોમાં પણ ધ્વનિ વજ્રમતે પોતાના બાપ સાથે કેવો સંબંધ હતો તે બતાવે છે. ખરૂં કે ધ્વનિ ઘણો અંબો છે. પણ અનુમાનોથી જ વાતો સિદ્ધ કરવાની હોય, કોઈ બાબતને નજીવી ગણી કાઢી નાખતી ન જોઈએ. પહેલા શ્લોકથી જરા દીલગીર થઈ બીજા શ્લોકથી તે કાંઈક દિલાસો મેળવે છે. વળી

પ્રતાપી પિતાજી કુબેર સમાન

ક્ષમાધર યક્ષપતિ મતિમાન

સુને દરિયા અપરાધ મદાન

પિતા ન ગણે ગણના મુણવાન. પાંચાલી. અંક ૫. શ્લોક ૧૨.

આ શ્લોકનો પ્રસંગ જ જો કે જુદો છે અને કુબેરને પિતાની ઉપમા આપી યુધિષ્ઠિર તેની ક્ષમા થાય છે—અને આ સ્વાભાવિક પણ છે, છતાં અહિં આ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. કર્તાએ પહેલા બે શ્લોકોમાં પોતાને વિષે ધ્વનિત કાંઈક કહ્યું અને પછી એ પ્રસંગ ઉકલી ગયો તો પણ તેના મગજમાં એ જ વિચારો ઘોળાયા દરે છે. આ એક માનસશાસ્ત્રનું સત્ય છે. એક વાત ઉપર આપણે વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે ત્યાર પછી વાતનો વિષય બદલાય તો તેમાં પણ આપણા મગજમાં રમી રહેલા વિચારો આવિર્ભૂત થાય છે. કર્તાના મગજમાં પણ આમ આત્મચર્ચાતનો રંગ (autobiographical touch) આપવાનું આવ્યું હતો એટલે વિચારની પરંપરા તેમ ચાલી. વળી એ શ્લોકોનો ક્રમ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. પરંતુ કમુલ કહ્યું કે આવાં કલ્પિત અનુમાનો બીજા પ્રમાણોની મદદ વગર બહુ મજબુત નથી હોતાં.

! આ નિબંધમાં એ એક ખાસ સંભાળ રાખી છે તે એ છે કે રા. નરસિંહરાવના લગભગ બધા વાંધાભર્યા શબ્દો તથા વાક્યો વજ્રમમાં જ વપરાયો છે એ બતાવ્યું છે. એક કૃતિ વિશે હાલેલા બધાજ વાંધાના જવાબ જો એક જ કવિમાંથી મળતા હોય તો બન્નેનો કર્તા એક હોય એવી શંકા તો થાય. નાટકના કર્તાના ખાસ વાક્યો—(mannerisms) જેવાં વજ્રમમાં પણ દેખાય છે તે હવે બતાવું છું.

(૧) મુખ માય એવું માઝ તેવું આણી હું સતિ. પાંચાલી. ૧. ૨.

આમાં 'મુખ માય એવું માઝ' એટલું વચન કાંઈક ધ્યાન ખેંચે છે. વજ્રમમાં પણ એવું મળે છે.

ભીમ બડ ભાખ્યો તદા મોમાં માય એવું માગો. કુન્તી. પૃ. ૫૦.

માય માગ મારા મુત મુખ માગ્યું આપું તને. યક્ષ. પૃ. ૨૬૫.

(૨) માધવ રતિધવ યોગે વનરાજી આ પ્રકુલ પેખાયે. સત્યં પૃ. ૨૩૪. 'માધવ રતિધવ' તું જોડકું વક્ષમે પણ બનાવ્યું છે.

માધવ રતિધવ શા એવે મૂર્તિમાન દીઠા. કુન્તી. પૃ. ૧૧૭.

(૩) નારદ ધન્ય તું પારદ પૂરણ શારદ શુભિ મધ્યન દ્રાવી. સત્યં પૃ. ૨૨૭. નારદ શારદ માટે જુઓ.

નારદ શારદ શો પડિત બનું હું પૂરો. મિત્ર. પૃ. ૫૦.

(૪) સત્યં માં 'આપણે' ને બદલે 'આપડે' પણ અને જી મે પાને છે. તેમ જ યક્ષપરજોતરમાં ૬ અને ૧૨ મે પાને છે.

(૫) પગ લખલખી જવા-તપત્યાં પૃ. ૫૨.

લખલખે પગ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦-૧૧૩.

લખલખે પગ અને ઢગ થઇ બેસું એવું કુન્તી. પૃ. ૧૧૩.

(૬) જાડખીડ. સત્ય. પૃ. ૧૨. યુધિ. પૃ. ૫૨.

આ પણ મરાહી અસર હોય એમ લાગે છે. આપણે જાડખાડ કહીએ પણ મરાહીમાં જ જાડખીડ કહે છે. આ મરાહી અસર જો નાટકના કર્તા ઉપર હતી તો વક્ષમ ઉપર પણ હતી.

(૭) "હાં! હાં!" એ નાટકના વાંચનારને આંખમાં ખૂંચે એવું છે. વક્ષમમાં પણ એવું છે.

હાં! હાં! હું સમજી ગઇ. યુધિ. પૃ. ૫૬.

હાં! હાં! કરો આ શું તમે. ,, પૃ. ૬૧.

હાં! હાં! હું સમજ્યો સર્વ. ,, પૃ. ૬૬.

(૮) ભીમ અને હનુમાનના મેળાપમાં 'મહાકાય' શબ્દ દાંધક નવીન લાગે છે. તેવો જ 'અતિકાય' શબ્દ યુધિમાં. પૃ. ૭૧ મે છે.

(૯) "હાં! હાં!" જેવો બીજો પ્રયોગ નાટકમાં "શિવ! શિવ!" નો છે. વક્ષમમાં પણ મળે છે.

શિવ! શિવ! કહી પડ્યો. યક્ષ. પૃ. ૭૫. ૧૪૮

(૧૦) "હાં! હાં!" કરતાં પણ વધારે ઉત્કટ ઉપયોગ 'અધુના' નો નાટકમાં થયો છે. તેમ જ વક્ષમમાં પણ 'અધુના' જ્યાં-ત્યાં વેપરાયો છે.

હું પાછું આવ્યો છું એવી અધુના ખમર થાશે. મિત્ર પૃ. ૯૦

અધુના ન કાંઈ બને. મિત્ર. પૃ. ૯૭. તેમજ. યક્ષ. પૃ. ૧૭૨.

(૧૧) લાંગૂલ. પાંચાલી. ભીમ અને હનુમાનનો મેળાપ.

લટકું લાંગૂલ આ લાલ તો દેખાય છે. કુન્તી. પૃ. ૧૧૭.

(૧૨) ભીમને માટે 'ટકોદર' શબ્દ જરા ધ્યાન ખેંચે છે. પાંચાલીમાં ૬૧-૬૨-૬૩-૬૪-૬૫-૭૭-૮૬-૧૦૨-૧૧૩-૧૨૦ વગેરે પાનાંપર એ વપરાય છે. કેમ જાણે નાટકના કર્તાને તે વાપરવાનું વ્યસન પડી ગયું હોય! વક્ષમને તેનો શોખ હતો તે તો 'યુધિષ્ઠિર-

‘દ્રોકોદરસંવાદાખ્યાન’ નામ ઉપરથી જ ખબર પડશે. એ કાવ્યમાં પણ ‘દ્રોકોદર’ ખૂબ વપરાયો છે.

(૧૩) જ્યારે જ્યારે મનુ વિષે કાંઈ કહેવું હોય ત્યારે ત્યારે જૂના વખતના લેખકો પછે ભાગે મનુ ભગવાન કે મનુ મહારાજ વાપરે છે. પણ નાટકમાં જ્યાં જ્યાં મનુની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને મનુ જ કહ્યો છે (જુઓ તપત્યાખ્યાન પૃ. ૭૯.) વલ્લભ પણ એમ જ વાપરે છે.

કહી દાખું સુણો આજ મનુનું વચન છે. યુધિ. પૃ. ૧૧૭. યક્ષ. પૃ. ૨૩૩.

(૧૪) ભોગ દારી-સલ. પૃ. ૨૧૯-યુધિ. પૃ. ૫૦

(૧૫) કંન્નરિ. સલ. પૃ. ૨૧૮

કમલારિ. ચંદ્રના અર્થમાં. યુધિ. પૃ. ૪

(૧૬) ‘સણવું’ ને બદલે ‘શણવું’

ભુજ આ સુગદાયી બચ્ચા ન શણ્યા.

પાંચાલી.

કદ તો શણી શણી યુધિ. પૃ. ૯૫

આ ઉપરાંત ભીમભડ-ભીષણ ભીમ, માવર, વડ બ્રાત, બડેશી, એવે, શે, શેણ વગેરે ના સંસ્થા ઉપયોગ નાટક તેમજ વલ્લભમાં મળે છે.

આ સાથે ઉપરથી વલ્લભની અને નાટકના કર્તાની સૌથી મળતી આવે છે તે જણાશે. ૩૦આ ઉપરાંત વલ્લભનાં કાવ્યમાં પણ આધુનિક લાગતાં કેટલાંક શ્લોકો અને શબ્દો છે તે બતાવું છું. ૩૧

(૧) છૂટેલો^૧ ન જોયો તેહ કુન્તી. પૃ. ૯૫.

પાપ કરતાં જોએલું પાણું કંઈ સુરભિએ. યક્ષ. પૃ. ૪૧.

(૨) ગંધર્વ એ ગાન ગર્વ તમારે ત્યાં આવે કદી, કુન્તી. પૃ. ૯૯. “તમારે ત્યાં” આધુનિક લાગે છે. છતાં વલ્લભમાં છે.

(૩) એમ જ્યાં અનુમોદન અબજતઅરિએ આપ્યું કુન્તી. પૃ. ૬૪. ‘અનુમોદન આપવું’ To support ના અર્થમાં આધુનિક લાગે.

(૪) એમ ઓળખાવા પડે કવિને તો રાજ્ય બ્રહ્મ. યક્ષ. પૃ. ૬૬.

(૫) મરતાંની આગમચ. યક્ષ. પૃ. ૧૦૦

(૬) નમું એ મહંતને કુન્તી. પૃ. ૨૨. ‘મહારાય’ જેવા અર્થમાં.

(૭) તકાવતો તીર શિર ડારવા સારંગને યક્ષ. પૃ. ૭૮.

તકાવીને માર્યું તીર. યુધિ. પૃ. ૧૧૨.

આ બન્ને જગ્યાએ ‘તાકતો’ અને ‘તાકીને’ જોઈએ. નાટકમાં આવી અશુદ્ધિ છે તો વલ્લભમાં પણ છે. શુદ્ધિમાં સામ્ય છે એ તો હીક પણ અશુદ્ધિમાં યે સામ્ય છે.

(૮) સંરાપ મિઠાવી નાખો. યુધિ. પૃ. ૭.

હવે અમુક વિચારો અને કલ્પનાઓ જેમાં આધુનિક રણકારો લાગે છે તે બતાવું છું.

૩૦. આ ચર્ચા માટે જુઓ રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ પૃ. ૬૨, ૬૫.

૩૧. ચંદ્ર અને ચંદ્રિકાને પતિ પત્ની તરીકે ગણવાની કલ્પના આધુનિક નથી. જુઓ જ્યોતસ્તા દુર્વલમર્ત્યકેષ વનિતા મોત્સાર્ય મેઘદૂત તા. મૃચ્છકટિકા પૃ. ૨૦.

(૧) યુગાંતે, યુ કોષ્ઠપાળ પડ્યા તાણી સોડ હાં. વક્ષ. પૃ. ૧૩૬

(૨) નાશી છુટ્ય નાશી છુટ્ય નૃપતિમાં નભે નહિ.

મોરલી સે મોંધામૂંઝી ગોન ગા મીડે રવે. યુધિ. પૃ. ૧૯

(૩) વઢો વઢો વેગે વીરે ઉભરા આ મનના. યુધિ. પૃ. ૮૫

(૪) એવો મિત્ર મળો સહુને પ્રેમનો પ્રભાતમાં-મિત્ર. પૃ. ૧૩

વલ્લભમાં ઉર્દુ-શરસી શબ્દો પણ ધણા મળે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણ આપું છું.

(૧) પૂછવામાં પીર છે. વક્ષ. ૨૪૫. (૨) ખાંડે. યુધિ. ૬.

(૩) રંક પર રેખ છે. યુધિ. ૨૫. (૪) છુલંદ. યુધિ. ૩૬.

(૫) કંદકાંન કપ છે. યુધિ. ૪૯. (૬) સ્વધર્મથી ચારી કંડી. યુધિ. ૮૪.

(૭) ખવાર ક્યાં. યુધિ. ૧૩૬. (૮) રોકેદાર રાજા હું તો. યુધિ. ૮૫.

(૯) ખ્યાન. યુધિ. ૪૭. (૧૦) ઈશ્વારત. મિત્ર. ૧૦૮.

હવે વલ્લભમાં મળતા અન્તર્ગમકના એક બે દાખલા આપું છું.

(૧) ગયા દેવ જાણી ઝટ કટ આરંભાયો સેતુ. કુન્તી. ૮૨.

(૨) સીડી લીડી નભે જઈ કીડી ચઢી ચાલી જાય.

પીડી પેરપેર દેવ.

કુન્તી. પૃ. ૮૨.

(૩) હસતી એક મસ્તીવાળા પકડી શકે ન વસ્તી. કુન્તી. ૯૪.

(૪) તુષા લાગી ધણી ધણી મૃપા નવ જાખીએ. વક્ષ. ૨૫૦.

મને ખરાખર ખબર છે કે હજી-આટલું 'લખ્યા' છતાં પણ રા. નરસિંહરાવની ખાસ વજનદાર દલીલોનો જવાબ મેં આપ્યો નથી. આ દલીલો ખીજી રીતે નજવી પણ ગણાય. 'ઉત્સર્ગમાળા' ની કહેવતો વિષેનો તેમનો વાંધો જખરો છે. છતાં એ બધી દલીલ કેવી રીતેના પાયા ઉપર બંધાય છે તે જતાવવું પડે એમ નથી. એ આખી દલીલનો પાયો, તેઓ કહે છે કે સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રીને એવી રીતે પોતાની કહેવતો ધૂસારીને જૂની કહેવાની ટેવ હતી, એ કપર છે. તેમના પોતાના શબ્દોને જો ખરા માનીએ તો જ આ દલીલ મજબૂત છે નહિતો સાવ નકામી છે. અને એક વ્યક્તિના અનુભવની (arbitrary) આવી દલીલ ક્યાંય આવે ખરી? છતાં કદાચ એમકરે કે રા. નરસિંહરાવની દલીલ સાવ સાચી છે અને કહેવતો સ્વ. શાસ્ત્રીએ જ થોજી છે અને તેની પહેલાં તેં રૂપમાં નહોતી, તોપણ આ કહેવતોનો કોષ્ટક તરીકે ગણીને કાઢી નાખીએ તો ખાટકમાં જરાય ક્ષતિ નહિ થાય.

હજી એક દલીલ છે કે જોને નવાળા આપતાં હું જરાક સુઝાઉં છું. ચરોતર માટે કતાને કેમ પક્ષપાત હતો? આ બાબતમાં હું થોડી જ બંધતો અહિં રજુ કરીશ. એક તો ચરોતરમાં વડોદરા કે સુરત આવે કે નહિ? આવે કે ન આવે તે ગમે તે હો પણ કેટલાંક કહે છે કે બેમાંથી એક પણ આવે. જો આવે તો તો સંવાદ અહિંજ અટકે. ન આવે તો કતાને ચરોતર માટે તો ખૂબ પક્ષપાત હતો. કેવી જાતનો પક્ષપાત હતો તેના ઉપર નીચેનું વાક્ય કાંઈક અજવાળું પાડે છે.

"જોને જોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય. ચરોતર ભૂમિનો જન્મ જેવું જ માનવું જોઈએ." સત્ય. પૃ. ૬૯.

આમાં ચરેતરની ભૂમિનો જન્મ વખાણ્યો છે. એટલે કર્તાને ચરેતર સાથે અંગત સંબંધ હોય એમ તો લાગે છે. આને માટે એક બે વાત વિચારવા જેવી છે. એક તો કર્તા ચરેતરનો જ રહેવાસી હોય. બીજું, તે ચરેતરનો રહેવાસી ન હોય પણ વખતે જન્મ્યો ત્યાં હોય. આ બંને એવું છે. જન્મ વખતે મા પિયર હોય અને પિયર ચરેતરમાં હોય તો જન્મ ચરેતરમાં ગણાય. કર્તાની બાબતમાં આવું કાંઈક પણ હોય. વડોદરા કે સુરત ચરેતરમાં હોય કે ન હોય તોપણ આટલી બીજી બાબતોનો પણ એ બાબતમાં અવદાશ રહે છે. અને વલ્લભના ઉપર ચરેતરની અસર છે તે આપણે જોઈ ગયા.

હવે એક વાત જે બહુ અગત્યની છે તે કહું છું. આ નાટકો પ્રેમાનંદને નામે જ પ્રસિદ્ધ થયાં છે. વાંધો લેવાયો છે તે એટલો જ છે કે તે પ્રેમાનંદ જેટલાં જૂનાં હોઈ ન શકે, પણ કોઈ આધુનિક કવિએ લખી, પ્રેમાનંદનાં નામ ઉપર ચડાવ્યાં હશે. હવે આજ હું એક બાબતથી કહું છું કે નાટકો પ્રેમાનંદ જેટલાં જૂનાં વખતનાં હોય એ જ સંભવે છે ત્યારે બીજી બાબતથી એમ કહું છું કે તે પ્રેમાનંદનાં નહિ પણ વલ્લભનાં છે. આને માટે મને જેટલી દલીલો સુઝી તે મેં આમાં મૂકી દીધી છે. તેમ જ જે અર્વાચીન અંશો આમાં દેખાય છે તે પણ પ્રાચીન કવિમાં સંભવે છે એ મેં બતાવી દીધું છે. છતાં નાટક પ્રેમાનંદનાં નહિ અને વલ્લભનાં છે એમ કહેવાનું મન થાય છે તેનું કારણ એટલું જ કે નાટકમાં ક્યાંય પ્રેમાનંદનો જુરસો કે શૈલી દેખાતી જ નથી. હું એમ કહું છું કે પ્રેમાનંદે જો નાટક લખ્યું હોય તોપણ એ આવું ન લખે. વળી કોઈ આધુનિક માણસે લખી પ્રેમાનંદને નામે ચડાવ્યાં હોય એવું આજના જમાનાનો લેખક ન કરે એમ આપણને ઝટ માનવાનું મન થાય છે. જ્યારે નાટકો વલ્લભનાં હોય છતાં પ્રેમાનંદને નામે ચડી જાય એવો દાખલો તો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મળે છે. રત્નેશ્વરના એક કાવ્યને છોડે એક પ્રતમાં તેનું નામ, એકમાં પ્રેમાનંદનું, અને એકમાં કોઈ આધારભરતું નામ છે એ વાત બહાર આવી ગઈ છે. આ નાટકમાં પણ આમ બન્યું હોય તો અસંભવિત નથી. અને આમ થયું હોય એમ માનીએ તો તો એમ પણ માનવું જોઈએ કે ભાષા પણ સાથે જ બદલાઈ હશે. અહિં આપણે નાટકની ભાષાની અર્વાચીનતા વિષે વાત કરી લઈએ. અત્યારે જે ભાષા નાટકોમાં છે તેનું રૂપ તો આધુનિક જ લાગે છે. પણ સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે મૂળ-તીચેનો ચર-આધુનિક નથી. ભાષામાં ધણો ફેર થઈ ગયો હોય એમ સંભવે છે એમ મેં આગળ બતાવ્યું છે. પણ અહિં તો હું નાટકમાં દેખાતી જૂની ભાષાના એક બે દાખલા જ આપવા માગું છું. જટાસુર અને ભીમ જે દ્વિઅર્થી વાત ચલાવ્યે જાય છે તેમાંથી એકાદ દાખલો મળે એમ છે. આ ભાગ એવો છે કે જે પ્રકાશકો અર્થને હાનિ પહોંચાડવા વગર ઝટ ફેરવી શકે નહિ. એટલે, ન છૂટકે, પ્રકાશકોને એ ભાગમાંથી પણ અમુક ભાગ તો એમને એમ રાખવો પડ્યો હશે. જુઓ,

“ભીમ-જમ પ્રાદ્યુર્ષ જવાની ઉતાવળ કરે છે તમ માફ મુખ પણ ભીમપતિ તમે કરે સારે દેખાડવાનો ચાલ છે.”

પાંચાલી. પૃ. ૭૭-૭૮

અને બીજું એક વાક્ય છે કે જે જૂની જ દેખતું છે.

“કૃષ્ણ-એમની જે રીત તે કોના પર ?” સત્ય ૫. ૧૮૮. આ વાક્ય પાંચતાં સમજશે કે મૂળ ચર નાટકમાં જૂની ભાષાનો છે ખરો.

હવે મારી બધી દલીલો પૂરી થઈ છે. જેમ રા. નરસિંહરાવને નાટકો પ્રેમાનંદનાં ન હોય એમ કહેતાં જરા હોભ થયો હતો તેમ કે તેથી પણ વધારે હોભ મને નાટકો વસલબનાં છે એમ કહેવામાં થાય છે. આ નિબંધમાં મેં નાટકોનો ક્તો વસલબ હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે—માત્ર સમય જ તેની કસોટી કરશે. કંઈક યુટીઝો અને અપૂર્ણ અભ્યાસને લઈને અંદરની ઘણી દલીલો નિર્બળ ગણાઈ કદાચ ભવિષ્યમાં નીકળી જાય—કદાચ મારે આ સુંદર લાગતો સપ્તરંગી પરપોટો મને છેલ્લે દઈ કુટી જાય—અને કદાચ મારી આ બધી મહેનત પાણીમાં જાય—એવી શંકાઓ મને ઘણી વાર થઈ છે. પણ એ બધાંની વચમાં મને એક દિલાસો છે કે મેં જે લખ્યું છે તે મારી કુદિને જે સત્ય સૂચ્યું તે મારે બતાવવું જોઈએ એમ વિચારીને લખ્યું છે; નહિં કે સાહિત્યનાં ગુણવાચેલાં કોટકાંને વધુ ગુણવાવશ્ય એક તોફાન મચાવવા ખાતર.

સપ્તર્ષિબ્રમણી એક ઉપપત્તિ અને મહાભારતકાળ.

[ડૉ. હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ.]

સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં સો સો વરસ રહે છે એવા ઉલ્લેખો મુપ્રસિદ્ધ છે. વળી પાંડવોના કાળમાં સપ્તર્ષિ મધ્યા નક્ષત્રમાં હતા એવા ઉલ્લેખો પણ અનેક ઠેકાણે મળે છે. ભારતીય ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આ ઉલ્લેખો એટલા સુવિદિત છે કે તે અદિ આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. આ ઉપરથી સપ્તર્ષિ સંવત્ પણ ચાલતો; તેમાં અમુક બનાવ વખતે સપ્તર્ષિ કયા નક્ષત્રમાં હતા તે નોંધવામાં આવતું અને આ ઉપરથી તે બનાવ પાંડવોના કાળ પછી કેટલે વર્ષે બન્યો તેના હિસાબ થતો.

પણ ખરી રીતે તો સપ્તર્ષિ તેમ જ નક્ષત્રો બંને સ્થિર છે. આ ઉપરથી હાલના ભારતેતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે સપ્તર્ષિસંવત્ માત્ર માની લીધેલો સંવત્ હતો. હિંદુસ્તાનમાં અનેક શક પ્રવર્તતા અને એક શકમાં આપેલું વર્ષ બીજા શકમાં સમજવામાં એટલો ગોટાળો થતો કે એક સર્વ સામાન્ય—પ્રમાણ—શક રાખવાની જરૂર જણાઈ અને પરિણામે સપ્તર્ષિસંવત્ નિર્માણ થયો. અગત્યના બનાવો પ્રાંતીય સંવત્માં લખાવા ઉપરાંત સપ્તર્ષિ-સંવત્માં પણ લખાતા, જેથી તેમની સાલ વિષે કંઈ ગોટાળો ન રહે.

પણ અદિ એક શક થયા વિના રહેતી નથી:—શું સંવતો આમ કૃત્રિમ રીતે નિર્માણ થતા હશે? અને વળી સર્વમાન્ય પણ થતા હશે? આપણે એવું માનવાને દોરણ એ છીએ કે જરૂર આ સપ્તર્ષિ બ્રમણી માન્યતાની પાછળ કોઈ ને કોઈ ખગોલવિષયક સત્યનો આધાર હોવો જોઈએ, બલે તે બ્રમણ આપણે આજે સમજીએ છીએ તેવા પ્રકારનું ન હોય.

આવી એક ખગોલવિષયક ઉપપત્તિ મારા જોવામાં આવી છે. તે વિષ્ણુપુરાણ, અ'શ ૪, અધ્યાય ૨૪, શ્લોક ૩૩-૩૪ માં છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સપ્તર્ષીણાં ચ ચૌ પૂર્વાં દૃશ્યેતે ઉદિતૌ દિવિ ।

તપોસ્તુ મધ્યનક્ષત્રં દૃશ્યતે યત્સમં નિદિ ।

તેન સપ્તર્ષયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યદ્દશતે વૃણામ્ ॥ ૩૩ ॥

તે તુ પારીક્ષિતે કાલે મધ્યાસ્વાસન્નિજોત્તમ ।

તદ્વા પ્રવૃત્તઃ કલિર્દ્વાદિશબ્દદશતાત્મકઃ ॥ ૩૪ ॥

આ શ્લોકોનો ભાવાર્થ હું આમ સમજું છું:—સપ્તર્ષિના સાત તારાઓ પૈકી જે બે તારાઓ પૂર્વ તરફ છે, તેમના મધ્ય ભાગની સામે જે નક્ષત્ર દેખાય, તે નક્ષત્રમાં સપ્તર્ષિ છે એમ સમજવું. આ નક્ષત્રમાં સપ્તર્ષિ સો વરસ સુધી રહે છે. પરીક્ષિતના વખતમાં સપ્તર્ષિ મધ્યા નક્ષત્રમાં હતા અને તે વખતે કલિયુગ બેઠાને ૧૨૦૦ વર્ષ થયાં હતાં.

જે સપ્તર્ષિઋમણુનો આવો અર્થ હોય તો તે ખગોળશાસ્ત્રી સમજવી શકાય એવો છે, એટલું જ નહિ, પણ પરીક્ષિતતા કાળમાં સપ્તર્ષિ મધ્યામાં હતા એમ બતાવી શકાય. આ બતાવવાનો પ્રયત્ન નીચે કર્યો છે.

સપ્તર્ષિના જે બે તારાઓ પૂર્વ તરફ છે, તેમનાં નામ વસિષ્ઠ અને મરીચિ છે. તેમના વિષુવાંશ (Right Ascension) અનુક્રમે ૨૦૦ અંશ ૧૩ કલા, અને ૨૦૬ અંશ ૮ કલા છે; અને તેમની ક્રાન્તિ (Declination) અનુક્રમે ૫૫ અંશ ૧૯ કલા, અને ૪૯ અંશ ૪૨ કલા છે. શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વસિષ્ઠ અને મરીચિનું મધ્યખિન્દુ ગોલીય ત્રિકોણમિતિથી કાઢીએ, તો તેના વિષુવાંશ ૧૯૮ અંશ ૨૨ કલા અને તેની ક્રાન્તિ ૫૨ અંશ ૩૫ કલા આવે. આ મધ્ય ખિન્દુની સામે ક્યું નક્ષત્ર છે એ કાઢવા માટે મધ્ય ખિન્દુનો સાયન ભોગ (Celestial Longitude) કાઢ્યો તો ૧૭૪ અંશ ૩૩ કલા આવ્યો. (આ બધાં ગણિતોનાં પગથિયાં વિસ્તારભયથી અહિં આપ્યાં નથી; ખગોળશાસ્ત્ર અને ગોલીય ત્રિકોણમિતિ જાણનાર માટે તો તે સ્પષ્ટ છે.)

મધ્યાના આરંભનો ભોગ ૧૨૦ અંશ અને અંતનો ભોગ ૧૩૩ અંશ ૨૦ કલા છે. આ બંનેનો ઉપલા ૧૭૪ અંશ ૩૩ કલા સાથેનો તફાવત અનુક્રમે ૫૪ અંશ ૩૩ કલા, અને ૪૧ અંશ ૧૩ કલા છે. છેલ્લાં ૫૦૦૦ વર્ષોમાં અયનગતિ (Precession of the Equinox)નું મધ્યમ માન દર વર્ષે ૫૦.૨૪ વિંકલા લાક્ષ્યે તો ઉપલા તફાવતો આજ પૂર્વે અનુક્રમે ૩૯૦૯ અને ૨૯૫૩ વર્ષોમાં પડે. આમાંથી ઇ. સ. નાં શત વર્ષ ૧૯૨૩ બાદ કરતાં પરીક્ષિતકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬ થી ૧૦૩૦ આવે.

આપણામાં ગત કલિનાં જે વર્ષો ગણ્યાં કરે છે તેને કેટલાક લોકો ઋદ્ધેય ગણતા નથી. આની ચર્ચામાં ઉતરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી, કારણ કે આપણો હેતુ માત્ર એટલું જ જોવાનો છે કે એક જ સ્થાને આપેલી આ સપ્તર્ષિઋમણુગણના અને ગતકલિવર્ષગણના વચ્ચે એકવાક્યતા છે કે નહિ. જે આવી એકવાક્યતા હોય, તો, ગતકલિવર્ષગણના સાચી હોય કે ખોટી, સપ્તર્ષિઋમણુનો જે અર્થ આપણે કર્યો તે જ વિષ્ણુપુરાણકારને ઇષ્ટ હતો એમ માનવામાં આપણને ટેકો મળે.

હવે શ્લોક પ્રમાણે પરીક્ષિતને સમયે કલિયુગનાં ૧૨૦૦ વર્ષ ગયાં હતાં. આ ૧૨૦૦ એટલે બરાબર ૧૨૦૦ એમ ન માનીએ, પણ ૧૧૫૦ થી ૧૨૫૦ સુધીનાં માનીએ તો એ ગણતરીએ પરીક્ષિતકાલ આજ પૂર્વે ૫૦૨૫-૧૧૫૦=૩૯૭૫ થી ૫૦૨૫-૧૨૫૦=૩૭૭૫ વર્ષ સુધીમાં આવે. આમાંથી એક ઇ. સ. ૧૯૨૩ બાદ કરતાં પરીક્ષિતકાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫૨ થી ૧૮૫૨ સુધીમાં આવે. આ કાલમર્યાદા સપ્તર્ષિઋમણુ પરથી આવેલી કાલમર્યાદા (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬ થી ૧૦૩૦) ની અંતર્ગત છે. હવે મહાભારતના મુખ્ય બનાવોનો કાળ કોઇ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ કરતાં મોટો ગણતું નથી. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૧૫૦૦ એ તેની પૂર્વોત્તર મર્યાદાઓ છે.) એટલે ઉપલી ગણતરીને પરિણામે આપણે મહાભારત કાળને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં મૂકી શકીએ.

ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫૨ થી ૧૮૫૨ એ મર્યાદાઓ લેતાં મધ્યારંભ (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૮૬) થયે ૩૪ થી ૧૩૪ વર્ષો થયાં. આટલા વખતમાં મધ્યાભોગ ૨૮ કલાથી ૧ અંશ પર કલા સુધી થાય. એટલે મહાભારત સમયે મધ્યાપ્રવેશ થયે થોડાં જ વર્ષો થયાં હતાં.

આ રીતે મહાભારત સમયે સપ્તર્ષિ મધ્યામાં હતા તે જોયું. હવે સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં સો વર્ષ રહે છે કે નહિ તે જોઈએ. અયનગતિને પરિણામે સપ્તર્ષિ દરેક સાયન નક્ષત્રમાં ૧૩ અંશ ૨૦ દસા નં ૫૦.૨૪ વિકસા એટલે ૬૫૫ વર્ષ રહે. ૬૫૫ અને ૧૦૦ વચ્ચેનો આ મહાન તફાવત એ સૂચવે છે કે તે વખતે અયનગતિનું અત્યંત સ્થૂલ જ્ઞાન હતું. અયનગતિનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદ્કામાં થયું એ ભારતીય જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં સુવિદિત છે. જે વખતે અન્ય દેશોમાં અયનગતિનું બિલકુલ જ્ઞાન નહોતું, તે વખતે આટલું સ્થૂલજ્ઞાન પણ અહીંઆ હતું એ નોંધવા જેવું છે. ખરું કહીએ તો આ કાળે મનાયેલી આ અયનગતિ અને ઇ. સ. ૫૦૦-૬૦૦ માં મનાયેલી સૂક્ષ્મ અયનગતિ વચ્ચેની સાંકળની કડીઓ મેળવી શકાય અને એ અત્યંત સ્થૂલ અયનગતિ ક્રમશઃ સુધરતાં સુધરતાં કેવી રીતે સૂક્ષ્મ થઈ તે જાતની શકાય. પણ તે એક નવું જ પ્રદર્શન થાય એટલે તે કોઈ બીજે વખતે ચર્ચીશું.

બુદ્ધચરિત્રલેખમાળા

લેખાંક ૪

[લેખક:-અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસાંબી]

તત્ત્વબોધનો માર્ગ

ઉરવેદનાના રમ્યપ્રદેશમાં બોધિસત્ત્વે તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો તે જ સમયે તેમને નીચે પ્રમાણે ત્રણ ઉપમાઓ સુઝી. (૧) એક બીનું લાકડું પાણીમાં પડ્યું હોય અને ત્યાં ઉપરનું અરણિ લઇ કોઇ એક માણસ આવે અને તે બીના લાકડા ઉપર ધરી તેમાંથી દેવતા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમાંથી કાંઈ પણ ફળપ્રાપ્તિ ન થતાં તેના મનમાં ફક્ત ખેદ જ થશે. તે જ પ્રમાણે જે શ્રમણબ્રાહ્મણનાં મન કામવિકારમાંથી સુક્ત થયાં ન હોય અને કામોપભોગમાં મશગુલ થયેલાં હોય તેઓ ગમે તેટલો દેહદંડ કરે તો પણ મોક્ષમાર્ગમાં તેમનો પગ આગળ જવાનો નહિ. તેમના પ્રયત્નમાંથી કાંઈ પણ ફળ મળવાનું નહિ; અને તેમના મનમાં શક્ત ખેદ જ થવાનો. (૨) બીજું કોઇ બીનું લાકડું પાણીથી દૂર અંતરે પડી રહ્યું હોય ત્યાં ઉપરનું અરણિ લઇ કોઇ એક માણસ આવે અને તે તેના પર ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેના પ્રયત્નમાંથી કાંઈ પણ ફલિત ન થતાં તેને ખેદ થવાનો. તે પ્રમાણે કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો કામોપભોગથી દૂર થયા હોય, (અરણ્યવાસ વગેરે કરતા હોય) પણ તેમના અંતઃકરણમાંથી વિષયવાસના નષ્ટ ન થઈ હોય તો દેહદંડને લીધે મોક્ષમાર્ગમાં તેમનો પગ આગળ વધવાનો નહિ. તેમના મનમાં શક્ત ખેદ જ થવાનો. (૩) સારી રીતે સુકાયેલું લાકડું પાણીથી દૂર પડ્યું હોય અને કોઈ તેના ઉપર ઉપરનું અરણિ ધરી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે ખાત્રીથી સફળ થશે. તે જ પ્રમાણે જે શ્રમણબ્રાહ્મણ કામોપભોગ છોડી દૂર જાય, અને જેના મનમાંથી વિષયવાસના નષ્ટ થાય તેનો જ મોક્ષમાર્ગમાં પગ આગળ વધવાનો અને તેને જ સિદ્ધિ મળવાની.

તે સમયના સામાન્ય લોકવ્યવહારને અનુસરીને બોધિસત્ત્વે દેહદંડની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો ખરો, તો પણ તે પ્રસંગે તેમના વિચારનો સમરત પ્રવાહ તે જ દિશામાં વહેતો હતો એમ નહિ. સામાન્ય માણસને આખો સમુદ્ર એક સરખો જ દેખાય છે, પરંતુ તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાઓમાં વહેનારા પુષ્કળ જળપ્રવાહો હોય છે. તે પ્રમાણે બોધિસત્ત્વના મનનો એક પ્રવાહ દેહદંડ તરફ તો બીજો પ્રવાહ સાચા તત્ત્વબોધ તરફ વહેતો હતો. આ બાળત મહાસત્ત્વકસુતમાં મળી આવતી ઉપરની ત્રણ ઉપમાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. દેહદંડથી તત્ત્વબોધ થવા શક્ય નથી એમ દેખાઇ આવતાં કામાસક્તિ ઉપર જ્ય મેળવવો અને તે દ્વારા જ આગળના માર્ગ ઉપર જવું બોધિસત્ત્વને જરૂરનું લાગ્યું. પણ એકલા કામવિકારને જ દબાવવો પસ નથી, તેની પુઠે પુઠે આવનારાં ક્રોધ અને ઉદયપાપલ કરનારી પ્રવૃત્તિનો પણ સમૂળગો નાશ કરવો જોઈએ એમ તેમને જણાવા લાગ્યું.

દૂધાવિતકસુતમાં બળવાન બુદ્ધ પોતાની બોધિસત્ત્વ અવસ્થાની હકીકત બિશુને કહેતાં કહે છે કે “ હે બિશુઓ ! મને સંબોધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું બોધિસત્ત્વ હતો ત્યારે

જ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે વિતર્કના બે વિભાગ કરવા: તે પ્રમાણે કામવિતર્ક (ત્રિપયવિતર્ક), વ્યાપાદવિતર્ક (દ્વેષવિતર્ક), વિહિંસાવિતર્ક (બીજને અથવા પોતાને ત્રાસ આપવાનો વિતર્ક)—આ ત્રણ વિતર્કોનો એક ભાગ કર્યો, અને નૈષ્કર્મ્ય (એકાંતવાસ), અવ્યાપાદ (મૈત્રી), અવિહિંસા (ત્રાસ ન આપવાની બુદ્ધિ), આ ત્રણ વિતર્કોનો—બીજો વિભાગ કર્યો. તે પછી હું બહુ સાવધાનતાથી અને દક્ષતાથી વર્તતો હતો. તે સમયે જો પહેલા ત્રણ વિતર્કો પૈકી મારા મનમાં એકાદ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય તો હું એવો વિચાર કરતો હતો કે આ ખોટો વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે. તે પોતાના દુઃખનું, બીજાના દુઃખનું, અથવા બન્નેના દુઃખનું કારણ થશે, પ્રજાને અટકાવશે, અને મને નિર્વાણ તરફ જવા દેશે નહિ; આ વિચારથી તે વિતર્ક મારા મનમાંથી નષ્ટ થતા ચાલ્યા હે બિશ્વચો ! શરદ ઋતુમાં જ્યાં ત્યાં ખેતરો પાકમાં હોય ત્યારે ગોવાળ ઢોરોની બહુ સાવ-ધાનતાથી રખેવાળી કરે છે. છાકડીથી રોકાને તેમને ખેતરોની બાબતે રાખે છે; કારણ કે તેમ ન કરે તો ઢોર લોકોના ખેતરમાં પેડી જાય અને તે કારણસર પોતાને શિક્ષા ભોગવવી પડે એમ તે જાણે છે. તે પ્રમાણે કામવ્યાપાદ, વિહિંસા વગેરે અકુશળ મનોવૃત્તિ બચકારક છે એમ મેં જાણ્યું.

“તે સમયે હું ઘણી સાવધાનતાથી અને ઉત્સાહથી વર્તતો હતો; ત્યારે મારા મનમાં નૈષ્કર્મ્ય, અવ્યાપાદ, અને અવિહિંસા આ ત્રણ વિતર્કો પૈકી એકાદ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હું એવો વિચાર કરતો હતો કે મારા મનમાં આ કુશલ વિતર્ક ઉત્પન્ન થયો છે. તે પોતાને, બીજાને અથવા બન્નેને દુઃખ કરનાર નથી, પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરનાર છે, અને નિર્વાણ તરફ પહોંચાડનાર છે: તેનું આખી રાત અથવા આખો દિવસ ચિંતન કર્યાંથી કંઈ બચ નથી; છતાં બહુ વાર વિચાર કર્યાંથી મારો દેહ થાણી જશે, અને દેહ થાણી ગયો એટલે મન સ્થિર થવાનું નહિ. અસ્થિર ચિત્તને સમાધિ શી રીતે મેળવવાની ? માટે (કેટલાક સમય પછી) અભ્યંતરમાં જ મારું ચિત્ત હું સ્થિર કરતો હતો. જેમ કોઈ એક ગોવાળ ઉન્હાળાને અન્ને લોકો પાક થેર લઈ ગયા પછી ઢોરોને ખુશીથી છૂટા મુકી દે છે; તે જાડ નીચે હોય કે ખુશ્તી જગ્યામાં હોય, તેને ઢોરો ઉપર નજર રાખ્યા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તે રીતે નૈષ્કર્મ્યવિતર્ક વગેરે કુશલ મનોવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતાં આ કુશલ ધર્મો છે એટલી જ હું સ્મૃતિ રાખતો હતો. (તેનો નિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો ન હતો.) ”

કામ દબાવ્યો કોઈ દબાવ્યો, ગમે તેવી ઉચ્ચલપાચલ કરનારી પ્રવૃત્તિ દાખી, અને તેનાથી ઉલટાં નૈષ્કર્મ્ય, મૈત્રી, અવિહિંસા, વગેરે મુદ્દુરુણની અભિવૃદ્ધિ કરી, તો પણ નિર્ભયતા સિવાય તત્ત્વબોધ થવો કઠિન છે એમ બોધિસત્ત્વ જાણતા હતા; અને તેથી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ખાસ બયાનક રચાને જતા હતા એવું વર્ણન ભગલૈરવસુત્તમાં આપેલું છે. તેનો સારાંશ અહીં આ આપું છું.

બુદ્ધ ભગવાન જનુએણી બ્રાહ્મણને કહે છે:—“ હું બ્રાહ્મણ, જે સમયે મને સંબોધ-પ્રાપ્ત થયો ન હતો, હું કેવળ બોધિસત્ત્વ હતો, ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે, જે કોઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ પરિશુદ્ધ કાયકર્મ ન આચરતાં છતાં અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષને લીધે અકુશળ ભગલૈરવને આમ ત્રણ આપે છે: પથ્ય મારાં કાયકર્મો પરિશુદ્ધ છે, પરિશુદ્ધ કાયકર્મવાળો

જે સંજ્ઞાન (આર્થ) અરણ્યમાં રહે છે તેમાંના હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા જણાવા લાગી. ખીજા કેટલાક અમણુ-બ્રાહ્મણો અપરિશુદ્ધ વાયસિક કર્મ આચરતાં છતાં, અપરિશુદ્ધ માનસિક કર્મ આચરતાં છતાં, અપરિશુદ્ધ આજીવ (આજીવિકા) કરતાં છતાં, અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ આપે છે. પરંતુ મારાં વાયસિક અને માનસિક કર્મો તથા આજીવિકા પરિશુદ્ધ છે. જે સંજ્ઞાનોનાં આ બધાં પરિશુદ્ધ હોય છે તેમાંના હું એક છું, એવું દેખાઇ આવતાં મને અરણ્યવાસમાં અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“હે બ્રાહ્મણ, જે અમણુ અથવા બ્રાહ્મણ લોભી, પ્રદુષ્ટ ચિત્તવાળો, આળસુ, ભ્રાંત-ચિત્તવાળો અને સંશયગ્રસ્ત હોવા છતાં અરણ્યમાં રહે છે તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ કરે છે; પણ મારું ચિત્ત કામવિકારથી અલિપ્ત છે, દેવથી સુક્ત છે—એટલે કે સર્વ પ્રાણીઓ વિષે મારા ચિત્તમાં મૈત્રી વસે છે, મારું મન ઉત્સાહપૂર્ણ, સ્થિર અને નિઃશંક છે. આવા ગુણવાળા સંજ્ઞાનો અરણ્યમાં રહે છે તેમાંના હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા લાગી.

“હે બ્રાહ્મણ, જે અમણુ અથવા બ્રાહ્મણ સ્વસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, જે બ્હીએ છે, જે માનભરતબાની ધ્વજા રાખી અરણ્યવાસમાં રહે છે...જડણદિ હોય છે, તે આ દોષોને લીધે ભયભરવને આમંત્રણ આપે છે. પણ મારામાં આ દુર્ગુણો નથી. હું આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, હું નિર્ભય છું, માનભરતબાની મને ધ્વજા નથી.....અને હું પ્રતાપાન છું. જે આવા ગુણોથી યુક્ત સંજ્ઞાનો અરણ્યમાં રહે છે તેમાંના હું એક છું એવું જ્યારે મને દેખાઇ આવ્યું ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા લાગી. હે બ્રાહ્મણ ! ચતુર્દંશી, પૌર્ણિમા, અમાવાસ્યા અને અષ્ટમીની રાત્રિઓ (ભય માટે) પ્રસિદ્ધ છે. આવી એકાદ રાત્રિએ ઉદાનમાં, અરણ્યમાં અથવા વૃક્ષ નીચે જ્યાં લોકો દેવતાઓ વગેરેને બલિદાન આપે છે, અથવા જે સ્થાને અત્યંત ભયંકર ગણાય છે તે ઠેકાણે હું (એકાકી) રહેતો હતો; કારણ ભયભરવ કેવો હોય છે તે જ્ઞેવાની મને ધ્વજા હતી. આવા સ્થળે રહેતાં એકાદ હરણ તે બાળુઓથી જડું હોય, એકાદ ત્રોર સુકાયેલાં લાકડાં નીચે નાખતો હોય, અથવા ઝાડનાં પાન વાયરાથી હાલતાં હોય તે ત્રેણાએ મને એમ લાગતું કે આ જ તે ભયભરવ છે; અને હું કહેવા લાગ્યો—ભયભરવની ધ્વજા કરીને જ હું આ સ્થાને આવ્યો છું, અને આ સ્થિતિમાં જ રહીને સારે તેનો નાશ કરવો નોંધ્યો. હું ચાલતો હોઉં અને તે ભયભરવ આવે તો ચાલતાં જ તેનો નાશ કરું. જ્યાં સુધી તેનો નાશ કર્યો ન હોય, ત્યાં સુધી જો રહેતો નહિ, બેસતો નહિ અથવા બિજાના પર પડતો નહિ. જો તે ભયભરવ હું જોતો હોઉં ત્યારે આવે તો હું જોતો રહીને તેનો નાશ કરતો, જ્યાં સુધી તેનો નાશ થાય નહિ ત્યાં સુધી હું ચાલતો ન હોતો, બેસતો ન હોતો, અથવા બિજાના પર પડતો ન હતો. એકા હોઉં અને જો ભયભરવ આવે તો હું ચાલતો ન હતો, જો રહેતો ન હતો અથવા ચાલતો ન હતો. એકા રહીને જ તેનો નાશ કરતો. બિજાના ઉપર પડ્યો હોઉં અને જો તે આવે તો હું બેસતો ન હોતો, જો રહેતો ન હતો અથવા ચાલતો ન હતો. બિજાના ઉપર ચાલતો રહીને જ તેનો નાશ કરતો.”

અંકુશાળ વિચારોના ચિંતનથી ચિત્તમાં તરન જ વિલેપ થયા અને કુશળ વિચારોનું

ચિંતન, વધારે પડતું થઈ જાય તો મન અસ્થિર થાય એ સંભવે. આવે પ્રસંગે અકુશળ વિચારોથી દૂર રહેવા માટે અને કુશળ વિચારોમાં પરિમિતતા રાખવા માટે. મનને એક પ્રકારનું બંધન રાખવું પડે છે. આ માટે અર્વાચીન કાળમાં રામ-નામ વગેરેના જપનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ બુદ્ધના સમયમાં આ પ્રકારનો જપ અમણુપંથના લોકો બિલકુલ જાણતા નહિ. આદ્યશુભપ્રદાયના લોકો મંત્રસિદ્ધિને બહુ અગત્યતા આપતા હતા. અમુક અમુક મંત્રથી અમુક અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે એવું તેઓ માનતા હતા. પરંતુ આત્મસંયમ માટે ગાયત્રી જેવા મંત્રનો તે સમયે જપ કરવામાં આવતો હશે એમ લાગતું નથી. અમણુ લોકો આ માટે ભિન્ન ભિન્ન તપશ્ચર્યાઓનો અને ધ્યાનોનો ઉપયોગ કરતા હતા. બોધિસત્ત્વ ગૌતમ પણ શ્વાસેન્દ્રિયસ દાખી ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ આપણુ એક પ્રકારનો દેહદંડ જ છે એમ સમજી એમણે તે છોડી દીધો અને કેવળ શ્વાસેન્દ્રિયસ ઉપર પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો.

આનાપાનસંયુત્તના પહેલા વજ્જના આઠમા સુત્તમાં ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશી ભગવાન કહે છે:-“ હે ભિક્ષુઓ, આનાપાનસ્મૃતિસમાધિની ભાવના કરવાથી મોટા ફાયદો થાય છે. કેવી રીતે ભાવના કરવાથી ફાયદો થાય છે ? એકાદ ભિક્ષુ અરણ્યમાં ઝાડ નીચે અથવા ખીજી કોઈ એકાંત જગ્યાએ આસન વાળી બેસે. તે દીર્ઘશ્વાસ લેતો હોય ત્યારે દીર્ઘશ્વાસ લઈ છું એમ જાણે, દીર્ઘશ્વાસ મૂકતો હોય ત્યારે દીર્ઘશ્વાસ મૂકું છું એમ જાણે, ટૂંકો શ્વાસ.....વગેરે. આ પ્રમાણે આનાપાનસ્મૃતિસમાધિની ભાવના કરી હોય તો મોટો ફાયદો થાય; હે ભિક્ષુઓ, સંજોધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં હું બોધિસત્ત્વાવસ્થામાં હતો ત્યારે બહુધા આ જ ધ્યાન કરતો હતો. તેથી મારા શરીરને અને આંખોને નાસ થતો ન હતો, અને મારું ચિત્ત પાપી વિચારોમાંથી સુક્ત રહેતું હતું.”

આ ઉત્તારા ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરવા માટે આનાપાનસ્મૃતિસમાધિનો બોધિસત્ત્વ બહુ ઉપયોગ કરતા હશે. લોકોનું કલ્યાણ કયા માર્ગે કરવું, પોતાનું ઇન્દ્રિયદમન કઈ રીતે કરવું, એ મહત્ત્વની બાબતોનો વિચાર કરી ચાકે ત્યારે તે તરત જ પોતાને પસંદ એવા આ ધ્યાન તરફ વળતા. આ જ તેમનો મંત્ર હશે.

તપશ્ચર્યા છોડી દીધા પછી અને સંજોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં બોધિસત્ત્વને માર સાથે બંધકર સુદ્ધ થયાનું કાવ્યમય વર્ણન બુદ્ધચરિત વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તેનું મૂળ સુતનિપાતમાંના પદાનસુતમાં છે. તે સુતનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે:-

૧. નૈરંજરા નદીને કાંઠે તપશ્ચર્યાનો આરંભ કરી નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે મોટા ઉત્સાહથી હું ધ્યાન કરતો હતો.

૨. માર કઠણ સ્વર કાઢી મારી પાસે આવ્યો. (તેણે કહ્યું) ‘તું કૃશ છે અને દુર્બલ’ થયો છે. મરણ તારી નજીક આવ્યું છે.

૩. ‘હજાર વસા તું મરનાર છે અને એક વસા તારું જીવિત છે.’ અરે, બક્ષા માણસ ! તું જાગ, જાગવું ઉત્તમ છે. જાગીશ તો પુણ્ય કરીશ.

૪. ‘અક્ષયર્થ પાળીશ અને અસિંહોત્તરી પૂર્ણ કરીશ તો પુષ્કળ પુણ્યનો સંચય કરીશ. આ નિર્વાણને માટે ઉદ્યોગ શા માટે નેહ્યો ?

- ૫ 'નિર્વાણનો માર્ગ અત્યંત કઠિન અને દુષ્કર છે.' આ ગાથાઓ બોલીને માર ખુંદ પાસે બેસો રહો.
- ૬ તેવું બોલનાર મારને ભગવાને કહ્યું:- 'હે પ્રમાદી માણસના મિત્ર, પાપી ! તું અહિં શો માટે આવ્યો છું [એ હું બાણું છું].
- ૭ 'તેવા પુણ્યની મને બિલકુલ ગરજ નથી. જેને પુણ્યની ગરજ હોય તેને માર ઉપદેશ કરે.
- ૮ 'મારી પાસે શ્રદ્ધા છે, વીર્ય છે અને પ્રજ્ઞા પણ છે, આવી રીતે હું મારા ધ્યેય ઉપર ચિત્ત સ્થિર કરું છું ત્યાં તું મને ભગવાનો શા માટે ઉપદેશ કરે છે ?
- ૯ 'આ પવન નદીના પ્રવાહને પણ સૂકવી શકે, પરંતુ મારું-ત્રેપિતામ્બુ^૧-રક્ત તે સૂકવી શકશે નહિ.
- ૧૦ '(હવે મારા પ્રયત્નથી) લોહી સૂકાઇ જતાં તેની સાથે પિત્ત અને શ્લેષ્મ પણ સૂકાઇ જશે, અને માંસ ક્ષીણ થતાં ચિત્ત વધારે પ્રસન્ન થશે, અને સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા અને સમાધિ ઘણી વધશે.
- ૧૧ 'આ પ્રમાણે રહેતાં અને ઉત્તમ સુખનો લાભ થતાં મારું ચિત્ત કામોપભોગ પાસે જતું નથી. એ આત્મશુદ્ધિ જે.
- ૧૨ '(હે માર !) કામોપભોગ એ તારી પહેલી સેના છે, અરતિ (અસતોપ) એ તારી બીજી સેના; ત્રીજી લુપ્ત અને તરસ, ચોથી તૃષ્ણા.
- ૧૩ 'પાંચમી આંજસ, છઠ્ઠી ભીતિ, સાતમી કુશંકા. આઠમી અભિમાન (ગર્વ),
- ૧૪ 'લાભ, સત્કાર, પૂજા (એ નવમી), અને બોટે રરતે મેળવેલી કીર્તિ (એ દસમી), જેને લીધે માણસ આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે.
- ૧૫ 'હે કાળા નયુચિ, (સન્નજન ઉપર) પ્રહાર કરનારી આ તારી સેના છે. એને બીજી માણસ જીતતો નથી, (પરંતુ જે શસ્ત્રવીર છે તે) તેને જીતે છે, તે સુખને મેળવે છે.
- ૧૬ 'આ હું મારા માથા ઉપર મુંજ ધાસ ધારણ કરું છું.^૨ મારો પરાજય થાય તો મારું જીવતું વ્યર્થ છે. પરાજય પામી જીવવા કરતાં સંત્રામમાં ખરણ આવે તે સારું.
- ૧૭ 'કેટલાક શ્રમજીવ્યાદિથી તારી આ સેનામાં રૂખી ગયાં હોવાથી દેખાતા નથી; અને જે માર્ગેથી સુવ્રતા જાય છે તે માર્ગની-તેમને મોંઘિલી નથી.
- ૧૮ 'મારે બાણુએ મારસેના-દેખાયાં છે, અને માર પણ પોતાના વાહન સાથે સન્નજ છે. તેની સાથે સુદ્ધ કરવા માટે હું આગળ ધસું છું. એટલા માટે કે તે મને સ્થાન-બ્રષ્ટ કરે નહિ.
- ૧૯ 'દેવતાઓ અને માણસો તારી સેના સમક્ષ બેસી રહી શકતા નથી, તેનો હું, પથરાવતી (કોઈ) માટીનું કાચું વાસણ ફોડે તેમ પ્રજાવડે પરાભવ કરી નાખું છું.

૧ ધ્યેય ઉપર જેણે પૂર્ણ લક્ષ રાખ્યું છે તેવા માણસનું.

૨. પ્રાચીન સમયમાં મુંજ નામનું ધાસ માથા ઉપર બાંધી, સંત્રામમાંથી દારી પાછા નહિ આવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવાતી હતી.

- ૨૦ 'સંકલ્પને વશ કરી, સ્મૃતિને જાગૃત કરી અનેક શ્રાવકોને ઉપદેશ કરતો હું દેશે દેશ ફરીશ.
- ૨૧ 'તેઓ (શ્રાવકો) મારા ઉપદેશ પ્રમાણે બહુ જ સાવધાનતાથી વર્તી, પોતાના ધ્યેય ઉપર ચિત્ત રાખી તારી કામચલાવિરુદ્ધ એવે રસ્તે જશે કે જેથી શોક ન કરેવો પડે.'
- ૨૨ (મારે કહ્યું), ' સાત વરસ સુધી ભગવાનની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો છું પરંતુ સ્મૃતિમાન સંબુદ્ધનું કાંઈ પણ છિદ્ર (અવતાર-ઉત્તરવાનું સ્થાન) જડ્યું નહિ.
- ૨૩ ' અદિયાં પોતાને કાંઈ નરમ પદાર્થ મળશે, કોઈ મીઠો પદાર્થ મળશે એવી બુદ્ધિથી કાગડો મેદના જેવા રંગવાળા પથરા પાસે ચાલ્યો,
- ૨૪ ' પરંતુ ત્યાં કાંઈ લાભ ન દેખાવાથી કાગડો ત્યાંથી જતો રહ્યો. તે કાગડા પ્રમાણે હું પણ ગૌતમ પાસેથી ચાલ્યો જઈ છું. '
- ૨૫ આ પ્રમાણે શોક કરતાં મારની કેટ ઉપરથી વીણા નીચે પડી અને તે દુઃખી માર ત્યાંથી અલોપ થયો.

આ સુતનું રૂપાંતર લલિતવિસ્તરના અઢારમા અધ્યાયમાં આવે છે. તે ઉપરથી એનું પ્રાચીનત્વ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. ઉપર આપેલા બયભૈરવસુતના ઉતારા વાંચ્યામાં આવે તો આ સાદા રૂપકને અર્થ સમજવો તદ્દન સહેલો છે. મનુષ્યજનતિના કલ્યાણ માટે કોઈ આગળ ધસે તો તેના ઉપર પડેલો પ્રહાર કરનારી મારસેના-એટલે કે કામોપભોગની વાસના. તેને દાખી આગળ પગ મૂકે ન મૂકે એટલામાં તો અસંતોષ ઉત્પન્ન થવા લાગે. આગળ જતાં ભૂખ, તરસ વગેરે એક પછી એક ઉત્પન્ન થાય; અને આ બધા વિકારો ઉપર જ્ય મેળવ્યા સિવાય કલ્યાણપ્રદ માર્ગનો સાક્ષાત્કાર થવો કદિ પણ શક્ય નથી. તેથી બુદ્ધે મારનો પરા-ભવ ક્યો એટલે આવી મનોવૃત્તિ ઉપર જ્ય મેળવ્યો એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આ માર્ગમાં બોધિસત્ત્વના મનનો કેવી કેવી રીતે વિકાસ થતો ગયો તેનું અનુમાન ઉપર આપેલા ઉતારા ઉપરથી જ સહેલાઈથી કરી શકાય છે.

બોધિસત્ત્વને સંબોધિજ્ઞાન વૈશાખ-પૂર્ણિમાની રાતે થયું. અને તે દિવસે : સુગતા નામની એક કુશીન યુવતિએ તેમને ઉત્તમ અન્નની ભિક્ષા આપી, એના ઉદ્દેશ સુતપિટકમાં કોઇક સ્થાને જ મળે છે. આ પ્રસંગ સિવાય બીજે સ્થાને આ સુગતાનું નામ કવચિત્ જ આવે છે. તો પણ બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં સુગતાને ધર્મ મોટું સ્થાન મળ્યું છે, અને બુદ્ધની દષ્ટિએ પણ આ પ્રસંગ ચિરસ્મરણીય થયો. યુદ્ધ લુહારે આપેલી ભિક્ષા ગ્રહણ કરી ભગવાન માંદા પડ્યા ત્યારે પોતાના પરિનિર્વાણ પછી લોકો યુદ્ધને દોષ દે નહિ માટે ભગવાને આનંદને કહ્યું:--" જે દિવસે મેં સંબોધિજ્ઞાન મેળવ્યું તે દિવસે મને મળેલી ભિક્ષા અને આજ મળેલી ભિક્ષા-આ બન્ને સરખી જ છે, એમ કહી તમે યુદ્ધનું સાંતવન કરો." ૩

સુગતાએ આપેલી ભિક્ષા લઈ બોધિસત્ત્વે નૈરંજરા નદીને તીરે ભોજન કર્યું. અને તે રાતે તે એક પીપળાના ઝાડ નીચે આવી બેસા. આ સ્થાને ફરી એક વાર માર સાથે બુદ્ધ થયાનો પ્રસંગ લલિતવિસ્તરમાં વર્ણવ્યો છે. સંયુત્તનિકાયના સંગ્રાથાવગ્ગમાં એવું વર્ણન છે કે મારે બુદ્ધને લોભાવવા માટે બોધિવૃક્ષની નીચે તૃણા, અરતિ અને રંગા એ પોતાની ત્રણ છોટરીઓને મોકલી. પણ તે બધું રૂપક જ છે એમ સમજવું જોઈએ.

તે રાતે તત્ત્વબોધ થયા પછી કેટલાક કાળસુધી બુદ્ધ ભગવાન ઉરવેલાના પ્રદેશમાં જ રહ્યા. પોતાના કલ્યાણપ્રદ માગના ઉપદેશ ખીજને કરવો કે નહિ એનો તેમને વિચાર થયો. તે પ્રસંગે બ્રહ્મદેવે પ્રાર્થના કરી લોકોને ઉપદેશ કરવાની વિનંતી કર્યાં. ઉદ્દેશ ખરિય. પરિચેસનસુતમાં અને મહાવગ્ગમાં આવે છે. આ રૂપકનો અર્થ ખીજ જગ્યાએ મેં કર્યો હોવાથી તેની પુનરુક્તિ કરતો નથી. આજાર કાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર એ બોધિસત્ત્વના શુરુ આ નવીન ધર્મમાર્ગ સમજવાને સમર્થ હતા. પરંતુ તે દયાત નહતા એવી ખખર બુદ્ધ ભગવાનને મળી. આખરે તેમણે પોતાના નવીન ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ પહેલ વહેલો પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ગમે તે પંથના શ્રમણોને ઉપદેશ કરવાનો ભગવાને પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે કદિ પણ સફળ થાત નહિ. કારણ કે તેઓ ભગવાનનું શું કહેવું છે તે તરફ મુદ્દલ લક્ષ આપત નહિ. પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ બોધિસત્ત્વની સાથે રહેતા હતા અને તેમની અને બોધિસત્ત્વની વચ્ચે ધર્મમાર્ગ સંબંધે પુષ્ટજન ચર્ચા થઇ હશે. તે ઉપરથી તેઓ પોતાનો નવીન ધર્મ માર્ગ સમજશે એવું બુદ્ધ ભગવાનને લાગ્યું હોય તો તેમાં કંઈ નવાઇ નથી.

તે સમયે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ વારાણસી પાસે અપિપત્તનમાં રહેતા હતા. એ ખખર ભગવાનને મળી એટલે તે ત્યાં જવા માટે નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમને ઉપક નામનો આશ્વવક શ્રમણ મળ્યો. પોતાને તત્ત્વબોધ થયો છે એવું બુદ્ધે તેને કહ્યું, પરંતુ તેના ઉપર તેનું કંઈ જ પરિણામ થયું નહિ. ‘ચયું હશે દ્વાય’ એમ કહી તે ખીજ માર્ગે ચાલતો થયો. આ એક પ્રસંગ ઉપરથી જ ખીજ પંથના શ્રમણોને ઉપદેશ કરવાની નિર્ણયિતા ભગવાનને સ્પષ્ટ દેખાઇ આવી હશે.

આપાઠી પૂર્ણિમાના અરસામાં ભગવાન વારાણસી પહોંચ્યા. તે જગ્યાએ અપિપત્તનમાં આવ્યા ત્યારે તેમને દ્વરથી બેઠે તે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓએ એવો વિચાર કર્યો કે તેનો (ભગવાનનો) કોઇ પણ રીતે આદરસત્કાર કરવો નહિ. પણ તે જગ્યા પાસે આવ્યા કે તેમનો એ વિચાર ટક્યો નહિ. તેમણે ભગવાનનો ચોખ્ખો આદર કર્યો. તેમનો ધર્મ સાંભળવા માટે ફક્ત તેઓ તૈયાર ન હતા. પોતાને નવીન ધર્મ માર્ગ જાણ્યો છે એવું જ્યારે ભગવાને તેમને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યા:—“આયુષ્માન્ ગૌતમ, તારી તે પ્રકારની તપશ્ચર્યાથી તને સદર્મમાર્ગનો બોધ થયો નહિ. પણ હવે તું તપોબ્રહ્મ થઇ ખાવાપીવા તરફ વળ્યો છે તો તને સદર્મમાર્ગનો બોધ કેવી રીતે થાય ?” ભગવાને કહ્યું:—“હે ભિક્ષુઓ, આ પહેલાં મેં આવી ગમે તેવી ખડાઇ હાંકી હતી શું ? બે એમ નથી. કદ્યું તો તમે મારા બોલવા તરફ ધ્યાન આપો. મને અમૃતમાર્ગ જાણ્યો છે, આ માર્ગનું અવલંબન કરવામાં આવે તો તમને તરત જ મોક્ષ મળશે.” આ રીતે ભગવાને ધીમે ધીમે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને પોતાનો નવીન ધર્મ સંભળાવવાની પ્રવૃત્તિ શરુ કરી. તે પ્રસંગે તેમણે કહેલા ઉપદેશને ધર્મચક્રપ્રવર્તન કહે છે. આ સુત પાલિભાષામાં સચ્ચસંયુત્તના ખીજ વગ્ગમાં અને વિનયગ્રંથના મહાવગ્ગમાં આવે છે. એનું સંસ્કૃત ભાષાંતર લલિતવિસ્તરના છવીશમા અધ્યાયમાં છે. પાલિસુતનું રૂપાંતર અહિં આપું છું.

આમ મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન વારાણસીમાં ત્રાપિપત્તનમાં મૃગવનમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન પંચવર્ગિય ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા:— હે ભિક્ષુઓ ! ધાર્મિક મનુષ્યોએ આ બે છેડા તરફ જવું નહિ. તે બે છેડા કયા ? પહેલો—કામોપભોગમાં સુખ માનવું તે; આ હીન છે, ગ્રામ્ય છે, સામાન્ય માણસો રહે એવો છે, અનાર્થ છે અને અનર્થકારી છે. બીજો—દેહદંડ કરવો તે; આ દુઃખકારક છે, અનાર્થ છે અને અનર્થકારી છે. આ બંને છેડે ન જતાં તથાગતે જ્ઞાનચક્ષુ ઉત્પન્ન કરનાર, ઉપશમ, પ્રેમ, સંમોદ્ય અને નિર્વાણનો કારણભૂત મધ્યમ માર્ગ શોધી દાઢ્યો છે. તે કયો ? સમ્યક્દષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાચા, સમ્યક્કર્માન્ત, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ. આ તે આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ છે.

“ હે ભિક્ષુઓ ! દુઃખ નામનું પહેલું આર્યસત્ય આ પ્રમાણે છે. જાતિ (જન્મ) દુઃખકારક છે, જરા દુઃખકારક છે, વ્યાધિ દુઃખકારક છે, મરણ દુઃખકારક છે; શોક, વિદ્વાપ, દુઃખદોર્ભનસ્ય, ઉપાયાસ (શોકની ઝાનિ), પણ દુઃખકારક છે; અપ્રિયનો સમાગમ દુઃખકારક છે, અને પ્રિયનો વિયોગ દુઃખકારક છે; કચ્છેલી વસ્તુ ન મળે તો તેથી પણ દુઃખ થાય છે; દુઃકામાં પાંચ ઉપાદાનસ્કંધ^૫ દુઃખકારક છે.

“ હે ભિક્ષુઓ ! ઘડી ઘડી ઉત્પન્ન થનારી અને અનેક વિયોગમાં રમનારી તપ્પણ જેને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા અને વિનાશતૃષ્ણા કહે છે તે દુઃખસમુદાય નામનું બીજું આર્યસત્ય છે. તે તૃષ્ણાનો વેરાગ્યથી પૂર્ણ નિરોધ કરવો, ત્યાગ કરવો, તેમાંથી મુક્તિ મેળવવી એ દુઃખનિરોધ નામનું ત્રીજું આર્યસત્ય છે. અને (ઉપર કહેલો) આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ એ દુઃખનિરોધગામિની—પ્રતિપદા નામનું ચોથું આર્ય સત્ય છે.

(ઝ) “ આ દુઃખ છે એવું ત્યારે મને સમજાયું ત્યારે મને નવી દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, વિદ્યા ઉદ્ભવી અને આત્મોક્ત (પ્રકાશ) ઉત્પન્ન થયો. આ દુઃખ જાણવાને યોગ્ય છે એવું મને સમજાયું ત્યારે નવીન દૃષ્ટિ...છત્યાદિ; આ દુઃખ મેં જાણ્યું ત્યારે મને...છત્યાદિ; આ દુઃખસમુદાય આર્યસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...એ ત્યાજ્ય છે એવું મેં જાણ્યું...એનો ત્યાગ કર્યો એવું મેં જાણ્યું...આ દુઃખનિરોધ આર્યસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તે સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો સાક્ષાત્કાર મને થયો એવું મેં જાણ્યું...આ દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા નામનું આર્યસત્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે એવું મેં જાણ્યું...તેનો અભ્યાસ કર્યો એવું મેં જાણ્યું ત્યારે મને નવીન દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, વિદ્યા ઉદ્ભવી, અને આત્મોક્ત ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક ત્રણ અને એકદરે બાર પ્રકારનાં આ ચાર આર્યસત્યો વિશે મને જ્ઞાન થયું ન હતું ત્યાં સુધી મને પૂર્ણ સંજોષિનો લાભ થયો નહિ.”

પુદ્ગલ આપેલા અનેક ઉપદેશો મુતપિટકમાં સંગૃહીત કરેલા છે; પણ તેમના ધર્મનો આધારભૂત એવો કોઈ પણ ઉપદેશ હોય તો તે આ જ છે. એકલા સમ્યક્સંયુતમાં જ આ

૫. ૩૫, વેદના, સંતા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન આ પાંચને પંચસ્કંધ કહે છે. આ પાંચ સ્કંધો વાસનાસુક્ત હોય ત્યારે તેને ઉપાદાનસ્કંધ કહે છે. વધારે માહત્તી માટે જુઓ. પુદ્ગલ ધર્મ અને સંધ. (મરાઠી) પરિશિષ્ટ ૨ જી.

ચાર સત્યો સંબંધે એકંદર ૧૩૧ સુતો છે. તે સિવાય બીજા નિકાયોમાં આનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. ઉપરના અનુવાદમાં (અ) નીચે જે મળ્યુંર આપ્યો છે તે ફક્ત બીજા ઠેકાણે મળતો નથી અને તેથી તે પછીથી સુતંતમાં દાખલ કરાયો. હશે એવી મનજૂત શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ચાર આર્યસત્યોના સ્પષ્ટીકરણ માટે તે ઘણો ઉપયોગી છે, એટલા માટે મે તે અહિં દાખલ કર્યો છે.

પ્રુદે જગતને જે કાંઈ નવીન આપ્યું હોય તો તે આ આર્યસત્યો જ. પ્રાણુધાન કરવો નહિ, ચોરી કરવી નહિ, વ્યભિચાર કરવો નહિ, જૂઠું જોલવું નહિ અને માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ એવા પાંચ નિયમો બૌદ્ધ ગૃહસ્થો માટે છે. આ નિર્ણયોના પંચ-યામ ઉપરથી તૈયાર કરેલા છે. તેમાંના અપરિચિદ નામના પાંચમા યામને સ્થાને માદક પદાર્થો ન સેવવા એ પ્રુદે મૂકેલું છે, અને મૈથુનવિરતિ ઉપરથી પરબ્રોતો સંગ ન કરવો એ નિયમ તૈયાર કર્યો છે. બ્રાહ્મણના ત્રણ નિયમો સરખા જ છે. સમાધિની ચાર પાયરીઓ અથવા ધ્યાન તેમણે પોતાના શુરુ આજાર કાલામ અને ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસેથી લીધા છે; અને બ્રાહ્મણ ઘણાં મુમાગિતો અને નૈતિક બાળતો તે કાળના બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણો પાસેથી લીધી છે. પણ આ આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગ અને આ ચાર આર્યસત્યો એ તેમનાં પોતાનાં જ છે એમાં શંકા નથી.

હવે ગૌતમપ્રુદે સમકાલીન શ્રમણબ્રાહ્મણોના ધર્મમાર્ગો કરતાં કઈ વિશિષ્ટ બાબત શીખવી એનો વિચાર કરીએ. કાંઈ કહે છે કે યજ્ઞયાગ તરફ જડ ચાલતું હોવાથી તેમણે પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરવી એવો ઉપદેશ કર્યો. પણ આ ઉપદેશ તેમનો ન હતો. તેમની પૂર્વના નિર્ણય (જૈન) પંથના શ્રમણો વગેરે દયાધર્મનો ઉપદેશ પૂર્ણપણે કરતા હતા. કિંતુના, દયાધર્મ એ તેમની તપશ્ચર્યાનો એક મોટો ભાગ હતો. બ્રાહ્મણના ટીપા ઉપર પણ તે દયા કરતા હતા. પોતાના શરીર ઉપર ચડેલા મેઢમાં જીવજંતુ રહેલા હોય તો તેનો નાશ થાય નહિ માટે તેઓ રનાન વગેરેથી પોતાનું શરીર પણ સાફ રાખતા નહિ. અહિં સુધી તેમની દયાધર્મની મર્યાદા ગઈ હતી. પછી પ્રુદે નવીન દયાધર્મ સ્થાપિત કર્યો એમ કહેવું શું બલભરેલું નથી? સખત તપશ્ચર્યા કરનારા શ્રમણપંથના લોકો તો પ્રુદેને ધર્મબ્રહ્મ સમજતા હતા. પ્રુદે તેમના સાથીદાર પંચવર્ગીય બિશુઓને પણ શરુઆતમાં તો તે ધાર્મિક લાગ્યા નહિ. તો પછી પ્રુદે સ્થાપેલા ધર્મમાર્ગ કેવા પ્રકારનો હતો? અહિં વાચકોએ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગૌતમ બોધિસત્ત્વે જે ગૃહસ્થાગ કર્યો હતો તે કેવળ મોક્ષ માટે નહિ. સદાચ ગએલા બ્રાહ્મણોમાં માંછલીઓની જેમ જીવનને માટે કલહમાં ગૂંચાએલી મનુષ્યજાતિને દુઃખમાંથી મુક્તિ મળે એ આશાથી તેમણે મુખને તિલાંજલિ આપી હતી. દેહકંડ વગેરેથી પોતાની છટસિદ્ધિ થતી નથી એમ જોઈને તેમણે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયત્ન કરી ઉપરના ધર્મમાર્ગનો બોધ કરી લીધો. એમાં દયાધર્મને અવકાશ નથી એમ નથી. પરંતુ દયાધર્મના નામથી જે એક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા વધે છે તેનો તેમાં પૂર્ણપણે અભાવ હતો; જંતુ મરે એટલા માટે હાથ વાપરવા નહિ, દીવો સળગાવવો નહિ અથવા એવાં બીજાં કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થઈ મનુષ્યજાતિને નિરુપયોગી થવું એવો પ્રકાર અષ્ટાંગિકમાર્ગમાં આવી શકતો નથી. બીજા શ્રમણોના નિયમો કેવળ નિષેધાત્મક હતા. પરંતુ આ અષ્ટાંગિકમાર્ગ પૂર્ણપણે વિધાયક છે. અમુક કરો નહિ એમ કહેવાને બદલે અમુક કરો એમ આમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે. એટલે તે સમયના શ્રમણ

લોકોમાં મળી આવતા એકદેશીય દયાધર્મને શુદ્ધ વ્યવહાર અને ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું એમ કહેવું જોઈએ.

હિંસાનો અને અહિંસાનો જ્ઞાનેા શુદ્ધની પહેલાં પુષ્કળ વર્ષોથી શરૂ થયો હતો. એક-બીજાનાં રાજ્યો પડાવી લેતાં ક્ષત્રિયો હિંસા કરતા જ હતા; અને ધર્મમાર્ગમાં પણ આ હિંસાને ઘણું મોટું સ્વરૂપ મળી ગયું હતું. એક એક યજ્ઞમાં હનરો પશુઓ મારવામાં આવતાં અને તેને લીધે સામાન્ય જનસમૂહને અતિશય ખોટું લાગતું હતું. એકસત્તાધિકારી રાજાઓ સાર્વભૌમપદ મેળવવામાં પોતાને સ્વર્ગના દેવતાઓ મદદ કરે એટલા માટે બ્રાહ્મણો પાસે એ વજો કરાવતા. એટલે કે રાજ્યવ્યવહારમાં અને ધાર્મિક કાર્યોમાં હિંસાનું પૂર્ણ સાધાન્ય થયું હતું. જે ક્ષત્રિયોને અને બ્રાહ્મણોને આ પરિસ્થિતિનો અસંત કંટાળો હતો તેઓ સર્વસંગતો પરિણામ કરી જંગલમાં રહેતા હતા, અને ત્યાં જીવજંતુઓને પણ પોતાના હાથે નુકસાન ન થાય એ માટે કાળજી રાખતા. પણ આ બંને પંથોમાં ખુદ મનુષ્યજાત વિશે કોઈને પણ વિશેષ કાળજી હોય એમ દેખાતું નથી. રાજા અને બ્રાહ્મણનું જીવન જ લડાઈ પર અવલંબી રહેતું, તેથી મનુષ્યજાતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓને માર્યા સિવાય તેમનો હિંસાત્મક પંથ ચાલવો શક્ય ન હતો. એક બાજુ જંગલમાં ફરનારા શ્રમણો મનુષ્યજાત વિશે અત્યંત ઉદાસીન હતા. કિંબલુના 'શુલીવર' પ્રમાણે તેમને મનુષ્યજાતિ વિશે એક પ્રકારની અવગણ હતી એમ કહેવામાં દરકત નથી. એક બાજુ જંગલમાં પ્રાણીના ટીપામાંના જંતુને પણ નાશ ન થાય એ માટે શ્રમણો દરકાર રાખતા. પણ બીજી બાજુએ તેમની જાતના હનરો લોકો લડાઈઓ અને પરસ્પર મારામારી કરી મૃત્યુના કુખમાં પડતા એ માટે તેમને મુદ્દલ જ કાંઈ લાગતું ન હતું. આવા ઉદાસીન દયાધર્મને ગૌતમશુદ્ધે ઉત્તમ ગતિ આપી મનુષ્યજાતિ તરફ વાળ્યો એ તેમનું મોટું કાર્ય સમજવું જોઈએ.

સમ્યક્દષ્ટિ આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગની પહેલી પાયરી છે. ચાર આર્યસત્યોનું જ્ઞાન થયું એ જ સમ્યક્દષ્ટિ છે. જગતમાં દુઃખ ભરેલું છે. તે મનુષ્યજાતિની ત્રિપ વાસનાઓથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે વાસનાઓનો ક્ષય કરવામાં આવે તો શાંતિ મળવી શક્ય છે, અને તે શાંતિનો માર્ગ-આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ-એક બીજા સાથે કાલા, વાચા અને મનથી સત્યપ્રેમ અને લાગણીથી વર્તવું એ છે. આવી જો એક સમ્યક્દષ્ટિ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ તો અહંકાર અને સ્વાર્થને લીધે થતા ઇચ્છા ટંટા અટકવાના નહિ અને જગતને શાંતિ મળવાની નહિ. પોતાનું ઐશ્વર્ય અને સત્તા વધારવાનો સંકલ્પ પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરે તો તેથી તેનો અને બીજાનો એક સરળો નાશ થવાનો. આ માટે બીજા ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ કરવાનો, પોતાનું મન શુદ્ધ રાખવાનો અને બીજાની કુખશાંતિમાં વધારો થાય એનો શુદ્ધ સંકલ્પ રાખવો યોગ્ય છે. ખોટું બોલવું, ચાટી કરવી, ગાળો દેવી, નકામી બજાવક કરવી, વગેરે અસત-ખરાબ-વાણીને લીધે સમાજની વ્યવસ્થા બગડે છે. અને ટંટા બળેલા ઉત્પન્ન થઈ હિંસાના કારણજૂત થાય છે. માટે સાનું, એકબીજાનું સખ્ય સાંધે તેવું પ્રિય, અને મિનબાપણ કરવું, યોગ્ય છે. આને સમ્યક્વાચા કહે છે. તે જ પ્રમાણે શરીર વડે પ્રાણબાન, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે કર્મો કરવાં છોડી દઈ લોકનું કલ્યાણ થાય એવાં જ કર્મો કરવાં જોઈએ. આપણી આશુવિકા અત્યંત શુદ્ધ રાખવી જોઈએ. સર્વ દ્રશ્ય કર્મોમાં પરિપૂર્ણ ક્રિસાદ જોઈએ. સ્મૃતિ એટલે જ્ઞાતિ જોઈએ; અને ગનને યોગ્ય સમાધિ જોઈએ, આ મધ્યમ માર્ગથી

જગતમાં શાંતિ સ્થાપવી શક્ય છે. લોકો અને આ માર્ગનો બોધ પ્રદલ્ય કરે નહિ અને લડતા રહે તો પણ જે માણસ એનો અભ્યાસ કરે તેના મનને અદ્વિતીય શાંતિ થયા વિના રહેશે નહિ. તેથી આવા માર્ગના બોધથી ગૌતમ બોધિસત્ત્વને પોતે બુદ્ધ થયો છે એમ લાગ્યું એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

જે બંને છેડાનો આ મધ્યવર્તી માર્ગ છે તેમાંના પહેલા છેડાને 'હીન, ગ્રામ્ય અને સામાન્ય માણસો સેવે' એવાં વિશેષણ લગાડ્યાં છે. એ સ્પષ્ટ છે કે જે માણસ મનુષ્ય-જાતિના સંતાપ તરફ મુદ્દલ લક્ષ ન દેતાં કેવળ શારીરિક સુખમાં ગૂંથાઈ રહે અને તેને જ પોતાનું ધ્યેય કરે તો તેનું ધ્યેય અત્યંત હલકા પ્રકારનું હોવું જોઈએ. દેહદંડના છેડાને દુઃખકારક એ વિશેષણ લગાડ્યું છે, એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ બંને છેડાઓ અનાર્થ અને અનર્થકારક છે એમ કહ્યું છે. અનાર્થ એટલે કે ખરા શરને ન શોભે એવો. મનુષ્ય-જાતિ દુઃખમાં પડી હોય ત્યારે પોતે મોજમજમાં આનંદ માને એ ખરેખર લાંછન લગાડે એવું છે. પણ આવા સુખથી કંટાળી જંગલમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરતા બેસી રહેવું એમાં પણ શોર્ષનો અભાવ છે. ખરે માર્ગ કહેવો હોય તો તે એ છે કે અત્યંત સાવધાનતાથી વર્તી કાયા, વાચા અને મનવડે મરણ સુધી મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા રહેવું. મોક્ષ પણ તેમાં જ છે. કામોપભોગ અને દેહદંડ એ બંને અનર્થકારક છે. કારણ એ બંનેની ઉત્પત્તિ સ્વાર્થમાં જ છે. પહેલા છેડે જનારા બીજનો નાશ કરી પોતાના સુખની ઇચ્છા રાખે છે ત્યારે બીજે છેડે જનારા બીજની ઉપેક્ષા કરી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. બંને બાજુએ ભયાનક સ્વરૂપવાળા વિષમ પર્વતોની દાર હોય અને વચમાં થઇને જેમ એકાદી સુંદર નદી વહેતી હોય તેમ કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બંને વિષમ બાજુઓની વચમાં વહેનારો આ બુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ છે.

સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી આ ધર્મમાર્ગનો પ્રચાર વધારવા માટે ત્રિપિટકમાં ઘણો ઉપ-દેશ મળે છે. તેથી કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોની એવી સમજ થએલી દેખાય છે કે બુદ્ધ એકદિક સુખનો ત્યાગ કરવાનું કહી લોકોને અત્યંત આગ્રહ બનાવ્યા. આ તેમના મનનો પ્રતિધ્વનિ આપણા દેશમાં પણ બેઠો છે. બૌદ્ધધર્મને લીધે જ હિંદુસ્તાનનું તુલકાન થયું એવું કહેનારા કેટલાક અનુકરણશીલ પંડિતો આપણામાં પેદા થયા છે. પરંતુ બુદ્ધના ચરિત્રનું જેમણે ઉપર ઉપરથી પણ અવલોકન કર્યું હોય તેમને પણ તેમનો ભ્રમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે. બુદ્ધ પોતે જ ધર્મપ્રચાર માટે એમાસાના ચાર મહિના બાદ કરી આઠ મહિના એક સરખા કરતા હતા અને તેમના શિષ્યો પણ ધર્મપ્રચાર માટે સતત પ્રયત્ન કરતા હતાં. આવા લોકોની ગણના આયતુ જાનારા અજ્ઞાન બાવાબેગીઓમાં કરવી અને તેમના પ્રયત્નથી આપણા દેશને તુલકાન થયું છે એમ કહેવું એ અત્યંત ગેરન્યાયજી છે.

એક દિવસે બુદ્ધ ભગવાન ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણના ખેતરમાં ભિક્ષા માટે ગયા. ત્યારે ભારદ્વાજે તેમને કહ્યું:—“મારા પ્રમાણે તું પણ ખેડ, વાવ, અનાજ એકઠું કર, અને ખા. આમ ભિક્ષા શા માટે માગે છે?” ભગવાને કહ્યું:—“હું પણ એક પ્રકારની ખેતી કરું છું. હું શ્રદ્ધાનાં બી વાવું છું, તપશ્ચર્યાની (પ્રયત્નની) તેના પર વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રસાદ માટે હળ છે, પાપની લંભા એ હળનો દાંડો છે, ચિત્ત જોતડું છે, સ્મૃતિ (જ્યોતિ) હળની કાંશ(શળ) છે અને સાંયુક છે. કાયા અને વાણીથી સંવશી રહી અને આહારમાં નિયમિત

રહી સત્યરૂપી ખુરશીથી નીંદણુ કરું છું. સંતોષ એ મારો મોક્ષ છે. જ્યાં શોક કરવાની જરૂર નથી તે યોગક્ષેમ તરફ જનાર હિસાબ બળદ છે. ” કહેવાનો અર્થ બારદાજને તરત જ સમજાયો અને તે બુદ્ધનો શિષ્ય થયો. આમાં બુદ્ધ ખેતીના નિષેધ કર્યો છે એમ નથી. પણ તે, ખેતીના સ્વાસ્થ્યને માટે સમાજમાં નૈતિક ખેતીની ઉત્પત્તિ અતિ આવશ્યક છે, એટલે જ તેમના કપદેશનો સાર છે. એકે ખેતી કરી હોય અને પાકનો સમય આવે ત્યારે જો તેના ઉપર ખીજો હલ્લો કરે અને તે લઇ જાય તો કોઇ પણ ખેતી કરે નહિ, અને સમાજમાં ભયંકર અવ્યવસ્થા થઇ જાય, માટે પહેલેથી જ એકબીજાનો સંગંધ હિંસાત્મક ન રહેતાં અહિંસાત્મક રહેવો જોઇએ: અને તે પ્રકારની ખેતી પોતે કરે છે એમ બુદ્ધનું કહેવું હતું. આ જ માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા બિશુઓ અને બિશુણીઓ તેમણે તૈયાર કર્યા અને ધર્મોપદેશ કરવા માટે ચારે દિશાએ મોકલ્યાં. ધીમે ધીમે આ બિશુઓ અને બિશુણીઓનું જલ્દી માન થવા લાગ્યું અને તેથી એકાદ જગ્યાએ બેસી રહેવામાં તેમને આનંદ થવા લાગ્યો. તેનું પરિણામ મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું, સમ્યક્ કર્મ અને સમ્યક્ વાચાનો અર્થ અભિધમ્મમાં ખરાબ કર્યો અને ખરાબ શબ્દોથી નિવૃત્ત રહેવું એટલે જ કરવામાં આવ્યો છે; સારાં કર્યો કરવાં જ જોઇએ અને લોકોપયોગી વાણી બોલવી એ આપણી ફરજ છે એવી પરંપરા તૂટતી આવી.

મનુષ્ય નિવૃત્ત થયો એટલે કે આર્યઅષ્ટાંગિક માર્ગનું સાધન પોતાની મેજે જ સિદ્ધ થાય છે એવો બુદ્ધોપાદિક ટીકાકારોનો અભિપ્રાય દેખાય છે. પરંતુ અશોકના સમયે કાષા, વાણી અને મનથી આ કલ્યાણપ્રદ માર્ગ અમલમાં આણવો જોઇએ એ વિશે બૌદ્ધ વિદ્વાનોને શંકા ન હતી.

અભિધમ્મપિટકમાં કથાવત્થુ નામનું એક પ્રકરણ છે. એ અશોક રાજાના સમયમાં મોઝાલીપુત્ર તિરસે લખ્યું છે એવી આખ્યાયિકા છે. તેમાં કલ્યાણપ્રદ ચિત્તથી ‘કાયકર્મ’ અને વાકકર્મ કરવાથી જડ શરીર ઉપર થનારું પરિણામ કલ્યાણપ્રદ છે કે કેમ’ એ સંબંધે એક સંવાદ છે; અને તેને અતિ એવા પ્રકારના કર્મને કલ્યાણપ્રદ કહેવું જોઇએ એવો સાર કાઢ્યો છે.^૭ ટીકાકારે આનો અર્થ તદ્દન ઊધો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ તે થઇ શક્યો નથી તે ૨૫૦૮ દેખાય છે. સમ્યક્વાચા અને સમ્યક્ કર્મ સમ્યક્ જોશ્યા સિવાય અને શરીર વડે કામ કર્યા સિવાય થઇ શકે એ તદ્દન અસંભવનીય છે. પણ અશોકના સમયમાં પણ આ વિશે શંકા કરનારા કેટલાક આજસુ બિશુઓ હતા, એ ઉપરના કથાવત્થુના સંવાદ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. અશોકે પોતાના છૂટા શિશ્વ-લેખમાં કહ્યું છે કે:— ‘નાસ્તિ હિ મે તોલો ઉચ્ચાનમ્હિ અયસંતોરણાય વા । કત-વ્યમતં હિ મે સર્વલોકહિતં । તસ ચ एस मूले उच्छानमिह अयसंतोरणा च ।

૧. યથાપિ રુચિરં પુલ્કં ઘણવેતં સંગંધકં ।

૨. યથં સુમાસિતા ઘાચા સફલા હોતિ પકુચ્ચતો ॥

ધર્મપદ—૫૨.

૭ કથાવત્થુ પા. ૨. સો. આદિતિ. પા. ૩૮૦-૮૪. ‘કુસલેન ચિત્તેન સમુદ્ધિતં કાયકર્મં રૂપં કુસલં તિ ।’

નાસ્તિ દ્વિ કંમતરં સર્વલોકહિતેન । ય ચ કિંચિત્ત્વ પરાક્રમમિ અહં કિંતિ મૂતાનં
અનંતં ગદ્ધેયં, इध च नानि सुखापयामि परत्र च स्वर्गं आराधयंतु ।'

અર્થ:—લોકકલ્યાણના પ્રયત્નમાં અને લોકને ન્યાય આપનાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.
(આ દામમાં હું સતત તત્પર રહું છું.) કારણ સર્વ લોકોનું હિત એ જ મારું મુખ્ય
કર્તવ્ય છે, અને લોકકલ્યાણનો પ્રયત્ન અને લોકોને ન્યાય આપવો એ જ તેનો પાયો છે.
સર્વ લોકોના હિત કરતાં મારે માટે ખીચું વધારે સાદું કાર્ય નથી, પ્રાણી માત્રના ઋણમાં-
થી મુક્ત થવા માટે હું અત્યંત ઉસાહપૂર્વક પ્રયત્ન કરું છું. તેમને આ લોકમાં મુખ મળે
અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે એ જ મારો હેતુ છે.

આ લેખમાં લોકકલ્યાણ કૃત્વું એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ અશોક સમજતો એટલું જ
નહિ પણ તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો તે એક માર્ગ છે એવી એની ખાતરી છે. પોતાના
મનનું સ્વાસ્થ્ય સંભાળી દાયા અને વાણી વડે લોકકલ્યાણની પરાક્રમ્ય એ પહોંચવું એ
પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. આ વિશે મહાપાત્ર પંથના બૌદ્ધોમાં પણ મતભેદ ન હતો. ઇસવી-
સનના સાતમા સૈકામાં લખાયેલા ગોધિયર્માવતારમાં તે પંથના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર શાંતિદેવાચાર્ય
કહે છે કે:—

सुखार्थं कियते कर्म तथापि त्याग्न वा सुखम् ।

कर्मैष तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथम् ॥

સામાન્ય લોક મુખના હેતુથી દામ કરે છે પણ તેમને મુખ મળે છે કે નથી મળતું;
પણ જે કર્મમાં જ મુખ માને છે તેને આગસમાં મુખ કેવી રીતે મળે.

આજ કાલ યુદ્ધના નામે તિબેટનો દલાઇલામા રાજ્ય કરે છે, એનો દોષ જેવી રીતે
યુદ્ધના અર્થાગિકમાર્ગને દેવાય નહિ તે રીતે કેટલાક નિષ્ક્રિય બિંદુઓના આચરણનો દોષ
તેમને માથે મૂકવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધસમકાલીન અને તે પછીની અશોકની કારકીર્દીપર્યંત
પડિત બિંદુઓમાં આ માર્ગ કેવા પ્રકારનો હતો તે સંબંધે સુદૃઢ શંકા નથી. અને
આખા એશિયાખંડ ઉપર તેમણે જે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે જ તેમની સમજણનું પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણ છે, એમ માનવામાં હરકત નથી.

હવે આ માર્ગથી પ્રાપ્ત કરવાના નિર્વાણ અથવા દુઃખનિરોધ સંબંધે થોડુંક
વિવેચન કરવું ઇચ્છું છે. નિર્વાણ એટલે કેવળ અભાવ એવી કેટલાકની માન્યતા હોય એમ
દેખાય છે. અર્થાત્ તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ અભાવને મેળવવા માટે
આટલી બધી તકલીફ શા માટે ? પરંતુ તેમની આ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. નિર્વાણ
એ એક શાંત તત્ત્વ છે. તેમાં અને ઉપનિષદના બ્રહ્મમાં બહુ તફાવત નથી. જે કંઈ ભેદ
છે તે તે તત્ત્વોને જાણવાના માર્ગો સંબંધે છે. બ્રહ્મ જો સત્યમય, જ્ઞાનમય, અને
કરુણામય તત્ત્વ હોય તો તેની પ્રગતિનો ઉપાય શું સત્યમય, જ્ઞાનમય અને કરુણામય ન
હોવો જોઈએ ? યુદ્ધનો આ વિશે એવો આગ્રહ હતો કે:—જેવું ધ્યેય તેવું જ આચરણ જોઈએ.

હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં આવેલા ચૌલુક્ય

રાજ્યોના સંવતો

(દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ હિસાબકર, કચ્છેર વાંચન ચૂકીયમ, રાજકોટ)

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ચૌલુક્યકાળ એટલે કે વિ. સં. ૧૦૦૦ થી ૧૩૬૦ સુધીનો સાકાત્રણસો વરસનો કાળ સર્વ આગુથી ઉજ્જવળ હતો એમાં કાંઈ શંકા નથી. રાજકીય ધાર્મિક, આર્થિક, કલાકૌશલ્યાત્મક, વગેરે હરએક બાબતમાં તે વખતે જૂદાગુજરાત ઉચ્ચ કોટીએ પહોંચ્યો હતો. તે કાળમાં સંસ્કૃત ભાષામાં-અને પ્રાકૃત ભાષામાં પણ-બિન્ન બિન્ન વિષયો ઉપર ઉચ્ચ કોટિના નેટલા ગ્રંથો નિર્માણ થયા તેટલા તે પહેલાના કાળમાં અથવા ત્યાર પછીના કાળમાં પણ ગુજરાતમાં નિર્માણ થયેલા લાગતા નથી. 'સાદુ' જીવન અને ઉચ્ચ ચિંતન' આ બેય રાખી સર્વકાળ વિદ્યાવ્યાસંગ કરનારા જૈન સાધુઓએ તે કાર્યમાં મોટા ફાળો આપ્યો છે.

તે ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા નથી. કેટલાકોનું તો નામ પણ ઘણા ખરા લોકોને માત્રુમ નથી તો પછી તેમાં શું શું છે તેની ખબર તો ક્યાંથી જ હોય? કેમ પડિત અથવા પડિતવર્ગી ગુજરાતમાં અત્યાર સુધી રચવામાં આવેલા સર્વ ગ્રંથોની યાદી, આર્કિવેટ સાહેબની સંસ્કૃત ગ્રંથસૂચી પ્રમાણે (Aufrecht's Catalogus Catalogorum) આપણી ભાષામાં, હુંકા વિવેચન સાથે કાલાનુક્રમથી તૈયાર કરશે તો ગુજરાતનો રાજકીય, વાઙ્મયાત્મક, ધાર્મિક, વગેરે વિષયનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટે તેનો અત્યંત ઉપયોગ થશે. તે યાદી નીચે બતાવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે હોવી જોઈએ એમ મારો મત છે.

૧ ગ્રંથનું નામ; ૨ ગ્રંથકર્તાનું નામ; ૩ ગ્રંથરચનાનો કાળ; ૪ તત્કાલીન રાજાનું નામ; ૫ ગ્રંથની ભાષા; ૬ તે મુદ્રિત છે કે નહિ; ૭ મુદ્રિત હોય તો ક્યાં અને કયું ભાષામાં વગેરે; ૮ તે ગ્રંથમાં શું છે તેની ચાર પાંચ વાક્યોમાં ઓળખાણ આપી હોય એવી ટિપ્પણી અને ૯ તે ગ્રંથ અપ્રકટ હોય તો તેની માહિતિ ક્યાં આપેલી છે તેની નોંધ.

ઉપર સૂચિત કરેલી ગ્રંથસૂચિ પ્રમાણે બીજી પણ એક યાદી કરવાની જરૂર છે જેમાં ઉપર બતાવેલા ગ્રંથોમાં આવનારા જુદા જુદા પ્રસંગો સંબંધના સંવતોની નોંધ હોય. આની વર્ષાવળિ આપણને અનેક રીતે મળી શકે. કેટલાક ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથોમાં સાહજિક રીતે જ જુદા જુદા રાજકીય પ્રસંગોના સંવતો આપેલા હોય છે. બીજા ગ્રંથકારો કરતાં જૈન ગ્રંથકારોની આ એક વિશેષતા હોય છે કે તેઓ ઘણું કરીને પોતાના ગ્રંથના છેવટે-જેણે તે ગ્રંથ ઐતિહાસિક સ્વરૂપનો હોય અથવા ધાર્મિક સ્વરૂપનો હોય-ગ્રંથ સમાપ્તિનો કાળ પોતાની હુકી માહિતિ સાથે આપે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથના પ્રારંભમાં અથવા અંતમાં, જેને આપણે 'પ્રશસ્તિ' કહીએ છીએ તે લખે છે અને તેમાં ઐતિહાસિક માહિતી સંપત સાથે આપેલી હોય છે. તેજા એકાદ ગ્રંથની કાલાંતરે ન્યારે પ્રતિષ્ઠિતિ

અજયપાલ,

સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ સોમે — હેમચંદ્રકૃતપ્રાકૃતદ્વાશ્રય યંથ લખાયો.
(જુઓ ગુજરાત ગેઝેટીયર પા. ૧૯૩ પદ્મિપણી.)

સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧ બૌમે — નરપતિજયચર્યા નામનો ગ્રંથ રચાયો.
(ભાંડારકર. સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૨-૮૩ પા. ૨૨૦)

સં. લખેલ નથી — મોહપરાજય નાટક (પીટર્સન ૧૮૮૦-૮૧ પા. ૩૨)

લીમ (૨)

સં. ૧૨૫૧ કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૨ શુકે — હેમચંદ્રકૃતયોગશાસ્ત્ર અથવા અધ્યાત્મોપ-
નિષ્પત્તિ લખાવ્યું

(જુઓ પીટર્સનનો સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૪-૮૬ પા. ૭૭)

સં. ૧૨૬૧ આશ્વિન શુદ્ધિ ૭ રવૌ — માનતુલ્લસૂરીકૃતસિદ્ધજયંતીચરિત લખાવાયું.

(જુઓ પીટર્સનનો સં. ગ્રં. શો. રી. ૧૮૮૪-૮૬ પા. ૪૫)

સં. ૧૨૮૮+ — ગુણપાલકૃત(પ્રાકૃત)ઋષિદત્તચરિતમ્
(જુઓ પીટર્સન સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૦ ૮૧. પા. ૯)

વીસલદેવ.

સં. ૧૩૦૩ માર્ગશિર વદિ ૧૨ શુરૌ — આચારાંગસૂત્ર લખાવામાં આવ્યું.
(જુઓ પીટર્સનનો સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૨-૮૩ પા. ૪૦)

સં. ૧૩૧૫ — પટ્ટાવલી ત્રણ વરસનો દુકાળ પડ્યો.
(જુઓ ભાંડારકર સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૩-૮૪ પા. ૧૫)

સારંગદેવ,

સં. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ઠ વદિ ૩ રવૌ — જયન્તકૃતકાવ્યપ્રકાશદીપિકા લખાવામાં આવી
(ભાં. સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૩-૮૪ પા. ૩૨૬)

કણ્ઠદેવ (૨)

સં. ૧૩૬૦ — જૈનપ્રશસ્તિ-પેથડનામના શ્રેષ્ઠીએ મહાવીરની મૂર્તિ કરાવી.
(જુઓ પુરાતત્વ ૧. ૧. પા. ૬૩)

પરિશિષ્ટ

(યોગદ પં. લાલચંદ લગવાનદાસ ગાંધી.

સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી. વડોદરા)

કણ્ઠ (૧)

* સં. ૧૧૪૧ (૩૯) નેમિયંદ્રસૂરિએ 'મહાવીરચરિત' રચ્યું.

(જુઓ જૈનઆત્માનંદસભા લાવનગર
તરફથી છપાયું છે.)

+ આ સંબંધમાં પીટર્સન સાહેબ લખે છે કે ૧૨૮૮ ની સંખ્યા અવાંચીન હસ્તા-
ક્ષરોમાં લખેલી દેખાય છે અને મૂળ સંખ્યા ૧૨૬૪ હશે.

* અંહીથી આગળ સર્વત્ર વિક્રમસંવત્ જાણવો.

સં. ૧૧૪૬

હરિભદ્રસુરિચિત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પુસ્તક લખાયું.
(જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ પ, ૫૯.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહ

સં. ૧૧૬૦

વર્ધમાનસુરિએ આદિનાથચરિત્ર (પ્રા.) રચ્યું.
— (પિ. રિ. ૫, ૮૧)

સં. ૧૧૬૪

મલધારી હેમચંદ્રસુરિએ જીવસમાસવૃત્તિ લખી (રચી)
— (પિ. રિ. ૧, ૧૮)

સં. ૧૧૬૬

આવશ્યકસૂત્ર લખાયું.
— (જેસલમેર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી. ગા. ગો.
સિરીઝ, વડોદરા તરફથી મુદ્રિત પૃ. ૨૪)

સં. ૧૧૭૧

ખરતર પદાવલી લખાઇ.
— (જેસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૧૭)

સં. ૧૧૭૨

હરિભદ્રસુરિએ આગમિકવસ્તુવિચારસાર (૫૬શ્લોક) વૃત્તિ રચી
— (જૈન આ. સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૪

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે નવતત્ત્વભાષ્યવિવરણ રચ્યું.
— (જૈન આ. સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૫

મલધારી હેમચંદ્રસુરિએ વિશેષાભયકભાષ્યવિવરણ રચ્યું.
— (યશોવિજયજૈનગ્રંથમાળા, ખનારસ તરફથી
પ્રકાશિત)

સં. ૧૧૭૮

યશોદેવ ઉપાધ્યાયે ચન્દ્રપ્રભચરિત (પ્રા.) રચ્યું.
— (જેસલમેરભાંડ સૂચી. પૃ. ૩૩)

સં. ૧૧૮૦

યશોદેવસુરિએ પાદિકસૂત્રવૃત્તિ રચી.
— (જુઓ પીટર્સન. સં. ગ્રં. શો. રિ. ૧૮૮૦-
૮૧ પા. ૨૬)

સં. ૧૧૮૧

(શેઠ દે. લા. જૈ. પુ. ૪૬, સુરતથી પ્રકાશિત)
શ્વેતાંબરવાદીદેવસુરિએ દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ થયો.
— (પ્રભાવકચરિત્રવાદીદેવસુરિપ્રબંધ)

સં. ૧૧૮૪

સાતાધર્મકથાર્ધગવૃત્તિ લખાઇ.
— (પિ. રિ. ૧, ૩૭)

સં. ૧૧૮૫

સજ્જનદંડાધિપે ગિરનાર પર નવું મંદિર કરાવ્યું.
— (રૈવતકંઠક) પ્રા. ગૂ. કાવ્યસમહ પરિ. ૫ મુદ્રિત)

સં. ૧૧૮૫

હરિભદ્રાચાર્યે પ્રથમરતિવિવરણ રચ્યું.
— (દર્શનધર્મપ્રસારસ્ત્રા, ભાવનગર તરફથી મુદ્રિત)

સં. ૧૧૮૭

બગતલીમૂત્ર વગેરે પુસ્તકો લખાયાં.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૮)

- સં. ૧૧૯૦ આત્રદેવસૂરિએ આખ્યાનક્રમણિકાશક્તિ સમાપ્ત કરી.
— (પિ. રિ. ૩, ૮૨)
- સં. ૧૧૯૮ પદ્મચરિય લખાયું.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૧૭)
- કુમારપાલ**
- સં. ૧૨૧૫ કાવ્યપ્રકાશ લખાયું.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૧૮)
- સં. ૧૨૧૬ હરિભદ્રસૂરિએ નેમિનાથચરિત્ર (અપભ્રંશ) રચ્યું.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૨૮)
- સં. ૧૨૨૦* સોરઠના દંડાધિપ શ્રીમાલી અંબડે (આત્રબટે) ગિરનાર પર
પાજ કરાવી.
— (રૈવતકલ્પ પ્રા. ગૃ. કા સં. પરિ. ૫)
- સં. ૧૨૨૫ શાંતિસૂરિચિત્ર પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર (પ્રા.) લખાયું.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૧૭)
- સં. ૧૨૨૭ શીલાચાર્યચિત્ર મહાપુરિસચરિય (પ્રા.) લખાયું.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૩૯)
- લીમદેવ.**
- સં. ૧૨૪૭ અપાઠ સુદિ ૯ શુધે કલ્પમૂત્ર લખાયું.
— (પિ. રિ. ૩, ૫૧)
- દુષ્ટદેવ.**
- સં. ૧૨૭૪ અમરકાવિતિએ હરમુવચ્ચેસો (અપભ્રંશ) રચ્યો.
— (સેન્દ્રલ લાઇબ્રેરી, વડોદરામાં પ્રતિ છે)
- લીમદેવ.**
- સં. ૧૨૯૬ સંયદ્ધણીટીકા (મલયગિરીયા) લખાઇ.
— (જસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૩૫)
- સં. ૧૨૯૬ ઉપદેશકદંડીટીકા પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૦)
- વીસલદેવ.**
- સં. ૧૨૯૮ દેશીનામમાલા પ્રતિ લખાઇ
— (સંઘવીના બંડારની પ્રતિ, પાટણ)

*આ સંવત જુલમરેસો દેખાય છે કેમકે આંબડે સં. ૧૨૨૨ અને ૧૨૨૩ માં પાજ કરાવી એમ ગિરનાર ઉપરના જે શિલાલેખો બતાવે છે. (ગુણો પ્રા. જૈ. લે. સં. ૫૦-૫૧)

- સં. ૧૨૯૫+ યોગશાસ્ત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (સંધવીના પાડાનો ભંડાર, પાટણની પ્રતિપર ઉદ્દેશ્ય.)
- સં. ૧૩૧૦, ઉપદેશમાલાદિ પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઇ.
— (જોસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૩૭)
- સં. ૧૩૧૩ જ્ઞાનપંચમી પુસ્તિકા લખાઇ.
— (સંધવીના ભંડારની પ્રતિ, પાટણ)
- અબ્દુનદેવ.
- સં. ૧૩૨૭ વાસુપ્રજ્ઞયચરિત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (જોસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૨૪)
- સારંગદેવ.
- સં. ૧૩૩૬ પર્યુપણાકલ્પ પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૩)
- સં. ૧૩૩૯ આદિનાથચરિત્ર પુસ્તક લખાયું.
— (જોસલમેરભાંડ સૂચી પૃ. ૪૨)
- સં. ૧૩૪૩ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર-નિર્ધુક્તિ-ટુત્તિ પુસ્તક લખાયું.
— (પિ. રિ. ૫, ૫૦)

આ બે સંવતો વીસલદેવ પાટણની ગાદી ઉપર આવ્યા તે પહેલાના છે; કેમકે ત્યાં ૧૨૯૮ સુધી બીર્મ (બીર્મ) અને ૧૨૯૯ થી ૧૩૦૨ સુધી ત્રિભુવનપાળ રાજ્ય દરેકો હતો અને વીસલદેવ સં. ૧૩૦૨ માં ગાદી ઉપર આવ્યો.

સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી.

[લે. મુનિ જિનવિજય]

આ નીચે આપવામાં આવેલી યાદી એક જૂના હસ્તલિખિત પાના ઉપરથી ઉતારેલી છે. જે પાનામાં આ યાદી લખેલી છે તેનું દૃઢ લગભગ સવા દસ ઈંચ લાંબુ અને ત્રણ ઈંચ પહોળું છે. ડાબી બાજુએ અડધો ઈંચ જેટલો ભાગ કોરો છોડી, બાકીનો બધો ભાગ બંને બાજુએ ખીચોખીચ લખાણથી ભરેલો છે. છેવટે લખ્યા પ્રમાણે કોષ ક્રાંતિવિજય નામના જૈન યતિ કે સાધુએ આ યાદી લખેલી છે. લખ્યાની સાલ આપેલી નથી તેથી એ યાદી કેટલા વર્ષની જૂની છે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. આ છેલ્લા ૪ સૈકામાં ક્રાંતિવિજય નામના કેટલાએ જૈન યતિ-સાધુ યજ્ઞ ગચ્છેલા હોવાથી માત્ર લખનારના નામ ઉપરથી કોષ પણ જાતનો કાલનિર્ણય બાધવો તે પ્રમાણભૂત નહીં જ ગણી શકાય. પણ કાગળનાં રૂપ-રંગ જોતાં લગભગ ૨૫૦-૩૦૦ વર્ષ જેટલી એ યાદી જૂની હોવાનો સંભવ હોય શકે.

લખાણની શૈલી ઉપરથી જણાય છે કે કોષ પણ ખાસ એક પુસ્તકબંધારની તો એ યાદી નથી. એટલે ગણી ક્રાંતિવિજયજીએ કાં તો કોષ જૂની યાદીની નકલ કરેલી હોવી જોઈએ, અને કાં તો તેમણે પોતાની જાણમાં કે જોવામાં આવેલાં પુસ્તકોની આ નવી જ નોંધ તૈયાર કરેલી હોવી જોઈએ. આમાંનો પહેલો તર્ક મને વધારે સંભવિત લાગે છે; કારણ કે, આ યાદીમાં જે ગ્રંથોની નોંધ કરેલી છે તે બધા વિક્રમના પંદરમા સૈકાની પહેલાનાં રચાયેલા છે. એ સૈકા પછીના એકે ગ્રંથની નોંધ આમાં નથી.

જેમ હાલના જમાનામાં જાહેર પુસ્તકાલયો માટે કે ખાનગી ગ્રંથસંગ્રહો માટે પસંદ કરેલા પુસ્તકોની નાની મોટી યાદિઓની લોકોને અપેક્ષા રજાં કરે છે અને એ અપેક્ષાનુસાર અવાર-નવાર માસિકપત્રાદિકોમાં એવી યાદિઓ પ્રકટ થતી રહે છે તેમ આગળના સમયમાં પણ કેટલેક અંશે થતું હતું. જૂના ગ્રંથાલયોમાં આવી અનેક યાદિઓ મળી આવે છે જે વિદ્વાનોએ પોતાની જાણ માટે કે પુસ્તકબંધારો બનાવનારાઓ માટે તૈયાર કરેલી હોય છે. આ જાદની યાદિઓમાંની એક મોટી યાદી, જૈનસાહિત્યસંશોધક નામના મારા ત્રૈમાસિક પત્રના પહેલા ખંડના બીજા અંકમાં પ્રકટ કરેલી છે. તે યાદીમાં લગભગ સાડા છસો જેટલા ગ્રંથોની નોંધ કરેલી છે. યાદીના કર્તાનું નામ જડયું નથી પરંતુ તે કોષ સારો વિદ્વાન જૈન-સાધુ હોય વિ. સં. ૧૫૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. તેની લખવાની પદ્ધતિ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે યાદી પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત, લીંબડી, ભરૂચ પ્રત્યાદિ ઠેકાણોના પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન પુસ્તકબંધારો નજરે જોઈને તૈયાર કરેલી છે અને તે પણ ઘણી જ સાવધાનતાની સાથે. તે યાદીમાં ગ્રંથનું નામ; ગ્રંથકર્તાનું નામ, ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ અને મળ્યો તેટલો ગ્રંથનો રચનાકાલ-આટલી, બાળ્યનો નોંધ લીધો છે. જ્યાં જરૂર

સંસ્કૃતોદિ ભાષાના વ્યાકરણાદિ કેટલાક પ્રધાન ગ્રંથોની એક ડુંકી યાદી ૪૧૯

જણાઇ ત્યાં ગ્રંથની ભાષા, રચના કે વિષયની બાબતમાં પણ 'રિમાર્ક' કરી છે. એક દાખલો આપું: શુન્યમાહાત્મ્ય નામનો એક ગ્રંથ જૈનસંપ્રદાયમાં મુદ્રિત છે. ફાર્જિસ સાહેબે પોતાની રાસમાલાનું પહેલું પ્રકરણ એ જ ગ્રંથના આધારે લખ્યું છે. એ ગ્રંથનો કર્તા કોઇ ધનેશ્વરસુરિ નામનો જૈન વિદ્વાન છે અને ગ્રંથમાં છેવટે તેનો રચનાકાલ વિક્રમ સંવત્ ૪૭૦ લખેલો છે. પરંતુ એ માહાત્મ્યમાં છેક બારમા સૈકામાં થઇ ગયેલા કુમારપાલાદિની પણ દફાકત આવેલી હોવાથી ડૉ. બ્યુલ્કરે તેમાંના રચનાકાલને કૃત્રિમ ગણી તે કોઇ આધુનિક ગ્રંથકારે કરેલો છે એમ જાહેર કરેલું છે. એ જ ગ્રંથના વિષયમાં, તે યાદીકારે પણ સ્પષ્ટ રીતે કલ્પિતપ્રાયં, આધુનિકધનેશ્વરીયમ્ [અર્થાત્ દરિપત અને આધુનિક ધનેશ્વરનું બુનાવેલું] આવી નોંધ કરી ગ્રંથમાં આપેલી ૪૭૦ ની સાલને ખોટી જણાવી છે.

અહિં આપવામાં આવેલી યાદી, તે યાદી કરતાં બહુ નાની છે. પણ તે યાદી બપારે જૈનસાહિત્યની દૃષ્ટિએ જ તૈયાર કરેલી છે ત્યારે આ યાદી સર્વસામાન્ય એવા બ્રજગીય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલી છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે. આમાં માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય એ બે વિષયોને ઉપયોગી અને આવશ્યક હોય એવા જ ગ્રંથોની નોંધ છે. તેથી ધર્મ, સંપ્રદાય કે દર્શનવિષયક ગ્રંથોને આમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યના સાધારણ અધ્યયન માટે, શુજરાતમાં એ જૂના કાલમાં, પાસ કરીને કયા કયા ગ્રંથો લોકોને પ્રિય થઇ પડ્યા હતા, એ બાબત આ યાદી ઉપરથી ઘણી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે.

ગ્રંથોનો વિષયવાર વિભાજ કરતાં આમાં વ્યાકરણ, કોષ, ઇંદ, કાવ્ય અને અલંકાર-આ રીતે પાંચ પ્રકારના ગ્રંથો નોંધેલા મળી આવે છે.

શુજરાતમાં વ્યાકરણગ્રંથોમાં પહેલું સ્થાન કાલાપક્રમે અને ખીલું સ્થાન કાતંત્રને મળેલું હતું. શુજરાતમાં રચાયેલા ગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે ન્યાં વ્યાકરણના મુત્રો મળી આવે છે ત્યાં મોટે ભાગે આ જ વ્યાકરણનાં હોય છે. પાણિનિના વ્યાકરણનું અધ્યયન-અધ્યાપન શુજરાતમાં ઘણું જોાઈ થતું. શુજરાતની માફક બંગાલમાં પણ જૂના જમાનામાં, મોટે ભાગે આ જ વ્યાકરણોનો પ્રચાર વધારે હતો એ વાત બંગાલી વિદ્વાનોએ એ વ્યાકરણ ઉપર લખેલી સંખ્યાબંધ ટીકા વગેરેથી જણી શકાય છે. જૈનેતર વિદ્વાનોની માફક જૈન વિદ્વાનોએ પણ એ ગ્રંથો ઉપર ઘણાં ટીકા-ટિપ્પણ લખ્યાં છે તે ઉપરથી જૈનોમાં પણ એ જ વ્યાકરણ બહુવા-બહુવાવનો પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વાંગ સંપૂર્ણ સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન નામે વ્યાકરણના પ્રાદુર્ભાવ પછી જૈનસમાજમાંથી ઉત્ત જૂનાં વ્યાકરણોનો આદર જોાઈ રયો. હેમચંદ્રની જેમ ખીજ પણ જૈન વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ ઉપર સ્વતંત્ર રચનાઓ કરેલી છે પરંતુ તેમાંની કોઈને પણ હેમચંદ્રની રચના જેવું વિશેષ સ્થાન મળ્યું નથી. આ યાદીમાં હેમચંદ્રના ઉપરાંત ચાર સ્વતંત્ર વ્યાકરણ ગ્રંથો જૈન વિદ્વાનોના છે. ૧ વિદ્યાનંદ, ૨ મુદિવ્યાકરણ, ૩ જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ, અને ૪ શાકંટાયન વ્યાકરણ.

વ્યાકરણવિષયક જેટલા ગ્રંથોનાં નામ આ યાદીમાં આપ્યાં છે તેમાં નં. ૮ પ્રમેય-પદ્યાવલી, નં. ૨૪ સ્વજનરંજનવ્યાકરણ, નં. ૫૭ દુર્ગાચાર્યકૃતપ્રાકૃતવ્યાકરણ, નં. ૬૦ શ્રીમોજકૃતપ્રાકૃતવ્યાકરણ વગેરે ગ્રંથ પાસ ધ્યાન ખેંચે જોવા છે. આ

ગ્રંથો વર્તમાનમાં ક્યાંએ પણ જાણમાં નથી. દુર્ગાચાર્ય અને ભોજકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણનું શ્લોક પ્રમાણ ૪૦૦૦ જેટલું લખ્યું છે. એ જેતાં પ્રાકૃત ભાષા માટે એ વ્યાકરણો ધણાં જ વિસ્તૃત અને તેટલા માટે વિશેષ ઉપયોગી હોવાં જોઈએ.

કોપગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની નામમાલા, અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી લાવણ્યવતીનામમાલા ખાસ ધ્યાન જેએ છે. ધનપાલની રચેલી પાંચલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોક સંખ્યા જૂજ છે. જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોક સંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જૂદી જ હોવી જોઈએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દ કોપ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથી જ મળી આવે છે: કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોપની ટીકાના પ્રારંભમાં જ વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલત્તઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોપને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવી જ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ દેરલો મળી આવે છે. આ કોપ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. આવી જ રીતે લાવણ્યવતીનામમાલા પણ ક્યાંએ જેવા જાણવામાં નથી. લાવણ્યવતી એ સ્ત્રીવાચક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.

કાવ્યગ્રંથોમાં શ્રીકર્ણકૃત નૈપથમહાકાવ્યની એ ત્રણ ટીકાઓ (નં. ૮૪, ૮૬, ૮૭) ની નોંધ તરફ ધ્યાન જેંચાય છે. નં. ૮૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે એ મહાકાવ્ય ઉપર ખુદ કવિના પૌત્ર નામે કમલાકરણપ્તે મોટું ભાષ્ય રચ્યું છે જેની શ્લોક સંખ્યા ૬૦૦૦૦ લખેલી છે. સંખ્યાસૂચક આંકડાઓમાં જે કોઇ જાતની ભૂલ ન હોય તો આ ભાષ્ય કેટલું મોટું અને વિસ્તૃત હશે તેની કલ્પના જ કરવી દુષ્ટિ છે. સંખ્યાની વાતનો વિચાર ન કરીએ તો પણ કમલાકરની કૃતિની દૃષ્ટિએ તો એમાં નવીનતા છે જ. એ નામ અને ગ્રંથ આઉટ્રેક્ટ વગેરેની સૂચિમાં ક્યાંએ દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. મુનિયંદ્રસૂરિકૃત અને માયુર પં. ગદાધર કૃત ટીકાઓનાં નામો પણ બીજે ક્યાંએ જડતાં નથી. નૈપથકાવ્યના કર્તાના સમય પરત્વે વિદ્વાનોમાં જે ઘણા લાંબા સમયથી મતભેદ ચાલ્યો આવ્યો છે તેનો નિકાલ, કદાચિત્ આ ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થવાથી થઇ શકે.

બીજાં કાવ્યોમાં, વાલ્મિકી (કાવ્યરથ) પં. કેશવદિપરચિત્ કૃષ્ણકોટિ (નં. ૯૬) નું નામ પણ નવું જ છે. નં. ૧૦૦ માં પ્રાકૃત ભાષાના પાંચ મહાકાવ્યોનું સૂચન છે પણ લેખકે માત્ર વાલ્મિકીરાજના ગૌડવર્ધ કાવ્ય સિવાય બીજાંનાં નામો આપ્યા નથી તેથી એ જિજ્ઞાસા તો અપૂર્ણ જ રહે છે કે ગૌડવર્ધ જેવાં બીજાં પ્રાકૃતના ૪ મહાકાવ્યો ક્યાં હશે. પણ આથી એટલું સમજાય છે કે સંસ્કૃતના જેમ પાંચ મહાકાવ્ય પદન-પાદનમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ પ્રાકૃતના પણ તેવા પાંચ કાવ્ય એ. વળતે પ્રચારમાં હશે. એાસવાલ ગચ્છીય પં. દેવચંદ્રકૃત મહિમાંકમહાકાવ્ય [નં. ૧૦૧] નું નામ પણ બીજે દેકાણે જેવામાં આવ્યું નથી.

* પ્રાચીન સમયમાં ગ્રંથોનું માપ શ્લોકથી કહાડવામાં આવતું. શ્લોક એટલે કે અનુ-ષ્ટુપના ચાર પાદમાં આવે છે તે પ્રમાણે ૩૨ અક્ષરોનો સમૂહ. આ માપે અક્ષરોને ગણી ગ્રંથનું શ્લોકપૂર નક્કી કરવામાં આવતું.

નાટક સાહિત્યમાં નં. ૧૦૫ અને ૧૦૬માં નોંધેલ કાકુલ્ય કેલિનાટક (મલધારિ-
નરેન્દ્રપ્રમસૂરિવિરચિત) અને ઉલ્લાઘરાગ્ધવ પથ્ય હજી જાણ્યામાં નથી. ઉલ્લાઘોના
કર્તા સોમેશ્વર તે ઘણું કરીને કીર્તિકૌમુદી અને સુરચોતસવ કાવ્યોત્તો કર્તા ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત
સોમેશ્વર હોવાનો સંભવ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રધાન શિષ્ય મહાકવિ રામચંદ્રના નાટક
સમૂહમાં 'વનમાલિકાનાટિકા' (નં. ૧૧૧) અને મલ્લિકામકરંદનાટક (નં.
૧૨૩) બંને અદ્યપિ અપ્રાપ્ત છે. વૈળીસંહાર એ પ્રસિદ્ધ અને પ્રચલિત નામને બદલે
આ યાદીમાં વૈળીસંચરણ આપેલું નામ વિચારણીય છે. નાટકગ્રંથિતવસ્તુને એ નામ
વધારે અનુગત લાગે છે, અને Montgomery Schuyler ના A Bibliography
of the Sanskrit Drama (સંસ્કૃત નાટક ગ્રંથસૂચિ) નામના ગ્રંથમાં પણ એક
જગ્યાએ એ નામ મળી આવે છે ખરું.

૫. રામચંદ્રકૃત પ્રબંધશતકું નામ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ૫. રામચંદ્ર'તે ઉપર
જણાવેલા હેમાચાર્યશિષ્ય મહાકવિ રામચંદ્ર જ છે. પ્રબંધચિંતામણિ વગેરેમાં રામચંદ્રને
પ્રબંધશતકર્તાનું ખાસ વિશેષણ લગાડેલું મળી આવે છે. તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એમ
સમજતા હતા કે રામચંદ્રે એકંદર બધા મળીને ૧૦૦ પ્રબંધોની રચના કરી હશે અને
તેના લીધે તેમને આ વિશેષણ પ્રાપ્ત થયું હશે. પરંતુ આ ઉદ્દેશ્ય જોતાં પ્રબંધશત એ
શતસંખ્યાપરિમિત પ્રબંધ સૂચક નથી પણ એ નામનો ખાસ ગ્રંથ જ તેમણે કરેલો હતો,
એમ હવે સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. આ ગ્રંથ ખાસ કરીને સાહિત્યની રચનાવિષયક હોવા
જોઈએ કારણકે યાદીમાં દ્વાદશરૂપક-નાટકાદિસ્વરૂપજ્ઞાપક તરીકે આતો જે ટુંકા
પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરથી તદ્દતર્જિત વિષયનો આભાસ થઈ જાય તેમ છે. બીજી એક વાત
પણ એમાં ધ્યાન આપવા લાયક છે. સાધારણ રીતે અન્યાન્ય સાહિત્યરચનાવિષયક ગ્રંથોમાં
૩૫૬ ૧૦ ગણાવ્યા છે અને એ સંખ્યાને લઈને ધનંજયે પોતાના ગ્રંથનું નામ પણ દ્વાદશરૂપક
રાખ્યું છે. પરંતુ આમાં ૩૫૬ની સંખ્યા બારની આપી છે. કવિના ગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્રે
પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં, જે બાર વસ્તુઓ ૩૫૬ તરીકે આપી છે તેને જ વધારે વિસ્તૃત-
રૂપમાં અને પ્રમાણરૂપમાં સ્થાપિત કરવા માટે તે આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં ન આવ્યો હોય ?
ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ જોતાં તે ઘણું વિસ્તૃત અને વિશેષ વિવેચનવાળો હોવા જોઈએ. એકલા
૩૫૬ની જ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બીજા સાંભળવામાં નથી.

આ યાદીમાં ગુણાદ્યની બૃહદ્ધ્યાની પણ નોંધ છે. તેનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૪૦૦૦ જેટલું
લખ્યું છે, અને તેને દિવ્ય પ્રબંધોવાળી બતાવી છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ તો એ
અદ્ભુત કથા ઘણા સમયથી લુપ્ત થયેલી છે. પરંતુ આ યાદીની નોંધ ઉપરથી તો એમ
જણાય છે કે એ વખતે તે કથા ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ.

અલંકારના ગ્રંથોમાંના કાવ્યપ્રકાશને કર્તાના નામ ઉપરથી મગ્નટાલકાર એવું બીજું
નામ આપેલું જણાય છે. મગ્નટને રાણાનું વિશેષણ આપેલું છે તે કારણે તરજ જે રાજ-
નક શબ્દ પ્રચલિત છે તેનું ગુર્જરાતીઓએ કરેલું અપભ્રંશ રૂપ હોય તેમ લાગે છે. એ ગ્રંથ
ઉપર પહેલી ટિપ્પણી જ્યાંનંદે કરેલી આ યાદીમાં નોંધેલી છે; એ ટિપ્પણી અદ્યપિ ક્યાંએ
જાણુમાં આત્રી નથી. બીજું ટિપ્પણ માણિક્યસૂરિનું છે જે હવે છપાઈ ગયું છે
પુ. ૮

(આનંદાશ્રમ સંસ્કૃતસિરીઝ) ત્રીજું ટિપ્પણ સોમેશ્વરકૃત છે. આ સોમેશ્વરને ઘણાખરા વિદ્વાનો ઉપર એક દેહાણે જણાવેલો ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ માને છે પણ શ્રી. સુશીલ કુમાર દે પોતાના સંસ્કૃતકાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં (Studies in the History of Sanskrit Poetics) જણાવ્યું છે તેમ, એ સોમેશ્વર, ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત કરતાં ભિન્ન છે. તેના માટે એક વધારાનું પ્રમાણ આ યાદી પણ આપે છે. આમાં એ સોમેશ્વરને ગૌડ કહેલો છે. મદામહોપાધ્યાય ઝગદીશર એનું નિવાસસ્થાન કનૌજ જણાવે છે તે આ ઉદ્દેશ્યથી પુષ્ટ થાય છે. કાવ્યપ્રકાશનું ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ એક વિસ્તૃત વિવરણ આ યાદીમાં નોંધ્યું છે જેનો કર્તા એર'ડહિ (એર'ડોલ) નો વાસી કોઇ એલદેવ છે. એ વિવરણ અને ગ્રંથકાર બંને હજી અજ્ઞાત છે.

મગ્મટનો રચેલો એક સ્ફુટકોપ પણ યાદીકારે નોંધ્યો છે. તેનો પણ પતો લાગ્યો નથી.

આ સિવાયના બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથો આ નાનકડી યાદીમાં એવા છે કે જે હજી જોવા-જાણવામાં નથી આવ્યા. વિદ્વાન શોધકો આ તરફ લક્ષ આપે અને આવી આદિઓ દ્વારા પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર, પોતાની જાણમાં આવતી હકીકતનો પ્રકાશ પાડે એવી ઇચ્છાથી આટલી નોંધ લીધી છે અને વાંચકો સમક્ષ આ યાદી મુકી છે.

વ્યાકરણ-કોષગ્રંથા:

- ૧ કાલાપકસૂત્ર ૧૦૦, આદિ ૩૦૦, લિંગ ૧૦૦
- ૨ હલાયુધનામમાલા ૧૩૦૦
- ૩ કાલાપકવૃત્તિ-પ્રથમા ૧૧૦
- ૪ દ્વિતીયા વૃત્તિસ્તુ ૧૬૦૦
- ૫ પરિમાણવૃત્તિગ્રન્થ ૧૦૦૦
- ૬ ઉપનિવન્ધપંજિ ૯૦૦૦, ત્રિલોચનકવિ:
- ૭ વિદ્યાનન્દ ૧૨૦૦૦
- ૮ પ્રમેયપદ્યાવલી ૧૬૦૦૦
- ૯ ધાતુપારાયણ ૬૦૦૦
- ૧૦ લિંગાનુશાસનટીકા ૨૦૦૦
- ૧૧ હલાયુધટીકા ૬૦૦૦
- ૧૨ કાતંત્રદીપિકા ૧૬૦૦૦
- ૧૩ વિચિત્રદૂંદાદુર્ગટી ૧૨૦૦૦
- ૧૪ અમરકોશટીકા ૧૨૦૦૯

१५ अमरकोशसूत्र २२००

१६ धर्मघोषकृतकातंत्रभूषण २४०००

१७ अत्रैवकातंत्रविस्तरसंज्ञकव्याकरणं कृतं सूत्रं १३००

१८ -टीका १३०००

१९ श्री राजशेखरसूरिकृतं वृत्तित्रयनिबद्धं द्वंद्वं सहस्र ७

२० आख्यातस्यैवोपरि ८००० ।-रोहिलु पाछडु ढेचड टीप्पणानि ३ उच्छिन्नानि ।

-कालापकसूत्रकर्ता शर्ववर्मा, वृत्तिकर्ता दुर्गसिंहो वररुचिश्च ।

२१ कृद्वाक्य १५००

२२ उणादिवक्य १५००

-अन्येपि बहव उपनिबन्धाः सन्ति ।

२३ सारस्वतव्याकरणं सूत्र १५०, वृत्ति २००० सालवाहननृपकृतं ।

२४ सज्जनरंजनव्याकरणं-सूत्रादि एवंकारक १५००० ग्रंथ ।

२५ जैनेन्द्रव्याकरणं-सूत्र-आदिलिंगनाममालाधातुपारायण ४८००० श्री महा-
वीरकृतं दिगम्बरैः पठ्यते ।

२६ शकटाचार्यकृतं शाकटायनं व्याकरणं सहस्र ५०००

२७ चन्द्रपण्डितकृतं चान्द्रव्याकरणं २०००

२८ पाणिन्याचार्यकृतं पाणिनीयव्याकरणं सूत्र ११००

२९-टीका २४००० काशिका नाम

३० मुष्टिव्याकरणं मलयगिरिकृतं ६०००

३१ हैमव्याकरणं सूत्र ११००

३२-आदि ३००, लिंग २००, उणादि ३००

३३-नाममाला १८००

३४-शेषनाममाला २०४

३५-शब्दभेदप्रकाशनाममाला ४००

३६-देशीयनाममाला ७०० गाया

३७-अनेकार्थ २२००

३८-निघण्टु ४००

३९-लघुवृत्ति ६००० काकलकायस्यकृतः

४०-श्रीहैममूरिकृतवृहद्वृत्ति १८०००

- ४१-परिभाषावृत्ति ४००
 ४२-धर्मघोषकृतन्यास ९०००
 ४३-रामचन्द्रकृतन्यास ९३०००
 ४४-कृद्वाक्य १५००
 ४५-उणादिवाक्य १५००
 ४६-धातुपारायण ७०००
 ४७-लिङ्गानुशासनटीका ३५००
 ४८-नाममालाटीका १००००
 ४९-अनेकार्थटीका १२०००
 ५०-देशीयनाममाला टीका ३५००
 ५१-द्व्याश्रयसूत्र २८२९
 ५२-तत्र टीका खरतरकृता १८०००
 ५३-प्राकृतद्व्याश्रय १००० गाथा
 ५४-तत्र पूर्णकलशखरतरकृता टीका २०००
 ५५-मलधारीराजशेखरसूरिकृता टीका ३४००
 -अनेक बृन्दा सर्वसंख्यया व्याकरणं उद्देशेन लक्ष २ किञ्चिदूनम् ।
 ५६ क्षीरस्वामिव्याकरणं १८०००
 ५७ दुर्गाचार्यकृतप्राकृतव्याकरणं ४०००
 ५८ श्री हेमसूरिकृतप्राकृत २२००
 ५९-तत्र मलधारीश्रीनरचन्द्रसूरिकृता दीपिका ३२००
 ६० श्री भोजकृतं प्राकृतव्याकरणं ४०००
 ६१ पं. अमरकृतस्यादित्यादि ५०००
 ६२ पं. मूसे (?) कृतस्यादित्यादि ४०००
 ६३ पट्कारकग्रन्थो बौद्धाचार्यकृतः श्लोक २०, टीका ४००
 ६४ धनपालपण्डितनाममाला १८००
 ६५ लावण्यवतीनाममाला १७००
 ६६ एकाक्षरी नाममाला श्लोक ४० वररुचिकृता
 ६७ सैव पं. अमरकृता श्लोक २०
 ६८ हेमव्याकरणा (?) नेकार्थशेष २०० श्लोक श्रीजिनप्रभसूरिकृत

छन्दोग्न्याः

- ६९ श्रीहर्ममूर्तिरुत्तमछन्दश्चुडामणि ३५००
 ७० वृत्तरत्नाकरछन्दःशास्त्रं सूत्र १३६
 ७१-टीका तस्य ५००
 ७२ विंगलछन्दः ४००
 ७३ पं. अमरकृता छन्दोरत्नावली २०००

काव्यग्रन्थाः

- ७४ महाकविराजिदासकृतकाव्यवर्षा
 ७५-तेषां टीका ५०००
 ७६ पं. माधकृतमाधमहाकाव्य २०००
 ७७-वह्मकृतनटीका १२०००
 ७८ भागवितकृतकिरातकाव्य १६००
 ७९-तटीका प्रकाशवर्षकृता ८०००
 ८० लक्ष्मीधरभट्टकृतनक्षत्राणिविजयमहाकाव्य २०००
 ८१ अभिनन्दकाव्य ७००० पं. अभिनन्दकृत
 ८२ श्रीहर्मकृतनैषधका० ग्रं० ४५००
 ८३-नटीका चाण्डवी २४०००
 ८४-तथा कमलाकरगुप्तेन श्रीहर्मपात्रेण कृतं भाष्य ६००००
 ८५ तथा वैद्याचरी टीका २४०००
 ८६ श्री मुनिचन्द्रसूरिकृतटीका १२०००
 ८७ माधुर पं० गदाधरकृता १२०००

-अन्या अपि बह्व्यटीकाः स्वदेश-परदेशप्रसिद्धपण्डितप्रकाण्डताकृताः सन्ति ।

- ८८ भट्टिमहाकाव्यं २५०० व्याकरणसर्वावतारमयं यन्नकणिकाप्रायम् ।
 ८९ दिगंबरधनंजयकृतं द्विःसन्धानं महाकाव्यं रामायणभारतमयं सूत्रं २४००
 ९०-तटीका १२०००
 ९१ यायटा पं. अमरकृतं बालभारतकाव्यं ७०००
 ९२ पद्य लघुकव्यानि यमकमयानि श्लोक १००० यदकर्षकविकृतानि
 ९३ कंसवधमहाकाव्यं २००

(गृहनी पीठ पाण्डु)

- ९४ बिल्हणकृत विक्रमाङ्ककाव्यं २०००
 ९५ वाल्मीकि पं. केशवादित्यकृतं कृष्णक्रीडितं ५०००
 ९६ पं. अमरकृतं पद्मानन्दकाव्यं १२०००
 ९७ पाण्डवचरितं मलधारिदेवप्रभसूरिविरचितं १०००० सरसं
 ९८ मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचितं मृगावतीचरितं ३५००
 ९९ श्रीहेमसूरिरचितं त्रिपट्टिचरितं महाकाव्यं ३६०००
 १०० प्राकृतानि पञ्च महाकाव्यानि गौडवधा [दी] नि पं. वागपत्यादिकृतानि ।
 १०१ ओसवालगच्छीय पं. देवचन्द्रकृतं महिमांकं महाकाव्यं ३५००
 १०२ श्रीसोमेश्वरकृतं सुरयोत्सवमहाकाव्यं २००० सारभूतं

नाटकग्रन्थाः

- १०३ पं. मुरारिकृतं मुरारिनाटकं २५००
 १०४ कालिदासकृतं शाकुन्तलनाटकं १५००
 १०५ मलधारिनरेन्द्रप्रभसूरिविरचितं काकुत्स्थकेलिनाटकं १५००
 १०६ श्रीसोमेश्वररचितं उल्लासरागवं नाटकं २५०० दिव्यं
 १०७ पं. रामचन्द्रकृतं सत्यहरिश्चन्द्रनाटकं ७००
 १०८ तस्यैव कृतं नलविलासनाटकं २०००
 १०९ तस्यैव रघुविलास २००
 ११० तस्यैव यदुविलास २०००
 १११ पं. रामचन्द्रकृता वनमालानाटिका श्लो. ८००
 ११२ तस्यैव व्यायोगं निर्भयभीमनाटकं २००
 ११३ तस्यैव मल्लिकामकरन्दनाटकं १५००
 ११४ कालिदासकृतविक्रमोर्वशी नाटिका १५००
 ११५ शेषाहिचरित्रं
 ११६ वेणीसंवरणनाटकं ३०००
 ११७ घण्टमुखपराजयं कालिदासकृतं प्रहसनं २००
 ११८ व्यायोगं द्यूताङ्गदं मंत्रिसुभटकृतं १५०
 ११९ बालरामायणनाटकं पं. राजशेखरकृतं ५०००

- १२० तेनैव कृतः कर्पूरमंजरीसदृकः १०००
 १२१ पं. कृष्णमित्रविरचितं प्रबोधचन्द्रोदयं १०००
 १२२ पं. रामचन्द्रकृतं प्रबन्धशतं द्वादशरूपक—नाटकादिस्वरूपज्ञापकं १०००

कथा—ग्रन्थाः

- १२३ कादम्बरी कथा—अर्धवाणकृता—अर्धतत्पुत्रपुर्लीन्द्रकृता ७०००
 १२४ पं. धनपालकृता तिलकमंजरी ९०००
 १२५ चम्पूः त्रिविक्रमभट्टकृता दमयंतीकथा २५००
 १२६ वासवदत्ता ७०००
 १२७ कुवलयमाला ९००० प्राकृता
 १२८ तरंगलोलकथा पालिताचार्यकृता क्षीणा
 १२९ गुणादचकविकृता बृहत्कथा २४००० दिव्यप्रबन्धमयी
 १३० श्रीराजशेखरसूरिकृता कथा ८४ एवं २५००
 १३१ तथा प्रबन्ध २४ सहस्र ४
 १३२ उपमितिभवप्रपञ्चा कथा १६००० सिद्धार्थिकृता अन्तरंगा
 १३३ तदुद्धारश्च चैत्रगच्छीयाचार्यकृतः ८०००
 १३४ पं. अमरकृता कविशिक्षा ३५००
 १३५ तदुपरि परिमल ६०००
 १३६ मेरुतुङ्गसूरिकृतः प्रबन्धचिन्तामणिः ३०००
 १३७ वाताशित—रुद्रपल्लीयचारुचन्द्रसूरिकृत २०००
 १३८ मलधारिश्रीनरचन्द्रसूरिकृतरंगकथा १५ ग्रंथाग्रं १५००
 १३९ शालि [मद्र] कथा पं. धर्मकुमारकृता १२३४
 १४० पञ्चाख्यानकविचित्रकथा ग्रंथाग्रं ६०००

अलंकारग्रन्थाः

- १४१ सरस्वतीकण्ठाभरण, भोजकृतालंकार २४०००
 १४२ मम्मटालंकार, मम्मटराणाकृत, सूत्र १४०
 १४३ " " वृत्ति २५००
 १४४—जयानन्द, टिप्पणी १५००
 १४५—कान्यप्रकाशोपरिमाणिक्यसूरिकृतटिप्पणं ४०००

- १४६-सोमेश्वरदेवगौडकृतटिप्पनं ५०००
 १४७-एलदेवेन एरंडउलिवास्तव्येन कृतं काव्यप्रकाशविवरणं १२०००
 १४८ मलधारिनरेन्द्रप्रभसूरिकृत अलंकारमहोदाधिसूत्रं ३००
 १४९ टीका ५०००
 १५० अलंकारसर्वस्वं ब्राह्मणकृतं ५००
 १५१ रुद्रटकविकृत रुद्रटालं० सूत्र ७००
 १५२ टीपणउं, नमिपंडितकृतं ३०००
 १५३ चंद्रालोकालंकार ३००
 १५४ वाग्मटालंकारः ३००
 १५५ श्रीहेमसूरिकृतअलंकारचूडा० ३५००
 १५६ तदुपारि ४००० विवेकनामाटिप्पनं

सूक्तकोशा वहवः

- १५७ शालिवाहन गाथा ७००
 १५८ वजाउलउ ८००
 १५९ पं. रामचन्द्रकृत सुधाकलस १३००
 १६० गाथारत्नकोश ८००
 १६१ श्रीनरचन्द्रसूरिकृत गाथा ९६
 १६२ तत्कृता सुभाषितावली ३५००
 १६३ मलधारिदेवप्रभसूरिकृतदृष्टांतशत १५०
 १६४ मम्मटसूक्तकोशः ४०० (४०००?)
 १६५ पूर्णिमापक्षीयकृतरंगतरंगिणीकाव्य ११० (११००?)
 १६६ श्रीराजशेखरकृतं संवमहोत्सवप्रकरणकाव्यं ३६

० छः ॥

छः ॥

छः ॥

छः ॥

॥ गणिकांतिविजयलिखितं ॥ छः ॥

હિન્દુસ્તાનનો પુરાતની શોધ

[લેખક: મહુમ પંડિત ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી]

(સંપાદક: ડૉ. હરિલાલ મા. લલ્લ)

[આજ સુધી આપવામાં આવેલા રિપોર્ટો જૂના સૌરાષ્ટ્રદર્શનમાં છપાયા હતા. તે ધંધી બીજા વર્ષના આર રિપોર્ટમાંથી ૨ ની પંડિતજીના હસ્તાક્ષરની નકલ મળી છે તે હવે આપવામાં આવે છે. બીજા બે રિપોર્ટો ધણે શોધ કર્યા છતાં મળી શક્યા નથી.-સંપાદક.]

પુદાવંદ નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજી બહાદૂર કે. સી.

એસ. આઇ. ની હજુરમાં

સાહેબ,

આ બીજા વર્ષના બીજા ત્રણ માસ (ઑગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર) ચોમાસાને ક્ષીધે નેપાળની અંદર ગુજ્યા. તે મુદતમાં અહીંના (નેપાળના) બૌદ્ધ ધર્મીઓની સાથે ઓળખાણ કરી તે ધર્મની હાલમાં નેપાળની અંદર હાલત રીતમાત વિદ્યા ચાલ-ચલણ મૂર્તિઓ શાસ્ત્રો ઇત્યાદિ બાબતની કેટલીક ખબર મેળવી. અને ૧૮ પુસ્તકો જમા કરાવ્યાં. એ સિવાય કાટમાંડુ પાટણ અને ભાતગાઉની આબુબાબુની જુની રહેલી જગાઓ જોઇ ૬૦ પ્રાચીન લેખો મેળવ્યા. એ બાબત થોડી ખબર આપની હજુરમાં મોકલું છું.

નેપાળમાં બૌદ્ધલોકોનો ધર્મ તંત્રમાર્ગમાં મેળમેળ થઇ બુદ્ધના ખરા ધર્મથી જુદી જ રીતનો થયેલો છે. હાલના વખતમાં તેની ધણી પડતી હાલત છે. તેના ધર્મીઓ થોડી કથાઓની વાતો સિવાય ધર્મ વિષે કંઈ જાણતા નથી અને હુંકમાં કહીએ તો આખા નેપાળમાં બૌદ્ધ માર્ગ એક પણ વિદ્વાન નથી કે જે તેઓનાં મુખ્ય પુસ્તક “પ્રજ્ઞાપારમિતા” અને લક્ષ્મણગચ્છીની એક પણ પંડિત વાંચીને અર્થ સમજાવી સકે. એ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાને થોડાં પુસ્તકો રહ્યાં છે તેમાં પણ વધારે જુનાં હોય તે વધારે શુદ્ધ, અને સુંદર જોવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી આજકાલ થતી પ્રતિઓ પ્રતિરોજ બગડતી જાય છે. એ ધર્મની નેપાળની અંદર આવી વધારે ઉતરતી હાલત એક સૈકાની અંદરથી એટલે લગભગ ગોરખાલીઓએ નેપાળ રત્તે કરીધું ત્યારથી થવા લાગી છે કારણ કે તેથી આગળના નેપાલી રાજાઓ જે કે સમ્રાજા બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા જ નહીં હતા તોપણ તેમાંના કોઇ કોઇ એ ધર્મનો પક્ષપાતી થતો હતો અને કોઈ શૈવ અને વૈષ્ણવો પણ થતા હતા તથાપિ બૌદ્ધોને પણ મદદ આપતા હતા. હાલના ગોરખાલી રાજા એ ધર્મને હલકો ગણે છે. તેથી રાજકીય કામમાં રહેલા કેટલાક લોકો એ ધર્મ છોડી શૈવમતી થતા જાય છે. આવી રીતે ધણા નિવારો શૈવમાર્ગી થયેલા છે. તથાપિ કાટમાંડુની લગભગ અરધી વસ્તી ભાતગાઉનો ત્રીન્ને હિસ્સો અને પાટણનો પોણો ભાગ બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાઓથી ભરેલો છે.

નેપાળના લોકો બૌદ્ધ ધર્મના મુખ્ય બે ભાગ કરે છે. તેમાંના એકને ઉદાર અને બીજાને બાંકા કહે છે. ઉદાર એ ગૃદસ્થ લોકો છે. તેઓ નેપાળના મુખ્ય વ્યાપારી ગણાય છે. તિબેટ અને

ચીનના પ્રાન્તો તથા હીંદુસ્થાનની સાથે વ્યાપારસંબંધ રાખવાથી ધણું પૈસો મેળવે છે તથાપિ ધણા દવાખાને ગરીબ જેવી હાલતમાં રહે છે પણ મધ્યદેશના અને મારવાડના નૈન ધર્મીઓની પેઠે ધર્મની બાબતમાં અર્થ કરતી વખત મોટી ઉદારતા દેખાડે છે. આ લોકોના આશ્રયથી જ હાલ નેપાલમાં ધર્મ સચવાઈ રહેલો છે.

બીજા બાંડા એ તે લોકો માથા ઉપર ચોટલી નથી રાખતા તેથી એ નામથી ઓળખાય છે. આ લોકોની મુખ્ય ૪ જાત છે. વળગાર્થ અથવા ગુમાસ્તુ ૧ શાકપર્વશી બ્રિહુ ૨ બ્રિહુ ૩ અને ચૈતક ૪. તેમાંના વળગાર્થ એ બૌદ્ધમાર્ગે આલણો છે. તેઓ મંદીરોમાં પુરાણો વાંચે છે. વિવાહાદિ સર્વ કામો કરાવે છે અને દિક્ષા પણ આપે છે; તેઓના આ અધિકાર આલણોની પેઠે વંશ-પરંપરા ચાલે છે. આ લોકોનું ગુજરાન પ્રથમ તો ઉપર લખેલા કર્મોથી જ ચાલતું હતું. પરંતુ હાલમાં ધર્મની પડતી હાલતને લીધે મેહેતાગીરી, વ્યાપાર, ચાકરી ઇત્યાદિ કામોથી ચલાવે છે, અને થોડા જણો જેઓને યજમાન ધણા છે તેઓ ધર્મને લગતું કામ કરાવીને પણ ગુજરાન ચલાવે છે.

બાકીની ત્રણ જાત વાળા પ્રથમ કેવલ ત્યાગી હતા. પાછળથી તેઓ સ્ત્રીઓ પરણી ગૃહસ્થ થઈ બેઠા છે. માત્ર આખા જન્મમાં એક વખત દિક્ષા લે છે ત્યારે ત્રણ રોજ સુધી વિહારમાં રહે છે. અને બ્રિહુચર્યા પામે છે. એ પણ જો ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી દિક્ષા લે તો નહીં તો નાદાનાં ધાવનાં અસ્થાને પણ દિક્ષા આપે છે તે એક દિવસ પણ વિહારમાં નથી રહેતો. જે વિહારમાં રહે છે એ ત્રણ રોજ થયા પછી દિક્ષા આપનાર ગુરૂની પ્રાર્થના કરે છે કે, માહારાજ શાકપર્વશીના કહીણુ આવકારમાં હું રી સકું તેમ નથી અને આ સમય ધણો કહીણુ છે ત્યારે ગુરૂ તેને તંત્ર માર્ગમાં જવાનાં કે છે. અને તાંત્રિક દિક્ષા આપે છે. આ દિક્ષાનું કર્મ પણ હાલ આલણોના યજોપવીત ધારણ પછી અક્ષયર્થ લઈ કાશી જવાના નાટકથી વધારે વળન વાળું નથી.

હાલમાં આ સઘળા લોકો, કારીગરોનાં ધંધો કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. સોની, સુતાર, હુવાર, સલાટ, ચુનારા ઇત્યાદિ કામ કરનારા નેપાળમાં બૌદ્ધ બ્રિહુજ છે. તેઓ ધણા હુશીઆર કારીગર હોય છે. દેખાડેલા નમુનાની ધણી ઉત્તમ નકલ કરે છે ત્રાંખા પીતલ ઉપર કાંસાનું અને નકશીનું તથા હાથીદાંત ઉપર તથા બીજાં લાકડાંઓ ઉપર અને પત્થર પર કેતરકામ પણ ધણું જ ઉત્તમ કરે છે. તેથી તેઓ સારો પૈસો મેળવે છે. તથાપિ પિંડપાત્રદાન અને બીજાં ધર્મ સંબંધી, દાનમાં બ્રિહુઓ દાખલ દાન લેવા જાય છે. તેમ દ્રવ્યવાન હોય તો પિંડપાત્રદાન, ચૈત્રયાત્રા, સંઘભોજન આદિ ધર્મનાં કામો કરી પૈસો ખરચે છે.

એ પરમાણે વિદ્યા, આચાર અને રિયતિ ઉતરતી છે. તથાપિ હજી નેપાલમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવળો ધણાં જ છે તેની મુખ્ય બે જાત છે. એક બહાળ, જે સંસ્કૃત વિહાર શબ્દનો અપભ્રંશ છે તે અને બીજી બહી જે સંસ્કૃત ચઢિતું બગલા વિનાનું જ નામ છે એ. વિહારોમાં ચોતરફ બ્રિહુઓનાં ઘરો હોય છે, અને વચ્ચે ચોક હોય છે. ધણું કરી સામેની બાજુએ તેમાં એક દેવળ હોય છે તેની અંદર શાકપર્વશી અથવા બીજી બુદ્ધની કે લોકેશ્વરની મૂર્તિ બેસાડેલી હોય છે અને ચોકની વચ્ચે મુખ્ય એક ચૈત્ર હોય છે અને કોઠવાં તેની બાજુ બાજુએ વધારે પણ હોય છે.

દેવળનો આકાર હિન્દુસ્તાનના ખીળ ભાગે 'કરતાં જુદી જ તરાનો' હોય છે. તેના કાંઠ આકાર ચીનાઈ બાંધણીને મળતો છે. તેને સહચી મથાળે ચાર બાજુથી ઢળતું હપર હોય છે તે કેટલાંક દેવળોમાં સોનાથી રસેલાં ત્રાંબાનાં પત્રોથી મટેલું હોય છે અને ઘણાં ખરાંને સાદુ એટલે તે ઉપર નળીઆં છાએલાં હોય છે. એ હપરને મથાળે ઘણું કરી સુધગાંને એક અથવા તેથી વધારે રસેલા ત્રાંબાના ઘંટના આકારના કળશો રાખેલા' હોય છે. એ હપરની છજને ફરતી નાહાની ઘંટડીઓ ટીંગાડેલી હોય છે એની લાક્ષીને ચપડું ધાતુનું પત્રું લગાડેલું હોય છે. તેથી પવન આવે ત્યારે અણુઅણુટ થઈ રહે છે. એ હપરથી પાછું નીચે ફરતું ખીજું હપર તેની નીચે ત્રીજું એ પરમાણુ એકથી એક મહેલું હોય છે. આ હપરોને ગચ્છુર કહે છે, તેથી જેટલાં હપરના માળ થાય તેટલા ગચ્છુરનું દેવળ કહેવાય છે. એવા સાત ગચ્છુર સુધી ઉંચાં પણ હોય છે. આવી રીતે શૈવો અને બૌદ્ધો બનેના દેવળની બાંધણી એક જ તરાંની હોય છે.

બીજી એનો આકાર વિહારોને મળતો જ હોય છે. પરંતુ કેટલીક બહીઓ વિહારો કરતાં ઉંચી અને સુંદર છે આ પ્રથમના વખતમાં દેશાન્તરોથી આવેલા બિહુઓને રહેવાને માટે હતી આશરે બસો વર્ષ પહેલાં બહીઓમાં ત્યાગી બિહુઓને રહેવાને માટે હતી. આશરે બસો વર્ષ પહેલાં બહીઓમાં ત્યાગી બિહુઓ જ રહેતા તેથી અદ્યાપિ બિહુઓ દિક્ષા બહીમાં જ લે છે. વિહારો ગૃહસ્થ વજ્રાચાર્યો અને સ્ત્રીઓવાળા બિહુઓના ઘર જેવા થઈ જવાથી ત્યાગી બિહુઓ તેમાં જ રહેતા. પરંતુ આસ્તે આસ્તે એ બિહુઓ પણ ધરખારી થઈ બેઠા તેથી બહીઓ પણ આજ ધરખારીઓનાં ઘર થઈ છે. તથાપિ પાટણની અંદર બે બહીમાં અદ્યાપિ સ્ત્રીવાળા બિહુને રહેવા દેતા નથી, અને ખરે બિહુ તે નેપાળમાં એક પણ નથી તેથી હવે તેમાં સ્ત્રીસોલું રાત નહીં રહેવું એવો બંદોબસ્ત કરાયો છે, અને તેમાં સ્ત્રીવાળા બિહુ પૂજા કરે છે.

નેપાળની અંદર એવા વિહારો અને બહીની ઘણી મોહોટી સંખ્યા છે ખાસ કાટમાંડુમાં લગભગ ૮૦, પાટણમાં ૧૦૦ કરતાં વધારે ને ભાનગામમાં આશરે ૧૦ દસ છે. કાટમાંડુમાં મુખ્ય વિહાર ઇતુમ બહાળ છે. નેપાળની ભાષામાં ઇતુમ કુવાને કહે છે. તેની પાસે એક કુવો છે માટે એ નામ પડેલું છે. પરંતુ તેનું ખરું નામ કાપોતિકમહાવિહાર છે. પણ લોકોની વધારે ભીડ આર્થ અવલોકિતેશ્વર અથવા જેને સાધારણ લોકો મહેન્દ્રનાથ કહે છે તેના વિહારમાં થાય છે. આ વિહારના મોકની વચ્ચે બે ગચ્છુરવાળું દેવળ છે તેના ઉપલા ગચ્છુરની આજુબાજુ લોકોએ એ દેવળને અર્પણ કાધેલા વાસણો, હથીઆરો, ઘર વખરીના સામાનો, જેવા કે રેંટીયા, ડાબલા, ઘાળી, વાટકા, ચરીસા, નાહાની પેટીઓ, સુપડાં, દાતરડાં, સાંખેલાં, ટોપ, ઝરી, ઇત્યાદિ યાદીને માટે લગાડી રાખેલાં છે.

દેવળની બાહરે ફરતા લાકડાના ડાબલાની અંદર ઉભો ખીસો નાંખી ફેરકણની પેઠે પેઠે શરે તેમ રાખેલા છે તેમાંના એક એક ડાબલામાં હબરો વાર મણિપદ્મય હું એ મંત્ર છાપી ને તેના કાગલો રાખેલા છે આ મંત્રને પઢશરીમહાવિદ્યા કહે છે. એનું એક વખન ઉચ્ચારણ કરવામાં મોટું પુન્ય માનેલું છે. આ દેવળની પરેકમા કરતાં લોકો એ દાબડાને હાય લગાડતા જાય છે, તેથી ફેરકણની પેઠે દાબડાઓ શરે છે. તેની સારું દાબડાની અંદરના મંત્રો પણ ફરે છે. એથી એટલી વાર મંત્ર બણવાનું ૨૧ થયું એમ માને છે.

આટલી જાતના મંત્રનાં ફેરફારને માન્યા હો છે, તિબેટના ખિમ્પુઓ આવી જાતનાં નાદામાં ફેરફારો દિવસ આખે હાથમાં લઈ ફેરવ્યા કરે છે.

દેવળને દરવાજે પૂર્વ બાજુ તરફ છે આનાં બાર અને બારશાખ સોને રસેલાં પીત્તળનાં પત્રનાં સુંદર નકશીદાર બનાવેલા છે. દરવાજાની ઉપર આશરે ૯ ફુટ લાંબી અને ૬ ફુટ ઉંચી ધાતુની વેલ બનાવી છે. તેમાં તથાગન અને લોકેશ્વરની મૂર્તિઓ બેસારેલી છે. તે સમજી સોનાથી રસેલું છે. દેવળની અંદર આશરે ૪ ફુટ ઉંચી આર્ષ અવલોકિતેશ્વર અથવા મચ્છેન્દ્રનાથની મૂર્તિ છે તેને રૂપાનું કવચ પેટરાવેલું છે અને સોના તથા રૂપાના ઘરેણાંઓથી આખી મૂર્તિ ઢાંકી દીધેલી છે. મૂર્તિ પાસે દિવસ રાત્રી ધીના દીવાઓ બળે છે. અને વખતે વખત તેની પૂજા થાય છે અને આરતી ઉતરે છે એ દેવળનો સમજો ખર્ચ તેને લોકોએ ખરીદ કરીને અર્પણુ પ્રીથેશી જમીનની ઉપજમાંથી આવે છે.

તેમ જ પાટણના સથળા વિહારોમાં મુખ્ય વિહાર દિરણ્યઘર્ણમહાવિહાર છે. આ વિહારની જગા સાંકડી છે, તેની અંદર કોઇ બિહુનું ધર નથી પણ વિહારની પછવાડે મોહોટો ચોક છે તેમાં બિહુઓનાં ધરો છે. દિરણ્યઘર્ણમહાવિહારની અંદરનું દેવળ બે ગજુરનું છે. તેનો દરવાજો પૂર્વમુખ છે તેની અંદર માણસના સ્વાભાવિક કદ કરતાં બમણા પ્રમાણની અક્ષોબ્ય મુદ્રાથી બેઠેલી તાંબાની શાક્યમુનિની સુંદર મૂર્તિ છે એ મૂર્તિ સુવર્ણથી રસેલી છે ને સોનાનાં ચક્રાં લગાડેલું રેશમી વસ્ત્ર, તેને જોડાડી રાખેલું છે. અને રૂપાનાં ને સોનાનાં ધરેણીથી લંકા રાખેલી છે. એ મુખ્ય મૂર્તિ શિવાય આગુઆગુ બીજી નાદાની ધાતુની મૂર્તિઓ છે.

દેવળના આગલા ચોકમાં ચાર ખુલ્લે ચાર લોકેશ્વરની ત્રાંખાની મૂર્તિ આશરે ૪ ફુટ ઉંચાઈની ઉભાડેલી છે આ મૂર્તિઓ ધણી ઉત્તમ કારીગરીથી બનાવેલી છે. એ જ ચોકના વાણિકાણમાં એક કોઠડીની અંદર બેઠેલા માણસના કદ જેવડી ત્રાંખાની વજ્રસ્તંભની મૂર્તિ છે અને બે બીજા લોકેશ્વરોની છે. એ કોઠડીની અંદરની ૩ મૂર્તિઓ, ચોરની અંદરની ૪ મૂર્તિઓ, અને દેવળની અંદરની મુખ્ય મૂર્તિ એ પ્રાચીન છે અને કહે છે કે તે કોઈ જગેથી લાવીને અંદર સ્થાપના કરીધી છે.

દેવળનો દરવાજો સોનેથી રસેલાં પીતલનાં પત્રાનો નકશીદાર છે એની બંને બાજુ એક એક લોકેશ્વર અને બિહુની ધાતુની મૂર્તિ લખાડેલી છે. દરવાજાની આગળ ૩ પગથીઆની સીકી છે. તેની બંને બાજુએ પીતલના મોઢોટા સિંહની ઉપર એસારેલી સિંહનાથ લોકેશ્વરની મૂર્તિ છે. ચોક્કની વચ્ચેવચ્ચ ધર્મધાતુ ચૈત્ય એક દેવળની આદર છે. સાંજ સવાર આરાતીની વખતે ઘણા લોકો એકઠા થાય છે. પૂજા, લોકેશ્વરનાં નિર્માણ ઇત્યાદિ આખા નેપાળમાં આ વિહારના બેઠકા ખીલે કાઠ કેડાણે નથી.

નેપાળની અંદરના સુખ્ય તથા શહેરોમાં ભાતગાઠિની અંદર બુદ્ધ ધર્મ હાલના વખતમાં કમ છે. આંહીના સુખ્ય વિહારો દીપંકર મહાવિહાર કહે છે. આની જગા ઘણી ડુંકા છે તેની અંદરનું દેવળ ધરના આકારનું છે. એ ધરના ખીખ માળ ઉપર કોટડીમાં મૂર્તિઓ રક્તવર્ણ દીપંકર તથાગતની મૂર્તિ છે તેને રૂપાનાં અને ચોડાં સોનાનાં ધરણાં પહેરાવેલાં છે. મૂર્તિના આકાર પ્યાનરથ તથા જરા નીચે મોંદું કરી ઉભી હોય તેવો છે.

હાલના ચાલતા વખતમાં એ ત્રણ શેઠરની અંદરના ત્રણ વિહારોને છોડી બાકીના વિહારોની ધણી પડતી હાલત છે તેના મુખ્ય દેવળની અંદરની મૂર્તિઓ ઉપર કચરો પડેલો હોય છે, ભીંતો જળાંઓથી ભરેલી હોય છે અને જમીને ઉંદરોએ ખોદી ખાડા કરેલા હોય છે. વિહારોને આપેલી ગુફી તેના થંચ ખાઇ જાય છે. તેથી માત્ર કોઇ સાંજને વખતે તેમાં ધૂપદીપા કરી આવે છે દેવળના આગલા ચોકમાં બિંદુઓ અને તેનાં બેરંછાકરાં મળમૂત્ર કરે છે અને એહું જુહું નાંખે છે. તેથી એવો તો વાસ મારે છે કે ખુશ્તે નાકે લાંબાનું પણ નથી. આવી રીતે અસંખ્યાળથી પડેલા દુટેલાને કોઇ જીર્ણોદ્ધાર પણ કરવું નથી કાટમાંડુના વિહારો કરતાં પાટણના વિહારો જરા સારી હાલતમાં છે. તેની અંદર ઘણું મેલું નથી અને કોઇને કોઇ પડેલાને સમરાવે છે.

જેવી રીતે દેવળની પડતી હાલત છે તે જ હાલત ધર્મપુસ્તકોની પણ છે. કેટલાક વિહારો અને બહીમાં મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકો પુજવાને રાખેલાં છે તેને ધાતુ અથવા લાકડાના નકશીદાર ડબ્બાઓમાં રાખેલાં છે. તે જુનાં અને સુંદર પુસ્તકો છે. તેમાંનાં કોઇ કોઇ લંજના અને જુજીએ નામની પ્રાચીન તરાની લિપિથી તાડપત્ર ઉપર શાહીથી લખેલાં છે. તે કોઇ કોઇ નીલા રંગેલા ટીબેટના કાગળો ઉપર સોનેરી અક્ષરોથી લખેલાં છે. આ પુસ્તકો માંહે ૬૦૦ વર્ષથી વધારે જુનું લખેલું મેં કોઇ જોયું નથી.

આ પુસ્તકોમાં લક્ષામગચતી એક લાખ વીશ હજારનું પૂર છે અને તેમાં અધ્યાત્મવિચાર અને કથાઓ લખેલી છે એ સૌથી મોહોડું પુસ્તક છે એની જુની પ્રતિ-હંમેસ બહી નામની કાટમાંડુના ઉત્તર ભાગમાં બહી છે તેમાં છે એ પુસ્તક સુંદર સોનાની શાહીથી નીલા કાગળ ઉપર રંજનાલિપિથી લખેલું છે. આ પ્રતિ ઉપર તેને લખવાનો સંવત છે તેથી આજથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષની જુની છે એમ માલુમ પડે છે. આ પુસ્તક લખાવનારને ૩. ૬૦૦૦ કરતાં વધારે રૂપૈયા ખર્ચ થયો હશે.

• બીજું પ્રજ્ઞાપારમિતા-એ આઠ હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ છે. તે લક્ષામગચતી નો સંક્ષેપગ્રંથ કહેવાય છે; (પણ વધારે પ્રાચીન છે એમ હું ધારું છું.) આ સર્વ પુસ્તકોમાં ઘણા મૂલ્ય છે આની પણ સોનેરી શાહીથી લખેલી કેટલીક પ્રતો મેં વિહારોમાં જોઇ તેમાં સૌથી ઉત્તમ અને જુની પાટણની અંદર હિરણ્યવર્ણ મહાવિહારમાં છે.

નેપાળની અંદર મુખ્ય ગ્રંથોમાં જુદાના ૯ વ્યાકરણને નામે ઓળખાતા નવ ગ્રંથ છે. તેમાં ઉપર લખેલો પ્રજ્ઞાપારમિતા મુખ્ય છે અને બાકીના ૮ નામો નીચે પરમાણુ:—

૧ ગણદ્વયદ્વ	૪ તથાગતગુહ્યકા	૭ સદ્ધર્મપુષ્પહરીક
૨ દશમૂર્તીશ્વર	૫ સમાધિરાજ	૮ લલિતવિસ્તર
૩ લંકાઘટાર	૬ સ્વર્ણપ્રમા	

આ ગ્રંથો માંહેલા કેટલાકની જુની પ્રતો પણ વિહારોની અંદર રાખેલી છે તથાપિ આખા નેપાળમાં કોઇ વિહારની અંદર સર્વ પુસ્તકોનો એક ટેકણો બંધાર નથી. વિહારોની અંદર જે જુજી પુસ્તકો રાખેલાં હોય છે તેને પણ વર્ષમાં એક બે વખત તહેવારોમાં બાહરે કાઢે છે તે વિના કોઇને અડકવા પણ દેતા નથી. તેમ એક પ્રતિજ્ઞાના જુની તરાહના અક્ષરો લોકો વાંચી પણ જાણતા નથી. નેપાળના બૌદ્ધ લોકો સાથે મુને સારી પેઢે પરિચય થવાથી સત્કારથી વિહારોમાં લઇ જઇ પુસ્તકો દેખાડતા હતા, અને તેઓ ન વાંચી શકે તેવાં પુસ્તકોની આખરે લખેલી મિતિ અને બીજી ખર્ચ મારી પાસેથી વંચાવી ધણા આશ્ચર્ય થતા,

ઉપયોગી છે. અને પાછલા વખતની બૌદ્ધ ઇમારતોની અંદર જે મૂર્તિઓ આદિ મળે છે તેની ઓળખાણ મારે પણ કામના છે.

એ પુસ્તકો સિવાય ૧૦ જુના લેખો મેળવ્યા. આ લેખોમાં સૌથી જુનો લેખ કાટ-માંડુ શહેરથી પૂર્વ બાજુ તરફ આશરે ૭ માઇલ દૂર ચાંચુ નારાયણ નામના વિષ્ણુના દેવળ-માંથી મળ્યો. આ દેવળ એક ઉંચી પર્વતની ધાર ઉપર છે તેની આજુ બાજુ ચોડી વસ્તી છે. દેવળ આશરે ૪૦ થી ૫૦ ફુટ ઉચું નેપાળી તરાહનું હતું થોડાં વર્ષો ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરી બાંધેલું છે. આ દેવળનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર થએલો છે. પરંતુ સર્વથી પ્રાચીન દેવળ કાળા પત્થરના સ્તંભોથી બાંધેલું હશે એ સ્તંભો હાલના દેવળની બેઠકમાં ચણેલા જોવામાં આવે છે. દેવળની અંદર નાહાની ધાતુમય ચાંચુ નારાયણની મૂર્તિ છે.

આ દેવળની સામે એક કાળા સ્તંભની ઉપર માણસના ખરા કદથી ચોડી મોટી ગરૂંડની મૂર્તિ હતી. આ સ્તંભના જોરથી મૂર્તિનો ભાર વધારે થવાથી કેટલાક વર્ષો બાદ એ સ્તંભ નીચે આશરે ૧૧ ફુટ ઉપરથી તુટી ગયો તેથી ગરૂંડની મૂર્તિ નીચે પડી તોપણ બચી ગઈ. એ પ્રાચીન સ્તંભની બેઠક અને તેના સ્તંભનો નીચેનો ભાગ દેવળની સામે અઘાપિ છે અને ગરૂંડની મૂર્તિ તેની બાજુએ ખેસારેલી છે. પાછળથી થોડાં વર્ષો ઉપર એક ચક્રપાણી નામના વૈદે દેવને ધાતુના મોટા શંખ, ચક્ર, ગદા ને પદ્મ બનાવીને અર્પણ કર્યાં. તે દેવળની બંને બાજુએ એક એક પત્થરનો સ્તંભ ઉભો કરી તે ઉપર બંને આસુધો રાખ્યાં તે વખત એક સ્તંભ નવો અને એક પ્રથમનો તુટેલો ત્યાંહાં પડેલો હતો તેને ઉભો કરાવેલો છે આ સ્તંભ ઉપર શુભ કાળના અક્ષરોથી લખેલો ત્રણ બાજુએ લેખ છે. પણ આ સ્તંભ ઉભો કરતી વખતે તેની બેઠકમાં એ લેખનો નીચેનો ભાગ દાખી દીધેલો છે તેમાં કેટલીક જાણવા જેવી બાબત દબાઈ ગઈ છે પરંતુ ઉપરના ભાગમાં ૧૦ પંક્તિઓ બાહર છે. તેની સંભાળથી નકલ કરી છે. આ લેખની અંદર ૩૮૭ સંવત્ છે તે ક્યો સંવત્ એ બાબત તકરાર છે.

એક બીજો લેખ કાટમાંડુ શહેરમાંથી મળ્યો તેમાં ૪૩૮ સંવત્ છે એ ઉપર લખેલા લેખની પછીનો છે. બીજા ૩ લેખો પણ કાટમાંડુમાંથી મળ્યા એ નેપાલી સંવત્સા બીજા સૈકાની લગભગમાં લખેલા છે. (તે સંવત્સનું આજ ૯૯૪ સુધી વર્ષ ચાલે છે.)

બીજા ૪ લેખો શ્રી પશુપતીશ્વરના દેવળની આજુબાજુથી મળ્યા. શ્રી પશુપતીશ્વરનું દેવળ શહેરથી પૂર્વ બાજુ તરફ આશરે ૨૧ માઇલ દૂર વાગમતી નદીને જમણે કિનારે છે દેવળથી પશ્ચિમ ભાગમાં દેવપાટણ નામે ગામ વસે છે. આ દેવળના ઘણા જીર્ણોદ્ધાર થયા છે હાલનું દેવળ પાકી તરાહનું ઘંટડીથી બાંધેલું છે તેને બે ગજુર છે. ગજુરોનાં છાપરાં સોનેથી રસેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાંથી છાંયેલાં છે. ગજુરને ટેકનારા સંપોઈ સુંદર મૂર્તિઓની નકશીવાળા લાકડાના બનાવેલા છે. આ દેવળની અંદર જવાને ચાર બાજુથી દરવાજા છે, તેની સાખાઓ અને ચાર રૂપાના પત્રાથી સુંદર ચિત્રદાર કાંધેલાં છે દેવળની વચ્ચે ગર્ભાગાર તેને પણ ૪ દરવાજા છે. તેની અંદર વચ્ચેવચ્ચે શ્રી પશુપતીશ્વર લિંગરૂપ છે. તેની ઉંચાઈ આશરે ૪ ફુટ છે અને લિંગમાં ચાર બાજુએ જ ચાર મોહોડાં અને બંને બુર્જ છે. જમણી બુર્જમાં કમડાં લીધેલું છે અને ડાબી અમ્બ આપે છે. એની કરતી જળાધારી બડી રૂપાના પત્રાંની છે અને ગર્ભાગારની જમીન ત્રાંબાનાં પત્રાંથી જડેલી છે, ગર્ભાગારની

બાહરના ખંડમાં ચોતરફ અર્વાચીન કાગમાં બનાવેલી ધાતુની બૌદ્ધ મૂર્તિઓ રાખેલી છે તે મૂર્તિ નેપાળીઓએ તીખેટ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી ત્યાંહાંથી હુટમાં આણેલી છે. એ સિવાય દેવને અર્પણ કીધેલી શુકીના દાનપત્રો લગાડેલાં છે. દેવળની બાહર ચોકમાં દક્ષિણ દરવાજાની સામેની બાજુએ મોટું ધાતુનું ત્રિશુળ જીભું કીધું છે. એ ત્રિશુળ વૃષ્ટેવ રાગનું કરાવેલું કહેવાય છે. પશ્ચિમ દરવાજાની સામે એક ગોળ ચોતરા ઉપર સુવર્ણથી રસેલાં ત્રાંબાનાં પત્રાંથી જડેલો નંદી છે તેની પછવાડે પંચકોણ મોહોટી શીલામાં લેખ કોતરેલો છે. તે આજથી આશરે સવા આઠસો વર્ષ ઉપર લખેલો છે. તેમાં નેપાળના સિંચવિ વંશની લાંબી વંશાવળી લખેલી છે. બીજે લેખ દેવળના અગ્નિકોણા ઉપર ચંડની મૂર્તિની પછવાડેના સ્તંભમાંથી મળ્યો. ત્રીજે લેખ વાગમતીને કિનારે ટુટી પડેલી પાટ ઉપરથી અને ચોથો લેખ દેવપાટણની અંદર બજારમાં ગણેશની ડેહેલીની બાજુએથી મળ્યો.

બીજે એક લેખ લલિતપત્તન જે કાટમાડુથી અગ્નિ કોણ ઉપર આશરે ૧૩ માઇલ દૂર છે તેના તંજા નામના મહેલમાંથી મળ્યો તે લગભગ ૯૦૦ વર્ષનો પ્રાચીન છે.

આ લેખોથી નેપાળના ઇતિહાસ ઉપર સાફ અજવાળું પડે છે હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોની પેઠે જ નેપાળના ઇતિહાસ બાબત અંધારું છે. ત્યાંહાંના લોકો પાસે વંશાવળી નામનો માહાટીયા ભાષામાં ગ્રંથ છે એમાં ઘણી ગપો ભરેલી છે અને વર્ષગણના અને બીજાવાતો પણ ચૂકાવાળા છે. એ વંશાવળીની દરેક પ્રતિ એક બીજીથી ઘણીખરી વાતમાં જુદી હોય છે એ કૅટલીક વંશાવળી મેળવીને ૨ વંશાવળીની નકલ કરાવી છે. તેની સસના મેળવવાને લેખોથી ઘણી મદદ મળશે.

એ સઘળા પ્રાચીન લેખોનું તે લેખો ઉપરથી જ એ અક્ષરાંતર ઉતારી લીધું છે અને હાલ તે લેખોની વસ્ત્ર ઉપર તેવડી જ નકલ કરવાને રોકાણો હું એ સિવાયના નેપાળમાં ચોતરફ જગે જગે ૪૦૦ વર્ષની આ તરફના લખેલા છે. તેમાંના જે ઉપયોગી દોકા તેનું અક્ષરાંતર લખી લીધું છે.

નેપાળના મહારાજાધિરાજના મહેલના હનુમાન દરવાજાની પાસે એક મોટા કાળા પથ્થરમાં ૧૪ જાતની લિપિથી જયપ્રતાપમલ્લ રાજ્યે લખાવેલો લેખ છે આની પણ નકલ કીધી છે. એ રાજ્યે સંસ્કૃત ભાષામાં સારી પેઠે અભ્યાસ કીધો હતો તે સંસ્કૃત કવિતા કરી સકતો હતો તેની કહેલી દેવોની સ્તુતિ પશુપતીશ્વર વજ્ર્યેગિની અને બીજા મુખ્ય દેવોમાં પથ્થર પર કોતરેલી છે. એ રાજનું સઘળા લેખોમાં કવીન્દ્રજયપ્રકાશમદનદેવ એ પરમાણે નામ લખેલું છે.

આંહીનું સઘળું કામ કરી રેવા આવ્યો હું અને લખવા આપેલા ગ્રંથો પણ ચોક્કા રોજમાં તૈયાર થશે તે પછી તા. ૨૩ મી નવેમ્બરને રોજ આંહીથી પાછો મારા કામ તરફ જવાને નીકળીશ તેમાં પ્રથમ ગયાજી તરફ જવાને ધાડું છું.

તા. ૧૪ નવેમ્બર સં. ૧૮૭૩
નેપાળ કાટમાંક

} આપના આશ્રીકિત અને વશવદ નમ્ર સેવક
લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની કુરનસ.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં અમદાવાદનાં વર્ણનો

(૩)

પિટર ડેલા વેલ્ડા (ઇ. સ. ૧૬૨૩ ની આગુખાવડ)

[સુનીલાલ પુ. ખારોટ]

માતરથી ઉપડ્યા બાર ગાઉ અંથવા ખીજાઓએ કહ્યું એમ ચૌદ ગાઉ મુસાફરી કરીને બપોરના આશરે અને અમદાવાદ પહોંચ્યા. મોટાં મોટાં પરાંવાળા એ હીક હીક મોટા શહેરમાં મેઠા એવાજ ખીજો મુકામ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી પડાવ કરવા માટે અને સીધા અંગ્રેજ વેપારીઓની કોઠીએ પહોંચ્યા. એમની સાથે ત્યાંજ ખાણું લીધા પછી રસ્તા પર પડતી તરજ સરાઇ નામના મુસાફરખાનાના એક મકાનમાં અને આડા થયા. એક મકાન કહેવાનું કારણ એ કે, એ સરાઇ અથવા અમદાવાદનાં અને હિંદુસ્તાનનાં ખીજાં મોટાં શહેરોમાંનાં મુસાફરખાનાંઓ ધરાવે અને તુર્કસ્તાનમાં હોય છે એમ અમદાવાદનાં અબ્દુલ્લાઓના મુકામ માટેનાં ચોતરફ અલગ અલગ અનેક વાસવાળાં મુસાફરખાનાં મોટા મહત્તા સ્વરૂપનાં એક અનેકાં મકાનો નથી. પરંતુ એ તો અબ્દુલ્લાઓને રહેવા માટે અને જેને ઘર રાખવું હોય એને માટે ખાસ અલગ રાખેલી શહેરની મોટી મોટી આખી પોળોની પોળો હોય છે; અને એમાં રહેલા જનમાલની સલામતી માટે રાતને વખતે એ પોળોને તાળાં દેવાય છે. અમદાવાદમાં થોડો વખત જ રહેવાનું હોવાથી મુસાફરીના ચાકને ન ગંજુકારતાં થોડા આરામ પછી એ જ સાજે નાના પ્રકારની બીજો ખરીદતા ખરીદતા અને બનદ અમદાવાદના રસ્તા જોવા ગયા. અમદાવાદના રસ્તા ફરસબંધી વગરના હોવાથી મને ઘણી નારાજ થઈ. કારણ ત્યાંના રસ્તાઓ મોટા, સુંદર અને સીધા હોવા છતાં જમીન ઘણી સુકી હોવાને લીધે એ એટલા બધા દડવાળા છે કે પેદલ ચાલવું લગભગ મોઢું રાખવા જેવું છે. પેદલ જતાં એ રસ્તાઓ પર પણ જમીનમાં ઉંડા ખુખી નાંધ છે અને ઘણા કચરાવાળા થાય છે. એ જ પ્રમાણે ધૂળને કારણે થોડા પર અંથવા બગીમાં જવું પણ હેરાનકર્તા છે. આટલા સારા અને મોટા શહેર માટે ખેરખેર આ મોટી નામોશી છે. અમદાવાદમાં ગુલાબ, મેગરો અને ખીજાં જાતનાં ફૂલો તથા આપણા દેશમાં બિનાળામાં થાય છે એવાં નાના પ્રકારનાં ફૂલો મેં જોયાં. એના ઉપરથી મેં કહ્યું કે અને ફરી કઈક જાતમાં થઈને પસાર થતા હતા; અને જરા સમશિતોળ્ય કટિબંધમાં પણ ફરી દાખલ થયા હતા. માફ ઉન્નતોશમાપક્યત્રં (એસ્ટ્રોલેબ) હું સુરતમાં મારાં ખીજા માલ સાથે સુંકી આવેલો હોવાથી મારી આ શકાતો હું નિકાલ કરી શક્યો નહિ. ત્યાર પછીનો મંગળવાર જે અમારે કારનીવલનો દિવસ હતો તેની સવારે શહેરમાં ફરતાં ફરતાં મેં એક સીધો,

*કારનીવલ એ રોમન કેથોલિક પંથના ખ્રિસ્તીઓના એક ધર્મોત્સવ છે. -ચુ. પુ. બા.

લાંબો, નાના પ્રકારના માલની દુકાનોથી ભરપુર ઘણો પહોળો અને સુંદર રસ્તો જોયો. પીળાં ઘણાં બજારોથી નોખુ પાડવા માટે એને બાજારે કેલો અર્થાત્ બાજારે કેલો અર્થાત્ મોટું બજાર કહેવામાં આવે છે. એની મધ્યમાં રસ્તા પર આડી મોટું બજાર લગભગ રોમની દ્વાયમ્ફલ કમાનોના જેવી ત્રણ કમાનોવાળી પુલ જેવી ધમારત આવી રહેલી છે. આ પુલથી ધણે દૂર આ જ રસ્તાની મધ્યમાં એક મોટો કુવો છે જેની ચોતરફ જમીનથી જરા ઉંચો એક ચોતરો બાંધેલો છે. એ કુવાના પાણીનો આખા શહેરમાં ધણો વપરાય છે. એથી કરીને હરહમેશ ત્યાં પાણી બરતારાઓનું એક મોટું ટાણું હોય છે. આગળ બજારને છેડે જતાં રસ્તાની સામે આવી રહેલા બે ખુણસુરત યુરને વચ્ચે અનેક રીતે શણગારવાલા મોટા દરવાજે એમે પહોંચ્યા. એ દરવાજાને એક નાના ગઢનો દરવાજા છે જે ફારસી શબ્દ કેતને નામે ઓળખાય છે. મોગલોના રાજ્યમાં હિંદમાં ફારસી ભાષા વધારે વપરાય છે. એથી કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ મોગલ બાદશાહો મૂળ તાતારો હોવાથી તથા જ્યાં ફારસી એ જ માતૃભાષા છે એવા સમરકન્દના વતની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદુસ્તાનમાં પણ એઓ પોતાની માતૃભાષા જ રાખી રહેવા ચાહે છે; દુકમાં મોગલોની દરબારી ભાષા જ ફારસી છે. અને એ જ તમામ જાહેર લખાણોમાં વપરાય છે અને વધારેમાં વધારે બોલાય છે. આ ગઢના દરવાજા પાસે રસ્તાના ચોક્કમાં જમીનથી કેટલાંક ઉંચાં પત્થરની સુંદર બાંધણીવાળાં બે પત્થરનાં વ્યાસપીઠો છે જ્યાંથી બાદશાહના ઢંઢેરા જ્યારે જાહેર કરવાના હોય છે ત્યારે જાહેરમાં ઢંઢેરા વાંચવાનાં બે વાંચી સંભળાવવાનો રિવાજ છે. ત્યાંથી જમણાહાથ પર વળનાં એક સુંદર વ્યાસપીઠો પીળા મોટા સુંદર દરવાજા આવે છે. તે પસાર કરી એક સુંદર રસ્તે ચક્રને અમે રાજમહેલ આગળ આવ્યા; કારણ, ખાસ નિયમાનુસાર જે ચાર શહેરોમાં બહા મોગલના મહેલો અને દરબારો છે તેમાંનું એક અમદાવાદ છે. અને એથી કરીને કેટલીક વાર બાદશાહ ત્યાં રહેવા આવે છે. આ મહેલને ફરતે સફેદ અને સફાઈદાર દિવાલોથી વાળી લીધેલો એક મોટો ચોરસ શાહી મહેલ ચોક્ક છે. ધરાનના બજારચોકોમાં હોય છે એમ એની મધ્યમાં તીરઅંદાજ માટે એક ઉંચો ચાંબલો રોપેલો છે. ચોક્કમાં પેસતાં ડાબી બાજુએ એક નાની અને નીચી ધમારત છે તે રાજમહેલ છે. એ અંદરથી કેવી છે એ હું જાણતો નથી; કારણ હું એની અંદર પેડો નહોતો. પરંતુ બહારથી એનો દેખાવ નીચે પ્રમાણે છે. બાદશાહની બારીઓની તળે જરા ફરસજીવીવાળી અને રંગિત લકડથી વાળી લીધેલી એક ઉંચી ચોખંડી જગા છે. બાદશાહ ત્યાં હોય છે ત્યારે એમાં કેટલાક લરકરી અમલદારો કબા રહે છે. ત્યાં એમને મનસુખદાર કહે છે. એમનો હોદ્દો બરાબર આપણા કનહોના જેટલો જ હોય છે. એમની સરદારી તળે એક હજારથી વધારે થોડા હોતા નથી. એમાં ય અધા મનસુખદારો સરખા નથી. કેટલાકના હાથ તળે થોડા, તો કેટલાકના હાથ તળે વધારે થોડેટવાર હોય છે. આ મનસુખદારોના આંતરામાં બાદશાહના અજ્ઞાનોની નીચે બે નકરીદાર કોતરણીવાળાં ધણા મોટા નદિ એવા સાક્ષાત્ એમના કુરતી રંગે રંગાયલાં બે હાથીનાં પુતળાં કિમાં કર્યા છે. શાહી મહેલની સામે પશ્ચિમ આવા પ્રકારના (પરંતુ) ગૌરવહીન પીળા શણગારો છે. કેટલાકોએ કહ્યું કે થોડાં જ કાળ

પહેલાં ઉપર્યુક્ત એક ઝરખામાં જાહેર દર્શન માટે કુમારકા મેરીની મૂર્તિ ઉભી કરેલી હતી. એ મૂર્તિ શાહ સલીમ જે લોકોના કહેવા પ્રમાણે એનો ભક્ત હતો તેણે ત્યાં સ્થાપી હતી. આપણા પાદરીઓ જે એને ખ્રિસ્તી બનાવવાની ઇચ્છાથી એના દરખારમાં વારંવાર જાય છે એમાંના કોઇએ એ એને આપી હતી, પરંતુ અત્યારે એ મૂર્તિ ત્યાં નહોતી. સંભવ છે કે ખ્રિસ્તિઓના દુશ્મન કહેવાતા એના દિકરા સુલતાન ખુર્દમે ગુજરાતના એ ભાગે પર અધિકાર મળતાં એ મૂર્તિને ત્યાંથી ખસેડી નાંખી હોય. મનસુખદારી કરતાં ચડતા દરજ્જાના સરકરી અમલદારો જેવા કે ખાન અને એ જ દરજ્જાના ખીજાઓનું સ્થાન શાહી ઝરખામાં યા એની પાસેના ઝોરડાઓમાં હોય છે. ઉતરતા દરજ્જાના સૈનિકો એટલે કે જે નણુ ઘોડાના જ ધણી હોય એવાઓ કોટમાં ઉપર્યુક્ત આંતરાની પહાર નીચે જમીન પર ઉભા રહે છે. આંગણા સામે એક ખીજું મકાન છે જેની આગળ પથ્થુ વઢો કરી લીધેલો છે. પરંતુ એની શોભા ઓછી છે. એ જગ્યાએ પોતાના સર્વ સંસ્કારો સહિત પાદશાહના અંગરક્ષકો ઉભા રહે છે. હું માનું છું કે પાદશાહ ગમે તે જગ્યામાં વાગમે તે શહેરમાં હોય પરંતુ મોગલ દરખારમાં સર્વ સ્થળે આ જ ક્રમ સચવાય છે. આ યોદ્ધા ડાખા હાથ પર જરૂરી દસ્તર (ખાનાં) માટેનાં વળી ખીજાં મકાનો છે. પરંતુ તે આટલાં સારાં બંધાયેલાં કે સફાઇવાળાં (polished) નથી. રાજમહેલમાંનું જોવાય એટલું જોષ્ટ રજા એટલે અને જે રસ્તેથી આવ્યા હતા એના એ જ રસ્તે ચઢને મોટા બજારના રસ્તા પર

શિવાલય

પાછા આવ્યા. ત્યાંથી અમે મહાદેવનું એક પ્રખ્યાત દેવાલય જોવા ગયા, જ્યાં હરહરેશ લોકોનું મોટું ટોળું હોય છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ હંમેશાં માણસોથી ચિકાર હોય છે અને તે શિવાલયમાં જનારા આવનારાઓથી જ માત્ર નહિ પરંતુ રસ્તે પસાર થનારાઓ પાસેથી દાન મેળવવા ઉભા રહેલા સિખારીઓથી પણ ભરેલો હોય છે. શિવાલયનું મકાન નાનું છે. અંદર પેસવાનો માર્ગ સાંકડો અને ઘણો નીચો, લગભગ ભોંયતળીઆનો છે. તમને એનું લાગે કે જાણે દેવાલયમાં જતા નથી પણ ભોંયરામાં ઉતરો છે. આને લીધે ત્યાં સદાસર્વદા જળરી બીડ રહે છે. ઉંચે કેટલાય ઘંટ ટાંગેલા છે. પૂજન કરવા આવનારા બધા માણસો એમને ધડીએ ધડીએ અને પળે પળે વગાડી મોટી ગરબડ મચાવે છે. મંદિરમાં ઘણા નાગાપુગા જોગીઓ એક કપડાથી

જોગીઓ

પોતાની ગુહોન્દ્રિય જ ઢાંકાને (અને તે પણ બરાબર નહિ) સતત ઉભા રહે છે. એ લોકો લાંબા અવ્યવસ્થિત વાળ રાખે છે અને કેસર, સુખડ અને પોતાના બહેમી કર્મકાંડને અનુસરતા ખીજા રંગોથી પોતાનાં કપાળ રંગે છે. એમનું બાકીનું શરીર કોઇ પણ રંગના છાંટા વગરનું વા ડાઘાપુધી વગરનું સ્વચ્છ અને સુવાળુ હોય છે. આ સ્વચ્છતાનો ઉદ્દેશ્ય હું એટલા માટે કહું છું કે ખીજા જોગીઓ જેમનાં શરીરો આખે અંગે રંગ અને રાખોડીથી ચોળાયેલાં હોય છે અને જેમનું વર્ણન હું આગળ કરીશ એમનાથી આ જોગીઓ જુદા સમજાય. નિઃશંક આ લોકો દુનિયામાં એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયેલા પ્રાચીન હિંદી દિગંબરો (Gymnosophists) છે. હુંકમાં મહાન સિકંદરે જે નાગા કરતા વાદીઓ (sophists) સાથે મસલત કરવા ઓનિફિકાઇટસને મોકલ્યો હતો એમ ઓનિફિકાઇટસની પોતાની સાક્ષીથી રટ્ટો વર્ણવે છે અને જે લોકો કેટ સંહન કરવામાં ઘણી ધીરજ રાખતા તે આ જ લોકો. આમાંના

ધણા મંદિરમાં મૂર્તિઓની નજીક જ ઉભા હતા. મૂર્તિઓ મંદિરના છેક અંતભાગમાં મુકાયેલી હતી અને એમની આગળ ધણા દીપકો અને દીવાઓ બળતા હતા. મૂર્તિઓ તરીકે નાનાં હલનિશાનના જેવા જરાક લાંબા બે પથરા હતા. અને મૂર્તિઓ તે એમના સ્વાભાવિક રંગથી રંગાયેલા હતા. એમની જમણી બાજુ પર એક પથરની આકૃતિ હતી અને ડાબી પર બે આકાર - પ્રમાણે મહાદેવની મૂર્તિ એ લોકો બનાવે છે એવા આકારનો નાનો પથરનો ચાંભોલો હતો. અને આ બધાની આગળ એ મહાદેવની એવી બીજી સ્ફટિકની આકૃતિ હતી. એની ઉપર દૂધ, તેલ, ચોખા અને એવી નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ચડાવાતી. મહદંતીય જોગી દર્શન કરવા આવેલાઓમાંના દરેકને મૂર્તિઓ ઉપર તથા બાજુબાજુ વેરેલાં પુષ્પોમાંથી કેટલાંક આપે છે; અને એના બદલામાં લોકો એને દાનમાં સારી સારી રકમો આપે છે. આ મંદિરમાંથી બહાર નીકળીને અને શહેરના કોટની દિવાલ બે બાજુમાં નજીકમાં જ સાબરમતી છે તેના પર ચડીને અમે એ ઉંચાઇએ રહે રહે સાબરમતી નામથી જોળખાતી નદી જોઈ. એ બાજુ પર નદી કોટને અડીને વહે છે એના કિનારા ઉપર વધારે આકરી છંદગી ચુમરતા ધણા જોગીઓ નર્મ તડકામાં ઉભા હતા. આ જોગીઓ ઉપર વર્ણવા પ્રમાણે કેવળ નાગાપુગા ફરે છે સાબરમતીના એટલું જ નહિ પરંતુ આ તો એ ઉપરાંત પોતાના આખા શરીરે કિનારા પર ઠીંકતરે રાખ છોટે છે અને અમુક પથરનો સુતાની જેમ જુકો બનાવીને જીવન ગાળતા ઉપજવેલો કાળાશ પડતો ઘોળો પદાર્થ મ્હોડે ચોળે છે. એમની જોગીઓ દાદીઓ અને વાળ લાંબા અણકાતરેલા, અને કંઈ ઢંગધડા વગરના ચુંચવાયલા હોય છે. ઘણી વાર ચિતરાયલા શરીરવાળા હોઇને અંચવા 'ખરું પુછે! તો નાના પ્રકારના રંગો વડે અને બીહામણી આકૃતિઓવડે ખંડાયેલા (tattered) હોઇને એ લોકો આપણા પ્રહસનોમાં આવે છે એવા પિશાચોના ઝુંડ જેવા દેખાય છે. એઓ પોતાના શરીર પર છાંટવામાં જે રાખોડી વાપરે છે તે બજેલાં મડાંની હોય છે. આમ કરવામાં એમનો હેતુ નિરંતર મૃત્યુનું ભાન રાખવાનો છે. આ લોકોનો જે આગેવાન હોય છે તે પોતાના હાથમાં એક મોટો ભભકભર્યો (extravagant) 'જુડો' ઝાંલે છે અને મહુને દોરે છે. એની આગળે ઝુંડમાંના સર્વ જોગીઓ ધાર્મિક રીતે અધીન થાય છે. આવા પોતાના આગેવાન સાથે આ લોકોનું એક મોડું ઝુંડ નદીની બાજુ પર એમના રિવાજ પ્રમાણે કુંડાળું વળીને ખેડું હતું. ચોગાનમાં લોકો ધણા હતા. કેટલાક શરવા અને બીજા ન્હાવાં આવ્યા હતા. કારણ મૂર્તિપૂજક (pujari) હિંદુઓને નદીઓ વિષે મહા પૂજ્યસુદ્ધિ હોય છે અને એમાં સ્નાન કરવા વિષે પણ એમના વ્હેમ જોણ નથી. એ જ ઢંગાએથી એ એક નાનકડું મંદિર જોયું. એ મહાદેવની બે મૂર્તિઓ પર મહાદેવની બે ચણાયેલું હતું. મૂર્તિઓ ઉભી નહોતી પરંતુ જમીન પર આડી પડેલી મૂર્તિઓ પર હતી અને પ્રતિચ્છાયા (bass relief) ની શૈલીએ કોતરી કઠાયેલી

મુસાફરે આ લોકોને જાતે રાખ ચોળતાં નહિ જોયાં હોય, એથી કરીને જ કદાચ એ દરેક વખતે 'રાખ છોટે છે' (Sprinkle ashes) એવો જ સાબર-પ્રયોગ વાપરે છે.

સ્વાધ્યાય.

જૈનદર્શન અનુવાદક: પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ. પ્રકાશક: મનસુખલાલ રવજીભાઈ.
મહેતા. પા. ૧૨૦ + ૧૮૯. કિં. રૂ. ૨-૦-૦.

આ ગ્રંથ હરિભદ્રસરિના ગણુતા પદ્ધર્શન સમુચ્ચયમાંના જૈનદર્શનનો અનુવાદ છે. અનુવાદ કેવળ મૂળનો નથી, તેના ઉપરની ગુણુરત્નસરિની દીકાનો પણ તેમાં સમાવેશ કરેલો છે. દીકામાં ચર્ચેલા સિદ્ધાન્તોને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે ટેકાણે ટેકાણે તે સંવાદના રૂપમાં આપેલો છે. જૈનદર્શનની પ્રામાણિક માહિતી મેળવવા માટે ગ્રંથનો આ ભાગ ધર્મોના અભ્યાસકોને ઘણો ઉપયોગી માલુમ પડશે એવી અમારી ખાતરી છે. મૂળ ગ્રંથ આખો પરિશિષ્ટ ૫ માં આપેલો છે.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં એક લાંબી પ્રસ્તાવના આપેલી છે. મુખ્ય ભાગની ઉપયોગિતાની અમે જેટલી ખાતરી આપી શકીએ છીએ તેટલી આ પ્રસ્તાવના વિષે ન આપી શકીએ. સૌથી પ્રથમ તો અમને એમ લાગે છે કે આ ૧૧૩ ની પ્રસ્તાવનાનો લગભગ ૫૦ પાનામાં સમાવેશ કરી શકાત. ખીજું તૈની શૈલી શાસ્ત્રીય ગ્રંથને યોગ્ય જણાતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે જે ભાગમાં હરિભદ્રસરિનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તે વાંચતાં જણાઈ આવશે કે લેખકે નવલકથા બનાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે; તે પ્રકત સાંપ્રદાયિકોની દૃષ્ટિનાં રુચે એવો છે. આખી પ્રસ્તાવના એવી છે એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી. એમાં ખીજા ઘણા ઉપયોગી વિષયો ચરચાયા છે. એની શૈલી વધારે અર્થસ્પર્શી અને સરળ હોત તો વધારે ઉચિત દેખાત એટલું જ અમને લાગે છે. પદ્ધર્શનના કર્તવ્યની અને હરિભદ્રના સમયના ચર્ચાનાં પહેલાં ચૌદ પાનાં ખાસ ધ્યાનથી વાંચવા જેવાં છે. એ જ રીતે 'ગ્રંથપ્રવેશ અને દર્શનોનો પરસ્પર સમન્વય' (પા. ૬૩ થી) નો વિભાગ પણ ઘણો ઉપયોગી છે—જે કે પંડિતજીએ જે રીતે સમન્વય કર્યો છે તે કદાચિત્ શ્રીલક્ષ્મીના અભ્યાસીઓને ન રુચે; છતાં એમાં જે દૃષ્ટિ છે તે આજના કર્મપ્રધાન જમાનાને અનુકૂળ છે તે અમારે જણાવવું જોઈએ. પા. ૬૩-૮૧ માં પ્રત્યેક દર્શનની ટુંકામાં જે માહિતી આપી છે તે પદ્ધર્શનના વિદ્યાર્થીઓને ઘણી ઉપયોગી નીવડશે.

૫. બેચરદાસ પ્રાકૃત ભાષાના અને જૈન આંગમેના નિષ્ણાત પંડિત છે. તેમની પાસેથી મૂળ આગમો ઉપરથી તૈયાર કરેલા જૈનધર્મના સ્વરૂપની અને ઇતિહાસની આશા રાખીએ તો તે વધારે પડતું ન જણાય. એમના જેવા પંડિતને તે દુર્લભ નથી. આ ગ્રંથની વિકાનો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ કદર કરશે એવી આશા છે.

અંનાદસ ઓદ્ધી ભાંડરકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ. વાં. ૪. ભા. ૨ માં પ્રતિરૂપે ડૉ. વી. એસ. સુકથંકરની 'ભાસનાં અધ્યયનો' (Studies in Bhasa) ની લેખમાલાનો ચોથો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખમાં ભાસના નામથી પ્રસિદ્ધ ચએલા ગ્રંથો એકકર્તૃક છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો છે. તે માટે શ્લોકો, પદો, ગદ્યા લાંબા પ્રકારો, ટુંકા પ્રકારો, ઇત્યાદિનું સામ્યવૈયમ્ય બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રત્યેક નાટકમાં બીજા નાટકોને મળતું શું શું છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મૂળ રોમન લિપિમાં લખ્યું છે તેનો અંહી દેવનાગરીમાં ઉતારો કર્યું છે.

*ક આખા શ્લોકો

૧. 'ઈમાં સાગરપર્યન્તાં હિમવદ્વિન્ધ્યકુણ્ડલામ્ ।

મહીમેકાતપત્રાદ્કાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

સ્વમ. ૬. ૧૯; વાલ. ૧. ૨૦; દૂતવા. ૧. ૫૬

૨. મવન્ત્વરજસો ગાવઃ પરચક્રં પ્રશામ્યતુ ॥

ઈમામપિ મહીં કૃત્સ્નાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ ॥

પ્રતિજ્ઞા. ૪. ૨૬; અવિ. ૬. ૨૨; અભિ. ૬. ૩૫

૩. લિમ્પતીવ તમોડદ્ગાનિ વર્પતીવાજ્ઞનં નમઃ ।

અસત્પુરુષેવેવ દૃષ્ટિર્નિષ્ફલતાં ગતા ॥

વાલ. ૧. ૧૫; ચારુ. ૧. ૧૯

૪. વક્ષઃ પ્રસારય કવાટપુટપ્રમાણમ્

આલિદ્ગ માં સુવિપુલેન મુજદ્વયેન

ઉન્નામયાગ્નમિદં શરાદિન્દુકલ્પમ્

પ્રહ્લાદય વ્યસનદગ્ધમિદં શરીરમ્ ॥

પ્રતિમા. ૪. ૧૬; ૭. ૭

૫. રવ શ્લોકોના આખા પાદ

૬. 'ઈમાં સાગરપર્યન્તામ્—સ્વમ. ૬. ૧૯; વાલ. ૧. ૨૦; દૂતવા. ૧. ૫૬. સરખાવો

ચતુસ્સાગરપર્યન્તામ્—વાલ ૪. ૧૦; (જુઓ. ૧)

૭. 'ઈમામપિ મહીં કૃત્સ્નાં રાજસિંહઃ પ્રશાસ્તુ નઃ—પ્રતિજ્ઞા. ૪. ૨૬; પદ્મ. ૩. ૨૬;

અવિ. ૬. ૨૨; અભિ. ૬. ૩૫. (જુઓ ૨ અને ૧૭)

* એ સંખ્યાઓ હોય ત્યાં બાળબોધ નાટકના અંદની સંખ્યા સૂચવે છે અને ગૂજરાતી સંખ્યા શ્લોકોને સૂચવે છે. એકલા ગૂજરાતી આંકડા-બીજી રીતે ઉલ્લેખ સમજવાની સૂચના ન હોય ત્યાં-આવૃત્તિના પાનાને સૂચવે છે, સ્વ. વા. ની બીજી આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

७ कथं तिष्ठति यांस्त्विति—पञ्च. २. ५८; प्रतिमा. ४. ५; (पाठान्तर तिष्ठति न ऋक्षे तिष्ठतु)

८ किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे—स्वप्न. ६. ४; १५; अमि. ४. ७.

९ गदापातकचग्रहे—ऊरु. श्लो. ४१, ६२.

१० चन्द्रलेखेव शोभते—दूतवा. श्लो. ७; चारु. १. २७; सरभावा. विद्युलेखेव शोभते—अमि. २. ७; (शुभो. १२०)

११ त्वं पाण्डवानां कुरु संविभागम्—पञ्च. १. ३१, ४७

१२ धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता—प्रतिज्ञा. २. ७; अमि. ६. २३

१३ नृपा भीष्मादयो भग्नाः—पञ्च. २. ४१, ६१.

१४ भारतनां कुले जातः—स्वप्न. ६. १६; प्रतिज्ञा. ४. १८

१५ मणिविरचितमौलिश्चास्तान्नायताक्षः ।....मत्तमातङ्गालीलः—अमि. २. ६; ४. १५

१६ यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा—अमि. ३. २२; प्रतिमा. १. २०

१७ राजसिंहः प्रशास्तु नः—स्वप्न. ६. १६; प्रतिज्ञा. ४. २६; पञ्च. ३. २६; अवि. ६. २२; बाल ९. २०; दूतवा. श्लो. ५६; अमि. ६. ३५. सरभावा. भूमिमैकः प्रशास्तु नः—कर्ण. श्लो. २५. अने राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा ७. १५; (शुभो. १ अने २)

१८ शत्रुपक्षमुपाश्रित्य—अमि. ३. २४; २५; (पाठान्तर उपाश्रित्य न ऋक्षे उपाश्रितम्)

१९ संभ्रमोत्फुल्ललोचना—दूतवा. श्लो. ७; चारु. ४. ३

गं लांया गंध इक्ष्वाओ

२० अतिपाति कार्यमिदम् । शीघ्रं निवेद्यताम्—पञ्च. २४ अमि. २७ (निवेद्यताम् इरी आवे ७.)

२१ अयमक्रमः ।....अथ कः क्रमः—पञ्च ७; प्रतिमा. ३५

२२ आपस्तावत् ।....यदाज्ञापयंति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)....इमा आपः—पञ्च. १०; ४३; अमि. ११; प्रतिमा. ३८; सरभावा. मध्यम २०; प्रतिमा. ६७. (शुभो. २८ अने ४४)

२३ एवमाग्निश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग पश्यामि । (नेपथ्ये)—स्वप्न. पञ्च. बाल. मध्यम. दूतवा. दूतप.

કર્ણ. ઊરુ અને અભિન્ની પ્રસ્તાવનાઓમાં; અને પાકી રહેલા પ્રતિજ્ઞા. અવિ. પ્રતિમા.
માં નટી ને દાખલ કરી છે.

૨૪ કદાચિદનૃતં નોક્તપૂર્વમ્ । રાજા-આ ! અસ્ત્યેતત્-પદ્મ. ૩૦; સરખાવો, પ્રતિજ્ઞા.
૩૨ (પાઠાન્તર ન....અનૃતમભિહિતપૂર્વમ્) સરખાવો, અનૃતં નામિહિતપૂર્વમ્ ।—
વાલ. ૨૭

૨૫ કિં એદં ।....એદં એદં । એદં એદં ।....મળાદુ મળાદુ અચ્યો મળાદુ-સ્વમ્ ૫૦;
સરખાવો, કિં એદં ।....એદં ।....મળાદુ મળાદુ અચ્યો મળાદુ-પ્રતિજ્ઞા. ૧૭

૨૬ કિં ગૂહસે । મમ સ્વલુ પ્રાણૈઃ શાપિતઃ સ્યાઃ । યદિ સત્યં ન મ્રૂયાઃ-અભિ. ૩૭;
સરખાવો, કિં ગૂહસે । સ્વર્ગ ગતેન મહારાજપાદમૂલેન શાપિતઃ સ્યાઃ । યદિ સત્યં
ન મ્રૂયાઃ-પ્રતિમા. ૯૫

૨૭ કિં તે ભૂયઃ પ્રિયમુપચરામિ ।....યદિ મે મળવાન્ પ્રસન્નઃ કિમતઃ પરમિચ્છામિ-
અવિ. ૧૧૦; અને (પાઠાન્તર સાથે) પ્રતિજ્ઞા. ૭૩; દૂતવા. ૪૮; અભિ. ૭૫
પગેરમાં સરખાવો વાલ ૬૭ (જેમાં પ્રશ્નનો જવાબ પદ્યમાં છે.)

૨૮ કુતઃ સ્વલ્વાપઃ ।....આપસ્તાવત્ । હન્ત સ્વતિ । (આચમ્ય....)-મધ્યમ. ૨૦.
દૂતવા. ૪૩ (જુઓ ૨૨, ૪૪)

૨૯ ગચ્છ । મૂયો જ્ઞાયતાં વૃષાન્તઃ-પદ્મ. ૩૦; ૩૧ વાલ. ૫૮; અભિ. ૩૦; ૫૯.

૩૦ જયતુ સ્વામી । જયતુ મદ્રમુલઃ । જયતુ મહારાજઃ । જયતુ રાવણાન્તકઃ-અભિ.
૭૩; સરખાવો પ્રતિમા. ૧૧૩ (પાઠાન્તર જુદા ક્રમમાં)

૩૧ (તતઃ પ્રવિશતિ....) ક ઇહ મોઃ કાઞ્ચનતોરણદ્વારમશૂન્યં કુરુતે । (પ્રવિશ્ય)
પ્રતીહારી-અચ્ય અહં વિજ્ઞા । કિં કરીઅદુ ।....નિવેદ્યતામ્ નિવેદ્યતામ્-સ્વમ્. ૬૯
(પ્રત. ખ) અભિ. ૨૬; પ્રતિમા. ૯૦ સરખાવો વળી અભિ. ૫૨

૩૨ પરિત્યજન્તીવ માં પ્રાણાઃ । ઇમા ગઙ્ગાપ્રમૃતયો મહાનદ્યઃ । એતા ઉર્વશ્યાદયોઽપ્સરસો
મામમિગતાઃ । એપ સહસ્રહંસપ્રયુક્તો વીરવાહી વિમાનઃ કાલેન પ્રેપિતો માં નેતુમાગતઃ ।
મથલુ । અયમયમાગચ્છામિ । (સ્વર્ગ ગતઃ)-અભિ. ૧૨; (પ્રત. ક) સરખાવો
મૃત્યુ અભિમુખ રાજાની ઉક્તિ ઊરુભંગમાં ૧૧૪.

૩૩ પ્રવિશ ત્વમમ્યન્તરમ્....ન સ્વલુ ન સ્વલુ પ્રવેદ્યમ્-સ્વમ્. ૮૩. પદ્મ. ૪૨.

૩૪ સીતા-સહો સિ । રાવણઃ-હહહ । અહો પતિવ્રત્યાસ્તેજઃ-અભિ. ૨૦; પ્રતિમા.
૯૬. (૩૨. અભિનય મૂચનાના વધારા સાથે).

३५ ही ही पुट्टु णच्चिदं । पुट्टु गाइदं । जाव अहं पि णच्चेमि-पञ्च. २२; सरभावे वाल.
 ४२ (३२. ही ही पुट्टु ईदं [गाइदं?]) । पुट्टु णच्चिदं । जाव (इत्यादि) अन्नेभां
 वृद्धगोपालक पात्र भोक्षे छ.

घ दुंका गध इक्षरा

- ३६ अण्णं च (दाणि) अच्छरि [ई] अं-प्रतिज्ञा. १४; चारु. ७, ४६; अने अण्णं
 च इदं अच्छळिअं-वाल. ३६; तेवा न शीते, एकं पि तर्हि अच्छरिअं-अवि. २०.
 ३७ अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितं-स्वप्न. ७८; पञ्च. ४६.
 ३८ अहो अ (क्) अरुणा (क्) खु इस्सरा-स्वप्न. २७, ६२; अभि. २३.
 ३९ अहो बलवांश्चायमन्धकारः । संप्रति हि-वाल. ७; चारु. १७.
 ४० अहो परिजणस्स पमादो-स्वप्न. ६३; अवि. ५४.
 ४१ अहो हास्यमभिधानं-प्रतिज्ञा. ६७, ७१; पञ्च. ४८ दूतय. ६६.
 ४२ अळं दाणि भवं अदिमत्तं संतप्पिअ-स्वप्न. ७२; चारु. ८ (३२. संत्ताप्पिअ ने णक्षे संत-
 प्पिटुं); सरभावे मा दाणीं भट्ठा अदिमत्तं संतप्पिटुं-स्वप्न. ७७ अने अळं अदिमत्तं
 संदावेन-अवि. ६३.
 ४३ आः कस्य महाराजः-पञ्च. ३६; वाल. ६१.
 ४४ आपस्तावत्-प्रतिज्ञा. २१; पञ्च. १०, ४३; मध्यम. २०; दूतवा. ४३; अभि.
 ११; प्रतिमा. ३८; ६७ (पुत्रो २२, २८)
 ४५ आश्रमपदद्वारमात्रमपि संभावयिष्यामः-मध्यम. २५; प्रतिमा. ७३; (छत्रा
 शब्दभां ईरक्षार साये)
 ४६ उत्सरह (उत्सरह) अय्या उत्सरह-स्वप्न. १, २, ३; प्रतिज्ञा. ६३; ६५;
 ऊरु. ६६.
 ४७ एते स्मो भोः । एते स्मः-ऊरु ८८; अभि. ६२.
 ४८ एवमेव (प्रा० एवं विअ), क्षान्तां हरेक्षु-स्वप्न. ५१, प्रतिज्ञा. १७, ७१;
 अवि. ४०, ५१; चारु. ३८ (ये वार) ७६ अने शीते वांयो चारु. ८५ (१. १३)
 [चारु एवं ने णक्षे एवं विअ].
 ४९ एसा गच्छामि मन्दभाआ-स्वप्न. ६; प्रतिज्ञा. १७; वाल. ६; अभि. ६. सरभावे
 ऊरु. १०३; गच्छामि मन्दभाआ.
 ५० का गतिः (प्रा. का गई) स्वप्न. ६, ४५; प्रतिमा. ४६, ६५

- ૧૧ કો કોલો-સ્વપ્ન. ૨૭, ૩૨; પ્રતિજ્ઞા. ૫૬; ૫૮; ચારુ. ૪૯. (જુઓ ૧૨)
- ૧૨ કો કોલો તુમં અણેસામિ-સ્વપ્ન. ૨૭, ૩૨; પ્રતિજ્ઞા. ૫૮ (જુઓ ૧૧)
- ૧૩ ગચ્છતુ....પુનર્દર્શનાય (પ્રા० ગચ્છતુ....પુનો દંસણાઝ)-સ્વપ્ન. ૧૭; અવિ. ૬૭; ચારુ. ૬૭; મધ્યમ. ૨૪; દૂતવા. ૪૮; ચારુ. ૪૪; ચારુ. ૬૭; અને દૂતવા. ૪૮ માં તેની પાછી યદાજ્ઞાપયતિ ભગવાન્નારાયણઃ એમ આવે છે.
- ૧૪ ણ મે સદ્ધ (વિદૂપક ના શબ્દમાં)-અવિ. ૭૨; ચારુ. ૧૮; ૩૦;
- ૧૫ તત્તહોદી પટુમાવદી હહ આઅચ્છિઅ ણિગદા મવે-સ્વપ્ન. ૪૦; ૫૯
- ૧૬ ન શક્તોમિ રોપં ધારયિતુમ્-દૂતવા. ૬૭; અમિ. ૧૯; પ્રતિમા ૨૦
- ૧૭ પિઅં દે ણિવેદોમિ-સ્વપ્ન. ૮૨; ચારુ. ૬૦
- ૫૮ વાદં પ્રથમઃ કલ્પઃ-સ્વપ્ન. ૫૨; પદ્મ ૧૯; અવિ. ૨૬; ચારુ. ૫૫; મધ્યમ. ૨૪; ઊરુ ૯૬; અમિ. ૬૮; પ્રતિમા. ૯૦
- ૧૮અ મૂયો જ્ઞાયતાં વૃત્તાન્તઃ-(જુઓ ૨૯)
- ૧૯ મહારાજસ્ય પ્રત્યનન્તરીમવામઃ-ઊરુ. ૯૬; અમિ. ૫૩ (૩૨૦ ભવિષ્યામિ)
- ૨૦ વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-પ્રતિજ્ઞા. ૨૫; અમિ. ૪૩
- ૨૧ પાન્તિ હોદુ પાન્તિ હોદુ અમ્હાણં ગોધનપ્પ અ-પન્ચ. ૨૦; ૨૧; ચારુ. ૩૫
- ૨૨ સર્વં તાવત્તિષ્ઠતુ (પ્રા० સર્વં દાવ ચિઠ્ઠતુ અથવા પર્વં ધત્યાદિ)-પ્રતિજ્ઞા. ૫૮, અવિ. ૮૫; ચારુ. ૩૮; ચારુ. ૪; ૬૬
- ૨૩ સર્વં આણેદુ (મોદી) વજ્જિઅ મોઅણં-સ્વપ્ન. ૩૨; ચારુ. ૮૦
- ૨૪ સ્થિતો મધ્યાહ્નઃ (પ્રા० ઠિદો મઝ્ઝહો)-સ્વપ્ન. ૧૦; પ્રતિજ્ઞા. ૪૬
- ૨૫ સ્થિરીક્રિયતામાત્મા-પ્રતિજ્ઞા. ૧૭, ૫૨
- હ અમુકનિયત શબ્દસમૂહો અને વિરલ શબ્દો.
- ૨૬ અમ્યન્તરચતુરશાલ (પ્રા० અન્મન્તરચતુસ્સાલ)-સ્વપ્ન. ૩૦; ચારુ. ૨૦; ૨૬; ૫૩. સરખાવે મૃચ્છ. અંક ૬ (જુઓ ૭૪)
- ૨૭ અસંમોગમલિનતયા (પ્રા० અસંમોઅમલ્લિનદાણ)-ચારુ. ૧૮; ૮૪
- ૨૮ આમ. આ નાટકોમાં વારંવાર વપરાતો હકારાત્મક નિપાત છે. જર્નલ. અમેરીકન. ઓ. સોસાયટી ૪૦, ૨૫૪ માં આપેલા ઉદ્દેષો જુઓ. આ નાટકસંગ્રહની ઉપરાંત જૂનાં પાત્રી પુસ્તકોમાં પણ પ્રાચીન નજરે પડે છે, અને તર્જન નાટકના અવશેષોમાં પણ કેટલીક વાર વપરાય છે. પ્રો. વિન્ટરનિલ્સ એના વૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ ૧, ૧૧૪ અને ૯, ૭ માંના ઉપયોગ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે.

- ६९ एकतपत्र—स्वप्न. ६. १८; अवि. १. १; बाल. ९. २०; दूतवा. श्लो. ५६;
प्रतिमा. ७. १
- ७० कनकरचित—प्रतिज्ञा ४. ४; अभि. २. २, ५; ६. ६, ११; सरभावे कनकरचित
दूतवा. श्लो. ४७
- ७१ कमलायताक्ष—बाल. ९. १५; दूतवा. श्लो. ४२; सरभावे कमलामलायताक्ष—
बाल. ९. ६
- ७२ कृतोत्तरीय—प्रतिज्ञा ४. ३; दूतवा. श्लो. ३
- ७३ कौडुम्बिक [प्रा० कौडुम्बिक]—प्रतिज्ञा ४६; चारु. ८४
- ७४ चतुश्शाल [प्रा० चतुश्शाल]—स्वप्न. २६; ३०; ६७; अवि. २३; ४२; ८६;
चारु. २०; २६; ५३; प्रतिमा. ८६
- ७५ तत्कालदुर्लभ [प्रा० तत्कालदुर्लभ]—प्रतिज्ञा. १५; अवि. ६
- ७६ दत्तमूल्य—ऊरु. ८८; चारु. १. ४
- ७७ दहिपिण्डपण्डर—पञ्च. २२; अवि. २८
- ७८ दारुपर्वतक [प्रा० दारुपर्वतक]—स्वप्न. ३६; अवि. ४७
- ७९ दूतसंपात [प्रा० दूतसंपाद]—स्वप्न. ६; अवि. १२
- ८० देवासुरविग्रहेषु—बाल. १. ४, २१
- ८१ परिस्पन्द [प्रा० परिस्पन्द]—पञ्च. ३२; चारु. ४५
- ८२ पुरोभाषा—स्वप्न. ४४; चारु. ३२
- ८३ भवनस्य विन्यासः—अभि. १५; भवनविन्यास—चारु. ५७
- ८४ भाग्यैश्वर्यैः—स्वप्न. १. ३; ६. ४
- ८५ मणिभूमि [का]—स्वप्न. २७; प्रतिज्ञा. ३७
- ८६ मल्लभ—प्रतिज्ञा. ३६; ४१; ५७; चारु. ७
- ८७ ललितगम्भीराकृति—बाल. ६; दूतवा. ६४
- ८८ व्याघ्रानुसारचकित—मध्यम. श्लो. ३; चारु. १. ६
- ८९ सजलजलद—मध्यम. श्लो. ३२; अभि. ४. ५; सरभावे सजलजलधर—अभि. ४
- ९० समुद्रगृहक [प्रा० समुद्रगृहक]—स्वप्न. ५४; ५६; ५७; प्रतिमा. २७
- ९१ सुमणावण्णभ—स्वप्न. ३२; अवि. २०; ४०; ५४ (अ. ५२)
- ९२ सुरैः सासुरैः—ऊरु. श्लो. २६; सासुराणां सुराणां—प्रतिमा. ४. १७

च विचारध्वनि

- ९३ अज्ज एव्वं किल्लं सोमणं णवस्वत्तं । अज्ज एव्वं कोदुअमंगलं कांदव्वं—स्वप्न. २४;
अने अद्यैव खल्लु गुणवन्नक्षत्रम् । अद्यैव विवाहोऽस्याः प्रवर्तताम्—पञ्च.
(पातु. ८८ १८१७नी आवृत्तिः)
- ९४ अणेण मम भादा हदो । अणेण मम पिदा । अणेण मम सुदो मम वअस्स—प्रतिज्ञा.
१३; अने अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः सुताः सुहृदश्च मे निहताः—अभि. ६०
- ९५ अभिजणस्स सदिस्सं मन्तिदं—स्वप्न. ४६; अने अभिजनयुक्तेमेवालिहितम्—अभि. १०६
- ९६ अभिजणेण ण सिल्लेण [गणिआ]—चारु. ३७; सख्यायां जात्या राक्षसी न
समुदाचारेण—मध्यम. २३
- ९७ अत्ताद्रिमस्तकगतः प्रतिसंहतांशुः—अभि. ४. २३ अने रविरपि च संक्षिप्तकिरणः।
रथं व्यावृत्त्यासौ प्रविशति शनैरस्ताशिखरम् ॥—स्वप्न. १. १६.
- ९८ अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः, भ्रातादिः—अभि. ६०. शुभ्र. ९४
- ९९ इमां सागरपर्यन्ताम्—स्वप्न. ६. १८; वज्रे. शुभ्र. १०४
- १०० काञ्चस्तम्भसदृशं—मध्यम. श्लो. ४२; अने यः काञ्चनस्तम्भसमप्रमाणः—ऊरु.
श्लो. ४४
- १०१ किमेतद्भो भयं नाम । भवतोऽद्य मया श्रुतम्—बाल. ३. ८; अने शपामि सत्येन
भयं न जाने । ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे—मध्यम. श्लो. ४१
- १०२ गजाधनरेन्द्रयौध—ऊरु. श्लो. ३; अने हयनागनरेन्द्रयौध—ऊरु. श्लो. १२
- १०३ गिरितटकठिनांसावेव बाहू ममैतौ
प्रहरणमपरं तु त्वादृशां दुर्बलानाम् ॥ बाल. ३. ११ अने सहजौ मे प्रहरणं भुञ्जौ
पीनांसकोमलौ । तावाश्रित्य प्रयुध्येयं दुर्बलैर्गृह्यते धनुः ॥—पञ्च. २. ५५
- १०४ चतुस्सागरपर्यन्ताम्—बाल. ४. १० अने इमां सागरपर्यन्ताम्—स्वप्न. ६. १८
बाल. ५. श्लो. २०; दूतवा. श्लो. ५६
- १०५ चिट्ठ चिट्ठ वशश्चशोणिण चिट्ठ—चारु. १०; नागाव यांसि पतगेन्द्रमयांभिभूता
साधे—चारु. १. ११; अने भोः ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ—मध्यम. ३ अने किं यांसि
मद्भयविनाशितधैर्यसारः—मध्यम. श्लो. ८
- १०६ जात्या राक्षसी न समुदाचारेण—मध्यम. २३. शुभ्र. ९६
- १०७ तन्त्रीषु च स्वरंगणान् कालहाञ्च लोके—अभि. ६. ११ अने तन्त्रीश्च वैराणि
च घट्टयामि—बाल. १. ४.

- १०८ देवाः सेन्द्रादयो भग्नाः—अभि. २. १८; अने देवाः सेन्द्रा जिता येन—अभि. १. १२.
- १०९ नगरपरिचितोऽहं रक्षिणो ज्ञातसाराः । तिमिरगहनभीमं वर्तते चार्धरात्रम् ॥
अवि. ३. २ अने परिचिततिमिरा मे शीलदोषेण रात्रिः । बहलतिमिरकालास्तीर्णपूर्वा
विषट्वाः । विपणिषु हतशेषा रक्षिणः साक्षिणो मे ॥—चारु. १. १३
- ११० नष्टाः शरीरैः क्रतुभिर्धरन्ते—पञ्च. १. २३; अने हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते
—कर्ण. श्लो. १७
- १११ नागीव यासि पतगेन्द्रमयाभिभूता—चारु. १. ११. (शुओ. १०९)
- ११२ परिचिततिमिरा मे, धत्वादि—चारु. १. १३ (शुओ. १०९)
- ११३ परिभ्रष्टो दूराद्रविरपि च संक्षिप्तकिरणः—स्वप्नः १. १६. (शुओ. ९७)
- ११४ परिष्वजामि गाढं त्वाम् बाल. २. ८; अने परिष्वजस्व गाढं माम्
—मध्यम. श्लो. २२
- ११५ भूमिमैकः प्रशास्तु नः—कर्ण. श्लो. २५ अने राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा.
७. १५ (शुओ. १७)
- ११६ भो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ. धत्वादि—मध्यम. ३. (शुओ. १०९)
- ११७ मोक्षयामि न राजानम् । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. १. १६;
यदि तान् हरेद्राजा । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. ३. ८;
नाहरामि, नृपं चैव । नास्मि यौगन्धरायणः—प्रतिज्ञा. ३. ८.
यदि न पतसि भूमौ नास्मि दामोदरोऽहम्—बाल. ३. ११
- ११८ राजा भूमिं प्रशास्तु नः—प्रतिमा. ७. १५. (शुओ. ११५)
- ११९ विजया खल्वासि—प्रतिज्ञा. ३७; सज्जलकः खल्वहम्—चारु. ५७; अने रदणिअ
खु अहम्—चारु. २६
- १२० विद्युद्वेगेव शोभते—अभि. २. ७; अने चन्द्रलेखेव शोभते—दूतवा. श्लो. ८
चारु. १. २७
- १२१ शपामि सत्येन भयं न जाने—मध्यम. श्लो. ४१ (शुओ. १०१)
- १२२ सज्जलकः खल्वहम्—चारु. ५७. (शुओ. ११९)
- १२३ सहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनांसकोमलौ—पञ्च. २. ५५ (शुओ. १०३)
- १२४ सोपस्नेहतया वनान्तरस्याभितः खलु किंकिधया भवितव्यम्—अभि. ३; अ.
सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम्—प्रतिमा. ४२
- १२५ हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते—कर्ण. श्लो. १७. (शुओ. ११०)

૧૨૬ હજનાગનરેન્દ્રયૌધ—ઝરુ. શ્લો. ૧૨. ગુઓ ૧

૧૨૭ હા વત્સ સર્વજગતાં જ્વરકુન્ કૃતાન્

હા વત્સ વાસવનિદાનતૈરિનક્ર ।

હા વત્સ વીર ગુરુવત્તલ યુદ્ધપૌંડ

હા વત્સ મામિહ વિહાય ગતોઽસિ કલ્પાન્ ॥ અભિ. ૧. ૧૩

અને

હા વત્સ રામ જગતાં નયનામિરામ

હા વત્સ લક્ષ્મણ સલસળસર્વગાત્ર

હા સાધ્વિ મૈથિલિ પ્રતિષ્ઠિતચિત્તવૃત્તે

હા હા ગતઃ કિલ વનં વૃત મે તનુનાઃ ॥ પ્રતિમા. ૨. ૪.

૨.

ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વાર્ષિક સભાના મેળાવડામાં (તા. ૨૭-૬-૨૪) પ્રીન્સીપાલ આનન્દશંકરે “પૌરાણિક ઇતિહાસ” ઉપર વિદ્વાત્કર્મ્ય અને વિવેકવાળું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે વ્યાખ્યાન જુલાઈ ૧૯૨૪ નો છુદ્ધિપ્રકાશમાં વધારા તરીકે તથા સં. ૧૯૮૦ આપાદના વસન્તના અંકમાં અગ્રલેખ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ લેખ વાંચી દરેક ગૂજરાતીને એમ થશે કે રા. આનન્દશંકરે ગૂજરાતને એમની વિદ્વાતનો જોડો સાબે આપવો જોઈએ તેટલો નથી આપતા. તેમની પ્રસન્ન ગંભીર શૈલી, અને તેમનાં વિદ્વાત અને વિવેકની આટલી યોડી પ્રસાદીથી ગૂજરાત કેમ તૃપ્ત થાય ! આ લેખ બે માસિકામાં ન છપાયો હોત તો અહીં આ આખો ઉત્તારત. એમાંથી ફક્ત છેલ્લો ભાગ જે ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી છે તે જ અને ઉતારું છું.

“હવે પુરાણો સંખ્યાની આ નવું દૃષ્ટિબિન્દુ આપણા પોતાના પ્રાન્તના ઇતિહાસ ઉપર શો પ્રકાશ નાંખે છે એ જોઈએ.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પાછળ પગલાં ભરતા જઈએ તો-મરાઠા કાળનો ઇતિહાસ પેશવાઈ અને ગાયકવાડી દ્વિતરોમાંથી નીકળી શકે છે; બ્રિટિશ સત્તાને લગતો દ્રુપીકૃત માટે સુરેતની મેડીનાં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીનાં દ્વિતર ઉપયોગી થાય છે; મુસલમાન સમય માટે તત્કાલીન અને શિક્ષાઓ છે; અને તે પહેલાંનો રાજપૂત સમય. રાસાઓ-પ્રખ્યાત વગેરે સાધનોથી તેમજ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કાવ્યોથી આપણે જાણ કરી શકીએ છીએ; વર્ણવી જે-રાજ્ય ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સાથે ગૂજરાતનું સગપણ કરે છે તે માટે, તથા તે પહેલાંના ત્રેફટક કાવ્ય (શક) વગેરે વંશો માટે, શિલાલેખો અને દાનપત્રો મળી આવે છે; તે પહેલાં બૃહદ્રથન મીઠા વાને યવન અને મૌર્ય-તેઓનું રાજ્ય પણ શિલાલેખ અને શિક્ષાઓથી પ્રગટ થાય

છે. આ રીતે આપણે વર્તમાન સમયથી પાછળ પગલાં ભરતા- ભરતા ચન્દ્રગુપ્ત અને અશોકની વચગાળાનો સમય સુધી પહોંચી જઈએ. કદાચ, એથી પણ પહેલાં ગૌતમબુદ્ધ અને અશોકના સમય વચ્ચે બૌદ્ધ જાતકની મદદથી દક્ષિણ ગૂર્જરાતનાં ભરૂચ અને સોપારનાં બંદર વિષે માહિતી મેળવી શકીએ. પરંતુ એથી પહેલાંના ઇતિહાસ માટે તો “આ બધું ઘોર અંધારું”-એ સિવાય બીજો હથોટી ભાગ્યે જ અત્યાર સુધી નીકળી શકતો હતો. પરંતુ જો હવે પુરાણોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારીએ, અને એના પ્રામાણ્ય માટે અતિશયિકા એ ‘ભ્રાણપણ’ (‘credulity’) છે એમ માનીએ તો એ ઘોર અંધારામાં થોડાંક દિશ્વો નગરે પડે છે. આપણે જોઈએ કે પુરાણની કથા પ્રમાણે મનુરવરવતના પુત્ર શર્માતિને દિન્દિતો પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગ મળ્યો હતો, અને એના પુત્ર આનર્ત આનર્ત વસાવ્યું* એમ પુરાણ કહે છે. એ રાજાએ સૂર્યવંશી હતા, પણ તેઓ દ્રાવિડ હતા એમ પાર્શ્વરે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે એમાં સંમત થવાને દારણ નથી. વળી અત્રે યાદવોની વસ્તી થઈ હતી એમ પણ આપણે સાંભળીએ છીએ, એ યાદવો આર્ય હતા, પણ એ વંશના આદિ પુરુષ એક પુર-સ્વાનો પુત્ર આયુ સ્વર્ભાનુ દાનવની પુત્રીને પરણ્યા હતા તે પૂરતું યાદવોમાં દ્રાવિડ સ્થિત માની શકાય. એ વંશમાં મધુ નામે એક દાનવ નામ અનાર્ય રાજા થઈ ગયો એમ કેટલાંક પુરાણો કહે છે, પણ મિ. પાર્શ્વર બીજા પુરાણોની મદદથી ખતાવે છે કે આ બૂલ છે. યાદવો આ પ્રાન્તમાં ક્યારે આવ્યા એ વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે કે હલ્દવાકાના પુત્ર શર્માતિ અને આનર્તના વંશ પછી જ. કૃષ્ણે દ્વારકાં વસાવી લ્યારથી જ યાદવ વંશનો અહીં આરંભ થયો એમ નથી, દારણ કે કૃષ્ણ પછી થોડાક જ સમયમાં યાદવોનો ક્ષય થયો. અને આંબીર યૌધેય આદિ જાતિઓએ આનો કબજો લીધો એમ અનુમાન થાય છે. કૃષ્ણના પહેલાંના યુગમાં હૈહય દ્વનિયોનો હલ્લેખ આવે છે. પુરાણો પ્રમાણે આ હૈહયો ચંદુના કુળના, પણ યાદવોની મુખ્ય શાખાથી ભિન્ન હતા. સહસ્રાર્જુન, કાર્તવીર્યના પરાક્રમથી એ વંશ પ્રખ્યાત છે. જોવાએથી વસ્તુ સહસ્રાર્જુન કાર્તવીર્યના સ્મરણથી જડે છે એમ પ્રાચીન મન્ત્રવિનિયોગ છે એથી એ રાજાનું રાજ્ય કેટું જગતું હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે. એણે દશ હજાર યજ્ઞો કર્યા હતા, તે સાથે એ સાધુ પુરુષનો ભક્ત પણ હતો. દત્ત આર્ય (અત્રિપુત્ર)ને પ્રસન્ન કરી એણે ચાર વરદાન માગ્યાં તેમાં એક ધર્મેણ પૃથિવી જિત્વા ધર્મેણેવાનુપાલનમ્-એવું હતું. તેથી જણાય છે કે એ પરાક્રમી તેમ જ ધર્મપ્રિય રાજા હતો. એણે કર્કોટક નાગ પસેથી એટલે કે કાઠ અનાર્ય દ્રાવિડ જાતિ સામેથી નર્મદા કાંઠે આવેલી માહિષ્મતી નગરી જીતીને એને પોતાની રાજધાની કરી હતી. એણે રાવણને પણ હરાવ્યો અને કેટલાંક કહેવાય છે એટલે એ પણ દ્રાવિડ જાતિ સાથેનાં એના વિરોધોનો બીજો દાખલો છે. એ દત્ત આર્યનો શિષ્ય આર્ય સંપ્રદાયનો જ હતો, પણ યાત્રી શરૂના ભક્તને કૃમ્મપરાયણ ભાગવો સાથે અણુજનાવ થયો, અને પરશુરામ ભાગવતે કાર્તવીર્ય અને હૈહયોનો ક્ષય કર્યો. પરશુરામે હૈહયોનો ક્ષય કર્યો તે જ પ્રમાણે તે પહેલાંના યુગમાં સગર રાજાએ પણ કર્યો હતો કહેવાય છે. સગર રાજાએ પ્રસ્તુત એના પિતા

* મહારા મંત્રોર્ધે મે ઉપર નોંધ્યો છે. (પરંતુ મહાર્ધ એવું ધારણ છે કે અનૃત ઉપરથી આનર્ત સંજ્ઞા થયો છે, અને ક્રમ કહેતાં આહજોનાં યશધર્મ, તેને નં પાળનારા દસ્યુઓ અનાર્યો-અર્થાં નસે છે તે આનર્ત.)

આહુનું જે વાણુ; દારણુ કે દેવેઓ અયોધ્યા સુધી ધરીને એને પદ્મજ્યે ક્યો હતો. આ આક્રમણમાં હૈયો સાથે સક-યવન-કામ્બોજદિ જોડાયા હતા એમ પુરાણો કહે છે. :

હવે પુરાણ સંબંધી અત્રે પ્રતિપાદન કરેલા નવા દટિગિન્દુથી આપણા ઐતિહાસિક નિર્ણયોમાં શો પરિવર્ત થાય છે એનું આ દેવેઓના ઇતિહાસ બહુ સારું દર્શાવતું પૂરું પડે છે. જૂના મત પ્રમાણે ગ્રે. દેવદત્ત ભાંડારકર "Foreign Elements in the Hindu Population" એ નામના પોતાના લેખમાં (ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરી ૧૧૯૧ જાન્યુઆરી) લખે છે;

"After the overthrow of the Kushans the Hailayas poured into India. The Harivamsa and the Visnu-Purana state that they seized the kingdom of the indigenous Indian king Bahu and that they were assisted in this expedition by the Sakas, Yavanas, Paradus, Kambojas, Pahlavas, and Khasas. Bahu retired to a forest and killed himself. One of his wives, who was pregnant at that time, went to the hermitage of Ariva-Bhargava, and was there delivered of a son called Sagara. The latter in course of time, learnt the use of various miraculous weapons from the former, and made a fearful slaughter of the Hailayas. He then turned his arms against the Sagara, Yavanas, etc., but the sage Vasishtha intervened, and Sagara had to content himself with depriving them of the true religion and degrading them as Ksatriyas. Now, as the Hailayas are here classed with Sakas, Yavanas, Paradus, Kambojas, and so forth, there can be little doubt that they were regarded as mlecchas i. e. foreigners at about the close of the fourth century A. D. when the Harivamsa was composed. It does not seem difficult to determine which part of India they held. In the Anusasana Parvan of the Mahabharata and also in the Harivamsa, we are informed that the thousand-armed Hailaya king Kartavirya-Arjuna reigned over the whole earth at Mahishmati which, I think, has been rightly identified by Fleet with Mandhata in the Central Provinces.

Kalachuris of Central Provinces in many of their inscriptions call themselves Hailayas and trace their lineage to Kartavirya. They were probably a sect of the Hailayas. Their power however, does not date earlier than circa 875 A. D. A branch of this family went to Western India, and established itself

જાણવાની આપણા હૃદયમાં સ્વાભાવિક ધરજા પ્રકટે છે. આ બંને જનતાની અપૂર્ણતાઓ કોઈ ભવિષ્યનો ઇતિહાસકોર પુરે એવી આશા દર્શાવી હું વિરમું છું.”

યુગધર્મના જેઠે મહીનાના અંકમાં શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીએ ‘બે કારસી લેખ’ એ મથાળાનો લેખ આપ્યો છે તે અમે નીચે ઉતારીએ છીએ.

“શ્રી કૃષ્ણ સૂરજગતી સભાના સંગ્રહમાં કેટલીક કારસી સનદો તથા કેટલાંક કારસી ફરમાનો છે, તેમાંથી થોડાએક ઉપયોગી લેખતું ભાષાંતર. ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી શુ-જરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે રજુ કરેલું. તે લેખનો મોટો ભાગ શાહજહાન બાદશાહ તરફથી જીવંતિસાની વિરુદ્ધ ફરમાનોનો છે, અને મેળવનાર અમદાવાદનો શાંતિદાસ નામે જવેરી હતો. ઉપરાંત ચોરંગજેય બાદશાહ કે જે તે વખતે માત્ર શાહજહાન હતો તેણે તેમના દેરફ સરની બાબતમાં મહેરાબનો આકાર બતાવી મસ્જિદ માટે જગા રોકી - ત્રસ આપવા પગલાં ભરેલા, તે મહેરાબ ખસેડી નાંખી દેરાસરનો બીનહરકતે જેતેને ઉપયોગ કરવા દેવા બાંધત બાદશાહે ફરમાન કાઢેલું તે પણ ત્યાં રજૂ કરેલું છે. આ લેખમાં બે બીજા વર્ણના લેખનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. એક લેખ એ જ શાંતિદાસના લાભમાં નીકળેલો અને બીજો લેખ બ્યારે ચોરંગજેય બાદશાહ ગાદી પર આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના હમુદીનો તરફ કેવી મુર્તિલુક રાખવા માંડી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. અમદાવાદ પાસેના ગીરમઠ ગામમાં પીરાણા પથની ગાદી છે અને તેને લગતું જ આ ફરમાન નીકળેલું છે, એટલે એ પંથવાળાને પણ એમાં રસ પડશે.

(૧)

આ લેખ નકલ છે. અસલ નથી. બાદશાહી મહેર સિકાની પણ નકલ જ છે. મહેડી મહેર, અયુલ મુજદ્દર ચકાવુદીન મહમદ સાહેબ કેરાની શાહજહાન બાદશાહ ગામીની છે.

બ્યારે હમારી પવિત્ર સેવામાં અરજ થત કે ચિંતામણી, શેરુંમન, સળકેસર (સકેથર?) તથા કસારી (?) નાં દેરાસર-પણા જૂના વખતથી હમારી ગાદીએ આવતાં પહેલાં પંથ (હવાતીમાં) હતાં અને (વળી બીજું) બે ત્રણ (?) અમદાવાદમાં, બીજાં ચાર અંબાતમાં એક સુરતમાં, એક રાધણપૂરમાં, શાંતિદાસના કબળમાં છે, ત્યારે હમારી સર્વોપરી અને ઉંચા દરજ્જાની દરબારમાંથી હુકમ કાઢવામાં આવે છે કે કોઈપણ માણસે એ જગાઓએ વાસ કરવો નહિ તથા મજદૂર જગાઓમાં ઉતરવું નહિ-ઉતારો રાખવો નહિ. કારણ એ જગાઓ એને બક્ષેશ આપી દેવાઈ ગઈ છે; વળી ત્યાં પોતાનાં ધર્મપુરતકો વગેરે બક્ષે તેઓ પાંચે. તેઓ બક્ષે શુજરાત સૂબા (પ્રાંત) માં રહે, અને માંહે માંહે તકરાર કરે નહિ, તથા હુકમથી વિરુદ્ધ વર્તે નહિ, અને હમારી હમેશ ચકતી થાય એવી પ્રાર્થના કરવામાં મશગૂલ રહે. એ જગાઓના હાકેમ તથા અમલદારોએ આ હુકમ પ્રમાણે વર્તી કોઈપણ માણસને હેરાન કરવું નહિ; લખ્યા તારીખ ૨૧ મી આઝર માહ, ઇલાહી સને (૫૨) બાવન.

આ લેખ આસફમાન મારશત મોકલેલો.

આ લેખના પર ત્રણ મહોર
અમદાવાદના મુખાના હાલના

એ પણ નકલ છે
(નિ)

માલમ-યાદ કે મજૂર શહેરનો વતની, તાજી (નવો) થએલો મુસલમાનનામે લોક મદ-
મદ સુલતાન પેનાહની દરગાહમાં આવ્યો. તે તેણે શરીઆદ કરી કે કાશી, વલારો બોળો,
અળા વગેરે કાશરની આખી જમાત જે એ શહેરની આસપાસ અને બાગુમાં રહે છે
અને જેઓ પાપીઓને માફી બક્ષનાર સૈયદ દમામ હદીનના પંથના છે, કે
જે સૈયદ સાહેબની મુજારક દરગાહ (કબર) મોજી ગીરમહાની હદનાં આવેલી છે, અને જેઓ
તે પવિત્ર સૈયદના રોગની મુજવરગીરી કરે છે, તેઓ (ત્યાં) આજો દિવસ પાળા રંગનાં
તેલનો દીવો બાળે છે અને કાશરને હાથે એવાં જ જે બીજાં કામો થાય તેવાં કામ ખુલ્લી
રીતે કરે છે, અને એ રોગની જોડે નિસબત રાખતી જે મસ્જિદ છે તે મસ્જિદમાં એક
પણ મુસલમાનને નિમાજ પઢવા દેતા નથી, અને રાફે વગેરે બીજા મુસલમાનો કે જે એ
સૈયદ સાહેબના અનુયાયીઓ છે તેમને એ રોગની જિયારત (જતરા) કરવા દેતા નથી. વળી
આ કાશરોની જમાતના મોટા ભાગે તો એક વખત મુસલમાન ધર્મ કબુલ કરી પાછો તે
છોડી દીધેલો છે, તેથી હવે હુકમ કરવામાં આવે છે કે આ બાબતમાં સાચી હકીકત શું છે તેની
પાછી તપાસ કરી, એ લોકોને મજૂર કૃત્યો કરતાં અટકાવવા અને તેમને એવી તો ધમકી
ને શિક્ષા આપવી કે જેથી હવે પછી કોઈ પણ માણસ એવાં નિંદ્ય કામ કરવા દિ'મન કરે
નહિ, અને મજૂર પાછા હિંદુધર્મમાં વટલો ગએલાઓની બાબતમાં આપણા શરે (ધર્મ)
પ્રમાણે જે સાબીતી નોંધએ તે મળ્યા બાદ આપણે પ્રકાશિત ધર્મ (શરીઅન) જે હુકમ
કરે તે મુજબ અમલ કરવો: આ બાબતમાં બાદશાહી હુકમને માન આપી તેનાથી ઉલટું
યા વિરુદ્ધ વર્તવું નહિ. લખ્યા તા. ૧૨ મી, માસ જીલહજજ, હી. સને ૧૦૭૨: "

ચુ.

* શરસીમાં શબ્દ "નવ મુસલેમ" છે, તેનો અર્થ હું આપો કરું છું. બેલીની 'હી-
શરી આદ શુજરાત' માં બીજો અર્થ આવેલો છે. તે એ છે કે શરઆતમાં હિંદુસ્તાન પર
ફત્વો કરવા આવેલા મોગલોમાથી જેઓ પાછળ રહી ગએલા અને જેમણે ઈસ્લામી ધર્મ
રીકારેલો તેના મુસલમાન,

શ્રી વિજયદેવસૂરિ

વિજયદેવસૂરિ નામના એક બહુ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય સત્તરમા સૈદાની હેવટમાં રહ્યો ગયા છે. તેઓ સુપ્રસિદ્ધ જૈન સૂત્ર હીરવિજયજ્ઞના પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનું માન તત્કાલીન દેશી રાજ્યો અને દિલ્હીની બાદશાહતમાં ધણું હતું. ગુજરાત અને રજપુતાનાના જૈનસમાજનાં તેઓ એક અસાધારણ ધર્મનાયક હતા. તેમનું જન્મસ્થાન ઇંદર નગર હતું. તેમના ગુણ-ગૌરવના વિષયમાં અનેક જૈન સાધુઓએ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત ભાષામાં સંખ્યાબંધ ગ્રંથો, નિબંધો, કાવ્યો, આદિ લખ્યા છે. તેમના ગૌરવાનાં પક એ ગ્રંથોમાં એક નાનો સરખો સંસ્કૃત નિબંધ હાલમાં મારી જોવામાં આવ્યો છે. એ નિબંધના લેખક ગુણવિજય નામના જૈન સાધુ છે. તેમણે ગંધાર નગરમાં (કે જે જલુસર તોલુકામાં આવેલું હતું, અને હાલમાં તે લગભગ નષ્ટ થઈ ગયું છે) આવક સા. માલજીની તુષ્ટિ અને આ પ્રબંધ લખ્યો હતો. લેખક વિજયદેવસૂરિના સમકાલીન હતા એટલું જ નહિ પણ તેમની સાથે પણ ઘણા સમય સુધી રહેલા હતા. સોલમા સત્તરમા સૈદામાં જૈન આચાર્યોની પોતાના સમાજમાં તથા અન્ય વર્ગમાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે તે હેતુથી આ ઠેકાણે એ સંસ્કૃત નિબંધનો ગુજરાતી સાર આપવામાં આવે છે.

‘શ્રીરાજદેશ-મંડન હડરગદમાં વિક્રમ સંવત ૧૬૩૪ વર્ષે તેમનો જન્મ થયો. નવ વર્ષની ન્હાની ઉંમરે અર્થાત્ સંવત ૧૬૪૩ના વર્ષમાં પોતાની માતા સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. સંવત ૧૬૫૫ વર્ષમાં પડિત પદ પામ્યા, અને ત્યાર પછી ૧૬૫૬ની સાલમાં રત્નભૂતીય (ખંભાત)માં સૂરિપદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયા. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે—

સર્વ વ્યવહારીઓની શ્રેણિમાં શિરોમણિ સમાન આવક સા. શ્રીમહાનામે શ્રેષ્ઠી, પોતાના બચીન સા. સોમા શ્રેષ્ઠી સાથે, આચાર્યપદની સ્થાપના નિમિત્તે, સ્વોપાનિત શુભ દ્રવ્યને વ્યય કરવાની ઇચ્છાથી, મર, મેદપાટ, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, કુંકુણ, ગુર્જર આદિ દેશોમાં ગ્રામે ગ્રામ અને શહેરે શહેરે કુંકુમપત્રિકાઓ મોકલી, સંવજનોને સ્વગ્રામમાં પધારવું વિચારી કરી. તન્મુસાર હજારો આવકોનો મહાન સમુદાય ત્યાં એકત્રિત થયો. ત્યાર પછી શ્રીમહા શ્રેષ્ઠી, મનોહરતાથી સ્વર્ગના સુંદર વિમાનનો તિરસ્કાર કરે એ પોતાના બંધુ જિન-ભવનમાં દિવ્ય દુકુલો વડે વિભૂષિત શકમંડપ સમાન એ મહાન મંડપ બનાવી, ગચ્છાધિપતિ શ્રીવિજયસેનસૂરીશ્વરને સૂરિપદ પ્રદાન કરવા પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ તેની માન ભરેલી વિગ્રહિતો સૂરિમહારાજ સહર્ષ સ્વીકૃત કરી, વૈશાખ સુદી ચોથના સુદિવસે ‘શ્રીવિજયદેવસૂરિ’ એ નામ સૂરિપદ પ્રદાન કર્યું. શ્રીમહા શ્રેષ્ઠી, આ મહાન કાર્યથી સંતુષ્ટ થઈ, પોતાને કૃતકૃત્ય માં સંધસમુદાયની એવા પ્રકારે ભક્તિ કરી કે જેથી લોકો તેને સાક્ષાત્ કલ્પદક્ષ માને લાગ્યાં. તે મહોત્સવમાં તેણે બધા મળી દશ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કર્યા. તેના બાકે દિવસ ત્યાંના જ વસનાર દક્ષર (હાકુર ?) કોકાનામે આવકે, તે જ સૂરિપદના ઉત્સવ નિમિત્તે દશ હજાર રૂપિયાનો વ્યય કરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ પ્રમાણે સંધજો મળી ૫૦૦૦ હજાર મહાસૂત્ર (તે સમયમાં ચાલતો બાદશાહી શીકકો) નો વ્યય, શ્રીવિજયદેવ સૂરિના આચાર્યપદ મહોત્સવમાં થયો. સંવત ૧૬૫૮ ના વર્ષમાં પાટણ નિવાસી પરીક્ષક સહચારી

શ્રાવકે પાંચ હજાર મહાસુદ્રિકાઓ ખર્ચ કરી, ગચ્છાતુલાનદી મહોત્સવ કર્યો. આતી બાદ શ્રીવિજયદેવસૂરિએ, અમદાવાદમાં બે, પાટણમાં ચાર અને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં ત્રણ, પ્રતિષ્ઠાઓ કરી, પોતાની જન્મભૂમિ—છટ્ટરગઢમાં ચાતુર્માસ કર્યો. ચોમાસામાં ત્યાંના શ્રી. સંઘે અનેક પ્રકારના મહોત્સવો વગેરે કરી શાસનની અત્યંત શોભા વધારી. આવા અપૂર્વ મદિમાથી, ત્યાંના રાજા કલ્યાણમશ્વર અત્યંત હર્ષિત થયો. એકદા તેણે પોતાના આશ્રિત ભદ્રોની સાથે આચાર્ય મહારાજને તર્કવાદ કરાવ્યો. તે વખતે, શ્રી સૂરિનાં પુણ્યોદયથી, તેમની પાસે રહેલા અને વાદીના દર્પણ સર્પને સંહાર કરનાર ગરુડ સમાન પડિત શ્રી પદ્મસાગર ગણિએ પોતાની તીવ્ર તર્કશક્તિથી, તે ભદ્ર પડિતોના પરાજય કર્યો. તેથી તેઓ બધા લલિત થઈ, ‘ અહો ! ગુરુ મહારાજની અપૂર્વ ગુરુતા છે ’ એવી રીતે સ્તુતિ કરતા, રાજાની સાથે જ સૂરીશ્વરના ચરણ કમળમાં પોતાનું મસ્તક મુક્યું. ત્યાર બાદ, ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરીશ્વર બૃહનગર (વડનગર) પધાર્યા અને ત્યાં શ્રીવીર-ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યાંથી વિહાર કરી રાજનગર (અમદાવાદ) પધાર્યા. સંઘના અત્યંત પ્રત્યક્ષથી ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. તે અવસરે હલાદુર્ગ (છટ્ટર) માં ચવતોએ શ્રી. આદિનાથ ભગવાનનું બિંબ લાંબી નાંખ્યું. તેથી તેના પ્રમાણ જેટલું જ નવીન બિંબ પાણું શ્રાવકોએ કરાવ્યું અને નદીપદ્મ (હાલનું નદીયાદ) ની મહોટી પ્રતિષ્ઠામાં તે બિંબની સૂરીશ્વરના હસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવી ગિરિ ઉપર રહેલા ચેત્યમાં, ચેત્યોદ્ધારપૂર્વક રથાપન કર્યું.

એક વખતે સૂરીશ્વર સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં વિરાજ્યા હતા, ત્યારે મંડપાયલ (માંડવગઢ) થી અકબ્બર બાદશાહના પુત્ર જહાંગીરશાહે સૂરીશ્વરને મળવા માટે આમંત્રણ મોકલ્યું. સૂરીશ્વર અનેક પ્રકારનાં લાભો નાણી, ત્યાંથી ગમન કરી મંડપાયલ પધાર્યા. બાદશાહ ગુરુ મહારાજની તેજેમથી મનોહર મૂર્તિ જોઈ અને વિદ્વતા ભરેલી રસાલ વાણી સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયો. શ્રી. ગુરુની સાથે ધર્મગોષ્ઠી કરતાં, પોતે કરેલા વિચિત્ર પ્રશ્નોનું સંતોષપૂર્ણ પ્રત્યુત્તર સૂરિમુખથી સાંભળી, તેમ જ સૌમ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ નિહાળી, સ્વપક્ષી તેમ જ પરપક્ષીઓએ પોતાની દ્વેષબુદ્ધિથી જે હાંસ બાદશાહના મનમાં સૂરીશ્વર સંબંધી ઉલટું મુક્યું ભરાવેલું હતું, તે બિલકુલ નિકળી ગયું, અને બાદશાહ એકદમ બોલી ઉઠ્યો કે ‘ શ્રી હીરવિજય સૂરીશ્વરના વિજયસેનસૂરીશ્વર જ પદ્ધત તથા સર્વના અધિપતિ થવાને યોગ્ય છે બીજા નથી. એ પ્રમાણે વારંવાર પ્રશંસા કરી શ્રી સૂરીશ્વરને ‘ જહાંગિરી મહાતપા ’ એવું ખિરદ આપ્યું, અને તપાગચ્છ-શ્રાવકેન્દ્ર ચંદ્રપાલાદિને આજ્ઞા આપી કે ‘ સૂરિને અમારા દક્ષિણી વાજાઓની સાથે સ્વસ્થાનમાં પહોંચાડો, કે જેથી હું પણ મહારાજ અગ્રામાં બેસી તે હાલ જોઈ ખુશ થાઉં ’ ઇત્યાદિ. ઉત્સાહવાળા બાદશાહના વચનો સાંભળી ઉત્સાહિત થયેલા, અને રાજ્યમાન્ય શ્રાવકોએ તથા દક્ષિણ અને માળવાના મળેલા હજારો શ્રાદ્ધવરોએ એવો મહોત્સવ કર્યો કે જ્યાં તપાગચ્છમાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી ગયો. વિશેષ મુંડ જેની રીતે અકબ્બર બાદશાહે શ્રી હીરવિજયસૂરિને સન્માન્યા હતા, તેનાથી પણ અધિક જહાંગિર બાદશાહે શ્રી વિજયદેવસૂરિને સન્માનિત કર્યા.

ત્યાર પછી કેટલાક દાગ બાદ ત્યાંથી વિહાર કરી, ગુજરાત દેશની અંદર ચંદ્ર, સૌરાષ્ટ્ર (કાલીવાપાડ) ના સુદર સહેર દીવખંદરમાં પધાર્યા. ફિરંગી બાદશાહની મુજબાથી ત્યાં

ખે ચોમાસા કર્યા. અતુકમે. ત્યાંથી વિહાર કરી, હાલાર દેશના મુખ્ય નગર નવાનગરના બન્નેએ, પોતાની પવિત્ર વાણીના વર્ષદ વડે સિંચન કરી શંતુજય ગિરિની યાત્રા કરી, શ્રી સ્તંભતીર્થમાં પધાર્યા. તે સમયનું આતુર્ભાસ ત્યાં જ હતું. ત્યાંથી સાવલી ગામમાં પધાર્યા. ત્યાં તીવ્ર ક્રિયાતુલાનપૂર્વક સૂરિમંત્રનું માસ ત્રણ લગી ધ્યાન કર્યું. જ્યાં લગી સૂરિમંદારાજ ધ્યાનસ્થ રહ્યા, ત્યાં લગી ત્યાંના વાસી સોની. રત્નસીએ અમારી વગાવી. તે ચોમાસું ત્યાં જ હતું, અને ખે. પ્રતિષ્ઠાઓ કરી. ત્યાંથી ઇશ્વર પધાર્યા, ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી શ્રી. સંધની સાથે આરાસણની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પોસીના નગરમાં પધાર્યા. ત્યાં પુરાતન પાંચ ચૈત્યો હતા, તે અતિ જીર્ણ થઈ ગયેલા હોવાથી, ત્યાંના મંદને ઉપદેશ આપી, ઘણા દ્રવ્યના વ્યયથી તેમને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તથા આરાસણ તીર્થના મૂળનાયકજીની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી.

કેટલાક કાળ પછી પોતાની જન્મભૂમિ-ઇશ્વરમાં રાજ્ય કલ્યાણમક્ષના અત્યંત આગ્રહથી પધાર્યા; અને ત્યાંના સા. સહજૂતા તરફથી મહામહોત્સવપૂર્વક, સંવત ૧૬૮૧ નાં પૈશામ્ય શુદ્ધ ૬ ના દિવસે શ્રી વિજયસિંહસૂરિને આચાર્યપદ આપી, 'પોતાના પદ' ઉપર સ્થાપિત કર્યા. તે શાસન-પ્રભાવના જાણ રાજ્ય કલ્યાણમક્ષ અત્યંત ખુશ થયો, અને રણમક્ષ ચોક્કનામક પર્વતના રમ્ય શિખર ઉપર એક ભવ્ય નવીન ચૈત્ય બનાવ્યું કે જે આજ પર્વત વિદ્યમાન છે.

ચોમાસા બાદ, મારવાડ દેશના સંધને અત્યંત આગ્રહ હોવાથી, અનેક મુનિ જેન, તથા શ્રાવક જનની સાથે અર્ચુદ ગિરિરાજની યાત્રા કરી શીરોહી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના સા. તેજપાલ શ્રેષ્ઠિવરે સૂરિમંદારાજનો નગર પ્રવેશ ઘણા આદર પૂર્વક કરાવ્યો. તે આતુર્ભાસ ત્યાં જ હતું, ચોમાસામાં જવાલપુર તથા આસપાસના સર્વ ગ્રામ અને શહેરોના સંધ જનો 'જન્મતીર્થ સૂરિમંદારાજ' ના દર્શનાર્થે પુષ્કળ દ્રવ્યનો વ્યય કરી શીરોહીમાં આવતા હતા, અને શુરુ મંદારાજના દર્શન તથા વન્દન કરી પોતાને ભાગ્યશાલી સમજતા હતા. તે અવસરે સાદી નગરમાં જિન-મૂર્તિ ઉત્થાપક હુંપક જનોએ ચૈત્યપૂજન આદિ વિધયની શ્રૂય નિંદા કરી, જિનશાસનની ઘણી આશાતના કરી. તેથી ત્યાંના ભદ્ર ભવ્યજનોએ શીરોહીમાં આવી સૂરિમંદારાજને વિજ્ઞાપિત કરી કે- 'આપ જેવા શુરુ વિદ્યમાન છતાં રોક હુંપકો અમને હેરાન કરે છે, અને અમારો પરાજય કરે છે. માટે કૃપા કરી પોતાના શાસનની અને અમારી સહાય કરા.' શ્રાવકોના આ પ્રકારે વચનો સાંભળી સૂરિમંદારાજે તુરત પોતાના ગીતાર્થ મુનિઓને ત્યાં મોકલ્યા. તે શાસ્ત્રપારગામી મુનિઓનું આગમન સાંભળીને જ બિચારા હુંપકો તો મૂળ થઈ ગયા, તો પણ મુનિઓએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા કહ્યું. તેથી ઉદેપુરમાં મંદારાજના શ્રી. કણ્ઠસિંહની સન્મુખ સકલ રાજ્યમંડળ અને જનમંડળથી ભરેલી રાજ્યસભામાં શાસ્ત્રાર્થ થયો અને તેમાં હુંપકોના પૂર્ણ પરાજય થયો. એ જોઈ મંદારાજના ઘણા ખુશ થયા અને બોલ્યા કે 'તથા સાચા છે, અને હુંપકો જૂઠા છે.' ત્યારબાદ ભાલાની આકૃતિ યુક્ત 'સહી' એવા બે અક્ષરોવાળું મંદારાજાનું (તથા સાચા અને હુંપકો જૂઠા એ મતલબનું) ફરમાન પત્ર લઈ, સાદી આવી, ત્યાંના જનમંડળમાં સકળ પૌરજનોની આગળ વાંચી સંભળાવ્યું. તે વખતે જિનશાસન અને તપ ગચ્છની અત્યંત પ્રભાવના થઈ.

ત્યારબાદ, ચોધપુરાધીશ રાજ્ય શ્રી ગણસિંહજીના માન્ય પ્રધાનમંત્રી શ્રી જયમશ્વજીએ સૂરિમંદારાજને જ્ઞાપારગદમાં પધારવા માટે આમંત્રણ કર્યું, તેથી તેમની વિજ્ઞાપિત રીતે

કરી સૂરિમહારાજ જાણેર પધાર્યા; ત્યાં અત્યંત આડંબરપૂર્વક ત્રણ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો કર્યાં. તથા સ્વર્ણગિરિના શિખર ઉપર ત્રણ ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા કરી. સંવત ૧૬૮૪ વર્ષે, ફરી શ્રી જયમદન મંત્રીશ્વરે હજારો રૂપિયાનો વ્યય કરી શ્રી. વિજયસિંહસૂરિની ગચ્છાનુસારાદિ કરાવી. ત્યારબાદ મેડતા નગરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, વિંધ્યપુરમાં (ખીજવા) ચોમાસુ રહ્યા. તે વખતે મહારાણા શ્રી જગતસિંહજીએ સૂરીશ્વરજી ના અપૂર્વ જ્ઞાનથી રંગિત થઇ, પૌષ દશમીના દિવસે વરકાણા પાંચનાથ તીર્થની યાત્રા માટે આવતા યાત્રાળુઓં પાસેથી સુંડકા લેવામાં આવતો હતો તે બધું કર્યો. ત્યાંથી રાણપુરાદિ તીર્થોની યાત્રા કરી, ત્યાં જાણા શ્રી કલ્યાણજી સૂરિની સમ્મુખ આવી પ્રાર્થના કરી કે, 'મહારાજ! શ્રી મેઢપાટદેશને પાવન કરો.' પ્રથમ ખણોર ગામમાં બે પ્રતિષ્ઠા, તથા દેવકુલપાટકમાં એક, ત્યાર બાદ નાહી ગ્રામમાં એક, અને અમોટા નગરમાં એક એમ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ કરી ઉદયપુરમાં ચોમાસુ કર્યું. ચોમાસા બાદ શુન્દરાત તરફ વિહાર કરવાની ઇચ્છાથી, દલવાદલ નામના મહાલમાં પ્રથમ દિવસે સુકામ કર્યો. ત્યાં મહારાણા શ્રી જગતસિંહજી પણ સૂરીશ્વરને નમન કરવા માટે આવ્યા. સૂરીશ્વરની અમૃતમય દેશના સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયા અને ચાર નિયમો લીધાં. તેમાં પ્રથમ નિયમ એ કે, આજથી પિછોલા તથા કલ્યાણગરનાં મહાસરોવરોમાં માછલીઓ પકડવા માટે જાળો નહિ નાંખવા દેવી, રાત્ર્યાભિષેકના દિવસે ગુરુવારે અમારિ પળાવવી, સાંજનમમા (?) બાદપદમાં જીવહિંસા ન કરવી, મચિંદ હર્ગમાં શ્રી કુંભલ વિદ્યારત્નો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. આ પ્રમાણે મહારાણાશ્રીએ ચાર નિયમો લીધેલા જોઇ, જનોઘણા દર્પિત થયા અને સૂરીશ્વરની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં, અને બોલવા લાગ્યાં અહો! ગુરુ મહારાજનો કોઇ અલોકિક મહિમા છે. વિશેષ શું?, જેવું કુમારપાળ મહારાજ શ્રી હૈમસૂરિનું બહુમાન કરતા હતા તેમ મહારાણા શ્રી જગતસિંહજી શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરનું કરવા લાગ્યાં.

માલવમંડલમાં ઉદ્દિગિની વગેરેમાં, દક્ષિણ દેશમાં વીજપુર જલનિપુરાદિમાં, કચ્છ દેશમાં ભુજનગરાદિમાં, મરદેશના જવાલપુર, મૈત્રીપુર ધાંધાણી વગેરે ગ્રામોમાં, જીર્ણોદ્ધાર કરાવી અનેક શતગ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા કરી અનેક સાધુઓને પંડિતપદ, પાંડકપદ, આપી દર્શન પડે જ દિંદુ સુસલમાનેને ચમત્કાર પમાડતા જીવહિંસાનિષેધ, કુચ્ચસનાંદિકોનાં નિયમો કરાવતા, શ્રી વિજયસિંહસૂરિપ્રભૃતિ અનેકશત સાધુઓ સાથે પરિવરતા ચિરકાળ લગી પૃથ્વીને પાવન કરતા બદ્ધ આપો!

તપગણપતિગુણધતિ (?) રેષાંગુણવિજયવાંચકૈલિલિલિલે, ગંધારઘંદિય શ્રાવક સા. માલજોતુષ્ઠૈ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિજયદેવસૂરિના કેટલાક ચમત્કારો

૧ સંભતીર્થ (ખંભાત)માં એક દેવચંદ્ર નામે શ્રેષ્ઠી હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. તેઓ બન્ને સંવત ૧૬૭૩ના વર્ષે ઉત્પત્ત થયેલાં નવીન ઉપાધિમતને માનનારી હતી. કાલાંતરે શેઠ મરણ પામી દેવપણે ઉત્પત્ત થયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીઓને ઉપાધિ મત છોડવા માટે ઘણી વખતે સૂચનાઓ કરી પણ તેઓએ તે તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય નહિ આપ્યું. એક વખતે તેમને ત્યાં મંચજમાનું હતું. તે વખતે દેવ થયેલા પતિએ પાપણોની રાધિ કરી તેથી-અથા જન્મનારા શ્રાવકો-પલાપમાન થઇ ગયા. પાછળથી દેવતા પ્રકટ થયો. તેને જોઇ

મેવાડનો સામંતસિંહ ચડી આવ્યો. ત્યારે ધારાવર્ષે પોતાના નાનાભાઈ પ્રહલાદનું લશ્કર લઈને ગુર્જર નરેશની કુમકે મોકલ્યો એમ ધારણું યુક્ત છે.

હવે આપણે એ નદી કરવું રહ્યું કે ગુજરાતના કયા રાજ્યે સામંતસિંહ સાથે લડાઈ કરી અને કેની સત્તા સામંતસિંહે તોડી નાખી.

આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતની ગાદી પર અનુક્રમે સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ (ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪) સુધી કુમારપાલ, સં. ૧૨૩૦ થી ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૪ થી ૧૧૭૭) સુધી એનો ભત્રીજો અજયપાલ, સં. ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ (ઇ. સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯) સુધી અજયપાલનો પુત્ર મૂલરાજ ખીજો (બાળ મૂળરાજ) અને સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૪૮ (ઇ. સ. ૧૧૭૯ થી ૧૨૪૨) સુધી મૂળરાજ ખીજનો નાનો ભાઈ ભીમદેવ ખીજો (ભોળો ભીમ) એમ રાજ થઇ ગયા.^૬ એથી કરીને આ ચારે રાજ્યો સામંતસિંહના સમ-કક્ષીન હતા. આમાંના કુમારપાલની સત્તા સૌથી વધારે હતી. અને એ જૈનધર્મના ચુસ્ત આશ્રયદાતા હોવાથી ધણી વિકાસ લેખકોએ એના રાજ્યનો અહેવાલ લખ્યો છે. એમાં એણે વેડેલાં જોખમો અને કરેલાં પરાક્રમોને લગતી તરેહ તરેહની રસિક હકીકતો આપણને મળે છે. પરંતુ એમાંની કોઇમાં આ લડાઇનો અહેવાલ મળતો નથી. બાંછી રહ્યા હવે અજયપાલ, મૂળરાજ ખીજો અને ભીમદેવ ખીજો. એમાંના છેલ્લા બે બાળવયે ગાદી પર આવેલા હોઇને [તેઓ ઉપરની લડાઈ લડ્યા હતા તે] વિષે કોઇ ખાત્રી વાળું ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી તેઓ લડાઇ લડ્યા હોય એમ ધારી શકાય નહિ. એથી કરીને આ છે કે એ સંભવ લડાઇ કુમારપાલ પછી ગાદીએ આવનાર ગુજરાતના રાજા અજયપાલ સામે લડાઇ હોય.

આ મતને પુષ્ટિ આપવા માટે આપણે એના એ જ ગુર્જર પુરોહિત સોમેશ્વરનો લખાણમાંથી એક ફક્કરાનો ઉલ્લેખ કરીએ. મુરયોત્સવ કાવ્યમાં પોતાનાં કુળના યજ્ઞમાન ગુજરાતના રાજાએને પોતાના પૂર્વજોએ કેવી કેવી વિવિધ પ્રકારની સેવા અર્પણ કરી હતી એ વર્ણવી પોતાના પૂર્વજોનો અહેવાલ આપતાં એ કહે છે કે એની આગળ થઇ ગયેલા કુમારે પોતે કદુકેશ્વર શિવ (અર્ધનારીશ્વર) આરાધ્યા હોવાથી ગુજરાતના અજયપાલ રાજાને લડાઇમાં થયેલા ધાનાં ત્રાસદાયક દુઃખ મટાડ્યાં.^૭ આને લીધે ઉપયુક્ત લડાઇ મેવાડના સામંતસિંહ અને ગુજરાતના અજયપાલ વચ્ચે થએલી એમ કહેવામાં હરકત નથી.

એમ છતાં શા માટે અને ક્યારે એ લડાઈ થઇ એ અજ્ઞાત છે. પરંતુ બળવાન રાજા કુમારપાલના મરણ પછી એના નિર્બળ વારસના હાથમાંથી ચિતોડનો કિલ્લો જે સામંતસિંહના પૂર્વજોની માલીકીનો હતો અને જે ઘણો વખત ચર્ચા પારકા હાથમાં ગયો હતો તે પુનઃ પોતાને તાબે કરવાનો એણે આ તાકીડો સાધ્યો હોય એ સંભવિત જણાય છે.

આ લડાઇની સાલ વિષે કશું ચોક્કસાઇથી કહી શકાતું નથી, પરંતુ એટલું તો નિઃશંક છે કે અજયપાલના દુકા રાજ્યકાળ સં. ૧૨૩૦ અને ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૪-૧૧૭૭) દરમિયાન કોઇક સમયે એ થયેલી.

૬ સ્વીમિન્ટરી નોટસ ટુ ટોડસ રાજસ્થાન, આર. બી. પંડિત ગૌરીશંકર એચ. જોશી કૃત પા. ૪૩૪-૩૬

૭ યઃ શૌચસંયમપટ્ટઃ કદુકેશ્વરાભ્યામારાધ્ય મૂળરસુતાવંદિતાર્ધદેહમ્

તાં દારુણામપિ રણાઙ્ગણજાતઘાતત્રાતવ્યથામજયપાલનૃપદિપાદ્યાત્ ॥

લાક્ષ્મીના પરિણામનું ખાસ મહત્ત્વ છે. કારણ એથી કરીને રત્નપુતાનામાં હુંગરપુર સંસ્થાનનો પાયો નંખાવા પામ્યો. આ યુદ્ધ પછી સામંતસિંહની સત્તા ઘટી અને આ નબળાઇને લાભ લઇને જલૌરના ચૌદાશુ રાજા પ્રીતિપાલે (કીટુ) અને (જ્યેષ્ઠપુરરાજ્યમાં) નાદૌલાના આસલખુદેવના ત્રીજા પુત્રે એના ઉપર હુમલો કર્યો અને મેવાડ સર કર્યું. આમ સામંતસિંહને ચિતોડ છોડી (હુંગરપુર રાજ્યમાં) બાગર નામના નાના પ્રદેશ તરફ નાશી જવાની શરૂઆત પડી. ત્યાં સામંતસિંહે બંદોબસ્તના પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું, અને ત્યાં એ તથા એના વંશજોએ કાયમને માટે વસવાટ કર્યો. આમ એ હુંગરપુર રાજ્યનો સ્થાપક બન્યો. પછી એના નાના ભાઇ કુમારસિંહે ગુર્જરાતના રાજાની સલાહ કરવાની શરૂઆત કરી અને એની મદદથી કીટુને મેવાડમાંથી હાંપી કાઢ્યો અને પોતાના વંશપરંપરાગત રાજ્યનો પુનઃ કબજો મેળવી એનો રાજા બન્યો.^૮ એ પછી નાના ભાઇની ગુહીલ શાખાએ ચિતોડ પર રાજ્ય કર્યું. અને મોટાભાઇના વંશજોએ હુંગરપુરમાં રાજ્ય કર્યું:—જે હકીકત અધ્યાપિપર્યંત મેવાડના ઇતિહાસકારો, ઉભરાવો અને રાજાઓ કબુલ કરે છે.

જો કે એમ જણાય છે કે મેવાડનો સામંતસિંહ આમ હુંગરપુર રાજ્યનો ખરો સંસ્થાપક હતો છતાં આ બાબત પર વિવાદ અનેક છે. આપણને એની વિગતોમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ આ વિષય ઉપર રત્નપુતાનાના થોડા ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાય તપાસવા રસમય થઇ પડશે. રાજપ્રશસ્તિમહાકાવ્યનો કર્તા કહે છે કે એ રાજ્ય મેવાડના રાવળ સમરસિંહસુત^૯ કર્યુંના પાટવી કુંવર માહપે સ્થાપ્યું. હકીકતમાં સમરસિંહનો પુત્ર તે રત્નસિંહ, કર્યું નહિ.^{૧૦} કર્નલ ટોડ પણ કહે છે કે કર્યુંનો પુત્ર અને સમરસિંહનો પૌત્ર જે માહપ તે જ સંસ્થાપક.^{૧૧} જો આપણે એમ માનીએ કે માહપ સમરસિંહનો પૌત્ર હતો તો એની સાલ ઇ. સ. ના ચૌદમા સદીની આશરે મધ્યમાં આવશે; કારણ રાવળ સમરસિંહના અનેક લેખો^{૧૨} ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ સં. ૧૩૩૦--૫૬ (ઇ. સ. ૧૨૭૩--૧૨૯૯) સુધી મેવાડનો રાજા હતો. મેજર એર્સ્ટન એ રાજ્યની સ્થાપના વિષે બે અહેવાલો આપે છે પરંતુ એકેવિષે

૮. સામંતસિંહનામા મૂપતિમૂર્તલે જાતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

પ્રાતાકુમારસિંહોઽમૂલ્લસ્વરાજ્યગ્રાહિણે પરં

દેશાન્નિષ્કાસયામાસ કીતૂસંજ્ઞે નૃપં તુયઃ ॥ ૧૫૦ ॥

કુમ્ભાલગઢ શિલાલેખ (અપ્રસિદ્ધ)

સ્વીકૃતમાઘાટપુરં ગુર્જરનૃપતિ પ્રસાદ

યેન નૃપત્વે લઘ્વે તદનુ શ્રમણસિંહો ॥ ૧૫૧ ॥

૯. રાજપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૮

૧૦. સ રત્નસિંહં તનયં નિયુજ્ય સ્વચિત્રકૂટાચલરક્ષણાય ।

મહેશપૂજાદત્તકલ્પચૌહ્લ ઇલાપતિસ્સ્વર્ગપતિર્ભૂય ॥ ૧૭૬ ॥

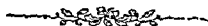
—કુમ્ભાલગઢ શિલાલેખ.

૧૧. ટોડસ રાજસ્થાન (કલકત્તાવાળી આવૃત્તિ) વૉ. ૧ પા. ૨૭૯, ૨૮૦

૧૨. વાઈનર ત્સાઇટીક્ટ વૉ. ૨૧, પા. ૧૪૩; કર્નલ એલ ધી બેંગાલ એશિયાટિક સોસાયટી. વૉ. ૫૫, ભાગ ૧, પા. ૪૮; એન્ડીક્સરી, વૉ. ૧૬, પા. ૩૪૧

એમનો એકસ મત નથી. તેરમા અથવા ચૌદમા સૈકામાં માદ્ય ખાગડ ગયો. અને ધીમે ધીમે બીલ નાપકોનો હકાવી ને એ તથા એના વંશજોએ દેશના રણીધરી થયા એવો એમનો તર્ક ઘણું કરીને ભૂલ ભરેલો છે.^{૧૩} કારણ કે અત્યારના રાજ્યકર્તાઓના વંશના હાથમાં એ રાજ્ય સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૯) પહેલાં આવ્યું. અને વળી મહાપ પછીના પાંચમા રાજા સિદ્ધદેવની (સોલડી) સાલ ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં આવશે; જ્યારે એના લેખો ઉપર સંવત ૧૨૭૭ અને ૧૨૯૧ (ઇ. સ. ૧૨૨૦ અને ૧૨૩૪) ની ૧૪ સાલો નાખેલી છે. સુપ્રસિદ્ધ લેખક મુહનોત મેન્સી (ઇ. સ. ૧૬૪૯-૧૬૬૮) નું જે એમ કહેવું છે કે મેવાડના રાજા સમત્સીએ (સામંતસિંહ) ખાગડમાં બરોડાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હોવાથી ધીમે ધીમે આડોશ પાડોશનો બધો પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો અને અનેક લેખો ટેકા આપે છે; પરંતુ એ જે એમ લખે છે કે સામંતસિંહે 'રાણખુશીયા' ચિતોડને કિલ્લો પોતાના નાના ભાઈને આપી દીધો એ આધાર વગરની વાત છે.^{૧૪} ઘણા વર્ષના વિવાદો પછી આખરે ખરી હકીકતો પ્રકટ થાય છે. આ ઇતિહાસકારોને એ વખતે મળતી દંતકથાઓના લપસણા રસ્તાપર લંગડાતાં લંગડાતાં અને અદૃઢ પગલે જવાતું હશે પરંતુ હવે આખું કુમ્મલગઢ, હુંગરપુર વગેરેનાં લેખોની તાજી શોધોના પ્રકાશમાં એમના માર્ગની અંધારી જગાઓ પર અનિશ્ચિતતા ટાળવા સ્પષ્ટ રીતે સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પુરતી રાશની થઈ છે.

— સુ.

૧૩ ગેઝેટીઅર ઓફ ધી હુંગરપુર સ્ટેટ, ખામ ગેઝેટ કે. ડી. એરસ્કીન. પા. ૧૩૧-૩૨

૧૪ લેખ કોડ અને જગત ગામનાં અપ્રસિદ્ધ લેખો:—

સંવત ૧૨૯૧ વર્ષે । વૈશાખ (સ્વ) શુદ્ધિ ૩ રવો વાગડવટ (ટ) પદ્મકે મહારાજાધિરાજ શ્રી સીંહદેવ વિજયાદેવી.....સંવત ૧૨૭૭ વરિષે (વર્ષે) ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૪ સોમદિને.....મહારાડ (રાવલ) શ્રી સીંહદેવરાજ્યે.....

૧૫. ધી મેન્સીફિકેટસ ઓફ મુહનોત મેન્સીના ખ્યાત, પા. ૬૯

રીરાંજયંદ્રજ્ઞાનસંહારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી.

નેચન.એન્ટીકવેરી, એપ્રિલ, ૧૯૨૪.

- ૧ અદારમા સૈકાના આખર કાળના મરાઠાઓ. લે. એસ.એમ. એડવર્ડ્સ
- ૨ મર્ત્યપ્રપચ્ચ એક પુરાતન વેદાંતી. લે. પ્રો. એમ. હિરિયા.

તે

પૂર્વ દરિયામાંનાં યાચિયાપણા વિષે નોંધો. લે. એસ. ચાર્લ્સ હીલ. પા. ૬૧-૭૬.

૧૯૨૪

૧. મલખાર વિષે પરચુરણ નોંધો. લે. રી. કે. બેસર.
૨. સંયુક્ત પ્રાંતોમાંના કેટલાક મુસલમાન જોલીયાઓ અને દરગાઓ વિષે નોંધો.
લે. સદગત ડૉ. ડબ્લ્યુ. કુંદ.
૩. ગુજરાતના રાજા અને મેવાડના રાજા વચ્ચે થયેલી એક અજ્ઞાત લડાઈ. લે. આર.
આર. હાલ્ડર.
૪. ઉમાછ નાયક. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ.
- ૫ પંજાબી શબ્દકોષમાં સહાયભૂત ઉમેરા. લેખમાળા. ૪. લે. એચ. એ. રોઝ
૬. લામાઓના મૃતદેહની વ્યવસ્થા. લે. એચ. જી. રોલીન્સન

તિ

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક કોશ પા. ૧૫૯-૧૭૪.

રાઈરલી જર્નલ ઓફ ધી મીઠીક સોસાયટી, જુલાઈ, ૧૯૨૪

- ૧ દિવાન પૂર્ણિઆદ. લે. બી. રાધવેન્દરાવ
- ૨ પૌર્ણીય ગંગાઓ તળે કલિંગની ઐતિહાસિક ભૂગોળ. લે. જી. રામદાસ
- ૩ કોશર અને વખા મોરીયર. લે. કે. જી. શેશ આયર
- ૪ વીરશૈવસંપ્રદાયને ખાસ ઉદ્દેશીતે શિવપૂજનની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ. લે. આર. રામરાવ
- ૫ નલોદય અને તેનો કર્તા. લે. એ. એસ. રામનાથ આયર
- ૬ વેંકટપત્રીય પહેલો અને ફિરંગીઓ. લે. રેવ. એચ. હેરાસ
- ૭ દક્ષિણ હિંદમાંના ગામડી વાસ. લે. સી. હયવદન રાવ.

વેશ્વભારતી ક્વાર્ટરલી, વૉ. ૨, અ. ૧.

- ૧ નિકમશીલાની રાજવી વિદ્યાપીઠ. લે. પ્રો. જી.એન. સમદર
- ૩ પરશુરામની શ્રુતપરંપરા અને એનું મહત્વ. લે. પી. અનુજન અચન

ii. ૨ અ. ૨

- ૧ અલ-ઝહિજ, એક ધર્મચિંતક તરીકે. લે. મહમ્મદ ખજુર રહેમાન
- ૨ ચંપાણોની ભારતીય-ચામશ્શ (Indo-China) કલા. લે. શ્લીન્દ્રનાથ બોઝ

૩૫મું, એપ્રિલ, ૧૯૨૪

- ૧ કેટલાંક ધરાની સૂક્ષ્માકાર ચિત્રો પર નોંધો. લે. ઓર્વિન્ડ મંગુલી
- ૨ અમેરિકાનાં સંગ્રહસ્થાનોમાંની કેટલીક ભારતીય પ્રતિમા. લે. આનંદકુમાર સ્વામી
- ૩ અસલી ભારતીય કલા પર નળિ (trace) ની અસર. લે. સર જર્જન માર્શેલ
- ૪ " " " " " રૂટેલા કેમરીસની નોંધો
- ૫ ભારતીય-જનવાશઘ પ્રતિમાઓની રૂપરેખાઓ. લે. મર્થો એ. મ્યુસીસ

નોંધો.

ભરતપુરવાળી એ પ્રતિમાઓ.

ઇન્ડિયન રિવ્યુ, એપ્રિલ, ૧૯૨૪

(૧) શુદ્ધનિર્વાણની સાલ. લે. પં. ઇ. એમ. સુશ્રામનીયા પીલાઇ

મે, ૧૯૨૪

(૧) ઇતિહાસમાં અશોકનું સ્થાન. લે. ડૉ. ડી. આર. ભાંડારકર

(૨) જહાંગીર. લે. એસ. વી. વેંકટેશ્વર

જૈનસાહિત્યસંશોધક, ખં. ૨, અં. ૨

(૧) શ્રી મહાવીરસમયનિર્ણય. લે. ચાર્લ્સ ટોર્પેન્ડીઅર

(૨) તીર્થંકર વર્ધમાનનો સમય. લે. એસ. વી. વેંકટેશ્વર

(૩) મેરુતુંગાયાર્ચની સ્થવિરાવલિ. લે. ડૉ. બાઉદાઇ

પરિશિષ્ટ

તરંગવતીકથા. જર્મનમાંથી અનુવાદક, નરસિંહભાઇ ઇન્દિરભાઇ પટેલ

ચિત્રમયજગત, માર્ચ, ૧૯૨૪

પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્ર કરતાં હિંદી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં શું અધિક છે? લે. રાવસાહેબ કૃષ્ણાજી વિનાયક બહે.

એપ્રિલ, ૧૯૨૪

પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્ર કરતાં હિંદી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં શું અધિક છે?

લે. રાવસાહેબ કૃષ્ણાજી વિનાયક બહે.

મે, ૧૯૨૪

(૧) સહદેવ નકુલનો દિગ્વિજય

(૨) આર્યવિવાહ સંબંધી રાજવાડેનો બૂલબરેકો તર્ક. લે. રાવ હરી નારાયણ નેતે.

જુન, ૧૯૨૪

આર્યવિવાહ સંબંધી રાજવાડેનો બૂલબરેકો તર્ક. લે. રાવ હરી નારાયણ નેતે

જુલાઇ, ૧૯૨૪

(૧) પાણીપતની લડાઇ સંબંધી ચર્ચા. લે. સી. કે. દામલે

વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, મે, ૧૯૨૪

(૧) જૈન મરાઠીયં. લે. શેષ બિ. પારિશવાડ

(૨) પેશવાઘકાલીન પરિસ્થિતિ.

(૩) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં નૌકાયાન અને નૌકાવ્યાપાર. લે. બ. રા. હિરગાંવકર

જુન, ૧૯૨૪

(૧) પેશવાઘકાલીન પરિસ્થિતિ

(૨) શિવજીપતિના કરાડી તીર્થોપાધ્યાય. લે. યશવંત રામરામ ગુપ્તે

(૩) પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં નૌકાયાન અને નૌકાવ્યાપાર. લે. બ. રા. હિરગાંવકર

જુલાઈ, ૧૯૨૪

(૧) ભવભૂતિ અને મંડનમિત્ર

(૨) પેશવાઘકાલીન પરિસ્થિતિ

(૩) બુદ્ધચરિત્ર લેખાંક ૧. લે. પ્રો. ધર્માનંદ કોસળી

(મૂળ માટે જુઓ, પુરાતત્ત્વ પુ. ૨, અ. ૧)

(૪) મહાભારતના સમયનિર્ણય સંબંધી વગી એક પુરાવો. લે. સરદાર મા. વિ. કિળે

માધુરી, આષાઢ, ૩૦૦ (તુલસી સંવત)

(૧) મતિરામ અને જુપણ. લે. મયાશંકર યાસિક, જીવનશંકર યાસિક, તથા ભવાનીશંકર યાસિક

(૨) મહાકવિ કલિદાસનો સમય-નિર્ણય. લે. કાશીનાથ કૃષ્ણ લેલે તથા શિવરામ-કાશીનાથ એક.

(૩) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કામચાત્રનું સ્થાન. લે. સંતરામ

વિજ્ઞાન, વૉ ૧૬, ૧

(૧) આયુર્વેદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. લે. સ્વામી હરિશચ્છાનંદ વૈદ્ય

(૨) સૂર્યસિદ્ધાંત. લે. મહાવીરપ્રસાદ શ્રી વાસ્તવ.

વીર, વર્ષ ૧, અ. ૧૧

(૧) રાસ્ટ્રિયલ અને એલા સમયનું ભારતવર્ષ. લે. કામચાત્રપ્રસાદ

(૨) જૈન એપિગ્રાફીઆ. લે. એલેક્સિયર ડા. વી. શેપગિરિ રાઉ

અંક, ૧૪, ૧૬, ૧૮,

જૈન એપિગ્રાફીઆ. લે. એલેક્સિયર ડા. વિ. શેપગિરિ રાઉ

ભારતવર્ષ, વૈશાખ, ૧૩૩૧ (મંગળા સંવત)

(૧) પ્રાચીન ભારતમાં ગૃહસ્થ. લે. હરિપદ ચક્રવર્તિ

(૨) વેદમાં અગ્નિ. લે. હરિપદ બન્દોપાધ્યાય

ગુજરાત, વૈશાખ, ૧૯૮૦

(૧) અશોકના શિલાલેખ. લે. રા. હરિલાલ માધવજી બટ્ટ

જેદ, ૧૯૮૦.

(૧) મધ્યકાલીન જુનાગઢ યાગે કુર્બુકુર્ગ. લે. પ્રો. હરિલાલ મા. બટ્ટ.

વસંત, આપાઠ, ૧૯૨૪

(૧) સોમેશ્વર અને કીર્તિદામુદી

(૨) પૌરાણિક ઇતિહાસ. લે. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ

(૩) પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન. લે. પોપટલાલ ગો. શાહ

બુદ્ધિપ્રકાશ, જુન, ૧૯૨૪

(૧) ચાવડાઓની વંશાવળી. લે. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

યુગધર્મ, વૈશાખ, ૧૯૮૦

(૧) 'નાસિક-પંચવટી' ક્યાં આવી? લે. હનુમન્ટરાવ ભીડે

જેઠ, ૧૯૮૦

(૧) બે દ્વારસી લેખ. લે. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

(૨) વેદ અને અવેસ્તાની તુલના. લે. શંકર રામચંદ્ર રાજવાડે

અપાઠ, ૧૯૮૦

(૧) ભારતવર્ષની પ્રાચીન ધરપીતાલો. લે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

ચુ. પુ. ખાસોટ

(જ્ઞાનભંડારસંરક્ષક)

સાબાર સ્વીકાર

માલિની

ભા. કર્તા. નરસિંહભાઈ ભરત ૦-૫-૦

સ્વીન્ડનાથ હાકુર

વિશેષકલાધ્યયાકારાણનુક્રમણિકા આગમ પરિશિષ્ટ વિભાગ ૨

આગમોદય સમિતિ

જીવનવિચારવૃક્ષ

મુનિ ધર્મવિજય

”

કલ્પસૂત્ર (સુબોધિકાખ્યવૃત્તિયુત્તમ)

”

૨-૦-૦

શ્રીપાલ્યચરિત્ર (પ્રાકૃત)

”

૧-૦-૦

રત્નેશ્વરસુરિ

વિશેષાવસ્થક ભાષાંતર ભા. ૧

”

૨-૦-૦

શાહ સુનીલાલ હકમચંદ

ધર્મખિંડુ પ્રકરણ

”

૦-૧૨-૦

મુનિ ચંદ્રાચાર્ય

સુબોધાચારી

”

૦-૮-૦

મુનિ ચંદ્રાચાર્ય

ગચ્છાચાર્ય

”

૦-૬-૦

આનંદવિમલ

મહાત્મા ગાંધીજીનો વારસો

ભગિનીસમાજ

ગોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

ગાંધીજી સાંવત્સરિક

”

નરસિંહરાવ ભોજાનાથ

ગાંધીજીનું નવજીવન

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

સંમોદવિતોદિની

પ્રીન્સ ઓફ ચંદ્રપુરી

વિશુદ્ધિમગ્ન ભા. ૧ .

”

” ભા. ૨

”

” ભા. ૩

”

અભિધર્મત્વ સંગ્રહ ટીકા, વિભાવિની

”

પુસ્તકનિકાચકૃષ્ણા

ઉદાનવૃક્ષ-ના

”

” પુસ્તકપાઠવૃક્ષ-ના

”

” નિદેસવૃક્ષ-ના ભા. ૧

”

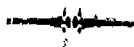
” ” ભા. ૨

”

” ઇતિહાસવૃક્ષ-ના

”

વિનયકૃત્યા, સમન્તપાસાદિકા ભા. ૧	"	
" " ભા. ૨	"	
પંચમ્પકરણકૃત્યા	"	
પટિસંભિદામગ્નકૃત્યા	"	
અટ્ટસાલિની	"	
કટોપનિષત્	અષ્ટેકર ઍન્ડ કો.	
પૂર્વરંગ		
કાલેલકર અને નરહરિ	ગૂ. વિદ્યાપીઠ	
જેસલભીરભાન્ડાગારીય ગ્રંથાનાંસૂચિ	સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી	
મં. સી. ડી. દલાલ	વડોદરા	
તત્ત્વચિંદુ	શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈ	૦-૪-૦
મુનિ બુદ્ધિસાગરજી	દ્વારા	
આગમ પ્રકાશ	"	૧-૦-૦
નિગમ પ્રકાશ	"	૧-૮-૦

ચિત્ર પરિચય

પુંઠા ઉપર આપેલી શિખરાવલી અમદાવાદના સમસિદ્ધ હડીભાઈના દહેરાના છે.

સુધારો

૫. ૧૬૬ ઉપરની આકૃતિમાં ય બિંદુથી રપ ઉપર ચલ લ'બ દોરેલો છે અને રપ ન લ માં મળે છે. ૫. ૧૬૯ કોણક આસન ૪ ને મથાળે પાશ્ર્વલ જ્યા (sine) વાંચો.

વિજ્ઞાપિત

આ અંકથી પુરાતત્વનું બીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. ગયા વર્ષના છેલ્લા અંકમાં અમે જણાવ્યું હતું કે ગ્રાહકોના લવાજમથી ત્રૈમાસિકનું ખર્ચ પૂરું ચતું નથી. તે સ્થિતિ હજુ પણ ચાલુ છે. બે વર્ષમાં પુરાતત્વને લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ જેટલી ખોટ ખમવી પડી છે. આ સ્થિતિમાં 'પુરાતત્વ' ચલાવવું કે કેમ એ પ્રશ્ન પુરાતત્વ મંદિરની પ્રબંધસમિતિને ચર્ચવાની ફરજ પડી છે. આટલી ખોટથી તો 'પુરાતત્વ' નજ ચલાવી શકાય એ સ્પષ્ટ છે. તેથી કાંતો પુરાતત્વ બંધ કરવું કે તેનું ખર્ચ ઘટાડવું અને ગ્રાહકોને વધારે મદદ કરવા વિનંતી કરવી, પ્રબંધ સમિતિએ હાલમાં તો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારી એવો દરાવ કર્યો છે કે “વાર્ષિક લવાજમ જેટલું છે તેટલું કાયમ રાખી ત્રૈમાસિકનાં પાનાં ઓછાં કરી પ્રત્યેક અંકનું રૂ. ૬ વધારેમાં વધારે ૧૦૦ પાનાં જેટલું રાખવું.”—એટલે કે અત્યાર સુધી પ્રત્યેક વર્ષે પુરાતત્વ ૬૦ ક્ષમ્ આપતું હતું તેને બદલે આવતા વર્ષમાં ૫૦ ક્ષમ્ આપશે. “આ ફેરફારને લીધે જો ગ્રાહકોની સંખ્યા ૧૫૦ કરતાં ઓછી થાય તો પુરાતત્વ નિયતકાલિક તરીકે બંધ કરવું.”

અમે અમારા ગ્રાહકોને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ પોતા ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહી પ્રત્યેક ગ્રાહક અમને અને તેટલા બીજા ગ્રાહકો કરી આપશે.

નવા વર્ષના છેલ્લા અંક સંવત્ ૧૯૮૧ના દારતક માસમાં બહાર પડશે. અમે અમારા ગ્રાહકોને બાદરવા વદ ૩૦ છેલ્લાં અમને ખબર આપવા વિનંતી કરીએ છીએ. જેના તરફથી કાંઈ ખબર નહિ મળે તેઓ ગ્રાહક તરીકે કાયમ છે એમ માની લેવામાં આવશે; પણ સ્પષ્ટતાની ખાતર દરેક ગ્રાહક જેમ અને તેમ જલદી આ સાથે મુકેલું કાર્ડ પોતા ભરી અને બીજાઓ પાસે ભરાવી મોકલાવશે તો ઉપકાર થશે.

ખર્ચના કારણથી બીજા વર્ષના પુરાતત્વની શબ્દસૂચિ અમે આપી શકતા નથી. વિષયસૂચિ ચાલુ અંક સાથે બીડી છે.

સંપાદક.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત.

.... પુરાતત્ત્વમંદિરગ્રંથાવલી.

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાઓલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ
છીંટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ ચામડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય: મૂળ લેખક રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદક, શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને
શ્રી. નરદરિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ) રૂ. ૦-૧૨-૦
જુદ્દલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કોસંબી રૂ. ૨-૮-૦
તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. ' ઋગ્વેદી ' રૂ. ૩-૮-૦
જુદ્દલીલાસંગ્રહ: મં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૦-૧૨-૦
પાલીપાઠાવલી: મં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૩. ૦-૧૪-૦
ઉપનિષત્પાઠાવલી: સં. અ. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર રૂ. ૦-૧૨-૦
અભિધર્મમ્થસંગ્રહ: (બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂળ પાલીમાં)
સં. અ. ધર્માનંદ કોસંબી રૂ. ૨-૦-૦
અભિધાનપદ્ધિપિકા: (પાલીકોશ) સં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૫-૦-૦

છપાય છે

જિનચરિત્ર

ચૈત્રિકપાઠાવલી

પ્રાકૃતભાષાઓનું વ્યાકરણ: લે. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી.

બૌદ્ધસંઘનો પરચિય: લે. અ. ધર્માનંદ કોસંબી

• મહંત્ર પ્રકાશ ભાગ ૧ (ઉ. ૧-૬) ગૂજરાતી અનુવાદ.

તૈયાર છે !

તૈયાર છે !!

તૈયાર છે !!!

સમ્મતિતર્ક

ભાગ ૧.

સિદ્ધસેનદ્રિવાકર, કૃત અજયદેવસૂરિકૃત તત્ત્વાભોધ વિદ્યાચિની ટીકા સાથે,
સં. પં. મુખલાલજી તથા પં. બેચરદાસ કિ. રૂ. ૧૮-૦-૦.

-ધર્મમ્પદ.

મૂળ અને અનુવાદ: કર્તા અ. ધર્માનંદ કોસંબી તથા અ. રામનારાયણ પાઠક.

પુરાતત્ત્વનું પહેલું પુસ્તક:

(પાકું પુકું) વિષયાતુકમ તથા શબ્દસૂચિ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦ (ચોરંગ જુદું).

